

Əyyub Abasov

ZƏNGƏZUR

Roman

Birinci kitab

Böyük Oktyabr sosialist inqilabının 40 illiyinə ithaf olunur

Birinci fəsil

Nəbi zəmiyə çatanda gün hələ çıxmamışdı. Lakin üfüq qızarmağa, yer ağarmağa başlamışdı. O, heybəsini çiyindən aşırıb, dünən biçdiyi pəncərlərin dibinə qoydu. Ala-boz heybəsindən balaca su bardağı, kasa, oraq, qəvrə və bülöv çıxartdı. Bardağdan kasaya su töküb, bülövu onun içində islatdı, onunla orağı itilədi, sonra qəvrə ilə ovxarladı. Çarığının bağını bərkitdi. Papağını yerə atıb, başına çox da təmiz olmayan ağ dəsmal bağladı. Orağı götürüb zəmini biçməyə başladı.

Sünbüllərin yerə tökülməməsi üçün vağanımiş buğdanı şəhli-şəhli biçməyə o, hər gün ala-qaranlıqdan gəlirdi. Kəklikotunun, almaçiçəyinin, demi yarpızının ətrini köyşənə yayan xoş və təmiz səhər mehi sanki ona qüvvət verərdi. O, indi səssiz-səmirsiz biçirdi. Qulağına kolların dibindən, alagül zəmilərin içindən, boz daşların, kəsəklərin üstündən müxtəlif quşların səsi gəlirdi. Uşaqılıqdan təbiətin qoynunda böyüyüb, ömrünü çöllərdə, köyşənlərdə yer əkib, taxıl biçməklə keçirən Nəbi, bu quşların səsinə alışmışdı. Bəstəkar müxtəlif alətlərdən düzəlmiş orkestrin çaldığı zaman hər alətin səsinə ayırd etdiyi kimi, Nəbi də köyşənlərdə ağız-ağıza verib oxuyan quşları səslərindən tanıyırdı. O, sinəsi qabarıq bildirçinlərin, tükü rəngbərəng, pipiyi yelpik kimi açılib bükülən buppuların, yumruq boyda boz sərçələrin də səmindən zövq alırdı. Ona hamıdan çox nəşə verən, bu yerdən o yerə səkən, bu daşdan o daşa qonan xınalı kəkliklərin qaqqıltısı idi. Onun üçün də Nəbi bu zəmidə özünü yalnız sanmırdı. Baş üstündən qanad çalıb ötən hər quş sanki onun ürək sirdaşı idi.

Nəbi pəncəsinə sığmayan bafanı yerə qoyub belini düzəltdiyi zaman günəş onu salamladı. O, yenə biçməyə başladı, lakin qulağına bir səs gəldi:

- Sabahın xeyir, ay Nəbi!

Nəbi dönüb baxdı: sağ tərəfdəki zəmidə Armenakı gördü.

- Allah saxlasın, əşi, bu gün niyə yubanmısan? Həmişə gün çıxmazdan gələrdin...

- Elə düz deyirsən, Nəbi axper¹, yubanmışam. Musurmanlar deyər: Allahdan gizlin deyil, bəndədən nə gizlin, məni arvad yubatdı. Araksını deyirəm e! Zəhrimar unumuz qurtarmışdı. Arvad qonşudan un tapıb çörək qayırınca, gün-günorta oldu.

- Armenak kirvə, Allaha and olsun, səndən incidim.

- Ərə, niyə?

- Əşi, sən bilmirsən ki, Gülüstan məni çörəksiz biçinə göndərməz!

¹ Axper - qardaş (ermənicə).

- Bilirəm, niyə bilmirəm. Deyirəm, elə ikimizin də çörəyi olsa, yaxşı olar...
Pikir eləmə, işini gör, ay Nəbi axper!

Nəbi ilə Armenakın söhbəti çox uzanmadı. Onlar bir-birindən əlli-altmış addım aralı, lakin bir-birinin tuşunda biçirdilər. Nəbi ilə Armenakın zəmisini yalnız bir neçə yerdə qoyulmuş daş oyuqlar ayırırdı. Kəndləri qonşu olduğundan, güneyləri, biçənəkləri də bir-birinə yaxın, bəzisi isə bitişik idi. Ona görə də Əngələvid kəndliləri ilə Şəki kəndliləri şum vaxtı, taxıl və ot biçini zamanı bir-birlərini tez-tez görürdülər. Nəbi ilə Armenak da Dəvəölən köyşənindəki bu yerləri yazda bir vaxtda əkməmiş, indi də bir vaxtda biçirdilər.

Gün xeyli qalxmışdı. Yaşıl otların, sarı sünbüllərin üstünə gecədən düşən şəh dənələri günəşin hərarətindən buxarlanıb havaya uçmuşdu. Daha zəmidə nəmlik qalmamışdı. Diqqətlə qulaq asan olsaydı, hər iki zəmidən ahəngli, incə xışıltının yüksəlib bir-birinə qarışdığını dərhal eşidərdi. Bu xışıltı, bu səs iki qonşu kəndlinin oraqlarının səsi idi. Onlar bellərini düzəltmədən, alınlarından tər damcılaya-damcılaya biçirdilər. Bu zaman uzaqdan, ruha yatan incə bir mahnı eşidildi:

O necə quşdur ki, qayada səkər,
Caynağı neştərdir, qanımı tökər,
Bir noğul, bir nabat, bir də bir şəkər,
Bu üçü bir olsa, dildə gizlənər.

...Xəstə Qasım deyər: ləbi ballı qız,
Bir şirin göftərli, üzü xallı qız,
Bir qələm, bir davat, bir də bir kağız,
Bu üçü bir olsa, əldə gizlənər.

Nəbi ilə Armenak Dəvəölən dərəsinə yayılan mahnını eşidərkən, oraqlarını saxlayıb durdular. Hər ikisi dönüb geri baxdı. Göy zəmilərin arası ilə baş yuxarı, dar, boz cığırda onlara tərəf bir atlı gəlirdi. Onu dərhal tanıdılar: Nəbinin oğlu idi. O, atı çapa-çapa düz tarlaya, atasının yanına gəldi. Toylarda aşıqlardan öyrəndiyi bu mahnını oxuyan da o imiş. Qəmər atın belində qırğı kimi oturmuş Yusif, palanın qaşından tutub yerə atıldı.

- Oğlum, su gətirdinmi? – deyə Nəbi ona tərəf gəldi.

- Gətirmişəm, hələ bir qovun da almışam.

- Sağ ol, oğlum, sağ ol! Sən hardan bildin ki, atanın ürəyi qovun istəyir?

Nəbi gülə-gülə əlini oğlunun çiyninə qoydu. Hərəsi bir yandan yapışıb xurcunu atın üstündən götürdülər, pencərin dibindəki kölgəliyə qoydular. Köhnə xurcunun bir gözündə yekə, sarı zolaqlı qovun, o biri gözündə sərin su dolu bardaq vardı.

Boz şaldan pencək-şalvar geyinmiş, şirvani çarıqlı, törəboy, çatmaqaş uşaq madyanı bir kənara çəkdi. At uzaqlaşmasın deyə, kəndir noxtanın ucu ilə səkilli sağ əlini bağlayıb buraxdı. At finxırdı, başını aşağı əyib otlamağa başladı.

Nəbi üzünü Armenaka tutub:

- Armenak kirvə, ay Armenak kirvə! – deyə səslədi.

Armenak orağı saxlayıb, belini düzəltdi; əlini gözünün üstünə qoyub cavab verdi:

- Nəbi, nə deyirsən?
- Gəl bir tikə çörək yeyək.
- Sağ ol, siz yeyin, halal xoşunuz olsun.
- Əşi, Yusif yaxşı qovun da gətirib, bəri gəl. Gəlməsən inciyrəm.

Armenak Nəbinin sözünü yerə salmadı. Orağı dərzə sancdı, üstünün tozunu silkib gəldi. Hər üçü pencənin dibində, kölgəlikdə oturdu. Nəbi heybədən bağlı dəstərxanı çıxarıb açdı. Kərdiyar undan bişirilmiş lavaşları, mis kasadakı şoru ortalığa qoydu. Yusif xurcundan qovunu çıxartdı.

Nəbi:

- Hə, kimdə bıçaq var? – dedi.
- Məndə, - deyə Armenak toqqasından nazik bir qayışla asılmış bıçağı açdı. Sapı öküz buynuzundan qayırılmış bıçağın tiyəsini dizinə sürtüb təmizlədi.
- Armenak dayı, sən kəs, - deyə Yusif qovunu onun qabağına itələdi.
- Baş üstə, ay Yusif. Sənin sözün sınıca, düşmənin boynu sınısın.

Armenak bıçağı uzunsov, sarı zolaqlı qovuna çəkdi. Qovun cırıltı ilə ikiyə bölündü. Armenak onu dilim-dilim doğradı. Onlar şor-çörəklə bal kimi şirin, ətirli qovunu yedilər. Yusif dəstərxanı yığışdırdı. Nəbi büzməli meşin tənbəki kisəsini, sapı uzun, başı balaca qəlyanını arxalığının dərin, yan cibindən çıxartdı. Qəlyanını doldurub kisəni Armenaka uzatdı:

- Al, sən də doldur, çəkək, bir az da dincələk, - dedi. – Əşi, bu dünyanı elə biz düzəltməyəcəyik ki, məsəl var deyərlər: cəhd çarıq yırtar. Özümüzü yorub öldürməklə Hacı Atakişi olmayacağıq ki...

Armenak iki döşlü qədək arxalığının yan cibindən başı toppuz, gödək saplı qəlyanını çıxarıb tənbəki ilə doldurdu. Nəbi sətili çaxmaq daşına vurub qov yandırdı. Kürəklərini dərzələrə söykəyib qəlyanlarını tüstülədə-tüstülədə söhbətə başladılar. Yusif onlara baxırdı. O, fikirləşirdi ki, görəsən atam qoçaqdır, yoxsa Armenak dayı. Amma, sualına cavab tapa bilmirdi. Hər ikisinin işləməkdən kötüyə dönmüş, qabar atmış əllərinə diqqətlə baxıb soruşdu:

- Dədə, sən çox biçirsən, Armenak dayı?
 - Onu neyləyirsən, ay oğul?
- Yusif cavab verməmiş Armenak dilləndi:
- İstəyir bilsin ki, kim işləkdir, kim qoçaqdır. Elə deyil, Yusif bala?

Yusif başını tərpətib:

- Hə, - deyə cavab verdi.
- Oğul, sən ikimizi də görürsən, de görək hansımız qoçağıq?
- Mən bilmirəm, - deyə Yusif qamçının sapı ilə yeri eşələməyə başladı. Nəbi qəlyanını nəfəsi gəldikcə sümürdü, sonra yanına çırt atdı.
- Hə, yenə olsun, de görək kimi çox işlək bilirsən?

Yusif bir də diqqətlə onlara baxıb cavab verdi:

- Elə ikinizi də. Əlləriniz kötük kimidir.
- Nəbi axper, məzhəb haqqı, sənin oğlun pərəsətli uşaqdır. Bir gör nəyə fikir verir ey... Barı bu uşağı oxudursanmı?

- Bəli, dayısı müəllimdir, oxudur. Düzü, mən istəyirdim qoyam bizim Axund İskəndərin yanında Quran oxusun. Amma dayısı qoymadı, dedi urus dərsi yaxşıdır. Sonra özüm də başa düşdüm ki, urus dərsi oxuyub, urusun dilini bilsə yaxşı olar. Mənim kimi yay əkinçi, qış dilənçi olmaz. Səndən nə gizlədim, Armenak kirvə, gözümü tikmişəm bir bu uşağa, bir də bu yerə. Yusif hələ uşaqdır, zəmidə ki, özün görürsən... Şoqərib vələmir basıb, sarı qanqal ağzına götürüb. Elə toxumum əlimə gəlsə şükür elərəm. Yoxsa, gerek varım-yoxum bu qəmər madyanı sürəm Hacı Atakişinin, ya da Əmirin qapısına, deyəm: bu atı götürün, arpadan, darıdan mənə verin, külfət acından batmasın. – Nəbi yenə qəlyanını sümürdü, çırt atdı. Ağzından buraxdığı kül rəngli tüstü buruq-buruq olub yuxarı qalxdıqca, havada əridi. – Görünür bizə Allah vermir. Neyniyək, verməsin, kərəminə şükür, - deyə dərinə köks ötürdü.

- Ərə, məzhəb haqqı, dərdimi təzələdin. Papağımı qabağıma qoyub pikirləşirəm ki, niyə Baqratın qapısında bir nağır Mali, sürü ilə qoyunu var, mənim bir keçim də yoxdu... Niyə Qrikorun keçən ildən qalan buğdasına bit düşsün, mən qonşulardan kasa-kasa un dilənim? Elə hey pikirləşirəm, pikirləşirəm, bilmirəm ki, niyə belədir...

- Allahın işidir, Armenak, Allahın!

- Ərə, qoy Allah bizə də versin, biz onun bəndəsi deyilik?..

- Naşükür olma, Armenak kirvə. Allah bizə də sağ can, düz əl-ayaq verib ki, işləyək. Axund İskəndər deyir ki, kişiye mal-dövləti verən Allahdır. Hamı varlı olsa, insan cızığından çıxar, böyük-kiçik tanımaz. Odur ki, Armenak, o üstdəki kişi bizim kimi kasıbı da yaradıb, Hacı Atakişi kimi dövlətlini də. Biz gerek əlimizi o gözə görünməz kişinin ətəyindən çəkməyək, - deyə Nəbi əllərini göyə qaldırdı.

- Nə deyirəm. Elə ikimizin də Allahı bilir ki, mən cızığımdan çıxan adam deyiləm, - deyə Armenak xaç çəkdi.

Aralığa sükut çökdü.

Yusif atasının əllərini göyə qaldırdığını çox görmüşdü. Nəbi həmişə namazı qurtarandan sonra əllərini yuxarı qaldırıb dua edər, xoş güzəran arzulardı. Ancaq Armenakın xaç çəkməsinin səbəbini bilmirdi. Hətta, bu hərəkət ona qərribə gəldiyindən ucadan güldü. Nəbi Yusifə gözünü ağartdı:

- Dur get, atı gətir, yükləyim! – dedi.

Yusif tez yerindən qalxdı. Qamçını əlində tovlaya-tovlaya atın yanına getdi. Armenak, qəlyan ağzında, Yusifin dalınca baxdı. Sonra çevrilib dedi:

- Nəbi, Allah salamat eləsin, oğlun yaxşı oğlandır, pərəsətli oğlandır, atın da saz atdır.

- Niyə, pis deyillər. Armenak, qəmər madyanın üç yaşar yaxşı bir ürgəsi vardı. Keçən il əlimdən aldılar. Elə rahat yorğası vardı ki, üstündə samavar qoy çay iç. Elə yorğa at hələ görməmişəm. Heyif ona...

- Ay Nəbi, nə fikir eləyirsən. Sənin atını aparıblar, mənim də oğlumu. Suren gedəndən sonra kaş oğlum Nerses ölməyəydi. İkisi də əlimdən çıxdı. – O, dərinə bir ah çəkdi.

- Armenak, niyə elə ah çəkdi? Ölüm Allah əmridir, a kişi, - deyə Nəbi onun gözünün içinə baxdı.

- Suren yadıma düşdü, Nəbi axper, o gəlsə, nə dərdim, pikrim olar...

- Barı kağızdan-zaddan alırsanmı?
- Hərdənbir... Axırıncı kağızında yazmışdı ki, Sarıqamışdayam. Davaya girmişəm.
- Allah özü saxlasın. Fikir eləmə, əşi, inşAllah, bir şey olmaz, gəlib çıxar.
- Armenak fikrə getdi, sonra qəlyanını sümürüb dedi:
- Uşağı aparmasaydılar, indi yaxşıca dərzi olmuşdu. Onu qoymuşdum Gorusda usta yanına, üç il şagird qaldı. Elə yaxşı paltar tikirdi ki! Mən ona yazmışam ki, başına dönüm, oğul, sən gedəndən sonra qardaşın, bir gecənin içində qəfildən öldü. Tək qalmışam, güzəranım pisləşib, varımız-yoxumuz bir inəyimiz qalmışdı, özün bilirsən, onu da keçən il satıb taxıla, yavanlığa verdik. Eşşəyi də çöldə canavar yedi. Kasıblıq məni əyib, oğul, mümkün olsa, özünü mənə tez yetir, əlimdən tut, köməyim ol!
- Eh, qəribə adamsan, ay Armenak kirvə! Niyə elə sözləri yazıb uşağın ürəyini sıxırsan?! Gəlmək bəyəm onun əlindədir? Davadır, özü də çomaq davası yox, hökumət davası...
- Nə bilim, Nəbi, əlacım kəsildi, yazdım dayna. Musurmanlar deyər ki: suda boğulan əlini saman çöpünə atar. Elə o gəlsə toyunu eləyəm, məzhəb, din haqqı, ölsəm də pikrim olmaz. Nersesin də dərđini unudaram. Nəbi axper, Allah qoysa, Surenin toyuna səni də çağıracağam.
- Sən çağırmasan da mən gələcəyəm. Sənin oğlun, mənim oğlum, nə təfavütü? Barı gözaltısı varmı?
- Gözaltısı deyəndə ki, kəndimizdə bir qız var, Baqratın qızı... Nə bilim, uşaqlıqda bir yerdə oynayıb, gülüblər. Suren saldat gedəndən yekəlib. Bizə də tez-tez gəlib-gedir. Yəni, istəyəni də çoxdur ha... Amma heç kəsə getmir... Bunu da bizim uşaqlar danışirlar.
- Nəbi gülərək dedi:
- Ay rəhmətliyin oğlu, mən avamam, sən məndən də avamsan. Görünür bir-birinə dil, söz veriblər dayna!
- Yox, Nəbi axper, bu iş baş tutmaz. Baqrat hara, mən hara? O kişi cəlal sahibi, dövlət sahibi, mən çulu cırıq bir kəndli. Pristav atlanıb onun qapısına düşür. Yüzbaşı ilə can bir qəlbədir. Yox, adam gərək tayını tapsın ki, axırı peşmançılıq olmasın.
- Elə şeyləri fikir eləmə, əşi.
- Düzü, ondan qorxuram ki, gedəyə bir xata toxuna.
- Allahın iznilə, bir şey olmaz. Ürəyini gen saxla. Sidqini dürüst tutu, - deyə Nəbi təsəlli verdi.
- Nəbi, bilirsən nə var? Deyirlər ki, Rusetdə qarışıqlıqdır, mən qorxuram ki, Suren də o qarışıqlığa düşə.
- Başa düşmədim, Armenak, nə qarışıqlıq? – deyə Nəbi odu sönmüş qəlyanının başını çarığının dabanına vurdu. Qəlyanın külü yerə səpələndi. Armenak başını Nəbiyə yaxınlaşdırıb yavaşdan:
- Hardansa bizim kəndə Vahan adlı bir adam gəlib. Mən görməmişəm, deyirlər, bir gözü də şüşədənədir. O deyirmiş ki, padşahın işi pırıxdır.
- Nəbi birdən diksinərək, yavaşdan:
- Kiri, kiri! Nə danışırısan?! – dedi. – Bu nə sözdür?!

- Mən demirəm ha. Vahanın çıxarmasıdır. O demişdir ki, padşahı istəmirlər.
 - Əşi kim? – deyə Nəbi təəccüblə gözünü ona zillədi.
 - Mən nə bilim? Vahan deyirmiş ki, padşahı taxtdan salacaqlar.
 - Elə şey olmaz. Mən inanmıram. Kimi gücü çatır ona batsın. O, dovşanı araba ilə tutur. Sən bu sözləri bir də ağzına alma. Yazıqsan, Sibirə gedərsən.

Armenak yan-yörəsinə baxıb:

- Amma sən məzhəbin, bu sözlər burda qalsın ha! – dedi.

Nəbi gülə-gülə cavab verdi:

- Arxayın ol. Mən dost satan deyiləm, - dedi. – Bunu danışan hər kədirsə, ağzıboşun biridir. Elə, görünür, Vahandır, nədir, o da avaradır.

- Düz deyirsən, avaradır. Bir yerdə oturmur, deyirlər, gah İravana gedir, gah da Bakıya. İşindən baş açmaq olmur. Duraq işimizi görək, gün keçir. Bizə nə.

Hər ikisi ayağa qalxdı.

- Armenak, o gələn sənin qızın deyil? – deyə Nəbi aşağıdan gələni göstərdi. Armenak dönüb geri baxdı.

- Mənim qızımdır. Anahiddir. Xeyir ola?! Bu vaxt nəyə gəlir?

Anahid zəminin arası ilə qaça-qaça irəliləyirdi. Təşvişə düşmüş Armenak ona tərəf addımladı.

- Nə var, Anahid? Niyə qaçırsan? – deyə bərkdən qışqırdı. Qız hələ atasına yaxınlaşmamış dedi:

- Ata, muştuluğumu ver! Suren gəldi.

Armenak sevincindən nə edəcəyini bilmədi. Anahid ona yaxınlaşdı.

- Qardaşım gəldi, - deyə təkrar etdi.

On səkkiz yaşlı, orta boylu, qaraqaş, qaragöz Anahidin sinəsi enib qalxırdı. Yolu tələsik gəldiyindən töysüyən qızın yanaqları əynindəki qanovuz kofta kimi qızarmışdı. O, qolu ilə üzünün tərəfini silib:

- Gedək, ata! – dedi.

- Gözün aydın olsun, Armenak! Elə fikir eləyirdin, bu da sənin oğlun, gəlib çıxdı.

- Sağ ol, Nəbi, indi arxayın oldum. Gün o gün olsun ki, sən də qardaşın gəlsin. Mənim əlim daha ora tutmaz, gedək, qızım. Nəbi, salamat qal!

Armenakla Anahid getdilər.

Yusif atın noxtasından tutub dərzlərin yanına çəkdi. Ata ilə oğul uzun bir sicimlə ata on iki dərz yüklədilər. Yusif atın boynuna quş kimi sıçradı, sonra dərzlərin arasında oturub sürdü.

- Gözlə, at yükünü əyib yıxmasın, - Nəbi bardağı götürüb başına çəkdi, sonra pencənin dibinə qoyub:

- Yezidə lənət! – dedi. Orağı götürüb biçməyə başladı. Lakin Nəbinin xəyalı başqa yerdə idi. Budur, Bakıda fəhləlik edən, illərdən bəri üzünü görmədiyi qardaşı Comərd gəlmişdir. Nəbi də Armenak kimi sevincindən yerə-göyə sığmır...

Dalğa-dalğa yüksəlib kahalara, dağlara əks-səda salan bir mahnı onu xəyaldan ayırdı.

Əzizim, naçar ağlama,
Gündür, keçər, ağlama,
Qapını bağlayan fələk,
Bir gün açar, ağlama.

Bu, yüklü qəmər madyanı kəndə sürən Yusifin mahnısı idi.

İkinci fəsil

Batmaqda olan günəşin solğun şüaları Şəkinin şimalında Kilsəli, cənubunda isə Qonaqgörməz dağlarının zirvəsində oynayırdı. Yavaş-yavaş əl-ayaq yığılırdı. Biçinçilər yüklü atlarını, ulaqlarını kəndə sürür, naxırçılar mal-qaranı köyşəndən qaytarır, xırman döyənlər öküzləri vəldən açıb suvarır, yemləyir, tövlələrdə, həyətlərdə rahatlayırdılar. Gəlinlər, qızlar səhənglərini, bardaqlarını çiyinlərinə alıb, sallana-sallana bulağa gedirdilər. Onlar yeridikcə, köynəklərinin ətəklərinə, küləcələrinin yaxalarına tikdikləri sarmalar, gümüş pullar səslənirdi.

Dağların ətəyində yerləşən söyüddən və bəzi həyətlərdə qızılgül kollarından başqa, bağı-bağçası olmayan Şəkinin Zəngəzur kəndləri arasında özünəməxsus şöhrəti vardır. Onun geniş, yaşıl çəmənləri, sıldırım qayalı, baldırğanlı güneyləri, bol otlu, güllü-çiçəkli yaylaqları var. Bu kənddən söhbət gedəndə, hər kəs onun dumduru, sərin suyundan, oğlanlarının zirəkliyindən, qızlarının sədaqət və gözəlliyindən danışar.

Kəndin içində daşların arasından irili-xırdalı nə qədər bulaq çıxır! Ancaq bu qaynayan bulaqlar bir-birinə bənzəmir. Bəzinin suyu az, bəzininki çoxdur. Bəziləri daşların sinəsindən fişqırtı ilə fəvvarə vurur, bəzisi isə pıqqapıqla, sanki qaynaya-qaynaya çıxır. Bu saysız-hesabsız bulaqların suyu kəndin aşağısında birləşərək, böyük bir çay əmələ gətirir. Yaşıl çəmənlərin sinəsini yarıb özünə əyri-üyrü yol açmış, sahilləri yarpızlı, suyu xallı balıqla dolu olan bu çay, ilan kimi qıvrıla-qıvrıla axır. «Darvaza» və «Qızılqayanın» arasından, yüksək qayalıqdan qijiltı ilə aşağı tökülür, «Şırşır» adlanan ağ köpüklü, gur şlaləni yaradır. Bu şlalənin səsi gecə-gündüz qayalara, dağlara düşüb əks-səda verir.

Günəşin şüaları dağların zirvələrindən çəkilib getdi. Lakin suyu gur və yüngül olan «Namazalı» bulağının başı adamla dolu idi. Adətən, bura hər axşamçağı tünlük olur. Bəziləri heyvanlarını burada naxırdan ayırıb evinə aparır, bəziləri nişanlı seçmək üçün, suya gələn qızlara tamaşa edir.

Mis səhəngini daşa söykəyib əl-üzünü yuyan, qızların, gəlinlərin arasında öz paltarı ilə deyil, gözəlliyi ilə seçilən Növrəstə kimi isə gözləyirdi? Ondan bir qədər aralı dayanmış uca boylu, göy mahud arxalıqlı, gümüş toqqasından şirmayi dəstəli xəncər asılmış oğlan bəs kim idi? Bığ yeri təzə tərlemiş bu oğlan gözlərini Növrəstədən çəkmir. Qız başını qaldırıb ağ cunasının ucu ilə üzünü siləndə, Fərmanın ehtiraslı baxışlarına rast gəldi. Oğlan güldü, qız başını aşağı saldı. Bulaq kimi qaynar gözlərini suya zillədi. Ala-bəzək daşları, narın qumları görünən duru

bulağın aynasında öz əksini gördü. Fərman Növrəstənin ağlı-qırmızılı sifətinə, uzun kirpikli ala gözlərinə, gərgin, hilali qaşlarına baxmaqdan doymurdu. Ona yanaşmaq, söz demək istəyirdi. Lakin adamların içində buna cəsarəti çatmırdı.

Gülməli naxırı «Qumlu yoxuş»dan kəndə endirdi. Küçədə toz-duman qalxdı. Yelinləri südlə şişmiş inəklər mələşə-mələşə, xam cöngələr böyürə-böyürə, yeyib səmrimiş danalar oynaqlaş-aynaqlaş özlərini bulaqların üstünə saldılar. Köyşənin qara yoncasından, yağlı topal və qıyax otundan yeyib qarınları şişmiş heyvanlar sudan doyunca içib sahiblərinin qapısına üz qoydular.

Bayaqdan bəri naxırın gəlməsini gözləyən Növrəstə dolu səhəngini çiyninə alıb bulaqdan aralandı; şişbuynuz, tərək Mərcanı heyvanların içindən ayıraraq qabağına qatdı. Fərman onun dalınca addımladı. Onlar dar bir döngəyə çatanda Fərman dedi:

- Ay qız, ayaq saxlasana!

Növrəstə cavab vermədi. İnəyi bərk sürməyə və addımını yeyinlətməyə başladı.

- Ay qız, sənə demirəm ayaq saxla? İki kəlmə sözüm var, ay insafsızın balası! – deyərək Fərman da ayağını yeyinlətdi.

Növrəstə Fərmanın əl çəkməyəcəyini hiss edirdi, biabır olmamaq və onu yoldan qaytarmaq üçün güclə eşidiləcək bir səslə:

- Mən söz adamı deyiləm, get tayını tap! – dedi.

- Söz adamı deyilsən, mənim adamımsan. Ölsən də, qalsan da, mənim olacaqsan!

- Bu baş tutan iş deyil!

- Tutacaq, mən Hacı Atakişinin oğluyam, bunu bilirsənmi?! Mal məndə, dövlət məndə, cavanlığıma da söz ola bilməz!

Fərman Növrəstənin biləyindən yapışmaq istərkən, qız:

- Çəkil! Mal-dövlətin gözüne girsən! – deyərək Fərmanın döşündən itələdi. Fərman bir az səndələdisə də, yenə özünü irəli verdi, qızın biləyindən yapışıb saxlamaq istədi. Növrəstə onun üzünə bir sillə vurdu. Fərman, şappıltısı küçədə səslənən sillənin təsirindən geri çəkildi və əlini xəncərin dəstəsinə atdı. Bu zaman Abbasəli qabaqdan çıxdı, Fərmanın xəncər siyirdiyini görcək:

- Ə, Fərman, nə qayırsan! – deyərək səsləndi.

Növrəstə inəyi sürüb aradan çıxdı.

Abbasəli:

- Ə, gözünü qan örtüb, nədir, - dedi. Kişinin qızını öldürmək istəyirsən? Zorla da qız almaq olar? Qayda var, qanun var, bala.

Abbasəli Fərmanı geri qaytardı.

- Abbasəli, sən bilmirsən mən onu sevirəm?

- Niyə bilmirəm, darğanız deyiləm! Yoxsa bir qızdan ötrü qazamatlarda çürümək istəyirsən? Hacı Atakişini el içində biabır etmək istəyirsən? O nişanlıdır, bala.

- Bilirəm, Gülməlinin oğlu Şahmərdana nişanlıdır. Ancaq mən o qızın nişanlısını gözü yaşlı qoyacağam, Abbasəli! Düz iki ildir o mənə «hə» cavabı

vermir. Kaş, o köpək oğlu Şahmərdan əlimə düşəydi... Bu xəncəri onun qarnına soxardım...

- Bunun da təhəri var, bala, - deyə Abbasəli hirsindən az qala partlayan Fərmanın qolundan tutub divarın dibinə çəkdi. – Bir az burda dayan, qoy hirsin soyusun. Deyərlər ki, igidin igiddən ehtiyatı artıqdır. Sən Şahmərdanı öldürərsən, onun qohum-əqrəbası da səni öldürər. Qız da qismət olar başqasına. Ortalıqda kim qazanar? Sənə ondan da qəşəng qız alacağam, - deyə Abbasəli hiyləgərcəsinə güldü.

- Əlinin qızılgöz oğlu o Həzrət Abbas haqqı, bu acığa elə o qızın özünü alacağam. Mən Hacı Atakişinin oğluyam!..

- Sənə kim deyir alma? Al... Amma hədə-qorxu ilə yox, dil ilə, söz ilə. Deyərlər: qazan altından köz, adam altından söz... Başa düşdün, ay cavan oğlan, beyni qan oğlan? Mənə qulaq as, Fərman, quşu quşla tutarlar. Burda bir arvad lazımdır, arvad! O da bizim nənəsi ölmüş seyid qızı Fatı. Onun dili ilan yuvasından çıxarar. Fatını salıxdırırıq onun canına, sözləri yağ kimi əridib tökər üzünə sillə vuran qızın beyninə. Əgər, işdir, bu yolla düzəlməsə, bıqlı Əhmədin canı sağ olsun, qızı gətirib düz qapınıza qoymaq onun boynuna!

- Üzümə sillə vurduğunu sən hardan bilirsən? – deyə Fərman təəccüblə soruşdu.

- Mən hər şeyi bilirəm, görürəm. Bu darğanız dünyanı yorub, yortub. Gəl gedək evə, gəl!

Fərman bir az yumşalmış, hirsli soyumuşdu. Onlar xısın-xısın danışa-danışa kölgə kimi çəkilib getdilər.

Su səpilib süpürülmüş geniş həyətin bir tərəfindən qara-ağ zolaqlı palaz salınmış, bir tərəfindən ocaq tüstülənirdi. Gülüstan ocağın yanında çöməltmə oturub çömçə ilə dovğanı bulayırdı. Növrəstə töyşüyə-töyşüyə inəyi içəri saldı. Səhəngi çiyindən aşırıb divarın dibinə qoydu. Gülüstan ayağa qalxıb Növrəstəyə yaxınlaşaraq soruşdu:

- Ay qız, nə olub belə töyşüyürsən?

Növrəstə heç nə demədi. Ona yəqin idi ki, anası-atası, qohumları bu işi bilsələr, ortalığa qan düşər. Ona görə belə cavab verdi:

- Heç bir şey olmayıb, səhəng ağırdır, məni tərlətdi. Atam hələ gəlməyib?

- Yox, bilmirəm niyə yubandı. Xörək bişib, qazanı qoy yerə, aftarbanı doldur, çay qaynat, atan yorğun gələcək, - deyə Gülüstan evə keçdi.

Növrəstə qazanı götürdü. Qara aftarbanı duru bulaq suyu ilə doldurub ocağın üstə qoydu. Gülüstan əlində badya içəridən çıxdı. Ala buzovu mıxdan açıb inəyin altına buraxdı. İnək boynunu çevirib balasını iyləyir və yalayırdı. Gülüstan buzovu inəyin qılçasına bağladı və Mərcanı sağmağa başladı. Arvadın arıq barmaqları arasında məmələri inciyan Mərcan hərdən tək atırdı. Gülüstan onu yavaşıtmaq və ovşara gətirmək üçün oxşayırdı: nənəm Mərcan a inək, bacım, a Mərcan inək!..

Mərcan bu oxşamadan yavaşır, südünü çəkmirdi. Gülüstan inəyi sağıb qurtardı.

Həyət divarının o tərəfindən at kişnəməsi eşidildi. Nəbi ilə Yusif biçindən qayıtmışdılar. Onlar dərzləri xırmanın bir tərəfinə tökdülər. Yusif yorğun və tərlı

qəmər madyanı tövləyə çəkib, qabağına bir xorum yonca qoydu. Nəbi üst-başının tozunu çırpdı, boz yun corablarından pıtrağı arıtladı. Həyət qapısını açıb içəri girdi. O, hələ yerə oturmamış Növrəstə su gətirdi.

- Ata, su töküm, əl-üzünü yu.

- Sağ ol, qızım, zəhmət çəkmə, özüm yuyaram. Elə dəstəmaz da alacağam, - deyə Nəbi lüləyi uzun mis aftarbanı Növrəstədən aldı. – Canamazımı bura gətir.

Növrəstə tez evə girib canamazı gətirdi, palazın üstünə qoydu və yenə içəri keçdi. Nəbi çarıqlarını, corablarını çıxartdı. Başındakı dəsmalı açdı. Qollarını dirsəyə qədər çırmayıb dəstəmaz aldı. Canamazı açıb möhürü, təsbehi onun üstünə qoydu. Üzü qibləyə durub namaza başladı. İndi bu mömin kişinin səmindən başqa həyətdə heç nə eşidilmirdi. O, gah əyilib alnını möhürə dayayıb, gah qalxıb, düzəlir, əllərini yuxarı qaldırır, yenə yanlarına salır və yavaşdan nə isə deyir, hərdənbir «Allahü əkbər» sözünü ucadan və xüsusi ahənglə tələffüz edirdi. Nəbi namazdan sonra dizləri üstə oturub uzun Xorasan təsbehini çevir-çevirə dua edirdi: «Xudaya, xudavəndi-ələm, sən bizi əhli-əyal yanında, dost-düşmən yanında xəcalət eləmə. Pərvərdigara, sən özün qütbətdə olanları sağ-salamat saxla, qardaşım Comərd də onların içində. Xudaya, sən bütün acların qarnını doydu, biz də onların içində. Ey pərvərdigara, mənim bu sözlərimi eşit, bizə xoş güzəran üçün qapı aç. Sənin əlinin üstündə əl yoxdur, ey gözə görünməyən Allah!..»

O, duasını qurtarıb salavat çevirdi. Möhürü öpüb gözünün üstünə qoydu, sonra canamazı yığışdırdı və gülə-gülə dedi:

- İndi gətirin çörəyimizi yeyək.

Növrəstə evdən mütəkkə gətirib Nəbiyə söykək qoydu, dəstərxanı açıb üstünə lavaş qoydu. Gülüstan dovğanı mis nimçələrə çəkib ortalığa gətirdi. Yusif də atı rahatlayıb gəldi. Bütün külfət yarpızlı dovğadan yeməyə başladı. Bardaş qurub oturmuş Nəbi qaşığı dalbadal vururdu.

- Deyəsən bərk acmısan, a kişi? – deyə Gülüstan sükutu pozdu.

- Acam, Gülüstan, iştah ilə yeyirəm. Özü də təhərində bişirmisən, sağ ol. Elə kəndlininki də belə şeylərdir. Deyirəm, ay Gülüstan, nə yaxşı ki, bizim bu bir inək var, yoxsa uşaqlar ağartısız korluq çəkərdilər.

- Hə, xalqın qapısında qoşa-qoşadır, biz birinə sevinirik, - deyə Gülüstan narazı halda cavab verdi.

- Naşükür olma, arvad. Allah bu bir inəyə də bərəkət versin. Vaxt gələr sənin qapında da sürü qoyunun, qoşa inəyin olar.

Gülüstan istehza ilə gülərək dedi:

- Ölmə eşşəyim, ölmə, yaz gələr, yonca bitər...

Nəbi qaşığı nimçədə saxlayaraq arvadının üzünə baxıb dedi:

- Dünyanı səbr ilə yeyiblər, Gülüstan. Səbr elə, oğlun yekələr, qazanc gətirər, Comərd Bakıdan gələr, mənə kömək olar. Özün bilirsən ki, mən tənbel deyiləm, amma neyləyim, kərəminə şükür, necə deyərlər, yağ yag ütə tökür, yarmanı yavan qoyur. Hacı Atakişiyə, Əmirə xalvar-xalvar verir, mənə misqal-misqal. Mən istəmirəm ki, sən də yayda yaylaqda olasan, qışda qışlaqda?! Yağ dərilərini, pendir motallarını yan-yana düzəsən? Mən naşükür deyiləm. Adama dövləti verən o üstdəki kişidir. – Nəbi dərindən bir ah çəkdi.

Gülüstan onun sıxıldığını hiss etdi. Peşman olub dedi:

- Xörəyini ye, a kişi. Mən söz gəlişi dedim. Nə olub, Allaha şükür, acından kim ölüb ki.

- Necə deyərlər, üzümü unlu görüb məni dəyirmançı hesab eləmə, arvad. Mən hər şeyi başa düşürəm. Yoxsulluqdan narazısan...

Gülüstan söhbəti dəyişdirmək üçün aralığa söz atdı:

- Zəmini nə vaxt qurtarırsan?

- Bir günlük işim var. Sabah Əngələvidə dəyib, ordan da zəmiyə gedəcəyəm.

- Əngələvidə nəyə?

- Armenakın oğlu soldatlıqdan gəlib. Bu gün qızı zəmiyə gəlib xəbər verdi. Kişinin çiçəyi çırtlayırdı. Elə mən də sevinmişəm.

- Nə olar, ata-anasının gözü aydın olsun.

- Gülüstan, inəyin bugünkü südünü bir yaxşı qatıq çalarsan. Sabah apararam, əliboş getmək yaxşı deyil.

- Mən özüm də səni əliboş yola salmaram, a kişi.

Hamı əlini çörəkdən çəkdi. Növrəstə dəstərxanı yığışdırıb evə apardı. Dəsmala bükülmüş bir yumru qəndi fərməşin küncündən çıxarıb qənd çanağında doğradı, sonra gətirib ortalığa qoydu. Kəklikotu çayından hərəsi bir-iki stəkan içdi. Növrəstə eyvanda yer saldı. Ailə yorğan-döşəyə girdi.

Növrəstədən başqa hamı şirin yuxuda idi. O niyə yatmırdı? Gecədən xeyli keçmişdi. Gözünü ulduzlu səmaya, bədirlənmiş aya zilləmiş Növrəstənin yatmağına mane olan nə idi? Yoxsa, yorğun atasının xorultusu, Mərcan inəyin mışıldaya-mışıldaya göyşək çalması, çox da uzaq olmayan bataqlıqdan gələn qurbağaların qurultusu idi? Yox, o, bu səslərə öyrəşmişdi. Növrəstənin yuxusunu qaçıran fikir-xəyal idi. Bir-birinə qarşı duran iki adam, iki sima onun gözləri qarşısında canlanırdı. Biri, yoxsulluq üzündən Bakıya fəhləliyə getmiş Şahmərdan; ikincisi, mal-dövləti aşib-daşan Hacı Atakişinin oğlu Fərman. Növrəstənin hələ bərkə-boşa düşməmiş gənc ürəyi iki qılınc arasında qalmış kimi çırpınırdı. O, hansı tərəfə meyl göstərsin? Nə zaman gələcəyi məlum olmayan Şahmərdanın yolunu gözləsin, yoxsa hər gün qabağını kəsən, ona hədə-qorxu gələn Fərmana könül versin? Onda camaat nə deyər? Bu işə ata-anası necə baxar? Axı Növrəstəni Şahmərdana nişanlayan ata-anası idi.

Qızın canını hərarət aldı. Düşündükcə, onu vahimə götürürdü. Yorğanı üstündən atıb dik oturdu. Səhərədək gözünü yuma bilmədi...

Üçüncü fəsil

Şəkinin qərb tərəfində, Məlikli ilə Şükarın kəndlərinin şərqində böyük bir kənd var. Bu kəndin içindən salınmış poçt yolu ilə gedən adamın nəzərini iki ev cəlb edir. Birinci, kəndin ortasında ikimərtəbəli, qırmızı taxtapuşlu, geniş balkonlu, yaraşıqlı; ikincisi isə, yolun altında tək, zahirən göbələyə bənzər, yerə yapışmış ev. Bu evin divarları ağardılmış, tək alma ağacı olan həyətinin ətrafında çəpər çəkilmişdir. İçindən arx gedən bu həyətdəki kərtilərdə müxtəlif pəncərə əkilmişdir. Göyərək bir qarış qalxmış soğanı, yemliklənmiş keşnişi, tağları üzüm tənəyi kimi

uzanıb çəpərə dolaşmış və divarın o biri üzünə aşılıb sallanmış boranıları Araksi özü becərmişdir. Onun baharda belə götürüb həyəti belləməyə, göy-göyərti əkməyə, su arxını təmizləməyə xüsusi həvəsi var. Başqaları xorhaxor yatdığı zaman, o, sübh tezdən durub keşnişin alağını arıtlayır, soğan yaxşı baş tutsun deyə, seyrəldir, tez böyüməsi və şirin olması üçün boranıları çevirir, torpağa yatan tərəfini günə qoyur. Araksini kənddə işlək bir qadın kimi hamı tanıyır, onun səliqəsindən, təmizliyindən danışır. Bu gün də o, səhər tezdən həyətdə idi. Dünəndən bəri həm sevinir, həm kədərlənirdi. Uzun illərdən bəri yolunu gözlədiyi oğlunun gəlməsinə fərəhlənir, yaralanmasına qüssələnirdi. Surenə bişirəcəyi xörək üçün kərdilərdən per-pencər yığdı. Ana elə fikirləşirdi ki, acı soğan oğluna bal kimi gələcək. Çünki anasının zəhməti ilə əkilib becərilmişdir. Araksi kərdidən çıxıb evə getmək istərkən, darvazanın dalından səs eşitdi:

- Ay Armenak kirvə, ay Armenak kirvə!

Araksi geri baxdı. Qəmər atlı Nəbini görüncə dedi:

- Bıy, Nəbi qardaş, sənsən? Atını niyə həyətdə sürmürsən? Keç həyətdə.

Araksi darvazanı taybatay açdı. Nəbi atı həyətin ortasına sürdü.

- Gözün aydın olsun, Araksi bacı, oğlun sağ-salamat gəlib çıxıb. Vallah, dünən biçində eşidəndə o qədər sevinmişəm ki...

Araksi cavab verdi:

- Sağ ol, Nəbi qardaş, bəs niyə düşmürsən?

- Düşəcəyəm, zəhmət çək bu qabı al. – Nəbi dəsmala bükülmüş badyanı Araksiyə uzatdı. – Vallah, gərək bağışlayasan, elə o da mənim oğlumdur, gərək mən bir qoç gətirəydim. Necə deyərlər, kasıbın olduğundan, bir azca qatıqdır. Gülüstan göndərib. Özü də dedi, mənim əvəzimdən Araksi bacıya göz aydınlığı ver.

- Gülüstan bacını sağ olsun. Elə bu da çoxdur, bizi utandırırırsınız, Nəbi qardaş. – Araksi əlində badya içəri girdi.

Armenak səsə evdən bayıra çıxdı.

- Sabahın xeyir, Nəbi! Xoş gəlmisən! Bu ev, bu eşik sənə peşkəşdir. Atı ver mənə, özün içəri keç, - deyə Armenak cilovu Nəbinin əlindən aldı. Atı alma ağacına bağlayıb, qabağına ot qoydu. – Keç içəri, keç. Suren də evdədir, elə qonaqlarımız da var...

Bədəncə nazik, boyca Armenakdan uca olan Nəbi başını əyib alçaq qapıdan içəri girdi. Salam verib dayandı. Nimdaş gəbənin üstündə oturub söhbət edən adamlar ayağa qalxdılar.

- Nəbi, görürsən Surenimi, nə oğlan olub?! – deyə Armenak oğlunu göstərdi, - bunlar da bizim kəndlilərdir.

- Maşallah, maşallah, yekə oğlan olub ki! Allah saxlasın, xoş gəlmisən Suren! – deyə Surenin əlini bərk-bərk sıxdı. Sonra başqaları ilə də görüşdü. Suren, Aşot, Vahan və Qurgen oturdular. Nəbi də əyləşmək istərkən, Armenak qoymadı.

- Yox, yox, Nəbi, səni quru yerdə oturmağa qoymayacağam. Ay qız, Anahid, bura döşək gətir! – deyə stəkan-nəlbəki yuyan qızına müraciət etdi.

Nəbi dedi:

- Əşi, döşəyi neyləyirsən, nə zəhmətdir.

- Yox, canın üçün döşək olacaq... Mən sizə gələndə Gülüstan bacı mənim altıma döşək salır, söykək qoyur...

Anahid döşək gətirib gəbənin üstünə açdı. Nəbi döşəyin üstündə bardaş qurub oturdu.

Armenak əlini bığına çəkib gülə-gülə sözə başladı:

- Hə, indi mən deyim bu kişi kimdir. Tanımayanlar tanısınlar. Bu mənim dostumdur. Şəkilidir. Bizim ata-baba qonşumuzdur. Biz hər gün Dəvəöləndə, köyşəni deyirəm ey, orada görüşürük. İndi bizə Surenimi görməyə gəlib. Bax, mənim dostum, qonşum bu Nəbi kişi belə adamdır. Məzhəb, din haqqı çox yaxşı adamdır. Dünən Surenin gəlməyini eşidib, bu gün görüşünə gəlib. Görürsən, oğul, mənim necə dostum var!

- Mən sənin bu yaxşı dostunun həmişə hörmətini saxlaram, ata, - deyə Suren dilləndi.

- Bəs necə, bəs necə... Sənin gəlməyinə o məndən çox sevinir. Atalar deyər, dostu dar gündə yoxla. İndi mənim xoş günüdür. Bilirəm ki, mən dara düşsəm, Nəbi özünü oda-közə vurub, məni dardan qurtaracaq.

Anahid padnosda çay, qənd gətirdi. Armenak hərənin qabağına bir stəkan qoydu.

- Hələ bir stəkan çay içək, dalısı görək nə olur. Araksi bizə yeməyə nə verir.

Nəbi:

- Yenə çox şükür ki, sağ-salamat gəlmisən, ay Suren, - dedi. – Armenak kirvə səndən yana çox nigaran idi. Elə yeri gəlmişkən səndən bir adam soruşum, bəlkə görmüş olasan, tanıyasan. O da saldat gedib.

Suren:

- Kimi soruşursan, Nəbi dayı? – dedi.

- Bizim kənddə bir adam vardı, adına Qarabığ oğlu Mahmud deyərdilər. Qəfildən Allah rəhmətinə getdi, onun oğludur. Kənddə Göhər adlı bacısı var, keçən ilə kimi kağızı gəlirdi. Sonra öldü-qaldısından xəbər çıxmadı.

- Onun adı nədir? – deyə Suren soruşdu.

- Adı Hüsüdür.

Suren dodaqaltı «Hüsü, Hüsü» deyə fikirləşdi.

Sonra yadına bir saldatı salıb soruşdu:

- Familiası nədir?

- Babasının adı Heydərdi. Özü də yaman ovçu idi. Atdığıнын biri yerə düşməzdi. Göydə quşu uça-uça vurardı.

Suren:

- Tanıyıram, Hüsü Heydərov. Orta boylu, dolu bədənli, qaraşın oğlandır. Özü də tez-tez danışır, elədir mi?

- Özüdür ki, var, - deyə Nəbi çay içməyə başladı.

Suren davam etdi:

- O bizim polkda topçu idi. Sağ qalsa, o da bir azdan gələr.

- Axı musurmanlardan saldat aparmırdılar, ay Nəbi kişi, - deyə Aşot yerindən dilləndi.

Nəbi dedi:

- Düz deyirsən, aparmırlar, özbaşına gedib, könüllü. Düzünə baxsan, analığı onu yola vermirdi, döyüb incidirdi. Atası da arvadının sözünü deyirdi. Odur ki, uşaq baş götürüb kənddən getdi. Bir ildən sonra kağızı gəldi ki, Gəncədən saldatlığa gedib, davaya düşüb yaralanıb.

- Doğrudur, doğrudur, yaralanıb, - deyə Suren dilləndi. – Amma çox qoçaq oğlandır. Ona xaç ordeni də veriblər.

Nəbi çayını içib, stəkanı böyrü üstə nəlbəkiyə qoydu. Arxalığının yan cibindən tənbəki kisəsini çıxarıb qəlyanını doldura-doldura:

- Hə, Suren, - dedi, - mən sənin söhbətinə gəlmişəm axı, bir danış görək o tərəflərdə nə var, nə yox, biz də bir şey başa düşək. Mən də, Armenak kirvə də, saqqalımız ağarsa da, avamıq.

Suren dedi:

- Mən çox şey görmüşəm, çox şey eşitmişəm, Nəbi dayı. Onların hamısını burda danışmaqla qurtarmaz. Ancaq hər şeydən çox gördüyüm, ölü və yaralı olub. Əzab, əziyyət, aclıq, soyuq səngərlər olub...

- Allaha çox şükür ki, özün sağ-salamat qalmısan, - deyə Nəbi əlini göyə qaldırdı.

- Elə bircə onu de ha, ay Nəbi axper! Allahın mənə rəhmi gəlib, - deyə Armenak xaç çəkdi. – Suren dünəndən gəlib-gedənlərə elə davadan danışır. Məzhəb, din haqqı adamın tükləri biz-biz olur.

- Bəs Suren, kənddə işinin adı nə olacaq? – deyə Nəbi soruşdu.

- İşləyəcəyəm, kəndlilik eləyəcəyəm, Nəbi dayı.

- Bir də qayıdıb getməyəcəksən ki?

- Xeyr. Məni tamam buraxıblar. Yaralanmışam, qolum dirsəkdən yuxarı qalxmır. Bir də, heç kəs saldat gedib özünü güllənin qabağına vermək istəmir...

Bayaqdan bəri səssiz-səmirsiz qulaq asan Aşot yerində qurcalanıb:

- Bəs padşaha qoşun lazım deyil? Daha saldat yığmayacaqlar? – deyə gözünü Surenin gözüne zillədi.

Suren:

- Padşahın özü bəlkə olmayacaq, - dedi.

- Necə, necə? – Aşot bir də təəccüblə soruşdu.

Armenak Surenə gözünü ağartdı. Suren bu işarənin mənasını başa düşdü, lakin əhəmiyyət verməyib, davam etdi:

- Çünki padşah öz başının həşirindədir, camaat onu istəmir.

- Camaat kimə deyirsən, ay Suren?

- Yox, Aşot, elə şey olmaz, Suren zarafat eləyir, ya da bizi məsxərəyə qoyub. Elə deyilmi, ay Suren?

Suren Aşotun və Qurgenin sualına açıq cavab verdi:

- Fəhlələr, kəndlilər, evlərindən-ailələrindən didərgin düşüb ölümə göndərilən saldatlar.

- Yox, yox, mən bu sözlərə inanmıram. Heç belə də iş olar! – deyə Aşot çiyinini atdı. – Yəqin sən qorxub saldatlıqdan qaçmısan. Erməni qabaqdan qaçmaz, ə... Qoçaq olar. Sən bizim adımızı batırmısan, Suren!

- Mən də inanmıram, Suren zarafat eləyir, bizim kəndlərdə belə söz-söhbət yoxdur, - deyə Nəbi yenə qəlyanını sümürüb tüstüsünü havaya buraxdı.

- Ay canım, öz sözlünüzü danışın. Padşahla nə işiniz var. Ondan danışın ki, Surenə toy eləyəcəyəm, - deyə Armenak söhbəti dəyişdirmək istədi.

Lakin Aşot yenə ortalığa söz atdı:

- Sənin dediklərindən belə çıxır ki, ay Suren, daha pristav, naçalnik, uryadnik olmayacaq? Dünya qarışıq olacaq?

Vahan əlindəki stəkanı yerə qoyub dedi:

- Siz Surenini sözünü qəribliyə salmayın, yəqin bir şey bilir ki, danışır.

Nəbi Vahanın eynəkli gözüne baxıb, Armenakın biçində dediyi sözləri xatırladı və yəqin etdi ki, «Nikolayın işi pırıxdır» deyən bu Vahan özüdür. Amma bu barədə heç bir söhbət açmadı.

- Mən daha bu sözləri eşitmək istəmirəm, - deyə Aşot tez yerindən qalxdı. Evin aşağı tərəfində divara söykədiyi başı toppuz çomağını götürüb getdi.

Nəbi:

- Elə sənin bu sözlərindən xoşum gəlmir, oğul, - dedi. – İndi Aşot da gedib kənddə yayacaq ki, Armenakın oğlu saldatlıqdan gəlib, hətərən-pətərən danışır. Sonra da musurmanlar demişkən: eşşək gətir, mərəkə yüklə. Kənddə xəbərçi, şeytan azdırmı, oğlum?! Ağzının danışığını bil, bala.

Suren dedi:

- Bu sözləri tək mən demirəm, ata, hər yerdə danışirlar, sən narahat olma.

- Sən danışma, oğlum, daşın-divarın da qulağı var. Elə mən hey göz vururam ki, Aşotun yanında ağzını bütün saxla, sən elə danışırısan.

- Aşot məni satmaz. Biz onunla uşaqlıq yoldaşıyıq. Gördün, məni görən kimi necə qucaqlayıb öpdü...

- Eh, sən davada olsan da, hələ uşaqsan, Suren, uşaq! – deyə Armenak başını buladı.

Nəbi fikirləşirdi ki, görəsən, Suren nə üçün belə sözlər danışır, bəlkə davada başı xarab olub. Nikolay kimi dağı da yerindən qopartmaq olar? Birdən fikirdən ayılıb:

- Mən gedirəm, Armenak kirvə, - deyə yerindən qalxdı.

Armenak:

- Nəbi, sən niyə durdun? – dedi. – Məzhəb haqqı, qoymaram. Bir tikə çörək ye, sonra gedərsən. – Armenak qalxıb Nəbinin qolundan yapışdı, - otur, otur, sən Allah!

- Süfrən bərəkətli olsun, Armenak! Gedəcəyəm, işim var.

- Yox, qoymaram. – Armenak arvadını səslədi. Araksi gəldi. – Görürsən, Nəbi gedir, bir tikə çörəyimizi yemir.

Araksi nə qədər elədisə, Nəbi oturmadı. Hamı ilə görüşüb qapıya tərəf addımladı, sonra dayanıb dedi:

- Suren, bir bizə tərəf də gəl. İçməli sərin suyumuz, gəzməli çəmənlərimiz var.

- Baş üstə. Qismət olar, gələrəm, Nəbi dayı.

- Salamat qalın! – Nəbi çıxdı.

Armenak onun dalınca addımladı. Araksi stəkan-nəlbəkiləri yığışdırıb apardı.

- Vahan, bilirəm ki, sən bizim kəndli deyilsən, - deyə Suren aralığa çökən sükutu pozdu.

- İravandan gəlmişəm, neçə vaxtdır, bu kənddə bacım qızının yanında oluram. Əslim Gorusludur.

- Bəs İravandan niyə gəlmisən?

- Orada dolana bilmədim. Əlimdə sənətim var, dülgərəm. İstəyirəm burda bir dükan açıb samıdan, boyunduruqdan, araba təkərindən-zaddan qayıdırıb satam, bir təhər başımı dolandıraram.

- Arvad-uşağın varmı?

- Uşağım yoxdur, arvad İravanda atasının yanındadır. Burda işim düzəlsə, onu da gətirəcəyəm. Elə sənin gəldiyini eşitdim, dedim bir söhbətinə qulaq asım. Çox xoşuma gəldin. Düzü, bayaqdan fikir verirəm, dediklərinə qulaq asıram, görürəm ağıllı oğlansan. Söhbətindən belə anladım ki, zamana qarışır, padşahın dalınca danışirlar. Sən özün, saldat paltarı əynində ola-ola, padşahın dalınca danışırısan. Heç qorxun-zadın yoxdur...

Suren bərk güldü, əlini Vahanın çiyninə qoyub dedi:

- Qorxu nədir, ay Vahan əmi? Mən saldatam, almanın, osmanlının gülləsinin qabağında qorxmamışam, indi öz evimdə qorxacağam?! Ancaq, görürəm səndə də qorxu yoxdur. Çünki mənim sözümə şərikin oldun...

- Mən səni meydanda tək qoymamaq üçün, söz gəlişi dedim. Xoşuma gəldin. Ancaq, Suren, ehtiyatlı ol. Onu bil ki...

Vahan sözünün dalını qurtarmamış Anahid içəri girdi:

- Surencan, bir qız səni görməyə gəlib, - dedi.

- Qız? Kimdir? İçəri çağır.

- Gəlmir, özün həyəətə çıx.

Vahan ayağa qalxdı.

- Mən gedirəm, Suren, görüşərik. Bu kənddə qalsam, səninlə dost olacağam, lap ürəkdən... - deyə görüşüb getdi.

- Di, dur, axı səni gözləyirlər! – Anahid gülümsündü.

- O hansı qızıdır, Anahid?

- Siranuşdur.

- Siranuş?

- İndi tanımayacaq ha... Belə, Baqrat ağanın qızı! Həmişə məni görəndə soruşur ki, qardaşın nə vaxt gələcək? Deyir, Suren olmasaydı, ilan məni çalacaqdı...

- Yadımdadır, yadımdadır, Siranuş... De gəlsin içəri.

- Gəlmir, bulağa gedir, yolüstü səni görmək istəyir. Özün həyəətə çıx.

- Baş üstə, mənim gözəl bacım, - deyə Suren ayağa qalxdı.

Onlar çox soyuq görüşdülər. Hətta bir-birinə əl də vermədilər. Bir-iki kəlmə danışmaq üçün, alma ağacının altındakı taxtın üstündə bir-birindən aralı oturdular. Uzun müddət görüşmədiklərindəmi, yaxud utandıqlarındanmı danışmırdılar. Lakin Siranuşun alıcı baxışları Surenin qara qıvrım saçlarında, yekə saldat çəkmələrində, poqonlarında və enli toqqasına həkk olunmuş qartal şəklində gəzirdi. O, Surendəki

dəyişikliklərin hamısını bir anda görmək istəyirdi. Bəs Suren necə? O, Siranuşun qara buğdayı çöhrəsini, qızılgül yarpağı kimi incə, al dodaqlarını, zərif burnunu, yaraşıqlı əllərini, nəhayət, kürəyindən dabanlarına qədər uzanan hörüklərini görməyə bilərdimi? Yox, yox, deyərlər gözə qadağan yoxdur. O, dünyada bütün gözəllikləri görmək, zövq almaq üçün yaranıbdir...

Aralığa çökən sükutu Suren pozdu:

- Çox şadam ki, mənə görməyə gəlmişən, Siranuş!

- Gəldiyini dünən bulaq üstə Anahid dedi. İmkan tapıb görüşünə gələ bilmədim. İndi də iki dəqiqəliyə gəlmişəm. Şükür, sağ-salamat qayıtmısan, Suren.

- Sağ ol, Siranuş, çox razıyam, - Suren gülümsündü. – Yaralanmışam, dava qolumu şikəst eləyib. Nə isə, keçib-gedər. Mən səni başqa yerdə görsəydim, tanımazdım. Yekəlmisən, boy-buxun atmısan.

Siranuş ani fikirdən ayrılıb:

- Hansı qolundan yaralanmısan? – deyə soruşdu.

Suren sol qolunu göstərdi. Siranuş köksünü ötürdü, sonra bir qədər məyus halda:

- Canın sağ olsun, - dedi. – Salamət ki, gəlmişən. – Sureni bir də başdan-ayağa süzüb əlavə etdi: - Sən daha üç il bundan əvvəlki kimi deyilsən. Saldatlığa gedəndən lap kişiyyə oxşayırsan...

Siranuş öz sözlərinə həm güldü, həm də utanaraq başını aşağı saldı.

- Daha başını aşağı niyə dikirsən ki? Mən saldatlığa gedəndə sənə on dörd yaşın vardı, mənim iyirmi bir. İndi hər birimiz üç yaş qocalmışıq, elə deyilmi?..

İkisi də güldü. Danışmağa daha bir söz tapmırlarmış kimi, susdular. Uşaqlıqda keçirdikləri günlərin şirin xatirələri könüllərində canlandı... Budur, kəndin uşaqları gülüşə-gülüşə, bir-birini qova-qova gedib güneyə çatdılar. Kəndin aşağı tərəfindəki bu güney Əngələvid uşaqlarının çox sevdikləri yerdir. Onun müxtəlif otları, çiçəkləri, başında qartallar uçan sıldırım qayaların dibindən qıjıltı ilə axan Bazarçayı, qayalardan qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa uçan kəklikləri, şır-şır axan sərin bulaqları – hər şeyi, hər şeyi onları maraqlandırır. Uşaqlar güneyə quzuqulağı, mürvəcə, çaşır, baldırqan və başqa pəncərlər yığmağa gəlmişlər. Surenlə Siranuş da özlərini böyük bir baldırqan kolunun dibinə vermişlər. Kolun enli yarpaqları açılmış çətir kimi onları gizlədir. Siranuş kolu aralayır, Suren isə əlindəki bıçaqla baldırqanın zoğunu kəsib cibinə qoyur.

Siranuş birdən qışqırır...

- Sənə nə oldu, Siranuş? – deyə Suren soruşur.

Qız bir də çıxır, əlini yuxarı qaldıranda, Suren boz, nazik bir ilanın kəndir kimi onun sağ biləyinə dolaşdığını görür.

- Qorxma Siranuş! Qorxma, su ilanıdır, adamı çalmaz, - deyə özünü itirmədən ilanın boğazından yapışır. Bıçağın ağzı ilə onu döyəcləməyə başlayır. Yaralanmış ilan açılıb tez yerə düşür və güclə sürünə-sürünə daşın arasına girir. Suren, qorxudan bədəni titrəyən qızın qolundan tutub kənara çəkir. Siranuşun üzü ağarmış, dodaqlarının rəngi qaçmışdır. Qızın toxtayıb özünə gəlməsi üçün Suren yaxındakı bulaqdan ovuclarını doldurub su gətirir və:

- İç, Siranuş, iç! – deyir.

Siranuş dodaqlarını onun ovuclarına yaxınlaşdırıb Sudan bir neçə qurtum içir.

- Siranuş, qorxdun? – deyə Suren də onun yanında oturur. Qızın ilan dolaşan əlini ovcuna alıb, o yan bu yanına baxır. – Yox, çalmayıb, çalsaydı, dişinin yeri qalardı, qızarıb qanayardı, - deyir.

- Mən, bir də baldırğan yığmağa gəlməyəcəyəm! – deyə Siranuş mısmırığını sallayır, yaşla dolmuş gözlərini əlinin dalı ilə silir...

Suren həmişə bir yerdə oynayıb-güldüyü Siranuşun bu vəziyyətinə acıyır.

- Yaxşı, ağlama, bir şey olmayıb ki... Dur gedək. Odur, bax, uşaqlar kəndə qayıdırlar, - deyə o, Siranuşun qolundan tutub qaldırır.

Onlar qalxıb gedir, hərdənbir sürüşdükcə, yovşan kollarından tutub özlərini düzəldir, yenə gedirlər. Yoxuşun başında uşaqlara çatırlar. Yenə hamısı bir yerdə gədiyi aşıb, kəndə sarı üz qoyurlar.

Siranuşla Suren küçənin ortasında dayanırlar.

- Siranuş, məndən inciyib, küsməmişən ki? – deyə Suren soruşur.

- Niyə küsürəm. Sən olmasaydın, ilan məni çalacaqdı.

- Yenə güneyə gedəcəyikmi?

- Bilmirəm.

Söhbət çox uzanmır. Onlar gülə-gülə aralanıb evlərinə yollanırlar.

Bir sərçənin pırıltı ilə ağacdən uçması Sureni fikirdən ayırdı. Kim bilir, bəlkə Siranuş da ötüb keçmiş bu uşaqılıq illərini xatırlayırdı, bəlkə Surenlə gizlinpaç oynadıqlarını xatırlayırdı. Hər halda ikisi də keçmişin xəyalına dalmışdı.

Gözlərini qızın gözlərindən ayırmayan Suren:

- Siranuş, kənddə nə iş görürsən? – deyə yenidən söhbətə başladı.

- Evdə anama kömək eləyirəm.

- Bəs nə yaxşı məni yaddan çıxarmamısan?

- Elə niyə deyirsən, Suren, axı biz bir kəndliyik! – Siranuş onu qıyqacı süzdü.

Suren gülümsədi.

- Elə bunun üçün mü? – deyə o, qızın gözlərinin içinə baxdı. Bu gözlər sanki alışıb yanırdı.

Siranuş Surenin sualına cavab verməyib, ayağa qalxdı. Əlini taxtın böyrünə söykədiyi saxsı səhəngə atdı.

- Niyə tələsirsən, Siranuş?

- Evə gec gedəndə anam narahat olur. Bura da səni görməyə gizlicə gəlmişəm. Bir də, pristav ağa bizə qonaq gələcək. Hazırlıq görürük, istəyirsən sən də gəl.

- Çox sağ ol, Siranuş, mənim yanıma gəlib-gedən olur.

Siranuş səhəngi çiyinə aldı. Suren ayağa durdu, hər ikisinin başı alma ağacının yaşıl budaqlarına toxunurdu. Suren əlini atıb onlara tərəf əyilən budaqdan bir üz ağ, bir üz qırmızı alma dərdi.

- Mən görüşümə gələcəyini bilsəydim, sənə bir şey yadigar alıb gətirərdim, Siranuş, bağışla. Heç olmasa, bunu al... - deyə Suren almanı ona uzatdı.

Siranuş:

- Mən sənin sağlığını istəyirəm, Suren, - dedi. – O nə sözdür. Mənim heç bir şeyə ehtiyacım yoxdur.

- Bilirəm, dövlətli qızısan, amma bir saldatdan bu almanı almağa nə var ki. – Suren ona daha yaxın durdu. Onların ılıq və təmiz nəfəsləri bir-birinə qarışırdı. Boyca, zahiri görünüşcə bir-birinə yaraşan bu iki gəncin, yaşıl yarpaqlar altında çiyin-çiyinə durması nə qədər gözəl görünürdü...

Qız Surenin sözün yerə salmaq istəmədi, utancaq halda əlini qabağa, almanı almağa uzadanda, arxadan öskürək səsi eşidildi. Qız diksindi, tez əlini geri çəkdi, sonra ətrafa nəzər saldı. Divarın dalından, çəpərin arasından bir başın onlara baxdığını görüncə:

- Vay! Vay! – dedi.

- Sənə nə oldu, Siranuş? Rəngin niyə qaçdı?

- Heç, heç! Zəhləm qaçmış divarın dalında gizlənib, məni gördü, - deyərək Siranuş həyətdən yel kimi çıxıb getdi. Suren tez kərdilərdən addadı, divarın üstündən boylanıb baxdı. Qıllı papağının altında kirpi kimi büzüşmüş Aşotu divarın dibində gördü.

- Ə, sən burda niyə gizlənmişən? – deyərək Suren kəskin səslə soruşdu.

Aşot heç bir cavab vermədən, tez durub əyilə-əyilə oğru kimi qaçdı.

Dördüncü fəsil

Qapısı bir-birinə açılan iki geniş otağın biri səhərdən silinib süpürülmüş, səliqəyə salınmışdı. Divarlara vurulmuş xalçalar güllü-çiçəkli çəmənləri xatırladırdı. Pəncərəsi bağçaya açılan otağın baş tərəfindəki divara padşahın paqonlu, medallı, xaç ordenli şəkli vurulmuş, Məryəmin şəkli bir küncdə taxçaya qoyulmuşdu. Otağın ortasındakı böyük stolun üstünə göy-göyərtili, müxtəlif yeməklər, şərab, araq, konyak butulkaları düzülmüşdü. Zəngin şəhərli evini xatırladan bu otaqda əziz bir qonağı qarşılamaq üçün hər şey hazırlanmışdı. O biri otaqda oturub söhbət edən Baqrat, onun oğlu Samvel, kəndin dövlətliklərindən sayılan Qrikorla nökr Aşot pristavın gəlməsini gözləyirdilər. Pristav nədənsə yubanmışdı. Hamı narahat idi. Atasının pərtliyini görən Samvel dilləndi:

- Hayrikcan¹, deyirsən pristav ağanın qabağına özüm çıxım, Şükara kimi gedim?

Siranuşun dərdindən qoca anasını atıb bu evdə yaşayan və bir nökr kimi Baqratın, arvadının tapşırıqlarını yerinə yetirən, bununla da özünü bu ailəyə sevdirib, yaxınlaşdırmaq istəyən Aşot dedi:

- Yox, sən zəhmət çəkmə, Samvel! Baqrat ağa buyursa, mən gedərəm.

Baqrat:

- Bəli, Aşot getsin, sən evdə qal, lazım olarsan, - dedi. – Ancaq piyada getmə, Aşot. Atı yəhərlə, min, çıx poçt yoluna. Pristav ağa hardan gəlsə, ordan görünər, - dedi və sonra əlavə etdi: - Bəs bizim keşiş harda qaldı?

¹ H a y r i k - ermənicə ata deməkdir.

- Baş üstə, Baqrat ağa, - deyə Aşot otaqdan çıxıb pilləkənlə həyətə endi; tövləyə getmək istərkən, Siranuşu gördü. Dayanıb qızın üzünə baxıb güldü. Siranuş onun yersiz və mənasız gülüşünə əhəmiyyət verməyib uzaqlaşdı. Aşot tez ətrafa baxdı, heç kəsi görmədiyindən, qızın qabağını kəsdi:

- Siranuş, pristav ağanı qarşılamaq üçün gedirəm e, - dedi, - atan onun qabağına məni göndərir! – O özünü çəkdi.

- Nə olsun?

- Necə nə olsun? Baqrat ağa o böyük adamın qabağına məni göndərir. Heç bilirsən atan məni necə istəyir? Lap qardaşın Samvel qədər. Amma, sən məndən qaçırsan, belə olmaz axı, ay qız. – Siranuşa baxıb köks ötürdü.

- Bu sözləri səndən yüz dəfə eşitmişəm. Axırncı dəfə deyirəm: get, tayını tap! – Siranuş üz-gözünü turşudub getmək istədi. Lakin Aşot:

- Dayan, dayan! – deyə ona mane oldu.

- Məndən əl çək, yoxsa atama, qardaşıma deyərəm, səni burdan iti qovan kimi qovurlar.

- Mən Baqrat ağanın qapısında quyuqlu-qulaqlı it olacağam, öz payımı almamış əl çəkməyəcəyəm. Mənim payım bu evdə sənsən, Siranuş, sən!

Siranuş ciddi və kəskin bir səslə dedi:

- Mən sənə pay olmayacağam, lap indicə atama, qardaşıma deyəcəyəm ki, bu həyasızın cavabını verin, məni təngə gətirdi! Hara gedirəmsə, dalımca gəzir. İndiyə qədər abırıma qısılib deməmişəm, indi deyəcəyəm!..

Bu sözlər Aşotun qəlbini xəncər kimi doğradı.

- Mən də onlara deyərəm ki, qızınız Armenakın oğluna bənd olub. Deyərəm, dünən səhər alma ağacının altında... - O, sözünü yarımcıq kəsdi, gözünü Siranuşun gözünə zilləyib irişdi. – Onda nə olar, hə? – dedi və ümidini Siranuşdan kəsməmək üçün səsinə dəyişdirib yalvarıcı bir tərzdə: - Siranuş, başına dönüm, daş ürəkli olma. Mən yoxsul da olsam, cavanam... Vallah, Siranuş, dünyada səni hər şeydən çox sevirəm. Bir də axı, mənim haram pisdirdi? Axı məndə nə eyib görürsən? Paltarım köhnədir, bu doğru, boyum alçaqdır, bu da doğru. Amma ürəyim var, səni sevirəm. Bax, vur deyirsən – vurum, yığ deyirsən – yığım, Siranuş... - Aşot çiyinlərini qısıb qəti cavab gözləyirmiş kimi hərəkətsiz dayandı. Saçaqlı papağının altından qara muncuq kimi ışıldayan gözlərini Siranuşa zillədi; qızın həm ciddi, həm cazibədar baxışları altında əzildi, daha da kiçilib balaca bir yumaq kimi göründü. Siranuş yuxudan oyanmış kimi kirpiklərini bir-birinə vurub:

- Sən odun, alovun içindən çıxmış Surendən nə istəyirsən? – dedi.

- Onu istəyirəm ki, sən onu sevməyəsən! Dərdim bir idisə, o gələndən min olub. Onu sevdiyini mən əvvəldən bilirdim.

- Sənə yazığım gəlir, Aşot.

- Yazığın gəlir? Onda sevirsən, hə? Sən Allah bir «hə» de, ürəyim arxayın olsun. – Aşot Siranuşa yalvardı.

- Mən sənə yox deyirəm! Yox, yox! Başa düşdün?!

Aşot yerində donub qaldı. Siranuş getdi. Elə bil Aşotun sinəsini tapdayıb, ürəyini əzib getdi. Aşotun gözləri Siranuşun, yeridikcə dabanlarına dəyən qumral hörüklərində qaldı. İxtiyarsız olaraq tövlənin yanındakı düyünlü kötüyün üstündə əyləşdi. Fikir onu götürdü. «O mənə axırncı cavabını verdi. Məhəbbətim, bəxtim

puç oldu... Bəs niyə belə? – deyə Aşot düşündü. – Axı, mən Baqrat ağaya kürəkən olmaq istəyirəm. Axı, mən Baqrat ağanın sayəsində varlı bir kişi olmaq istəyirəm. Bəs onun malından-dövlətindən mənim evimə cehiz gəlməyəcək? Bəs nə üçün öz evimdən-eşiyimdən avara düşüb, Baqrat ağanın qulluğunda dururam? Bəs taytuşlarım deməyəcəklərmi: «Aşot, sən biqeyrətsən, acizsən! Siranuşun dalınca gəzdin, ilan kimi süründün, axırda da bir saldat onu sənın əlindən aldı?» Hələ Suren heç, onun öz deyiklisi Muşek gəlsə nə olsun? Kül sənın başına, Aşot! Öl, yerə gir! Yox, yox, Aşot ölməyəcək, qisas alacaq!»

- Aşot, sən hələ burdasan?

Aşot diksindi. Başını qaldıraraq baxdı. Balkonda Samveli görüb dedi:

- Gedirəm, Samvelcan, gedirəm. Ürəyim xarab oldu, burda oturdum.

Yerindən qalxıb tövləyə tərəf yönələrkən uzaqdan at ayaqlarının səsi eşidildi. Bir azdan, böyük darvazanın dalında üç atlı görüldü.

- Aşot, gəldilər, qabağa çıx! – deyib, Samvel atasına xəbər vermək üçün otağa qayıtdı.

Aşot darvazanı açdı. Pristav yanında iki strajnik həyətə girdi. Aşot pristavın qabağına qaçdı; ikiqat əyildi, sonra pristavın kürən atının cilovundan yapışdı. Alçaqboy, girdəsifət, göygöz, yoğunbığ pristav atdan düşdü. Bu zaman Baqrat, Qrikor və Samvel həyətə endilər. Baqrat irəli yeriyib pristavla görüşdü və gülə-gülə dedi:

- Pristav ağa, xoş gəlib! Yolunuzu gözləməkdən gözümüzün kökü saraldı... Buyurun, buyurun! – O, pilləkəni göstərdi. Aşotdan və strajniklərdən başqa, hamı yuxarı qalxdı. Pristav boyuna nisbətən çox uzun və dəstəsi qotazlı gordasını, pilləkənə toxundurmasın deyə, əlinə götürmüşdü. Hamı balkona çıxdıqda, Baqrat yenə gövdəsini irəli verib otağın qapısını açdı, sonra çəkilib pristava yol verdi.

- Yenə xoş gəlmisiniz, həmişə gəldiyiniz bu ev sizə peşkəşdir! Xahiş edirəm, oturasınız... - Baqrat pristava yuxarı başda yer göstərdi.

Pristav başı ilə razılıq işarəsi verib, papağını götürdü. Otağa yenicə girmiş Aşot tez irəlilədi, papağı alıb mıxdan asdı. Pristav kitelinin dal cibindən yekə ağ dəsmal çıxarıb pazı kimi qırmızı peysərinin tərini sildi. Otağa göz gəzdirdi. Nikolayın şəkli önündə təzim etdi. Hamı onun hərəkətlərini təkrar elədi. Pristavla Baqrat baş tərəfdə, Qrikor isə yan tərəfdə oturdu. Samvel ayaq üstə dayandı. Baqrat dedi:

- Yolunuzu dünəndən gözləyirik.

- Qəribədir, Baqrat ağa mənim gəlməyimi haradan bilirmiş?! – deyə pristav gülümsündü.

- Mahal pristavının hər bir hərəkəti bizi maraqlandırır, - deyə Baqrat bərkdən güldü. Pristav ona şübhəli baxdı. Baqrat bu baxışın mənasını başa düşüb tez dilləndi: - Üç gün əvvəl sizdə idim. Uşaqlara bir qoç, bir az da yavanlıq aparmışdım. Dedim, korluq çəkməsinlər. Nə isə, möhtərəm Yevgeniya Nikolayevna dedi ki, kəndlərə çıxmısınız. Bizim kəndli Hayrapet xəbər gətirdi ki, sən Şükardasan, bu gün mütləq Əngələviddə, bizim evdə olacaqsan...

- Amma öz aramızdır, nə iş varsa, Yevgeniya Nikolayevna mənim bütün sirlərimi sizə verir...

- Öz bacımdır. İlan hər yerə əyri getsə, öz yuvasına düz gedər.

Pristav yenə söz atdı. Bu dəfə Baqrat pristavın zarafatına sözlə deyil, gülüslə cavab verdi, sonra əyilib onun qulağına pıçıldadı:

- Sizə yüz qoç da versəm azdır. Mənim oğlumu saldatlıqdan saxlamısınız.

Hiyləgər pristav, yaxından tanış olmadığı Qrikorda şübhə yaratmamaq üçün sözü azdırmaq məqsədilə dedi:

- Bəli, yubandım, bunun da səbəbi var. Sonra deyərəm, ancaq dostum Baqrat məni bağışlasın ki, onu narahat etmişəm.

- Biz də pristav ağaya...

Pristav Baqratın sözünü kəsib:

- Mən dost evində pristav ağa deyiləm, sadəcə Timofey Timofeyeviçəm. Mən bu sözü keçən dəfələr də, bax, elə bu stol başında demişəm, sadəcə Timofey Timofeyeviç!..

- Çox yaxşı. Biz də əzizimiz Timofey Timofeyeviçə əziyyət vermək istəyirik, - Baqrat yeməklərin üstünə salınmış ağ örtüyü götürdü. – Elə söhbətimizi də bu stolun dalında eləyək. Xahiş edirəm, irəli oturasınız. Samvel, strajniklərə de ki, içəri gəlsinlər. Aşot da orada əlli-ayaqlı olsun.

Samvel baş əyib getmək istərkən, pristav əlini qaldırdı:

- Dayan, dayan! – dedi, - onları bura çağırma. Gərək Baqrat ağa hər kəsin yerini biləydi, onlar özlərini ac qoymazlar.

Samvel gözlərini atasına dikib, getməyə icazə gözlərkən, Baqrat dedi:

- Timofey Timofeyeviç məni bağışlasın, bu işarələri keçən dəfə də mənə vurmuşdu. Yaxşı, onda get onlara yemək və şərab hazırlatdır.

Samvel çıxdı. Balkonda keşiş Mesropla qarşılaşdı. Onu ehtiramla içəri buraxıb, özü geri qayıtdı.

- Bu da bizim keşiş, - deyə Baqrat onu pristava təqdim etdi.

Boynundan gümüş xaç asmış, saqqalını döşünə, saçlarını çiyinlərinə qədər uzatmış, uca boylu, qurumuş balıq kimi arıq keşiş əvvəlcə Məryəmlə İsanın şəkli qarşısında xaç çəkib baş əydi, sonra hamı ilə görüşüb Qrikorun yanında oturdu. Baqrat onu pristavla tanış etmək üçün dedi:

- Keşiş Mesrop kəndimizin hörmətli adamlarındandır. Özü də bilikli keşişdir. Kəndə gəldiyi bir aydır. Bir neçə dəfə kilsədə moizəsinə qulaq asmışam, yaxşı danışır, Eçmiadzində təhsil alıb. Onu da bu gün çox gözləmişik. – Baqrat güldü.

Keşiş Mesrop dilləndi:

- Bu saat kilsədən gəlirəm. Bağışlayın ki, sizi gözlətmişəm.

- Sən bizi Allahın yanında bağışla, - deyə Qrikor möminliyini və keşişə hörmətini göstərmək istədi.

Baqrat əlini butulkaya atdı:

- Hamı buradadır, başlaya bilərik, - dedi. – Timofey Timofeyeviç nə buyuracaqdır? İravan konyakından, yoxsa, Saraçuq arağından?

- Mən Qafqaz xalqlarının içinə düşəndən onların adətlərini, dillərini öyrənirəm. Tatarlar deyirlər ki, qonaq ev sahibinin dəvəsidir, harda istəsə, orda xıxırdar. Başa düşdün? Ha-ha-ha... - Pristavın gülüşü Mesropdan başqa hamını güldürdü.

- Aydındır. Onda, sizə konyak verəcəyəm, - deyə Baqrat əlindəki butulkanın ağzını açıb, qədəhləri doldurdu.

Keşiş dedi:

- İcməmişdən qabaq iki sözüüm var. – Hamı gözünü ona zillədi. Keşiş davam etdi: - Pristav ağa buyurdu ki, Qafqaz xalqlarının dillərini öyrənir. Bu yaxşıdır. Amma qabaqca erməni dilini öyrənsə, daha yaxşı olar. Çünki erməni dili, erməni tarixi daha qədimdir.

- Onu da öyrənərik, keşiş, - deyə pristav gülümsündü.

Onun gülüşündə müəmmalı bir istehza hiss edən Mesrop pərt olaraq dedi:

- Bəli, bəli, pristav ağa, mən isbat eləyəyəm ki, erməni milləti çox qədim tarixə malikdir.

Baqrat qədəhi yuxarı qaldırdı və keşişə çəpəki baxıb dedi:

- Yaxşı, yaxşı, mübahisə yeri deyil. Biz burda milliyyət və tarix axtarmırıq. İçək Timofey Timofeyeviçin sağlığına! Ona görə yox ki, Qafqaz dillərini öyrənir, bu yüngül məsələdir. Ona görə də yox ki, mənim dostumdur. Ona görə ki, bizim Zəngəzur mahalına gələndən oğrunun-əyrinin əl-ayağı kəsilib, qulluğunda möhkəm adamdır. Bizə də bu lazımdır. Daha nə milliyyət, nə tarix, ay Mesrop ağa!

- İcazə ver, sözümün mənasını başa salım, - deyə keşiş Baqrata müraciət etdi. – Baqrat üz-gözünü turşutsa da, Mesrop dedi:

- Mənim dediyim budur ki, erməni dilində məktəb açılsın. Bu isə əlahəzrət imperatorun işidir.

Pristav bu sözlərə əhəmiyyət vermədi. Keşişə mənalı və istehzayla baxıb güldü:

- Məktəb məktəbdir, keşiş! – deyə qədəhini yuxarı qaldırdı.

Keşişin üzündə narazılıq ifadəsi oxundu.

Baqrat dedi:

- Gərək məktəb barədə heç söz açmayaydın, keşiş. Bizə torpaq lazımdır, dövlət lazımdır. Nə isə... İçək, sağ ol, Timofey Timofeyeviç!

Qədəhləri bir-birinə vurub içdilər, yeməyə başladılar. Baqrat yenə qədəhləri doldurdu. Bu vaxt Samvel daxil oldu, otağın aşağı tərəfində qollarını yanına salıb dayandı. O, yerləşində, danışığında nə qədər cəld olsa da, indi qonaqlara, atasına hörmət üçün sakit dayanmış, «bəli», «xeyr»dən başqa söz demirdi. Qara şapkasını bir az yan qoymuş, boz şalvar və yaşıl atlasdan arxalıq geyib üstündən gümüş toqqa bağlamış, qara uzunboğaz çəkmələri par-par parıldayan bu gənc bəzəkli bir heykələ oxşayırdı. Onun uca boyu, nəcib sifəti, çox da iri olmayan qara, oynaq gözləri vardı. Var-dövlət içində firavan yaşayan bu mülkədar oğlu, pristav kimi böyük mahal qulluqçusunun onlara qonaq gəlməsilə fəxr edirdi.

Pristav yeyə-yeyə sağ əli ilə yoğun bıqlarını ağzından kənar edərək dedi:

- Baqrat Mkrtimoviç, oğlunuz nə üçün oturmur?

- Onun nə ixtiyarı var ki, sizin hüsurunuzda otursun.

- Mən icazə verirəm. Otursun!

Baqrat başı ilə Samvelin oturmasına işarə etdi. O da əyləşdi. Baqrat bir qədəh doldurub Samvelin qabağına qoydu. Sonra öz qədəhini yuxarı qaldırıb dedi:

- Bunu da içək Timofey Timofeyeviçin sağlığına. Qrikor, sən də, keşiş də birinci dəfədir bu alicənab adamla stol dalında oturursunuz. Biz bir yerdə çox olmuşuq, elə bir evli kimiyyik...

- Bəli, mən də bu Adamı birinci dəfədir görürəm, amma bilirəm ki, çox mal-qaralı adamdır, - deyə pristav almacıqları çıxmış, ordu batmış, bıqları nazik qayışa bənzər Qrikora diqqətlə nəzər saldı.

- Bəli, elədir, - deyə Baqrat sözünə davam etdi. – Bu Qrikor Hayrapetoviç kəndin dövlətlilərindəndir. Amma, evdən bayıra az çıxar, az danışar, öz malını az yeyər. Elə, gecə-gündüz fikirləşər ki, malını, qoyununu, əkin-biçənək yerini artırsın. Amma, gərək düzünü deyəsən, bəd ayaqda kara gələn adamdır.

- Niyə, sən dövlətini artırmaq istəmirsən? – deyə Qrikor yerindən dilləndi. – Hamı sənin dövlətindən danışır. Sən heç qoyununun, malının sayını-hesabını bilmirsən... O ki, qaldı yerə, sən yerin, biçənəyin mənimkindən çoxdur...

Baqrat Qrikorun bir az pərt olduğunu hiss edərək dedi:

- Elə özümü də deyirəm, Qrikor. Nə isə... Söz ondadır ki, Timofey Timofeyeviç, biz əngələvidlilər üçün çox qənimət adamdır. O olmasaydı, şəkiliblər Alagöllər yaylağını bizdən alardılar.

- Sağ olsun cənab pristav, - deyə Qrikor qədəhi başına çəkdi.

Baqrat da içdi. Pristav ağzındakı tikəni udub, adəti üzrə bıqlarını ağzından kənar elədi və qəhqəhə çəkib güldü. O biri otağın qapısı açıldı. Aşot kabab və cücə qızartması ilə dolu olan boşqabları stolun üstünə qoydu. O biri otaqda xörək hazırlayan Siranuşla anası Nvard hərdənbir qapının açıq yerindən pristava baxırdılar. Oturduğu stuldan bir qarış qəlbi görünən pristav əlində qədəh danışdı:

- Hələ, Baqrat ağa, onu deyim ki, sizin Alagöllər məsələsiz qurtarmayıb. Şəkiliblər iki il bundan qabaq həll olunmuş məsələni təzədən qurdalayır, yəni, yerlərini geri almaq istəyirlər.

- Necə, necə? Mənim yerimi?! Bu olan iş deyil! – Baqrat boynunu uzadıb pristavın dik üzünə baxdı. – Axı o yeri ələ keçirmək üçün mən, bax, bu Qrikorla əmək-əmək pul tökmüşük. Bunu siz yaxşı bilirsiniz, Timofey Timofeyeviç!

Pristav dedi:

- Qulaq as, Baqrat, məsələ burasındadır ki, şəkiliblər iddia edirlər ki, yer əvvəldən onların olub. Əngələvidlilərə verilməsi də qanuni deyil.

- Bah, ərə, bu şəkiliblər nə həyasız adamlardır! – deyə Qrikor təəccüblə çiyinini çəkdi, sonra qədəhini doldurub sözünə davam elədi: - Mən öz payıma düşən o yaylaqdan bir qarış da verməyəcəyəm. Baqrat özü bilsin.

- Sən verməyəndə, mən niyə verirəm?! – deyə Baqrat kababdan bir tikə ağzına qoydu. – Mən bilirəm, bu işləri eləyən o Hacı Atakişidir. Malını-dövlətini yer, göy tutmur. Necə deyərlər, donuzdan bir tük çəkməyi də qənimət bilir.

Pristav dedi:

- İndi ki, söz açıldı, məcburam sizə olduğunu danışam. Mən bura gəlməmişdən qabaq Şəkiyə getmişdim. Ona görə də yubandım. Nə isə... Hacı Atakişi kəndin ortasında atımın cilovundan tutub məni evinə apardı. Söhbət zamanı dedi ki, əngələvidlilər bizim torpağa sahib ola bilməyəcəklər...

- Hacı Atakişi camaat üçün demir, özü üçün deyir, Timofey Timofeyeviç, sizi inandırırım, özü üçün deyir! – Baqrat bir qədər həyəcanlandı. – Bəli, bəli!

Hacı özü mənə açıq deyib ki, sürülərimə otlaq lazımdır. Mən heyvanlarımı qıra bilmərəm...

- Yalan deyir, lap gözünün içinə kimi yalan deyir. Şəki köyşəninin yarısı onundur. Mən biləni, qızılıqlılardan da yer almaq istəyir. O, elə acgöz oğlu acgözdür ki... Biz Alagöllərdən ona bir ovuc torpaq da verməyəcəyik ki, öləndə gözünə qoysun, - deyə Qrikor toyuğun döşündən kəsib ağzına qoydu. Tikə yekə olduğundan barmağı ilə üstündən basdı və ağzı dolu əlavə etdi: - Bizim də əlimiz var, dilimiz var...

Baqrat soruşdu:

- Bəs, sizin sözlünüz nə oldu, Timofey Timofeyeviç!

Pristav başını yuxarı qaldırdı. Ətli sinəsini bir qədər qabardıb, gülümsünə-gülümsünə cavab verdi:

- Mən ona dedim ki, nahaq yerə bu məsələni qaldırırsınız, iş məhkəmədə həll olunub qurtarıb. Hacı mənim sözümdən pərt oldu. Sonra dedi ki, biz işi təzədən məhkəməyə verərik. Dedim, ay Hacı, nəyinə lazımdır bu ağsaqqal vaxtında məhkəməyə düşsən. Dedi, yox, pristav ağa, gözümə patron çaxsalar da, geri duran deyiləm. Nə qədər pul lazım olsa, tökəcəyəm. Hətta dilindən qaçırdı ki, pristav ağa da bizim sözümüzdə «hə» desə, onun da xəcalətindən çıxarıq.

Qrikor yerindən partladı:

- Pul lazım olsa, biz də xərcləyə bilərik, lap elə pristav ağanın özünə...

Qrikor daha artıq-əskik danışmasın deyə Baqrat ona gözünü ağartdı. O da başını aşağı salıb yeməyə məşğul oldu.

Pristav zahiri narazılıq əlaməti olaraq üz-gözünü turşudub dedi:

- Mən sizdən inciyirəm, bun ə sözdür danışsınız? Eyib deyilmə?

Baqrat dedi:

- Timofey Timofeyeviç, siz bunun sözündən inciməyin. Bu həm avam, həm də köntöy adamdır. – Sonra üzünü Qrikora tutdu: - Qrikor, adam deməz, elər, hər şeyin yerini bilər, yerində eləyər, başa düşdün!

- Əlbəttə, hər şeyin öz yeri, hər meyvənin öz mövsümü var. Bir də mənim vəzifəm sizə kömək eləməkdir. Axı, bizim Baqrat ağa ilə dostluğumuzdan başqa bir də xristianlıq təəssübü var...

Keşiş dodaq altından «erməni milli məktəbi olsaydı, daha yaxşı olardı» dedi.

Baqrat:

- Bax, bu sözə mən varam, - dedi. – Sağ olun Timofey Timofeyeviç. Məhz buna görə də içək yenə sizin sağlığınıza. Qrikor, bu sözü başa düşmək lazımdır: xristianlıq təəssübü!

Baqratla Qrikor qədəhlərini qaldırıb içmək istərkən, pristav dedi:

- Xahiş edirəm, içməyəsiz. Bu qədəhləri içək əlahəzrət imperatorun sağlığına! – O, ayağa durub üzünü Nikolayın şəklinə tutdu. Hamısı durub üzlərini şəkə çevirdi. Pristav şəkə baş əydi. Sonra oturdu, onlar da oturdular. – indi içək həm yer üzünün Allahı, həm də erməni millətinin pənahı əlahəzrət imperatorun sağlığına.

Baqrat dedi:

- İçək, içək! Timofey Timofeyeviç də bilsin ki, biz ermənilər əlahəzrətin sayəsində dolanıyıq, həmişə ona sədaqətli olmuşuq və olacağıq. – Hər kəs öz

qədəhini başına çəkdi. Baqrat sözünə davam etdi: - Buna sübut odur ki, erməni millətinin oğulları cəbhələrdə imperatorun düşmənlərinə qarşı vuruşurlar, hünər göstərirlər.

Keşiş əlini saqqalına çəkərək:

- O ermənilərin sağlığına içək ki, cəbhədə türklərə qarşı vuruşur. Türklər bizim ata-baba düşmənlərimizdir. Ərdəhandan, Vandan, Karsdan nə qədər erməni qaxtaqanı¹ qaçıb Zəngəzura gəlmişdir! Baqrat ağa, sən özün bunu bilirsən ki! Sənin qapına Türkiyədən qaçan nə qədər dilənçi erməni gəlmişdir!

Baqrat narazı halda dedi:

- Yaxşı, yaxşı!.. Onlardan bizə nə?! Fərasətləri, cəsarətləri olaydı, qaçmayaydılar. Qeyrətli adam öz torpağını başqasına verməz...

Keşiş içəridən yandısı da, daha bir söz demədi; qədəhini hamıdan qabaq başına çəkdi.

Qapının yanında ayaq üstə quruyub qalmış Aşot özünü saxlaya bilməyib dedi:

- Pristav ağa icazə versə, mən də bir-iki söz deyərəm. Hərçənd mən bu məclisin adamı deyiləm... İkicə kəlmə sözüm var.

Pristav başını yuxarı qaldırıb, loxmasını çeynəyə-çeynəyə Baqratdan soruşdu:

- Bu kimdir?

Baqrat dedi:

- Bizim adamdır, işimizi görür, buyruğumuzu yerinə yetirir. Özü də tək, kasıb oğlandır, zərərsiz adamdır.

Pristav soruşdu:

- Hə, yaxşı, sözün nədir?

Aşot iki addım qabağa yeriyib, adəti üzrə dodağını yalaya-yalaya sözə başladı:

- Pristav ağa məni bağışlasın... Baqrat ağa dedi ki, erməni oğulları davada hünər göstərirlər. Mən deyirəm bu həm belədir, həm də belə deyil. Erməni olanda nə olar, gərək düzünü deyəsən...

Baqrat dedi:

- Aşot, uzatma, gödək elə.

- Hə, onu demək istəyirəm ki, ermənilərin də içində padşaha xain çıxanlar var.

Pristav bu sözdən diksindi. Baqrat Aşota gözünü ağartdı. Gözləri xumarlanan, ordları daha batıq görünən Qrikordan başqa hamı, Aşota baxıb, sonra nə deyəcəyini gözləyirdi. O biri evdən Nvardla Siranuş da qulaqlarını qapıya verib Aşotun sözlərinə qulaq asırdılar.

Aşot sözünə davam edirdi:

- Mən deyirəm biləsiniz ki, saldatlıqdan qayıdıb gələn və padşahımızı istəməyən ermənilər də var.

Baqrat diş bağıracağını kəsə-kəsə soruşdu:

- O kimdir? Sən nə yava-yava danışırısan!

¹ Q a x t a q a n - ermənicə mühacir, qaçqın deməkdir.

- Armenakın oğlu Suren. Saldatlıqdan gəldiyi iki gündür. Hətərən-pətərən danışır. Deyir, padşah daha olmayacaq, padşahın işi xarabdır. Mən onlarda idim, gördüm gədənin ağzından qan iyi gəlir, tez durub əkildim...

Keşiş ağzını büzdü. Aşotun sözündən narazı qaldı. Baqrat elə güman elədi ki, Aşot o biri evdə içib sərxoş olub, danışığını bilmir. Bayaqdan bəri sözün axırını gözləyən pristav ağzına aparmaq istədiyi tikəni boşqaba qoyub, qışqıra-qışqıra dedi:

- Necə? Necə? Kimin ixtiyarı var əlahəzrətin dalınca danışsın? Mən onun gönünü soyduraram. Dar ağacından asdıraram! – O, yumruğunu stola elə çırpdı ki, qablar tərpənib cingildədi. Qədəhlər yerə töküldü.

Qrikor diksinib sərxoşluqdan yumulan gözlərini açaraq:

- Vah, zəlzələ oldu, nədir? – deyə ayağa qalxdı. Ancaq özünü saxlaya bilməyib səndələdi. Samvel, Baqratın işarəsilə Qrikorun qolundan tutub bayıra çıxartdı.

Pristav qışqıra-qışqıra soruşdu:

- Sən bunu yalan demirsən, a kəndli?

Pristavın zəhmindən saralmış Aşot dodaqları titrəyə-titrəyə cavab verdi:

- Xeyr, ağa, başına and olsun ki, düz deyirəm. Şahidlərim də var. O, bu sözləri deyəndə şəkili Nəbi ilə bizim kəndə təzə gəlmiş şüşəgöz Vahan da orada idi...

- O saldatdır, maldatdır, nədir – bilmirəm, bu saat yanıma gətirilməlidir! – deyə pristav hirs ilə bir qədər də vurdu. – Strajnikləri bura çağırın!

Keşiş, pristavı sakit eləməyə başladı. Ancaq ürəyində fikirləşirdi ki, Aşot axmaqdır, adam da öz millətini satarmı.

- Baş üstə, pristav ağa, bu saat! – deyib Aşot otaqdan çıxdı.

- Xahiş edirəm, mənim evimdə qanınızı qaraltmayasınız, Timofey Timofeyeviç. O Aşot bir qədər ağızdan yavadır. Götürün bu qədəhi də içək mənim sağlığıma! – Baqrat onun qədəhini doldurdu, özününkünü isə yuxarı qaldırdı.

- Deyəsən sən bu konyakın mənim başımı gicəlləndirir, Baqrat. Daha bəs deyilmi?

Pristavın gözləri axırdı...

- Xahiş edirəm mənim sağlığıma! – deyə Baqrat qədəhini onun qədəhinə vurdu. İçdilər.

Pristav yenə yumruğunu stola döyüb qışqırdı:

- Bu strajniklər harda qaldı?!

- Pristav ağa bərk hirslənib, qorxuram, bir xata baş versin, - deyə Siranuş anasının böyrünə qısıldı.

Hvard:

- Qorxma, ay qız, bizə nə var, - dedi. – Amma Aşot çörəyimizin, xörəyimizin dadını qaçırtmış. Allah ona lənət eləsin!

Ana ilə qız otaqdan çıxıb həyətdə endilər.

Pristav konyakdan və əsəbilikdən dumanlanan başını zorla yuxarı qaldıraraq, Baqratın üzünə baxıb dedi:

- Sizin bu kənddə nələr danışdırmış, Baqrat ağa! Belə də iş olar? Siz mənim dostum, kəndin baş bilənisiniz. Necə olur ki, dövlət əleyhinə danışılan sözləri eşitmirsiniz, Baqrat ağa?

- Timofey Timofeyeviçin əziz canına and olsun, mənim xəbərim olmayıb. Heç o saldatın gəlməsini də bilmirəm.

- Bu daha pis, Baqrat ağa, - deyə pristav ona yaxın oturub qulağına pıçıldadı: - Hökumət kənddə sizin kimi adamlara arxalanır, mən də sizə inanıram. Yaxşı bilirsən ki, əlahəzrət imperatorun başı iki ildir bərk müharibəyə qarışıqdır. Ölkənin ölüm-dirim məsələsi həll olunur. Bir tərəfdən müharibə, bir tərəfdən daxili iğtişaşlar... Məni anlayırsınızmı, Baqrat ağa? Dövlətə kömək lazımdır. Elə bax bu keşişin özü də din xadimi kimi bizə kömək etməlidir. Camaatı yığıb kilsədə əlahəzrətin qalib gəlməsi üçün dua eləməlidir.

- Mən həmişə padşaha, dövlətə və siz cənab pristava dua edirəm, - deyə keşiş dilləndi.

Pristav sözünə davam etdi:

- İndi ordudan qaçanlar var. Onları aşkara çıxarmaq, tutub hökumətə vermək lazımdır. Onu da bilin: əgər, əlahəzrətin başına, taxt-tacına bir zaval gəlsə, Baqrat ağalar da, keşişlər də məhv olacaqlar. Torpağınızı, mal-dövlətinizi zorla əlinizdən alacaqlar. Keşiş ağa, belə deyilmi?

Keşiş başını tərpətdi:

- Elədir.

Baqrat xaç çəkə-çəkə:

- Allah eləməsin, Allah eləməsin! – dedi. – Əlahəzrətin başından bir tük əskik olmasına razı olmaq.

- Qulaq as, Baqrat ağa, - deyə pristav ürəyindəkiləri açıb söyləmək istəyirdi. – İndi Rusiyada çox partiyalar əmələ gəlmişdir. Eserlər, kadetlər, sosial-demokratlar, nə bilim kimlər, kimlər... Bunların hamısından qorxulusu sosial-demokratlardır. Daxildə iğtişaş salan, ordu içində əlahəzrət imperatora qarşı təbliğat aparan onlardır. İndi başa düşdünüzmü, dostum?

Keşiş dedi:

- Mən, o sosialistlərə nifrət edirəm. Onlar millət üçün çox zərərli adamlardır.

- Başa düşdüm. Amma, Timofey Timofeyeviç, onu bilmədim ki, sosial-demokrat dediyin kimlərdir və harada olurlar? – deyə Baqrat soruşdu.

- Kimlərdir? Adamlar. Özləri də hər yerdə ola bilirlər. Lap sizin bu kənddə də. Məsələn, birdən görürsən yoxsul bir kəndli sosial-demokratdır. Əlinə fürsət keçəndə boğazını üzdü. Malına, torpağına sahib oldu. Çünki, onların məqsədi, torpağı sizin kimilərindən alıb yoxsul kəndlilərə verməkdir. Başa düşdünüzmü?

- Başa düşdüm, Timofey Timofeyeviç. Amma, inanmıram ki, bizim kəndlərdə elə adam tapılsın. Çünki hamısı qoyun kimidir. Onlarda nə dərrakə var, belə şeyləri düşünsünlər...

Pristav, Baqratın şişman qarnına, balaca qarpız şəkilli başına, pələ qulaqlarına baxıb dedi:

- Siz doğrudan da avamsınız, ancaq gözünüzü açın, ayıq olun, Baqrat ağa! Sosial-demokratları da unutmayın. Sizin birinci düşməniniz onlardır. Nə isə, götürün qədəhləri içək. Amma, bu sözlər burada qalmalıdır...

- Bu nə sözdür, canım, biz əlahəzrətin nökrüyük.
Onlar qədəhləri toqquşdurub başlarına qaldırdıqları zaman, Aşot içəri girdi.
- Hanı strajniklər? – deyə içkinin hərərətindən sifəti mis rəngi almış pristav soruşdu.

Aşot yavaşcadan cavab verdi:

- Ağ, strajniklər aşağıda, qara damda baş-baş verib yatıblar.
- Niyə oyatmadın?
- Oyanmadılar, ağ, özlərini, sözlərini bilmirlər. Eyib olmasın, hərəsi bir tuluq boşaldıb. Ayaqlarından da tutub çəkdim, oyanmadılar.

- Allah onlara da lənət eləsin, hansı evə gedirsənsə, sərxoş olurlar. Yaxşı, bu saat Baqrat ağa ilə məni o saldatın evinə apararsan. Mən özüm onu görməliyəm. – Pristav ayağa qalxdı. Papağını götürmək üçün divara tərəf addımlayıb, əlini divara uzadanda otaq başına fırlandı. Səndələdi. Papağı əlinə gəlmədi. Uzun gordası gödək qıçlarına dolaşdı. Az qaldı yıxılsın. Özünü saxlamaq istədi. Lakin gözləri axdı, sərxoş başı dolu qarnına tərəf əyildi.

Baqrat onun qolundan yapışıb, Aşota dedi:

- Tez ol, kömək elə, pristav ağanı yorğan-döşəyə salaq.

Hərəsi bir tərəfdən pristavın qoluna girib yataq otağına aparmaq istərkən, o, dili dolaşa-dolaşa:

- Məni hara aparırsınız? Hara? – deyə bir-iki dəfə dartındı, lakin pristavı – Timofey Timofeyeviç Karpovu buraxmayıb bayıra çıxartdılar.

Deyirlər yer qulaqlı olar.

Səhər tezdən kəndə səs yayılmışdı ki, pristav Baqratın evində içib sərxoş olmuşdur. Padşahın dalınca cürbəcür sözlər danışan Suren də bir gecənin içində yoxa çıxmışdı.

Surenin tutmaq üçün əlaqaranlıqdan Armenakın evinə gələn pristav və strajniklər onu evdə görməmişdilər. Evi axtarib alt-üst etmiş, ancaq nə Surenin, nə onun cəbhədən gətirdiyi və gizlətmək üçün anasına verdiyi tapançanı, nə də şübhə doğuran bir şey tapmışdılar. Pristav Surenin cəbhədən bacısına göndərdiyi şəkli divardan götürüb, özü ilə aparmışdı. Anahid pristavın ayaqlarına düşüb şəkli aparmamasını xahiş etmişdisə də, pristav ona bir təpik vurub yerə sərmışdi; Surenin yerini deməsini atasından tələb etmiş, Armenaksa, «oğlum yenə qayıdıb davaya gedib» cavabını vermişdi. Pristav inanmayıb Armenakı bərk döydürmüşdü. Aşotun şeytançılığı ilə Vahanı tapdırıb danışdırmış, o da Surenin harda olduğunu bilmədiyini söyləmişdi.

Boş danışılardan bir şey əldə etməyən pristav o gün Qarakilsəyə qayıtmış və quberniya jandarma idarəsinə belə bir məlumat yazmışdı: «Zəngəzur qəzasının Əngələvid kənd sakini Armenak Poqosyanın oğlu Suren Poqosyan yaralı olduğu üçün saldatlıqdan azad edilmiş və üç gün əvvəl kəndlərinə gəlmişdir. Şəkili Nəbi Almurad oğlu, Əngələvid kənd əhli Aşot Levon oğlu və həmin kəndə təzə gəlmiş, heç bir işi-peşəsi olmayan Vahan Kazaryanla və başqa kəndlilərlə olan söhbətində əlahəzrət imperatorun əleyhinə danışmışdır. Atası oğlunun yenə qayıdıb davaya getdiyini söyləyirsə də, buna inanmaq olmaz, çünki Suren Poqosyanın bir gecənin

içində yoxa çıxması buna sübutdur. Məncə, Suren Poqosyan bolşevikdir. Onu da qeyd edirəm ki, o qaçaq olmaq üçün ya dağlara çəkilmiş, ya da atasının dostu şəkili Nəbinin evində gizlənmişdir. Hər halda bu məlumatı nəzərinizə çatdırıb, onun təhlükəli bir adam olduğunu bildirirəm...».

Məlumatda Surenin yaşı, boyu və bütün zəhəri əlamətləri də göstərilmiş, şəkli də məlumatın içində jandarma idarəsinə göndərilmişdi. Jandarma rəisi pristavın məlumatından razı qalmış və öz agentinə Sureni tapmaq, onun haqqında doğru və ətraflı məlumat bilmək üçün tapşırıq vermişdi.

Suren gecə yarısı evdən çıxıb, kənddən xeyli uzaq və güman gəlməz bir kənddə neçə gün idi ki, gizlənmişdi. O, indi çıxıb getmək üçün qaranlığın düşməsinə gözləyirdi. Böyrünü çopur bir qayaya verib düşünürdü: «Anamın, bacımın gözləri yaşlı qaldı. Yəqin, atamı pristav döydü, incitdi, bəlkə də tutub qazamata saldı. Ah, xain Aşot, mən səni belə namussuz bilməzdim...».

Çopur daş böyrünü incitdiyindən düzəlib oturdu. İlanlar, kərtənkəllər yuvası olan bu kəndə ona həbsxana kimi dəhşətli gəlirdi. O, kəndin qatı qaranlığına baxdıqca, bədənini vahimə sarırdı. Ona elə gəlirdi ki, arasından mütəmadi su damcılayan qayalar, kövrək daşlar uçub onun başına töküləcək, bir anda əzib məhv edəcək. Lakin ümid ona qol-qanad verirdi. O, gözüni şüa düşən səmtə zillədi. Siranuş gəlib gözlərinin qabağında durdu... Bax, gecə yarısıdır. Surendən başqa hamı yatmışdır. O, kəndlilər arasında öz məqsəd, arzu və fikirlərini yaymaq üçün yollar arayır... Bu vaxt qapı döyülür. Tez geyinib qapını açır. Siranuşu görək heyrlənir. Sırağün görüşüb danışdıqları alma ağacının altında dayanırlar. Atlı qovmuş kimi töyşüyən, sinəsi dalğa kimi enib-qalxan Siranuş Aşotun və pristavın dediklərini ona söyləyir. Qızın rəngi qaçmış, sifəti, titrək dodaqları ay işığında daha solğun görünür. Suren onun bu halına ürəkdən acıyır. Onun balaca ətli əllərindən tutub özünə yaxınlaşdırır. Qız başını əyib Surenin sinəsinə qoyur. Hər ikisi düşünür: «Gənclik və məhəbbət, bu dünyada sizdən gözəl nə var?!». Dəqiqələr keçir... Evə qayıtmaq lazımdır. Siranuş başını Surenin sinəsindən götürür. Suren əlinə düşən bir neçə göz yaşından qızın ağladığını hiss edir... Vədələr verilir, əhd-peyman bağlanılır. Siranuş ayrılıb həyətdən çıxır. Suren gecə yarısı, ay işığında gözdən itincəyə qədər darvazadan onun dalınca baxır. Siranuş əsmər yanaqlarında iki öpüş, köksündə isə məhəbbət dolu iki ürək aparır.

Suren fikirli evə qayıdır, atasını, anasını oyadıb işdən hali edir. Evə matəm çökür. Amma nə etmək... Oğul, atasının çağırğını, paltarını geyir, papağını qoyur. Anası onun qabağını kəsib buraxmaq istəmir. Göz yaşını ələyir. Armenak oğlunu qazamatlardan, təhlükə və ölümdən qorumaq üçün hələlik bir yerdə gizlənməsini məsləhət görür və ona ürək-dirək verir: «Qorxma, mərd ol!» - deyərək yola salır...

Surenin fikri qanadlanıb, bu zülmət gahadan çıxaraq hər yeri dolaşır. Ordu həyatını, saldatların ağır həyatını xatırlayır. Qanlı çarpışmaları, hücumları gözüünün qabağına gətirir. Budur, qarlı-boranlı qış günüdür. Şaxta iyirmi beş-otuz dərəcəyə qalxmışdır. Onun qılıncı sümüklərdə oynayır. Rus saldatları Ərzurum dağlarında hücumə keçmişdir. Türklər var qüvvələri ilə müqavimət göstərirlər. Toplar guruldayır, pulemyotlar şaqqıldayır, qumbaralar partlayır... Bir dəhşət, bir

cəhənnəm! Hər iki tərəfin yüzlərlə, minlərlə fəhlə-kəndli balaları imperialist hərbinin qurbanı olur.

Artıq Ərzurum alınmışdır. Zəfər qazanmış rus saldatları dincəlirlər, müxtəlif söhbətlər edirlər.

Öz dəzgahından ayrılıb cəbhəyə gəlmiş, çəkicini yerə qoyub tüfəng götürmüş Gerasimov, dəfələrlə dediyi sözləri yenə soyuq səngərdə Surena deyir: «Mən rusam, sən erməni, mən fəhləyəm, sən kəndli. Çar Rusiyası bizim üçün, bütün xalqlar üçün həbsxanadır. Bizi evimizdən, ailəmizdən ayırır bu cəhənnəmin içində, ölümün ağzına atan ikibaşlı qartal məhv etməliyik. Öz fəhlə-kəndli dövlətimizi yaratmalıyıq. Bütün xalqlara, millətlərə sülh verib, hüquqlarını başa salmalıyıq. Onun üçün saldatlar silahlarını çara qarşı, onun qanlı zabitlərinə qarşı çevirməlidirlər. Biz, fəhlələrə, kəndlilərə və bütün camaata həqiqəti başa salmalıyıq. Başa salmalıyıq ki, bu quruluş həm zalımdır, həm də içiboş və çürük ağaca bənzəyir. Onu əyib sındıracaq, kökündən məhv edəcək inqilabi bir qüvvə, bir partiya var. O partiyanın rəhbəri, sərkərdəsi Lenindir!» - Sonra «Al, oxu, həqiqətlər burada yazılmışdır!» - deyərək Gerasimov ona bolşeviklərin «Okopnaya pravda» cəbhə qəzetinin bir nömrəsini verir. Bu zaman zabit gəlir, Surena qəzeti tez qoynunda gizlədir...

Surena Bakıdan cəbhəyə gəlmiş orta boylu, qaraşın, nazik bığ bir fəhləni, onun alovlu sözlərini xatırladı. Saldatların içində yaydığı intibahnamənin əzbərlədiyi sözlərini eynilə yadına saldı: «Yoldaşlar! Əsgərlər! Zorla saldat libasına geyindirilmiş siz fəhlə və kəndlilər dəzgahlarınızdan və xışınızdan ayrılmısınız. Ailənizi tərk edib, onları aclığa qurban vermişsiniz. Siz ön cərgələrdə qan tökürsünüz. Nazirlər, diplomatlar qanınızı hərraca qoymuşlar. Rüşvət alırlar, planları satırlar, sizin hərəkətinizi düşməyə xəbər verirlər. Aclıq çəkmiş və taqətdən düşmüş sizlər, köksünüzü güllələrin, süngülərin qabağına verirsiniz. İntendant xidmətçiləri sizin şeylərinizi oğurlayırlar. Rəisləriniz isə yalnız öz cibləri haqqında düşünərək, sizin ehtiyaclarınızın qayğısına qalmırlar...».

Surena başından yuxarı qalxmayan yaralı qoluna baxıb xəyala getdi... «Mən qolumu kimin yolunda şikəst etmişəm. Çarın, kapitalistlərin, mülkədarların. Mən uzun yolları yaralı halda, min əziyyətlə gəlmişəm. Müharibə olmasaydı, mənim çöllərdə-dərələrdə nə işim vardı... İndi mən müharibəyə qarşı əlimdən gələni eləyəcəyəm... Amma, görəsən, çarı yıxılmaz bir dağ hesab edən Zəngəzur kəndlilərinin arasında özümə bir məsləkdaş tapa biləcəyəmmi? Bəli, tapacağam, özü də yüzünü, minini...».

Surenin ayaqları üstündən zivildəyib gedən boz kərtənkələ onu xəyaldan ayırdı. Yun pencəyinin yan cibindən papiros və kibrit çıxartdı. İki dodağının arasında sıxdığı papirosdan burula-burula qalxan tüstü kələ-kötür, nəmli qayalara dəyib əriyir, yox olurdu... Surenin burada nə qədər qalacağı hələlik özünə bəlli idi...

Beşinci fəsil

Növrəstə eyvanda oturub corab toxuya-toxuya oxuyurdu. Birdən əlini saxlayıb naxışların düz olub-olmadığını yoxlamaq üçün corabın o yan bu yanına baxdı. Fikirləşdi: «Corabı onun üçün Bakıya göndərim, yoxsa, kəndə gələndə verim?... Eh, onun gəlməsi... Bir də kim bilir... Bəlkə orda birini tapıb. Nə olar, canı sağ olsun, insafı olsa, elə iş görməz...».

Bu zaman uzaqdan addım səsləri eşidildi. Növrəstə başını qaldıranda qara çarşaba bürünmüş ucaboy, kök, qara Fatı həyətə girdi. O, hələ eyvana qədəm basmamış, kənardan irişə-irişə dedi:

- Ay sənə qurban olum!

Növrəstə yerindən qalxdı. Fatı eyvana gəldi. Növrəstə onun qabağına yerişib:

- Fatı xala xoş gəlmisən, səfa gətirmisən, keç bəyəndiyin yerdə otur. Yaxşı ki, Boynak səni görməyib, yoxsa azar dəymiş yaman qapağan itdir.

Fatı başmaqlarını çıxardıb əyləşdi. Başından çarşabını götürüb yanına qoydu, sonra əlini gicgahlarında burulmuş, qara ilana bənzər birçəklərinə çəkərək dedi:

- Evdə təksən? Gülüstan bacı, Nəbi qardaşgil hardadır?

- Anam gedib dayımgilə, atam da xırman döyür.

Fatı qaytan kimi nazik vəsmə çəkilmış qaşlarını dartıb gülə-gülə dedi:

- Hə, deyirəm axı, evi təkləyib oxuyursan. Səsini uzaqdan eşitdim. Bülbül kimi oxuyursan. Vaxtıdır, oxuyacaqsan da, güləcəksən də. Mən sən yaşda olanda səsim kəndi götürürdü. Hamı deyirdi ki, Fatı Abbasəlinin dərdindən dəli-divanədir... Hə, bala, hər şey cavanlıqda, sevmək də, sevilmək də. Ha... ha... Yəni elə deyil qızım? Öpmək də, öpülmək də cavanlıqda!..

Növrəstə cavab vermədi, başını aşağı saldı, pörtüb qızardı. Söhbəti dəyişdirmək üçün dedi:

- Fatı xala, səndən nə əcəb, birdən-ikiyə bizə gəlməzdin? – Sonra corabı yerdən götürüb toxumağa başladı.

- Doğru deyirsən, qızım, bir-birimizə o qədər az gəlib-gedirik ki, dönüb yad olmuşuq, axı, biz qohumuq. Sənin atanın atasıyla, mənim atamın atası əmi nəvəsidiirlər. De görüm, hələ bu corabı kimə toxuyursan? Ver baxım, görüm.

Fatı Növrəstədən corabı alıb baxdı, yenə özünə qaytardı. – Pis deyil, amma o, belə corabları geyməz. Deyir: yun corab ayaqlarımı dalayır. Doğrudan, xan, bəy balasından artıq olan bir oğlana belə corab yaraşmaz. O, səni də qoymayacaq ki, corab toxuyub, paltar yuyasan, çöl, xırman işi görüb ilik kimi barmaqlarını döyənək eləyəsən. Sənin üçün Şuşa qalasından, Tiflisdən elə şeylər alıb gətirəcək ki, görənin ağzı əyiləcək.

Söhbətin kimdən getdiyini başa düşməyən Növrəstə soruşdu:

- Sən kimin barəsində danışırısan, Fatı xala?

- Kimin barəsində? Niyə başa düşmürsən? Yoxsa, məni avam yerinə qoyursan, ay qız? Məndən niyə gizlədirsən? Fatı xalan hər şeyi bilir.

Növrəstə təəccüblə:

- Nəyi? – dedi.

- Belə oncuğazı bilirəm ki, Hacı Atakişinin oğlu Fərman sənin dərdindən dəli-divanədir, ay bəxtəvər! Sənin bir «hə» deməyin lazımdır.

Növrəstə əvvəl bulut kimi tutuldu, sonra rəng verib, rəng alaraq dedi:

- Sən elə bunun üçün gəlmisən?

- Vallah, oğlan sənə elə bənd olub ki, evdə külfətə rahatlıq vermir. Elə deyir, tez eləyin. Toy üçün hər şey hazırdır. Toy, nə toy! Qiyamət olacaq e, qiyamət! Bax, qızıma nişan gəlir, ənik ilə kirşan gəlir. Budur gəlir toy qoyunu, bıçaq götür, soy qoyunu!.. A bəxtəvər, xanım olacaqsan ey, xanım!..

Fatı yenə qaşlarını dartıb ucadan güldü. Amma Növrəstənin dodağı da qaçmadı. Onun üzü ciddi ifadə aldı.

- Belə sözləri danışmasan yaxşıdır, Fatı xala, - dedi. – Atam-anam eşidər, aralığa inciklik düşər. Sənin özün üçün də yaxşı olmaz.

- Onların bu işə sözü olmaz. İxtiyar sənin özündədir. Bir də adam işıq gələn yerə papağını tıxamaz. Bizim Fərman deyir, qızı ata-anasından ayırmayacağam. Köçlü-külfətli gətirəcəyəm evimə. Bizdə yeyib-içib, dolansınlar. Ata-ananı razı salmaq Hacınin boynuna, arxayın ol. Bilirsən ki, onun bir sözü iki olmaz. Hə, indi nə deyirsən?

- Mənim nişanlım var, - deyə Növrəstə qısa cavab verdi.

- Şahmərdan? Hə, onu bilirik. Naxırçı Gülməlinin oğlu... Fərasətsiz, fəhlə Şahmərdan. – Fatı əlini əlinə vurub güldü və əlavə etdi: - Ay qız, onda ağıl, şüur olsaydı, kənddə bir parça çörək qazanardı. Bəs adam şorla lora təfəvüt qoymaz? Naxırçının üstü mazutlu oğlu hara, Hacı Atakişinin mahıd çuxalı, buxara papaqlı, cır-cır şiblitli oğlu hara? Ağılna, kamalına da ki, söz yoxdur. Canım üçün, Növrəstə, Fərman sənin gözəlliyinə bənd olub, yoxsa, ona qız qəhət deyil ki. Mahalda hansı bəyin, hansı ağanın qızına bircə dəfə göz eləsə, təpəsi üstə gələr. Adam yağlı tikəni ağzından çıxarıb başqasına verməz, qızım. Hə, nə deyirsən? Elçilər Nəbi kişinin yanına nə vaxt gəlsin? Fərman gədə-güdə adamlardan deyil, səni çöldən götürüb qaçsın. Amma istəsə elər. Deyir atamın təkə oğluyam, gərək adıma layiq iş görə, el adəti ilə toy eləyəm. Amma toy, nə toy! Daha kasıb-kusub toyu yox ey... Hacı Atakişi oğlu Fərmanın toyu! Belə sənin toyun, a bəxtəvər! Heç bilirsən nə qiyamət olacaq?! Qoyunlar kəsiləcək, plov qazanları asılacaq, kəndlərdən, obalardan qonaqlar tökülüb gələcək. Pristavlar, nəçərniklər atlanıb düşəcək Hacı Atakişinin qapısında. Üç gün, üç gecə toy olacaq. Gündüzlər cavanlar güləşəcək, qızlar, gəlinlər əllərində güllü dəsmallar süzəcəklər. Gecələr də saz, balaban çalınacaq, aşiq sazını sinəsinə basıb elə bil təzə bəyin dilincə deyəcək:

Ay doğdu qəlbiləndi,
Doğduqca qəlbiləndi,
Quran gətir and içim,
Bu qəlb o qəlbinəndi.

Fatı yenə qəhqəhə çəkib güldü. Qaşlarını dartıb yerində qurcalandı. Qızın üzündə heç bir dəyişiklik görmədi. Növrəstəyə bir təsir göstərmək üçün əzilib büzülə-büzülə sözünə davam etdi:

- Fərmana layiq qız təkə sənsən. Amma, qorxuram xanım olanda, nökrə-nayibə buyruq verəndə Fatı xalanı unudasən. Amma, Fatı xalan yanından uzağa getməyəcək, balaca oğlunu qucağından yerə qoymayacaq. Amma oğul, nə oğul! Sən gözəl, Fərman gözəl, sizdən olan maral olacaq, maral, a bəxtəvər! Hə, nə fikirləşirsən? Deyəsən sözlərim xoşuna gəlir. Elçilər nə vaxt gəlsin?

«Daha bəsdir, az danış, dur burdan get!» - deməyə üzü gəlməyən Növrəstə yerindən qalxdı. Fatının başmaqlarını cütləyib qabağına qoydu. Ara düzəltməkdə, ara vuruşdurmaqda hiyləgər, cadukun kimi məşhur olan Fatı başmaqlarının cütlənib qabağına qoyulmasından təəccübləndi. Bunun nə demək olduğunu başa düşüb pərt oldu. Ancaq pərtliyini bürüzə verməyib, başını aşağı saldı. Növrəstə corabını toxumağa başladı. Fatı ani sükuta getdi: «Yəni bu qız mənim çəngimdən qurtara biləcək?! Onda gərək adımı Fatı qoymayam...».

- Başmağımı niyə cütlədin, qızım? Qorxma, evinizi dalıma alıb aparmayacağam.

- ...

- Nə eybi var. Məni qovsan da, bu evdən «hə» cavabı almayınca getməyəcəm. Sən bilmirsən ki, mən seyid övladiyam?! Seyid Mirişin qızıyam?! Mənim bu evdə qismətim var, o da sənsən! Nə eybi var. Anan gələr, danışarıq... O məni başa düşər. Sən cavansan, mənim nəfəsimin gücünü bilmirsən...

- Anama bu barədə heç bir söz deməyəcəksən. Mənim anam aradüzəldən deyil, onu bura qarışdırma! – deyə Növrəstə qaşqabağını tökdü.

Fatı onun açıq və ciddi sözlərindən daha pərt oldu. Lakin yenə arsız-arsız irişdi. Qaşlarını dartıb, bədənini anaş qaz kimi silkələyərək dedi:

- Hər nə desən qəbulumdur. Adam çəkişməse, bərkişməz. Mənə bir parç su ver, ürəyim yandı.

Növrəstə bir söz demədən, durub evə getdi. Fatı xalçanın tükünü didişdirə-didişdirə öz-özünə deyirdi: «Bu işi düzəldə bilməsəm, Fərmandan istədiyim xələtləri ala bilməyəcəyəm. Abbasəliyə nə cavab verəcəyəm? Axı, məni bu qapıya göndərən onlardır. Əgər bu iş düzəlməsə, Fərman Abbasəlini darğalıqdan çıxaracaq, çörəyimiz kəsiləcək...».

Növrəstə əlində su dolu mis parç gəldi.

- Al, iç! – deyib parçı uzatdı. Fatı suyu başına çəkib parçı Növrəstəyə qaytardı.

- Qızım, mən gedirəm, axıncı sözün nədir?

Növrəstə dedi:

- Axıncı cavabımı Fərmana demişəm. Səni də bura nahaq göndəriblər.

- Nə demisən, ay qız?

Bu vaxt Nəbi əlində çamadan, Comərdlə bərabər həyəətə girdi. Fatı onları görəndə kimi qalxdı, lakin getmədi.

Nəbi:

- Növrəstə, muştuluğumu ver, əmin gəlib çıxdı, - dedi.

Növrəstə sevincindən bir an bilmədi nə etsin, sonra yüyürüb Comərdin boynunu qucaqladı:

- Sən gələn yollara qurban olum, ay əmi! – dedi. – Xoş gəlmisən. Neçə ildir yolunu gözləyirik... - O, əmisinin üzündən-gözündən öpdü. Comərd qolunu qızın boynuna saldı.

- Maşallah, maşallah! – dedi. – Altı ildə yekə qız olmusan, Növrəstə! – Comərd gülə-gülə əlavə etdi: - İndi mənə bir şey boyun ol, sənə yaxşı xəbər deyim.

- Bütün ev-eşiyimiz sənə qurbandır, əmi! – deyə, qız gözlərini Comərdin ağzına dikdi.

- Sağ ol, qızım! Mənim o yaxşı xəbərim də budur ki, Şahmərdan da mənimlə gəlib! Sən yaxşı çay hazırla, o da bir azdan sonra burda olacaq.

Növrəstə utancaq halda başını aşağı saldı. Dodaqlarında oynayan incə təbəssümlər onun sevindiğini ifadə etdi. Bu xəbəri eşidən Fatının üzünə elə bir qara bulut çökdü. O, özünü sındırmayıb dedi:

- Comərd qardaş, xoş gəlmisən! Nəbi qardaş, gözün aydın olsun!

Nəbi dedi:

- Sağ ol!

Comərd dillənmədi. Nəbi başa düşdü ki, Comərd arvadı tanımır, ona görə də: - Comərd, tanımırsan? Bu bacı, Seyid Mirişin qızıdır. Hacı Atakişinin darğası Abbasəlinin külfətidir, - deyə tanışlıq verdi.

Şahmərdanın gəlməsindən qanı qaralmış Fatı Fərmana nə cavab verəcəyini fikirləşə-fikirləşə çıxıb getdi. Comərdlə Nəbi eyvanda oturdular. Növrəstə samovara od salmağa başladı.

Comərdlə Şahmərdanın Bakıdan gəldiyini eşidən kəndlilər onların görüşünə axışkırdılar. Nəbinin evi səhərdən axşamadək dolub-boşalırdı. Görüşə gələnlər ev sahiblərinə gözaydınlığı verirdilər.

Gəlinlər, qızlar, yaxın tay-tuşları, əmisinin və nişanlısının gəlməsi münasibətilə Növrəstəni təbrik edirdilər. Onlar toy haqqında söhbət açırdılar. Növrəstə bir söz deməyib, gülüşlə sevincini ifadə edirdi. O, bütün günü samovar qaynadıb, görüşə gələnlərə çay verir, qulluq edir, yorğunluq hiss etmirdi. Hərdənbir qapının ağzında dayanıb əmisinin Bakı fəhlələrinin həyatından kəndlilərə elədiyi söhbətə qulaq asırdı.

Bu gün də evdə adam çox idi. Gələnlər Comərdin maraqlı söhbətindən doymurdular.

- Comərd, deyirsən Bakıda neft elə bizim kənd bulaqları kimi qaynayıb axır? – deyə Nifti sual verdi.

Bayaqdan bəri bardaş qurub oturmuş, bir az belini aşağı əyib, dinməz-söyləməz təsbeh çevirən molla Heydər başını qaldıraraq dedi:

- Nifti, dünyada heç bir şey Allahın qüdrətindən kənarda deyil. Axar çayları, bulaqları, qəlbi-qəlbi dağları, ucsuz-bucaqsız çölləri, biz insanların özünü yaradan o Allahdır. O neft ki, deyirsiniz, o da Allahın hökmilə yerdən çıxır. Birdən görürsən zəlzələ oldu, birdən görürsən tufan qopdu, yağış tökdü, qar yağdı. Bütün bunlar əlçatmaz, ünyetməz, o gözə görünməzin işidir.

Comərd gülümsəyərək dedi:

- Molla əmi, əlbəttə, özü başa düşdüyü kimi söylədi. Ancaq neft öz-özünə qaynayıb axmır. Fəhlələr gecə-gündüz tər tökürlər. Gündə on iki, on dörd saat işləyirlər. Nefti quyudan çıxarırlar, jalonka deyilən vedrələrlə çıxarırlar. Bu çox əziyyətli işdir. Fəhlənin günü-güzəranı pisdır.

- Nə qədər əziyyətli olsa, kəndlilərin əziyyətinə çatmaz. Bizim bu Zəngəzur adamları hey daşdanıb Bakıya fəhləliyə, pul qazanmağa gedirlər. Vallah, mən də bu xaraba kəndin tərkinə qılacağam. Gedib qara fəhlə olacağam. Daha can boğazıma yığılıb. Əşi, adam nə qədər toz-torpağın içində çalışar. Bunun əvəzində evinə bir girvənkə qənd, bir kibrit almağa qəpik-quruşun olmur. Allah kəssin belə günü, belə güzəranı!

- Asi olma, Nifti, sidqini düz eləsən, fəqiri incitməsən, xüms-zəkatı vaxtında versən, Allah da sənə üzünə baxar, rəhm elər.

Nifti cavab verdi:

- Molla əmi, sən də xüms-zəkatdan başlamısan. Bu gündən sabaha çörək tapa bilmirəm. Yox, Bakıya gedəcəyəm, fəhləlik eləyəcəyəm.

Abbasəli dilləndi:

- Ə, Nifti, elə bilirsən Bakıda pulu çölə töküblər, sən də gedib yığışdıracaqsan? Qeyrətli oğul pulu hər yerdə qazana bilər. Lap elə bu kəndin özündə. Bakıda qoz halvası bişirməyiblər ki...

Nifti yanıqlı-yanıqlı dedi:

- Hardan qazanım, a kişinin oğlu? Elə bilirsən hamı darğadır, özü də Hacı Atakişinin varından yeyib dolanır. Əli quru, ayağı quru, bəy balası kimi at üstündə kef eləyir?

Abbasəli hirsləndi:

- Mənə sataşma, bala, Hacı hər adamı qapısına qoymaz!

- Acığın niyə tutur, Abbasəli qağa? Mən onu deyirəm ki, kasıb-kusub gözünü dikib bir tikə yerə, o da ki, demiyə, bir də göyə. Allah yağış yağdırsa, uşağımız ac qalmayacaq. Nəzərini bəndələrindən kəsib yağdırmasa, dilənçiyik ki, dilənçiyik!

- Ay Nifti, mənim bir tikə yerim də yoxdur, bəs mən yazıq neyləyim? – deyə Qiyas qolu ilə burnunu sildi.

Əhməd əlini yoğun bığlarına çəkib dedi:

- Ə, yekə adamsınız, bu danışığı kəssəniz. Barı bir utanın, biz Comərdin söhbətinə gəlmişik, sizin deyişməyinizə qulaq asmağa? Comərd, sən danış, yoxsa, Nifti ilə Qiyas ac qarınlarını açıb göstərəcəklər... Ədəb yox, mərifət yox, neyniyəsən belə adamlara!

Comərd:

- Onların danışığı çox xoşuma gəlir, - dedi. Çünki ürəklərindəkini deyirlər. Bir də məndən nə utanmaq? Mən də sizin birinizəm... Hamınızın günü-güzəranını bilirəm.

- Ə, sən niyə bizim ağzımıza qıl vurmaq istəyirsən? – deyə Nifti tərs-tərs Əhmədə baxdı. – Comərd kimdir? O da dünənəcən ayağı çarılıq, başı papaqlı kəndli deyildimi? Xata olmadı ki, Bakıya getdi, bir az əynini-başını təzələdi. Əgər cibi dolu gəlibsə, sağ olsun! Qeyrətli oğuldur, elə kasıb qardaşına kömək eləyər.

Nəbinin də günü-güzəranı yaman haldadır. Mən bilirəm o kişi nələr çəkir. Axşam düşüb, hələ də çöldən gəlməyib.

Abbasəli dilləndi:

- Ə, Nifti, dilotu yeməmişən ki, Əhməd xata eləmədi bir söz dedi. Ucunu alıb ucuzluğa gedirsən. Adamın ağzı bir az yığcam olar. Çox danışsan ağzın çuvala dönər, bala!

- Bu saat mübahisənizi kəsəcəyəm, - deyə Comərd Növrəstəni səslədi. Növrəstə gəldi.

Comərd:

- Get taxçaya qoyduğum kitabı bura gətir, - dedi.

Növrəstə getdi. Əhməd gözünün ucu ilə qıza baxdı. Növrəstə, kitabı gətirib Comərdə verdi və qayıdıb getdi. Gördüyündən göz kirayəsi istəyən Əhməd, qız qapıdan çıxana qədər nəzərlərini ondan çəkmədi. Ürəyində «Ey, dili qafil, nə alığın aşırıram!» - deyə üzünü Comərdə tutdu:

- Oxu görək, o kitabda nə yazıblar, - dedi. – Növhədən, mərsiyədən, Əlinin şücaətindən nə var orda.

Comərd dedi:

- Burda sən deyənlərin heç biri yazılmayıb, Əhməd. Bunu yazan Mirzə Ələkbər Sabirdir. Özü də şirvanlıdır. Bu kitabı hər yerdə oxuyurlar. Mən işlədiyim mədəndə elə fəhlə var ki, burda yazılanları əzbərdən bilir. Kitabın adı «Hophopnamədir».

- Nə Hophopnamə?

- Bəli, Hophopnamə.

- Çox qərribə adı var. Hophop... - Abbasəli ucadan güldü. – Yaxşı, oxu görək içində nə yazıblar.

Comərd kitabı açıb:

- Bir az mənə yaxın oturun, dedi. – Sonra kitabı vərəqləyib əlavə etdi: - Hələ bu şəkllə bir baxın.

Hamı gözünü kitaba zillədi. Comərd sözünü davam etdirdi: - Bura bir bəyin həyətidir, bura da balkondur...

Əhməd tez dedi:

- Sən ölməyəsən, Abbasəli qağa, bu bəy lap sənə oxşayır.

- Mən bəy deyiləm, bala, darğayam. Şəkil mənə yox, sən kimisi lopabığa oxşayır.

- Bəy olmasan da, canın üçün sənə oxşayır. Onun da belində xəncər var, sən də. Onun da əynində vəznəli çuxa, başında buxara papaq var, sən də. Bax çaxırı da balkonda içir. Sən harda içirsən? – O, çiyinlərini ata-ata güldü.

Nifti ilə Qiyas da ona qoşuldular...

Həmişə Əhmədin şit zarafatlarından xoşu gələn Abbasəli bu dəfə acıqlı-acıqlı dedi:

- Ağzınızın sözünü bilin, bala. Mən erməni deyiləm, çaxır içəm. Comərd, sən söhbətini elə, bu bıqlı Əhməd ağzdan yavadır.

Comərd:

- Bəli, bəy balkonda oturub çaxır içir. Kef çəkir. Görürsünüzmü? Bəy çaxır içir, kəndli də gəlib dərdini ona deyir.

Nifti soruşdu:

- Kəndli nə deyir?
- Bu saat nə dediyini oxuyacağam.
- Sən Allah, Comərd qağa, bir dayan. Bəyin yanındakı bu çətir birçəkli qız kimdir?

Əhməd:

- Ə, Qiyas, vAllah sənə törpü dəyməyib, - dedi. – Görmürsən bəyin matışqasıdır?.. Mən belələrini Gorusda, Naxçıvanda çox görmüşəm. Comərd, sözünü de, Qiyasa fikir vermə. Oxu görək bəy kəndliyə nə deyir?
- Bəy kəndlinin şikayətinə belə cavab verir, - deyə Comərd «Əkinçi» şeirini oxumağa başladı:

«...Xoş keçmədi il çöllüyə, dehqanə, nə borcum,
Yağmadı yağış, bitmədi bir danə, nə borcum,
Əsdi qara yel çəltiyə, bostanə, nə borcum,
Getdi mənə nə fəhləliyinin badə, əkinçi!
Lağ-lağ danışib başlama fəryadə, əkinçi!»

Əhməd ortalığa söz atdı:

- Sən öləsən, Nifti, lap səni deyir, ha! Sən də lağ-lağ danışırısan. Yağış yağmadı, əkin bitmədi, onun xalqa nə borcu var.

Nifti dedi:

- Yaxşı, yaxşı, səni də tanıyırdıq, hansı yuvanın quşusan. Qoy kişi oxusun.
- Comərd davam etdi:

«Aldı dolu əldən sərü-samanını, neylim?
Yəinki çəyirtkə yedi bostanını, neylim?
Verdin keçən il borcuna yorğanını, neylim?
Ol indi palaz satmağa amadə, əkinçi!
Lal ol, a balam, başlama fəryadə, əkinçi!»

Qiyas birdən təəccüblə dedi:

- Vay dədə, vay! Əşi, bu kitabı yazan nə başlı adammış! O hardan bilir ki, mən keçən il yorğanımı satıb Əmirin borcunu vermişəm. Amma, onu düz yazmayıb ki, mənim daha satmağa palazım yoxdur.
- Qiyas, dalına fikir ver, yaxşı qulaq as, - deyə Comərd yenə oxudu.

«Söz açma mənə çox çalışıb az yeməyindən,
Canın bəcəhənnəm ki, ölürsən, deməyindən!
Mən gözləmərəm, buğda çıxar, ver bəbəyindən,
Çəltik də gətir, arpa da, buğda da, əkinçi!
Yoxsa soyaram lap dərinə, adə əkinçi!»

Nifti özünü saxlaya bilməyib dedi:

- Lap bizim kəndin dövlətliləri kimi kəmfürsətimiş ki! Deyir, mən gözləmərəm, buğdanı bəbəyindən çıxart ver.

Abbasəli ona əyri-əyri baxıb dedi:

- Bizim kənddə kimi, hansı dövlətlini deyirsən, ə?

Nifti ağzını doldurub demək istədi ki, «Hacı Atakişi, Əmir, bizim dərimizi soyur», ancaq sözünü dəyişdirdi.

- Mən burda yazılan bəyləri Darabasda görmüşəm, - dedi. – Həsənbəy gözümün qabağında bir kəndlinin boynunu şallağa doladı. Nə var, nə var, bəhrəni niyə az vermişən. Kişi düşdü torpağa, bəyin dizlərini qucaqladı. İlan dili çıxarıb yalvardı, dedi: «Bəy, vAllah, bu il taxıl yanıb, toxum da əlimə gəlməyib...». Qərəz, bəy onu budadı ki, budadı. Comərd, bağışla sözünü yarımçıq qoyuruq.

Comərd oxudu:

«Cütçü babasan, buğdanı ver, darı yeyərsən,
Su olmasa, qışda ərilib qarı yeyərsən,
Daşdan yumşaq zəhr nədir, marı yeyərsən,
Öyrənməmişən ət-yağa dünyada, əkinçi!
Heyvan kimi ömr eyləmişən sadə, əkinçi!»

Şeirin mənasını tərs başa düşən Abbasəli bərkdən güldü və üzünü Qiyasla Niftiyə tutub dedi:

- Kar qulaqlarınızı açın, bircə eşidin, kişi görün nə yazıb. Gərək Qiyas kimi, Nifti kimi kəndli buğda yox, arpa yesin, su içməsin, qar yesin, nə bilim zəhrimar yesin. Əti, yağı da heç fikrinə gətirməsin. Kişi düz yazıb. Xoşuma gəldi. Gərək belə də olsun. Yoxsa, dünyanın işi düz getməz.

- Abbasəli, sən deyirsən ki, biri Hacı Atakişi kimi dövlətli olsun, biri də Qiyas kimi, Nifti kimi kasıb, eləmi? – deyə Comərd kitabı bükdü.

- Bunu mən demirəm, Allah özü adamları belə yaradıb. Birini dövlətli, birini kasıb!

Molla Heydər başı ilə onun sözünü təsdiq etdi və səsini bir qədər qaldıraraq dedi:

- Comərd, xudavənd-kərimin əlinin üstündə əl yoxdur, hamını görür. Yer üzündəki bütün məxluqatın, həşəratın, cəmədatın övzaindən baxəbərdir. O xaliq-sübhan dünyada hər bir əşyanın əsrarına vaqifdir. Müsəlman olan hər bir kəs ümidini o pərvərdigara bağlayıb və hər zaman onun adını kərratla zikr edir, demək, xudavənd-aləm bilir ki, kimə dövlət əlzəmdir, kimə yox. O, bilir ki, yoxsul dövlətlənsə, qudurub yolunu azar.

- Molla, sənin sözündən belə çıxır kasıblıq, varlılıq Allahdan asılıdır?

- Bəli, Comərd, bəli. Buna şəkk eləmək olmaz. Allah adamı kor elər, lal elər, şikəst elər. Onun qüdrətindən kənarda heç bir canlı və cansız qala bilməz. O istəsə gölləri, çayları, dəryaları bir dəqiqədə qurudub səhraya döndərər. O istəsə dağları, qayaları yerindən oynadar. O istəsə kömürü qızıla, qızıla qara daşa çevirər. Odur ki, Allah yolundan çıxmaq, böyüyə əl qaldırmaq, mötəbər adamların əmrinə baş

əyməmək qəbahətdir. Vay o kəslərin halına ki, böyük-kiçik bilmir, hörmətli-izzətli adamların yerini tanımır. Onlar cəhənnəmin zəbanə çəkən atəşində yanacaqlar.

Comərd mollanın sözünə gülümsəyərək:

- Yaxşı, onda qulaq asın, - deyər kitabı açıb oxudu:

«Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi!

Toxum əkməyə dehqanları neylərdin, ilahi!

İş rəncbərin, güc öküzün, yer özününkü,

Bəyzadələri, xanları neylərdin, ilahi!»

- Buna nə deyirsən, Abbasəli? – Comərd düz onun gözüünün içinə baxdı.

- Düzü, bu oxuduğunu başa düşmədim, Comərd. Bəy, öküz, daş, soyuq sözlərini qandım, amma içindən bir mətləb çıxara bilmədim. Özün bizi başa sal. Canın üçün, elə səndən də xoşum gəldi. Bakıya gedəndən, başqa adam olmusan. Kənddə avaranın biri idin. İndi kamallı bir adamsan. Hə, qərəz, bizi başa sal.

Comərd Niftiyə, Qiyasa və Əhmədə müraciət etdi:

- Siz nə deyirsiniz? Başa düşürsünüzmü?

Ortalığa sükut çökdü. Sonra Nifti adəti üzrə sol gözüünü qıya-qıya dilləndi:

- Vallah, nə deyək, Abbasəli qağanın ayağı biləni bizim başımız bilmir. Kişi görüb götürmüş adamdır, dağdadır. Hacının evində pristavla, strajniklə durub oturur. O qanmayanda, biz nə qanacağıq?! Bəlkə Qiyasın başı çıxır, o desin.

- Sən dedin də, ay Nifti. Mən belə başa düşdüm ki, sözləri yazan adam torpaqdan-öküzdən danışır. Elə kəndçiyə də bu lazımdır. Amma, atası rəhmətlik onu yazmayıb ki, bizim nə vaxt torpağımız olacaq, inəyimiz olacaq. Amma, elə belə yaxşı sözlərdir, dayna!..

Bıgılı Əhməd yerində pıqqıldayıb dedi:

- Doğrudan da atalar yaxşı deyib: keçəlin dərdi – başı, bir qazan ayran aş. Qiyas, cənab Əmir haqqı, heç xarrat bazarından keçməmişən. Ə, adam ol, yuyulmamış qaşıq kimi niyə özünü ortalığa soxub torpaqsızlıqdan şikayət edirsən? Başa düş ki, bu sözləri yazan Sabir orda oturub, burda sənin ürəyini bilməz. Zəhmət çək, get Şirvana, dərmini ona danış. O da yazsın kitaba. Şəklini də çəksinlər. Camaat da ayağının yamaqlı çarığına, başının şələ papağına baxsın, ləzzət alsın...

Qiyas heç bir söz demədi. Nifti Əhmədə hirsələndi:

- Niyə qoymursan kişi danışsın, Əhməd? Utanmırsan? Adam fəqir olanda ağzının üstünə vururlar? Hamı sənə kimi zirək olmaz ki, burdan vurub ordan çıxar, əlini ağdan-qaraya vurmaya! Quru bəy kimi kəndin küçələrini ölç. Ona-buna sataşmağa qoçaqsan. Oğurluq əti yeməkdən də peysərin sığa peysərinə dönüb...

Abbasəli səsini qaldırdı:

- Balam, başqasının evinə davaya gəlməmişsiniz ki! Qoyun Comərd özü bizi başa salsın.

Comərd aydın bir ifadə ilə şeiri izah etdi:

- Sabir yazır ki, bağın, əkinin xeyirini bəylər görür, əkinçilər ac qalır. Kəndli, rəncbər işləyir, qabıqdan çıxır, öküz cütü çəkir, yer əkir. Müftəxor bəylər, xanlar, dövlətliklər nəyə lazımdır? Sabirin yazdığından belə çıxır ki, gərək

işləməyən dişləməsin. Kim yer əkmir, zəhmət çəkmirsə, hazırlıq sahib olmasın. Torpaq da, taxıl da əkinin, biçənin olsun.

- Vallah, kişi ağıllı söz deyib, lap ata sözü deyib.

- Sən ağzını yum, Nifti! Böyük olan yerdə ədəb gözlərlər, - deyə Abbasəli gözünü ona bərəltdi və Comərdə müraciətlə dedi: - Sabir kimdir, tanımıram, ancaq burda bir az alt-üst vurub. Bəy, xan, elə biri bizim Hacı Atakişi, öküz kimi boyunduruğa girib cüt çəkəcək?! Bu ki, gülməli işdir, hər kəsin öz yeri, öz işi var. Mən onu görsəydim, deyərdim ki, bir də belə şeyləri yazma!

- Mən deyərdim yazsın. Biz zəngəzurluların da halından, güzəranından yazsın.

- Yazıb, Nifti, zəngəzurlulardan da yazıb, - deyə Comərd kitabı açıb bir şeir də oxudu.

Xeyli söhbətdən sonra, Abbasəli, Əhməd, Nifti və Qiyas ayağa durdular.

Nifti:

- Salamət qal, Comərd! – dedi, - mən hərdən yanına gələcəyəm. O şeylərdən oxuyarsan, qulaq asaram. Biz də avam adamıq, bəlkə dünyada iki söz öyrəndik.

Molla qapının ağzında Comərdin qulağına dedi:

- Sən yaxşı kişinin oğlusan. Amma bugünkü söhbətindən heç xoşum gəlmədi. Kəndlilərin yanında söhbətini kəsib səni pərt eləmək istəmədim. Sabirin şeirlərini mən də oxumuşam. O, lağlağıdır. Onun yazılarını oxuma! Çünki dinsiz, yolsuz adamdır. Kəndliləri başdan çıxarmaq sənin üçün yaxşı olmaz. Cavansan, özünə heyfin gəlsin!..

Comərd pıçıldı ilə cavab verdi:

- Onun mollalara da aid bir çox gözəl şeirləri var, hələ mən onları oxumadım...

Molla Heydər pərt halda əbasını yellədə-yellədə qapıdan çıxdı. Comərd evin ortasında dayanıb fikrə getdi: «Bu da molla Heydər. Bunların sənəti xüms-zəkat almaq, camaatı cəhalətdə, qaranlıqda saxlamaqdır!.. Qiyasların, Niftilərin dərdi çörək dərdi, paltar dərdi, torpaq dərdir...».

Comərdin gəldiyi vaxtdan üç gün keçmişdi. O, gecə-gündüz işlə məşğul olan qardaşına kömək etmək istəyirdisə də, Nəbi qoymayırdı. «Sən hələ dincəl, kənddə gəz-dolan, yaraşıqlı, təmiz paltarını, boy-buxununu görsünlər. Desinlər ki, Nəbinin qardaşı beş kişinin biridir. Elə bu mənə bəsdir» - deyirdi.

Axşam üstü, bütün ailə üzvləri eyvanda oturub söhbət edirdi. Balaca Yusif Comərdin gətirdiyi rus dilində yazılmış şəkili kitabı vərəqləyib baxır və kəlmə-kəlmə oxuyurdu. Onunla yanaşı oturub diqqətlə qulaq asan Comərd dedi:

- Sağ ol, Yusif, yaxşı oxuyursan.

Güləstan dedi:

- Əmisi, dayısı da hey tərifləyib deyir ki, Yusif fərasətli uşaqdır. Məktəbdə birinci oxuyur.

- Əlbəttə fərasətlidir, - deyə Comərd əlini uşağın qara, qıvrım saçına çəkdi. – Bəs bu qəşənglikdə oğlan fərasətsiz olar? Səni Bakıya aparsam, gedərsənmi, Yusif?

Yusif əmisinin üzünə baxdı:

- Nəyə?

- Oxumağa.

- Niyə getmirəm... Bax, bu kitabı uşaqlara göstərmişəm, yaman xoşlarına gəlir. Mənə paxıllıq eləyirlər. Deyirlər, kaş bizim də əmimiz Bakıda işləyəydi, gələndə belə kitablar gətirəydi.

- Sən də onlara de ki, əmim gələn dəfə sizə də gətirər. Yaxşı? Bu kitabı ver, onlar da oxusunlar.

- Yaxşı, sabah onlara deyərəm, kitabı da verərəm.

Yusif çox oturmadı. Gündüz xırmanda vəl sürdüyü üçün yorulmuşdu. Durub yatmağa getdi.

Nəbi qəlyan çəkə-çəkə danışır, gözlərini illərcə həsrətini çəkdiyi qardaşı Comərddən ayırmır, uşaq kimi sevinirdi. Həmişə yeri gələndə dediyi sözləri indi də təkrar edirdi: «Qardaş adama köməkdir, qardaş adama arxadır». Əslinə baxsan, Nəbi Comərdə atalıq eləmişdi. Səkkiz yaşında atadan, on iki yaşında anadan yetim qalmış Comərdi o saxlayıb böyütmüşdü. Onu, bacardığı qədər, korluq çəkməyə qoymamışdı. Özü savadsız olsa da, qardaşını Axund İskəndərin yanında oxumağa qoymuşdu. Comərd yazıb-oxumağı öyrənmişdi. Axundun fələqqəsi gərməşov çubuğu, danlağı, söyüşü onu dərindən soyutmuş və tamamilə ayırmışdı. Nəbi bundan narazı olmuşdusa da, qardaşının ürəyini sıxmamışdı. Gülüstan bir ana kimi onun başını yumuş, paltarlarını yamamış, yemək-içməyini əsirgəməmişdi.

İyirmi beş yaşına kimi kənddə, təsərrüfatda işləyən Comərd pul qazanmaq və qardaşına kömək etmək fikrinə düşdü. Pulu kənddə qazanmaq mümkün deyildi. Torpağı, mal-dövləti olmayan, bir sözlə, yoxsulluq məngənəsində əzilən Zəngəzur kəndliləri Bakının neft mədənlərinə işləməyə gedirdilər. Comərd də Bakıya getməyi qərara aldı. Fikrini qardaşına dedi. Nəbi razı olmadı. Comərd kəndlilərə qoşulub Bakıya getdi. Nəbi bundan bərk incidi, sonra «canı sağ olsun» - deyərək özünə təsəlli verdi.

Comərd Bakıda bir müddət bekar gəzdi. Kənddən apardığı pulu xərcləyib qurtardı, işə girə bilmədiyindən kəndə qayıtmaq fikrinə düşdü. Lakin bu da ona ar gəldi. Nəhayət, mədənlərdə çoxdan işləyən köhnə fəhlələrin köməyiylə Qəssabovun mədəninə dartayçılığa girdi. Fəhlə qazarmasında yaşadı. Yataqxanada onunla bir otaqda yaşayan mədən ustası Vladimir Smirnovdan rus dilini, az-çox oxumağı, yazmağı da öyrəndi. Sonra yavaş-yavaş savadını artırdı.

Comərdin gəlməsinə sevinən, onu bir ana kimi istəyən Gülüstan aralığa söz atdı:

- Yaxşı oldu gəldin, ay Comərd. Elə qardaşın da təkdir. Bir-birinizə həyan olarsınız. Əl-ələ verərsiniz.

Nəbi onun sözünü kəsərək, dedi:

- Elədir, Gülüstan, deyərlər ki, adamın adamı olsun. Hə, indi sözünü de!

Gülüstan davam etdi:

- Onu deyirəm ki, Comərd əl-ayağını yığışdırsın. Özünə ev-eşik düzəltsin.

- Yoxsa, Gülüstan bacı, məni ayırmaq istəyirsən? – deyərək Comərdin qara bıqları altından dodaqları qaçdı.

Gülüstan:

- Sözümlü tərsinə başa düşmə, Comərd, - dedi. – Bu sənə atan yerində qardaşın, mən də anan, bacın. Mən onu deyirəm ki, daha vaxtdır. Elə qardaşının da gecə-gündüz fikri-zikri sənə toy eləməkdə. Maşallah, kəndimizdə də qız nə qədər desən! Ya özün baxıb bəyənərsən, ya da biz deyənə razı olarsan...

- Düz deyirsən, bacı, toy lazımdır. Ancaq gərək birini köçürək, birini gətirək...

Növrəstə bu sözlərin ona aid olduğunu başa düşdü. Utandığından pul kimi qızardı. Nəbi, qızın utandığını görüb söhbəti dəyişdirmək üçün dedi:

- Sən özündən danış, Comərd. Tez evlənmə, tez ayrılan peşman olmaz. Ayırmaq yox, fikrimiz sənə evli-əşikli eləməkdir. Mən də bir cavanlığımı yadıma salıb sənə toyunda güləşmək istəyirəm.

Comərd ucadan güldü:

- Bilirəm, güləşməkdə, ağaclaşmada qabağında duran olmaz, - dedi. – Amma fikrimdən hələ evlənmək keçmir. Bir qardaş kimi sənə kömək etmək istəyirəm. Sənə ailən var. Vəziyyətin də yaxşı deyil. – Comərd pencəyinin qoltuq cibindən bir dəstə pul çıxarıb kəbənin üstünə qoydu. – Götür qağa, özünə inəkdən, öküzdən alarsan.

- Mən sənə sağlığını istəyirəm, Comərd. Pulunu götür qoy cibinə.

- O mənim qazancımdan sənə düşən paydır. Bir də bu pulu onun üçün verirəm ki, biləsən, qardaşın Bakıda veyillənməyib, işləyib, zəhmət çəkib. O, mənim əlimin qazancıdır.

- Yaxşı, nə deyirəm. Sağ ol, qardaş. Qazancın bol olsun, cibin dolu olsun.

Nəbi pulu götürüb saydı.

- Əlli manatdır. Gülüstan, al, saxla, amma bir qəpiyinə də əl vurma. Comərdin xeyir işinə xərclərik.

Comərd:

- Yox, qağa, - dedi. – Xahiş edirəm bir də evlənmək barədə söhbət açmayasınız. Bəlkə mən heç kənddə qalmalı olmadım.

Nəbi Comərdin üzünə baxdı:

- Mən istəyirəm bir də kənddən getməyəsən, Comərd, - dedi və dərinə köksünü ötürdü, qəlyanını sümürüb əlavə etdi: - Bilirsən, qardaş, dost var, düşmən var. Deyirlər Almuradın oğlu kənddə çörək qazana bilmədi. Evindən-əşiyindən didərgin düşdü. İndi də qara mazutun, hisin-pasın içində fəhləlik eləyir.

- Sən bundan sıxılırsan? Fəhləlik kənddə toz-torpaq içində işləməkdən pisdir?

- Pis deyil, amma evdən ayrılıb qütbətə düşmək yaxşı deyil. Cəlayi-vətən olmaq kişiye yaraşmaz.

- Sən bu barədə fikir eləmə. Mazut içində işləyən tək mən deyiləm. İrandan, Rusiyadan, elə bizim Zəngəzur mahalından orda nə qədər fəhləlik eləyən var! Sən fəhlələrin içində olmamısan. Onlar yaxşı adamdırlar, çox mehribandırlar. Elə məni işə düzəldən də bir fəhlə oldu, özü də rus. Adı Pyotr idi.

- Qardaşın qoysa da, mən sənə bir qütbətə getməyə qoymayacağam! – deyərək Gülüstan dilləndi.

- Yox, Gülüstan, mən özüm onu gözümdən kənar qoymayacağam. Altı il qütbətdə yaşadı, bəsdir!

- Axı, niyə? Nə olub?

- Niyəsi odur ki, kəndlərə cürbəcür xəbərlər gəlib çatır. Deyirlər, Urusetdə qarışıqlıqdır. Allah eləməmiş, onun xatası gəlib Bakıya da çatar. Səndən əlim üzülər. Elə kənddə qalmağın məsləhətdir.

- Nə qarışıqlıq, qağa?

- Sən gərək məndən yaxşı biləsən. Deyirlər, uruslarla osmanlıların, nə bilim daha kimlərin arasında bərk dava gedir. Nikolayın işi yaxşı deyil. – Nəbi son cümləni güclə eşidiləcək bir səslə dedi: - Deyirlər, padşah lap başını itirib...

- Nikolay hökuməti ilə Almanıyanın, osmanlının arasında dava gedir, bu doğrudur. Ancaq, padşahın işinin xarab olduğunu kəndlilərə kim deyib?

- Nə bilim... Elə ağızdan-ağıza gəzir. Bir neçə gün bundan qabaq Əngələviddə idim. Tanıyarsan, dostum Armenakın oğlu saldatlıqdan gəlib. Görüşünə getmişdim...

Comərd onun sözünü kəsərək soruşdu:

- Nersesi deyirsən?

- Yox, Nerses Allah rəhmətinə gedib, kiçik oğlunu deyirəm.

- Sureni?

- Bəli.

- O da güclə yadıma gəlir.

- Bəli, o dedi ki, guya saldatlar padşahın üzünə ağ olurlar. Ancaq bu sözləri heç bir yerdə ağzından qaçıрма ha... Əngələvidə Vahan adlı bir adam gəlib çıxıb. O deyirmiş ki, padşahın işi fırıxdır.

- Vahanı sən özün gördün? – deyə Comərd maraqla soruşdu.

- Gördüm. O da Armenakgildə idi. Ancaq öz dilindən bir söz eşitmədim, imanımı yandıra bilmərəm. Necə bəyəm?

- Mən bir Vahan tanıyıram. Deyirəm bəlkə o ola. Bir yerdə işləmişik.

- Bilmirəm sən deyən hansıdır. Bu dolu, ucaboy, qaraşın adamdır, gözündə çeşməyi də var.

- Hə, özüdür, özüdür! Mən gərək onun görüşünə gedəm. Ailəsindən kağız gətirmişəm. Sənin dostunun saldatlıqdan gələn oğlu ilə də görüşüb tanış olaram.

- Getməyinə sözüm yoxdur. Yaxşı da düşər. Amma, onların yanında artıq-əskik danışma. Yer qulaqlıdır. Pristava xəbər verərlər, o da ki, əzazilin biridir. Bütün Zəngəzur ondan zağ-zağ əsir.

- Vahan dediyi sözləri bizim kənddə danışib eləyən var?

- Bilmirəm. Mən camaat arasında az-az oluram. İşdən göz açmıram. Hər kəs nə danışır, danışsın, öz işidir. Xata-bala bizdən uzaq olsun. Padşahın dalınca danışsaq bizə çin verməyəcəklər ki! Necə deyir, ağzı bütün olanın başı salamat olar. Bir də, Nikolaydan yaxşı padşah gəlməyəcək ki... Hansı padşahın dövrü olsa, biz elə çulu cırıq kəndliyik...

Boynağın bayırda hürməsi eşidildi. Gülüstan həyətə çıxıb itə acıqlandı. Gülməli yanını basa-basa, qabaqda, onun dalınca Gilə və Şahmərdan həyətə girdilər. Növrəstə ayağa qalxdı. Hamı eyvanda oturdu. Gilə qoltuğundakı bağlamanı yerə qoydu.

Hava qaralmışdı.

- Növrəstə, bala, çırağı yandır, - deyə Gülüstan qızına müraciət elədi.

Növrəstə evə getdi. Çox çəkmədi ki, əlində onluq lampa gəldi. Onu eyvanın dirəyindəki mıxdan asdı. Gülməli ilə Gilə başlarını qaldırıb, təəccüblə lampaya baxdılar.

- Hə, Comərd gətirib. Qara çırağın hisindən, tüstüsündən canımız qurtardı, - deyə Nəbi dilləndi.

- Şəhərdəki adamlar gör necə yaşayırlar! Ə, Nəbi, biz də deyirik ki, ömür sürürük. Mən naxırın dalınca taytıyıram, sən də çöldə ilan kimi qabıq qoyursan. Bax, Comərdlə Şahmərdan əlləri təmiz, ayaqları təmiz, paltarları da təzə. Heyif deyil şəhər!..

Gilə:

- Yaxşı, yaxşı, sən öz atanın goru, bəy olub əlində qızıl quş gəzdirməyəcəksən, - dedi. – Naxırçı Gülməlisən, dayna! Bir az o yana çək! – Gilə dirşəyilə onu itələdi və sonra boxçanı hamının qarşısında açdı. İçindəkiləri bir-bir götürüb göstərdi. – Bunlar Şahmərdanın payıdır. Azlığını, çoxluğunu gərək bağışlayasınız. Bu, sənin üçün, Gülüstan bacı, bir güləçəlik, yaşıl məxmər. Bu, qayınatası üçün bir arxalıq mahıd. Bu da, nişanlısı üçün tumanlıqdır. On iki taxta. Ağ cücə gözü çovdana. Bu da Yusif üçün papaq. Ə, qoy başına görüm. – Gilə papağı Yusifə verdi. O, başına qoydu. – Lap qəşəng yaraşır. Lap bəy balasına oxşayırsan. Səni də evləndirəcəyəm. – Hamı güldü. Yusif utandığından başını aşağı saldı. Gilə dedi: - Gülüstan bacı, bu elə-belə yüngülvarı görüşə gəlməkdir. Allah qoysa, toylarını dəm-dəsgahla eliyəcəyik.

- Payı çox olsun, heç bu da lazım deyil. Ondan kim umur, Gilə bacı, - deyə Gülüstan şeyləri dəsmala bağlayıb evə apardı.

Növrəstə hərdənbir altdan-altdan Şahmərdanın lampa işığı düşən üzünə baxırdı. Qız, nişanlısı gələndən yarım saat da olsa, fürsət tapıb onunla söhbət eləyə bilməmişdi; üzbəüz oturub onunla dərcləşməmişdi. Amma ürəyi çox sakit idi. Fərmanın daha onun qabağını kəsməyəcəyinə, Fatını elçi göndərməyəcəyinə sevinirdi.

Gülüstan əlində bir cüt naxışlı corab gəldi. Corabı Şahmərdanın qabağına qoyub:

- Oğlum, bu da sənin payındır! – dedi. – Növrəstə toxuyub.

Şahmərdan heç bir söz demədi. Yalnız dodaqları qaçdı.

Gilə oğluna:

- Ə, başını niyə aşağı salırsan? – dedi. – Bir sağ oldan-zaddan niyə demirsən. Ay Gülüstan bacı, Növrəstə utancaq, Şahmərdan utancaq, heç bilmirəm onların axırı necə olacaq? – Gilə bərkdən güldü və corabı götürüb: - Mənim qəşəng gəlinimin payı çox olsun. Əli-qolu var olsun, - dedi.

Gülməli əlini sarı, seyrək bığlarına çəkərək:

- Arvad, sən utancaqlıqdan deyirsən ey, o elə yaxşı şeydir. Oturanlardan eyib olmasın, mənim bir adamın sırtığından zəhləm gedər, bir də mozalan tutmuş danadan.

Gilə ərinin sözünü kəsərək:

- Yekə kişisən, qabiliyyətli danış! – dedi. – adam yanına gəlmisən, dana, buzov söhbəti açma.

- Mən pis söz demirəm ki, ay Şərəfin qızı. Onu deyirəm ki, taxtası yüngül adam, Həsənalının ala danası kimidir. Ə, Nəbi kişi, İmam Hüseyn haqqı, o dana mənim canımı boğazıma yığmışdı. Əşi, mən naxırı düz yolla sürürəm köyşənə, bir də görürəm ki, ala dana naxırdan aralanıb qaçır onun-bunun zəmisinə, biçənəyinə. Nə illah eləyirəm, geri qayıtmır ki, qayıtmır. Ta nə başınızı ağrıdım. Bir gün naxırı kəndə gətirirdim, qaranlıq düşmüşdü. Deməynən, ala dana gözümdən yayınıb... Ə, ora dana, bura dana, xeyir a, azar dəymiş ala dana tapılar!.. Ta nə başınızı ağrıdım, axtarmaqdan qıçlarıma qara su endi. Axırı, səhər Həsənalının özüylə gedib Hacı Atakişinin yoncalığında tapmışıq. Baxtım onda kəsdi ki, Abbasəli görmədi. Yoxsa, dərimə saman təcəkdi. Zalım oğlu darğa, Hacinin mal-dövləti üstündə əsim-əsim əsir. Hə, danadan deyirdim axı... Nə başınızı ağrıdım, dananı tapdıq, dirisini yox, ölüsünü. Heyvan körpə yoncadan qarnı şişincə yeyib, sudan içib, elə ordaca köpüb partlamaya düşüb. Axırda ki, eyib olmasın, ömrünü sizə bağışlayıb...

Gilə ərini dümsükləyib:

- Ay arsız kişi, elə söz danış ki, camaatda bir təməssük anlasın, - dedi, - nə yapışmısan dana-buzovun quyruğundan!..

- Söhbətdir, dayna, arvad, eləyirik. Bir də deyərlər, əslin danan haramzadadır. Mən naxırçıyam, dana-buzovdan danışiram. Qoy sənın Bakıdan gəlmiş oğlun da ağzını açıb, iki kəlmə danışsın, utancaq qız kimi lal olmasın...

Növrəstə əyilib nə isə anasının qulağına pıçıldadı. Gülüstan başı ilə razılıq işarəsi verdi. Qız durub getdi. Bir azdan, tabaq dolu ağ, qara üzüm gətirib ortalığa qoydu.

Gülüstan:

- Gülməli qardaş, yeyin, şirin üzumdür, Naxçıvan üzümüdür, - dedi.

- Sən desən də yeyəcəyik, deməsən də, ay Gülüstan bacı. – Gülməli yekə bir salxım götürdü. – Gülabıdır, şirin üzüm olar, - deyə bir gilə qoparıb ağzına atdı.

Onlar üzüm yeyə-yeyə öz yaşayışlarından, kəndin vəziyyətindən danışdılar. Sonra söhbəti dolandırıb, toydan saldılar. Gəlini tezliklə aparmağa razılıq istədilər. Nəbi ilə Gülüstan: «Qız sizindir, nə vaxt istəyirsiniz aparın» - deyə cavab verdilər.

Axşamdan xeyli keçmişdi.

- Şərəfin qızı, durun gedək, gecdir, bu kişiler də rahat olsunlar. Mən də naxıra gedəcəyəm, - deyə Gülməli ayağa durdu. Şahmərdanla Gilə də qalxdılar. Comərdlə Gülüstan onları həyət qapısındanək ötürdülər.

Comərd:

- Şahmərdan, sən bir ayaq saxla! – dedi.

Şahmərdan dayandı. Gülüstan evə qayıtdı. Gülməli ilə Gilə bir qədər aralandılar.

Comərd:

- Mən Əngələvidə gedəcəyəm, - dedi, - Vahan ordadır.

- Hardan öyrəndin?

- Qağam dedi.

- Nəbi dayı da onu tanıyır?

- Yox, sən deyən kimi tanımır. Təsadüfi görüşüblər. Söhbətindən anladım ki, bizim Vahanı deyir. Nə isə, mütləq sabah getməliyəm. Günü günə satmaq olmaz.

- Əlbəttə, elədir.

- Mən gələnə kimi, sən kəndlilərlə heç bir söhbət aparmazsan. İş təmkin və ehtiyatla görülməlidir.

- Başa düşürəm, başa düşürəm.

Şahmərdan getdi. Comərd evə qayıtdı. Növrəstə əmisinin yerini evdə salmışdı. Comərd yorğun olduğundan yerə girən kimi bərk yuxuya getdi. Başqaları da yatmağa hazırlaşdı. Lakin bu zaman ağzı qara, qıllı Boynaq kimə isə hürməyə başladı. Nəbi həyətə çıxdı. Qarşıda kölgə kimi duran bir adam əlindəki ağacla özünü itdən qoruyurdu.

- Ə, kimsən? – deyə Nəbi soruşdu.

- Qonağam. Nəbi kişigilə gedəcəyəm. Onların evini mənə göstər, - deyə həyətə yaxınlaşan adam cavab verdi.

Nəbi gecə qaranlığında tanımadığı bu adamın danışığından erməni olduğunu bildi.

- Nəbi mənəm, bəri gəl görüm sən kimsən! Qorxma, iti tutub saxlamışam.

Hər ikisi eyvana gəldi. Qonaq saçqları üzünə tökülmüş yekə, motal papağını başından götürüb:

- Nəbi dayı, məni tanıyırsanmı? – deyə gülə-gülə soruşdu.

Nəbi lampa işığında ona baxıb:

- Bıy, ə, Suren deyilsən? Gecənin bu vaxtında hardan gəlibsən? Xeyir ola? Ev-eşikdə salamatlıqdırmı? Bu nə bığ-saqqaldır, bu nə geyimdir? Axı sən...

Suren onun sözünü kəsərək:

- Sonra söhbət edərik, Nəbi dayı. Bu gecə sizdə qalacağam, - dedi.

Comərd səhər erkən oyanmışdı. Suren hələ şirin yuxudaydı. O, çevrilib sol böyrü üstə, üzü Comərdə tərəf yatdı. Comərd ona baxdı, lakin tanımadı. Öz ürəyində: «Bu qonaq kimdir?» - deyə geyinməyə başladı. Öz yatağı ilə Surenin yatağının arasına düşmüş bir kağız gördü. Özününkü zənn edib götürdü. Açıb oxudu. Cəbhədə əsgərlər arasında yayılan intibahnamələrdəndi. Təəccübləndi: «Bu kimdir? Qafqaz cəbhəsindən gələn saldatlardandırmı? Məni izləyən, bizim evə məqsədlə gələn bir xəfiyyədirmi? Yaxşı, mən onu sınaqdan keçirərəm. Bəlkə, soyunanda cibindən düşmüşdür? Bəlkə, özü qəsdən salmışdır?...».

Comərd həyətə çıxdı. Əl-üzünü yudu, pencər kərdilərinin arasında gəzib təmiz hava aldı. Evə qayıtdığı zaman, Suren də oyanıb geyinmişdi. Gülüstan çay-çörək gətirdi. Comərdlə Suren süfrə başında oturdular. Comərd qonağın bu ailəyə nə kimi münasibəti olduğunu bilmirdi. Yeməkdən sonra aralarında söhbət başlandı. Comərd dedi:

- Mənim uşaqlıqda bir yoldaşım vardı. Adını unutmuşam. Ancaq mən ondan bir qədər yekə olardım. O vaxt ikimiz də bir-birinə yapışmış olan köyşənlərdə at otarardıq. Onun atı boz, mənimki kəhər idi. Hərdən höcət eləyerdik. O deyərdi, mənim atım yüyürəkdir, mən deyərdim – mənim. Axırda çapışardıq. Elə bil atlar da bizi utandırmamaq üçün bir-birini ötməzdi. Qoşa gedərdilər. Nə isə, hər ikimiz

böyüdük. İş elə gətirdi ki, ayrı düşdük. O vaxtdan çox keçmişdir. Bəlkə, indi, o mənə görsə tanımaz...

Diqqətlə ona qulaq asan Suren fikir içində idi. Comərdin dedikləri ona nə isə bir şeyi dumanlı bir yuxu kimi xatırladırdı.

Comərd sözünə davam edib dedi:

- Çox maraqlıdır. İndi o hardadır? Nə məslək, nə əqidə sahibidir? Onu görsəydim, deyərdim, dostum, sən bizim bu qonaq kimi ehtiyatsız olma. Tanımadığın adamlara etibar eləmə. Axşam yatanda, səhər duranda ciblərini yoxla. Bəlkə, həyatın qədər qiymətli olan şeylərini oğurlayıblar?

Suren Comərdin eyhamlı sözlərinin mənasını başa düşüb dedi:

- Qonaq dost evinə gəldiyini bilir. Onu da bilir ki, ev sahibi bir ehtiyatsızlıq və qüsurlu görsə, açıq deyər.

Comərd onu başdan-ayağa süzdü və intibahnaməni cibindən çıxarıb dedi:

- Bu intibahnamə səndə nə üçündür?

- O məndə deyil, səndədir, - deyə Suren intibahnamənin özününkü olub-olmadığını bilmək üçün ciblərinə baxmaq istədi, lakin fikrindən döndü. «Bəlkə bu bir casusdur» deyə ürəyində fikirləşdi.

Comərd:

- Eh, dostum, sən çox ehtiyatsızsan, - dedi. – Yüzlərinin, minlərinin həyatı ilə bağlı olan bu kağız parçasını da saxlaya bilmirsən. Amma mübariz bir saldat çox ayıq olmalıdır.

- Yoxsa sən mənə saldat bilirsən?

- Bəli, belə intibahnamələr saldatlara mübarizə yolu göstərir, dostum.

Suren mənalı-mənalı gülüb soyuqqanlıqla dedi:

- Biz nə vaxtdan dost olmuşuq ki?

- Mən güman edirəm ki, biz dost ola bilərik.

- Dostluğu yaratmaq çətin şeydir, - deyə Suren fikrə getdi, sonra əlavə elədi:

- Adam var dost yolunda canından keçər!

Comərd:

- Söz güləşdirmə. Məndən gizlətmə, de görüm saldatlara müraciət olunan intibahnaməni hardan almısan? Heç bilirsənmi burda nələr yazılıb? Saldatları hökumətin əleyhinə, davanın əleyhinə qaldırmaq nə deməkdir, başa düşürsənmi?

- Sən nə hakimsən, nə də mən müqəssir, belə sualların da mənası yoxdur. – Sonra gülümsəyərək: - Mən sənin dostluğunu bilsəydim, bütün qəlbimi açardım, - dedi. – Ancaq, bilmirəm, sən də mənim kimi qonaqsan, yoxsa necə? Mən atamın dostu Nəbi kişinin evinə gəlmişəm.

Söhbət uzandı. Onlar bir-birlərinə şübhəli, eyhamlı sözlər dedilər.

Nəhayət, Comərd:

- Al, möhkəm saxla, cibindən yerə salma, - deyə intibahnaməni ona qaytardı.

– Bu evdə nə sən qonaqsan, nə də mən. Nəbi mənim qardaşımdır. Sən də onun dostunun oğlusan. Amma təəssüf ki, öz uşaqlıq dostunu, yoldaşını unutmusan. Mən səni gözlərindən tanıdım. Qəsdən özümü nişan vermədim. Dedim, görüm tanıyaqsa? Nə fikrə getmişən? Suren, Dəvəölən köyşənindən dərz daşdığıımızı xatırlayırsan? Bir dəfə sənin atın yükünü yıxmışdı. Köməkləşib dərzləri təzədən yüklədik.

Suren birdən yerindən qalxıb:

- Comərd, sənın nə gözəl hafızən var! – deyə onu qucaqladı. Dönə-dönə öpüşdülər. – Mən cəbhədən gəlmişəm, Comərd. Hələ topların gurultusu, pulemyotların şaqqıltısı qulaqlarımdan getməyib. Mən hər şeyi unudub, orada ölümle mübarizə edirdim.

Onlar ürəklərini bir-birlərinə açdılar. Bir-birlərinin arzu və məqsədlərini başa düşdülər. Hər ikisinin dönə-dönə çəkdikləri Lenin adı onların ürəklərini möhkəm birləşdirdi. Gələcək mübarizə haqqında danışdılar. Surenin ələ keçməməsi üçün götür-qoy etdilər. Bu qərara gəldilər ki, Suren müəyyən vaxta kimi Şəkidə qalsın və dərziiliklə məşğul olsun.

Comərd Surenin nə məqsədlə bu kəndə gəlməsini Şahmərdandan və qardaşı Nəbidən başqa bir kəsə bildirmədi. Nəbi Armenakın xatirinə, başına nə bəla gəlsə də, Surenı evində saxlayıb gizlətməyə razı oldu. Hətta, bu evdən çıxıb gedənə qədər Surenə lazımı hörmət göstərilməsini ailə üzvlərinə tapşırırdı. Suren iki gündən sonra onların boş damında dərzi dükanı açdı, Comərd Gülistana gətirdiyi tikiş maşınını ona verdi.

Altıncı fəsil

Vahan dülgərxana açmaq üçün kəndlilərdən bina istəmişdi. Lakin boş bina tapa bilmirdi. Nəhayət, Armenaka ağız açmışdı. O, Vahanın sözünü yerə salmayıb qonşunun boş samanlığını təvəqqe ilə alıb ona vermişdi.

Yerdən bir-iki metr aşağıda, qapısı küçəyə baxan samanlığın bir tərəfində Vahan kiçik dülgərxana düzəltdirmişdi. Kəndlilər samı, boyunduruq, vəl və başqa təsərrüfat alətləri qayırtdırmaq, ya da təmir etdirmək üçün daha Birnağota, Qarakilsəyə getmirdilər. Vahan sifarişləri yaxşı və vaxtında yerinə yetirdiyi üçün kəndlilərin arasında hörmət qazanmışdı.

Başına ağ dəsmal, döşünə göy qədər dölük bağlamış Vahan səhərdən öz işinə başlamışdı. Onun balaca əl mişarının səsi samanlığı götürmüşdü.

Vahan içəri kölgə düşdüyünü hiss etcək başını yuxarı qaldırdı; qapının ağzında Aşotu gördü. Aşot düz dəzgahın yanına gəldi. Vahan dölüyü ilə alınının tərini silib:

- Aşot, nə var, nə yox? – dedi. – Boyunduruqları aparmağa gəlmisən?

- Özün bilirsən də, usta...

- Doqquzunu qayırmışam. Axıncısını da qurtarıram. Bir az otur, hazırlayım, apar.

Aşot səsinə ucaldaraq:

- Bax, usta, bu olmadı! – dedi. – Biz belə danışmamışdıq. Gərək hamısı indiyə bəri hazır olaydı. Mənim çox gəlib-getməklə aram yoxdur.

- Tələsmə, hirsənmə, gözəl oğlan, yoxsa, tez qocalarsan. Yarım saatdan sonra hazır olar. Bir yanını qoy yerə. Söhbət elə görək dünyada nə var, nə yox.

- Necə tələsmə, kişi! Baqrat ağa mənə iş tapşırıb, gəlib görər boyunduruqlar hazır deyil, vəllər işləmir, mənə min yaman deyər. Heç bilirsən o, adamı necə söyüb məzəmmət eləyir?! Yaxşıdır ki, məni döymür. Amma, acığı tutanda özü

şallağı götürüb nöqərləri qaratuluq eləyir. Qərəz, tez ol. Öküzlərin boynuna salmağa boyunduruq yoxdur. Bu il Allah verib, Baqrat ağanın buğdasını, arpasını, pərinçini anbar, quyu tutmur. Baqrat ağa gedəndə tapşırırdı ki, payıza, soyuqlar düşənə kimi dərzə tamam döyülsün. Buğda, arpa quyulara tökülsün.

- Demək, taxıl boldur, Baqrat ağanın da kefi kökdür, hə? – deyə Vahan yenə mişarı işə saldı. Xırıltı səsi samanlığı götürdü. – Aşot, sən necə, bu il taxılın boldurmu?

Aşot bir şalbanın üstündə oturdu. Dodaqlarını yalayaraq:

- Əşi, mən taxılı neyləyirəm, - dedi. – Elə Baqrat ağanın var-dövləti mənim əlimdədir də, bir də mən toz-torpağa batıb yer əkməyi, peyin içində mal-qara saxlamağı sevmirəm, əli quru, ayağı quru gəzirəm. Usta, tez ol!

- Dedin Baqrat ağa hara gedib?

- Gorusa, işi məhkəməlikdir.

- Balam, onun nə məhkəməlik işi?

- Nə bilim, torpaq məsələsidir. Şəkililərlə davalı yerləri var. Onlar deyirlər, Alagöllər bizimdir, əngələvidlilər də, yəni, bizim Baqratla Qrikor da özlərindən çıxır. Amma, bizim ermənilər udacaqlar. Nədən ki, pristav Baqrat ağa ilə can bir qəlbədir. Məhkəmənin qulağına iki söz desə, iş düzəlir. Bir də, Baqrat ağaya nə var. Lazım olan adamların bığının altından keçər, şəkililərin əli qalar boşda. Hər şey pulun başındadır. Usta, verim dünyada yaxşı şeydir!

Aşot danışığına davam etdiyi zaman, çiynlərində səhəng danışib gülüşə-gülüşə küçəylə gedən iki qız onun gözüne sataşdı. Aşot dəli kimi yerdən qalxıb, küçəyə çıxdı. Onları səsləmək istədi. Amma, nədənsə, ağzını açmadı, dallarınca baxıb, yenə geri döndü. Onun rəngi ağarmışdı.

- Tez elə, usta, tez elə! – Aşot dərinə köksünü ötürdü. – Məni çox yubatdın.

Vahan:

- Aşot, köksünü niyə ötürdün? – dedi. – Kimi gördün ki, rəngin saraldı?

- Eh, heç üstünü vurma, usta! Mən gördüyümü sən görsəydin, bir il özünə gəlməzdin. Allah haqqı, mən dağam ki, ərimirəm!

Vahan mişarı saxladı:

- Sən məni maraqlandırdın, Aşot. Bir de görüm kimi gördün? – deyə soruşdu.

Aşot qaşlarını darddı, yenə dodağını yalayıb, məyus halda cavab verdi:

- İki kəklik, iki ceyran!

- Kəklik? Ceyran? Mən bu yaşa çatmışam, günün günorta çağı kəndin arasında kəkliyin, ceyranın gəzdiyini görməmişəm.

- Qocalmısan, ay usta, ruhun yoxdur. İki qız görmüşəm. Birincisinin özü sinəmə dağ çəkib, ikincisinin qardaşı.

- Aha... başa düşdüm... Sən onları sevirsen. Ancaq biri sənə gəlmir, ikincisini də qardaşı vermir. Elədimi, Aşot?

- Yaxınlaşırsan, amma düzünü tapa bilmirsən. – Aşot bir az fikrə getdi. Sonra yenə ah çəkib dilləndi: - Əgər mən bilsəm ki, səndən bir kar aşar, hamısını açıq danışaram.

Vahan gülümsünə-gülümsünə:

- Aşot, mən də cavan olmuşam. Bu dünyada saç-saqqal ağartmışam... Hər halda sənə məsləhət verə bilərəm, - dedi.

Aşot yerindən qalxıb Vahanın yanına gəldi, ağzını onun qulağına söykəyib pıçıldadı:

- Küçədən keçənlər Baqrat ağanın qızı Siranuşla Armenakın qızı Anahid idi. Allahdan gizlin deyil, səndən nə gizlin, mən Siranuşu sevirəm. Onu gündə yüz dəfə də görsəm, rəngim saralır, bədənim titrəyir. Amma, bilirsən o kimi sevir? İtin birini: Armenakın oğlu Sureni. İndi bilmirəm nə eləyim? Dəli şeytan deyir, qızı gecənin birində götür qaç dağlara, kahalara, oradaca ölənə qədər Siranuşla kefi içində yaşa. Qorxuram Baqrat ağa qoşun-qazaq saldırıb bizi tapdıra. Ağillı şeytan da deyir: Sureni öldür, vəssalam!

- Aşot, sən adam öldürmək də bacarırsan?

- Bacararam. Keçərəm bu başımdan, öldürürəm. Ancaq onu da deyim ki, Surenin atasını yandırmışam. Padşahın dalınca danışdıqlarını pristava demişəm. Duyub ki, onu bərk axtarırlar. Tutsalar, ya Sibirə göndərəcəklər, ya da təpəsinə bir güllə çaxacaqlar. Harasa əkilib. Odur ki, Siranuşla Surenin bacısı Anahidi bir yerdə görəndə, elə bil gözümə ox batırırlar. İndi de görüm, sənə məsləhətin nədir?

- Şeytanların heç biri düz söz demir. İndi mənə qulaq as və suallarına cavab ver. Baqrat ağa Siranuşun Sureni sevdiyini bilirmi?

- Yox, bilsə, qızını qıyma-qıyma elər. Baqrat ağa namus məsələsində möhkəm adamdır. Bir də o, Surenin atası Armenakı adam yerinə qoymur.

- Niyə?

- Niyə? Özün ki, dövlətlilərin xasiyyəti bilirsən. Kasıbı qapıdakı it də hesab eləmirlər. Ayaqlarının tozlarını da onların üstünə silməzlər.

- Yaxşı, sənə Siranuşu sevdiyini necə, bilirmi?

- Yox, canım. Bilsə, məni də evindən qovar. O, elə bilir ki, mən yazıq bir adamam, bir tikə çörək üçün onun qapısında qalıram. Daha demir ki, mən o qapıda ölənə qədər it də olub hürməyə hazıram. Təki Siranuşun əli əlimə çatsın. Vahan dayı, mənim dərdim Siranuş dəridir...

- Bəli, dərdin çox ağır dərddir, Aşot, - deyə Vahan əlini onun çiyninə qoydu. – Bu barədə mən də fikirləşərəm. Sənə bir çarə edərik. Hələlik boyunduruqları apar. Suren barədə eşitdiklərini gəl mənə de. Onda sənə yaxşı məsləhətlər verərəm. Ancaq danışdıqlarımız burda qalsın. Desən, özünə zərər olar!

- Baş üstə, usta, amandır, işimi düzəlt, sənə yaxşılığından çıxaram. Hə, gedim arabanı gətirim, boyunduruqları aparım.

Aşot getdi. Vahan onun dalınca:

- O, həm yazıq, həm də axmaq bir adamdır! – dedi və yenə mişarını işə saldı.

Bir azdan sonra Aşot arabanı gətirib küçədə, dülgər dükanının qabağında saxladı. Boyunduruqları bir-bir götürüb onun içinə yığdı. Axırını aparandan vaxt Comərd içəri girdi. Vahan onu dərhal tanıdı. Lakin Aşotun yanında özünü tanınamazlığa vurub laqeydliklə soruşdu:

- Hə, qardaş, de görüm nə istəyirsən?

- Mən cüt qayırtırmaq istəyirəm, usta.

- Qayıram, sənətimin adı nədir? – Vahan gülümsündü.

Aşot arabanı sürüb apardı. Vahan qapını çəkib bağladı.

- Xoş gördük, Comərd, əzizim! – deyib onu bağrına basdı. Onlar doğma qardaş kimi qucaqlaşib öpüşdülər. – Beş aydır səni görmürəm, nə yaxşı oldu, gəldin. Əzizim, danış görək təzə nə var, nə yox. Axı, mən Bakıda olanda sən Qafqaz cəbhəsinə getmişdin.

Onlar dirəyin üstündə yanaşı oturdular.

Comərd dedi:

- Bəli, getmişdim. Müharibə dəhşətlidir, Vahan! Bolşevik ruhlu saldatlar müharibə istəmirlər. Biz, kəndlilərin ürəyində qanlı müharibəyə, çara qarşı qəzəb və etiraz hissləri oyatmalıyıq. Rusiya sosial-demokrat fəhlə partiyası Qafqaz komitəsinin göstərişi, kənddə aparacağımız işdə bizim üçün rəhbər olmalıdır! – Comərd cibindən bir vərəq kağız çıxarıb oxudu: - «Əgər müharibə istəmirsinizsə, ana yurdundan ayrı düşmək istəmirsinizsə, xalqın səadətini dinc və azad yaşamaqda görürsünüzsə, çar hökumətinin əleyhinə qalxın, sizə verilən silahı xalqın düşmənlərinə qarşı çevirin! Müharibəni xalqın azadlığı uğrunda mübarizəyə döndərin» - Comərd gözünü kağızdan çəkdi. – Bax, əzizim, qarşımızda duran vəzifə bunu kəndlilərə izah etməkdir. Ətrafımıza qüvvə toplamaqdır.

Onlar xeyli danışdılar. Söhbət Surendən getdi. Comərd Surenin Şəkiyə gəlib çıxdığını və nə əqidəyə sahib olduğunu söylədi. Bundan sonra görüş vaxtlarını müəyyənləşdirdilər.

Çiyində sınıq bir cüt içəri girən kəndli onların söhbətini yarımçıq qoydu.

Yeddinci fəsil

Şəkinin altındakı yaşıl çəmənlərin arası ilə bir yol uzanıb gedir. Onun sol tərəfindən suyu dumduru çay axır. Uzaqdan baxana elə gələ bilər ki, yol ağ, çay isə mavi qaytandır. Bu yolda qırmız tumanlı, sarı qoftalı, başına göy yaylıq bağlamış, əlində ağ torba olan qız görünürdü. O, çayla yolun bir-birini qət etdiyi «Körpü gözü»nə çatdı. Lakin bir dəfə də olsun dönüb geri baxmadığından, dalınca düşüb gələn üç adamı görmədi.

Növrəstə çayın o tərəfindəki Darvaza adlanan güneyə getmək istəyirdi. Naməlum adamlar isə özlərini ona göstərmədən, dar bir cığırla Qızılqayaya tərəf addımlayırdılar.

Körpü uçuq olduğundan, Növrəstə sudan keçib o tərəfə addamalı idi. Sahildə bir az dayandı, fikirləşdi. Dayaz və qorxusuz bir keçid axtarırmış kimi, gözünü çayın gah bu, gah başqa yerinə zillədi. Dumduru suyun içində süzən pullu balıqlar diqqətini cəlb etdi. O, ilk dəfə görürmüş kimi, aşağı-yuxarı qaçısan, suyun dayaz və günəvər yerinə üzən balıqlara tamaşa etdi. Nəhayət, tumanının ətəklərini dizinə qədər çırmadı. Özünü suya vurub, çayı o tərəfə keçmək istədiyi zaman, «Ay qız, dayan!» - deyə kimsə çağırırdı. Qız diksindi, əlində dəstələdiyi tumanının ətəklərini buraxıb, başını yuxarı qaldırdı. Çayın o tərəfində bir atlı və bir inək gördü. Atın türkində bir uşaq vardı. Onları tanıdı. Növrəstə tez ayaqlarını sudan kənara çəkdi. Qarakilsə həftə bazarından gələn tərkləşmiş adamlar inəyi qabaqlarına qatıb çayın bu tayına keçdilər.

- Hara gedirsən, Növrəstə? – deyə Şahmərdan soruşdu.

Əvvəlcə Yusif atın tərəkindən quş kimi sıçrayıb düşdü, sonra Şahmərdan aşağı enib Növrəstəyə yaxınlaşdı.

- Darvazaya gedirəm, pencər yığmağa. Comərd əmimin könlü pencər kətəsi istəyir, - deyə qız gülümsündü.

- Bilirəm, sən əmini çox istəyirsən. Kətə pencəri də pis olmaz. Elə mən də yeyərəm. Yusif, sən atı min, inəyi qat qabağına, birbaşa kəndə sür!

- Bəs sən? – Növrəstə Şahmərdanı qıyğacı süzdü.

- Mən səninlə gedəcəyəm.

- Axı... - O qızardı.

- Bəs niyə qızarırsan? Olmaya, indi də məndən çəkinirsən? Növrəstə, mən səni tək buraxmaram. Elə səninlə doyunca danışmaq istəyirəm.

Onlar tərkəşib çayı o tərəfə keçdilər.

Şahmərdan atın cilovunu başına atıb, çaya vurdu. Qəmər madyan sudan keçib bəri sahilə çıxdı. Yusif onu tutub dərhal mindi.

Şahmərdan o taydan:

- Yusif, xurcunu ver bizə! – dedi. – Anama de ki, inəyin qabağına ot qoysun, heyvan acdır, daha get!

İki nişanlı Darvazaya tərəf yollandı. Yusif yəhərinin tərəkində dolu xurcun olan qəmər madyanı tərpətib, kolabuynuz inəyi qabağına qataraq kəndə tərəf sürdü.

Növrəstə və Şahmərdan bir neçə dəfə dönüb Yusifə baxdılar. Yusif isə oxuya-oxuya gedirdi.

Şahmərdanla Növrəstə, Darvazanın daşlı-qumlu, kollu-koslu yamaclarında kəvər, quzuqulağı və başqa yeməli pencər yıgıb torbanı doldurdular. Ayaqlarının altından daşlar qaçır, qum seli axıb gedirdi. Yıxılmamaq üçün baldırğan, yovşan kolundan, hətta tikanlı qanqallardan yapışırdılar. Bəzən də bir-birinin əlindən tutub gülüşə-gülüşə, sürüşkən enişdən enirdilər. Onlar bu sayaq, erməni kəndi Birnaqotun güneyləri ilə Şəkinin güneylərini bir-birindən ayıran Bazarçayının sahilinə gəldilər. Bu zaman bir mahnı eşidildi. Mahnını kim oxuduğunu bilmək üçün o tərəfə, bu tərəfə baxdılar. Çayın o tayında Qonaqgörməz dağının ətəyində bir dəstə arvad-uşaq gördülər.

- Ora bax ey, oxuyan Birnaqot harsınlarıdır¹, - deyə Növrəstə gülümsəyib, əlini onlara tərəf uzatdı.

- Gəl bir az oturub qulaq asaq, - deyə Şahmərdan Növrəstənin qolundan tutub saxladı. Hər ikisi əyləşdi. Sözləri çox aydın eşidilən mahnı qanadlanıb o tərəfdən bu tərəfə uçurdu. Onlar sakit və dinməzcə qulaq asırdılar.

- Növrəstə, bilirsən onlar nə oxuyurlar? – deyə Şahmərdan soruşdu.

- Yox, mən ermənicə bilmirəm... Amma, havası çox xoşuma gəlir.

- İndi, səni başa salım. Mən ermənicə bilirəm. Üç il Birnaqotda ermənilərin içərisində olmuşam, nökrəçilik eləmişəm. Oxuyurlar ki, «çətin günlər qış kimi gəlib gedər. Ruhdan düşmə, hər bir çətinliyin axırı olar. Qoy nə dövlətli şad olsun, nə də kasıb ruhdan düşsün, çətinlik karvan kimi gəlib gedər...».

¹ H a r s ı n - gəlin (ermənicə).

- Elə sözləri də yaxşıdır.

- İndi, dayan, mən onları danışdıracağam, - Şahmərdan yerindən qalxdı və ağzını həmin adamlara sarı tutub «barev, barev, barev¹, kefiniz necədir?» - dedi.

Çayın şırıltısı onun səsinə batırmadı. Səs o taydakıların qulaqlarına çatdı. Onlardan kim isə: «barev, barev!» - deyə cavab verdi.

Şahmərdan bir də qışqırdı:

- Nə edirsiniz?

Bir qadın sağ əlində tutduğu bıçağı, sol əliylə də dolu döşlüyünü yuxarı qaldıraraq göstərdi. O, bununla pencərə yığdıqlarını demək istəyirdi. Həm onlar, həm də bunlar gülüşdülər və bir-birinə əl elədilər... Şahmərdanlar Növrəstə geri dönüb gedərkən, yenə Birnaqot qızlarının, gəlinlərinin mahnıları çayın şırıltısına qarışır, qayaların, kahaların qoynunda əks-səda verirdi. Bu gözəl erməni xalq mahnıları Növrəstəyə və Şahmərdana öz doğma mahnıları kimi xoş gəlirdi.

Növrəstə ilə Şahmərdan Şəki çayının sahililə kəndə tərəf gəlirdilər. Onlar Şırşıra yaxınlaşıb dayandılar; çox gəzdiklərindən yorulmuşdular. Dincələrini almaq üçün şəlalədən bir az kənarda, üzərində sarı-qırmızı daşxınası olan yastı bir qayanın üstündə qoşa oturdular. Çayın həzin mehi hər iki sahil boyu qalxmış və çiçəkləri bənövşəyi rəngli yarpızın gözəl ətrini hər tərəfə yayırdı. Şahmərdan sinə dolusu nəfəs aldı. İllərlə görmədiyi, başı az qala göyə toxunan və zirvələrindən qartallar uçan Qızılqayaya, Darvazaya baxdı. Bu yerlərdə uşaq vaxtı at otardığı günlər yadına düşdü. Doğma kəndinin təbiətinə əzəldən vurğun olan Şahmərdan, sanki Növrəstəni unutmuşdu...

Hər ikisi gözünü şəlaləyə zillədi, olduqca hündür qayanın başından tökülən şəlalənin şırıltısı ətrafa yayılırdı. Suyun üstünü, çayın sahillərini çən kimi bir şey bürümüşdü. Bu, mütəmadi və qijiltı ilə axıb daşlara, qayalara çarpan suyun zərrəcikləri idi ki, nazik tül kimi görünürdü. Onlar gözlərini şəlalədən çəkmirdilər. Günəşin odlu şüaları altında müxtəlif rəng almış su al-əlvan göy qurşağını xatırladırdı. Başı ilə beli boz, qanadlarının ucları yaşıl, köksü sarı olan balaca su bülülləri birdən özlərini dalğalara vurub çıxırdılar. Sonra, onlar şəlalənin üstündə birbaşa fırlanır, yenə dalğaların qoynuna girərək, axa-axa gedir və bir azdan çıxıb silkinirdilər.

Növrəstə üzünü Şahmərdana çevirib:

- Dur gedək, bibioğlu, daha gecdir, - deyə sükutu pozdu.

- Gedərik, Növrəstə. Qoy bir doyunca bu güneylərə, bu qayalara, bu Şırşıra baxım. Heç bilirsən buralar nə gözəl yerlərdir. Adam öz kəndinin, öz yerinin qədrini, gözəlliyini qütbətə düşəndə bilir. Bu dağlar, bu sular, bu Şırşır harada var!! Bax, mən o tək yumru qayanın döşündə bitən koldan qırmızı həməsür yığmışam. Bax, Şırşırın o tərəfindəki döşdən quzuqulağı, maral baldırğanı, mollabaşı qanqalı yığmışam. Bax, bir-birinin yanında bitən, o kolları görürsənmi, onlardan o qədər çaqqala yığıb cibimə doldurmuşam ki... O zaman çaqqalaya belə söz də qoşmuşdular:

¹ B a r e v - salam (ermənicə).

Çaqqala, ha çaqqala,
 Çək belimi toqqala,
 Əyyam elə dönübdür,
 Qız gedir ağsaqqala.

- Gör necə yadında qalıb, ey! – deyə Növrəstə güldü.

- İnsan öz vətəni unudarmı, Növrəstə? Hər şey yadımdadır: anamın qış gecələrində, kürsü başında dediyi nağıllar, at otardığım zaman gördüyüm daş, qaya, kol, ot, çiçək. Səni üç il bundan qabaq bulaq başında gördüyüm, kəndin qızları arasında təkcə səni bəyənib, sevdiyim də yadımdadır. Sənə yanaşib bir söz demək istəyəndə, bizim Zəngəzur dağlarının laləsi kimi qızardığın da yadımdan çıxmayıb. Ancaq, sən başını aşağı salıb, üzümə baxmaq istəmirdin, heç olmasa görəsən çirkinəm, gözələm, cavanam, qocayam. Bəlkə beli bükülmüş, çallaşmış bir kişiyəm...

Növrəstə gülümsədi:

- Yox bir, elə o qalmışdı. Çallaşmış kişi... Qoca...

- Niyə, qocalara az qız verirlər? İnanmırsan bax, bu qanlı Şırşırdan soruş, - deyə Şahmərdan zarafatla güldü.

- Şırşırdan?

- İstəyirsən, bu Şırşır barədə sənə bir əhvalat danışım.

Növrəstə maraqla:

- Danış, danış! – dedi.

- Bu əhvalat on il bundan qabaq olmuşdur. Mənim on altı yaşımdı. Sən balaca uşaqdın. Hacı Atakişinin İbrahim adlı qardaşı vardı. Yaşı əlli olardı. Üçünü alıb boşamışdı. Dördüncüsünü də almaq fikrinə düşmüşdü. Ona İsmayıl kişinin qızını almağı məsləhət görürlər. Qızın o zaman on üç-on dörd yaşı olardı. Adı Çiçək idi. Elə özü də çiçək kimi bir qız idi. Fatının fəlinə, Hacı Atakişinin dövlətinə, puluna aldanıb İsmayıl o tifil uşağı babası yaşında ağsaqqal kişiyə verir. Toy gecəsi, yəni, gəlinlə bəyə görüşən gecə, Çiçək görür ki, onun üstünə gələn çalsaq qal yekəpər, qılıqaban bir kişidir. Qız, əvvəlcə qorxub evin bucağına qısıılır. Sonra, görür ki, beləliklə canını qurtara bilməyəcək. Tez fikirləşib kələk qurur: eşiyə çıxmağı bəhanə edir. Kişi buna inanmır. Fatını çağırır. Çiçək Fatı ilə eşiyə çıxır.

Qoçaq qız yerdən bir ovuc torpaq götürüb Fatının gözlərinə atır. Arvad gözlərini ovuşdurub İbrahimə xəbər verənə kimi, Çiçək gecənin qaranlığında qaçır...

- Sağ ol, sağ ol, belə qız! – deyən Növrəstənin üzündə bir şad təbəssüm oynadı.

Şahmərdan sözünə davam etdi:

- Qız gəlir evlərinə. Atası Çiçəyə bərk acıqlanır. Ancaq anasının qızına ürəyi yanır, evdə qalmasına razı olur. İnadkar İsmayıl Çiçəyin qolundan tutub bayıra salır. «Sənin o evdən gərək meyidin çıxa!..» - deyə Çiçəyi qardaşı qızı Tavatla geri göndərir. Tavat onu Hacı Atakişigilin darvazasından həyəətə ötürüb, qayıdır. Çiçək evə girmək istəmir. Darvazanın dalında qaranlıqda gizlənir. Fikir-xəyal onu götürür. Qapının dalından çıxıb özünə yenə bir yer, sığınacaq axtarır. Daş ürəkli

atasından ümidini kəsmiş qız, kəndin qaranlıq, dar küçələri ilə qaçır. Hay-küy düşür. Kimi İsmayılın və onun qohum-əqrəbasının evinə gedir, kimi əlində çıraq, məşəl, həyətləri, tövlələri, samanlıqları, küçələri, qonşuları gəzib qızı axtarır.

Çiçək özünü Şırşırdan atır...

- Uy... Uy! Ay Şahmərdan, ətim çimçəşdi! – deyə Növrəstə Şahmərdana daha yaxın oturdu. – Sonra nə oldu?

- Qorxma, Növrəstə. Mən bunu sənə nağıl elədim ki, qızlarımızın başına gələn dərdi-müsibəti biləsən. Hə, o oldu ki, üç gündən sonra balıqçılar qızın meyidini Şəki çayı ilə Bazarçayının qovuşduğu yerin kənarında tapdılar. Bütün kənd Çiçəyə yas tutdu. Bax, o zamandan bu Şırşıra qanlı Şırşır deyirlər. – Şahmərdan Növrəstənin balaca, yumru çənəsindən tutub, sinəsinə əyilmiş başını ehmallica yuxarı qaldırdı. Onun ala, badamı gözlərinə diqqətlə baxıb: - Nə fikirləşirsən, Növrəstə? – dedi.

Fərmanın dediklərini və hərəkətlərini ürəyində ağır bir dərd eləyən, lakin ehtiyat üzündən açıb deməyən Növrəstə, özünü şən göstərmək üçün gülümsünüb:

- Sənə qulaq asıram, bibioğlu, - dedi. – Nə fikir eləyəcəyəm ki... Allaha şükür, əmim gəlib, sən gəlmisən...

- Bax belə ha! Çalış mərd və qoçaq olasan. Onda fikir də, dərd-qüssə də qorxub sənə yaxın gəlməz.

Hardansa uçan və qanadları az qala onların üzünə toxunan iki bülbül bir-birini qova-qova şəlaləyə cumdu. Şahmərdanla Növrəstənin nəzəri mavi sulara dikildi. Bülbülləri axtarırlarmış kimi, dalğalara baxdılar. Bülbüllər suyun içindən çıxıb şəlalənin üzərində səs sala-sala fırlanmağa başladılar.

Şahmərdan ürək dolusu dedi:

- Növrəstə, mən belə gözəl yer heç harada görməmişəm. Adam baxdıqca doymur, buradan ayrılıb getmək istəmir...

- Bakıda belə yerlər yoxdur?

- Bakı da gözəldir. Oranın da dənizi, yaxşı üzüm və əncir bağları var. Orada Zəngəzur kəndlərindən, Rusiyadan, İrandan gəlib yaşayanlar, işləyənlər çoxdur. Səni də ora aparacağam.

Növrəstə:

- Məni də aparacaqsan? – dedi və cavab gözləmədən əlavə etdi: - Sən yenə qayıdacaqsan?

Şahmərdan fəhlələr arasında apardığı inqilabi işlər üstündə bir dəfə tutulduğunu, bu işin isbat olunmadığına baxmayaraq, «şübhəli və ara qarışdırın» bir adam kimi mədən sahibinin onu işdən çıxardığını, kəndə partiya tapşırığı ilə gəldiyini demədi. Bakı ilə əlaqə saxlayacağını ona bildirmədi.

- Növrəstə, mən Bakıya o qədər öyrənmişəm ki, ömrümün axırına kimi orada yaşasam, incimərəm.

- Nə olar ki, get, yaşa! – deyə Növrəstə bir qədər qızardı.

Şahmərdan qızın üzündə narazılıq əlaməti sezdi.

- Yoxsa, bundan narahat olursan, Növrəstə?

Qız onun sualına cavab verməyib, həzin və küskün bir səsle soruşdu:

- Nə vaxt gedəcəksən? Mən elə bilirdim ki, həmişəlik kənddə qalacaqsan. Onsuz da deyirlər ki, Gülməlinin oğlu kənddə çörək qazana bilməyib, dağa-daşa

düşüb. Deyirlər onun fərasəti olsaydı, özünə yurd-yuva qayırardı. Daha gedib Bakının qara mazutuna bulanmazdı.

Şahmərdan qəhqəhə çəkib güldü:

- Səndə söz varmış ki... Mənim haqqımda kim belə danışır, Növrəstə?

Növrəstə ağzını doldurub: «Seyid qızı qara Fatı» demək istəyirdi. Ancaq demədi. Yarpız yarpağını əlində əzə-əzə başını yuxarı qaldırmadan cavab verdi:

- Nə bilim, o, bu... Mənim öz bacılıqlarım, tay-tuşlarım.

- Yəqin sən də onlara inanırsan, deyirsən Şahmərdan fərasətsizdir. Narahat olma. Nə deyirlər, desinlər. Bakıda adamların hamısı mazuta, neftə batmır. Bir də, batanda nə olar?! Yoxsa, fəhlə olmağım eybinə gəlir, utanırsan? Fikir eləyirsən? Düzdür, mənim atam Hacı Atakişi deyil, naxırçı Gülməlidir. Hacı Atakişilərə möhtac olmamaq üçün Bakıya getmişəm. Ancaq bu mənim eybimə gəlmir. Eyib odur ki, ona-buna əl açasan.

- Acığın tutmasın, mən istəyirəm, kənddə qalasan...

- Mən də istəyirəm, sən kor quş kimi bu kənddə qalmayasan. Başqa yerləri də görəsən. Biləsən ki, dünyada necə yerlər, adamlar var.

- Deyirlər Bakıda hisdən-pasdan tərpənmək olmur. Hara baxırsan, qapqaradır, səhər ağ paltar geyirsən, axşam kömürə dönür. Elədir, ya yox? – Növrəstə gülümsündü və başından çiyninə sürüşən yaylığını qabağa çəkdi.

Şahmərdan:

- Yoxsa, qorxursan qaralarsan? – dedi. – Qorxma, orada sabun çoxdur. Yuyarsan, üzünün hisi-pası gedər, daha da gözəlləşərsən...

Onlar bir-birinə baxıb gülümsündülər. Sonra Növrəstə dərinə köksünü ötürüb, dedi:

- Mən getsəm də, anam qoymaz.

- Anan? Sən bu yaxınlarda ondan ayrılacaqsan. Bala quş həmişə anasının yanında qalmır. Bir az böyüyəndən sonra, pərvazlanır, özünə yuva tikir, ana olur...

Növrəstə Şahmərdanın dediklərini başa düşmürmüş kimi soruşdu:

- Bibioğlu, anamsız mənim bir günüm olmasın.

Şahmərdan bir az qıza yaxın oturub, sözünə davam etdi:

- Mənim anam da deyir təkəm, gəlinimi evimə gətirəcəyəm. Bu gün məni Qarakilsə bazarına o göndərib. Mən də toy üçün bəzi şeylər hazırlamışam. O gördüyün inəyi də almışam ki, qapımızda bir mələyən olsun. Bəs sənin fikrin nədir, Növrəstə?

Qız başını qaldırıb ona baxdı, heç bir söz demədi. Ağ sifətinə xəfif bir qızartı gəldi. Şahmərdan qızın uzun kirpikli ala gözlərində saf bir məhəbbət duydu. Ona daha da yaxın oturdu.

- Niyə dillənmirsən, Növrəstə? – dedi.

Qız başını aşağı dikib dedi:

- Mən nə deyim... Böyüklərim var. Atamla, anamla, əmimlə danış.

- Başını niyə yuxarı qaldırmırsan? Bəlkə məni istəmirsən?

- Yaxşı, yaxşı, bibioğlu! – Növrəstə gözlərini yarpız kolundan ayırıb, başını yuxarı qaldırdı. Məhəbbət, odlı bir ehtiras Şahmərdanı həyəcana gətirdi. Qolunu Növrəstənin boynundan aşırıb özünə yaxınlaşdırdı, yanaqlarından iki dəfə öpdü. Üçüncü dəfə öpmək istərkən, Növrəstə onu ehmalca özündən kənar edərək:

- Məni biabır eləmə, bibioğlu, görən olar, - dedi.

- Qoy görsünlər, Növrəstə, elə bilirsən, Bakıda mən sənin fikrini çəkmirdim? İnan ki, ürəyim sənin yanında idi. Amma, səndən arxayın idi. Bilirdim ki, başımı camaat içində aşağı eləməzsən. Sən...

Qəfildən qopan gurultu Şahmərdanın sözünü yarımcıq qoydu. Hər ikisi ətrafa baxdı. Heç bir şey görmədilər. Ancaq, yekə bir qaya üzü aşağı gəlirdi. O, qabağına keçən kolları əzir, daşları yerindən qoparır, səs-küy sala-sala enirdi. Qaya düz onların yanından ötüb çaya düşdü. Elə bil suyun içində dinamit partladı. Su dalğaları yuxarı qalxdı, ətrafa və onların üstünə səpələndi. Növrəstə diksinib ayağa qalxdı:

- Dur gedək, bibioğlu! – dedi. – Görürsən, xata baş verəcəkdi.

Şahmərdan dedi:

- Narahat olma, görəsən hansı heyvanın ayağı ilişib, daşı yerdən qoparıb.

Şahmərdan torbanı götürdü, onlar kəndə sarı üz qoydular. Növrəstə ürəyinə şübhə dammış kimi geri dönüb, Qızılqaya yamacına baxdı. Camaatın «Taxça daş» adlandırdığı, hər kəsin niyyət edib onun taxçasına daş atdığı böyük qayanın yanında üç adam gördü. Qorxu və şübhələri daha da artdı. Rəng verib, rəng aldı. Həyəcanını bürüzə vermək istəmədisə də, Şahmərdan bunu dərhal hiss etdi.

- Sənə nə oldu, Növrəstə? – deyə soruşdu.

- Heç, ilan gördüm, kərtənkələ gördüm.

- Eh, sən lap ağciyərsənmiş ki... Adam da qorxar? Sən bu güneylərdə, qayalıqlarda böyümüsən, ilan da görmüsən, qurbağa da. – Şahmərdan gülüb sözünə davam etdi: - Deyirəm görəsən nə olub ki, bu dağ qızının rəngi-ruhu qaçdı.

Onlar kəndə çatmağa az qalmışdılar. Yol uzununu şirin söhbət etdiklərinə baxmayaraq, Növrəstə narahat idi. Ancaq, şübhələrini yenə də açıb Şahmərdana demədi. O, demədi ki, «Qayanın yanında duran Fərman və onun adamlarıdır, özünü onlardan qoru...».

Qaya yanındakı adamlar aşağı enib astadan söhbət edə-edə kəndə gedirdilər.

- Gördünüzmü, aşağı buraxdığımız daş da onları tutmadı, - deyə Fərman dərindən köksünü ötürdü. – Eh, qoymadınız xəncəri soxam ikisinin də qarnına, bağırıqlarını dolayam ayaqlarına!

- Fərman, mən razı idim, qoymayan darğanız Abbasəli oldu.

- Əlinin qəzəb oğlu Həzrət Abbas haqqı, Əhməd, məni də qorxaq eləyən bu darğadır! Topal Gülməlinin oğlu gəlməmişdən qabaq qızın başını əkmək istəyirdim. Bu qoymadı. Dedi: quşu quşla tutarlar. Sənin qara Fatından bir şey çıxmadı, ay darğa!

- Cavanlığına salma, Fərman, hər şeyin yeri var. Deyərlər, səbr ilə halva bişər ey qora səndən, bəsləsən atlas olar tut yarpağından.

Fərman qəzəblə dilləndi:

- Ə, Abbasəli, o əmlik quzu deyil, bəsləyəsən yekəlib qoyun olsun. Əldən çıxır. Bir də mən onların meyidini bu Şırşırın üstündə qoysaydım yeri deyildi?!

Abbasəli Fərmanın qolundan tutub sakitləşdirmək istədi:

- Gərək qızın ürəyini bir balaca ələ ala, başa düşdün. Yoxsa, axırı pis olar.

- Ürək puldadır, gücdədir! – deyə Fərman xəncərini oynatdı.

- Bala, deyir, adım nədir, Rəşid, birin de, birin eşit. Bir qız qaçıрмаğa gəlmişdik, adam öldürməyə? O ki, qaldı Fatı, o, işi yaxşı düzəldirdi. Neyləyək ki, fələk vurdu yan getdi, qızın nişanlısı gəlib çıxdı. İndi də tək deyil ki, qanadından yapışib aparaq. Yenə deyirəm: səbr elə! Şahmərdan Bakıya gedər, iş yoluna düşər. İndi heç bir şey eləyə bilmərik.

- Eləyə bilmərik! Danışdı!.. – deyə Fərman Abbasəlinin ağzını əydi. – Naxırçı oğlunu götürüb Şırşırdan atardıq. Sən bilirsən, mən demişəm ki, Növrəstənin yüz nişanlısı da olsa, yenə mənim arvadım olmalıdır!

- Sənin olacaq, Fərman, ürəyini sıxma. Bu qara lələş girəvəyə salıb onu elə qaçırsın ki, ruhunun da xəbəri olmasın. Bilirsən ki, elə şeylərdə Əhmədin döşünə çıxan olmaz. Mənim üçün qız qaçırtmaq, tövlə yarib, heyvan oğurlamaqdan asandır.

- Mən sənə arxayınam, Əhməd. Yoxsa, nə Abbasəlidən, nə də onun qara Fatısından kar aşmaz.

- Gedək, bala, indidən əsib, coşmağa bir şey verməzlər. İş iş göstərər.

Onlar addımladılar.

- İş-miş yoxdur, darğa. Naxırçı oğlu qızı Bakıya aparmaq əvəzinə özü qəbiristanlığa getməlidir, - deyə Fərman qeyzləndi.

- Fərman, sən Allah, öldürməkdən əl çək!

- Öldürsəm, kimin mənə sözü olar, hə? Pristav qazamata salar, qoy salsın. – Fərman gülüb əlavə etdi: - Pristavın canı Hacı Atakişinin palazqulaq beş yüzlüyü ilə on erkəyindədir. Əhməd, belədir, ya yox?

- Sən öl, Fərman, bir adam yox, yüz adam da öldürsən, atanın pulu, mal-dövləti səni qurtarar. Ə, hamının ağzı var, yemək istəyir. Pristav adam deyil? Dünya çaldım-çapdım, vurdum-tutdum, yedim-içdim dünyasıdır. Mənim dolandıran nədir? Malqaram yox, əkinim, biçinim yox... Bəzi ağzı göyçəklər oğurluğa, oğruya bir təhər baxır. Guya eyib şeydir. Mən deyirəm, kişi sənətidir. Özü də hünər, qoçaqlıq istəyir. Amma, bu barədə mənim iki xasiyyətim var. Biri odur ki, qonum-qonşumun malına, qoyununa dəymərəm; ikincisi də odur ki, xırım-xırda oğurluğa əl qatmaram. Mənimki öküz, at camış, inəkdir... Bir də, oğurluğumun vaxtı var. Yayda dağlara gələn tərəkəmələrdən eləyirəm, payızda, qışda İrmisdən, Bələkdən, Vağüdüdən, Urutdan və başqa kəndlərdən. Fərman, bilirsən oğurluq nə şirin şeydir. Sən öləsən dadandın, əl çəkə bilməzsən.

Əhməd oğurluğun şərtlərindən xeyli danışdı. Daha onun gopunu eşitmək istəməyən Fərman, Əhmədin qolundan tutub çəkdi və dedi:

- Yaxşı, yaxşı, igidliyindən dəm vurma. Bilirik, qarnını yarsalar, bir naxır heyvan çıxar. Mənə nə olub gedəm oğurluğa. Malım, pulum azdır?.. Mətləbin üstünə gəl: adam oğurluğundan danış...

- Mətləb deyəndə ki, Fərman, sən Nəbinin qızını məndən istə. Mən Abbasəli ilə razı deyiləm ki, Şahmərdan gedəndən sonra işi düzəldək. Oğul odur ki, adamın anasını gözünün qabağında ağlatsın. Ancaq, gərək möhlət verəsən, girəvə tapam. Elə oğurluğun bir şərti də girəvə, fürsət tapmaqdır.

Abbasəli Əhmədə tərs-tərs baxıb dedi:

- Əhməd, arxalıq cana köynəkdən yaxın oldu?! Sənin Fərmana məndən çox canın yanır? Heç gerisini fikirləşmirsiniz? Bəs Hacıya gənəşməyəək? Bəlkə, onun başqa tədbiri olacaq. Bəlkə, razı olmayacaq ki, kasıb qızını evinə gətirəsən...

Fərman onun sözünü kəsdi:

- Abbasəli, atamı bu işə qarışdırma. Mənim öz arzum budur ki, əlim qızın əlinə dəysin. Tarcıgımı alandan sonra, atası evinə buraxmaq asandır... Hə, tarcıgımı alandan sonra...

Onlar söhbət edə-edə kəndin alt tərəfindəki Gözbulağına yaxınlaşdılar.

- Ürəyim bərk yanır, bir az su içək, - deyə Fərman dayandı. Hər üçü yaxına gəldi. Dumduru bulağın ayna sinəsinə üç kölgə düşdü.

Səkkizinci fəsil

Payızdı. Havalar soyumuşdu. Həyət bağçalarındakı qızıl güllər, köyşənlərdəki, çəmənlərdəki yaşıl otlar, əlvən gül-çiçəklər çoxdan saralıb solmuşdu. Həməsür, qoyungözü və başqa meyvəli kollar yarpaqlarını töküüb çılpqlaşmışdı. Həmişə göy zəmilərin arasında ötən bildirçinlərin, torağayların şən səsləri artıq kəsilməmişdi. Bir sözlə, kəndə, köyşənə sanki bir ələm çökmüşdü.

Hacı Atakişi, Əmir və Qaraş kimi dövlətlilərin qoyun sürüləri, mal-qaraları dağdan kəndə köçmüşdü. Xırman, döyün işləri də qurtarmış, hər kəs az-çox taxılını evinə yığıb gözünü çöldən kəsmişdi. Payızın girməsilə kəndin görkəmi, zahiri görünüşü dəyişilmişdi. İndi nəzəri cəlb edən alçaq-alçaq evlərin, tövlə və samanlıqların üstündəki yapma, gərmə qalaqları, ot tayaları idi. Başlarına sərcələr və qəcəllər qonan bu qalaqlar və tayalar irili-xırdalı, yumru təpəcikləri andırırdı. Yaz açılana kimi onlar qalmaqaldı. Qalaqlar təndirlərdə, ocaqlarda yandırılacaq, tayalarsa mal-qaraya veriləcəkdi.

İndi kəndlilərin əsas işi payız şumu eləməkdən, heyvanları bəsləməkdən ibarət idi. Elələri də vardı ki, çalvadarlıqla məşğul olurdu. Yabılarının üstünə iki çuval atıb Naxçıvana gedirdilər. Orda altı-səkkiz pud duz alıb Həkəri, Bərgüşad çayına aparırdılar. Duzu çəltiyə, düyüyə dəyişdirib geri qayıdırırdılar. Düyünü də kənddə taxıla, yağa-yavanlığa dəyişdirib, pula satıb ailələrini bir təhər dolandırırtdılar. Kəndlilərin əksəriyyəti üç ay payızı və üç ay qışı çox zaman bekar qalırdı. Ona görə də onlar, xüsusən kişilər və gənclər özlərinə faydalı məşğələ tapa bilmədiklərindən vaxtlarını gündüzlər it boğuşdurmaqla, güləşməklə, axşamlar isə evlərdə «üzük-üzük» oynamaqla, aşıq oxutmaqla və söhbətlə keçirirdilər.

Şəki kəndlilərinin ümumi yığıncaq və söhbət yeri məscidin həyəti və Kərbəlayı Qasımın evinin dalındakı meydança idi.

Geniş və uzun eyvanı cənuba baxan məscidin həyəti bu gün də adamla dolu idi. Kimi çuxasının ətəklərini altına yığaraq, çöməltmə oturub, əlindəki gərməşov çubuğu ilə yerdə cızıq çəkir, kimi ayaq üstə durub ağzına küncütlü qovurğa atır, kimi özünü payızın zəif gününə verərək, qəlyanını tüstülədir, kimi qıllı papağını çevirib bitləyir, kimi əlində biz, köşə, çarıq tikir, kimi də çirkədən, kirdən qaşınan kürəyini məscidin divarına sürtürdü...

Əllərində uzun, xırda dənəli təsbeh çevirən qırmızı saqqal məşədilər, kərbəlayılar Xorasan və Kərbəla səfərlərindən ağız dolusu danışdılar. Bəzisi öküzünü öldürüb atasına ehsan verdiyinə öyünürdü. Bəzisi yeddi büküm lavaşı bir badya ərinmiş yağa doğrayıb yediyyindən və doymadığından söhbət açıb qarınqulu olduğu ilə fəxr edirdi. Bəzisi uşağının «kafir» olmaması üçün rus məktəbindən çıxarıb Axund İskəndərin yanında Quran dərsi oxumağa qoyduğunu söyləyir və başqalarının da onun kimi hərəkət etməyə çağırırdı. Bəzisi toylarda güləşdiyi hər adamın arxasını yerə vurduğunu danışib özünü tərifləyirdi. Müxtəsər, tez-tez dəyişilən söhbət hər bir barədə gedirdi. Bıqlı Əhmədin mahir bir oğru və şorgöz olduğundan danışılanda, o, əlini şappıltı ilə məscidin divarına vurub:

- A kişilər, bu məscid, bu Allahın evi mənə qənim olsun ki, mən oğru deyiləm, elə adım bədnamdır! – deyərək haray-həşir saldı.

Söhbət Şamil Hacı Rəhim oğlunun dələduzluğu və bütün arvadlara qarşı zəif təbiətli olduğu haqqında gedəndə o, üzünü cənuba sarı tutub:

- Bax, bu qiblə mənim ömrümü kəssin ki, heç kəsin toyuğuna Daş atmamışam, arvadına, qızına kəm baxmamışam, - dedi. – Əşi, vAllah, düz deyiblər ki, çaqqal var gödən yırtır, qurdun adı bədnamdır. Camaat heç Əmrah oğlu Aslanı demir ki, az qalıb arvadınızı da altınızdan çəkib aparsın...

Varlılıqdan, yoxsulluqdan danışılanda Nəbi:

- Adama var-dövləti Allah verməlidir, - dedi.

İnsaflılar və insafsızlar haqqında söhbət gedəndə, çoban Qasım, Əmir Behbud oğlunun onu beş il çoban saxlayıb, axırda iki arıq toğlu verib çobanlıqdan çıxardığını ah-vayla danışdı. Söhbət dinsiz, məzhəbsizlər barədə gedəndə molla Heydər, müəllim Rüstəm Babayevin dinsiz, məzhəbsiz, rus, ermənipərəst və babı olduğundan, müsəlmançılığı atdığından söz açdı:

- İş gör hara gəlib çatıb ki, müəllim öz qardaşı qızını da məktəbə qoyub rus dərsi oxudur...

Comərd həyətin bir tərəfində başına toplanmış kəndlilərlə Bakıdan, fəhlələrin həyatından söhbət edirdi. Şahmərdan da onun yanında durmuşdu. Bir ay ərzində kəndlilərin arasına ilk dəfə çıxan Suren də burada idi.

Birdən o tərəfdə sünnü-şielik mübahisəsi salmış İsmayıl Məmişin səs-küyü ucaldı. Hamı onların yanına getdi. Comərd onların mübahisələrini kəsdi, başa saldı ki, belə söhbətlər kəndlini işdən avara qoyar, gözünü bağlı saxlar.

Uzaqdan məktəb zənginin səsi gəldi. Bir azdan ikinci, üçüncü sinif şagirdləri gəlib məscidin qabağından keçib getdilər. Molla Heydər əlini onlara tərəf uzadıb:

- Bu uşaqların hamısı dinsiz-məzhəbsiz olacaqdır, - dedi.

İsmayıl dilləndi:

- Yox, molla Heydər, mən qoymadım ki, uşağım dinsiz olsun. Mən onu rus məktəbindən çıxarıb Axund İskəndərin hücrəsinə Quran dərsi oxumağa qoymuşam.

- Bax, hamı sənə kimi eləməlidir! – deyərək molla Heydər saqqalını tumarladı.

Kəndlilərdən bəziləri mollaının sözünü təsdiqləyirmiş kimi, başını tərpətdi.

Comərd:

- Uşaq dərslər oxumaqla məzhəbsiz-dinsiz olmaz, molla Heydər, - dedi. – Məktəbdə onlar elm öyrənirlər, bilik alırlar.

Molla Heydər Comərdə yanakı nəzər salıb dedi:

- Sən Bakıdan gəlmisən, orda rus içində yaşamısan, bilirik, - dedi. – Əsl dərd deyəndə, elə biz müsəlmanlar üçün Quran və şəriət dərside. Peyğəmbərimizin, imamlarımızın başına gələn müsibəti öyrədən dərside.

- Əsl dərs odur ki, adamın gözünü açsın, yaşayışı ona öyrətsin, savad, bilik versin, molla Heydər. Mən istəyirəm ki, bizim bu kəndlilərin uşaqları oxuyub bir sənət sahibi olsunlar. Biri müəllim olub, camaatı savadlandırsın, biri həkim olub, naxoşları sağaltsın, biri advokat olub, kəndlilərin hüququnu özlərinə başa salsın, biri incener olub, dəmir yolu çəksin. Amma şəriət dərsi bunların heç birisini öyrətmir. Belə dərsləri rus məktəblərində keçirlər. Quran, çərəkə dərsi ilə irəli getmək olmaz.

Molla Heydər əsəbiləşdi:

- Camaat, eşitdiniz, Comərd nə dedi? Daha dinsiz necə olar ki? Məhəmmədin yerin altı da, üstü də yazılmış Quran-Kərimini yerə vurur! – O, üzünü Nəbiyə çevirib: - Nəbi kişi, mən sənə xatirini çox istəyirəm, - dedi, - çünki namaz qılan, oruc tutan bir Allah bəndəsisən. Amma qardaşının sözləri heç xoşuma gəlmədi. O, belə deyildi. Bakıya gedəndən xarab olub... Özün ona öyüd-nəsihət ver!

Nəbi heç bir söz deməyib, başını aşağı dikdi. Molla Heydər yerindən qalxdı. Toza bulaşmış sarı rəngli, nazik əbasının ədəklərini silkib Comərdin üzünə tərs-tərs baxa-baxa, seyrək saqqalını didişirdi. Getmək istəyirdi ki, xırmanda «dirə döymə» oynayan uşaqlar: «Ələmdar! Ələmdar!» deyə qışqırdılar. Molla ayaq saxladı. Çox keçmədən, dalına bir dəstə uşaq düşmüş ələmdar və onun torba götürəni döngəni burulub məscidin həyətinə gəldi.

Uşaqlar yenə qışqırdılar:

- Ələmdar əmi əsib coşacaq!

Molla Heydər:

- Camaat, ayağa qalxın! – dedi. – Pənc tənə al-əba gəldi! Yəni, başa düşün, ey camaat, peyğəmbərin övladlarına işarə olan beşbarmaq! – O, bir-iki addım ələmdara tərəf irəlilədi. Göy əmmamə qoymuş, göy əba geymiş, göy qurşaq bağlamış, saqqalını altdan-üstədən qırıxdırıb özünü «müqəddəs» seyid şəklinə salmış ələmdar əlində uzun bir ağac tutmuşdu. Ələm adlanan bu ağacın ucuna bürüncdən qayrılmış beşbarmaq şəkli rəbt olunmuşdu. Ağaca ələmdarın nəzir yığdığı sarı, yaşıl, qırmızı və sairə rənglərdə kiçik və böyük yaylıqlar bağlanmışdı. Ələmdar hərəkətə gəldi. Ələmi ləngərləndirdi, molla Heydər çiyinə qoydu.

Molla Heydər:

- Canım peyğəmbərə fəda olsun, ələmdar, - dedi və üzünü ona tutub əlavə etdi: - Əmioğlu, mən sənə nəzirini evdə verəcəyəm.

Ələmdar ağacı onun çiyindən götürmədi.

Molla bir az pərt olub:

- Əmioğlu, elə mən də sizlərdənəm, - dedi. – Başa düş!

Ələmdar ələmi götürdü və düz yuxarı qaldırdı. Bir az duruxdu. Sonra dəli kimi özünü eyvana soxub, məscidə girmək istədi. Lakin qapı bağlı idi, geri çəkilib, həyətdən bir az aralandı. Geri qayıdıb özünü bir də eyvana vurdu, yenə geri

çəkildi. Uşaqlar: «Bah, bah, ələmdar əmi yaman əsir, coşur!» - deyə ucadan gülüşdülər.

İsmayıl onlara acıqlandı:

- İtilin, gedin burdan, haramzadələr. Peyğəmbər övladına gülmək olmaz! Ona Allah tərəfindən vergi verilib. O, bir yerdə qərar tutub dayanmaz.

Uşaqlar getmədilər, durub ələmdara baxdılar.

Ələmdar birdən geri fırlanıb yenə adamların içinə soxuldu.

Molla Heydər:

- Camaat, kimin nəziri var, versin! – dedi. – Peyğəmbər övladını incitmək olmaz. Onun ah-naləsi göyü adamın başına uçurar.

Qiyas molla Heydərə yanaşıb soruşdu:

- Molla, o ağacın başındakı beş barmaq kimindir?

Molla Heydər hirsələnib uca səslə:

- Gədə, sən kafirmişsən ki, - dedi. – Məgər indiyə kimi tuğ, ələm görməmişən? Məgər canım fəda olmuş o beş barmaq haqqında mən deyəndə eşitməmişən? Bir də deyirəm, eşit. O beş barmaq peyğəmbərə və onun qohum, övladlarına işarədir. Hamısının qəbrinə qurban olum. İndi ver nəzirini, Qiyas, Allah sənə qapı açar, yoxsulluqdan qurtararsan.

Qiyas bir söz deməyib başını aşağı saldı. Öz ürəyində fikirləşdi: «Elə mənə də nəzir verən lazımdır ki, çulum-çuxam düzələ».

Camaatın nəzir verməsini gözləyən və onun üçün də bir yerdə mıxlanıb qalmış ələmdar, yenə birdən hərəkətə gəldi. Gah qabağa getdi, gah dala çəkildi, gah yerində o yana, bu yana fırlanıb başını, bədənini əsdirdi, ağzını, gözünü əydi. Uşaqlar onu dəli hesab edib qorxularından geri çəkildilər. Amma hamısı bir ağızdan yenə çığırdı: «Ələm coşub, ələm dəli olub!..».

Bir tərəfdə sakit və dinməz dayanmış Suren ömründə görmədiyi bu mənzərəyə baxırdı. Ələmdar havada ləngərvuran ağacı şappıltı ilə Qiyasın çiyninə saldı. Qiyas səndələdi, sonra özünü düzəldib yazıq-yazıq dedi:

- Peyğəmbərə də nənəm qurban, onun ələmdarına da. Aman, qardaş, bu məscid haqqı, kasıbam, qəpiyə möhtacam, məndən keç. Bax, pul o cavan oğlandıdır. Dövlətli Hacı Atakişinin oğludur. Get ondan al. – Qiyas bir tərəfdə duran Fərmanı göstərdi.

Fərmanın bu sözdən acığı gəldi. Barmağıyla Qiyası hədələdi. Ələmdar ağacı onun çiyninə qoymamaq üçün Fərman çıxıb getdi.

Ələmdar narazı halda başını buladı. Dizlərini yerə vurub ağacı Qiyasın çiynindən götürdü, yuxarı qaldırdı və birdən yerə endirdi. Azacıq sakit dayanıb adamların üzünə baxdı. Birdən: «Ya Əli, ya mədəd!» - deyə qışqırdı. Ələm havada ləngərləndi. Şahmərdan ələmdarın bu hərəkətlərinə gülümsədi. Nəbi ona gözünü ağartdı.

Molla Heydər yenə üzünü kəndlilərə tutub:

- Ey camaat, niyə nəzirinizi vermirsiniz? – dedi. – Niyə beş qəpiyinizə qıymırsınız? Bəs, bu peyğəmbər övladı nə ilə dolanacaq? Balam, onun da ağzı var, axı!.. Məgər siz heç o dünyanızı yadınıza salmırsınız?! İçinizdə heç nəzirlişi yoxdu?! Ya Allah, əlinizi cibinizə salın! Ələmdar kimin nəziri olduğunu yaxşı

bilir. Ancaq, özü üzə salmır, gözləyir ki, görsün kim Allahı, peyğəmbəri sidq ürəkdən istəyir. Tez olun, kişi yoruldu, dildən düşdü axı!..

Heç kəs dillənmədi, əlini cibinə salan da olmadı. Aralığa çökən sükutu Nəbi pozaraq dedi:

- Molla Heydər, düzü mənim nəzirim yoxdur, amma sən ki, bu qədər üz vurursan, görüm nəyim var, verim. – O, cibindən tənbəki qarışıq iki şahı çıxartdı və ələmdarın yanındakı adamın torbasına saldı. Ələmdar üzünü Nəbiyə tutub cır səslə dedi:

- Allah kisənə bərəkət versin, qardaş! Cəddim cənab peyğəmbər onun əvəzini sənə yüz qat, min qat verəcək. – Ələmdar gözüünü adamların üzündə gəzdirdi. Bir az irəli gəlib ağacı Surenin çiyninə qoydu. Suren diksindi. Gülümsəyib geri çəkildi. Lakin ağac onun çiynindən düşmədi. Bu zaman İsmayıl qışqıra-qışqıra dedi:

- Ələmdar qardaş, o ermənidir, ələmi onun çiynindən götür! Amandır, din-islamı mundarlama!

Şahmərdan onun sözünə güldü. İsmayıl pərt halda:

- Ə, dişini niyə ağardırsan? – dedi. – Yəni düz demirəm? Molla Heydər deməyib ki, erməninin çörəyini yeyən, suyunu içən, ona əl verən, cəhənnəmlikdir?! Comərd:

- İsmayıl əmi, narahat olma, - dedi. – Quru şey murdar götürməz, istəyirsən erməniyə əl ver, istəyirsən onun çörəyini ye. Adamın ürəyi gərək təmiz olsun.

İsmayıl ona tərs-tərs baxaraq:

- Mənə şəriət öyrətmə, bala! – dedi. Erməni donuz əti yeyir, xaçpərəstdir. Xaçpərəstin nə qurusu, nə yaşı! Elə başdan-ayağa murdardır, dayna! Sənin bu qardaşın Nəbi də özünü zahirdə mömin göstərir, amma batildə Allahsızdır, evində erməni saxlayır. Onunla dizbədiz oturub çörək kəsir.

Nəbi yerindən dilləndi:

- Ə, İsmayıl, balam, sən deyəsən bir budaqda oturub, minini yırğalayırısan! Kimin mömin, ya Allahsız olduğunu camaat bilir. Bir də, balam, mən evimdə erməni saxlamış kimə yamanlıq eləyirəm? Usta adamdır, yer vermişəm, işləyir. Kəndlilərin paltarını tikir.

- Yaxşı, sən deyən olsun, Nəbi!.. Mən daha sənənlə bu camaatın içində ağız-ağıza verməyəcəyəm, sonra şəriət yoluyla danışarıq, - deyə İsmayıl ələmdarın qolundan tutub geri çəkdi. – Gəl, qardaş, gəl gedək, - dedi.

Ələmdar bir o yana baxdı, bir bu yana... «Ya məscid, ya Əli!» - deyə bərkədən qışqırdı. Bu dəfə ələmi Niftinin çiyninə qoydu.

- Allah versin, qardaş, - deyə Nifti özünü geri çəkdi. Ələmdar ağacı götürmədi. Nifti yenə:

- Allah versin, məndən öt! – dedi.

Ələmdar:

- Ver nəzirimi, oğlan! – deyə təkid etdi.

Nifti bir neçə dəfə «Allah versin» deyəndən sonra hirsələndi:

- A kişi, sənə demirəm yaxamdan əl çək! Mənə qatır-zad satmamısan ki! Niyə üzünə üz bağlamısan, yoxsa, istəyirsən ki, ələmini alıb kəllənə vuram? Nə

vermişən bu camaatdan ala bilmirsən? Çıx bu kənddə, rədd ol! – O, ələmi qəzəblə çiyindənən götürüb yerə saldı.

Ələmdar dizləri üstə yerə çökdü. «Ya Əli! Ya cəddim!» - deyə yalandan ağlamağa başladı.

Molla Heydər Niftini danladı:

- Ə, Nifti, utanmırsan? Peyğəmbər övladın, qonağın təhqir etmək olar? Bala, vermirsən vermə, səndən zorla nəzir alan yoxdur ki! Bir də, səndə günah yoxdur. Elə dədən lotu Fərzəli də xeyrə-şərə yaramazdı. Nəzir, xüms, zəkat verməzdi. Məscid, namaz bilməzdi. Sən də ona oxşamısan. Ot öz kökü üstə bitər.

- A kişi, hörmətini saxla, ha! – deyə Nifti dilləndi. – Atamla nə işin var. İlanı seyid Əhməd əliylə tutma. Nəzirin var, get ver. Mənim belə həyasız adamlardan xoşum gəlməz. A kişi, bu ələmdarların, seyidlərin, mollaların, dərvişlərin əlindən axı, təngə gəldik! Payız olur, hərə belinə bir göy qurşaq bağlayıb Arazı keçir bu tərəfə; çəyirtkə taxıla daraşan kimi, daraşırlar bu kəndlərin canına. Bu il heşan döyülən vaxtı bir iranlı seyid gəlib çıxıb mənim xırmanıma. Eşşəyini ötürüb dərzlərin üstünə, dillənməmişəm, demişəm, neynək, seyid eşşəyidir, qoy yesin... Deyib, ver mənim nəzirimi! Demişəm, ağa, cəddin haqqı hələ siftə eləməmişəm, get kəndi göz, dolan, sonra gələrsən, verərəm. Yox, hara gedir... Mıxını çalıb, oturub xırmanın yanında... Çuvalının ağzını açıb, «doldur bura» deyə əl çəkməyib. Qərəz, çox çənəboğazdan sonra, bu ələmdar kimi dizi üstə çöküb bir hu çəkdi. Dilinin pəltək yerinə sala-sala dedi: «Vallah, elə bir nifrin elərəm ki, yer ilə yeksan olarsan». Dedim: eləməyən kişi deyil, lap dəyyusdur. Axırda qolundan tutub zorla xırmandan qovdum. İndi, bunların üzü camış dərisindən də bərkdir.

Bayaqdan bəri sakit dayanmış ələmdar «Ya Əli, ya imam!» - deyə ayağını yerə döydü. Üzünü Niftiyə tutub:

- Sənin başında böyük xata var, oğlan! – dedi. – Amma özün anlamırsan. Tutduğun işdən peşman olacaqsan. Sən məni məyus etdin, amma mənim nəfəsimin gücünü, təsirini sonra görəcəksən. Mənə seyid Qasım deyərlər. Sən zəlil olacaqsan. Sən əlil olacaqsan... Ya Allah, hər şey ki, sənə ayandır!..

Nifti hirsli-hirsli irəli gəlib yumruğunu havaya qaldırdı. Nəbi qabağa yeriylə:

- Eyibdir, Nifti, cavanlığına salma, gör kimi vurmaq istəyirsən? – deyə qolundan tutub onu geri itələdi. – Get evinə, get!

Nəbi Niftini camaatın içindən çıxartdı. Molla Heydər, özünü ora-bura vurub heydən düşmüş və alnından tər damcılayan cansız-çəlimsiz ələmdara yanaşıb dedi:

- Əmioğlu, burda qalmaq yaxşı deyil. Gedək bu gecə mənə qonaq ol, sabah yola salaram.

İsmayıl:

- Yox, molla Heydər, ələmdar ağanı mən aparacağam, - dedi. – Gərək ki, bizim arvadın da nəziri var, onu alar, axşam da bizi söhbətilə feyziyab elər.

Molla Heydərlə İsmayıl qabaqda, ələmdarla da torba götürəni onların dalınca addımladılar. Ələmdar geri dönüb özünü camaatın içinə vurmaq istədi, lakin molla Heydər qoymadı. O, öz ürəyində deyirdi: «Bu bədbəxt elə bilir ki, mən də əvamam, cahil kəndliyəm, onun fırlıqlarını başa düşmürəm. Başa düşmürəm ki, bu oyunbazlıqların hamısı pul tələsidir. Ta demir ki, mən də libasımı dəyişdirib,

kəhər ata səvar olub, dərviş Qoşunəli adıyla gedirəm Mağaviz dərəsinə, Həkəri, Bərgüşad çayına. Sol qolumda kəşkül, sağ əlimdə təbərzin qəsidə oxuya-oxuya düşürəm kəndlərin canına. Yağımı, pendirimi, taxılımı, düyümü yığıb gətirirəm. İki ay yığdığımı bir il yeyirəm».

Ələmdar molla Heydərin və İsmayılın dalınca sakit gedirdi. Niftinin sözləri və hərəkətləri onun «coşqunluğunu» soyutmuşdu. Molla Heydərin qapısının ağzına çatdılar. Bu zaman qardaşılığa gedən Gülüstan qarşılmasına çıxdı. Ələmdar yenə ağacı havada əsdirdi, qaraquş kimi Gülüstanın üstünə şığıdı və yolunu kəsdi. Gülüstan yaşmağını ağzına çəkib divarın dibinə qısıldı. Ələmdar ağacın başını onun sinəsinə dayadı. «Ya Əli, ya Mövlə», - deyə qışqırdı. Arvad özünü itirdi. Ələmdarın başının qarışmasından istifadə edən molla Heydər tez həyətinə girib, darvaza qapısını daldan bağladı.

- Ver mənim nəzirimi, arvad! – deyə ələmdar ağacı Gülüstanın sinəsinə elə bərk basdı ki, Gülüstan qışqırdı...

Gün günortadan əyilmişdisə də, söhbət məscid həyətidəki kəndlilər arasında davam edirdi. Onlar ələmin «qüdrəti»ndən, ələmdarın necə əsib-coşmasından danışdıqları zaman müəllim gəldi. Onun əynində hər iki döşü sarı parlaq düyməli, dalı açıq, ətəkləri dizlərindən bir az aşağı sallanmış boz pencək, göy rəngli diqanal şalvar vardı. O, başına yanları tünd göy rəngli və günlüyünün üstündə kokardo sancılmış furajka qoymuş, ayağına qara çəkmə geymişdi. Kəndlilər onu görəndə kimi, hörmət əlaməti olaraq yerlərindən qalxdılar. Uca boylu, mütənasib bədənli, lakin bir qədər çopur müəllim keçib bir tərəfdə durdu. Söhbət təzədən başladı. Kənddə kimi torpağının az, kiminkinin çox olmasından danışdılar. Çal Buxara papağını gözünün üstünə əymiş, vəznəli çuxa və uzunboğaz çəkmə geymiş Abbasəli əlini gümüş toqqasına sürtə-sürtə:

- Biz şəkiliyə Əngələvid ermənilərinin atasını yandıracağıq, - dedi. – Gorus məhkəməsi Alagöllər yaylağını təzədən bizə verəcəkdir.

Qiyas bu sözü eşidən kimi dik yerindən qalxdı. Qıraqlarının tükü tökülmüş və xəlbir sağanağına oxşayan papağını başına keçirib dedi:

- Bizə deyəndə, Abbasəli qağa, yəni kimə verəcəklər? Mənə də o yerdən çatacaq? Amma sən bu məscid, düzünü de ha, çatacaq?

- Sənə? – Abbasəli bərkdən güldü. – Sən kimsən, ə? Sən niyə dağarcığını çuvalların yanına çəkirsən? Yer Hacı Atakişi ilə Əmirindir.

- Bəs mənim kimi kasıb-kusublar? – deyə Qiyas dilləndi.

- Ə, sən atanın goru, adam ol! Sarsaq-sarsaq danışma! Kasıbın fərasəti, şüuru olsaydı, niyə kasıb olurdu, adam olardı.

- Abbasəli qağa, niyə, mən adam deyiləm? Necə deyərlər, ağ at arpa yeməz?! Axı, mən də kəndçiyəm. Bəs Allaha xoş gedər ki, bir qarış torpağın da olmasın, kartofdan, soğandan əkib dolanasan!..

Abbasəli:

- Tıntın Qiyas, sənün işin uzundur! – dedi. – Yüz il gərək göy qanqal otlayasan ki, ağzın dəvə ağzına oxşasın.

- Dəvəsini, köşəyini bilmirəm, Abbasəli qağa, bax, bu müəllim mirzə Rüstəmə ərizə yazdırıb gedəcəyəm Gəncə qoburnatının yanına. Deyəcəyəm: ağa qoburnat, məni dolandır balalarının başına, rəhm elə, bir parça torpaq ver, başımı dolandırım.

Fərman qəhqəhə çəkib dedi:

- Buna bax ha! Qudurasan qurbağa! Ə, a tıntın, səni bu çul-çuxa ilə qoburnatın yanına kim qoyar? Arxalığından bir sap çəksən, min yamaq düşər... ha... ha... Qoburnatın yanında gedir!.. Özü də pişik Əsgərin oğlu tıntın Qiyas!

- Getməyim nə eləyim, a Fərman qağa. Nə olar, elə məni də öz kəndçin hesab eləyib, ikicə kərdilik yer verəsən. Elə Allaha da xoş gedər, dayna! – O, dərindən köksünü ötürdü. – Yox, sən versən də, bax bu darğanız Abbasəli, atan Hacı Atakişi verməz. Yenə əlacım qoburnatın yanına getməkdir. – O, üzünü müəllimə tutub dedi: - Mirzə, sən bu məscid, mənə bir ərizə yaz. Elə bu kənddə baş bilənimiz də sənsən, dil bilənimiz də... Elə yaz ki, qoburnat ağa oxuyan təkin halımı, vəziyyətimi başa düşsün, mənə rəhm eləsin. Mənim onunla danışmağa dilim-ağzım yoxdur.

Şəhadət barmağı ilə orta barmağı arasında nazik eşmə papirosu tüstülənən və bir az da xəyallı görünən müəllim:

- Baş üstə, Qiyas, yazaram, - dedi. – Sabah gəl yanıma.

Fərman dilləndi:

- Ay müəllim, sənin də işin-gücün qurtarıb, nədir? Qoburnat kimin torpağından alıb ona verəcək?

Müəllim Fərmanın sözlərinə və istehzalı gülüşünə əhəmiyyət vermədi:

- Yazarsan, müəllim, o da aparar... - deyə Abbasəli dilləndi, - ancaq, iti qovan kimi qapıdan qovarlar, suyu süzülə-süzülə qayıdıb gələr.

Şahmərdan Qiyasın təhqir edilməsinə davam gətirməyib dedi:

- Fərman da düz deyir, darğa Abbasəli də. Qiyas, qoburnat səni iti qovan kimi qovar. Çünki sənin nə bir qarış yerin var, nə sürü ilə qoyunun, nə də naxırla mal-qaran. Kənddə adam sayılmırsan. Adını da «tıntın» qoyub sənə gülürlər, rişxənd eləyirlər. Amma Fərman ağadır. Kənd köşəninin yarısı onundur. İstəyirsən bu saat qarnına da bir xəncər ilişdirsən, heç kim də ona bir söz deməsin...

Şahmərdana əyri-əyri baxan Fərman barıt kimi yerindən partladı:

- Sən kimin bostanına daş atırsan, ə, naxırçı Gülməlinin oğlu! Yoxsa, mənim malımın, qoyunumun dırnağı sənin gözüne batır? – Şahmərdanla üz-üzə gəlmək üçün çoxdan fürsət və bəhanə axtaran Fərman əlini xəncərə atdı. – Mən bu xəncəri əvvəlcə sənin qarnına soxacağam. Yoxsa, Bakıda mazut içində beş-on qəpik qazanıb kəndə qayıtmısan, elə bilirsən ki, sən də bir kişisən? Topal atan hələ qapılardan naxır əppəyi yığır, bala! Sən kimə sataşırsan, Qiyasdan sənə nə var? – O, yönünü bıqlı Əhmədə çevirib:

- Ə, Əhməd, hələ durmusan? Vur bu köpək oğlunu!

Fərman xəncəri siyirib Şahmərdana hücum edəndə Qiyas özünü ortalığa atıb dedi:

- Başınıza dönüm, bura qan salmayın! – Fərman qağa, sən imam Hüseyn, mənim üstümdə dalaşmayın. Əşi nə olub axı, bir sözdü dedim, qələt eləmədim ki...

- Qələt də elədin, hələ başını daşın yekəsinə də döydün. Çəkil o yana! – deyə Fərman Qiyası kənara itələdi. Xəncəri Şahmərdana endirəndə, müəllim yerindən qalxdı. Nəbi Fərmanın biləyindən yapışıb dedi:

- Eyibdir, Fərman! Lap gerçəklədiniz ki...

Bıqlı Əhməd özünü qabağa verib Fərmana kömək etmək istədi. Lakin Comərd onu döşündən geri itələyib, qabağını kəsdi.

Əhməd:

- Çəkil o yana! – dedi, - görək sən bu Şahmərdan yeznən qudurub kimi dalayacaq?! Hacı Atakişi oğlunu camaat içində biabır eləməyə onun nə hünəri var!

Müəllim işin pis nəticə verəcəyini hiss edib, aralığa girdi:

- Bu nədir, heç sizə yaraşarmı? – dedi. – Gedin evinizə! – O, Fərmanın qolundan tutub kənara çəkdi, lakin Fərman onun əlindən buraxılıb geri döndü və Şahmərdana dedi:

- Həzrət Abbas haqqı, səni tikə-tikə doğrayacağam!

O, hücum edəndə Nəbi onu daldan qucaqladı. Abbasəli Fərmanı Nəbinin qolları arasından almaq istərkən, kənardan pristav, iki strajnik və başqa bir atlı göründü. Hamısı aralandı. Fərman xəncəri hirsə qınına saldı. Comərd Surenin tez oradan getməsi üçün başı ilə işarə verdi. Suren kəndlilərin arasından yayınıb məscidin dal tərəfinə keçdi. Şahmərdan da onun dalınca getdi. Atlılar məscidin həyətinə daxil oldular. Adamlardan kimi pristava salam verdi, kimi əlini döşünə qoyub onun qabağında ikiqat oldu. Qiyas öz ürəyində fikirləşdi: «Yaxşı oldu ki, pristav ağa gəldi, elə qabaqca ərizəmi ona verərəm».

Pristav soruşdu:

- Burda xəncər oynadan kim idi?

Heç kəs dillənmədi. Pristav yenə qəzəblə soruşdu:

- Lalsınız, nədir? Sizdən soruşuram. Burda xəncər çəkən kim idi? Yoxsa mən gəlməsəydim, ortalığa qan salacaqdınız, sonra da bir-birinizdən şikayət edib başımızı ağrıdacaqdınız? Vəhşilər, onsuz da sizin şikayətlərinizdən bezar olmuşuq. Tez dillənin görüm, o qoçu kim idi?

Pristav sualına cavab almadı. Qiyas irəli gəlib ona baş əydi və dedi:

- Ağa, başına and olsun ki, burda xəncər oynadan yox idi.

Pristav çönüb yanındakı dilmanca baxdı. Mirzə Məhəmməd Şadlinski Qiyasın dediklərini tərcümə etdi. Qiyas fikirləşirdi: «Mənim burda danışmağımdan pristav ağa məni tanıyar, ərizə ilə yanına gedəndə mənə rəhm elər».

Pristav qamçısını Qiyasın üstünə silkib:

- İtil burdan, qotur keç! – dedi.

Qiyas dalı-dalı geri çəkildi. Pristav üzünü kənarda sakit dayanmış müəllimə tutub soruşdu:

- Cənab müəllim, siz niyə dillənmirsiniz? Özünüzü dartıb orda lal durmusunuz? Axı, siz də bir intiligent kimi bu vəhşi camaatın vəhşi hərəkətlərinə mane olmalısınız...

«Vəhşi camaat, vəhşi hərəkət» sözü müəllimə bərk toxundu. Lakin o, bunu bürüzə verməyib:

- Cənab pristav, burada heç kəs dava eləməirdi, - dedi. – Cavanlar zarafatlaşırdılar. Ancaq, sizin qəzəbinizdən qorxduqları üçün, cəsarət edib cavab vermədilər. Özü də xəncər sizin dostunuz Hacı Atakişinin oğlunun əlində idi.

- Aha, eləmi? – deyə pristav güldü. – Fərmana mən inanıram. O, Hacı'nın oğludur, tərbiyəli oğlandır.

Abbasəli pristavın atının cilovundan yapışdı:

- Ağa, buyurun gedək evə! – dedi. – Hacı özü də evdədir. Əhməd, evə xəbər ver ki, qonaq gəlir. – Əhməd o saat götürüldü.

Pristav:

- Bəli, mən bu gecə Hacıya qonaq olacağam, - dedi və atını məhmizlədi.

Fərman Şahmərdanı gözü ilə axtardı. Ürəyində: «Növrəstə sənə olmayacaq, a naxırçı oğlu!» dedi, sonra üzünü Comərdə tutdu:

- Sənə o yeznən qaçıb tülkü kimi harda gizləndi? Ona de ki, qurban olsun bu pristava, yoxsa onu cəhənnəmə vasilə eləyəcəkdin. – Fərman atlıların dalınca addımladı. Comərd ona söz demədisə də, ürəyində fikirləşirdi: «Get, Hacı Atakişinin oğlu, hələ xəmir çox su aparar!»

Doqquzuncu fəsil

Əhməd təngnəfəs həyəətə girdi. Sarı, gen Xorasan kürkünü çiyinə salıb təsbeh çevirə-çevirə ağır-ağır vargəl edən Hacı Atakişiyə salam verib, onun qabağında dayandı. Pristavın bir neçə adamla onlara gələcəklərini söylədi. Hacı arvadı Bənəvşəni səslədi. Gödək boylu, arıq, qaraşın Bənəvşə həyəətə çıxdı. Hacı otağın səliqəyə salınmasını, yemək tədarükü görülməsini tapşırırdı. Özü pristavı qarşılamaq üçün həyəət qapısına getdi. Əhməd də onun yanına düşdü.

Pristav kimi böyük mahal qulluqçusunu və başqa mötəbər adamları tez-tez öz evində qonaq görən Bənəvşə təşvişə düşmədi. Qara Fatını və günüsü Tamaşanın qızı Zöhrəni çağırırdı, hərəsinə bir iş tapşırırdı. Fatı qonaq otağını silib süpürdü, xalçaların tozunu silkib, yerə döşədi. Zöhrə mis səhəngi götürüb bulağa qaçdı. Bənəvşə qonaqlara nə bişirəcəyini fikirləşə-fikirləşə qara dama getdi.

Pristav, iki strajnik və başqa bir adam gəldi. Əhməd qapıları açdı. Hamısı həyəətə girib atdan düşdü. Abbasəli ilə Əhməd atları tövləyə çəktilər. Hacı Atakişi qabağa yeriyib:

- Salaməleyküm, pristav ağa! Xoş gəlibsiz! – dedi. Pristav ona əl uzatdı. Hacı hamı ilə görüşdü. Qonaqları yuxarı otağa dəvət etdi. Hacı, Fərmana Əmiri çağırtdırmağı tapşırıb, yuxarı qalxarkən, Bənəvşə Hacıya yanaşdı və nə bişirəcəyini soruşdu.

- Qoyun kəsdir. Kabab və plov hazırla! – deyib Hacı yuxarı qalxdı.

Bənəvşə geri qayıtdı.

Dörd bucağından səqfinə yoğun dirəklər vurulmuş, pərdələrindən qara, hörümçək toru kimi qurum sallanan, geniş damda bir canlanma vardı. Qonaqlara tez xörək hazırlamaq üçün hər kəs bir işlə məşğul idi. Fatı mis məcməyidə düyü arıtlayır, Tamaşa dəridən yağ çıxarır, Zöhrə samavara qulluq edir, Əhməd ağ,

təmiz süfrə üstündə çapacaqla ət doğrayırdı. Bənəvşə hər işə nəzər yetirir, hər kəsə göstəriş verirdi. Fərmanla dost olduğu üçün bu evə tez-tez gəlib gedən Əhməd arvadları güldürmək məqsədilə hərdən ortalığa söz atırdı: «Əbrəş qoçun əti pristav ağaya qismət oldu, başı, ayaqları, dərisi mənə. Amma nə kabablıq ətdir!»

O, hərdən quyruqdan bir tikə kəsib ağzına qoyur, çeynəyə-çeynəyə «Vallah, səni də belə yeyərəm ha!» - deyə Zöhrəyə göz vururdu. Yağlı əllərini şalvarının dizinə, saçaqı papağına, qulaqlarının dalına qədər uzanmış yoğun və uzun bıqlarına çəkirdi. Hələ on üç yaşı tamam olmamış Zöhrə Əhmədin bu hərəkətlərindən heç nə anlamayıb, utandığından başını aşağı dikirdi. Əhməd ürəyində deyirdi: «Fərmanın ağı yoxdur. Çiçək kimi qızı evdə qoyub, düşüb Növrəstənin dalına».

Qonaqlara xidmət etməklə özünü pristavın gözüne soxmaq istəyən Abbasəli, güllü padnosda boş stəkanları gətirdi. Üzünü Bənəvşəyə tutub dedi:

- Hacı buyurdu ki, bir az əlli olsunlar. Əvvəlcə kabab yeyəcəklər.

Zöhrə stəkanlara çay süzdü, Abbasəli apardı.

Bənəvşə bir dəstə nazik şiş gətirib Əhmədə verərək dedi:

- Əhməd qardaş, tez əti şişə çək, Hacı hirslənər.

- Mənim gözlərim üstə! – deyə Əhməd quyruqdan yenə bir tikə ağzına qoydu. «Dadlıdır, ləzzətlidir», - deyə Zöhrəyə göz vurub əti şişlərə taxmağa başladı. Bir azdan şişləri götürüb həyəətə çıxdı. Onları közün üstünə düzdü. Əriyib közün üstünə tökülən yağın tüstüsü və kabab iyi ətrafa yayıldı. Çox keçmədən Zöhrə, içinə lavaş salınmış bir neçə boşqab gətirib ocağın qırağına qoydu, başı aşağı qayıdıb gedərkən, Əhməd:

- Getmə, kabab bişsin, apar, ay çiyələk! – deyə gülüb ona göz vurdu. – Başını niyə aşağı salırsan? Kimdən utanırsan, bala?

Əhməd əlini bıqlarına çəkdi və gülə-gülə:

- Hə, necəsən, ay qız? Heç eşitmisənmi deyərlər:

«İravanda mən işlərəm,
Xəncərimi gümüşlərəm,
Bir öpərəm, bir dişlərəm».

Hə, eşitmisən, bala?

Zöhrə ürəyində: «Bu kişi dəlidir, nədir?» - deyə tez evə döndü.

- Anasını da keçibdir. Lap qaymaqdır, çiyələkdir. Dəli şeytan deyir, elə buncuğazı da al. Özün də ol Hacı ilə qohum... Elə onsuz da adım vayqanlıdır. Mənə deyirlər ki, şorgözəm. Kəndin qarıları da məni görəndə üzlərini yan tuturlar... - Əhməd şişləri çevirdi.

Fərman qonaq otağından çıxıb həyəətə endi və Əhmədin yanına gəldi.

- Əhməd, kabab hazır deyil? Qonaqlar acdırlar axı, bir az tez ol!

- Hazırdır, bu saat gətirirəm. Sən ölməyəsən, pristava bir kabab bişirmişəm ki, nə dədəsi görüb, nə babası. Sütül kabab... qanlı kabab, qırma kabab. – Əhməd bir parça lavaş götürdü, əli yana-yana kababı boşqablara siyirdi və üzünü evə sarı tutub: - Ay qız, Zöhrə, Zöhrə, gəl apar! – dedi.

Zöhrə gəlib boşqabları apardı. Əhməd ət taxılmış şışləri ocağın üstünə qoydu.

- Yaxşı bişir ha, çiy olmasın!

Fərman gedərkən Əhməd onu saxlayıb dedi:

- Mən dünyada çiy iş görmərəm.

- Bilirəm, sən oğurluq əti həll bişirərsən, dişlərini xarab eləməsin.

- Amma sən yeməyi bacarmırsan, Fərman qağa! Ay zalım, qoy deyim barı, sən Allahın çiyələyini də yeyə bilmirsən!

- Çiyələk nədir, Əhməd? – deyərək Fərman onun gözünün içinə baxdı.

- Sən maralı öz evinin içində qoyub dağ-daşda axtarırsan, ay şüursuz, fərasətsiz!

- Ə, Əhməd, nə maral, nə çiyələk, sən nə danışırısan? Yoxsa kababın iyi səni bihuş eləyib?

Əhməd əyilib onun qulağına pıçıldadı:

- İndi burdan kim getdi?

- Kim? Zöhrə. Bu nə sualdır?

- Ay sağ ol. Çiyələk kimi, maral kimi qızı evdə qoyub, niyə düşmüşən nişanlısı olan Növrəstənin dalına? Gözün yumulub? Çıraq öz dibinə işıq salmaz?

- Ə, ağzının sözünü bil, o mənim bacımdır, sarsaqalama!

Əhməd gülüb dedi:

- Yad oğlundan qardaş, yad qızından bacı olmaz, Fərman! Sənin atan Hacı Atakişi, onun atası Mürsəl. Sənin anan Bənəvşə, onunku Tamaşa. Sən özün yaxşı bilirsən ki, atan onun anasını boşatdırıb alıb. Tamaşa bacı da Zöhrəni yanınca gətirib. Ruhun olsun, a dəli, ruhun. Sənin anan da Tamaşa kimi boylu-buxunlu, dolu əndamlı, ala gözlü, qara qaşlı, ağappaq maya kimi olsaydı, atan qızılıqlı qızının üzünə baxmazdı. Zöhrə bir az yekələndən sonra, anasını vurub keçəcək...

- Sən lap yolsuz, ərkansızsanmış, Əhməd! Sənin barəndə deyilənlər düzmüş...

- Yaxşı fikirləş, axırda mən deyənə gələrsən. Zöhrə çiyələk kimi, maral kimi qızıdır.

- Mənim fikirləşməyə təhərim yoxdur. Amma sənin işin xarabdır.

- Niyə, Fərman? – Əhməd təəccüblə soruşdu.

- Pristav oğru gəzir. Deyir Vağüdü kəndindən bir adam ərizə verib ki, inəyim oğurlanıb. Gümanım şəkili Əhmədə gedir. Pristav özü səni danışdıracaq.

- Ə, nə danışırısan?

- Bığlarına and olsun, düzü budur. Özünü gözlə, dama basmasınlar.

Əhməd bir az fikirləşib dedi:

- Mən oğrunu tapdım! O, Şahmərənddir. Bazardan aldığı inək oğurluqdur.

- Hardan bilirsən?

- Bilirəm. Sən istəmirsən, onu əlli-ayaqlı itirək getsin? Lap yaxşı fürsətdir. Möhkəm dayan, Fərman, Gülməli oğlunun başını yeyək. Ondan sonra Növrəstə səindir.

Hər ikisi güldü.

Fərman getdi. Əhməd şışləri ocağın üstündən götürüb Zöhrəni çağırırdı.

Yeməkdən sonra qonaq otağında söhbət başlandı. Belini mütəkkəyə söykəyib, qıçlarını döşəyin üstünə uzatmış pristav Hacı Atakişiyə qulaq asırdı. Hacı üzünü dilmanca tutub dedi:

- Pristav ağaya qandır ki, xaçpərəst olsa da, onun müsəlman evində xatirini çox istəyirlər. Əgər çalışıb, Alagölləri bizə verdirsə, əngələvidli ermənilərin yanında bizi başı aşağı eləməsə, elə bil dünyanı bizə bağışlar. – Mirzə Məhəmməd Şadlinski Hacıның sözlərini tərcümə etdi. – Bu sözlərimi də başa sal! – deyə Hacı dilləndi: - Biz də adamıq, çörəyi qulağımıza yemirik. Bir yaxşılığının yüz əvəzini çıxarıq. Pristav ağaya mən yəhərli-yüyənlə at bağışlaram.

Dilmanca bu sözləri tərcümə edəndə, pristav gülüb başını buladı və:

- Yox, yox! – dedi. Sonra üzünü Mirzə Məhəmmədə tutub əlavə etdi: - Hacı başa sal ki, mənim belə şeylərdən acığım gələr.

Mirzə Məhəmməd pristavın dediklərini tərcümə elədi. Hacı gülərək:

- Elə eləyərək ki, acığı gəlməz, - dedi və üzünü Əmirə tutdu: - Əmir, nə verəcəksən? Axı, Alagöllərə şərlik!

Əmir:

- Bir gəbə də mən verərəm, - dedi.

- Yox, Əmir, azdır, - deyə Hacı etiraz etdi. – Malı dost üçün qazanırlar. Pristav ağadan əziz dostumuz yoxdur. Belə kişinin qabağına gərək kişi kimi çıxaq. Üstünə gəl görüm nə gəliрсən...

Əmir narazılığını büruzə vermədi.

- Yaxşı, iki gəbə olsun, - dedi, - daha artığa gücüm çatmaz.

Dilmanca Əmirin sözlərini pristava anlatdı. Pristav əlini əlinə vurub bərkdən güldü.

- Canım, mən çalib-çapmağa gəlməmişəm, oğru tapmağa gəlməmişəm, - dedi.

Aralığa ani sükut çökdü.

- Yaxşı, pristav ağa deyirdi adam danışdıracaq, biz bayıra çıxaq, - deyə Hacı ayağa qalxdı. Abbasəli ilə Əmirə də çıxmaq üçün işarə etdi. Hacı, gedib gəbələrini gətirməyi Əmirə tapşırırdı, Abbasəlini də atı yəhərləyib hazır etmək üçün göndərdi. Əmir evinə, Abbasəli tövləyə, Hacı strajniklərə baş çəkmək üçün alt otağa getdilər.

Əhməd qollarını yanına salıb pristavın qabağında dayanmışdı. Pristav Əhmədi təpədən-dırnağa qədər süzdü. Sonra əlindəki kağıza baxıb dedi:

- Əhməd Xankişi oğlu, şəkili...

- Bəli, ağa, mənəm!

- Oğurluq üstündə tutulmusan?

Əhməd təəccüblə çiyinlərini çəkərək dedi:

- Nə? Oğurluq? Mən ha?.. Yox, ağa, yəqin başqa Əhməddir. Mənim oğurluqla, əyriliklə işim olmaz.

- Düz danış, yoxsa, gönünü soyduraram! – deyə pristav səsinə ucaldı.

- Məndə nə cəsarət var pristav ağanın qabağında yalan danışam. Düzünü dedim, ananın başına and olsun, məndə yalan olmaz.

Pristav ayağa qalxıb Əhmədə lap yaxınlaşdı. Diqqətlə onu süzdükdən sonra, əlindəki başqa bir kağıza baxaraq dedi:

- Sarsaq, niyə boynuna almırsan? Sənin ayağına dörd böyük oğurluq yazılıbdır. Biri mənim vaxtımda, üçü də məndən qabaq. Urutdan bir öküz oğurlamısan? Uzdan bir at aparmısan? Vağüdülünün qulunu madyanını oğurlamısan? De görüm, bir ay bundan qabaq Vağüdülü Salman Pirqulu oğlunun tövləsindən oğurladığın inəyi neyləmişən?

Əhməd udqunub peysərini qaşdı. İstədi boynuna alsın. Lakin danmağı lazım bildi. Dilmanc sözə qarışdı:

- Əhməd, boynuna al! Onsuz da kağızlar oğru olduğunu sübut edir, səni məhkəməyə verərlər, işin xarab olar.

Əhməd pristavın üzünə irişib dedi:

- Ağa pristav, sən deyirsən mən vağüdülünün inəyini oğurlamışam? Bu ürəyimə güllə dəysin ki, mən o kəndin yolunu tanımıram.

Pristav şəhadət barmağı ilə orta barmağını qoşalayıb, Əhmədə tərəf uzadaraq:

- Bax, gözünü çıxararam! – dedi. – Axıncı dəfə səni özüm həbsdən buraxmamışam mı? Sən o zaman söz vermədin ki, bir də belə qələt eləməyəsən?! Yalan niyə danışırısan?

Əhməd başını aşağı dikib fikrə getdi. O, demək istədi ki, «məni nəhaq yerə buraxmadın. On manat rüşvət vermişəm». Amma dinmədi. Pristavın qəzəbindən qorxdı. O, sözü yayındırmaq üçün:

- İndi ki, pristav ağa məni oğru bilir, mən də sözün düzünü deyəcəyəm. Hərçənd öz kəndlimi satmaq istəmirdim, şeytançılıq da əlimdən gəlməz, amma divan yanında istəyirəm üzüm qara olmasın. Həmin dediyin inəyi oğurlayan Gülməli oğlu Şahmərdandır.

- Kim? Şahmərdan? – Pristavın qışları qəzəblə çatıldı.

- Bəli, ağa pristav, Şahmərdan! Bir neçə vaxtdır Bakıdan gəlib. Oğrunun biridir. Heç Alyanlı qaçaqları da onun kimi çapavulçu deyil. Deyirlər, Bakıda cibgirlik eləyirmiş. Kəndə gələndən sonra da mal, qoyun oğurluğuna başlayıb.

- Sən bunu nə ilə sübut edə bilərsən? – deyə pristav bərkdən qışqırdı.

- Acığın tutmasın, ağa, sübutum olmasa deməyəm. Onu çağırıdır danışdırın. Evini, tövləsini axtarın. Əgər inək ondan çıxmasa, məni birbaşa Sibirlik eləyin. – O, əlini pristavın başına tərəf uzatdı: - Bax, bu əziz başına and içirəm, ağa, Şahmərdan elə oğrudur ki, kölgədən paltar soyundurur.

- Elədir, elədir! – deyə Fərman yerindən söz atdı. – Mirzə Məhəmməd, pristav ağaya başa sal ki, Əhməd elə adam deyil. Əsl oğru Şahmərdandır. Onu bu kənddən ilim-ilim itirmək lazımdır.

Pristav Şahmərdanın adını dəftərcəsinə yazıb dedi:

- Mən Fərmanın sözünə inanıram. Hacınin oğlu yalan danışmaz. Onu bu saat mənim yanıma gətirmək lazımdır!

Fərman dilləndi:

- Pristav ağa məni bağışlasın, atamın dostu, evimizin əziz qonağıdır; amma Şahmərdanın bura gəlməsinə razı deyiləm. Evimi o oğru tulaya göstərə bilmərəm.

Pristav bir söz deməyib uzunboğaz çəkmələrini gödək qıçlarına çəkdi, papağını başına qoydu, qamçısını mıxdan alaraq, Şadlinskiyə müraciət elədi:

- Gedək!

Otaqdan çıxıb həyətə endilər. Hacı Atakişi də strajniklərlə bərabər alt otaqdan çıxıb gəldi.

Günəşin saraltısı qarşidan görünən Qonaqgörməzin, Darvaza və Qızılcayanın başından hələ çəkilməmişdi.

- Yəqin pristav ağa otaqda darıxdı! – deyə Hacı ortalığa söz atdı. – Bu saat könlünüzü açarıq. Əhməd, Abbasəliyə də, atı bayıra çəksin.

Əhməd tez tövləyə getdi. Əmir, çiyində gəbə olan nökarilə gəldi. Yedəyində at olan Abbasəli ilə Əhməd tövlədən çıxdılar. At yad adamlardan ürküb dartındı, sonra, başını bir az yuxarı qaldırıb bərkdən kişnədi. Hacı kürkünün sol çiyini yuxarı atıb, ata yaxınlaşdı. Onun qaşqasını, yalını-yalmanını tumarladı. Belə gözəl atı əlindən verməsinə ürəkdən təəssüf etdisə də, bu hissini bürüzə vermədi. Üzünü Şadlinskiyə tutub dedi:

- Pristav ağaya de ki, öz mindiyi atdır. Üstünə oturanda quş kimi uçar. İndi görsün ki, onun xətrini dəryalarca istəyirəm!

Əmir irəli gəlib nökarinin çiyindəki gəbələrini göstərərək dedi:

- Bunların da qatı açılmayıb, necə toxunub, elə də təzə saxlanılıb. Bu əcərri gəbələr pristav ağanın halal xoşu olsun, öz anasının südü kimi.

Ümumiyyətlə qaraqabaq dilmanc bu dəfə gülə-gülə pristava dedi:

- Hacı bu atı sənə, Əmir də gəbələrin birin sənə, birini mənə verir.

Pristav zahiri etiraz əlaməti olaraq üz-gözünü turşutdu.

- Yox, mən heç bir şey göturmərəm, - dedi. Sonra üzünü dilmanca tutdu: - De ki, mən, deyilən sözləri zarafat hesab edirdim. Amma onlar doğrudan zəhmət çəkiblər.

Hacı Atakişi soruşdu:

- Mirzə, pristav ağa bəlkə narazıdır? Kəm-kəsirini də düzəldə bilərik. Onun xətri nə istəyir, açıq desin. Şükür Allaha, varımızdır. Bir at, iki gəbə bağışlamaqla kasıb düşmərik. Mirzə, sən elə özün onun bir ağzını ara görək, daha təmənnası nədir.

Mirzə Məhəmməd onu başa saldı ki, pristav atı və gəbələrini götürmək istəmir. Özü də deyir ki, mənə böyük xəcalət verirlər.

Hacı Atakişi dedi:

- Sən onu başa sal ki, biz tüpürdüyümüzü yalayan deyilik. Sözümüz sözdür. Pristav ağa yaxşı bilsin ki, biz müsəlmanlar cibimizin sahibi deyilik, sözümüzün sahibiyik. Getdiyim Məkkəyə And olsun, at da onundur, gəbələr də. Əgər götürməsə, inciyririk. Əhməd, gəbələrini bağla atın tərkinə. Mən apar pristavgilə. Atı da ver onun xanımına, gəbələrini də.

- Baş üstə, Hacı, arxayın ol! – deyə Əhməd gəbələrini Əmirin nökarinin çiyindən alıb yəhərin tərkinə bağladı.

Şadlinski Əhmədə yanaşib yavaşca dedi:

- Gəbənin böyüyünü verərsən bizim evə. Evimiz məktəbin yanındadır, soruşub bilərsən.

Əhməd onun üzünə dik baxıb soruşdu:

- Sizə niyə?

Şadlinski qaşqabağını turşudub amiranə tərzdə dedi:

- Naqqallıq eləmə, sənə nə deyirlər ona qulaq as. Oğru qırışmal. Səni qurtarsam, bəlkə mən qurtararam...

- Yaxşı, mən nə deyirəm, verərəm... - deyə Əhməd ata minib Qarakilsəyə sürdü.

Pristav başını bulayıb gülümsünərək dedi:

- Vallah, bu müsəlmanlar yaxşı adamlardır, avam olsalar da, yaxşı adamlardır. Çox səxavətlidirlər.

Dilmanc böyük bir fərəhlə pristavın «müsəlmanlar yaxşı və səxavətli adamlardır» sözlərini tərcümə etdi.

Hacı Atakişi əlini xınalı saqqalına çəkərək, iftixarla:

- Qoy müsəlmanların səxavəti lap padşahımızın qulağına çatsın, - dedi.

Pristav qolunu Hacının çiynindən aşırı, onu zarafatla silkələyib dedi:

- Padşah həzrətləri səxavətinizi, qeyrətinizi bilir, Hacı! Onun müsəlmanlara xüsusi hörməti var. Bu hörməti elə ondan bilin ki, müsəlmanlardan saldat aparmır. Mənim də Qafqaz müsəlmanlarına olan məhəbbətimə söz ola bilməz. Dilinizi öyrənirəm, məscidinizə gedirəm. Aşura vaxtı, qətl kəsiləndə tamaşa edirəm. Müsəlmanlar igid adamlardır. Heç bir millət onlar kimi baş yara bilməz...

Əmir pristavın sözünü kəsərək dedi:

- Düzdür, düzdür, Allah kölgənizi üstümüzədən əskik eləməsin! Biz Allahın, imamların, bir də padşahımızın yolunda canımızdan keçərik.

Pristav sözünə davam etdi:

- Belə qonaqpərvərlik və yaxşılığınızın qabağında mən də gözü kölgəli qalmaram. Padşah həzrətlərinə yazaram ki, Əmir kişi ilə Hacı Atakişiyə medal versin.

Əmirlə Hacı Atakişi bir ağızdan:

- Çox razıyıq, sağ olsun padşahımız! – deyə pristava baş əydilər.

Pristav:

- Hacı, siz evə gedin, mənim bir az vacib işim var, - dedi. – Kənd arasına çıxmalıyam.

Abbasəli, pristav və strajniklər getmək istərkən, Qiyas həyəətə girdi. O, sağ əlində bükülü bir kağız, sol qoltuğunda bir xoruz tutmuşdu; pristavın qabağına yeriylə baş əydi, boynunu çiyninə qoyub yavaş səslə dedi:

- Başına dolanım, pristav ağa, sənə iki kəlmə sözüm var.

Öz vəzifəsini bilən Mirzə Məhəmməd, Qiyas danışdıqca, onun sözlərini tərcümə edirdi. Qiyas deyirdi:

- Ağa, göydə Allah, yerdə sən, dərdimə əlac elə!

Qiyas xoruzu və kağızı pristava uzatdı. Pristav kağızı, strajniklərdən biri isə xoruzu tez ondan aldı. Köklüyünü, arıqlığını bilmək üçün xoruzun budlarını, döşünü əlləşdirdi və ürəyində: «Axmaq, bunun əti yoxdur ki!» dedi və istehza ilə güldü.

Pristav çeşməyini gözüne taxıb kağızı oxudu, sonra Qiyasdan soruşdu ki, torpağı heç yoxdur, yoxsa, var – azdır?

Qiyas əlini döşünə qoydu, ikiqat əyilib dedi:

- Pristav ağanın başına and olsun, nə bir kərdilik yerim, nə də dördayaqlıdan bir heyvanım var. – O, Əmiri və Hacı Atakişini göstərdi: - Kəndimizin bu dövlətli

və sayılan ağsaqqalları bilirlər ki, mən kasıbların kasıbıyam. Yalançıya lənət, bir az biçənək yerimiz vardı, onu da rəhmətlik atam sağlığında Əmir dayıya vermişdi.

Əmir dilləndi:

- Müftə verməmişdi, pulla almışam. Pislik eləməmişəm ki? Pul vermişəm, bala, pul!

Qiyas yumşaq səslə:

- Mən pis niyyətlə demirəm, Əmir dayı. Kişinin canı azara düşdü, əli işdən kəsildi. Borc xirtdəyinə çıxdı. Üç uşağı acından öldü. Əlacı kəsildi, bir tikə yerini sənə satdı. Yoxsa, hansı kəndli yerindən, torpağından əl çəkər?

Pristav Qiyasın dediklərini bildikdən sonra:

- Atanın fərasəti olaydı, yerini satmayaydı! – dedi. – Mən yer paylayan deyiləm. Kəndlinin öz yeri olmalıdır.

Qiyas əlini yerə uzatdı, sonra yuxarı qaldırıb başını buladı: - Yoxdur, yoxdur! – dedi.

Pristav «yoxdur» sözünü başa düşüb:

- Man toje yoxdur, - dedi. – Sürük burdan, heyvərə! Belə məsələlərdən ötrü Adamı narahat etməzlər. – Pristav ərizəni cırıb yerə atdı. – Bu ərizəni yazan kimdir? – deyər hirsələnir.

Vaxtilə bu kənddə müəllimlik eləyən, əxlaqı pozğun olduğu üçün, camaatın xahişi ilə müəllimlikdən çıxarılan Şadlinski cavab verdi:

- Ərizəni yazan yəqin müəllim Babayevdir. Ondan başqa kənddə rusca bilən kim olar!

Pristav müəllimin də dalınca danışdı. Strajnik, döşünün və boynunun tükü gedib lütlənmiş xoruzu yuxarı qaldırıb kinayə ilə:

- Cənab pristav, bu qızıl quşu nə eləyək? – dedi və gülümsündü.

Pristav xoruzu alıb qışqıra-qışqıra dedi:

- Bu nədir?! Mənə rüşvət gətirmisən?

- Rüşvət deyil, ağa, gətirmişəm ki, xoruza baxıb halımı biləsən...

Hacı Atakişi üz-gözünü turşudub:

- Allah sənə lənət eləsin, ay Qiyas! – dedi, - pristav ağanın yanında başımızı yerə soxdun. Ə, nə həyasız adamsan! Dolana bilmirsən, get boğazına çatı sal, özünü öldür.

Əmir, Fərman, Əhməd, Abbasəli onu danlamağa başladılar. Pristav dişini-dişinə qıcayıb xoruzu Qiyasın başına çırpdı. Qiyasın, qıraqlarının tükü getmiş papağı xoruzla bərabər yerə düşdü. Əmgəyindən peysərinə qədər qırılmış yeri zəmi içindən düşən cığıra bənzəyən başını əlləri ilə tutdu. Kənardan baxanlar güldülər. Xoruz gicəllənə-gicəllənə qaçıb özünü gərmə qalağına soxdu. Pristav Qiyasın başını-gözünü şallağa doladı.

- Bu eşşək məni ələ salır, məsxərəyə qoyur! – deyər qışqırdı. – De görüm bu dilləri, hiylələri sənə öyrədən kimdir? De, köpək oğlu, yoxsa gönünü soyaram!

Fərman fürsətdən istifadə edib dedi:

- Onu başdan çıxaran həmin oğru Şahmərdandır.

Pristav daha da qızıqıb Qiyasa bir-iki şallaq da vurdu. Toxunma şallağın zərbəsi altında ilan kimi qıvrılıb açılan Qiyas, pristavın gödək, yoğun qıçlarını qucaqlayaraq yalvardı:

- Ağa, bağışla! Ağa bir qələtdir eləmişəm! Ağa, mənə yazığın gəlsin!

O, gözünü gah Hacı Atakişiyə, gah Əmirə dikib kömək gözləyirdi. Pristav uzunboğaz çəkməsinin burnu ilə onun sinəsindən vurub geri itələdi. Qiyas arxası üstə yığıldı. Əmirə Hacı Atakişi pristavın qoluna girib evə apardılar. Strajniklərin şallaqları Qiyasın taxta kimi quru sinəsində səslənirdi. Arvadlar bayıra çıxdılar. Qonşular Qiyasın qulaqbatırıcı səsinə tökülüb gəldilər.

- Ə, Fərman, o fəqiri niyə döydürürsən? – deyə Bənəvşə Qiyası strajniklərin əlindən almaq üçün özünü irəli atdı. Fərman anasının qolundan tutub geri çəkdi:

- İşin olmasın, ana! Bilmirsən onda nə dillər, nə hiylələr var! Get evə, siz niyə gəlmisiniz, hamınız gedin! – Fərman arvadlara acıqlandı, onlar evə keçdilər.

Qiyası strajniklərin əlindən qonşular zorla aldılar.

- Gördünmü, a tıntın Qiyas! Qoburnatın yanına getsəydin, bundan pis günə düşərdin, - deyə Fərman mırıltıdadı və sonra amiranə tərzdə çığırdı: - Götürün bu şitil-mitili aradan!

«Bu zülmü Allah götürməz!...» - deyə qonşular Qiyası yerdən qaldırdılar. Onu bihuş halda evinə apardılar.

Şadlinski dedi:

- Fərman, bu kənd yenə düzəlməyib, pristavın yanında biabır olduq. Belə də camaat, belə də müsəlmançılıq olar!

- Düz deyirsən, Mirzə Məhəmməd, düzəlməyib. Hər nə pis iş olsa, elə bizim bu kənddən çıxır, özü də bu ac-giclərdən. Əşi, sən müsəlmançılıqdan danışsan, bir qulaq as gör nə olub. Kəndə ələm gəzdirən gəlmişdi. Bilirsən də, onlar zəli kimi yapışıb, nəzir almayınca əl çəkmirlər. Birdən ələmi saldı erməninin çiyinə...

Şadlinski onun sözünü kəsərək:

- Erməni kimdir?

- Bizim kənddə dərzilik edir.

- Cavandır, qoca?

- Vallah nə deyim, cavana oxşayır. Amma uzun saqqalı var. Hə, ələmi qoydu onun çiyinə...

Şadlinski yenə onun sözünü kəsərək soruşdu:

- Ermənin adı nədir?

- Adını yaxşı bilmirəm. Mirzə, o səni nə çox maraqlandırır?

- Çünki pristav bir oğru erməni axtarır, dedim, bəlkə o ola, yaxşı, sözünü de.

Fərman sözünü axıra yetirdi. Şadlinski ona heç fikir vermədi. Zəhirdə dilmanc adı ilə işləyən bu jandarma agentini düşünürdü: «Görəsən Fərmanın dediyi bu erməni Suren Poqosyandırımı?»

Şadlinski bir neçə gün qohumunun evində qalması bəhanə edərək, pristavdan icazə alıb Şəkidə Hacı Atakişigildə qaldı. Onun Şəkidə qalmaqda məqsədi jandarma idarəsinin tapşırığını yerinə yetirmək idi.

Pristav gedəndən sonra o, vəzifəsinə başladı. Bir-iki gün kənd içində, camaatın arasına çıxdı, ayrı-ayrı adamlarla söhbət elədi. Kənddə dərziliklə məşğul olan erməninin haradan gəldiyini soruşdu. Kəndlilərdən heç kim onun suallarına lazımi cavab verə bilmədi. O, bunu öyrəndi ki, həmin erməni Nəbinin evində

yaşayır, özü də camaata paltar tikir. Şadlinski bir gün sifariş vermək bəhanəsilə paltarını dəyişdirib Sureni görmək üçün Nəbigilə getdi. Sureni paltar maşınının dalında işləyən gördü. Surenin gözləri, sifəti, boy-buxunu pristavın jandarma idarəsinə yazdığı məlumatla uyğun gəlirdi. Ona görə də, onu əldən buraxmamaq üçün jandarma idarəsinə Surenin Şəkiddə olması xəbərini verməyə getdi.

Suren, Şadlinskinin nə məqsədlə onun yanına gəldiyini bilməmişsə də, danışığından, sual-cavabından şübhələnmiş və xatalı bir adam olduğunu hiss etmişdi.

Düz bir həftə idi ki, Qiyas yorğan-döşəyə düşmüşdü. Haldan düşməmək üçün boğazına damcı-damcı su tökmüş, bədənində təpitmə salmışdılar. Dili söz tutub danışsa da, gözünü açıb baxa bilsə də, qızdırma içində yanır, sızıldayırdı.

Heç bir ailə üzvə olmayan, iyirmi beş yaşı olsa da, indiyə kimi yoxsulluqdan evlənməyən Qiyasın, əmisi qızı Qumrudan başqa heç kəsi yox idi. Qumru gecə-gündüz onun qulluğunda dururdu. Qiyas bir dəfə ah çəkəndə, əmisi qızı on dəfə can deyirdi. Qumru mehriban, namuslu, həyalı, işgüzar bir gəlin idi. Onun da bəxti qara idi. Ərə gedəndən iki il sonra dul qalmışdı. Ərini Qızılqayada ot biçdiyi zaman ilan vurmuş, həkim, dava-dərman tapılmadığından ölmüşdü. Necə deyərlər, bir üzü qız, bir üzü gəlin qalmış Qumrunu çox yerdən istəyirdilərsə də, rədd edirdi. O, başqalarına yun daramaq, cəhrə əyirmək, çörək bişirməklə balaca oğlunu böyüdüb boya-başa çatdırmaqdan savayı heç şey düşünmürdü. İndi onun bütün fikri-zikri Qiyasın yanında idi. Qumru bilirdi ki, əmisi oğlunun intiqamını alacaq adam yoxdur. Divana gedəcək kimsəsi qalmayıb. Lakin, bir gün Hacı Atakişigilə gedib demişdi:

- Hacı, camaat səni hörmətli adam bilir, bəs niyə razı olmusan ki, pristav sənin evində əmim oğlunu döysün?

- O, divanın işidir, mənim qarışmağa haqqım yoxdur! – deyə Hacı ona cavab vermişdi.

Qumru pristavdan da böyüyünün yanına gedib şikayət eləmək fikrinə düşmüşdü. Ancaq qonşular məsləhət görmüşdülər ki, nahaq yerə özünü incitməsin. Çarə ancaq Qiyası sağaldıb ayaq üstə qaldırmaqdan başqa heç şeyə qalmamışdı.

Qumru əlini qoynuna qoyub Qiyasın yastığının yanında oturmuşdu. Elə bil dünyanın bütün dərdi, kədəri bu yoxsul evə dolmuşdu.

Qumru əmisi oğlunun üzünə maddım-maddım baxıb düşünürdü: «Qiyasa çoxlu, yağlı yemək lazımdır. Həkim gətirməyə, dava-dərman almağa pul lazımdır. Pul hardan alacayıq...». O, xeyli düşündükdən sonra ucadan dedi:

- Ürəyini sıxma, əmioğlu. Təzəcə bir palazım var, onu satıb həkim gətirərəm, yağ, yumurta alıb sənə yedirdərəm.

Qiyas:

- Yox, əmi qızı, yox! – dedi. – Palazını satmağa razı olmaram. Dur, sandığı aç, kəmərlər var, onu çıxart. Dəyərini-dəyməzinə sat. Bu evdə ondan başqa qiymətli şey yoxdur. – O, dərindən köks ötürüb sözünə davam elədi: - rəhmətlik anam sağlığında demişdi ki, «bu kəməri mən öləndən sonra verərsiniz oğlunun

nişanlısına...». Əh, ya qismət, mən evlənəm, evlənməyəm... Dur, əmi qızı, dur kəməri çıxart.

- Qiymaram, ürəyimdən gəlməz, əmioğlu...

Onlar xeyli danışib dərdləşdilər. Qumru kəməri satmağa razı olmadı. Dedi: «Bundan da pis gün olar...».

Günəşin solğun şüaları dar bacadan çəkildi. Ev daha da qaranlıqlaşdı, dubsiz və zülmət kahalar kimi dəhşətli göründü. Qumru qara çırağı götürüb neft üçün qonşuya getdi. Öz fikir-xəyalat ilə yorulmuş Qiyas bir azdan sonra yuxuya getdi. Dəqiqələr ötdü... İçəri bir adam girdi. Qiyas bunu hiss etmədi. Gələn adam kibrit yandıraraq evi işıqlatdı, irəliləyib Qiyasın yanında oturdu. O, bir də kibrit çəkib xəstənin üzünə tutdu. Qiyas bu zaman gözlərini açıb gələn adamı tanıdı, zəif bir səslə dedi:

- Comərd qağa, sənsən?!

Comərd əlini onun od kimi yanan alınına qoyub, halını soruşdu. Çox keçmədi ki, Qumru gəldi, çırağı yandıraraq Qiyasın yatağının yanında divardan asdı. Comərdə «xoş gəldin» eləyib oturdu. Çırağı tütüldü, onlar alçaqdan söhbət edirdilər. Comərd Qiyasa təsəlli verirdi. Nəhayət, «Dəyanətli ol, Qiyas! Sənə həkim də gətirəcəyəm» - deyərək cibindən nə isə çıxarıb yastığın altına qoydu və ayağa qalxdı. Qiyas onu gözlərilə qapıya kimi ötürdü. Qumru Comərdi həyətdən yola salıb qayıtdı.

Axşamdan xeyli keçmişdi. Qumru Qiyasın yatağını rahatlıqla birdən sevinclə dedi:

- Qiyas, əmioğlu, yastığının altında on manat var! Yəqin Comərd sənə üçün dava-dərman pulu qoyub; ömrü uzun olsun!..

Bir həftədən bəri min əzab çəkmiş, kədər deryasına qarq olmuş Qiyasın dodağı qaçdı:

- Çox sağ olsun! – dedi.

Başqalarından bir qəpik almayan, ac olsa da, özünü tox tutan Qumru fikirləşirdi: «Yox, pulu sabah qaytaracağam». O, fikirdən ayrılmamış, Qiyas dilləndi:

- Ölməyəm, Comərdin yaxşılığından çıxaram...

Qiyasın həzin bir səslə dediyi bu sözlər yoxsul komanın qaranlıq bucaqlarına qədər yayıldı.

Onuncu fəsil

Məscid həyətidən qayıdan Nəbi və Comərd küçənin ortasında yıxılıb qalmış Gülüstani evə gətirmişdilər. Onlar əvvəlcə Gülüstani bu hala düşməsinin səbəbini bilməmişdilər, sonra hər şey aydın olmuşdu. Gülüstani ərinə və qaynına nağıl etdiyindən məlum olmuşdu ki, o nə qədər yalvarıb-yaxarmışsa da, ələmdar ondan əl çəkməmiş, «ver mənə nəzirimi, yoxsa, bu beşbarmaq ürəyini parçalar!» - deyərək ələm ağacını onun sinəsinə basmışdı. Gülüstani ələmsiz qalıb nimsə, qara kalağayısını başından açıb ələmdara vermişdi. Ələmdar ətrafına baxıb molla

Heydəri görməmişdi. Onu İsmayıl evinə aparmışdı. Comərd, ələmdarı axtarmış, lakin tapmamışdı. Ələmdar gecə adamları yuxuya verəndən sonra, İsmayılın atını minib hara isə qaçmışdı.

Gülüstanın yanına gəlib-gedənlər onun başına gələnin səbəblərini müxtəlif izah etmişdilər. Bəziləri demişdi ki, Gülüstan qorxusundan xəstələnib, onu ya Qızılıqda seyid Mir İsmayılın yanına aparmaq lazımdır ki, ağzının luğabından Gülüstanın sinəsinə sürtsün, əlinin suyundan ona içirtsin; ya da ki, Naxçıvana Əsabülkəf ocağına aparmaq lazımdır ki, orada yeddi kimsənin daşa həkk olunmuş şəkillərinə baxsın, siddiq ürəkdən dua eləsin, sonra da qayadan damcı-damcı sızan sudan içib cana gəlsin. Hansı bir azara-bezara düşən adam bu iki ocağa getsə, təzə anadan olmuş kimi evinə qayıdır. Bəziləri də demişdi ki, Gülüstan nəzirli imiş, xəsislik eləyib verməyib, Allahın ona qəzəbi keçib.

Gülüstanın qardaşı Rüstəm Babayevin Gorusdan gətirdiyi təcrübəli həkim müəyyən etmişdi ki, arvadın qabırğaları və qəfəsə sümükləri zədələnmişdir, ona görə də nəfəsini çəkə bilmir. Həkim lazım olan tibbi yardımı göstərmiş, hərdən gəlib ona baş çəkəcəyini vəd edib getmişdi. Comərdin xahişi ilə həkim, pristavın döyüb-döydürdüyü, indi isə xəstə yatan Qiyasa da baxmış və dərman vermişdi.

Gülüstanın xəstəliyi ilə Şahmərdanın həbs edilməsi Nəbinin və Gülməlinin ailəsində böyük məyusluğa səbəb olmuşdu.

Yusiflə Növrəstə analarının yanında oturub gözlərini xəstənin lampa işığında daha solğun görünən üzündən çəkmirdilər. Bir azdan Yusif Gedib Evin bir küncündə salınmış yatağına girdi. Gülüstan hərərətdən dodaqlarını yaladı. Növrəstə anasının boğazına şərbət tökdü.

Qız kirpiklərində gilələnən yaşı sildi və gözünü bir nöqtəyə zilləyib dərin fikrə getdi. Onun könlündə iki dərd vardı: anasının xəstələnməsi, nişanlısının həbs edilməsi.

Nəbi ilə Comərd yavaşdan söhbət edirdilər. Bacısını çox istəyən və hər gün onun yanına gələn Rüstəm daha kədərli görünürdü.

Gülüstan güclə yorğanı sinəsindən kənar edərək:

- Boğuluram, başımı qaldırın! – dedi.

Rüstəm onun başını ehmalca yuxarı qaldırdı. Növrəstə bir yastıq da gətirib anasının başının altına qoyub dedi:

- Səni bu günə salanın ciyəri yansın. Ələm gəzdirənin qıçı qırılaydı, bizim kəndə gəlib çıxmıyadı!

Nəbi qızına acıqlandı:

- Sarsaq-sarsaq danışma! Bu, qəzanın işidir. Olacağa çarə yoxdur.

Müəllim dərinə köksünü ötürdü. Üzünü Comərdə tutub dedi:

- Mən deyəndə ki, mollalara, dərvişlərə, seyidlərə, tuğ gəzdirənlərə inanmayın, məni dinsiz adlandırırlar. Mən deyəndə ki, uşağınızı məktəbə qoyun, oxuyub adam olsun, dar gündə əlinizdən yapışsın, məni ruspərəst adlandırırlar. Mən deyəndə ki, qonşunuz ermənilərə baxın, onlar hər şeydə bizdən gözüaçıqdırlar, deyirlər, Rüstəm ermənipərəstdir. Elə biri yeznəm Nəbi. Lotunun biri bacımı bu hala salıb, bu da deyir, qəzanın işidir.

Müəllimin sözü Nəbiyə acıq gəldi. O, pərt halda dilləndi:

- Rüstəm, sən köhnə bazara təzə nırx qoymayacaqsan ki... Mənim etiqadım belədir: hər şey gözə görünməz tanrının işidir.

- Əqidə, etiqad adamda yaxşı şeydir, - deyə müəllim dilləndi. – Amma adam düşməni də tanısa, pis olmaz. Kəndlinin düşməni cəhalətdir, avamlıqdır.

Comərd söhbətə qarışdı:

- Düz deyirsən, Rüstəm. Cəhalət xalqın düşmənidir. Sənin bu fikrinə şərikəm, amma demədin görək bu düşməni nə cür məhv etmək olar.

- Mənim fikrim aydındır, Comərd. Elm, savad, tərbiyə yoluyla! Hər şeydən qabaq bizim millətə bu lazımdır.

- Əgər millət öz balalarını oxutmağa imkan tapmırsa, onda nə olsun?

- Nə olacaq, cəhalət bataqlığında batıb qalacaq.

Comərd başını silkələdi:

- Rüstəm, əsl məsələ cəhaləti doğuran səbəbləri aradan götürməkdir! Hamı üçün maarifə, mədəniyyətə yol açmaq lazımdır. Xalqı pristavların, strajniklərin şallağından qurtarmaq lazımdır...

Müəllim Comər di başdan-ayağa süzərək dedi:

- Bilirəm, inqilab istəyirsən. Amma inqilab zorakılıqdır. Zorakılıqla mədəniyyət bir-birinə ziddir.

- Ona görə də inqilabçılara zidsən, eləmi? – Comərd onun gözlərinin içinə baxdı: - Əgər qohumun olmasaydım, bəlkə də...

Müəllim onun sözünü kəsib dedi:

- Mən satqın olmamışam. Hər kəsin bir əqidəsi var. Mənim də öz əqidəm var. Bir zaman insanlar öz eyiblərini, qüsurlarını başa düşəcək, tutduqları pis əməldən əl çəkəcəklər. Onda cəhalət də olmayacaq, nadanlıq da... Kəndin dövlətliləri, hampaları maarif-mədəniyyətin xeyrini başa düşsələr, məktəblər açırsalar, yoxsullara kömək eləsələr, millət tərəqqi edər.

Comərd gülümsəyərək cavab verdi:

- Hacı Atakişilər məktəb açmaq yox, öz dövlətlərini artırmaq fikrindədirlər. Sən isə doğrudan da xəyalpərəst adamsan. Elə bilirsən ki, yalvarmaqla donuz darıdan çıxar. Hacı Atakişi torpağından Qiyasa, Əmir dövlətindən sənin bu kasıb yeznən Nəbiyə verər? Aldanırsan, əzizim. Bir savadlı adam kimi xalqın halına hamıdan çox sən yanmalısən. Millət azad olmasa, ağ günə çıxmaz. Onun xoşbəxtlik uğrunda apardığı mübarizəsinə qoşulmaq sənin kimi savadlı adamların borcudur.

- Mən millətimin qeydinə qalıram, onun balalarını oxuduram. Bundan əlavə, əlahəzrət imperatora ərizə vermişəm ki, Şırşırda elektrik stansiyası tikilməyə sərəncam versin. Hələ cavab almamışam.

- Almayacaqsan da. Özün yaxşı bilirsən ki, padşah öz başının həşirindədir. Bilmir qərb cəbhəsində almanlarla vuruşsun, ya Qafqaz cəbhəsində türklərlə. Heç kəs onun qanlı taxt-tacını görmək istəmir. Xalq onun əleyhinə mübarizə aparır. İndi əsl hünər bu mübarizəyə qoşulub xalqı fəlakətdən xilas etməkdir.

Müəllim kinayə ilə güldü:

- Ay rəhmətliyin oğlu, nə mübarizə, mübarizə deyirsən, axı! İldə bir dəfə suya girməyən savadsız, avam kəndlinin mübarizəsindən nə çıxar?! Bir də kimdir ona bu yolda kömək eləyən!

- Kəndlilərin köməyi var. Əli qabarlı fəhlələr! Onların birliyi dağı yerindən oynadar!

- Mən sənə nəzərdə tutduğun top-tüfəng mübarizəsinə yoxam. O ki, qaldı fəhlə, onun da gücünü gördük. 1905-ci ildə Peterburqda fəhlə inqilab elədi. Nəticəsi nə oldu? Nahaq yerə qan töküldü, inqilab məğlub oldu, vəssalam!

- Doğrudur, inqilab məğlub oldu. Bunun səbəbləri var. Lakin fəhlə məğlub olmadı. O, sübut etdi ki, öz hüququna nail ola bilər, özü də, ancaq və ancaq mübarizə yoluyla...

Müəllim özünü saxlaya bilməyib bərkdən güldü. Comərd sözünə davam etdi:

- İndi, müəllim, sözlərimə gülürsən, amma bir zaman dediklərimi təsdiq edəcəksən. Rüstəm, indi sənə köməkliyin lazımdır, bizim səsəmə səs verməyin lazımdır!

- Mən sənə məsləhət görürəm ki, başını aşağı salıb çörəyini qazanasan. Özün də ehtiyatlı olasan, bu sakit kənddə başın salamat olsun.

Comərd səsini bir az ucaltmışdı.

- Sakit kənd! Mən o sakitliyi görmürəm. Pristavin, strajnikin şallağı altında bədəni qapqara qaralmış, indi yorğan-döşəyə düşmüş Qiyasın ürəyi sakitdirmi? Nahaqdan həbs edilən Şahmərdanın ata-anasının ürəyi sakitdirmi? Belələri kəndlərdə yüzlərlə, minlərlədir.

- Mən də kəndli oğluyam, Comərd! Hamının fikrini, ürəyini bilirəm. Onlar istəyir ki, qarınları doysun, əyinləri təzə paltar görsün. Onlar sənə inqilabını fikirləşmirlər.

Nəbi dilləndi:

- Əsl söz Rüstəm deyəndir. Kəndlinin il başına taxılı olsa, papağını göyə atar. Qılıncı, qalxan götürüb dava eləmək onun nəyinə gərəkdir.

Comərd:

- İkiniz də səhv edirsiniz, - dedi. – Kəndlini başa salmaq lazımdır ki, niyə Hacı Atakişinin var-dövləti həddən aşır, amma Qiyasın təknəsində darı cadı da yoxdur.

- Onlar tənəbdirlər, acizdirlər, Hacı Atakişi neyləsin?

- Yox, qardaş, yox! Onların torpağı yoxdur, öküzü yoxdur. Onları aciz edən də budur!

- Nə isə, beynini bərk doldurublar, - deyə Rüstəm dilləndi. – Mən siyasətdən yox, sinifdə dərs deməkdən zövq alıram.

Üzünü Rüstəmə çevirən Gülüstanın iniltisi söhbəti kəsdi. Rüstəm, bacısının yorğandan bayıra çıxan sağ əlini öz əlinə alaraq, nəbzini yoxladı, onun gözlərinə baxıb dedi:

- Fikir eləmə, bacı, yaxşılaşarsan. Sabah yenə həkimin dalınca adam göndərəcəyəm. – Müəllim Gülüstanın qolunu yorğanın altına qoyub ayağa qalxdı. – Gecəniz xeyrə qalsın! – deyə qapıdan çıxdı.

Nəbi Növrəstəyə müraciət etdi:

- Qızım, çırağı yandır, gedək atı yemləyək!

Növrəstə çıraq yandıraraq atası ilə bərabər tövləyə getdi.

Comərd fikir-xəyal içində idi. O, yoxsul kəndlilərin hampalara, dövlətlilərə və çar məmurlarına qarşı mübarizəsini təşkil etmək haqqında düşünürdü. Şahmərdanın azad olması üçün yollar arayırdı.

Surenin evə girməsi Comərdi fikirdən ayırdı. Suren Gülüstanın halını soruşub oturdu. Söhbət Şahmərdan haqqında başlandı. Onu azad etdirmək barədə götür-qoy etdilər. Bu qərara gəldilər ki, Comərd pristavın yanına gedib Şahmərdanı zamına götürsün. Suren evlərinə gedəcəyini bildirdi. Comərd etiraz etdi. Müəyyən vaxta qədər Şəkidə qalmasını məsləhət gördü. Suren qeyd etdi ki, burada qalmağı şübhə yarada bilər. O, üç gün əvvəl bir kəndlinin arxalıq tikdirmək üçün yanına gəldiyini, ona çox şübhəli baxdığını söylədi.

Bayırda Boynağın səsi eşidildi. Tövlədən çıxan Nəbi itə acıqlandı. Kimə hürməsini bilmək üçün Növrəstə çırağı yuxarı qaldırdı. Nəbi darvazanı açıb bayıra çıxdıqda, üç adamın dayandığını gördü. Növrəstə işığı onların üzünə saldı.

- Əşi, qonaq istəmirsən? – deyə biri soruşdu.
 - Ə, kimsiniz? Qaranlıqda gözümlə seçmir.
 - Allah qonağıyıq, Nəbi kişi, qorxma! – deyə yenə həmin yekəpər adam cavab verdi.

- Allaha da qurban olum, qonağına da. Gəlin içəri!

Növrəstə evə keçdi.

- Əmi, bizə qonaqlar gəlib! – qız evin bir tərəfinə xalça salmağa başladı.

- Kimdir gələn?

- Üç kişidir.

Comərdlə Surenin ürəyinə şübhə damdı, tez qalxdılar. Hər ehtimala qarşı sayıq olmaq məqsədilə, Suren gələnlərin gözüne görünməməliydi.

Comərd:

- Bu saat evdən getməlisən, Suren! – dedi və Növrəstə eşitməsin deyərək, qulağına pıçıldadı: - Əgər mənim başıma bir iş gəlsə, haqqında söhbət etdiyimiz Vahana xəbər verərsən. Bir də, onunla möhkəm əlaqə saxlarsan. Dayanma, get!

Suren ani tərəddüddən sonra, yan qapıdan yaşadığı və işlədiyi dama keçdi. Comərd Surenin burda olduğunu söyləməməyi Növrəstəyə tapşırırdı.

Heç bir şeydən xəbəri olmayan qız fikirləşirdi: «Niyə əmim Sureni gizlədir? Suren nə pis iş görüb ki...».

Növrəstə yükədən mütəkkə çıxarmaqla məşğul idi. Comərd bayıra çıxmaq istərkən, Nəbi ilə qonaqlar içəri girdilər. Nəbi yer göstərdi. Ayağı çarılıq qonaqların gözləri evi dolandı. Onlardan biri Gülüstani göstərərək soruşdu:

- Bu kimdir?

- Eyib olmasın, bizim arvaddır, neçə gündür xəstədir, - deyərək Nəbi cavab verdi.

- Bəs, bu oğlan kimdir? – yekəpər adam Comərdi göstərdi.

- Qardaşımdır, Bakıdan gəlib.

Hamısı oturduqdan sonra, yekəpər adam sözə başladı:

- Nəbi kişi, niyə soruşmursan ki, biz səni hardan tanıyıırıq? Gecə vaxtı bura niyə gəlmişik?

Nəbi:

- Bilirəm ki, Allah qonağısınız, - dedi. – Hər nəyə də gəlmisiniz, xoş gəlmisiniz. Özünüzü nişan verərsiniz, tanıyırıq.

Yekəpər dilləndi:

- Biz beləklilik Qarakilsəyə həftə bazarına gedirik. Bir adamın xahişi ilə sizə döndük. O da mənim və sənin dostun əngələvidli Armenakdır. Dünən onlardaydıq. Söhbət zamanı dedi ki, mənim Şəkidə bir dostum var, adı Nəbidir. Dönərsiniz onlara, gecəni orda qalarsınız. Oğlum Suren, dostum Nəbinin evinə qonaq gedib, ona deyərsiniz çıxıb gəlsin. Bir də, başqa söz tapşırıb, Sureni çağırın, atasının sözlərini ona deyim.

Daxili həyəcan keçirən Növrəstə dik atasının üzünə baxdı. Comərd Nəbiyə danışmağa imkan verməyərək, dedi:

- Sən get, toyuqdan, xoruzdan kəs, yəqin qonaqlar acdırlar.

Nəbi bayıra çıxdı. Yekəpər adam üzünü Comərdə tutub soruşdu:

- Bakıdan çoxdan gəlmisən? Oralarda nə var, nə yox?

- Elə bir şey yoxdur, - deyə Comərd cavab verdi.

- Kəndlərə xəbər çatıb ki, fəhlələr padşahı istəirlər.

- Mənim başım elə şeylərdən çıxmaz, mən fəhlə babayam, padşahla nə işim var.

Yekəpər adam əlini uzun bıqlarına çəkdi.

- Armenakın oğlu gözümə dəymir, axı, o hardadır bəs? – deyə Comərdin üzünə baxdı.

Comərd soyuqqanlıqla cavab verdi:

- Bizdə elə adam yoxdur.

- Yoxdur? Bəs dünən atası dedi ki, bir aydır buradadır...

- Adam iynə deyildir ki, burda olsaydı, görərdiniz.

Yekəpər adam gülümsədi:

- Biz iynə axtarmırıq, dərzi Suren Armenakoviç Poqosyanı soruşuruq.

- Siz dərzi Sureni soruşursunuz? O, bizdə idi, lap sizin qabağınızca getdi.

- Hara? – Yekəpər göy gözlərini Comərdin ağzına dikdi.

Comərd saymamazlıqla çiyinlərini ataraq cavab verdi:

- Nə deyim, yəqin öz evlərinə.

Boş sual-cavabdan bir şey çıxmayacağını qət edən yekəpər:

- Evinizi axtarmalıyıq! – deyə ayağa qalxdı.

Şübhələri doğrulmuş Comərd onun jandarma idarəsi işçisi olduğunu bilib, təmkin və soyuqqanlıqla soruşdu:

- Nə üçün axtarırsınız?

- Orasını biz bilirik. Ancaq, bu barədə heç kimə, heç yerdə bir söz deməyəcəksiniz. Yoxsa, axırı... - O, tapançasını çıxarıb əlində hazır tutdu. – Hər yeri axtarın! – deyə əmr etdi. Jandarma nəfərləri qaranlıq künc-bucaqlara, unluğun içinə baxdılar. Fərməşdən, yükdən yorğan-döşəkləri evin ortasına tökdülər. Yusif və Növrəstə qorxudan titrəməyə başladılar. Yekəpərin əmri ilə jandarlardan biri bayıra çıxdı. O, samanlığı, tövləni axtardı. Məqsədinə nail ola bilməyən jandarma idarəsi işçisi, Nəbini, əlində kəsilmiş toyuq başı tutmuş halda tapança qabağında gətirdi.

Nəbi heyfət içində udquna-udquna soruşdu:

- Siz qonaqsınız, yoxsa?..

Yekəpər adam tapançasını onun üstünə qaldıraraq, danışmasına imkan vermədi. Səsini ucaldaraq dedi:

- İkiniz də əlahəzrət imperatora xainsiniz! Onun əleyhinə danışan Suren Poqosyanı gizlədibsiniz! Ancaq, biz onu göyə də uçsa, yerə də girsə, tapacağıq. Yerini deyin, yoxsa!.. – tapançanı Comərdə tuşladı.

Comərd:

- Siz çox tapança oynatmayın, cənab! – dedi, - biz adam gizlədən deyilik.

- Biz sənə də nə yuvanın quşu olduğunu biləcəyik, - deyə yekəpər adam qışqırdı...

Yusif qaçıb bucağa qısıldı. Növrəstə ağlamağa başladı. Gülüstan səs-küyə gözlərini açdı. Əli tapançalı adamları gördükdə bərk qışqırdı.

On birinci fəsil

Noyabrın soyuq günlərindən biri idi. Zəif külək əsirdi. Aşot və Samvel hərəsi bir atın cilovundan yapışib tövlədən bayıra çəkildilər. Baqrat pillələri cırıldada-cırıldada həyəətə endi. Nvardla Siranuş da gəldilər. Baqrat ağır-ağır irəli yeridi, boz atın cilovunu Aşotdan alıb dedi:

- Biz gedirik, Aşot. Bəlkə məhkəmə çox çəkdi, Gorusda yubanmalı olduq. Evdən-eşikdən muğayat ol. Usta Vahanı gətir, otaqların pəncərələrini yaxşı-yaxşı düzəltsin, havalar soyuyub.

- Baş üstə, ağa, - deyə Aşot üzəngini basdı.

Baqrat yekə bədənini atın belinə saldı. Samvel kəhər ürgəni mindi. Aşot qomral qoçu Nvardın köməyi ilə qaldırıb Samvelin qucağına qoydu. Baqrat ağzını açıb Aşota «get Qrikora de, gəlsin, vaxt keçir» demək istəyirdi ki, Qrikor tərkində iri xurcun həyəətə girdi. Baqrat ona baxıb güldü:

- Ə, Qrikor, başqa atın yoxdur, bu yabını minmisən? Bu səni yolda qoyar... Ata da qıymırsan, ay malyeməz?..

Zarafatdan sınan Qrikor dedi:

- Ay Nvard bacı, ərin məndən niyə əl çəkmir? Hər yerdə mənə sataşır. Balam, onun ki, malında mənim gözüüm yoxdur...

- Onun sözünə fikir vermə, Qrikor kişi, - deyə Nvard gülümsündü.

- Niyə malyeməz oluram? Bir qoç sən aparırsan, bir dəri yağ, bir motal pendir də mən, haqq-hesaba vursaq, mənimki səninkindən artıq olar. – O, əlini şappıltı ilə xurcunun gözüünə vurdu. – Bundan sonra mənə malyeməz demə! Bir də Alagöllərdən ötrü bütün mal-dövlətimi məhkəməyə verən deyiləm ki! Hələ bilmirəm yeri kimin ayağına kəsəcəklər. Bəlkə, işi şəkiliyə udacaqlar. Baqrat, düzünə baxsan sənə dostun yekəqarın pristavdan, o acgöz məhkəmədən zəhləm qaçır. Elə o qalib ki, kor dilənçi kimi əllərini açıb pay istəsinlər. Bunların əlindən mal-dövlət artırmaq olar?..

- O barədə düz deyirsən, Qrikor. Neyləyək, dünya belə qurulub. Verməsən, almazsan. Sən gərək onların möhübünü düzəldəsən, onlar da sənə.

- Onlar heç olmasaydılar yaxşı idi, - deyə Qrikor atının başını çevirdi. – Sür gedək, bivaxta qalmayaq.

Söhbət kəsildi. Nvard Gorusdan özü üçün dikdaban çəkmə, Siranuş üçün dizliklik və qənd-çay almağı ərinə tapşırdı. Hər üçü atlarını tərpedib həyətdən çıxdıqları zaman, keşiş Mesrop gəldi. Əlini cibinə salıb bir kağız çıxartdı:

- Baqrat ağa, eşitdim Gorusa gedirsən, zəhmət olmasa bu kağızı orada poçta sal! – dedi.

- Nə kağızdır, hara yollayırsan?

- Gəncəyə, qoburnata.

- Qoburnata? – Baqrat kağızı alıb təəccüblə soruşdu: - Olmaya bizdən şikayət eləyirsən, hə? – O, zarafatla güldü.

- Yazmışam, dövlətlilər erməni dilində məktəb açmağa çalışmırlar. Qoburnatdan xahiş edirəm ki, mənim arzumu namestnikə çatdırsın. Bizim kənddə erməni məktəbi açmağa icazə versinlər.

Baqrat baxıb-baxıb güldü və sonra ciddi bir tərzdə dedi:

- Müsəlmanlar deyər ki, adam dəli olanda mollaın yanına gedər, molla dəli olanda hara getsin?

- Mən dəli deyiləm, Baqrat ağa, mən istəyirəm ki...

- Yaxşı, yaxşı! – deyə Baqrat onun sözünü kəsdi. – Mən elə bilirdim, pristavın yanında dediklərini bir də təkrar eləməyəcəksən. Mən torpaq məsələsindən ötrü gedirəm, - deyə kağızı Mesropun üstünə tullayıb atını tərpedi.

Keşiş donquldana-donquldana getdi.

Ana ilə qız yuxarı mərtəbəyə qalxdılar. Aşot ürəyində sevinirdi ki, yaxşı oldu Baqrat ağa ilə Samvel getdilər. Fərsət tapıb Siranuşla doyunca söhbət edərdim, onu ələ alaram. O, bu fikirlə Vahanın yanına yollandı... Vahan dülgərxanada işləyirdi. O, Şələkdən gəlmiş bir kəndliyə boyunduruq qayıırırdı. Yonulmuş taxta üstündə oturub qəlyan çəkən və hərdənbir çırt atan cındırpaltar, arıq kəndli deyirdi:

- Usta Vahan, peşə sahibi olmaq, kəndli olmaqdan yaxşıdır. Sən mişarını işlədib haqqını alırsan. Heç kəslə işin yoxdur. Amma kəndlinin dolanacağı ağırdır. Torpaq, su üstündə bir-birinin boğazını üzür.

Vahan işdən əl saxlayıb soruşdu:

- Kim kimin boğazını üzür?

- Özün bilmirsən? Güclü gücsüzün. Kimi qolu zorludursa, söz də onundur, su da, torpaq da. Elə götürək bizim kəndli melik¹ Yeqişeni. O günü vurub Vartanın başını yardı. Nəyə görə? Vartan çeşmədən su ayırıb kartofa verdiyi üçün. İndi kişi evdə ölümçül yatır.

- Bəs kəndlilər nə deyirlər?

- Nə deyəcəklər? Kimin hünəri var melikə söz desin. Divanda da, dərədə də onun sözü keçir, ay usta!

- Düz deyirsən. Birdən o meliklərin torpağını alıb yoxsullara versələr, onda nə olar?

Mqo bərkdən güldü:

¹ M e l i k - ağa, mülkədar (ermənicə).

- Əşi, sən dəryada balıq sövdası eləyirsən... Kim öz yerindən, torpağından əl çəkər. Dəvənin quyuğu yerə dəyəndə, biz torpaq, su üzə görərik...

- Öz xoşuna heç kəs torpağını verməz. Amma kəndlilər istəsə birləşib alarlar. Güclünün qabağına güclə çıxmaq lazımdır, başa düşdün?

Mqo fikrə getdi. Vahan işləməyə başladı, mişarın səsi emalatxananı götürdü. Mqo ağzını doldurub Vahana cavab vermək istəyirdi ki, Aşot içəri girdi.

Vahan dedi:

- Aşot, xoş gördük! Nə var, nə yox, yenə niyə gəlmisən?

Aşot qabağa yeriyib qaz kimi gərdənini çəkdi, Vahanın yanında durdu. Adəti üzrə alt dodağını yaladı. Əllərini belinə vurub, dedi:

- Dünyada çox işlər var, usta. Baqrat ağa, Samvel, bir də Qrikor getdilər Gorusa. Məhkəmədə torpaq işləri var. Evdə mən qalmışam. Baqrat ağa bütün ixtiyarı verib mənə. Nökər-nayib hamısı mənim əlimdədir. Elə beş günün bəyliyi də bəylikdir. O ki, qaldı başqa işlər, daha nə deyim. Özün bilirən, Suren itkin düşüb. Axtarırlar, tapılmır. Tapsalar, dərisinə saman tərəcəklər. – O, əlini döşünə vurdu: - Onun atasını, bax, bu lələşin yandırdı. Çünki... - sözünün dalısını demək üçün, lap Vahanın yanına gəldi. Əyilib onun qulağına pıçıldamaq istəyirdi ki: «hər işim düzdür, amma bircə Siranuş məni incidir». Birdən Mqo öskürdü. Aşot diksindi, qaranlıq küncdə oturan Mqonu gördü. – Bu kimdir? – deyər tərs-tərs ona baxdı.

Vahan dedi:

- Müştəridir, qorxma, boyunduruq qayırtdırır. Sən niyə gəlmisən, Aşot, qulluğunda olaq?

- Gəlmişəm səni aparam, otaqlarımızın çərçivələrini qayırasan, havalar soyuyub.

- Əlimdə işim var, sabah gələrəm.

- Hamısını tulla kənara! Baqrat ağa gələndə kimi, gərək çərçivələr qayrılıb sazılsın. Yoxsa onun qəzəbi tutanda gözü ayağının altını görmür.

Aşot bir qədər özünü təriflədikdən, yerli-yersiz sözlər dedikdən sonra, Vahana tez gəlməsini tapşırıb getdi. O, qapıdan çıxanda Vahan başını bulayıb güldü. Bayaqdan bəri susub, Aşotun dediklərinə qulaq asan Mqo soruşdu:

- Usta, bu kimdir?

- Baqratın nökrəsidir.

- Deyəsən bu da mənim kimi bir az başdan boşdur.

- Meliklik fikrində olanların hamısının başı boşdur. Bu da ağasının hesabına dövlətlənmək fikrinə düşüb.

Hər ikisi susdu. Vahan işinə davam etdi. Boyunduruğu yonub hazırladı, döşlüyü ilə alınının tərini silib:

- Buyur, apar, Mqo! – deyər boyunduruğu divara söykədi.

- Sağ ol, usta! – Mqo əlini qoltuq cibinə salıb bir kisə çıxartdı. Büzməsini açıb içindən gümüş on şahılıq götürüb Vahana uzatdı. – Al, usta!

- Mən səndən pul almaya da bilərəm, görürəm kasıbsan.

- Yox, usta, zəhmət çəkmişən, haqqındır. Axı yenə işim düşəcək.

Vahan pulu aldı və ciddi bir tərzdə dedi:

- Ancaq güclü olmaq məsələsini unutma ha! Güc və birlik!..

Mqo boyunduruğa yanaşıb dedi:

- Sən yaramı təzələdin, usta! Gücüm olsaydı, özümə bir ulaq alardım. Bu ağır boyunduruğu çiynimdə aparmazdım. Gücüm olsaydı, özümə bir qarış torpaq alardım. Gözümü onun-bunun əlinə dikməzdim.

- Sənin heç torpağın yoxdur, Mqo?

- Kəndlilərin çoxunun əkin yeri yoxdur. Nə bilim, həyətin qabağında bir-iki kərdi düzəldib, pəncərə əkib dolanırlar. Məni də bu torpaqsızlıq dərdi öldürəcək. Paltar-palazımı satıb iki öküz almışam... Allah yağı yağ üstündən tökür, yarmanı yavan qoyur. Qarın süfrə deyil ki, hər yerdə açasan. Bizim kəndli Arşaq ilə şərikli işləyirik. Düzünə baxsan, yer onundur, öküzlər mənim. Cüt onundur, samı, sambağı, boyunduruq mənim, əkirik, biçirik, Allah verəndən də olsa, yarı bölürük. Bax, beləcə ölmə-diril dolanıyıq. O yazığın da bir atı vardı. Əlindən alıb davaya apardılar. Kəndin kasıb-kusubu lap cana doyub, gah saldat yığırırlar, gah at yığırırlar, gah vergi yığırırlar, özü də deyirlər bu, padşahın hökmüdür.

Vahan onun kədərli gözlərinə baxıb dedi:

- Mən hər şeyi başa düşürəm. Dərd çəkmə, axırı yaxşı olar.

Mqonun yarası deşildi:

- Usta Vahan, dərd o zaman adamın ürəyindən çıxar ki, babat dolanacağına ola. Torpağın ola, minməyə atın ola, artıq demirəm, südünü sağmağa bir inəyin ola, ilin axırına kimi taxılın ola. Buğda, çörəyini istəmirəm, elə təknədə bolluca arpa, darı cadın ola!..

- Demək istəyirsən ki, adam gərək adam kimi yaşaya, hə?

- Bəli!

Vahan əlini onun çiyinə qoyub dedi:

- Darıxma, hər şey düzəlir. Sənin kimilərə kömək eləyən yaxşı bir adam var.

Mqo dərhal soruşdu:

- Kimdir o adam, usta? – O, gözünü Vahanın ağzına dikib cavab gözlədi.

- O adam sənin kimi yoxsulların dostudur.

- Allah ömür versin, haralıdır? Ermənidir, ya musurman?

- Nə ermənidir, nə musurman, sən tanıyan adam deyil.

Mqo gülümsədi:

- Səninki lap tapmaca oldu.

- Tapmaca deyil, doğrudan elə bir adam var. Özü də rusdur. Pristavları, strajnikləri, yüzbaşılari, sizi torpaqsız qoyanları görmək istəmir. Onun birinci dostu fəhlələrlə kəndlilərdir.

- Sən özün o adamı görmüsən?

- Kitablarını oxumuşam. Yazır ki, torpaq gərək zəhmətkeş kəndlilərin olsun. Özü əkib, biçənin olsun.

Mqo maraqla dedi:

- Əşi, heç olmasa o kişinin adını de bilim.

- Adı Lenindir.

- Lenin?

- Lenin! Bəli.

Mqo ilk dəfə eşitdiyi bu adı dönə-dönə təkrar etdi. Sonra:

- Yaxşı, bu xeyir iş haçan olacaq? – dedi.

- Bu barədə sonra ətraflı danışırıq... Onu bil ki, elə adam var. Adını yadında saxla. Lenin bir zaman sənə torpaq da verəcək, güc də!

Vahan Mqonu qapıya kimi ötürdü.

- Sağ ol, usta, bu gün mənə böyük ümid verdin.

O, ürəyində, «Lenin! Lenin!» - deyə-deyə getdi.

Külək pəncərələri şaqqıltı ilə taybatay açdı. Geniş və bəzəkli otağın bir küncündə oturub şəkə baxaraq, dərin xəyala dalan Siranuş diksindi. Şəkli stolun üstə qoyub tez ayağa qalxdı, pəncərələri örtüdü, həyətə, küləkdən budaqları yay kimi açılib-bükülən və yerə dəyib qalxan ağaclara baxdı. Şiddətli küləyin viyılısına qulaq asdı. Lakin onun öz qəlbinin döyüntüsü uğuldayan küləkdən də şiddətli idi. Sanki beş dəqiqəliyə ayrıldığı kiçik bir şəkil onu çağırırdı: «Siranuş, orada durma, gəl, axı, sən mənimlə söhbət eləmək istəyirdin». Siranuş gəlib öz yerində oturdu. Şəkli stolun üstündən götürüb əvvəl dodaqlarına yapışdırdı... Sonra ehmalca dodaqlarından ayırıb, gözüünün qarşısına tutdu. Yekə çəkməli, boz şinelli, boz papaqlı və çiynində tufəng olan bu gənc, nə qədər sadə, nə qədər vüqarlı idi!

- Ah, Suren, Suren! Mən səni canımdan artıq sevirəm!. İndi hardasan, mənim əzizim? – deyə yenə şəkə baxdı. Qızın qara, uzun kirpiklərində mirvari dənələri göründü. Titrək dodaqlarından bu sözlər axıb gəldi: «Qəlbimi ata-anama açıb deyimmi? Biçarənin yurduna-yuvasına qayıtması üçün, ona kömək etməyi atamdan xahiş edimmi? Axı, atam pristavla dostdur. Sureni hər bələdan o xilas edə bilər». – O, çox düşündü. Lakin qəti bir qərara gələ bilmədi. Qəlbinə təsəlli verən, əlində tutduğu şəkil oldu. Onu yaşıl qoftasının altında, ürəyinin üstündə gizlətdi. Dərindən bir ah çəkib, gözlərini sakit otaqda dolandırdı. Xəyal və düşüncələrdən yorğun başını bilaixtiyar ovuclarına alıb, alnını stola söykədi. O, Sureni, min fikir-xəyal içində məchul yerlərdə axtarırdı...

Siranuş qapının açıldığını hiss etmədi. Aşot oğru pişik kimi yavaşca içəri girib qapını ehmalca örtüdü. Ayaqlarının ucunda yumşaq xalçanın üstü ilə addımlayıb, Siranuşun yanına gəldi. Aşotun qəlbi həm sevincdən, həm həyəcədən şiddətlə döyünməyə başladı. «Siranuş, yanıdayam. Bircə başını qaldır!» - demək istədi, lakin dinmədi. Yenə qızın həmişəki kimi acı cavablarından qorxdı. Onun ürəyindən nələr keçmirdi: «Kaş bu otaq Siranuşla mənim olaydı! Kaş, toy günümüzdə hamı bu otaqda bizə gözəyünlü verəydi! Kaş o, bircə kərə mənim üzümə gülüb, əzizim Aşot, deyəydi...».

Öz səadətini xəyalda axtaran Aşot, Siranuşu öz qolları arasına alıb sıxmaq, heç olmasa, əsmər yanağından, qara gözlərindən bircə dəfə öpmək istədi. Lakin fikrindən daşındı. Çünki onun iradəsi arzusundan zəif idi. Dərindən köks ötürüb Siranuşu təpədən-dırnağa kimi süzdü. Sonra, yerə çökdü. Qızın gərdənindən sallanıb güllü xalça üstünə düşmüş yoğun, qoşa hörüyünün uclarını yerdən qaldırdı. Çoxdan həsrətini çəkdiyi bu ipək saçları, ətirli bənövşə dəstəsitək qoxladı, öpdü və min həsrətlə sinəsinə basdı. O, dünyada hələ heç bir şeydən bu qədər həzz almamışdı. Aşota elə gəldi ki, əgər onun sinəsi yüz yerdən oxlanmış olsa idi yaralarını, indi bağrına basdığı bu saçlar məlhəm kimi sağaldardı. Hörüklərin

ucunu kələ-kötür üzünə sürmə-sürmə qeyri-ixtiyari olaraq sinəsindən bu sözlər qopdu:

- Sənə qurban olum, Siranuş!

Qız diksinib başını qaldırdı. Aşotu görcək, heyrətdən gözləri alacalandı. Sanki məsum quzuya yırtıcı bir canavar hücum etmişdi. O, tez ayağa qalxdı. Yoğun hörüklər koramal kimi siyrilib Aşotun əllərindən çıxdı.

- Qorxma, Siranuş, mənəm! – deyə Aşot özünü itirmiş halda dodağını yaladı.

- Dur, buradan get!

- Ayaqlarının altından yaxşı yer tapmamışam, Siranuş!

- Dur get, sənə deyirəm!

- Başımı kəs, qanımı tök, mənə bir «hə» de, Siranuş!

Siranuş qapıya tərəf addımlayıb anasını çağırmaq istədi. Aşot dovşan kimi atılıb onun qabağına keçdi. Qızın sarı baftalı, uzun tumanının ətəyindən tutdu. Siranuş qəzəblə tumanının ətəyini onun əlindən çıxartdı və qapıya sarı addımladı. Aşot onun dalınca dizi-dizi sürünə-sürünə yalvarmağa başladı. Qurumuş dodaqlarını bir daha yalayıb:

- Öldür məni, Siranuş, öldür, canım qurtarsın! – dedi.

Siranuş acı-acı güldü. Bu gülüş kinayəli də olsa, Aşota ümid və ürək verdi. O, cəld ayağa qalxdı. Qollarını açıb qızı qucaqlamaq istərkən, Anahid otağa girdi. Bu gözlənilməz mənzərəni görən Anahid tez bayıra çıxdı. Bütün dünyanın şübhələri elə bil ki, onun qəlbinə doldu. Üzü xəcalətdən laləyə dönmüş Siranuş Aşotu güclə geri itələyib, tez bayıra atıldı. Anahid həyəətə endiyi zaman, Siranuş balkondan onu çağırırdı:

- Anahid, niyə gedirsən? Evə qayıt, ay qız!

Anahid geriye dönüb baxmadı, küskün bir səslə:

- Sağ ol, evdə nə işim var! – dedi və addımını yeyinlətdi.

Siranuş onun dalınca qaçdı.

Çox sözdən və xahişdən sonra Siranuş Anahidi geri qaytardı.

Aşot dərini söyləmək üçün birbaşa keşiş Mesropun yanına getmişdi.

Anahid illərlə küsülü adamlar kimi Siranuşun üzünə baxmadan və öz pörtliyini gizlətmədən:

- Hə, məni niyə qaytardın, ay qız? – dedi, - mən ki, gördüyümü gördüm...

- Sən heç bir şey görmədin, - deyə Siranuş da suçlu adamlar kimi başını aşağı dikdi və daha da pörtüb qızardı.

- Tək otaq, Baqrat ağanın qızı, bir də nökrə... Nə eybi var! Surenin canı sağ olsun. Amma, heyif sənə verdiyin sözə, ilqara!.. Arvad oldu, kişi oldu, gərək sözü bütün olsun.

Siranuş başını yuxarı qaldırdı və həzin bir səslə dedi:

- Mən yenə öz sözümün üstündə durmuşam, Anahid! Məni nahaq yerə danlama!

- Danlamıram, onu deyirəm ki, bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz. – Anahid dərindən bir ah çəkib ayağa durdu. – Mən qıçı qırılmış gəldim deyəm ki, Siranuş, gözün aydın olsun, şad xəbər gətirmişəm. Kaş heç gəlməyəydim.

- Necə? Şad xəbər? Suren gəlib? – Siranuş dəli kimi birdən qışqırdı. – Suren gəlib? Sən Allah, tez de!

Anahid ona əyri-əyri baxaraq:

- Gəlib, gəlməyib, daha nəyinə lazımdır? – dedi. – Qorxma, o, sizin işinizə pəl vurmayaçaq. Daha səninki səndə, bizimki bizdə! Allah xeyir versin. Biz də gəlib toyunuzda sındırırıq...

Anahidin bu kinayəli sözləri Siranuşun qəlbinə nəştər kimi batırdı.

- Bəsdir, Anahid, bəsdir! Aşot bizim nökrimizdir. Gizlətmirəm, sümsük it kimi mənim dalımca gəzir. O hara, mən hara?!

- Əgər ona xoşun yoxdursa, niyə evinizdən qovmursan? Bəs sən bilmirsən ki, Sureni pristava şeytanlayan, evdən-eşikdən didərgin salan odur?!

- Bilirəm. Amma qorxuram ki, Sureni sevdiyimi atama desin. Atam da məni döysün, öldürsün.

- Bəs atan Aşota razıdır?

- Yox, yox! Onu bilsə, məni də, Aşotu da tikə-tikə doğrar.

- Belə çıxır ki, sən nə yardan doyursan, nə də əldən qoyursan?!

- Mən hər şeyi açıb bax bunun özünə deyəcəyəm! – Siranuş qoynundakı şəkli çıxarıb yüz il görməmiş kimi həsrətlə baxdı, dərindən bir ah çəkib, onu yenə dodaqlarına yapışdırdı. Gözləri qaraldı, yerində səndələdi. Anahid onun halının birdən dəyişdiyini görüb, təşvişə düşdü. Tez Siranuşu yerə oturtdu. Çıraqla kimi yanan yanaqlarından üzü aşağı yuvarlanan damcılar gümüşü izlər buraxdı. Anahid dərin heyrət və şübhə içində qaldı. O, bayaq dediklərinə indi peşman oldu.

- Ağlama, Siranuş! Sənə nə oldu, ay qız? – Anahid ağ cunasının ucuyla onun göz yaşlarını sildi.

Siranuş şəkli qabarıq köksünə bərk-bərk basıb, hərəkətsiz və gözüyumulu uzanmışdı.

On ikinci fəsil

Aşot yeyin-yeyin gəlib qapının ağzında durdu. İcazəsiz içəri girməyə cəsarət etmədi. Azacıq fikirləşdi. Sonra bir neçə dəfə bərkdən öskürdü. Heç kəs bayıra çıxmadı. Əlindəki başı toppuz ağacla qapını döydü, içəridən səs gəlmədi, fikirləşib, evə girdi. Taxtın üstündə yatmış keşiş Mesrop hövləyə oyanıb:

- Kimsən? – dedi.

- Mənəm, Aşotam. Bağışla, səni oyatdım, tertercan¹.

Keşiş qalxıb gözlərini ovuşdurdu, gərnəşdi və əsnəyə-əsnəyə soruşdu:

- Aşot, nə var? Xeyir ola? Orada niyə durmusan, yaxına gəl!

- Lənət şərə! – Aşot əlindəki ağacı, bağlı dəsmalı divarın dibinə qoydu, gəlib keşişin qabağında baş əydi. Keşiş əlini uzatdı. Aşot onun uzun barmaqlı yekə əlini qarmalayıb bərk-bərk öpdü. Keşiş onun üzünə xaç çəkib yer göstərdi:

- Otur, Aşot, otur! – dedi.

Aşot palaz üstündə oturdu.

- De görüm niyə gəlmisən?

Aşot başını aşağı saldı. Keşiş onun utandığını hiss edərək:

¹ Terter - keşiş deməkdir (ermənicə).

- Utanma, sıxılma, övladım, - dedi. – Mətləbini açıb söylə!

Aşot dedi:

- Allah səni bizim üstümüzdən əksik eləməsin. Sənin yanına gərək özüm gəlməyəydim. Amma yaxın adamım yoxdur...

- Lap yaxşı eləmişən, lap yaxşı eləmişən. Ürəyindəki mətləbini öz dilinlə söyləsən yaxşıdır. De, görüm, niyə gəlmişən? Pis iş görməmişən ki? Əlindən bir xata çıxmayıb ki?

- Xeyr, əlimdən pislik gəlməz. Məni sənin yanına gətirən ürəyimdəki dərddir.

Mesropun dodağı qaçdı, lakin özünü ciddi göstərməyə çalışaraq:

- Sənin kimi cavan oğlanın nə dərdi ola bilər? – dedi.

- Ürəyim doludur, gərək bağışlayasan. Sənin yanında utanmazlıq edəcəyəm.

– Aşot başını aşağı salıb susdu. Sonra, cəsarətlənib: - Mən ruhani atamdan niyə gərək utanam, - dedi, - belə, dərdim Suranuş dərdir, Baqrat ağanın qızı Siranuş!

Keşiş göy damarlı əlini saqqalına çəkə-çəkə, başını ağır-ağır tərpətdi.

- Hm, hm, Siranuş! Nə olar! – O, mənalı-mənalı Aşotu süzdü: - Nə bəlaya düşər olduğunu gözlərindən oxuyuram, - dedi. – İnanıram, qıza bərk vurulmusan...

Aşot ürəkləndi:

- Dəliyəm, divanəyəm. Mənə əlac elə, tertercan!

- Mənim suallarına cavab ver. Yalan danışma. Mən də kitaba baxaram. Yefremverdi² ürəyi pak olan bəndələrin keçmişini, gələcəyini düzgün göstərir. Sən qızın özüylə danışmışam?

- Bəli, danışmışam. Sözüünü açıq demir, bir az çəm-xəm eləyir. Xahişim budur ki, zəhmət çəkib kitaba baxasan, görək qız mənə qismət olacaqmı?

Keşiş durub taxçadan qara meşin cildli köhnə bir kitab gətirdi. Aşot yazıq-yazıq dedi:

- Baxtım gətirsə, yaxşılığından çıxacağam.

Keşiş kitabı havada yellədi, Aşotun üzünə xaç çəkib dedi:

- Mənim yanına gəldiyini gərək bilməsinlər.

- Arxayın ol. Mən ağzı yırtıq adamlardan deyiləm. Söz öz aramızda qalacaq.

Keşiş, kitabı açıb, dodaq altında nə isə oxumağa başladı. Aşot gözlərini onun ağzına dikdi. Keşiş başını buladı. Aşot onun üzündə narazılıq ifadəsi sezdi. Özünü saxlaya bilməyib soruşdu:

- Yefremverdi nə göstərir?

- Müqəddəs kitab göstərir ki, sən böyük bir adam olacaqsan, at minib, mauzer bağlayacaqsan!

- Başa düşmədim, nə bağlayacağam?

- Mauzer, yekə qoburlu tapança. At belində gəzəcəksən. Kitab göstərir ki, sən bir vaxt qoşun böyüyü də olacaqsan.

- Məni saldatlığa aparmadılar, qoşun böyüyü olam, dedilər: təksən, həm də boyun gödəkdir. O ki, qaldı ata, Baqrat ağanın atları mənim ixtiyarımdadır. Nə vaxt istəsəm, minərəm. Başına dönüm, sən Siranuşdan de. O qız mənə qismət olacaqmı?

² Y e f r e m v e r d i - dini kitabdır.

Mesrop gözünü kitabın səhifəsində gəzdirib təəccüblə:

- Kitab qərribə şeylər göstərir, - dedi.

Aşot qısa boynunu uzadıb kitaba baxa-baxa soruşdu:

- Nə deyir? Baxtım gətirib? Sən Allah, tez dillən.

- Deyir qızın gözaltısı var. Sevdiiyi adam qorxulu səfərdədir.

Aşot onun sözünü kəsib sevincək dedi:

- Belə bu Yefremverdiyə qurban olum, düz deyir. Gözaltısı Armenak oğlu Surendir. Özünü də ev-eşiyindən mən qaçaq salmışam. Baqratgildə pristava dediyim sözlər yadında olar.

O vaxtdan qaçıb hardasa gizlənilib. İşı fırıxdır. Müqəddəs kitab nə deyir, Siranuş mənə qismət olacaq?

- Demir sənə qismət olacaq, ya ona. Deyir, sən yaxşı iş görməmişən.

- Niyə?

- Sureni şeytanlamısan.

- Mən razı olmaram ki, o, padşahımızın dalınca yava-yava danışsın. Göydə Allah, yerdə padşah!

Mesrop qaşqabağını tökdü. Kitabı taxçaya qoyub qayıtdı. Aşotun qabağında dayanıb dedi:

- Sən özün də yava-yava danışırısan.

Pərt olmuş Aşot gözlərini döyə-döyə dedi:

- Niyə? Mən nə eləmişəm?

- O da ermənidir, sən də. Gərək erməni bir-birinə qəhmər çıxsın, hayan olsun! Başqa millətin ayağına verməsin.

Aşot narazı halda dedi:

- Sənə söz qaytarmaq Allah yanında günah eləməkdir, ata! Amma düzünü deyim ki, hər kimə qəhmər çıxsam da, Surenə çıxmaram. O, mənim düşmənimdir. Sevgilimi əlimdən almaq istəyir.

Mesrop hirsləndi:

- A qırışmal, sənə qız qəhətdir? Adam da kəndlisini, ermənisini bir qıza satar?

- Elə mən də erməniyəm də...

- Onda gərək başqa erməninin ayağına daş dəyməyə razı olmayasan. Başa düş nə deyirəm...

Aşot başını buladı:

- Siranuşdan başqa gözümə heç kəs görünmür. Canımı, malımı, əlacım olsa, bu kəndi o qıza qurban verərəm. Bəlkə, zəhmət çəkib Baqrat ağaya söz açasan? Deyəsən, tək oğlandır. Sığınıb qanadınızın altına, onu özünüzdən ayırmayın. Bir otaq verin Siranuşla yaşasın.

- Sənə doğru yolu Yefremverdi göstərdi. Sən böyük adam olacaqsan. O vaxtı gözlə. Onda qız yalvarıb sənə gələcək. Məsləhətim budur.

Söhbət çox uzanmadı. Aşot ah çəkərək soruşdu:

- Deyirsən gözləyim?

- Gözlə. Şeytançılıq eləmə. Sən ondan şikayət eləsən, o da səndən, ikinizi də tutub basarlar qazamata.

İliklərinə qədər millətçi olan Mesropun sözlərini dərk etməyən Aşot, ağacını götürüb kor-peşman getdi. Keşiş onu ötürüb qayıtdı, divarın dibində, içində yumurta olan dəsmalı götürüb deyindi:

- Milli hissdən məhrum olan və eşqi topuğuna vurmuş bu dəlinin payı da, danışığı kimi sarsaqdır. Mənə beş-on yumurta gətirib...

O, yumurtaları qaytarmaq və Aşota abır vermək üçün əlində dəsmal bayıra çıxdı.

Aşot çoxdan getmişdi...

O günün sabahı Aşot tövlə qapısı yanındakı kötük üstündə oturub xəlbirdə arpa arıtlayırdı. Eni boyunu basmış Aşot boz kötükdən seçilmirdi. O, çox qəmgin idi, keşişlə danışığından sonra, fikri alt-üst olmuşdu. Baqratın evindən çıxıb gedə bilmirdi. Heç olmasa, Siranuşu görməklə təsəlli tapırdı.

Aşot evdə işləməklə bərabər, Baqratın tapşırığına görə, göy xalı ürgəyə də qulluq edirdi. Baqratın çox sevdiyi göy xalı ürgəyə yoncanı, kürüngəni narın doğrayıb verərdi. O, ata verilən arpanı həmişə düyü kimi təmiz arıtlardı. Ürgə xamlamasın deyə, arabir onu minər və həyətdə gəzdirərdi. Xalı ürgə də Aşota öyrənmişdi, onu səsindən, yerişindən tanıyırdı. At, Baqrat ağadan və Aşotdan başqa, heç kimi yaxınına qoymurdu. Ona tərəf qabaqdan gələn adamı qapır, arxadan gələnə isə təpikləyirdi. Aşot onu minib bulağa suvarmağa aparanda, ürgə əllərini qaldırır, ayaqları üstə oynamağa başlayır, hamı ona tamaşa edirdi. Aşot ürəyində deyirdi: «Qoy camaat görsün ki, mən Baqrat ağanın sevimli atını minmişəm».

Aşot tövləyə girdi. Xalı ürgə başını yana çevirib baxdı, qulaqlarını şəkləyib kişnədi. «A xalı, bilirəm niyə kişnəyirsən, acmısan» - deyə Aşot saman püfəsini, onun üstündən də arpanı axura tökdü. Bir tərəfdə dayanıb atın ceyran duruşuna baxıb dedi: «A xalı ürgə, kaş bu dünyada bir sən mənim olaydın, bir də Siranuş. Səni minəydim, onu tərkimə alıb gedəydim yaylağa. Görən deyəydi: «Bəxtəvərin saz atı var, gözəl arvadı».

O, öz-özünə danışan zaman qapı açıldı. Aşot, «kaş bu Siranuş olaydı» deyə qapıya baxdı.

Nvard əllərini belinə vurub, başını və ətli bədənini əsdirə-əsdirə içəri girdi. Aşotun yanına gəlib dedi:

- A gədə, karsan, səhərdən çağırıram, niyə eşitmirsən?!
- Xanım, vAllah, eşitməmişəm, başım ata qarışıb.
- Axmaq, tövlədə niyə ölüb qalmısan? Axı odun lazımdır. Pəncərələri də qayırtdırmadın, Baqrat ağaya nə cavab verəcəksən?
- Mən ustaya demişdim, xanım, bilmirəm niyə indiyə kimi gəlmədi. Yəqin başqa kəndə gedib.
- Yaxşı, get odun doğra!
- Baş üstə, xanım!
- Qaşqabağını niyə tökmüsən? Gəmin-zadın batmayıb ki? Armenakın arvadı mənə deyir: «Nökəriniz Aşot oğlumu şeytanladı. Uşaq evdən-eşikdən didərgin düşmüşdü, təzəcə gəlib çıxıb».

Aşot həyəcan və təəccüblə soruşdu:

- Necə? Suren gəlib?

- Elə deyirlər. Get özüylə görüş, pristavın yanına apar. Pristava de ki, qələt eləmişəm, şeytanlamışam. Eyibdir, pislilik eləmə, qonşudur.

- O köpək oğlunu özüm tutub divana verərəm.

- Gədə, dilini kəs, eyibdir!

- Xanım, sən bilsən ki, o nə aşın duzudur, belə deməzsən. Nə qədər mən burdayam, qoymaram Baqrat ağanın namusuna toxunsun.

- Bu nə sözdür? – Nvard Aşota yaxınlaşıb gözlərinin içinə baxdı. – Nə danışırısan, necə namus?

- Siranuş hər şeyi bilir.

Nvard fikrə getdi. Ürəyinə şübhələr doldu.

- Siranuş nəyi bilir? – deyə Aşotun üstünə çığırdı.

Aşot dillənmədi. Nvard qızıışdı:

- Mənim qızımı araya çəkirsən? Axmaq gədə!

Aşot udquna-udquna dedi:

- Xanım, Baqrat ağanın canı haqqı, mən bilmədiyimi danışmaram. Siranuş o axmağa bənd olub.

Nvard özündən çıxdı:

- Kiri! Elə bircə o qalmışdı! Xalqa it hürər, bizə də çaqqal. Baqrat ağa şahla şilə yemir ki, bığlarım yağa bata. O, qızını Qrikorun oğluna vermədi ki, atası malyeməzdir. Şələkli Stepanın gözəl-göyçək müəllim oğluna vermədi ki, kasıbdır. Onu min yerdən istəyirlər. İndi böyürdən bir saldat çıxıb, deyir mən də varam! Bunu əvvəldən bilsəydim, anasının abırını tökərdim.

Aşot dodaqlarını yalayıb gülə-gülə dedi:

- Ay xanım, qız könlü tutduğu dilənçiyə şah deyib gedər. Ata-ananı da saymaz...

Nvard hirslənib:

- Dilini kəs, eybəcər! – dedi. – Mən qız böyütmüşəm ki, itə, qurda getsin? Bu sözləri sən düzəldirsən! Mənim qızım aydan arı, gündən durudur!

Nvardın sözləri Aşota toxundu:

- Neçə ildə məndən nə pislilik görmüsünüz? Nə yalan görmüsünüz? Mən sizin qapınızda niyə işləyirəm? Axı, mən Siranuşu... - O, Siranuşu sevdiyini söyləmək istədi. Lakin deməyə cəsarət eləmədi. Özünü toplayıb ürəyindəkini eyhamla başa salmaq üçün dedi: - Xanım, Siranuş yekəlib, verin getsin. Amma eləsinə verin ki, evinizin içində olsun. Kasıbın gözü dağınıq olmaz. İşləyib qazanar, qızınızı saxlar.

Nvard qəhqəhəylə gülərək soruşdu:

- Yoxsa, sən də tamahın var?

Aşot başını aşağı salıb, boynunu qaşdı, yazıq-yazıq dedi:

- Nə deyim, vAllah...

- Ala e, kül başına! – Nvard ona bir qapaz vurdu. Sonra qolundan yapışib bərk itələdi.

- Çıx bayıra, get odun doğra!

Evin ortasındakı yoğun, qara dirəkdən asılmış çıraq tüstülənirdi. Anahid iynəylə piltəni çəkib uzatdı, çırağa neft tökdü.

Dirəyin yanında oturub söhbət edən ana, oğul və qızın sifəti aydın görünməyə başladı. Fikir-xəyaldən boğulub qaralmış Araksi sükutu pozaraq, danışmağa başladı.

- Heç bilmirəm nə günahın sahibiyik. Dedik, oğlumuz gələr, qolumuzdan tutar, güzəranımız yaxşılaşar. Bu da belə çıxdı. – O, üzünü Surena çevirdi. – Niyə dilini dinc qoymurdun, oğul? Gəmidə oturub, gəmiçi ilə dava eləmək olmaz! Atadan, babadan yer üzü padşahın olub, camaat da, onun rəiyyəti. Bəy dediyin nədir, bəyənmədiyən nədir... Bala, kənddə hərə bir söz danışır. Axı, bizim tayfada ara qarışdıran olmayıb. Sən niyə belə oldun? Səni kim yoldan çıxarıb, oğul?

Araksi susdu. Gözünü nimdaş xalının gülünə zillədi, nə edəcəyini bilmirmiş kimi xalını didişdirməyə başladı. Oğlunu çox danlamağa, ağır və acı sözlər deməyə ananın ürəyi gəlmədi.

Suren anasının və bacısının böyük qüssə çəkdiyini bilirdi. O, cəbhədən evlərinə qayıdıb gələndən bəri, bu ailənin dərdi, qəmi daha da artmışdı. Buna görə də Suren həyəcan keçirir, narahat olur, xəcalət çəkirdi. Ancaq gələcək, azad və şən həyat arzuları ürəyində baş qaldıran hər cür hissə qalib gəlirdi. Qanlı cəbhə həyatını, Gerasimovun soyuq, rütubətli səngərlərdə dediyi sözləri xatırladıqca, çar idarə-üsuluna qarşı olan nifrəti daha da artırırdı.

Bəzi kəndlilər elə zənn edirdilər ki, Suren dəli olmuşdur. Ona görə də padşah haqqında hərzə-hədyan danışır, atası onun ucundan bəlaya düşüb, tez-tez polis idarəsinə çağırırlar, oğlunun yerini deməsini tələb edirlər. Anası, bacısı da əzab-əziyyət çəkir.

Suren bəzən özünü məzəmmət edirdi: «Nə üçün kəndlilərin yanında padşah haqqında danışdım? Bizim Zəngəzur kəndliləri hələ savadsızdırlar, avamdırlar. Padşahı yer üzünün Allahı hesab edirlər. Onlar Peterburqda, Moskvada, Bakıda gedən mübarizələrdən, üsyanlardan xəbərsizdirlər».

Surenin ehtiyatsızlığı gəncliyindən, inqilabi işdə təcrübəsizliyindən irəli gəlirdi. Lakin müharibəyə, padşaha qarşı qəlbində nifrət bəsləyən bu saldatın gələcəyə inamı, mübarizə eşqi çox qüvvətli idi. O, düşünürdü: «Mən tək deyiləm. Comərd, Vahan, Şahmərdan mənim əməl yoldaşlarımdır. Şübhəsiz, kəndlərdə tanımadığım və hələ öz qüvvəsini göstərə bilməyən bir çox inqilab saldatları var. Əsl məsələ onları tapmaq, onlarla birləşərək, bu köhnə dünyanı devirməkdir».

Araksi kədərdən ağırlaşmış başını yavaş-yavaş qaldıraraq dedi:

- Dünən Baqrat ağagilə getmişdim. Ağa evdə yoxdu, Nvard bacı ilə danışdım. Yalvardım ki, sən barəndə ərinə desin. O da pristavdan xahiş eləsin, sən günahından keçsinlər.

Araksinin gözləri doldu. Bayaqdan dinməz oturan Anahid dilləndi:

- Ana, ağlayıb Surenin ürəyini sıxma!

Suren dedi:

- Baqratgilə nahaq getmişən, ana! Onlardan kar aşmaz.

- Niyə aşmır. Dünyanın kilidi, açarı Baqrat ağanın əlindədir.

- İt itin ayağını basdamaz. Anahid, mənim çarıqlarımı bura ver!

- Bu vaxt hara gedirsən? – deyə Anahid bikef-bikef soruşdu.

- Özüm bilirəm!

Anahid qalxıb getdi.

Araksi öz qüvvəsini boğa bilmədi:

- Yox, bala! – dedi, - səni bir də gözümdən kənar qoymaram, ürəyimi parçalama! Atanı gözlə, bəlkə bu gün gəldi.

- Narahat olma, ana, tez qayıdacağam. Kənddə qalsam, sizin üçün pis olar. Aşot kimi şeytanlar hələ ölməyib.

Araksi yumşaldı, bir söz demədi. Suren çomağını əlinə aldı, əsgərlikdən gələndə anasına verdiyi tapançasını istədi.

- Oğul, xata çıxararsan, - deyə Araksi tapançanı vermək istəmədi.

- Özümü qurddan, quşdan qorumaq üçün mənə lazımdır, gətir!

Araksi gedib tövlədə pərdilərin arasında gizlətdiyi tapançanı gətirdi. Suren onu yoxladı. İçində beş patron vardı. O, tapançanı pencəyinin qoltuq cibinə qoyub, anasına, bacısına gülə-gülə dedi:

- Salamət qalın, mən gedirəm!

- Sən yenə Nəbi kirvəgildə olacaqsan? Allah ona ömür versin, səni evində saxlayır.

Suren anasına cavab vermədi.

Anahid dedi:

- Get, özünü gözlə, amma tez qayıt. Siranuş bizdən də betər darıxır.

Anahid qardaşının üzündən öpdü. Araksi ah çəkib qollarını oğlunun boynuna doladı. Göz yaşları onu boğduğundan söz deyə bilmədi. Suren anasının nəmli gözlərindən, arıq yanaqlarından öpdü. O, hiss etdi ki, anadan ayrılmaq nə qədər çətin və əzablıdır.

- Salamət qalın, fikir eləməyin! – deyə Suren bir gün qaldığı doğma evinin yoxsul bucaqlarına nəzər salıb qapıdan çıxdı.

- Yaxşı yol, bala! – Araksi onun dalınca su atdı.

Bayırda zil qaranlıqdı. Qar yağır, külək əsirdi. Qış gecəsində, küləyin uğultusundan başqa heç nə eşidilmirdi. Elə bil kənd ölüm yuxusuna getmişdi. Anahid əlində çıraq qabaqda gedib, Surenin yolunu işıqlandırır. Darvazaya çatanda:

- Qayıdın! – deyə, Suren ayağını darvazadan çölə qoyduğu zaman qarşısında bir adam göründü. O, səsini ucadan çıxarmağa qorxmuş kimi pıçıldadı:

- Mən sizə gəlirəm.

Anahid onu tanıyıb dedi:

- Siranuş, içəri gəl! Suren, qayıt!

Dördü də evə gəldi. Onlar içəri girən kimi bir qaraltı gəlib darvazanın dalında dayandı.

Siranuşun sifəti qar kimi ağarmışdı. Bədəni yarpaq kimi əsirdi. O, töyşüyə-töyşüyə:

- Anahidlə işim var, - dedi.

- Yaxşı eləmisən, qızım. Bəs niyə töyşüyürsən? Səni qovub eləyən olmayıb?

- Yox, xala, bir az yeyin gəlmişəm.

- Otur, Siranuş, - deyə Anahid şalı onun çiyindən götürdü, qarını silkib, yenə çiyinə saldı.

Hamısı oturdu. Araksi sözə başladı:

- Dünən sizə gəlmişdim. Baqrat ağanı görmədim. Ona sözüm var, gəlməyib ki?

- Xeyr!

- Atan kəndin sözü keçən adamlarındandır. Surene əlac eləsin. Üzə çıxartsın, qızım.

Suren anasının nəyə işarə etdiyini başa düşüb, gözünü ağartdı. Araksi əhəmiyyət verməyib davam etdi:

- Bu sənin üçün də yaxşı olar, Siranuş!

Ana oğlundan ötrü hər kəsə ağız açmağa, yalvarmağa hazır idi. Ona elə gəlirdi ki, Siranuşun məhəbbəti bu işdə böyük rol oynaya bilər. O, Sureni sevdiyini atasına deyərsə, Baqrat qızının xatiri üçün bu işə əncam çəkər.

- Ana, bu sözlərin yeri deyil axı, - deyə Suren acıqlandı.

- Sözümü kəsmə, bala, Siranuş atasına dil yetirsə, nə olar ki...

- Baş üstə, Araksi xala, atam Gorusa gedib, gələr, deyərəm.

Araksi Siranuşun sözündən ürəkləndi.

- De, başına dönüm, Siranuş! De oğlumu bu əzab-əziyyətdən qurtarsın.

- Ana, səninlə işim var, - deyə Anahid Araksini bayıra çıxartdı.

Siranuş gözlərini yuxarı qaldırıb Sureni başdan-ayağa süzdü:

- Eşitdim gedirsən, səni görməyə gəldim. Ancaq belə tez niyə?

- Səbəbi məlumdur...

- Mən atama yalvaracağam, səni qurtarsın, daha dağa-daşa düşməyəsən.

- Nahaq yerə zəhmət çəkib özünü pis eləmə! Baqrat ağa ilə mənimki tutmaz.

O, pristavı, strajniki mənə satmaz. Əgər bilsə ki, kənddəyəm, özü tutub qazamata göndərər.

- Atam haqqında niyə belə danışırısan, Suren?

- Mən Baqrat ağaların, Qrikorların əlindən qaçqın olmuşam. Mənim yaşamağım onlara ziyan gətirər. Sən narahat olma.

- Niyə mənimlə belə soyuq danışırısan, Suren? – Siranuş Surenin tük basmış üzünə bir də diqqətlə baxıb, başını aşağı dikdi.

- Mən onu demək istəyirəm ki, sən kimi dövlətli qızı bizim yoxsul komada yaşaya bilməz. Sən özün istəsən də, atan-anan razı olmaz. Başını yuxarı qaldır, sözümü yaxşı eşit, Siranuş. Öz tay-tuşların sənə lağ eləyib deyər ki, Baqrat ağanın qızı bir saldata getdi.

Siranuş dilləndi:

- Sən bu sözü niyə indi deyirsən?

- Nə isə, mən gedirəm, nə vaxt qayıdacağam, məlum deyil, bəlkə də yerim qazamat olacaq, kənddən, səndən tamam uzaqlaşacağam...

- Elə danışma, Suren! – Siranuş sözünün dalını deyə bilmədi, göz yaşları onu boğdu. Sonra çiyni atıla-atıla əlavə etdi: - Sən məni qorxutma, Suren! – O, bir an düşünüb dedi. – Mən sənə yolunu yaxınlaşdırmaq istəyirəm. Əlini bura ver, - deyə Surenin əlindən tutdu, lakin utandı. Yanaqlarına bir qızartı gəldi. Hər ikisinin nəzərləri bir-birinə dikildi. İkisi də susdu. Onlar indiyə kimi bir-birinə bu qədər hərarətli, bu qədər alovlu baxmamışdılar.

- Bu nədir? – deyə Suren əlini kənara çəkdi. Ovcunun içində bir neçə qızıl vardı.

- Bu nə üçündür, Siranuş?

- Yolunu yaxınlaşdırmaq üçündür. – Onun nəmlənmiş kirpikləri qurumamışdısa da, üzü bahar çiçəyi kimi gülürdü. Siranuşa elə gəlirdi ki, bu qızıllar Sureni qurtaracaq, məhəbbətləri hicran görməyəcəkdir.

- Axı, Siranuş...

Qız onun sözünü kəsərək dilləndi:

- Heç fikir eləmə, kimə istəyirsən ver, özünü qurtar. Nə qədər lazım olsa, yenə verərəm.

Suren fikrə getdi. Siranuşun bu hərəkətini özü üçün təhqir sandı.

- Yox, almaram, - dedi.

- Sən məni incidirsən, Suren...

- Sən də məni təhqir edirsən, Siranuş... - Söhbəti dəyişdirmək məqsədilə: - Amma çox cəsarətli qızsan, - dedi. – Gecənin bu vaxtında yad evə gəlmişən. Bəs necə qayıdıb gedəcəksən?

Siranuş küskün halda cavab verdi:

- Xalamgilə gedəcəyəm, evləri yaxındadır.

- Səni güdən yoxdur ki?

Bu söz ox kimi Siranuşun qəlbinə sancıldı. Ona elə gəldi ki, Suren Aşota işarə edir.

Siranuş:

- Mən nə qədər bədbəxtəm, Suren! – dedi. Yaşaran gözlərini, üzünü əlilə tutub, başını aşağı saldı. Çiyinləri qalxıb, endi... Mənası dərin və bakir bir məhəbbət olan göz yaşları hər iki qəlbi sarsıtdı...

Onlar susduqları zaman Anahidlə Araksi gəldi. Suren getmək üçün ayağa qalxdı.

...Araksi ilə Anahid Sureni ötürmək istədilər. Bayaqdan bəri dayanıb gözünü qapıya dikmiş Aşot addım və danışiq səslərini eşitdi. Özünü göstərməmək üçün söyüd ağacının altına çəkildi. Nəfəsini içinə çəkib, hərəkətsiz dayandı, Suren qapıdan çıxdı. Anası, bacısı evə döndü. Aşot tərəddüd içində fikirləşdi: «Surenin dalınca gedim, yoxsa, Siranuşu görüm və gedib Nvarda deyim ki: «Get, qızını Armenakın evindən gətir». Aşot bu fikirdən daşındı. Surenin dalınca addımladı.

Suren kənddən aralanıb poçt yoluna düşmüşdü. Hər yan qardı. Ətraf sakitlikdi. O, yeridikcə, qar ayağının altında xar-xar xarıldayırdı. Suren, Şahmərdanı necə xilas edəcəyi haqqında düşünürdü.

Qara yapıncıya bürünüb, saçaqlı papağını gözünün üstünə basmış bir adam onun qabağına çıxdı. Nazik bir səsle soruşdu:

- Qardaş, Əngələvidə çox qalıb?

- Döngəni burulan kimi, kənddir.

- Sağ ol, qardaş, bu yerlərə nabelədəm, mənə məsləhət ver.

Suren dayandı. Hər ikisi üz-üzə durdu. Suren soruşdu:

- Nə məsləhət istəyirsən, hardan gəlirsən?

Yapıncılı əvvəlkindən də cır səsle dedi:

- Qəribəm, kənddə bir gecəliyə məni qonaq saxlayan olarmı?
 - Niyə olmur. Kəndin bəri tərəfində tək ev var, qabağında da söyüd ağacları.
 Gedərsən ora, səni qonaq saxlarlar.

- Allah köməyin olsun, qardaş. Tənbəkiden-zaddan nəyin var, bir qəlyan dolduraq? Mənim tənbəkim vardı, qurtarıb. – O, əlini yapıncısının altından cibinə saldı.

- Mən çəkən deyiləm, a kişi!

- Çəkən deyilsən? Bax, burdan da uzağa gedən deyilsən, köpək oğlu! – deyə kəsmə yolla gəlib Surenin qabağına çıxan Aşot qəmənı çıxarıb ona endirdi. Qəmə Surenin şal pencəyini deşdi, ancaq ətinə keçmədi.

Suren Aşotu tanıdı. Geri çəkilib, gücü gəldikcə onun kəlləsinə bir çomaq ilişdirdi. Aşot səndələdi, kəsilmiş budaq kimi yerə düşdü, qalxmaq istədi, bacarmadı. Suren onun qəməsini alıb, başının üstünü kəsdi. Ölüm, bütün dəhşətilə Aşotun gözünün qabağında durdu. O, düşünürdü: «Kaş bircə dəqiqə yaşayaydım».

- Qələt eləmişəm, Suren! Məni öldürmə! – deyə Aşot yalvarmağa başladı. – Axı bir kəndliyə, yoldaş olmuşuq...

Suren:

- Mən əlimi it qanına batırmaram, - dedi, - namərd! Dur get, Baqrat ağaya, dəli-divanəsi olduğun qızına «igidliyindən» danış. Məni pristava bir də şeytanla. Ancaq bil ki, sevən adamın sinəsində aslan ürəyi olmalıdır.

Suren qəmənı kənara tulladı, aralanıb Qarakilsəyə tərəf yollandı. Diri qaldığına sevinən Aşot əlini başında gəzdirdi. İsti və yapışqan kimi bir şey hiss etdi. Bu, onun barmaqlarını boyayan öz qanı idi.

On üçüncü fəsil

Gülüstanın ölüm xəbərini eşidən kəndlilər səhər tezdən Nəbinin evinə toplaşmışdı. Arvadlar qara damda ağlaşır, kişilərsə o biri evdə danışırılar. Qiyas başını aşağı salıb Gülüstanın ölümünə, onun yetim qalmış balalarının vəziyyətinə ağlayırdı. Qiyas Comərdin ona kömək etməsini xatırlayıb düşünürdü: «Bəs bu ailəyə mən nə ilə kömək edir...».

Gülməli yanını basa-basa gəldi, salam verib dayandı. Molla Heydərin ucadan fatihə verməsi Qiyası fikirdən ayırdı.

- Ə, Qiyas, gözünün yaşını axıtma, kişiyyə yanında yer ver, - deyə Əhməd Gülməliyə müraciət etdi:

- Keç otur.

Qiyas bucağa sıxılıb Gülməliyə yer elədi. Söhbət yenidən başladı.

Abbasəli yerindən qalxıb müəllimə yanaşdı, onun qulağına dedi:

- Hacı Atakişinin qonağı var idi, gələ bilmədi. Yasa gələnləri yola salmaq üçün bir qoyun ayırıb, adam göndər gətirsin.

- Hər şeyimiz var, - deyib, müəllim evə girdi.

Abbasəli yerində oturdu. Əhməd yavaşca soruşdu:

- Razi oldu? Gərək Fərmanı da gətirəydik. Aşnamın işi yaxşı gətirdi. Qızın atası Darabasda, əmisi Gorusda, nişanlısı üzü o yana – qazamata getdi, anası da üzü bu yana – ağzı açılmaza. İndi dərə xəlvət, tülkü bəy...

Abbasəli üzünü ona tərəf çevirib qulağına pıçıldadı:

- Yavaş danış, ə, - dedi, - boğazını gavahanla deşməyiblər ki... Gərək dayısını yola gətirək. Mən qoyun məsələsini qəsdən dedim.

- Başa düşürəm. Hacının dərdi-azarı qurtarıb ki, qoyun versin. Ayının min oyunu var, o da bir armudun başında. – O, yersiz irişdi. Abbasəli Əhmədin yanını basıb dedi:

- Adamsan, bizi biabır eləmə, ağzını yum.

Əhməd yenə pıçiltı ilə dedi:

- Qəbiristanlıqda min ölü var, biri də olsun Gülüstan qarı... Sən ondan danış ki...

İçəridən ağlaşma səsi gəldi. Abbasəli Əhmədin sözünün dalını eşidə bilmədi. Kənddə yanıqlı ağlaması və ağı deməsi ilə məşhur olan Gilə, ağlaya-ağlaya deyirdi:

Bu dağlar ulu dağlar,
Çəsməli, sulu dağlar,
Burda bir qərib ölmüş,
Göy kişnər, bulut ağlar.

Növrəstə sakit olmurdu, gah meyiti qucaqlayıb öpür, gah saçlarını yolub üzgözünü cırır, dəhşətli şivən qoparırdı. Arvadlar onu sakit etməyə çalışırdılsa da, qız kirmirdi.

Nifti bu vaxt gəlib qəbrin hazır olduğunu bildirdi.

Adamlar yerlərindən qalxdılar. Kişilərdən bir neçəsi cənazəyə yaxınlaşdı. Qiyas özünü qabağa verib, tabutdan yapışmaq istədi.

- Sən xəstəsən, Qiyas, - deyə Nifti ona mane oldu.

- Atam, əmim burda yoxdur, anamı basdırmağa qoymaram! – Növrəstə özünü meyitin üstə sərib, fəryadla qışqırdı:

- Ah, o ələmdarın ciyəri yansın!

Molla Heydər təsbehini çevirə-çevirə dedi:

- Asi-kifir olma, qızım, ölüm qəzanın işidir, nə eləmək olar? Gülüstan indi haqqı dünyanın qonağıdır. Qonağı yoldan saxlamaq olmaz. Ya Allah! Götürün!

Adamlar meyiti qaldırıb tabuta qoymaq istərkən, Növrəstə bərkdən qışqıraraq Gilənin qolları arasına düşdü. Əhməd adamları yara-yara keçib Növrəstənin qolundan yapışaraq dedi:

- Anam, qalx ayağa! Bacım, qalx ayağa, özünü öldürmə!

Onun hərəkətinə hamının acığı tutdu.

- Arvadların içinə soxulma, həyasız! – deyə Gilə onu geri itələdi.

Meyiti həyətdə çıxartdılar.

Hava bərk soyumuşdu. Qonaqgörməz dağından qalxan külək kəndin küçələrində at çapır, uğuldayırdı. Qar aramsız yağırdı. Tabutun bir tərəfini çiyinə almış Nifti ürəyində deyirdi: «Bu qış kasıbların qışı deyil. Taxılım yox, otum, samanım yox. Ailəmi, üç-dörd malımı qışdan necə çıxaracağam».

Tabutdan yapışmış müəllim, onunla qoşa addımlayan bacısı oğlu Yusifin üzünə, yanaqlarında donmuş göz yaşına baxıb, dərinlən köksünü ötürdü.

Qarlı və daşlı yolda ayağı büdreyib yıxılan Qiyası qaldırdılar. Onu qəbiristanlığa getməyə qoymadılar.

Adamlara qarışmayıb kənarda gedən Əhmədlə Abbasəli xısın-xısın danışdı. Əhməd deyirdi:

- Abbasəli, canına and olsun, Növrəstə xalis quyruqdur! Bəxtəvər Fərmanın başına.

- Quyruq olduğunu hardan bilirsən?

- Biləyindən, qolundan tutanda gördüm, zalımın balasında sümük yoxdur...

- Sən yaman şorgözmüzsən, a dinsiz!

- Adın haqqı, Abbasəli, mən Fərmanın xətri üçün onun qolundan yapışdım, yoxsa mənim haramla işim olmaz, dedim, görüm Fərman ağa başını yumşaq yastıq üstə qoyacaq, ya quru taxta üstə...

Abbasəli ona yanakı baxaraq dedi:

- Sənə nə var, a haramzada?

- Dost malı yaxşı olsa, dost üçün də yaxşı olar...

- Allah sənə lənət eləsin, zarafatından əl çək, məni güldürərsən! – Abbasəli sözü dəyişdirmək məqsədilə ucadan: - Hamı karvanını bu dünyadan sürəcək, amma qış günü ölmək zülmür, - dedi.

Uzaqdan bir adam göründü. Darabasdan qayıdan Nəbi camaatın yanına gəldi. Növrəstə onu görən kimi qəhərlənib qışqırdı:

- Haradasan, ata?!

- Evimi yıxan arvad, biçarə Gülüstan! – deyə Nəbi əlini gözünün üstünə qoyub hönkürdü...

On dördüncü fəsil

Pristav hirsini soyutmaq üçün kabinetində vargəl edirdi. O, əllərini peçdə qızdırdıqdan sonra böyük yazı stolunun dalına keçdi. İş qovluğunu götürüb vərəqlədi. Kağızlardan birini ürəyində oxuyub dustağın üzünə baxdı. Pristavın göy əsəbi gözlərində sanki ildırım çaxırdı.

- Dustaq Namazov, axırıncı dəfə soruşuram: inək oğurlamısanmı? Aldığımız məlumata görə sən Bakıda məşhur oğru olmusan. Kəndə gələndən də işin-peşən heyvan oğurlamaqdır.

- Siz ikinci dəfədir məni danışdırırsınız, cənab pristav. Yenə deyirəm: mən oğru deyiləm. Sizə düzgün məlumat verməyiblər. İnəyi Qarakilsə bazarından almışam.

- Kimdən?

- Bir kəndlidən.

- Yalan deyirsən! İnək sənin evindən çıxmışdır.

Pristav stolun üstündəki balaca zəngi çaldı. Qapının dalında duran strajnik içəri girdi. Pristav dedi:

- Get o biri adamları yanıma çağır, ancaq tək-tək. Cənab Şadlinskiyə də de, gəlsin! Əvvəlcə o cavan oğlanı buraxarsan!

Strajnik əlini gicgahına qaldırdı, sol dabanı üstə dönüb çıxdı. Pristav sözünə davam etdi:

- Nə üçün günahını boynuna alıb, cəzanı yüngülləşdirmək istəmirsən? Özünə yazığın gəlsin. Ömrün uzunluğunu Sibirdə çürüyəcəyini düşün.

- Kimin Sibirə sürgün ediləcəyini müəyyən edin, cənab pristav, - deyərək Şahmərdan təmkinlə cavab verdi.

Pristav əlini stola döyərək:

- Sus, oğru! – deyərək bərkdən qışqırdı. Özünü saxlaya bilməyib, Şahmərdanın üzünə dalbadal iki sillə vurdu.

Şadlinski ilə Fərman içəri girdi.

Pristav Şahmərdanı göstərərək, Fərmandan soruşdu:

- Bu adamın oğru olması haqqında nə deyərək bilərsən? Ancaq düzünü danış!

- Pristav ağa, atamı tanıyır. Bizim nəslimizdə yalançı yoxdur. O ki, qaldı Gülməli oğlunun oğru olmasına, mən sözümü silisçiyə demişəm. Çox nadir adamdır, qonuma-qonşuya sataşan adamdır.

- Sən təsdiq edirsənmi ki, inəyi oğurlayan Şahmərdan Namazovdur?

- Bəli! Sözümün düzlüyünə başımı verərəm.

Şahmərdan davam gətirərək bilməyib dilləndi:

- Atan Hacı Atakişinin malını, qoyununu oğurlamışam?

Pristav Şahmərdana acıqlandı:

- Kəs səsin! – Üzünü Fərmana çevirib: - Sən gedərək bilərsən! – dedi.

Fərman çıxdı. Əhməd içəri girdi. Əlini döşünə qoyub pristava baş əydi.

Pristav dedi:

- Şahid Əhməd Xankişinin oğlu, de görək, Namazov Şahmərdanın inək oğurlaması haqqında nə bilirsən? Xəbərdarlıq edirəm: yalan danışsan, cəzalanacaqsan!

- Mən nə deyim! Ələ alırsan əl yanır, yerə qoyursan, yer. İndi necə danışım?.. Mənim Şahmərdana yazığım gəlir, çünki kəndlimdir, atası ağır adamdır. Amma, görək düzünü deyərək, padşah divanxanasında yalan danışa bilmərəm...

Pristav onun sözünü kəsərək dedi:

- Uzatma, cavab ver!

- Ağa, gödəyi budur ki, Şahmərdan dələduzdur, oğrudur. Bu sözü silisçiyə də demişəm. Vağdülünün inəyinin oğurlanması ağa pristava aydındır. İnək Gülməli oğlu Şahmərdanın əlilə yoxa çıxmışdır. Camaat bunun bir də kəndə qayıtmasını istəmir... Daha nə deyim, ağa pristav?

- Sən gözünün içinə kimi yalan danışırısan, Hacı Atakişinin qapısında yallanan oğraş!

Pristav Şahmərdanın üstünə qışqırdı:

- Səsin kəs!

Əhməd yaltaq və hiyləgərcəsinə güldü.

Pristav Əhmədə:

- Gedə bilərsən, - dedi.

Əhməd bayıra çıxdı.

- Gördünmü, şahid üzünə necə durdu! İndi boynuna alırsanmı?

- Cənab pristav, mən oğru deyiləm. Bu hiylədir, qurmadır.

- Sən çox mahir oğrusan! – deyə pristav qəzəbləndi.

Şadlinski papiros qutusunu pristavın qabağına tutub dedi:

- Əsəbiləşməyin, cənab, papiros çəkin! Siz ki, kəndistan camaatının təbiətinə bələdsiniz.

Pristav papiros götürdü. Şadlinski kibrit çəkib onun papirosunu yandırdı.

- Bilmirəm bunlar necə adamlardır, cənab Şadlinski! Biri mal oğurlayır, biri su oğurlayır, biri qaçaqçılıq eləyir, yol kəsir, adam öldürür. Hamısını da eləyən müsəlmanlardır!

- Düz sözə nə deyim, Timofey Timofeyeviç. Müsəlmanların dərrakəsi olsaydı, bir yerdə yaxşılığa adları çəkilərdi. Mən belə müsəlmanların ucundan xəcalət çəkirəm...

Pristav papirosunu sümürüb tüstünü havaya buraxdı. Bir qədər mülayim səslə dedi:

- Dustaq Namazov, boynuna alırsanmı?

Şahmərdan qısa cavab verdi:

- Mən oğru deyiləm!

- Ə, müsəlmanların adını biabır eləmə. Boynuna al, cəzan yüngülləşsin.

- Sən su bulandırma.

Şadlinski özündən çıxdı:

- Cənab pristav. Bu nəinki, oğrudur, hətta müsəlmanlara da xaindir.

Pristav zəngi çaldı. Strajnik daxil oldu. Pristavın işarəsi ilə strajnik Şahmərdanı qabağına salıb aparmaq istərkən, bir kəndli içəri girdi.

Pristav acıqlandı:

- İcazəsiz niyə girirsən, donuz! Çarxlarında da bir pud qar gətirib otağa tökürsən.

- Ağa, qapıda adam yox idi, icazə alam. Mən vağüdülüyəm, inəyimi oğurlayanları tapmışam. Daha zəhmət çəkib axtarmayın.

- Kimdir o? – deyə pristav təəccübdən qaşlarını yuxarı qaldırdı.

- Şəkili Əhmədlə, Rəhim oğlu Şamil...

- Gördünüz mü, cənab pristav, həqiqət meydana çıxdı...

- Sus! – deyə pristav Şahmərdana barmağını silkələdi: - Dilini uzatma!

Şahmərdan pristavın sözlərinə istehza gülüşlə cavab verdi.

Strajnik pristavın əmrilə Şahmərdanı apardı.

Pristav pərtliyini büruzə vermədən Salmandan soruşdu:

- Əhvalat necə olmuşdur?

Salman əllərini döşündə çarpazlayıb danışmağa başladı...

On beşinci fəsil

Xorasan kürkünü çiyninə salıb, kürəyini mütəkkəyə söykəyən Hacı Atakişi buxarının yanında oturmuşdu. Alagöllər məsələsinin yenə təxirə salınması onu çox narahat edirdi. O, uzun müştüyünü sümürə-sümürə deyiniirdi: «Bu divanxanaların işindən baş açə bilmirəm. Belə də şey olar, altı ayda şikayətinə baxmasınlar?! Görünür Baqratla Qrikor məhkəmə sədrini doyurublar, yəqin, yeri onlara verəcək. Yox, işə on ildən sonra da baxsalar, Alagöllər mənim ayağıma kəsilməlidir. – Ürəyinin yangısını söndürmək üçün gücü gəldikcə müştüyünü sümürdü. – Allah göygöz pristava lənət eləsin. Nadürüst oğlu, kor dilənçi kimi hey alır. Məhkəmənin ağzına bir dil də atmır ki, iş düzəlsin. Heyif verdiyimiz ata və gəbələrə! Kim bilir, işə haçan baxacaqlar. Mən istəyirəm Alagölləri qış xamı eləyim».

Tamaşa, əlində dolu məcməyi daxil oldu.

- Ləzzətli kiftə bişirmişəm, Hacı, - deyə məcməyini onun qabağında yerə qoyub oturdu.

Hələ də fikirdən ayrılmayan Hacı cavab vermədi. Tamaşa ərinin nə üçün bikef olduğunu bilirdi.

- Əşi, soyutma, xörəyini ye!

- Yemirəm.

- Niyə? Gorusdan gələndən acsan.

- Mən zəhər yeyim, daş yeyim! – Hacı məcməyini kənara itələdi. – Sürülər ac qalıb qırılanda, nə yemək, nə içmək...

- Bəsdir, bəsdir, sən Allah! Yeddi yetimlə bir dərədə qalmamısan. Boğazını qırlama. Dünyanın ki dünyada qalacaq. Götür çörəyini ye!

- Sən anlamırsan. Torpaqdan gözü doyanlar qəbirdə yatanlardır! Hələ mən sağam!

- Yaxşı, yaxşı, - deyə Tamaşa qaş-gözünü süzdürüb, məcməyini onun qabağına çəkdi.

Hacı arvadına tərs-tərs baxıb dedi:

- Mənə bax, nə gündəyəm, yara bax nə sallanır!

- Yaxşı, yaxşı, - deyə Tamaşa onun sözünü kəsdi. – Əgər xörəyi Bənəvşə bişirsəydi, iştaha ilə yeyərdin. Axı, onun Fərman kimi oğlu var, xörəyi dadlı olar... Özü də birinci arvadındır...

Hacı əsəbiləşdi:

- Buğda çörəyinin buynuzu var, qarnınızı deşir?

- Hm, buğda çörəyi! Sən həmişə onu gözümə soxursan. Ayda bir dəfə üzümə baxmırsan...

Hacı, qaşlarını dartıb, gözlərini süzdürən, yaşca özündən çox kiçik olan gözəl arvadının üzünə baxdı. Onun sözünün mənasını anladı. Ürəyində: «Ah cavanlıq, cavanlıq» - deyə təəssüfləndi.

Tamaşa həmişə atmacalı sözlər deyəndə, Hacı Atakişi öz qüsurlu başa düşüb, gözəl arvadının qəlbini dövlətə-vara bağlamaq istəyirdi.

O, Tamaşaya baxıb dedi:

- Könlünü sındırmadım ki, Tamaşa! Küsmə. Bu dəfə Şuşa qalasına gedəndə sənə qırmızı məxmərdən küləcəlik alacağam. Yaxasını, ətəyini qızıl düyməyə tutarsan. Götür məcməyini apar!

Tamaşa küskün halda dedi:

- Mənə küləcə lazım deyil!

O, ağ və totuq əllərini məcməyiyyə uzatdı. Bu zaman qapı azca aralandı. Əhmədin qarğa dimdiyinə bənzər burnu, yan tərəflərə açılmış, uzun qara bıqları, sonra bütün sifəti göründü. Əhmədin qəfildən içəri girməsi ər-arvadı təəccübləndirdi. Tamaşa yaşmağını ağzına çəkib qalxdı. Məcməyini götürüb qapıya tərəf addımladı. Əhməd fürsəti fəvriyyə verməyib, Tamaşanın oynaq gözlərinə, enli və qabarıq sinəsinə, ilik kimi topuqlarına baxdı. «Armıdın yaxşısını meşədə ayı yeyər», - deyə ürəyindən keçirdi.

- Nə var, Əhməd, qaratikan kolu kimi qapının ağzında bitmişən?

Əhməd gəlib oturdu, əlini qızdırı-qızdırı dedi:

- Hacı, gəlmişəm, kömək istəyəm.

- Mənim heç kimə borc verməyə təhərim yoxdur.

- Pula gəlməmişəm, Hacı! Pristav məni yanına çağırırdı, qorxuram tutsun. Bir inək oğurlanıb, deyəsən məndən şübhələnilər.

- Düzünü de, oğurlamısanmı?

- Getdiyin Məkkə mənə qənim olsun, yox! Ürəyim ət istəsə, gəlib deyərəm, Hacı, mənə bir qoyun ver. İnəyi oğurlayan Şahmərdandır, özü də qazamatda yatır. Hacı, gərək sən pristava bir dil yetirəsən. Fərman ağa da onun qazamatdan çıxıb kəndə gəlməsini istəmir.

Hacı təəccüblə soruşdu:

- Fərmanın bura nə qarışacağı var? O, hara, Şahmərdan hara? Yoxsa, Fərmanı da yoldan çıxarmısınız?

Əhməd dedi:

- Mənim nə borcuma qalıb, Hacı, ətlə dırnağın arasına girəm.

Hacının ürəyinə şübhə doldu.

- Məni başa sal, görüm, Gülməli oğlunu dama basırlar, Fərmana nə borcu? Pristav səndən şübhələnir, mənim oğluma nə dəxli?

- Hacı, yəqin özün də eşitmişən, oğlun Nəbinin qızına bənd olub. Qız da Şahmərdana nişanlıdır. Ona görə Fərmanla Şahmərdanın arasında çəkişmə başlayıb. Fərman səndən utanıb, demir. Mən onun dostu, bu evin adamı kimi sənə açıq deyirəm, iş belədir. Fərmanın özünə də demişəm. Növrəstə bu evə yaraşan qız deyil. Amma görürəm, Fərmanın bu yoldan dönəsi təhəri yoxdur. Mən bunun gələcəyindən qorxuram. Bu söz Şahmərdanın qulağına çatar, aralığa qan düşər. İndi sən həm ata, həm də ağsaqqal kimi bu işə əncam çək. Gözünün ağı-qarası, bircə oğlun var...

- Bəsdır! – deyə Hacı onun sözünü kəsdi. – Allah sənə lənət eləsin. Başımdan ağrı qalxdı. Get Fərmanı yanıma çağır.

- Evdə yoxdur. Abbasəli ilə kəklik ovuna gedib. – Əhməd Fərmanın pristavın yanında, Şahmərdanın işinə şahid olması barədə də demək istədi, lakin hər şeyi birdən söyləməyi lazım bilmədi. – Hacı, bəlkə pristav məni orda saxladı...

Hacı başını tərpədən dedi:

- Get, bala, get, mən divanın işinə qarışa bilmərəm. Dərdim özümə bəsdir. Əhməd başını bulaya-bulaya güldü. Hacı onun hərəkətinə təəccübləndi:

- Ə, arsız-arsız dişini niyə ağardırsan! Kəndirbaz oyunu çıxartmırlar ki!.. Bizim kəndlilərin qeyrəti olsa, əngələvidlilər Alagöllər sözünü ağızlarına alıb danışmazlar. Heç fikirləşmirsiniz ki, Baqratla Qrikor Alagöllərə sahib olanda, mən nə hala düşəcəyəm?..

- Hacı, sən yaxşı adamsan, ürəyin yumşaqdır. O naxırçı oğlu sənə barəndə axmaq-axmaq sözlər danışır, sən ona pislik eləmək istəmirsən! – deyə Əhməd hiyləgərliyə başladı.

- Nə danışıb? Harda danışıb?

- Qoy qalsın, Hacı, özün yaxşı bilirsən, mən şeytan adam deyiləm.

Hacı kürkünü hirsli çiyinə çəkdi:

- Oxunu atıb, yayını gizlətmə! De görüm, mənəmlə onun nə alış-verişi?

- Düzünü deyəcəyəm, Hacı. O günü mənə pristav çağırtdırmışdı, Gülməli oğlunun üzünə dirəndim. Şahmərdan dedi ki, Hacı Atakişi o qədər mal-dövləti hardan yığıb. Sözündən belə çıxdı ki, sən Hacı Atakişi də oğrusan, mal-dövləti özün qazanmamısan!..

- Beləcə dedi?

- Yalan danışsam, getdiyin Məkkə belimi qırsın.

Hacı hirsli-hirsli:

- Get, bala, get, ovqatımı təlx eləmə! – dedi.

Əhməd çıxdı. Hacı əlləri titrəyə-titrəyə tütün eşdi, kibrit çəkməyə qıymayıb, əli yana-yana bayaq çəkdiyi papirosun oduna yandırdı. Dalbadal sümürdü, öz-özünə danışmağa başladı: «Naxırçı oğlu mənə sözümü danışır. Mən Fərmanı belə axmaq bilməzdim, o bilmir ki, mən çörəyimi itə-qurda yedirtmərim?!»

Bənəvşə içəri girib gətirdiyi lampanı yerə qoydu, dizini qucaqlayıb fikrə getmiş ərinin yanında oturdu. Onlar əvvəlcə Alagöllərdən danışdılar, sonra söhbəti Fərmanın üstünə gətirdilər. Hacı Bənəvşəyə tapşırırdı:

- Oğluna deyərsən, aqlını başına cəmləsin. Nəbi mənə tayım deyil, naxırçı oğluna nişanlanmış qız mənəmlə gəlinim ola bilməz!

Bənəvşə etiraz elədi:

- Gözümün ağı-qarası bir oğluma ürəyi tutanı alacağam. Qız mənəmlə xoşuma gəlir. Ağıllı-kamallı qızıdır. Nə olar kasıb olanda. Onun cehizi-mehizi mənə lazım deyil. Sənə varın, dövlətin əlli evi saxlar. «Hə»sini alandan sonra, elçi göndərərik...

- Qurtardın, a qəcələ beyin? – deyə Hacı Bənəvşəni süzdü. – Sən də oğlun ağıldasan. Deməzlər ki, Hacı Atakişi evinə damğalı bir inək gətirib...

- Damğalı inək niyə olur. Gül parçası kimi uşaqdır. Adı təmiz, özü təmiz. Fatı deyir ki, naxırçı oğlu heç o qızın əlindən də tutmayıb.

- Taylı gərək tayını tapsın.

Bənəvşə çoxdan ürəyinə yığılmış sözləri deməyə başladı:

- Bu sözü özünə niyə demirdin? Ot kökü üstündə bitər...

Hacı hirsliyə. Kürkünü çiyindən atıb, xoruz kimi sinəsini qabağa verdi.

- Mən nə eləmişəm?

Bənəvşə suala cavab verməyib, gözünü ocağa zillədi.

- Səndən soruşuram, de görüm, nə eləmişəm?
- Ağzımı açdırma, qoy bir daş altı qalsın, bir daş üstüdə! – Bənəvşə susdu və üzünü yana çevirdi.
- Ürəyində nə var, hamısını de!
- Tamaşanı mənim üstümə günü gətirəndə niyə namusdan danışmırdın?
- Qaraca qızın dərdi varmı ki... Bu sözləri Tamaşa gələndə niyə demirdin, hə? Üzümə bax! İndi niyə dilin çıxır? Yoxsa, sən də qocaldıqca, cavanlıq eşqinə düşürsən?!
- İndiyə kimi abırma-həyama qısılmışam...
- Hirsindən ilan kimi qıvrılan Hacı'nın əli buxarıya uzandı.
- Demək, köhnə palan içi tökürsən?! – deyə ucu alovlu bir odun parçasını götürüb Bənəvşənin başına endirdi. – Köpək qızı! Siz arvadların Allahı bax, budur!
- Bənəvşə qışqırdı. Hacı xalçanın yanacağından qorxub yerə tökülmüş odu ayağı ilə söndürdü. Bənəvşənin boynunun ardından bir təpik vurdu. Arvad üzünü üstə yerə sərdi.
- Fərman çiyində quş tufəngi, əlində bir neçə kəklik içəri girdi. Anası onu görəndə daha da qəhərləndi, hönkürtüsü otağı götürdü.
- Sənə nə olub, ana? – deyə Fərman təəccüblə gah anasına, gah əsəbi halda vargəl edən atasına baxdı...

On altıncı fəsil

Şahmərdan həbsxananın dəmir barmaqlı dar pəncərəsindən fikirli-fikirli Keçəldağa baxırdı. Yaz açıldan payızın ilk aylarına qədər sinəsini gül-çiçək bəzəyən, otu saralmayan bu dağ elə bil ağ kəfən geymişdi. Ətəkləri, Gorusun içindən axan çaya qədər uzanmış, başı kirs bağlamış dağ sanki Şahmərdanla bir fikirdə idi. Elə bil o da amansız qışın əlində dustaqdı. Şahmərdan qollarını kəsən zəncirdən, nəfəsini boğan həbsxanadan, məhzun görünüşlü bu dağ isə, qardan, borandan şikayətli idi. Dağ sanki indicə dil açıb deyəcəkdi: «Kas tezliklə yaz açılırdı, yay girəydi, qardan, buzdan silkinib çıxaydım, bənəvşə ilə yarpız ətrini hər yerə yayaydım. Tərəkmə mənə qonaq gələydi, gen sinəmdə alacıqlar qurulaydı. Qız-gəlinlərin nəğməsini, çobanların tütək səsinə bir də eşidəydim...».

Üç il əvvəl baş vermiş bir hadisə, böyük bir mübarizə günü, Şahmərdanın gözləri qabağında canlanır, sanki indi də ona qüvvət verirdi.

...Yayın qızmar bir günüdür. Bakı coşqun və dalğalıdır. Fəhlələr zülmə qarşı, gələcək azad həyat uğrunda tətillər edir. Onların rəhbəri Bakı bolşevik təşkilatıdır. Comərd, Vahan, Şahmərdan yanaşı addımlayırlar. Göyə qaldırılmış qırmızı bayraqlar quş kimi qanad çalır. Bu mübariz bayraqların altında vüqarla yeriyan – rus, azərbaycanlı, erməni, gürcü və başqa millətlərin oğullarıdır. Burjuaziyanın, çar məmurlarının canına vəlvələ düşmüşdür. «Yaşasın neft ordusu!» «Yaşasın sosializm!», «Rədd olsun mütləqiyyət!» sözləri hər tərəfdən eşidilir.

Polislər, atlı kazaklar tökülüb gəlir. Qamçılar, gordalar, tufənglər işə düşür. İki qüvvə – ölüm və həyat – üz-üzə çarpışır...».

...Qonşu kameradan ucalan mahnı Şahmərdanı xəyalından ayırdı:

«Gün gəlibdir günortanın yerinə,
Həcər xanım qalxdı atın belinə.
Əşrəfi, mirvari düzüb telinə,
Qoy sənə desinlər, ay qaçaq Nəbi!
Həcəri özündən, ay qoçaq Nəbi!»

Şahmərdan, qollarındakı zəncir səslənə-səslənə pəncərənin qabağından geri çəkildi. İki kameranı bir-birindən ayıran, o qədər qalın olmayan divara qulağını söykəyib, güclə eşidilən sözləri dinlədi.

«Pəncərədən görünür Gorusun dağı,
Ah çəkməkdən əriyib ürəyimin yağı.
Ayaqda qandalaq, silis dustağı...
Mənim bu günümdə gələsən, Nəbi!
Qazamat dalını dələsən, Nəbi!»

Kameranın qapısı şaqqıldadı. Həbsxana rəisi içəri girdi. Divara söykənən Hayk Aslanyan ona əhəmiyyət verməyib oxumağa davam etdi.

- Kəs səsini! Bir də Nəbi adı çəksən, dilini kəsərəm! – deyərək rəis onun üzünə bir sillə vurdu. – Axmaq oğlu, axmaq! Nəbi müsəlman, sən erməni... Niyə onun haqqında deyilmiş sözləri oxuyursan?

- O sözləri Nəbiyə el, camaat qoşub. Çünki igid oğlanmış. Bizim yerdə igidi, kəndlinin halına qalanı hamı sevir. Onu mən də sevirəm. Həmişə də onun barəsində oxuyacağam. O, sizin kimilərin canına lərzə salmışdı. Kaş Nəbi indi də sağ olaydı, gəlib bizi qurtaraydı!

Qəzəbindən gözləri kəlləsinə çıxan rəis gücü gəldikcə Aslanyana bir-iki sillə də vurdu.

- Əlahəzrətin düşməni olan bir qaçaq haqqında sən nə cəsarətlə oxuyursan? Sənin gönünü soyaram.

Rəisin sillələrindən üzünü yana çevirməyən Aslanyan dedi:

- Yenə deyirəm: bu sözləri erməni də oxuyur, musurman da. Uşaq da, böyük də...

Dustağın sözləri rəisin ürəyinə ox kimi sancıldı. İçəridən alışıb yanan rəis tapançasını yuxarı qaldıraraq ona tuşladığı vaxt, jandarma nəfəri içəri girdi. Ona yanaşaraq qulağına nə isə pıçıldadı. Rəis əlini aşağı salıb dustağa dedi:

- Səninlə sonra danışırıq! Qayda-qanunu pozduğuna görə səni karsəə salacağam.

Qapı bağlandı. Şahmərdan, kamerada səsin kəsilməsindən rəisin getdiyini bildi. O, rəisə mərdanə cavab verən dustağın kim olduğunu bilmək istədi. Dirsəyi ilə divarı döydü. O biri kameradan dustağın cavabı gəldi. O da görüb tanımadığı Şahmərdanın «dirsək işarəsi»lə maraqlandı.

Bir gün Şahmərdan divardan kameraya balaca bir deşiyin açıldığını gördü. Bunu açan, Kafan mis mədəni fəhləsi Hayk Aslanyan idi. O, deşiyi bıçaqla

açmışdı. Bıçağı isə ona verən həbsxana açarçısı Sergey Musatov olmuşdu. Onun çiyində jandarma poqonu olsa da, qəlbi, arzuları başqa idi.

Şahmərdan əvvəllər deşiyin açılmasını, Aslanyanın dediyi sözləri jandarma hiyləsi zənn etmişdi. Lakin fürsət düşdükcə etdikləri söhbət onları qəlbən yaxınlaşdırdı. İyirmi yaşına təzə girmiş Hayk, mədəndəki fəhlələrin ağır güzəranından Şahmərdana danışmışdı. Həbs edilməsinin səbəbini belə nağil eləmişdi: «Keçən il evləndim. Öz kəndimiz Xınzirekdən Şuşanik adlı gözəl bir qız aldım. O, evdə işləyirdi, mən mədəndə. Sən demə, mədən sahibinin oğlu Haykaz bir gün arvadımı küçədə görür. O saat gözü düşür. Şuşanikin qabağını kəsib, irişə-irişə ona göz vurur, söz atır. Arvadım onun hərəkətlərinə fikir verməyir. Başını aşağı salıb gedir. Həmin günün səhəri mən işdə olanda Haykaz gedir bizə. Şuşaniki evdə tək görür. Başbir olmağı Şuşanikə təklif edir. Şuşanik ona razılıq vermir. Haykaz onu dilə-sözə çəkir, yenə iş düzəlmir. Haykaz arvadımı qorxudur, deyir ki: ərini mədəndən çıxardacağam. Şuşanik yenə ona əl vermir, söyüb evdən qovmaq istəyir. Haykaz getmir, arvadıma zorla əl atmaq istəyir. Şuşanik çığırır, qonşular tökülüb gəlirlər... Haykaz gedir. Şuşanik hirsindən ağlamağa başlayır...

Bu əhvalatı arvadım mənə deyəndə qan vurdu beynimə. O qudurğan köpək oğlunu öldürmək üçün fürsət axtardım. Bir gün, atası ilə gəldi mədənə. Qayıdıb gedəndə külüngü götürüb onlarla bir yerdə mağaradan çıxdım. Atası qabaqca faytona oturdu. Oğlu da əyləşəndə, külüngü başına endirdim. Elə bircə dəfə ağzını açıb yumdu. Məni öldürsələr də, qəmim yoxdur. Qisasımı almışam. Amma, bu həbsxanadan çıxmaq, Şuşanikin üzünü görmək istəyirəm. Deyirəm, kaş o qaçaq Nəbi sağ olaydı, məni qurtaraydı. Nəbi haqqında atam mənə çox danışib. Oxuduğum sözləri də o öyrədib. Bəylərin, meliklərin, pristavların qənimi imiş. Bax, indi sağ olsaydı, bizi qazamatdan qurtarardı...».

On yeddinci fəsil

Növrəstə evdə təkdir. Atası Naxçıvana duz gətirməyə getmişdi. Əmisi Əngələviddən qayıtmamışdı. Qardaşı məktəbdə idi.

Ayaqlarını kürsüyə uzadıb, başını yastığa qoymuş qız, gözünü gah qapıya dikib nişanlısını gözləyir, gah da bacadan içəri yağan qara tamaşa edirdi. O, iki səs eşidirdi: bayırda gərmə qalağının üstünə qonmuş qarğanın «qar, qar» səsini və öz ürəyinin döyüntüsünü. Zehnində birləşən bu səslər bir-birinə zidd idi. Qarğa qış, qar istəyirdi, Növrəstənin qəlbi isə xoşbəxtlik baharı! Anasının ölümünü, nişanlısının tutulmasını, yoxsul güzəranlarını gözünün qabağına gətirdikcə, canını üşütmə sarırdı.

Növrəstə müvəqqəti də olsa dərdi-fikri unutmaq üçün kürsü yorğanını başına çəkdi. Elə bil bayırdakı şaxta onun ürəyinə dolurdu. Çox keçmədi ki, yun kürsü yorğanın altında, təndirin istisindən xoşallanıb yuxuya getdi. Qış da unuduldu, dərd-kədər də. O tamamilə başqa bir aləmdə idi. Müstəqil yaşa çatmış, məhəbbət nə olduğunu anlayan hər qızın arzuladığı bir aləmdə idi.

...Baharın gözəl çağıdır. Ev adamla doludur. Gülən kim, oynayan kim, şuxluq, məzəlilik göstərən kim. O, gəlinlik paltarını geyib, tavus quşu kimi gözəlləşmiş və gərdəyin dalında oturmuş qızlar, gəlinlər onun başına toplanmışlar.

...Şənlik qurtardı, hamı dağılıb evinə getdi. O, tək qaldı. Cavan bir oğlan gərdəyin dalına keçdi. Gəlinin xınalı əlindən tutub duvağı üzündən götürdü. Bu cavan Şahmərdan deyil, Fərman idi...

Növrəstə yuxuda qışqırdı. Öz səsinə hövləyə ayıldı. Yorğanı üstündən atıb başını qaldırdı. Əlini şiddətlə döyünən ürəyinin üstünə qoydu. Növrəstə yuxudakı bahardan, toy şənliyindən ayrıldığına təəssüf etdisə də, Fərmana qismət olmadığına sevindi.

- Yuxuma gör kim girir, - deyə dərinə köksünü ötürdü. Başını qaldırıb, bacaya baxdı. Dünəndən bəri yağan qar dayanmışdı. – Bəs Yusif niyə gəlib çıxmadı? – deyə ayağa qalxıb, qardaşının dalınca getmək istədiyi vaxt qapı açıldı. Üz-gözünü sarımış bir adam içəri girdi, o, qapını örtüncə, külək qar tozunağını içəri doldurdu.

- Sən kimsən, ay qardaş? – deyə Növrəstə üstünün qarını çırpın adama tərəf addımladı. Naməlum adam başlığını açdı, üzünü Növrəstəyə çevirib:

- Mənəm, narahat olma! – dedi.

Qızın gözləri alacalandı, rəngi ağardı. Qarşısında Fərmanı deyil, elə bil ki, canavar gördü.

Fərman dedi:

- Anan öləndə kənddə deyildim. Sənə başsağlığı və təskinlik verməyə gəlmişəm. Allah rəhmət eləsin! Fikir eləmə, canın sağ olsun. – Fərman keçib kürsünün baş tərəfində oturdu. – Kənarda niyə durursan, ay qız? Mən sizə qonaq gəlmişəm. Yoxsa, gəldiyimdən narahatsan?

Növrəstə qaşqabaqlı halda cavab verdi:

- Dur get! Bu saat qaynanam gələcək, səni görər, yaxşı düşməz.

- Sən yenə naxırçı arvadını özünə qaynana hesab eləyirsən? Onun oğlu Sibirlik olub. Sənin bundan xəbərin yoxdur? Ondan əlini üz...

Növrəstə titrək bir səslə dedi:

- Dur get deyirəm sənə!

- Hirsələnə, Növrəstə. Qonağı qovmaq yaxşı deyil. Yaxına gəl, sənə iki kəlmə sözüm var.

Növrəstə durduğu yerdən tərpənmədi, gedib qonşuları çağırmaq istədi, lakin özünün biabır olacağından qorxdı. Fərman yerindən qalxıb ona tərəf addımladı. Qız evin o biri bucağına çəkildi.

- Növrəstə, sənin xatirini dünyalarca istəyirəm. Ürəyim səni tutmasaydı, dalınca bu qədər sürünməzdim...

Fərman cibindən pul çıxartdı. Növrəstə yerini dəyişdirdi.

- Al bu pulları, atan gələncən xərclə. Hamısı bax, şax-şax yüzlükdür. Al, al bu pulları! Ancaq, qaçma. Qoy nəfəsim nəfəsinə dəysin...

Növrəstə titrəyə-titrəyə dedi:

- Qeyrətsiz, çıx evdən!

Fərman pulları cibinə qoydu. Əlini xəncərinə atdı. Bir söz demədən Növrəstəni süzdü. Fərmanın baxışlarında vəhşi bir ehtiras vardı. Bu boranlı qışda onu çəkib bura gətirən də ehtiras idi.

Fərman gülə-gülə dedi:

- İndi sözün nədir? – O, dəstəsi gümüş xəncəri yarıya qədər siyirib, şaqqıltı ilə qınına saldı. – Bu saat mənimlə gedəcəksən. Düş qabağıma!

Növrəstə daha nə titrəyir, nə də həyəcan keçirirdi. Öz eşqinə, əhd-peymanına olan inamı ona qüvvət verirdi. Öz mənliyini, namusunu qorumaq üçün ölümündən də qorxmurdu.

- Səndən cavab gözləyirəm! – Fərman qaravaşlarına acıqlandığı kimi, onun üstünə çıxırdı.

- Sən fürsət tapıb qara niyyətlə bizə gəlmisən! Amma nahaq yerə. Bu saat get! Alçağın biri!

- Uzun danışma, düş qabağıma, yoxsa... - Fərman xəncəri yenə qınından çəkdi.

Növrəstə daha kəskin bir səsle dedi:

- Məni evdə tək görüb, kişilənmə!

Fərman ona tərəf gəldi.

- Yaxın gəlmə, bütün kəndi bura tökərəm!

Fərman onu tutmaq istərkən, Növrəstə geri çəkildi.

- Əgər qeyrətin varsa, məndən əl çək!

Fərman qızın bu sözlərindən ürəkləndi və elə zənn etdi ki, bir az da bərkisə, Növrəstə onun olacaqdır.

- Uzun danışma, düş qabağıma! – deyə yenə xəncəri göstərdi. – Sən başa düşmürsən. Mən Hacı Atakişinin oğluyam, kəndi dağıtsam da, gözümlü üfürən olmaz. Mən istəyirəm ki, hər şey öz xoşunla olsun. Yoxsa, səni yumurta kimi cibimə qoyub apararam.

- Mənim meyitim də sənə qismət olmayacaq. Məndən başqa cavab gözləmə. Sənin itiyin burda tapılmaz, yaxşısı budur, çıx get!

- İndi ki, elədir, ürəyini parçalamayınca, getməyəcəyəm! – deyə qəzəbindən alışıb yanan Fərman xəncəri tamam çıxartdı.

Növrəstə tez bucaqdan təndir şişini götürdü. Bir-birilə barışmaz iki ürək qarşı-qarşıya durdu. Fərman – kişiliyinə, qüvvət və ehtirasına; Növrəstə – namusuna və eşqinin gücünə arxalanmışdı.

- Mən əlimi sevdiyim qızın qanına bulamaq istəmirəm.

Növrəstə dedi:

- Əgər qeyrətin varsa, yaxına gəl! Ah, Şahmərdan, hardasan?..

Fərman birdən qəhqəhə çəkib güldü. Növrəstə elə zənn etdi ki, Fərman dəli oldu.

- Mən səni sınaırdım, ay dəli! – deyə Fərman vəziyyəti dəyişmək istədi. – Sınaqdan mərdanə çıxdın, afərin! Sənin kimi qızı öldürməyə adamın ürəyi gəlməz. Şişi at yerə, mən də xəncəri qınına salıram. Bu gündən sən mənim bacım, Şahmərdan qardaşımdır. Toyunuzu özüm eləyəcəyəm. Pristavın yanına gedib nişanlığının buraxılması üçün minnətçi düşəcəyəm. – O, xəncəri qınına saldı. Keçib kürsünün üstündə oturdu. – Elə bil küsülü idik, barışdıq...

Növrəstə yerindən tərpənmədi.

- Növrəstə bacı, indi nə fikir eləyirsən? Yoxsa, yenə inanmırsan? Onda gərək mən doğrudan namussuz olam, Hacı Atakişinin yox, itin belindən gəlmiş olam. Gəl otur! – Fərman onu bütün şübhələrdən uzaqlaşdırmağa çalışdı.

- And iç!

- Atamın getdiyi Məkkəyə and olsun, düz deyirəm. Ürəyimə güllə dəysin, sözümdə yalan yoxdur. Atam bu məsələni bildi, məni danladı. Mən də fikrimdən əl çəkdim. Məni bura göndərən də atamdır. Dedi, get üzr istə, qızın könlünü al. Tapşırı ki, Növrəstə də bu işi üstüörtülü saxlasın, adımıza layiq deyil. Sən də məni bağışla, Növrəstə bacı!

Növrəstənin sifətində nazik bir qızartı və sevincdən doğan incə bir təbəssüm göründü. O, sadə, sözünə, əhdinə sadıq olan mərd adamlara məxsus bir ürəklə gəlib oturdu. Onlar heç bir zaman bu qədər bir-birinə yaxın durmamışdılar. Fərman gözlərini qızın uzun kirpikli ala gözlərindən ayırmadı. Onun xəyalı yenə dolandı. Dodaqları tərpəndi, lakin bir söz deyə bilmədi. Növrəstə şalının ucu ilə alınının tərini sildiği zaman, Fərman birdən onu qucaqladı. Növrəstə qışqırdı. Onlar xeyli süpürləşdilər. Nəhayət, Fərman sol əlilə qızın boğazından, sağ əlilə də biləyindən yapışdı. Növrəstə xırıldaya-xırıldaya onu söyməyə başladı. Fərman məqsədinə çata bilməyəcəyini yəqin etdi. Ehtirası amansız bir intiqama çevrildi. Əlini xəncərə atdı. Növrəstə son dəqiqələri fəvtə vermədi. Onun biləyini dişlədi. Fərman əlini xəncərdən çəkib, biləyini tutdu və ağrıdan qışqıraraq ufuldamağa başladı. Fərsətdən istifadə edən Növrəstə onun xəncərini çəkib ayağa qalxdı.

- Hə! Necəsən?! – deyə xəncəri onun sinəsinə dayadı.

Fərman yalvarmağa və qışqırmağa başladı.

- Səni öldürməyəcəyəm, namussuz! Dur get! Amma varına, dövlətinə güvənib qudurma!

Bu zaman qapı açıldı. Gələn Abbasəli idi. Fərmanı kürsünün yanında yığılmış görcək, mat qaldı.

- Sənə nə olub? – deyə Abbasəli tez onun yanına getdi.

- İş belə gətirdi...

Abbasəli ağasına sadıq görünmək üçün Növrəstəyə söydü və onu təhdid etdi. Növrəstə dedi:

- Ağzının sözünü danış. Yekə adamsan. Bilirəm, bayırda bu İtin keşiyini çəkirdin. İndi onu apar, möhkəm bağla. Qoy başqa qapılarda sülənib adamları qapmasın!

Abbasəli dişini-dişinə qıcayıb:

- Ancaq, bu sənə çox baha tamam olacaq, Nəbinin qızı! – dedi və dəsmalını çıxardıb Fərmanın biləyini bağlayaraq, onu apardı.

Növrəstə xəncəri yükün dalına atdı. Qapının dalını vurdu, gəlib kürsünün yanında oturdu, özü də hiss etmədən fikrə getdi. İndicə böyük hünər göstərən qızın ürəyinə bir vahimə çökmüşdü. O, özü üçün qorxmurdu. Atasına, əmisinə, Şahmərdana xətər toxunacağından qorxurdu. Ona elə gəlirdi ki, bu əhvalatdan sonra, Hacı Atakişi oğlu bütün kəndi, divanı-dərəni bura yığacaq, bu yoxsul komanı yandıraraq külə döndərəcək.

Bayırda şiddətlə əsən küləyin uğultusu onu fikirdən ayırdı. Kürsünün üstünə tökülmüş qan damcısı Növrəstənin gözüne dəniz kimi görünürdü. Su gətirib qanı yumaq üçün ayağa qalxdığı zaman, qapı döyüldü. Ürəyinə cürbəcür fikirlər gəldi. Qapı ikinci dəfə döyüldü.

Növrəstə şişi götürüb qapıya yaxınlaşdı:

- Kimsən?

- Mənəm, qapını aç!

Bu, Şahmərdan idi.

Növrəstə şişi kənara tullayıb qapını açdı. Şahmərdan içəri girdi.

- Ah, bibioğlu, nə yaxşı səni buraxdılar! – deyə Növrəstə qollarını onun boynuna saldı. – Şahmərdan qızı sinəsinə basdı və onun saçlarından, nəmli gözlərindən öpüb dedi:

- Dərdini bilirəm, Növrəstə! Bir saat qabaq gəlmişəm. Anam hər şeyi deyib. Qaynanamın ölümü məni yandırır. Nə etmək, ürəyini sıxma!

Onlar qoşa oturdular.

- Qazamatda çox əziyyət çəkdin? – deyə Növrəstə sualedici nəzərlərlə ona baxdı.

- Pristav, strajniklər neçə dəfə məni döydülər. Bu işi mənim başıma gətirən, məni pristava şeytanlayan Hacı Atakişi oğlu ilə Əhməd idi. İnək yiyəsi oğruları tapmışdır. Oğrunun biri Əhməd, biri vağüdülü Şamil imiş. Qazamatdan çıxandan sonra öyrəndim ki, ikisini də tutublar. Qəribə budur ki, «oğru budur» deyə Fərman üzümə durdu. Onun mənimlə əvvəldən ədavəti var. O fağır Qiyasın üstündə sözə gəlmişdik. Vaxt gələr, hər kəs payını alar. Sən danış görək, nə var, nə yox?

Növrəstə evlərinin axtarıldığını, əmisinin Sureni gizlədib ələ vermədiyini danışdı.

Şahmərdan çənəsini ovucları içinə alıb, dirsəklərini kürsünün üstünə dayadı. Gözlərini dama-dama yorğanın üstündə gəzdirdi. Birdən nəzəri qan damcılarına sataşdı.

- Bu nədir, Növrəstə?

Növrəstə deməyə söz tapa bilmədi. Şahmərdan onun tutulduğunu hiss etdi. Qız Şahmərdanın təəccüblü baxışları qarşısında özünü itirdi.

- Bu nə qandır, Növrəstə? – deyə Şahmərdan təkrar soruşdu.

Növrəstə yenə fikrə getdi: «Hər şeyi açıb deyimmi? Desəm, aralığa qan düzməzmi? Bəlkə Şahmərdan mənə inanmadı?»

Həmişə qəlbi iradəsinə tabe olan və hər sirri ürəyində gizli saxlamağı bacaran Növrəstə, bu dəfə kövrəldi. Qəlbi iradəsinə hakim oldu.

- O, səninlə ədavəti olan adamın qanıdır, - deyə cavab verdi.

- Fərmanın?

- Bəli!

Növrəstə başına gələn bütün əhvalatı söylədi.

- Sağ ol, Növrəstə, ürəyimi dağa döndərdin! Sənin etibarına inanırdım, amma bu qədər qoçaq olduğunu bilmirdim.

Növrəstə qəhərləndi. Şahmərdan gülümsündü.

Bu gülüş Növrəstəni qanadlandırdı. Şahmərdan onun nəzərində yüz qat böyüdü. Dünyanın ən mərhəmətli, ən alicənab bir adamı kimi göründü. O, ürəyində dolandırdığını dilinə gətirib dedi:

- Mən səhv etmişəm, gerek o alçağı öldürəydim. İndi qorxuram sənə... - Sözüün dalını deməyə dili gəlmədi. Şahmərdan onun fikrini anlayıb dedi:

- Məndən arxayın ol! Tək onu öldürməklə iş qurtarmır. Devin canı şüşədə olan kimi, onların da canı mal-dövlətdə, torpaqdadır. O mal-dövləti, torpağı alıb, kasıblara vermək lazımdır. Onlardan bu cür qisas almaq gərəkdir.

Gün əyilmişdi. Şahmərdan getmək üçün ayağa qalxdı.

- Hara tələsirsən? – deyə Növrəstə onu saxlamaq istədi.

- Əngələvidə əminin dalınca getmək lazımdır. Darıxma, bundan sonra hər gün yanında olacağam.

Növrəstə dinmədi. Şahmərdan qapıya tərəf addımlarkən, Comərd içəri girdi.

- Bax, əmim özü gəldi! – deyə Növrəstə tez süpürgəni götürüb Comərdin üstünün, ayaqlarının qarını təmizləməyə başladı.

- Özüm təmizləyərəm. Zəhmət çəkmə!

Comərd dəsmalını çıxarıb qardan islanmış üz-gözünü sildi. Şahmərdan ona tərəf yeriyib salam verdi.

- Şahmərdan, mənim əzizim, gəlmisən?!

Onlar qucaqlaşib öpüşdülər. Kürsü başında yenidən söhbət başlandı. Comərd Şahmərdanı həbsdən qurtarmaq üçün Vahanın yanına məsləhətə getdiyini dedi. Şahmərdan həbsxanada Kafan fəhləsi Aslanyanla tanış olmasından danışdı. Söhbəti kəndlərdə inqilabi mübarizə işi üzərinə gətirdilər. Comərd Bakı Komitəsindən aldığı məktubu oxudu. Bu məktub, kəndliləri mülkədarlara qarşı mübarizəyə çağırırdı...

On səkkizinci fəsil

İqor Arkadyeviç Tumanov yenə təbdən çıxmışdı. Nadir hallarda gülümsəyən bu adamın qaşqabağı tökülü idi.

- Təzə nə xəbər söyləyə bilərsiniz, cənab Şadlinski? – deyə o, əlini stola çırpdı.

Tumanovun qarşısında cücəyə dönmüş Mirzə Məhəmməd Şadlinski dıxsındı. Dərhal yerindən qalxıb, yenə eyni sürətlə stula oturdu. Tumanovun gözlərində yanan qəzəb atəşi onun qəlbinə vəlvələ saldı.

- Yox, cənab Şadlinski, siz vəzifənizi ya başa düşmürsünüz, ya da işləmək istəmirsiniz... Fikrinizi açıq deyin! Tənbəl öküz kimi gözünüzü döyməyin!

Kin və qəzəb dolu baxışların təsirindən yerində otura bilməyən Şadlinski ayağa qalxdı. Əllərini ovuşdura-ovuşdura yaltaqcasına dedi:

- Təqşirim olan yerdə cənab naəalnikin məni danlamağa, söyməyə, öldürməyə də ixtiyarı var. On yeddi ildir imperator həzrətlərinə qulluq edirəm, necə ola bilər vəzifəmi başa düşməyəm. Necə ola bilər qəsdən işləməyəm! Vahalon ki, mənim məlumatlarım əsasında bir çoxları Sibirə göndərilibdir. Əsl

nəcabətimin bəy olduğuna, imperatora məhəbbət və sədaqətimə inanmasaydınız, şübhələyə bilərdiniz. İnanın, mən, əlahəzrətə və sizə həmişə sadıq olmuşam.

- Uzun nitq söylədiniz, cənab Şadlinski! Sədaqətinizi sözdə yox, işdə göstərməlisiniz.

Şadlinskinin üzündəki ifadə dəyişildi. Duruxa-duruxa dedi:

- Gözüm, qulağım, dilim...

- Susun, cənab Şadlinski! – Tumanov onun sözünü kəsdi. – Gözünüz kor, qulağınız kar, diliniz laldır. Xəfiyyə işçisi ilanı yuvasından çıxarmağı bacarmalıdır! Bakıdan gəlmiş şəkili Comərdin kəndlilərlə elədiyi söhbətdən xəbəriniz varmı? Onun nə iş ilə məşğul olduğunu bilirsinizmi?

- Xeyr!

- Məlumat veriblər ki, Comərdin yanına çox adam gəlib gedir, söhbətinə qulaq asırlar. O, kəndliləri ayılmaq məqsədilə Mirzə Ələkbər Sabirin şeirlərindən oxuyur. Bu adam çox şübhəli və təhlükəlidir...

- Bu məlumatı kim verib, cənab naçalnik?

Tumanov mənalı-mənalı baxıb başını silkələdi:

- Belə sula vermək sizin üçün ayıbdır. Təcrübəli xəfiyyə!

Şadlinski:

- Belə bir məlumatda ki, siz söyləyirsiniz, əlahəzrətin taxt-tacına xətər gətirəcək heç bir şey yoxdur, - dedi. Sabirin şeirləri isə lağlağıdan başqa bir şey deyil. Bir də Sabir ölüb gedib. Ölünün imperator həzrətlərinə nə xətası dəyə bilər? – O, yaltaqcasına güldü.

- Anlağınız çox dayazdır, cənab Şadlinski. Sabirin şeirlərini lağlağı adlandırmaq sizin siyasi kütlüyünüzə dəlalət edir. Xoşbəxtlik burasındadır ki, o, tatarca yazır. Siz onun şeirlərindəki mənanı yaxşı başa düşmürsünüz. Onun şeirlərini yayanlar bizim üçün ən təhlükəlidirlər.

Şadlinski başını tərpədə-tərpədə dedi:

- Biz müsəlmanların iki dayağı var: əlahəzrət padşahımız, bir də Məhəmmədin Quranı!

Tumanov qaşlarını çatdı, ciddi bir vəziyyət alıb dedi:

- Bunu bilirik, ancaq onu bilmirik ki, səhih məlumatları niyə Şadlinski vermir? – Tumanov əsəbilikdən əlində fırlatdığı yoğun, göy karandaşı onun gözüne sarı uzatdı. – Xəfiyyə hər şeyi belə aydın görməlidir! – Şadlinski başını geri çəkdi. – Siz qorxaqsınız! Xəfiyyə cəsarətli olmalı, hər şəkllə düşməlidir. Yeri gələndə yumşaq, yeri gələndə amansız olmalıdır. Xəfiyyənin əsas vəzifəsi ürəklərə girib söz çəkmək, sırr almaqdır. Amma siz, yeddi aydır fərari bir saldatın yerini öyrənə bilmirsiniz. Kim bilir, bəlkə sizə zidd olan bir təşkilatın üzvüdür. – Tumanov Ani olaraq susdu.

- O saldat şəkili Nəbigildə idi. Özüm ona arxalıq tikdirmişəm, cənab naçalnik, başqalarından eşitsəydim, şübhə elərdim.

- Onu tapa bilmədiniz.

Şadlinski başını aşağı saldı, azacıq fikirdən sonra gözlərini döyə-döyə dedi:

- Cənab naçalnik, mənim məlumatım yalan ola bilməz.

- Sizinlə işləmək mümkün deyil. Ancaq sağ-salamat buraxılmayacaqsınız. Hələlik, mən sizi həbs edirəm. – Tumanov zəngi çaldı. Caydaq jandarma nəfəri

daxil oldu: - Apar bunu! Mənim göstərişim olana qədər damda qalsın. Yanına heç kəsi buraxma!

Jandarma nəfəri əlini gicgahına aparıb, Şadlinskiyə getməsinə başı ilə işarə etdi. Şadlinski jandarmın qabağına düşüb getmək əvəzinə, Tumanova tərəf yeriyib onun ayaqlarını qucaqladı.

Tumanov tez geri çevrilib:

- Xəpcil it kimi qapma! – deyə, çəkməsinin burnu ilə onu geri itələdi.

Şadlinski özünü düzəldib titrək səslə dedi:

- Yaxşı buyurursunuz, naçalnik. Mən on yeddi ildir jandarm idarəsinin itiyəm. Ancaq vəfalı itəm. Bir dəfə də sahibimi qapmaq fikrində olmamışam. Buna inanıb, mənə çətin iş buyurun, yerinə yetirməsəm, öz əlinizlə məni güllələyin.

Tumanov onun qara sifətinə, pələ qulaqlarına, domba gözlərinə, tuluq qarnına diqqətlə baxıb dedi:

- Bu dilləriniz ölümdən qorxduğunuz üçündür. Qalxın ayağa, bişərəf!

- Mən ölümdən dəhşətli şey bilmirəm. Mən yaşamaq, ömrüm uzunluğunu çəkmələrinizin tozunu yalamaq istəyirəm. Şərəfim, şöhrətim əlahəzrət imperatora dua və qulluq eləməkdir. – O, Tumanovun uzunboğaz çəkmələrini yenə qucaqladı, başını yuxarı qaldırıb, onun üzünə irişdi.

Tumanov:

- Siz bir oyunbaza, kəndirbaz kosasına oxşayırsınız, - deyə ucadan güldü, sonra ciddi və amiranə bir səslə əlavə etdi: - Əlinizi ayağımdan çəkin, xəpcil it!

Tumanov jandarma nəfərinin getməsinə işarə etdi. Şadlinski ayağa qalxıb, Tumanovun qabağında qurudu. Tumanov dedi:

- Mən sizi bu dəfə bağışlaram, ancaq nə olur-olsun gərək Suren Poqosyanı tapasınız. Suren ələ keçirilsə, əlahəzrət imperatordan ənam alacaqsınız. Anladınız mı?

- Anladım, cənab naçalnik, Allah ömrünüzü uzun eləsin. Bu mərhəmətinizi əvəzsiz qoymaram. Məndə namus varsa, başınızı uca elərəm.

Şadlinski dalı-dalı çəkilib, otaqdan çıxdı. Elə bil ilan ağzından qurbağa qurtardı.

Şaxtalı fevral axşamıydı, hava küləksiz və təmizdi. Təzə yağmış qardan və göy üzündə mirvari dənələri kimi görünən ulduzlardan kənd işıqlanmışdı. İnsanlar evlərinə çəkilmiş, it-pişik gərmə qalaqlarında, eyvanlarda, isti yerlərdə gizlənmişdi.

Çiyindənən yamaqlı çörək torbası asmış bir dilənçi Armenakın həyatına girdi. Ətrafına baxdı, gəlib-gedən olmadığını görüncə, qapının ağzında uzanıb bərkdən qışqırdı.

Səsə Anahid içəridən çıxdı:

- Bu kimdir? – deyə təəccüblə dilənçiyə baxıb evə qayıtdı, dərhal atası ilə bərabər həyəətə çıxdı.

- A kişi, kimsən, niyə uzanmısan? – deyə Armenak soruşdu.

Dilənçi cavab vermədi. Armenak əyilib onun üzünə baxdı. Tanımadı. Yerə düşmüş kələ-kötür ağacından, çörək dolu torbasından dilənçi olduğunu yəqin etdi.

- Götür, qızım, evə aparaq, dilənçiyə oxşayırsan. Soyuqdan əl-ayağı donub, dili tutulub.

Dilənçini içəri apardılar. Araksi ocağın qırağında yer saldı. Dilənçini yatağa uzatdılar. Bir azdan sonra dilənçi bərk qışqırdı:

- Mən hardayam?!
- Mənim evimdə.
- Sən kimsən?
- Armenakam, a kişi!
- Hanı mənim torbam, ağacım, Armenak kirvə?
- Sən kimsən, nəçisən?

Dilənçi yorğanı üstündən atıb, əllərini ocaqda qızdırı-qızdırı dedi:

- Bir stəkan su verin, ürəyim yerinə gəlsin.

Anahid parçı doldurub ona verdi. Dilənçi suyu içib dərindən nəfəs alaraq dedi:

- Məni bu evə kim gətirib? Ah, köpək oğlunun canavarı.

Armenak soruşdu:

- Nə canavar?

- Mən yazıq dilənçiyəm. Bir çətən külfətim var. Dilənib-dolanıb onları saxlayıram. Başımın qəzov-qədəri çoxdur. Nağıl eləməklə qurtarmaz. Şəkidən gəlirəm. Bu kəndin kənarına çatanda gördüm ki, bir yalquzaq ağzını açıb dalımca gəlir...

Araksi onun sözünü kəsərək:

- Yaxşı ki, it həyətdə kişini parçalamayıb, - deyə ocağa gərmə parçası qoydu.

- Hə, qadan alım. Bir tikə çörəyim ovsanata düşdü.

- A kişi, adın nədir, haralısan?

- Adım Allahyardır, dulusluyam. Axı, sizə canavardan deyirdim. Mən gəldim, o da dalımca. Mən ayağımı yeyinlətdim, o əl çəkmədi. Gördüm yaxınlaşıb məni parçalayacaq, özümü saldım bu həyətə. Daha özümü-sözümü bilmədim...

- Allahyar, yaxşı qurtarmısan.

Dilənçi dedi:

- Balalarım başsız qalacaqdı. – O, Araksini, Anahidi göstərərək soruşdu: - Bu əyalındır, bu da qızın?

- Bəli.

- Allah salamat eləsin. Oğlun da varmı? Oğul adama köməkdir, ürəkdir.

Armenak dillənmədi.

Araksi dərindən ah çəkib dedi:

- Qarğalar mənimdir, yumurtası dağlarda.

- Necə bəyəm, bacı? Yoxsa sizə baxmır? Evlənib ayrı yaşayır?

Armenak onun sözünü kəsərək dedi:

- Qardaş, oğul barəsində gəl danışma, Anahid, gör yeməyə nəyimiz var!

- Mən ac deyiləm. Allah evinizi abad eləsin. Siz ki, məni qışın soyuğunda çöldə qoymadınız e, Allah sizdən razı olsun. Bir az canım qızsın, durub gedəcəyəm. – O, çiyinlərini ata-ata kobudcasına güldü: - Armenak kirvə, evinə baxıram, görürəm, kasıb adamsan. Nə ilə dolanırsan, a kişi? Dördayaqlıdan, torpaqdan-zaddan nəyin var?

- Maldan-qoyundan arxayırıq. Bir tikə yerimiz var, kərdi-külə qayırb, kartofdan, pencərdən əkib, ölmə-diril yaşayırıq.

Dilənçi mənalı-mənalı başını tərpedərək dedi:

- Ay Armenak kirvə, oğulun yaxşısı yaxşıdır, pisinə nə deyəsən. Məni bağışla. Oğlun oğul olsa, qoymaz korluq çəkəsən!

- Nə bilirsən, oğlum var ki, belə danışırısan?

- Üzümlü unlu görüb, adım dəyirmançı çağırma. – O, Araksini göstərdi: - bacımın da adını bilmirəm...

- Adı Araksidir.

- Araksi bacı deyəndə ki, qarğalar mənimdir, yumurtası dağlarda, bildim ki, oğlunuz sizdən ayrı yaşayır. Nə olar, canı sağ olsun. Uzaqdan səsi də gəlsə, təsəllidir.

Ocağın qırağında oturub söhbətə qulaq asan Anahidin gözləri xumarlanırdı.

Armenak dedi:

- Dur, qızım, yat, gecə keçir.

Dilənçi dedi:

- Mənə bir yastıq verin, atım başımın altına, ocağın qırağında çimir eləyim, səhər erkən gedəcəyəm. Bayırda qalanınız yoxdur ki?

- Niyə soruşursan?

- Dedim, qapını bağlamayasınız, gedəndə sizi oyadıb əziyyət verməyim.

- Əziyyəti yoxdur. Allah qonağısan, istəyirsən on gün qal!

Araksi qapının dalını vurub çırağı söndürdü. Hər kəs soyunub yerinə girdi, dilənçi paltarlı uzandı.

Armenakın xorultusu evi götürdü. Bu aramsız xorultudanmı, fikir-xəyaldanmı, dilənçinin gözüne yuxu getmirdi.

Gecədən xeyli keçmiş qapı iki dəfə döyüldü. Oğlu didərgin düşəndən sonra səksəkəli yatan Araksi oyandı. Ancaq yerindən qalxmadı. Qapı bir də döyüldü. Ana, qapını döyənin oğlu olduğuna şübhə etmədi, tez geyinib çırağı yandırdı. Qapıya tərəf addımlayıb, ehtiyat üçün soruşdu:

- Kimdir?

- Mənəm, ana!

Suren içəri girdi. Araksi qollarını onun boynuna saldı... ana ürəyinin kədərini ifadə edən ikicə söz dedi:

- Yazıq bala!

Ana, oğlunun üşümüş əllərini qızdırmaq üçün, ovucları içində ovuşdurmağa başladı.

- Səni evindən qaçaq salanın kuması dağılsın! Gəl, otur bala, yazıq bala!

- Oturmağa gəlməmişəm, ana. Onu deməyə gəlmişəm ki, sağ-salamatam. – Suren gözünü atasının solğun üzündə, bacısının qızarmış yanaqlarında dolandırdı: - Bu kimdir, ana? – Suren ocağın qırağında başını bürümüş, çarıqlı ayaqlarını yorğandan bayıra çıxarmış adamı göstərdi.

- Dilənçidir, canavar qovub salıb bizim həyətdə. – Araksi dilənçinin başına gələn əhvalatı nağıl etmək istəyirdi ki, Suren onun sözünü kəsdi:

- Mən gedirəm, ana.

- Hara? Bəs nə vaxt sən öz evində rahat oturacaqsan, oğul! – Ana kövrəldi. – Bəs atanla görüşmək istəmirsən?

- Tezliklə qayıdacağam, ürəyini sıxma! Atama de ki, mən getdim. Di sağ ol! Suren evdən çıxdı.

Söhbəti eşidən dilənçi yerindən qalxdı:

- Qapını bağlama, Araksi bacı, mən də gedirəm... - O, torbasını, ağacını götürdü.

Araksi:

- Niyə tələsirsən, Allahyar qardaş? – dedi. Səhər açılar, gedərsən, otur.

- Mənzilim uzaqdır. Eviniz abad olsun.

Dilənçi vacib bir iş üçün tələsirmiş kimi, dərhal evdən çıxdı. Araksi qapını bağladı. Ərini oyatmaq, Surenin gəlib qayıtdığını demək istədi. Ancaq bunu eləmədi. Yerinin üstündə oturub əllərini qoynuna qoydu. O, hər dəfə oğlunun üzünü görəndə, sanki yenidən cana gəlir, gedəndə, özünü ölü kimi hiss edirdi. İndi bu ananın yaralı qəlbini ancaq onun vəziyyətinə düşənlər bilirdi...

Dilənçi bayıra çıxanda o tərəfə bu tərəfə baxdı. Təzə, yumşaq qar üstünə düşmüş ayaq rədlərindən başqa heç nə görmədi. Həyatın ortasında azacıq dayandı. Sonra Sureni mənzilinə aparıb çıxaracaqmış kimi, rədləri izləyə-izləyə həyətdən çıxıb döngəni buruldu.

Dülgərxanada yanan çıraq dörd adamın sifətini işıqlandırmışdı. Vahan, Comərd, Suren, Şahmərdan bir-birinə yaxın oturmuşdular. Vəziyyət imkan vermədiyi üçün, bunlar tez-tez görüşə bilmirdilər. Bugünkü toplanış vacib bir məsələ üçündü. Söhbət başlanmamış Suren qapıdan bayıra boylanıb o tərəfə bu tərəfə baxdı, heç kimi görmədi. Geri qayıtdı. Qapını bağladı.

- Başlaya bilərik, - deyə yerində oturdu.

Bu zaman dülgərxananın qabağına kölgə düşdü. Kim isə qapıya yanaşdı, sol gözünü qıyıb sağ gözüylə açar yerindən içəri baxdı. Zəif işıqda dülgərxananın bir bucağından başqa heç nə görmədi, lakin hənirti duydu. Nəfəsini içəri çəkib qulağını ehmalca qapıya verdi. O, içəridə danışılan sözlərin hamısını eşitmək istəyirdi. Vahan sakit və mülayim bir səslə deyirdi:

- İrticanın ən amansız dövrüdür. Çar jandarmları demokratiya və inqilab deyən ağızları əbədilik yummaq istəyirlər. Romanov və onun nazirləri coşqun fəhlə hərəkatından qorxur. Ancaq mütləqiyyət hələ ölməyib. O, inqilabi fəhlə təşkilatlarını dağıdır, həbsxanaların sayını artırır, xəfiyələri, casusları çoxaldır.

- Doğrudur, doğrudur! – deyə Şahmərdan dilləndi.

Vahan davam etdi:

- Lakin zülm zəncirinin qırılacağı, inqilab günəşinin doğacağı vaxt uzaq deyildir. Mütləqiyyət böhran keçirir, qanlı müharibə böhranı! Vəzifəmiz, soyğunçu müharibənin doğurduğu fəlakəti kəndlilərə başa salmaq, hər yerdə inqilabi-kütləvi çıxışlar təşkil etməkdir. Bunu partiyamız, Lenin yoldaş tələb edir. Bu işdə qüvvətli olmağımız üçün sıralarımızı artırmalıyıq. Tək əldən səs çıxmaz. Qüvvət əlin birliyindədir. Kəndlilərdə böyük güc var. Bu, torpaqsız yoxsullardır. Biz, kəndliləri torpaq üçün, mülkədarların zülmündən qurtarmaq üçün mübarizəyə qaldırmalıyıq. Əsl məsələ budur!

- Düzdür, - deyə Comərd onun sözünü təsdiqlədi. – Torpağa həsrət çəkənlər çoxdur. Şallaq və qazamat qorxusu olmasa, kəndlilər mülkədarları, melikləri boğazlarlar.

Vahan davam etdi:

- Comərd, biz şallaqlardan, hədə-qorxulardan çəkinməyib kəndliləri öz haqlarını tələb etmək üçün hazırlamalıyıq. Onlara deməliyik ki, torpaqlı, çörəkli olmaq istəyirsinizsə, mübarizəyə girişin, özü də mərd-mərdana!

Vahan xeyli danışdı. Suren və Şahmərdan gələcək mübarizələri üçün ürək sözlərini dedi. Comərd sözə başladı. O qurtardığı zaman tappıltı eşidildi. İşıqdan qaçıb pərdələrin arasında gizlənən yarasa birdən yerə düşdü. Əgər onu biri götürüb bayıra atsaydı, bayaqdan bəri qulağını qapıdan çəkməyən kölgəni görərdi. Soyuqdan əllərini ovuşduran, toyuq kimi ayağının birini götürüb, o birini qoyan bu adam çəkilib getmək istəmirdi. Ürəyində götür-qoy edirdi: «Cəsəret göstərim, ya hiylə? Tapança işlədim, ya dil?»

Qapının cırıltısı ona fikirləşməyə imkan vermədi; dərhal çəkilib dülgərxananın dalında, divarın dibində gizləndi. Comərd, Suren və Şahmərdan bayıra çıxdı. Comərdlə Şahmərdan bir tərəfə, Suren isə başqa səmtə getməyə başladı. Onların keşiyini çəkən adam hansının dalınca gedəcəyini fikirləşmədən, Sureni izlədi. Suren küçənin düz yerində gedəndə o geri qalır, döngəni burulanda o da tez burulurdu.

Dilənçi Sureni qapılarına kimi güddü. Böyük bir sirri açmış kimi, sevincindən yerə-göyə sığmıyırdı. Kənddən çıxıb poçt yolu ilə Gorus şəhərinə üz qoydu...

Tumanov quberniya jandarm idarəsinə şikayət yazırdı. Qapı açıldı. Şadlinski içəri girdi. Tumanov qələmi saxlayıb, dik onun üzünə baxdı:

- Nə xəbərlə gəldin?

- Mühüm xəbərlə, naçalnik! Təşkilat tapmışam, naçalnik! İnqilabçılar təşkilatı!

- Otur, müfəssəl danış! – deyə Tumanovun qaşqabağı açıldı.

Şadlinski özünü tərifləyə-tərifləyə danışdı. Dilənçi paltarında Armenakgilə gedib gecələdiyini, Surenin evə gəldiyini, onun dalınca düşüb dülgərxanayadək getdiyini – hər şeyi təfərrüatına qədər dedi. Canavar əhvalatına gedəndə, Tumanov güldü, əlini onun çiyninə vura-vura dedi:

- Afərin, indi əsl filyor adını sənə vermək olar. Demək, kələfin ucu tapılıb. Bu gündən biz o dülgərxananı nəzarət altına alarıq, hamısını bir yerdə yaxalarlıq. Çətini onların toplandığı yeri bilmək idi. Amma yenə də ehtiyatı əldən buraxmamalıyıq. İlk növbədə Armenak Poqosyan dama basılmalıdır. Təşkilatın ələ keçməsi üçün o, əlimizdə açar olmalıdır. – Tumanov stolun üstündən kağızı götürüb əlavə etdi: - Səndən şikayət yazırdım. Bu hünərinə görə yazmayacağam. – O, kağızı cırıb atdı. – Afərin, cənab Şadlinski! Get Surenin dalınca gəz, başa düşdünmü?

- Mən vəzifəmi on yeddi ildir yaxşı başa düşmüşəm, cənab naçalnik! – deyər Şadlinski özündən razı halda hırıldadı. Yerindən qalxıb getmək istərkən, jandarma nəfəri içəri girib dedi:

- Qazamatdan bir dustaq qaçıb, naçalnik!
- Necə? – deyər Tumanov əsəbi halda bayıra qaçdı.

On doqquzuncu fəsil

Şahmərdan, anasının çörək qoyduğu balaca xurcunu götürüb evdən çıxdı. Gülməlinin halı pozulmadı. Özünü sakit, toxtaq saxladı. Gilə kövrəldi:

- Get bala, Allah sənə yaxşı yol versin! Çox qalma, tez qayıt, toyunu eləyək. Ana özünü saxlaya bilməyib hönküdü.

Gülməli arvadına acıqlandı:

- Gedənin dalınca ağlamazlar, ay arvad!

Şahmərdan anasının boynunu qucaqlayıb dedi:

- Ağlama, ana, uzaq başı bir aydan sonra yanıdayam.
- Get nişanlıni da gör, oğul!
- Siz qayıdın, ana. – Şahmərdan həyətdə onlardan ayrıldı.

...Şahmərdan Növrəstəni eyvanda gördü.

Ocağın qırağında durub nə işə bişirən qız onu evə dəvət elədi.

- Səninlə görüşməyə gəldim, Növrəstə. Mənə sözümdən, tapşırığından? Sənə nə alım?

- Sağ get, salamat gəl. Amma, çox yubanma ha!..

Qız nişanlısının Bakıya gedəcəyini qabaqcadan bildiyi üçün təşvişə düşmədi. Ona oturub bişirdiyi yarma çəkməsindən yeməyi təklif elədi. Şahmərdan oturmadı. Növrəstə nişanlısını açıq ürəklə yola saldı. Həyəət qapısına kimi onunla yanaşı addımladı.

- Di, sağ ol! Qayıt. Darıxma, mən də tez gələcəyəm.

Qız ayrılıq dəqiqəsində özünü saxlaya bilmədi. Dolmuş gözlərini gizlətmək üçün kalağayısı ilə üzünü örtüdü.

Şahmərdan Bakıya nə məqsədlə getdiyini ata-anasına, nişanlısına düz deməmişdi. O, Bakı partiya təşkilatına Zəngəzur kəndlilərinin vəziyyəti, onların apardıqları mübarizənin xarakteri haqda məlumat verməyə və oradan siyasi kitab, qəzet gətirməyə gedirdi.

Pristavın əmrilə Əngələvid camaatı səhər tezdən kilsənin qabağına toplanmışdı. Dik daşın üstünə qalxmış keşiş danışdı:

- Vətəndaşlar! Pristav ağa burada dedi ki, rus qoşunları Qafqaz cəbhəsində igidlik göstərir. Keçən il Ərzurum və Trabzon alınıb. Biz ermənilər türklərin basılmasını istəyirik. Biz istəyirik ki, Türkiyədəki qardaş-bacılarımızla birləşək. İndi qeyrət vaxtıdır! – Həmişə sakit danışan keşiş, indi çığır-çığır, əl-qolunu ata-ata deyirdi: - Vətəndaşlar! Gərək əlahəzrət imperatora kömək edək onun canına və qoşunlarına dua etməkdir. Baqrat ki, müharibəni davam etdirsin. Mənim köməkliyim, ağa, irəli gəl, nə verəcəksən, nə köməklik edəcəksən, de!

Mesrop daşın üstündən düşdü.

Baqrat dedi:

- Qoy əvvəlcə Qrikor danışsın.

Qrikor üz-gözünü turşutdu:

- Mən danışmaq bilmirəm, sən danış!

- Danışmaq bilirsən, malına qıymaq istəmirsən! – Baqrat onu qabağa itələdi.

– Danış, danış!

Daşın üstündə oyuq kimi görünən Qrikor dedi:

- Qardaşlar, mən onu bilirəm ki, padşah öz padşahımızdır. O, davam eləyir, qan tökür, kimin üçün? Bizim üçün. Mən əngələvidli Qrikor da oğlumu saldat vermişəm. İndi də padşahın qoşununa ətlik üçün on qoyun verirəm.

Baqrat yerindən dilləndi:

- Xəsislik eləmə, Qrikor, on qoyun azdır, artır!

Qrikor sözü qulaq ardına verdi və aşağı düşüb Baqrata pıçıldadı:

- Evin dağılsın, çox verə bilmirəm axı! Niyə məni qızardırsan?

Baqrat vəznəli göy çuxasını yellədə-yellədə daşın üstünə çıxdı. Yekə qarnını qabağa verib danışmağa başladı:

- Ermənilər! İş o yerə gəlib çatıb ki, gərək padşahımıza kömək eləyək. Ermənilər! Elə bilirsiniz padşah kasıbdır, yox! Padşahımızın xəzinəsi doludur. Amma biz gərək öz sədaqətimizi göstərək.

Pristav ağa buyurdu ki, onun dediklərini siz kəndlilərə başa salım. Musurmanlar da hər yerdə bu işə başlayıblar. Biz gərək musurmanlardan geri qalmayaq. Biz gərək siyahı tutaq, kimin nə verdiyini yazaq. Mən, Qrikor kimi xəsislik eləməyəcəyəm. On qoyun nədir?!

Bu söz Qrikora xoş gəlmədi. Ağzını-gözünü əyib, yerindən dilləndi:

- Yaxşı, Baqrat ağa, sən əliaçıqsan, lap evini də yerli-dibli ver! Mən...

Pristavın ona əyri-əyri baxması Qrikoru susdurdu. Baqrat sözünə davam etdi:

- Mən yüz manat pul, iki yüz pud buğda, iyirmi qoyun verirəm. Qoy padşahımızın qoşunu yeyib, qüvvətə gəlsin! Düşmən qabağından qaçmasın. Bundan başqa, gələn il Dəvəöləndəki yerimdən gələn taxılın hamısını verəcəyəm. Mən gərək Şəkidə Hacı Atakışiyə, Bakıda Tağıyevə, Nağıyevə göstərəm ki, ermənilər, əlahəzrət imperatoru musurmanlardan çox istəyir. Ermənilər! Varınızı bu yolda əsirgəməyin! Toplanan şeylərin hamısını Allahın bu evinə – kilsəyə yığıb, pristav ağaya təhvil verəcəyik.

- Yox, yox, - deyə pristav etiraz etdi. – Bu hökumət işi deyil, camaat özü könüllü toplayır. Əlbəttə, əlahəzrət bu hörmət və məhəbbətinizi qiymətləndirəcək. – Pristav əyilib Baqratın qulağına pıçıldadı: - Gərək deyəydin ki, hökumətin bu işdən xəbəri yoxdur.

Baqrat da onun qulağına dedi:

- Bəs bizim torpaq məsələmiz – Alagöllər məsələsi nə zaman qurtaracaq? Məhkəmə niyə bu gün-sabaha salır?

Pristav Baqrata cavab vermədi. Atları gətirməyi strajniklərə əmr elədi. Aşot da onlarla bərabər getdi.

Kürəyini kilsənin divarına söykəmiş Qurgen üzünü qardaşı Baqrata tutub soruşdu:

- Sənin Dəvəöləndə hansı yerin var?

- Təzə almışam.

- Kimdən?

- Armenakdan. – Baqrat qardaşına tərs-tərs baxıb, səsini qaldırdı: - Heç kəs dillənmir, gərək elə öz qardaşımın gözü məni götürməsin!

Anahid camaatın içindən uca səslə dedi:

- Biz yerimizi satmamışıq. Bəlkə Baqrat ağa zorla almaq istəyir, qoy alsın!

Qurgen dedi:

- Ala bilməz, məgər divan-dərə yoxdur? Adam qolugüclü olanda, baş kəsər?

– Qurgen Baqratın üzünə dik baxıb əlavə elədi: - Alagöllər məsələsini qurtarmamış, yazıq kəndlinin bir parça yerinə göz dikmişən. Bu insaf deyil, axı!

İndiyə kimi Baqratı camaat içində bu cür hörmətdən salan olmamışdı. O, içindən qıvrıla-qıvrıla dedi:

- Qardaş, məni camaatın içində biabır eləyirsən, elə! Amma qoy pristav ağa eşitsin, görək bu dilləri sənə kim öyrədib!..

- Kim öyrədib? Yoxsulluq, ehtiyac, aclıq! Sən iki yüz pud buğda verirsən. Mənim ailəm evdə acdır. Armenakın külfəti altının palazını götürüb Qrikora iki çanaq arpaya satıb. Daha bəsdirin! Kəndlidə tutar qoymadınız. Birinin yerini pulla, birininkini zorla aldınız!

Baqrat pristavın qulağına pıçıldadı:

- Yalan deyir, ona bu dilləri öyrədən Surendir, o qaçaq gədədir. – Sonra Qurgenə tərəf gəldi. – Sən çox ulayacaqsan, bayquş! – deyə ona bir sillə vurdu.

Qurgen silləyə sillə ilə cavab verdi.

Ara qızıxdı.

Peysəri o yan bu yana dönməyən pristav irəli yeridi, şallağı sol əlindən sağ əlinə keçirib dedi:

- Əlahəzrətə hörmətiniz budurmu? Vəhşilər, idraksızlar!..

Pristavın şallağı Qurgenin boynuna dolandı. Qurgen ağzına gələnı pristava dedi. Onun hər bir sözünə pristavın şallaq zərbələri cavab oldu.

Anahid pristavın ayaqlarına düşüb qardaşının bağışlanıb üzə çıxması və Qurgeni döyməməsi üçün yalvarmağa başladı. Keşiş qızı kənara çəkdi. Bu zaman strajniklərlə Aşot gəldi. Pristav Qurgenin qollarını bağlamağı onlara əmr etdi. Üzgözündən əyyaşlıq, nadürüstlük yağan caydaq strajnik atdan düşdü. Qurgenin qayışını açıb qollarını bağladı.

Pristav dedi:

- Sal atın döşünə!

Strajniklər Qurgeni apardılar.

- Camaat! Sözünü, danışığını bilməyənləri bu kökə salarlar! – deyə Baqrat güldü.

Hamı onun soyuqqanlılığına heyrət elədi. Pristav ata minmək istərkən, Anahid onun qabağını kəsdi. Qardaşının bağışlanmasını xahiş etdi. Pristav gözü yaşlı qızın yalvarışına etina eləmədi. Aşot üzəngini basdı. Ehtiram və yaltaqlıq əlaməti olaraq Baqrat atın cilovundan tutub çəkməyə başladı. O, qəsdən belə elədi

ki, camaatdan aralansın, təkliddə pristavdan Alagöllər barəsində yenə xahiş eləsin. Pristav atın cilovunu əlinə almaq istədisə də, Baqrat vermədi.

Atın döşündən çəkilməyib yalvaran Anahidə pristav gözünü ağartdı, sonra atını məhmizlədi...

İyirminci fəsil

Tumanov kresloya söykəlib qaş-gözünü oynada-oynada əlindəki kağızı oxuyurdu:

«...Rəis Tumanov cənablarına yeni məlumat verməyi özümə şərəf hesab edirəm. Comərd Almurad oğlu ilə Şahmərdan Gülməli oğlunun şübhəli və təhlükəli adam olduqları gün kimi aşkardır. Onlar Şəkiddə heç bir iş görməyib, tez-tez başqa kəndlərə gedirdi. On gün qabaq ikisi də Əngələviddə olublar...

Tumanov karandaş götürdü.

- Şadlinskinin verdiyi məlumatla düz gəlir, - deyə axırıncı cümlənin altından cızıq çəkib, oxumağa davam etdi: - Getdikləri yerlərdə onların nə danışdıqlarını yaqin sizə xəbər verirlər. Comərd ayrı-ayrı kəndlilərin – Qiyasın, Niftinin evinə gedir. Onun yoxsullar arasında nüfuzu, hörməti artır. Hər şeydən çox torpaq məsələsindən danışır. Şahmərdan dünən Bakıya getdi. Səbəbi naməlumdur. Bunların ermənilərlə əlaqə saxlamaları da şübhə doğurur. Əngələvidli Suren Poqosyan onlara tez-tez gəlib gedir...

- Bu da doğrudur! – deyə Tumanov yenə cümlənin altından xətt çəkib oxudu: - Comərdin və Şahmərdanın tezliklə tutulması sakitlik və dinclik yaradar. Əlahəzrətin sadıq nökrə: molla Heydə».

Tumanov məlumatı seyfə qoyduğu zaman jandarma nəfəri içəri girib bir adamın gəlməsini söylədi. Rəis kim olduğunu soruşdu. Jandarma nəfəri dedi:

- Kəndlidir, deyir vacib işim var.

Tumanov gələn adamın xəfiyyələrdən biri olduğunu zənn edərək, icazə verdi. Əli ağaclı bir kəndli daxil oldu. Tumanov diqqətlə baxdı, heç kimə oxşada bilmədi.

- Kimsən, nə istəyirsən?

- Vacib məlumat gətirmişəm, naçalnik, - deyə kəndli kağızı Tumanova uzatdı və tez geri çəkildi.

Tumanov kağızı oxudu: «...Pristavın nahaq həbs etdiyi, indi Gorus qazamatında saxlanılan Qurgen Xaçaturyanı iki günə kimi azad etməyiniz sizə təklif olunur. Təklifi yerinə yetirməsəniz, sağ qalmayacaqsınız!»

Tumanov əsəbiliklə başını yuxarı qaldıranda, alnına tuşlanmış tapançanı gördü. Heyrət onu sarsıtdı. Bir an özünü toplayaraq:

- Kimsən? – deyə soruşduqda və əlini tapançaya atanda, qarşısındakı adam kəskin səslə dedi:

- Cənab Tumanov! Tapançanı stolun üstünə qoyun! Yerinizdən tərpənməyin! – Tumanov tərəddüd etdi. Ağaclı adam qabağa gəlib amiranə bir səslə:

- Tapançanı yerə qoyun, deyirəm!

Tumanov özünü itirdi. Əli əsə-əsə tapançanı stolun üstünə qoycaq, ağaclı adam tez götürüb qoynunda gizlətdi və otaqdan çıxdı. Tumanov dili dolaşa-dolaşa qışqırdı:

- Qoymayın, tutun!

O, bayıra çıxanda Suren gözdən itmişdi.

Fikir-xəyal Tumanovu əldən salırdı. Nə evdə, nə də idarədə rahat ola bilirdi. O, bu gün evdən çıxarkən, əhvalatı lazımı yerinə yazıb bildirməyi qərara aldı. Lakin kabinetinə girəndə fikrini dəyişdi. Geniş otağa, yaşıl örtüklü stola, Nikolayın şəklinə baxdı. Xəfiyyələri qəbul eləyib, göstərişlər verdiyini, bir sözlə, özünün jandarma məmuru olduğunu yada saldı. Dumanlı fikir-xəyal içində dərinlən köksünü ötürdü. Suren xəyalən gözünə göründü. Otaq başına fırlandı. Suren deyirdi: «Sənə verdiyim vaxt bu gün tamam olur, niyə dustağı buraxmamısan, alçaq! O gün səni öldürmədim, indi kəllənə beş patron çaxacağam, özü də sənin öz tapançanla!»

Həmişə sirr saxlamağa adət etmiş rəis indi öz ürəyini kimə açə bilərdi?! Axı, onu qulluqdan çıxararlar, həbs edərlər. Axı, onun hərəkətlərini də izləyən, lazım gəldiyi vaxt ondan böyüklərə açıb deyə bilən xəfiyyələr var! Amma özü açıb desə, bəlkə cəzası yüngülləşərdi... O ağırlaşmış və kütləşmiş başını stolun kənarından götürdü. Əhvalatı Yelizavetpola¹, quberniya jandarm idarəsinə yazmaq istədi. Rəisin zəhmi onu basdı. İradəsi zəiflədi. Qarlı, şaxtalı Sibir, katorqa qorxusu ürəyinə üşütmə saldı, əli titrədi, qələmi yerə düşdü, fikir onu götürdü: «Mənim cəsarətim, qeyrətim beş patronlu tapançada və bu poqonlarda imiş! Tapançamı naməlum şəxs aldı, poqonlarımı da qubernator alacaq. Mən qorxaqlıq etmişəm. Yox, yox, mən xəyanət etmişəm...».

O, öz səsindən səksəndi. Əllərini gicgahlarından götürüb, ayağa qalxdı. Geri çevrilib Nikolayın şəkli ilə üz-üzə durdu. Rusiyanın böyük jandarmı Nikolay sanki gözünü ona ağardıb deyirdi: «Sən ölməlisən, xain!»

Tumanov əllərini yuxarı qaldırıb titrək bir səslə dedi:

- Yox, əlahəzrət, mən heç vaxt sənə xəyanət etməmişəm. Otuz beş il taxt-tacınızın keşikçisi olmuşam. Sizdən yalnız aman və mərhəmət istəyirəm!..

O, xəyalda ikən birdən qapı açıldı. Hərdən onun yanına gəlib-gedən, lazımı məlumatları verən poçta-teleqraf işçisi İvanov içəri girdi, əlindəki teleqramı Tumanova uzadıb dedi:

- Cənab Tumanov, oxuyun! Ancaq bir qədər gec gətirmişəm. Bunun da səbəbi var.

Tumanov teleqramı aldı. Hirsli-hirsli soruşdu:

- Kim yazıb? Nə yazıb?

- Deməyə dilim gəlmir, cənab. Biz bədbəxt olduq!..

Tumanov teleqramı tələsik oxudu. Onu heyranət götürdü.

- Yalandır, ağ yalandır! Qubernator belə teleqramı vura bilməz! Mən inanmıram.

¹ Yelizavetpol - Gəncənin keçmiş adı.

- İnanın, cənab! Əvvəlcə mən də inanmırdım. Amma, bu kağız o teleqramın doğrulduğunu isbat edir. Mən teleqramı alan kimi sizə gətirmədim. Dedim, bəlkə yalandır. Sensor bu kağızı oxuyandan sonra, əhvalatı mənə dedi. Mən də inandım. Kağızı on gün əvvəl Petrovskda həbsxanadan çıxmış bir goruslu qardaşına yazıb. Bu da kağız.

İvanov kağızı oxudu:

«Əziz qardaşım Markar! Bu yaxında görüşərik. Petrovskda dustaq olanlar buraxıldılar. Siz də bilin və şad olun, padşahı taxtdan saldılar...».

Tumanov ildırım vurmuş kimi qapqara qaraldı. Əsəbiliklə kağızı ondan aldı və cırıb yerə atdı. Başına iki əlli vurdu.

- Öl, yerə bat, Tumanov! – dedi. – Bundan sonra nəyə lazımsan?

Əsəbi halda otağın o baş bu başına gedib gəldi. Əllərini Nikolayın şəklinə uzadaraq:

- Əlahəzrət, bu nə işdir, bun ə xəbərdir?! – dedi. O, bütün ümidləri məhv olmuş halda şəklın qarşısında diz çöküb başını aşağı saldı. Bihuş kimi hərəkətsiz dayandı.

Bir jandarma nəfəri töysüyə-töysüyə içəri girdi. Əlini gicgahına aparıb dedi:

- Cənab naçalnik, dustaqlar qazamatı dağıdırlar.

Tumanov yaralanmış canavar kimi yerindən sıçrayıb qışqırdı:

- Necə? Necə? Hanı qazamat naçalniki!

- Deyirlər naxoşlayıb. Sizin üstünüzdə gəldim. Hamı bir ağızdan qışqırıb deyir: «Padşahı taxtdan salıblar. Bizi azad eləyin...».

- Sus! – deyə, Tumanov onun yaxasından yapışb silkələdi və gücü gəldikcə qışqırdı: - Bəs siz köpək uşaqları orda nə eləyirsiniz?!

Hər üçü otaqdan çıxdı.

Dustaqlar kameraların qapı-pəncərələrini döyür, qışqırırdılar: «Daha zülmkar Nikolay yoxdur. Açın qapıları! Yaşasın azadlıq!»

Bu sözlər güllə kimi Tumanovun ürəyini deşirdi. O, qulaqlarında cingildəyən hər sözdən dəhşətə gəlirdi. Qaç-qaç gəldiyindən tərləmiş, pörtüb qızarmış Tumanov səs gələn kameranın qapısına yanaşdı. Dustaqların sakit olmasını əmr elədi. Dustaqlar uca səslə qışqırdılar:

- Açın qapıları!

Tumanov həbsxananın keşiyini çəkən jandarma nəfərlərini çağırırdı. Dustaqları susdurmağı əmr elədi. Bu zaman Suren əlində tapança dəhlizə girdi. Tumanov onu görünə, yerində dondu, sonra dəli kimi qışqırıb jandarma nəfərinin silahını əlindən qapdı. Tüfənglə Sureni nişan aldıqda, sarı bıqlı, sarı saçlı Sergey Musatovun gülləsi onun kürəyini qızıışdırdı. Tüfəng Tumanovun əlindən düşdü, özü isə firfıra kimi fırlanıb, üzü üstə yıxıldı. O biri silahlı jandarma nəfəri tez poqonlarını qoparıb, tulladı, qorxusundan divarın dibinə qısıldı. Suren tez Musatova yaxınlaşıb dedi:

- Sağ ol!

Dustaqlar bir-birinin qolundan zəncirləri açıb yerə tökdülər. «Ura!» «Yaşasın azadlıq!» sədaları ətrafı bürüdü, həbsxananın kəsif havasında saralmış

üzlərə bayırda təmiz dağ havası vurdu. Dustaqlar sinə dolusu nəfəs aldılar. İllərlə qıfıllı qapılardan, yaş divarlardan başqa bir şey görməyən gözlər günəşə baxdı. İniltidən, zəncir səslərindən başqa bir şey eşitməyən qulaqlar quşların səsinə eşitdi. Onlar indi öz könüllərinin də səsinə eşidirdilər: «Azadlıq nə gözəldir!» ...Dustaqların buraxıldığını eşidən goruslular həbsxana ətrafına toplanmışdılar.

Tanış olub-olmamalarına baxmayaraq, goruslular və dustaqlar bir-birini ürəkdən təbrik etdilər. Dustaqlardan heç kəs bir an belə burada qalmaq istəmirdi. Hamı gözü yolda qalan ailəsinin yanına tələsirdi... Hayk Aslanyan Sergey Musatovun əlini bərk-bərk sıxıb dedi:

- Mən gedirəm. Səni heç vaxt yadımdan çıxarmayacağam. Dostum, bir bizə qonaq gəl, sənin yaxşılığından çıxım. Axı bizi bu dünya işığına sən çıxartdın?!

Musatov gülümsəyərək cavab verdi:

- Mən öz arzumu, kütlələrin arzusunu yerinə yetirdim. Bizim işıqlı dünyamız bundan sonra olacaqdır, dostum! Get ailəni sevindir. Qismət olar, görüşərik.

Hayk Qurgenə yanaşıb dedi:

- Qardaş, yeddi gün səninlə bir kamerdə olduq. Bir-birimizi tanıdıq. Mən Qafanda olacağam. Xahiş eləyirəm, mənə qonaq gələsən. Mən istəyirəm dostluğumuz həmişəlik olsun.

- Mən səni unutmayacağam, - deyə Qurgen əlini ona uzatdı. – Get arvad-uşağının yanına, bir gün görüşərik.

Hayk sevdiyi nəğməni azad ürəklə oxuya-oxuya, Gorus dərəsi ilə aşağı sallandı. Onun nəğməsi vaxtilə Nəbinin yatdığı qazamatın üstündən qanadlanıb dağlara yayıldı:

«Nəbinin bıqları eşmə-eşmədi,
Papağı güllədən deşmə-deşmədi,
Nəbinin atını bir at keçmədi,
Qoy sənə desinlər, ay qaçaq Nəbi!
Bəylərin gözüne, ay bıçaq Nəbi!

Çarın yıxılması xəbərini poçta-teleqraf idarəsindəki dostundan öyrənib, dustaqlara çatdıran Sergey Musatov Surenin, Qurgenin gözündə dağ boyda ucaldı. Onun bugünkü cəsarət və igidliyi qorxusuz bir mübariz olduğunu göstərdi. Onlar belə bir mübarizlə gələcəkdə görüşəcəklərimi? Onun ürəyini, məqsəd və arzusunu biləcəklərimi?

Romanovlar xanımının tarmar edildiyini Zəngəzurun bir çox uzaq kəndliləri hələ eşitməmişdi. Onlar, küçələrə çıxmış Gorus zəhmətkeşlərinin şənliyini, çarın şəklini cırıb ayaq altında tapdaladıqlarını görmürdülər.

Bu şad xəbəri öz ailələrinə, Azərbaycan və erməni kəndlilərinə ilk dəfə çatdırmaq üçün Surenlə Qurgen Gorus gədəyindən aşıb, Üçtəpə dağlarının arasılə gedirdilər. Onlar yol uzunluğunu söhbət edir, Sergey Musatovu hörmətlə xatırlayırdılar.

İyirmi birinci fəsil

Bənəvşə dövlətli arvadı olsa da, yeməkdən, paltardan korluq çəkməsə də, bütün müsəlman arvadları kimi o da yazıq və hüquqsuzdu.

Bənəvşə döyülüb, söyüldükdən sonra əri ilə barışmağa, danışmağa məcbur olmuşdu. O, çox götür-qoydan sonra evini tərk etməmək qərarına gəlmişdi. «Bu dolu evi, cah-cəlalı qoyub hara gedim. Bu tündməcəz kişi mənə nə eləyir-eləsin. Ağrım gününün də ürəyinə. Oğlum sağ olsun. Onun xatirinə hər əzaba qatlaşaram. Min acını yeyərlər bir şirinin xatirinə. Nökər qabağımda, qaravaş qabağımda», - deyə öz-özünə təsəlli verirdi.

Ərinin yanında oturmuş Bənəvşə kürəyini mütəkkəyə söykəmiş Hacı Atakişiyə dedi:

- Niyə soruşmursan, oğlunun qoluna nə olub, neçə vaxtdır sarıqlı gəzir.
- Soruşmuşam. Deyir, ovda tüfəng açılıb, barıt qarsıb.
- Düz deməyib. Səndən qorxub. Mən anayam, gərək hər şeyi açıq deyəm.

Uşağın biləyini qız dişləyib, Nəbinin qızı Növrəstə.

Hacı Atakişi qəlyanı ağzından çəkib arvadının üzünə baxdı. Seyrək kirpikli balaca gözləri pişik gözü kimi işıldadı.

- Sənin yelbeyin oğlunun qolu o itin ağzında nə qayırdı ki, dişləsin? Behbudalının quyruğu kəsik ala iti kimi qapılarda nə sülənir? Gəzəyən itin biləyini də sındırlar, qulaq-quyruğunu da kəsərlər. Sənə deməmişdim, oğluna öyüd verəsən, başa salasan o yoldan çəkinsin? Mən hər şeyi onun üzünə vurmaq istəmirəm. Öz tayını tapsın! Ala qarğayla tərlən bir-birinə bab olmaz. Mənim sözlərim yelqovan kimi havaya uçub? Çox sağ ol, arvad, mənə şad xəbər verdin! Çox sağ ol! Hacı Atakişinin oğlu, Nəbinin qızı! Allah xeyir versin!

Bənəvşə Hacinin kinayəli sözlərinə mülayim cavab verdi:

- Məni niyə danlayırsan, a kişi. Oğlun deyir, bir könüldən min könülə ürəyim o qızı tutub. Əlacımız nədir... Deyərlər, padşahın oğlu naxırçı qızına bənd olur. Mən özüm neçə dəfə onu dilə tutmuşam, demişəm, oğul, sənə maral kimi qız alacağam. Deyir, gözü onu tutub, vəssalam!

- Qələt eləyib, gözü tutub! Kordur, evdəkini görmür, gedib yal-yamacda adam axtarır?!

- Evdəki kimdir?

Hacı əlini havada tovladı:

- Bizim bu ağbirçək arvad da özünü bəbə yerinə qoyacaq... Çıraq öz dibinə işıq salmaz, hə?! Evdəki Zöhrə! Ev oğlu, ev qızı! Başa düşdün?

Bənəvşə yaşmaq altından gülümsəyib, yavaşdan dedi:

- Anası Tamaşadan gül dərmişik, balası Zöhrədən də güləb çəkəcəyik. Tamaşanın qızı! Hə, hm...

Hacı Atakişi sönmüş qəlyanının külünü nəlbəkiyə tökdü, yenə kisəni götürüb təzədən doldurmağa başladı. Bənəvşə dedi:

- Mənim əlacım olsa, Tamaşa ilə üz-üzə gəlməyəm. Bu evin bütün işi tökülüb mənim üstümə. O, xanımdır... Təzədən qızını da bağlayırsan mənim boynuma...

Hacı qaşqabağını turşutdu. Çatılmış, uzun tüklü qaşları balaca, qıyıq gözlərini örtüdü. Qəlyanın sapını qaralmış uzun dişləri arasında sıxıb sümürə-sümürə dedi:

- Lənət yaxşı arvadın zatına, pis elə pisdır. – O, səsini bir qədər qaldırdı: - Bilmirəm, niyə bir-birinizin canına danışmısınız? Xoruz kimi cıqləşib bir-birinizi qana batırırsınız?

Bənəvşə ərinin qalmaql salacağından ehtiyat edib, artıq-əksik danışmadı.

- Öz məsləhətinə bax! – deyə ayağa qalxdı. – Amma Zöhrənin hələ ərlik vaxtı deyil.

- Şəriətlə düşür. Mən səni çöldən götürüb qaçanda on bir yaşın vardı.

Bənəvşə söz deməyib, qapıya sarı addımladı.

- Hara gedirsən?

- Görürəm, bir az da danışsan, hıslənəcəksən, qalmaql salacaqsan.

- Məni təbdən çıxarırsan, arvad! Get oğlunu da, Tamaşanı da bura çağır. Bu gün gərək məsələni kütah eləyək. Fərman qapıları sülənməsin. Bir gün xatası çıxar. Xalq namusunu çöldən tapmayıb. Bir də görərsən xəncəri ilişdiriblər qabırğasına. Hə, get çağır. Qoy Abbasəli özü molla Heydərin dalınca getsin. Elə kəbinlərini bu gün kədsirsin.

Bənəvşə ərini bu fikirdən çəkəndirmək üçün dedi:

- El bizi qınar, töhmət altında itirər, Hacı! Bacı-qardaş, heç olan işdirmi? – Hacı Atakişi onun sözünü ağzında qoydu.

- Arvad, heç başa düşürsənmi, onlar necə bacı-qardaşdırlar? Fərmanın atası mənəm, Zöhrənin atası Mürsəl. O ki, qaldı camaat, qoy nə deyir-desin. Mən el-mel tanımıram. Get çağır onları bura, vəssalam!

Hacının sözünü qaytarmağa Bənəvşənin cəsarəti olmadı. Peşman-peşman qapıya sarı addımladı. Bu zaman Fərman içəri girdi.

- Hə, budur, oğlum özü də gəldi.

- Arvad, sən get!

Bənəvşə getdi.

- Gəl otur lap qənşərimdə, oğlum! – deyə Hacı Fərmana yer göstərdi.

- Yox, ata, oturmayaçam. Bizə qonaqlar gəlib, gəldim sənə deyəm.

- Neçə adamdır? Hardan gəliblər?

- Biri dilmanc Mirzə Məhəmməddir. O birini tanımadım. Həyətdədirlər.

- O biri ağızlı-burunlu adamdır, yoxsa yoluğun biridir?

- Hər kim olur-olsun, Allah qonağıdır...

Hacı Atakişi ayağa durub əlini oğlunun çiyininə qoyaraq dedi:

- Oğul, sən cavansan, dünyanın isti-soyuğunu görməmişən. Quş var ətini yeyərlər, quş var ət yedirərlər. Qonaq var bir abbası xərclərsən, on manat xeyir görərsən, qonaq var on manat xərclərsən, iki qəpik mənfəət görməzsən...

Fərman güldü, çiyinini atıb dedi:

- Mən bunu bilmirdim. Qonağın gəldi, gərək açıq qaşqabaqla qəbul eləyib hörmət eləyəsən.

Hacı bərk gülərək dedi:

- Pulu, dövləti xərcləməyin yeri var. Görürsən, mən pristava nələr eləyirəm, hətta at da bağışladım. Çünki istəyirəm Alagöllər əlimə gəlsin. Dünya mənfəət, qazanc üstündə qurulub, oğul! İndi gedək, sonra sənə başqa söz deyəcəyəm.

Hər ikisi həyəətə çıxdı.

Fərman kənarda dayandı. Hacı Atakişi irəli gəldi, əvvəlcə Şadlinski ilə, sonra da tanımadığı adamla əl tutub dedi:

- Xoş gəlmisiniz!

Şadlinski dedi:

- Hacı, qonaq gətirdiyim bu cənab Əli Sadiqidir. Özü də bizim mahal adamıdır. Bakıda yaşayır. Böyük rütbə sahibidir. Pristav ağanın məktəb yoldaşdır. Cənab pristavın tapşırığı ilə sizə gəlmişik. Sonrasını evdə danışarıq.

Hacı Atakişi yüngülcə baş əyib dedi:

- Özün bilirsən, Mirzə, mənim qapım hamının üzünə açıqdır.

- Mən səni cənab Sadiqiyyə nişan vermişəm. Demişəm ki, Zəngəzurda bir səxavət qanı varsa, o da Hacı Atakişidədir. Bu onun dövlətinin çoxluğundan yox, ürəyinin genişliyindəndir.

- Nə deyim, onu siz bilirsiniz, - deyə Hacı gülümsündü və çox qaraqabaq görünən Sadiqinin üzünə baxdı. Əllərini dalında çarpazlayıb müqəvva kimi dayanmış Sadiqi soyuq-soyuq gülümsündü.

Hacı, Abbasəliyə üz tutub dedi:

- Sən işində ol!

Abbasəli başa düşdü ki, qonaq hörmətli adamdır, qoyun kəsmək lazımdır. Əgər Hacı desəydi ki: «Abbasəli, tez ol!» onda qonağa ancaq çay-çörək hazırlamaq lazım idi.

Abbasəli getdi. Hacı Atakişi Sadiqinin xurmeyi papağına, burnunun dibində tərəzi gözləri kimi asılmış qalın eynəyinə, dərisi sümüyünə yapışmış qara sifətinə, ağzının yanlarına sallanmış bıqlarına, uzunboğaz çəkməsinə, quru, qələmə boyuna diqqətlə baxdı:

- Qonağımız, biz tərəfin adamı olsa da, təhər-töhründən o yan adamına oxşayır, - deyə Hacı aralığa söz atdı. – Soruşmaq eyib olmasın, qonağımız Əli ki, adı cənab Əlinin adıdır, bu mahalda hansı kənddəndir, hansı qohumlardandır?

Əli Sadiqi gülümsəyərək dedi:

- Qarakilsəliyəm, Hacı! Bəlkə atamı tanıyasınız? Dükənçi idi. Məşədi Xudaverdi...

Hacı Atakişi şəhadət barmağını gicgahına qoyub fikrə getdi, sonra dedi:

- Məşədi Xudaverdi? Ay səni pir olasan! Vallah, mən səni görəndə bir adama oxşatdım. Amma anısdıra bilmədim. Məşədi Xudaverdi! Torpağı sanı yaşayasan, atana oxşayırsan. Qədir-qiymət bilən kişi idi. Rəhmətliyi pund ilində erməni-musurman davasında Ağüdüdə öldürdülər. Vallah, sən də yadıma gəliirsən... Balaca arıq uşaqdın. Dükana gəlib-gedərdin. Mən o kişi ilə dost idim. Bizim evə çox gəlib-gedərdi. O zaman ikimiz də cavandıq. Şərikli dükanımız vardı. Dükanın mayası məndən idi, mal alıb satmağı rəhmətlik atandan. Əvvəllər saqqız, sabın, daraq, iynə-sap, qərəz xırdavat satardı. Çox zirək idi. Alveri bacarırdı. Sonra əlinə küllü maya gəldi. Necə deyərlər, tükləndi. Alış-veriş

mənfiyyətli şeydir. Məşədi Xudaverdi xırdavatçılıqdan keçdi bəzzazlığa. Sonra ayrıldıq. Mən kəndimizdə dükan açdım. Qərək, buyurun içəri! Buyurun!

Lopa-lopa qar yağdı. Kəndlilər evlərindən çıxıb tək-tək, iki-bir, üç-bir məscid həyətinə gedirdilər. Bu səhər pristavın adından car çəkilib xəbər vermişdilər ki, Bakıdan mötəbər adam gəlib, kəndlilərlə vacib bir məsələ haqqında söhbət edəcək.

Hamı toplandı. Məscidin eyvanı adamları tutmadı. Bir çoxu qarın altında, həyətdə dayandı. Hər kəs qonağı görməyə, onun nə deyəcəyini eşitməyə tələsirdi. Çox keçmədi ki, Əli Sadiqi eyvana qoyulmuş minbərin üstünə çıxdı. Hacı Atakişi, Əmir, Abbasəli, Fərman gözlərini onun ağzına dikdilər. Mirzə Məhəmməd Şadlinski camaata altdan-altdan göz gəzdirdirdi. O, Tumanovun tapşırığına görə Şəkiyə, Surenə tapmağa gəlmişdi.

Əli Sadiqi gödəkcəsinin dərilə boynunu aşağı saldı, qalın şüşəli eynəyini gözündən götürüb sildi və təzədən taxdı. Birdən sağ əlini camaata sarı uzadıb quzu mələrtisini xatırladan bir səslə sözə başladı:

- Müsəlman qardaşlar və Zəngəzur camaatı! Mən Qarabağı, Kürdüstanı gəzib Zəngəzura, daha doğrusu, bu Şəki kəndinə gəlib çıxmışam. Mən özüm qarakilsəliyəm. Əli Sadiqiyəm. Mən bu qədər yeri ayaqlayıb nəyə gəlmişəm?

Kəndlilərdən kim isə dedi:

- Deyərsən bilərik.

- Bəli, qardaşlar, özünü nə məlumdur ki, müsəlmanların pənahı Nikolay padşah üç ildir ki, dava eləyir. Nə üçün? Biz müsəlman milləti kimi zəif millətləri müdafiə etmək, malımızı, canımızı qorumaq üçün. Əlahəzrət davada basılmasa, müsəlman kəndlərində, müsəlman dilində məktəblər açılacaq. Mədrəsəyi-ruhani açılacaq, mollalar camaat tərəfindən seçiləcək. Görürsünüzmü, kəndli qardaşlar, dava qurtarandan sonra biz nə qədər şey əldə eliyəcəyik!

Nifti yerindən dilləndi:

- Bəs dava haçan qurtaracaq. At verməkdən, vergi verməkdən yorulduq axı!

Hacı Atakişi gözünü ətrafa dolandıraraq dedi:

- Səs salmayın! Qulaq asın!

Sadiqi davam etdi:

- Müsəlman qardaşlar, dava başlanan ili Peterburqda tatarların qurultayı çağırıldı. Bu qurultay dördüncü Dövlət Dumasının təşəbbüsü ilə oldu.

Kim isə ucadan dedi:

- Qonaq elə danışsın ki, başa düşək, düymə nədir, qurultay nədir?

Sadiqi Hacı Atakişiyə çəpəki baxdı. Hacı yenə qışqırdı:

- Camaat, qonağa hörmət eləyin! Eyibdir axı!

Sadiqi indi də soyuqdan üşüyən sağ əlini cibinə qoydu, sol əlini kəndlilərə uzadıb davam etdi:

- Həmin qurultayda müsəlman nümayəndələri padşahın canına, ailəsinin sağlığına, qoşun böyüyünün sağlığına dua-səna elədilər. Siz də gərək bu məsciddə padşahımızın sağlığına dua-səna eləyəsiniz. Belə dua-səna ocaqlarını Bakıda,

Gəncədə və başqa yerlərdə də düzəldiblər. Bu sizin işinizdir, - deyə Sadiqi Hacı Atakişigildə tanış olduğu molla Heydəre müraciət elədi.

Molla Heydər başını tərpedə-tərpedə cavab verdi:

- Bəli, bəli! Mən əlahəzrət padşahımızın sağlığına dua eləməkdən yorulmaram. Camaat, eşitdiniz, bu möhtərəm zat nə buyurdu? Sabahdan hamınız bu məscidə gələrsiniz, əl götürüb padşahımıza dua elərsiniz.

Sadiqi yenə sözə başladı:

- Bəli, o yığıncaqda qərara aldılar ki, şəhərlərdə, kəndlərdə yerli müsəlman komitələri yaransın. Dava xeyrinə vəsait, - o birdən duruxdu, sonra dedi: - hə, indi sizi başa salım ki, vəsait nədir... Yəni, şey-mey, pul-pənə toplansın, başa düşdünüz? Top-tüfəng çoxalsın, başa düşdünüz? Alman padşahı, Osmanlı padşahı basılsın, başa düşdünüz? Bu yolda qeyrət və hümmət göstərən zəngəzurlu qardaşlarımı qəzetə yazıb, tərifləmək mənim boynuma.

Əmir yerindən söz atdı:

- Balam, Osmanlı padşahı niyə gərək basılsın? Dinimiz bir, məzhəbimiz bir. O da müsəlmandır, biz də.

Şadlinski cib dəftərini çıxarıb jandarm idarəsinə çatdırmaq üçün Əmirin dediklərini yazdı.

Hacı Atakişi dedi:

- Ay Əmir, saqqalın ağarıbsa da, ağlın ağarmayıb. Biz rus torpağında yaşayıyıq, osmanlıdan bizə nə?

Sadiqi başını tərpedə-tərpedə dedi:

- Hacı'nın sözü doğrudur. Keçən il Ərzurum alınanda Bakıda böyük şadlıq oldu. Cümə məscidində dua-səna oxundu. Başa düşün ey, bir torpağımızı qorumaq istəyirik.

Qiyas soyuqdan göyərmiş əllərini hovxura-hovxura azacıq qabağa gəldi və üzünü Sadiqiye tutub dedi:

- Mən o torpağın avarasıyam, qardaş... mən...

Abbasəli onu danışmağa qoymayıb, üstünə qışqırdı:

- Ə, Qiyas, yuyulmamış qaşığı kimi özünü ortaya atma! Kişi söz danışır. Dəlisən, get özünü Şırşırdan at öl, canın qurtarsın, çıx get cəhənnəmə!

- Getməyəcəyəm, - deyə Qiyas bozardı, - bu da pristav deyil ki, şallağının göyərtisi üç ay canımdan getməsin. Öz mahal adamımızdır, müsəlmandır. Dərdimi deyirəm, mənə rəhm eləsin. Qonaq qardaş, bircə tikə torpaqcığazın avarasıyam. Ondan bircə kərdilik mənə versən, göz bəbəyi kimi qoruyaram. Bu məscid haqqı, gecə-gündüz içindən çıxmaram.

Sadiqi ağzını, gözünü əyib bir Qiyasa baxdı, bir də Hacı Atakişiyə:

- Hacı, mən xahiş eləmişdim, bura özünüz kimi varlı, hörmətli, söz qananları çağırırsınız. Mən belə lüt-mütlə nə danışım? Bunlar mənim sözümün mənasını nə başa düşəcək?!

Sinəsini soyuqdan qorumaq üçün uzun, qara çuxasının sol ətəyini sağ çiyninə atmış İsmayıl bir az özünü irəli verib dedi:

- Qonaq qardaş, mətləbin nədir, gödək de, camaatı soyuq kəsir, malımız töylədə acdır. Gərək gedib yemləyək. Sözü'nün canını de, qurtar!

Sadiqi gödəkcəsinin boynunu bir az qaldırıb dedi:

- Gərək padşahın sağlığına dua eləyəsiniz, davanı tez qurtarsın, bu bir. İkincisi odur ki, gərək pul, şey toplayasınız ki, padşahımız yoxsulluq çəkməsin, ürəyi şir ürəyinə dönsün, düşməyə qalib gəlsin. Elə ondan ibrət götürün ki, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev davanın xeyrinə yüz minlərlə pul toplayıblar.

Comərd, Suren və Qurgen gəlib bir tərəfdə dayandılar.

İsmayıl dedi:

- Mən bilmirəm, padşaha qəlib-keçə nəyə lazımdır. Yoxsa...

Sadiqi onun sözünü kəsdi:

- Nə qəlib, nə keçə? Padşah alaçıq tikəcək? Qəlib demirəm ey, qalib gəlsin deyirəm! Yəni, başa düş, davada basılmasın. Anladın, a törpü dəyməmiş!..

Sadiqinin sözlərindən pərt olmuş Nifti dedi:

- Qonaq qardaş, deyəsən tıbağa qınından çıxıb qınıni bəyənmiş!

Hacı Atakişi Niftiyə acıqlandı:

- Ə, mərifətin olsun! Mənim qonağıma niyə sataşırsan?

- Hacı, padşahın xəzinəsində pul, qızıl azdır ki, qonaq pul istəyir? Kəndin yaxşı atlarını apardılar, dava başlandıdan üstümüzdə çoxlu vergi qoydular. İndi də özümüzü, istəyirsə, gedək ataq topun-tüfəngin qabağına.

Şadlinski Niftinin dediklərini də yazdı. Sadiqi bərk hirsləndi, əlini havada çırpıb dedi:

- Sus, bu sözlərinin üstündə dilini kəsərlər. Üzə ağ olmaq gərək müsəlmanlardan baş versin?! Odur, erməni milləti əsgər verir, milyon-milyon pul yığır, amma müsəlman xaçpərəstlərin yanında papağımızı yerə soxur.

- Erməni milləti yox, erməni dövlətliləri verir. Kəsib yeməyə çörək tapmır.

- O kimdir, o hansı müsəlmandır, erməniyə qəhmər çıxır? – deyə Hacı Atakişi eyvandan adamlara tərəf boylandı. – Məgər kəndlilər bilmir ki, mənim də, Əmirin də əngələvidli Baqratla, Qrikorla aramız yoxdur, özü də torpaq üstündə, Alagöllər üstündə. Kimdir o müsəlman qanı olmayan müsəlman?!

- Açıqlıqda hamınız birsiniz, sən də, Baqrat da, Əmir də, Qrikor da!

Hacı səsinə qaldıraraq dedi:

- Kimdir elə loppaz-loppaz danışır? Qoy qənşərə çıxsın.

Abbasəli dedi:

- Hacı, danışan Surendir, kənddə dərzilik edən erməni dığası!

Şadlinski Suren adı eşitdik, dik atıldı.

«Aha, Sureni tapdım» - deyə sevindi, adamların arasına ilə özünü onun yanına verib, yığıncaqdan sonra həbs etməyi qərara aldı.

Hacı Atakişi yana-yana dedi:

- Sən gəmidə oturub gəmiçi ilə dava eləyirsən? Müsəlman kəndində pul qazanıb, çörək yeyib öz ermənilərinə qəhmər çıxırsan? İt itin ayağını basmaz. Bizim də adamımız var. Qarakilsədə oturan yüzbaşımız var, dalını padşaha bağlamış pristav kimi dostumuz var. – Əlini uzadıb minbərdə dayanmış Sadiqini göstərdi: - böyük şəhərlərdə yaşayan, bu kişi kimi kəlləli adamımız var. İndi ki, belə oldu, axırıncı çəpişimi də satıb pul gücünə Alagölləri ermənilərə verməyəcəyəm. Yanın, tökülün!

Hər şeyi var-dövlət, zor gözüylə görən Hacıya cavab vermədilər. Molla Heydər saqqalını tumarlaya-tumarlaya dilləndi:

- Bəli Hacı, bir müsəlmanların da həzrət Əlisi, sənin kimi möhtərəm Hacı var.

Nifti ucadan dedi:

- Qiyas, bəri gəl gedək! Bu danışıklardan bir təməssük anlamadım. Baqratla Hacı Atakişinin torpaq davasından bizə nə! Qoy bir-birinin boğazını üzsün! Gəl bəri, soyuq bizi kəsdi.

Onlar getmək istərkən, Comərd əlini qaldırıb, dedi:

- Getməyin Nifti, sözümü eşidin! – O, özünü adamların sıx yerinə verib, eyvana yaxınlaşdı. Sadiqi ilə üz-üzə durdu, aydın və sakit danışmağa başladı:

- Göydən başına qar ələnən kəndliləri nə üçün bura yığıblar? Minbərin üstündə oyuq kimi dikəlmiş bu adam nə istəyir? Onun dediklərini eşitdiniz. Bakıdan çıxıb Qarabağı tapdalaya-tapdalaya Zəngəzura gəlib çıxmış bu adam hansı padşah haqqında danışır? Camaat, daha padşah yoxdur! Cənab Sadiqi, padşahı taxtdan salıblar. Zəhmət çəkin, siz də öz xoşunuzla minbərdən düşün! – Adamlar heyratə gəlib, çiynlərini atdılar, bir-birlərinin üzünə baxdılar. «Necə yəni padşah yoxdur? Nə oldu o dağ kimi padşaha?» - sözləri xısın-xısın qulaqlara, havaya yayıldı. Elə bil Sadiqiye güllə vurdular.

Comərd davam etdi:

- Rusiya proletariatu Romanovların üçyüzlük hökmranlığına son qoydu. Kəndli qardaşlar, indi üzünüz gülüb, ürəyiniz şad olmalıdır. Yoxsul kəndlilər, indi siz ağalara, mülkədarlara, bu Hacı Atakişi və Əmir kimi müftəxorlara öz səsinizi ucaltmalı, qüvvənizi göstərməlisiniz! Deməlisiniz ki, zalım və acgözlərin şallağı altında əzildiyimiz bəsdır! İndi biz də mal-dövlət sahibi, torpaq sahibi olmalıyıq, biz də insan kimi yaşamaq istəyirik.

- Sən dəli olmusan, nədir? – deyə minbərdə donub qalmış Sadiqi tez yerə endi.

- Dəli, milləti qul görmək istəyənlərdir.

- Ə, kiri! – Hacı Atakişi Comərdə bərk acıqlandı. – Qanının qiyməti söz danışma, dilini kəsərlər. Camaat! Comərd yalan deyir, padşah taxtdan düşməyib!

Padşahın yıxılmasını uydurma sanan Şadlinski deyilən hər sözü tələsik yazırdı.

Əmir adəti üzrə burnunu çəkə-çəkə dedi:

- Bu xatakün Almurad oğlu öz evində qaçaq erməni saxladığı bəs deyil, içimizə də məğlətə salır. Bəs hanı divan-dərə?

Comərd səsinə qüvvət verərək davam etdi:

- Siz Əmirlərin, Baqratların, Hacı Atakişilərin divan-dərəsi tarmar oldu. Siz buna inanmasanız da, həqiqət belədir! Kölgəsinə sığındığınız padşahın şəkili Peterburqda, Bakıda, İrəvanda, Gorusda, Rusiyanın hər yerində ayaq altında tapdaladılar. İki başlı qartalın başı əzildi. Romanovların imperatorluğu öldü. Onu öldürən, Rusiya fəhlə-kəndliləri oldu!.. Mühəribə istəməyən saldatlar oldu!

Sadiqi özünü saxlaya bilməyib əsəbi halda dedi:

- Yalan danışırısan!

- Yalançı olsam, adım Əli Sadiqi olar.

- Siz məni hardan tanıyırsınız?

- Bakıdan. Qəzetlərdə çıxış edib müharibəni təbliğ edən, çara qulluq göstərən siz Əli Sadiqi deyildinizmi? Bakı fəhlələri siz müsavətçi cənabın sözünə inanmadılar. İndi də kəndliləri aldatmağa gəlmisiniz! Qanlı müharibənin uzanması üçün vəsait toplayırsınız. Kimdən? Bu lüt-ürvan Qiyaslardanmı? Gündəlik çörəyə möhtac olan Niftilərdənmı? Onlar özləri çörək istəyir, torpaq istəyir, cənab Sadiqi!

Comərdin sözləri bəzisinin ürəyindən xəbər verdi, bəzisinin ürəyini oxladı.

Nifti bir az irəli gəlib ürəkli-ürəkli dedi:

- Comərd düz deyir! Mənim bir böyük külfətim çörək istəyir, çörək!

Comərd daha inamla dedi:

- Cənab Sadiqi! Bu yoxsullar torpaq və çörək istəyirlər. Dava yox, qan yox! Bunların istəyi Nikolayın topundan, sizin təbliğatınızdan, keşiş Mesropun, molla Heydərən duasından qüvvətli və kəsərlidir. Bunu başa düşmək lazımdır.

Molla Heydər:

- Həpənd, məni niyə işə qatırsan? – deyə əbasının altında qollarını yanların çırpdı, elə bil anaş qaz qanad çaldı. – Hacı Atakişi, Əmir, cənab Sadiqi, niyə dillənmirsiniz? Keçən il məscidin qabağında, adamların içində Sabirin şeirlərini oxuyan bu dinsiz deyildimi? Ay camaat, düz demirəmmi?

Abbasəli ilə Şadlinski bir ağızdan dedilər:

- Bəli, molla, düz deyirsən.

Molla Heydər ucadan və bir az da əsəbi halda dedi:

- Bəs, özü müsəlman olub, Bakıdan dinsiz qayıdan bu kafirin cavabını niyə vermirsiniz? Niyə cihad eləmirsiniz, müsəlmanlar?!

- Ə, Almurad oğlu, nə ağız-burun bəhəm eləmişən, nə ayağına kərənti bağlayıb, camaatı biçirsən? Bu çulu cırıqların da ağzına dil atırsan! Dünya məgər dərəbəylikdir?! – Abbasəli xəncəri çəkib ona hücum etmək istəyəndə, Hacı Atakişi darğanın qolundan tutub qulağına nə dedisə, o, xəncəri qınına saldı.

Comərd kefini pozmadan dedi:

- Xəncərə əl atma, darğa! Onun sənə zərəri olar.

Molla Heydər:

- Va şəriətə, va müsibətə! – dedi və əbasını başına çəkib getdi.

Hacı Atakişi Sadiqinin qulağına nə isə pıçıldadı. O, da başını tərpətdi. Hacı çox küskün halda dedi:

- Camaat, dağılışın! Comərd burada çox söz danışdı, məni, bu ağsaqqal Əmiri, dinimizi, müsəlmançılığımızı biabır elədi. Nə eybi var, qoy eləsin. Onunla sonra hesablaşırıq.

Comərd onun kinayəli və təhdidedici sözlərinə:

- Bəli, Hacı, haqq-hesab çəkmək vaxtı yaxınlaşır, - deyə cavab verdi və çevrilib Surenə tərəf addımladı.

Adamlar seyrəkləşməyə, dağılışmağa başladılar. Surenə Comərd gedərkən Şadlinski onların qabağını kəsdi və amiranə bir səslə dedi:

- Siz burda çox çərən-pərən danışdınız. İndi düşün qabağıma! Ayağınızı kənara qoymaq istəsəniz, ürəyinizi partladacağam. – O, tez cibindən tapançanı çıxarıb onlara tuşladı.

Suren əlini yavaşca cibinə saldı. Comərd istehza ilə gülərək dedi:

- Bizə yazığın gəlsin, a kişi, sənə nə yamanlıq eləmişik?

- Alçaqlar! Əjdaha boyda padşahı siz dirigözlü yediniz ki! Düşün qabağıma, düz jandarm idarəsinə!

Suren hələ tapançanı çıxarmamış, Comərd birdən Şadlinskiyə əlinə bir yumruq vurdu. Tapança əlindən düşdü. Comərd tez onu götürdü. Suren də tapançasını çıxarıb dedi:

- Alçaq! Casus olduğun gözlərindən bəllidir. Bir güllə ilə aran necədir?

Şadlinski hiyləgər və qorxaq bir casus şifətilə yalvarmağa başladı:

- Öldürməyin, qələt eləmişəm.

Comərd dedi:

- Get, vicdanını satmış casus! Sənin bütün vücudun bir patrona dəyməz. Get, taxt-tacı dağılmış padşahına yas saxla!

Əli Sadiqi Hacı Atakişigildə gecələyib səhər məyus və pərişan halda Bakıya yola düşdü. Ancaq Atakişi ilə Əmirin fikirlərini zəhərləyib getdi. O, bu iki acgöz, dar düşüncəli adamı inandırmışdı ki, indi müsəvat partiyasına bel bağlamaq və onun göstərişi ilə durub-oturmaq lazımdır. Müsavatçılarla bolşeviklər sinfi düşməndirlər. Comərd bolşevikdir, ona görə də onun özünü və tərəfdarlarını özbaşına hərəkət etməyə, kəndliləri yoldan azdırmağa qoymaq olmaz. Elə adamları bacardıqca tez aradan qaldırmaq lazımdır. Onlar sağ qaldıqca, qol-budaq atacaq, öz nüfuzlarını yayacaq, bir də görəcəksən ki, acları, lütləri qaldırıblar üstünüzə. Onda torpağınız da əldən gedəcək, mal-dövlətiniz də.

Hacı Atakişi ilə Əmiri Nikolayın taxtdan düşməsindən çox, Alagöllər məsələsi düşündürürdü. Onlar Sadiqinin fikrini bilmək üçün bu barədə söhbət açmışdılar. Sadiqi onlara heç bir kömək edə bilməyəcəyini söyləmiş, amma, yeri əldən çıxarmamağı məsləhət görmüşdü.

Dünyanı dördəlli tutan dövlətlilər öz aralarında götür-qoy etdikdən sonra, bu qərara gəldilər ki, yeni padşah taxta çıxana kimi vaxtdan istifadə edib, Alagölləri divan-dərəsiz ələ keçirsinlər. Yaz açılan kimi qoyun sürülərini çəkib, binə salsınlar. Baqratla Qrikor ağac çəkib üstlərinə gəlsə, onlar da xəncər götürüb, bəlgələyib qabağa çıxsınlar. Lazım gəlsə, bütün kəndi köməyə çağırınsınlar. Qan qurşağa çıxana qədər vuruşsunlar, tək Alagöllər əldən çıxmasın.

Hacı Atakişi kinli adam idi. Lakin incikliyi o saat büruzə verməzdi. Hər işdə, suyun şırıltısına qulaq asan, yüz ölçən, bir biçən idi. O, Surenin və Comərdin sözlərini unutmamışdı. Camaatın içində ona deyilən sözlərin acığına hər ikisindən qisas almaq fikrinə düşmüşdü. Əli Sadiqinin dedikləri də bir yandan onun fikrini körükləyib ocaq kimi alışdırılmışdı. Ona görə də, oğlu Fərman və Abbasəli ilə danışib, axırda demişdi: «Comərdin məni camaat içində biüzüm elədiyini eşitdiniz. Bunun eybi yoxdur. O, yoxsul, fəhlə olsa da, dəliqanlı oğlandır. Bizə arxa lazımdır. Mən onunla qohum olmaq istəyirəm. Bənəvşə mənə dedi ki, Fərman onun qardaşı qızını istəyir. Mən razıyam. Ancaq qızın nişanlısı var. Deyir, ov vuranın deyil, götürənindir. İndi qeyrətinizi yoxlayın. Qızı fürsət tapıb qaçırdın. Onun dalınca gələnlərə cavab vermək mənim boynuma. Pul açmayan düyünü qılınca açma bilməz».

Fərmanla Abbasəli Hacıya sözlərini ciddi hesab eləmişdilər. Halbuki, Hacı Comərddən intiqam almaq istəyirdi.

Comərd və onun məsləkdaşları başqa fikirdə idilər. Onlar Şahmərdanın Bakıdan qayıdacağını gözləyirdilər. Lakin bir məsələ aydın idi. Nikolayın

yıxılmasının səbəblərini və gələcək mübarizələrin mənasını kəndlilərə başa salmaq, onları böyük döyüşlərə hazırlamaq. Bu haqda çox danışdılar, məsləhətləşdilər. Kəndlərə gedib çıxışlar etməyi qərara aldılar.

Bu gün çeşt vaxtı əngələvid kəndinin meydanına toplanmış kişilər, qadınlar, qocalar, uşaqlar şənlik edirdilər. Ayrı-ayrı adamların, ailələrin deyil, bütün camaatın şadlıq günü idi.

Vahanın Comərdin təşəbbüsü ilə Bələk, Şəki, Məlikli, Şükar və başqa kəndlərdən bura dəstə-dəstə adam gəlmişdi. Böyük bir el bayramını andıran bu şənlik günündə erməni müsəlmana, dövlətli kasıba qarışmışdı. Onlar bir-birini təbrik edir, əlini sıxır, hətta qucaqlaşib öpüşürdülər. Meydanın bir tərəfində zurnaçılar, dəm tutanlar, nağara vuranlar çalırdılar. O tərəfində aşığılar, sazlarını qoşalaşdırıb balabançılarla səs-səsə verib çalırdılar. Səsi çox da gur olmayan, lakin mahir saz çalan qoca aşiq yerində oynaya-oynaya oxuyurdu.

Bu səslər, nəğmələr ürəklərdən qopub gələn sevinci Əngələvid, Qarakilsə, Qızılcıq, Ağüdü və bütün Zəngəzur kəndlilərinin evlərinə, komalarına yayırdı. Bu sevinc sədaları, erməni və müsəlman kəndlilərindən keçib Arazla birləşən və Xəzərə tökülən Bazarçayının şırıltısına qarışırdı, nəhayət bu səslər Surenin o zaman gizləndiyi qaranlıq kahaya dolur, Zəngəzurun məşhur Üçtəpə dağlarında əks edirdi.

Bu kənd yaranandan bu qədər şadlıq və sevinc görməmişdi. İndi ilin boz ayı olsa da, adamların üzü bahar səması kimi açıq görünürdü. Ömründə bir dəfə dodağı qaçmayanlar indi şaqqa çəkib ürəkdən gülürdülər. Ömründə bir kərə oynamayanlar indi qol götürüb süzürdülər. Adama elə gəlirdi ki, bu insanların heç bir dərdi, fikri olmamışdır. Lakin bu sevincin mənasını hər kəs özü düşündüyü kimi anlayırdı. Hər kəs öz mənfəəti və gələcək xoş güzəranı nöqtəyi-nəzərindən dərk edirdi. Yoxsullar sevinirdilər ki, padşah taxtdan düşdü, daha strajniklərin, pristavların, mülkədarların şallağından qurtararıq. Bundan sonra biz də torpaq, su sahibi olarıq. Dolanacağımız yaxşılaşar, özümüzə də «yerin əyridir, düz otur» deyən olmaz.

Dövlətlilər, mülkədarlar sevinirdilər ki, kəndlərdə hökmran biz olacağıq. Varımızı-dövlətimizi daha artıracağıq. Bizim dediyimiz söz qanun olacaq, çünki qüvvət də bizdədir, sərvət də.

Vahan dik bir yerə qalxıb əvvəlcə adamlara nəzər saldı, sonra əlini qaldırıb, çalıb oxuyanların susmalarına işarə etdi. Nəğmə və musiqi səsləri kəsildi. Hamının gözü indiyə kimi sənətkar, dülgər bildikləri adama dikildi.

Vahan təmkinli, aydın və uca səslə dedi:

- Camaat! Bura toplanmağımızın səbəbini bilirsiniz. Rus fəhlələri və saldatları Leninin rəhbərliyi ilə Peterburqda üsyan qaldırdılar. Ölkənin qəddar jandarmı olan Nikolayı taxtdan saldılar. Mən də sizin gözünüzün qabağında onun şəklini cırıb ayaqlar altına atıram! – Vahan Nikolayın şəklini dörd parça edib tulladı. – Qoy indi hamı bilsin ki, ikibaşlı qartalın qanadları sınımışdır. Qoy hamı bilsin ki, Rusiyanın boynuna dolanmış əsarət zənciri qırıldı. Köhnə quruluş pozuldu. Çox çəkməz, xalqların üzünə səadət günəşi doğar. Çox çəkməz onun şüaları bizim Zəngəzur kəndlilərinin də gözünü açar. Hamı dünyaya işıqlı gözlə

baxar. – Vahan səsinə daha da qüvvət verərək dedi: - Camaat! Köhnə dünyanın tarmar olması xəbəri Zəngəzur kəndlərinin hamısına yayılıb, hər yerdə bizim kimi şənlik edirlər. Çünki xalq bundan sonra azad və yaxşı yaşamaq istəyir. Camaat!..

Qrikor onun sözünü kəsib dedi:

- Ay Vahan, indiyə kimi kəndlilər səni bir usta, sənətkar tanıyırdılar. Bu gün meydana atılıb qərribə sözlər deyirsən. Elə pis də danışmırsan. Görünür dünyanın işlərindən başın çıxır. Mənim bir-iki sualım var. Əvvəla, o adını çəkdiyin Lenin kimdir? İkinci, təzə padşahımız kim olacaq? Bizim bu mahalın pristavı hara getdi?

Vahan, qoyunların sayından başqa heç şeydən başı çıxmayan Qrikora cavab verdi:

- Lenin bütün zülmkarların düşməni, fəhlələrin, kəndlilərin dostudur. Heç bir təzə padşah olmayacaq. Fəhlələr, kəndlilər öz hökumətlərini yaradacaqlar. Pristavların, strajniklərin papağının qulağını görəndə, ya adını eşidəndə canına lərzə düşən kəndli daha onların üzünü görməyəcək. Əl quzusu yoncaya, arpaya öyrənən kimi, rüşvətə öyrənmiş pristav xalqın qəzəbindən qorxub gizlənmişdir.

Qrikor hər şeyi yerli-yataqlı bilən və tutarlı cavablar verən Vahanın qarşısında dillənmədi. O, çənəsini çəliyinə söykəyib sakit dayandı. Vahan gələcəyi gözünün qabağına gətirərək sözünə davam etdi:

- Bizim kəndlərdə başqa dövrən, başqa bir aləm olacaqdır! Kəndləri xalqın öz nümayəndələri idarə edəcəkdir. – O, bir an nəfəsini dərdi.

Baqrat danışdı:

- Kəndi idarə etməyə, dolandırmağa nə var ki? Vallah, elə dolandıraram, hamı quzu kimi olar. Qurd qoyunla otlar.

Qurgen qardaşına əyri-əyri baxıb dedi:

- Niyə gerek sən dolandırasan? Qoyunu təzədən qurda tapşıracağıq? Yaxşı deyiblər ki, karın könlündəki! Sən kəndliləri az sinsitmisən?!

Baqrat hirsələndi:

- Qurgen, səsinə kəs! Hürriyyətlik hamı üçündür. Camaat bilir ki, mən əvvəldən də padşahpərəst olmamışam.

- Məzhəb-din haqqı, yalan deyirsən. – Qurgen daha qəzəblə dilləndi. – Ay camaat, qardaş mənimdirsə, iliyinə kimi bələdəm. Burda elə danışmağına baxmayın. Əlacı olsa, yoxsulların başını daldan kəsər.

Baqrat dedi:

- Xeyr, kəsməmişəm, kəsmərəm də!

Suren bir-iki addım irəli gəldi, üzünü Baqrata tutub dedi:

- Məni Aşotun şeytançılığı ilə pristava tutdurmaq istəyən sən Baqrat ağa deyildin? Padşahın davada qalib gəlməsi üçün ianə verən, kəndliləri də verməyə məcbur edən sən deyildin? Kəndlilərin torpaqlarını pul gücünə alan sən Baqrat ağa deyildin? İndi utanmaz-utanmaz deyirsən, Nikolayı istəmədim. Sən dövlətli olduğun kimi, hiyləgərsən də! Sənin sözlərinə heç kim inanmaz!

Baqrat özünü arxasız gördüyü üçün susdu. Onun əleyhinə danışanlara yaxşı cavab verəcəyini güman etdiyi üçün gözlərini Vahanın üzünə dikdi. Vahan onun dağ gövdəsini gözdən keçirib dedi:

- Yarasanın bir xasiyyəti var: siçan görəndə dişlərini göstərər, quş görəndə qanadlarını. Bizim Baqrat ağa da onun kimidir. Nikolayın asıb-kəsən vaxtı onun

kölgəsinə sitayiş edirdi. İndi dalınca danışır. Qınamayan olsa, özünü dilənçi sifətində göstərər. Camaat! O, dövlətinin əlindən getməsindən qorxur. Ancaq onu bilmir ki, daha Baqrat ağalar kənd dolandıra bilməz. Bu olardı saqqaldan götür bığa qoy. Belə çıxardı ki, Rusiyanı zülm altında yaşadan Romanovlar yox oldu, kəndlilərin qanını soran Baqratlar yenə öz ağalıqlarında qaldılar. Xeyr, belə olmayacaq. Baqrat ağa! Bundan sonra biri sürü, naxır sahibi, o biri yoxsul, dilənçi olmayacaq. Bundan sonra kəndlilər meliklərə, mülkədarlara, bəylərə bəhrə verməyəcək. Torpaq müftəxorlardan alınıb zəhmətkeşlərə veriləcək. Torpaq əkib becərənin olacaq. Qolu zorlular əjdaha kimi suyun gözündə yatmayacaqlar. Bulaqlar, çaylar, göllər hamısı kəndlilərin yerinə axacaq.

«Biz bunu istəyirik. Ürəyimizdən xəbər verdin!» - deyə səslər ucaldı.

Baqrat ağır addımlarla Vahana yanaşdı onun qulağına pıçıldadı:

- Usta Vahan, sən nə əqidədesənsə, özün bilərsən. Amma xahiş edirəm kəndlilərin ağzına dil atmayasan. Məni rüsvay eləməyəsən. Nə olar, indiyə kimi pristav mənim evimdə yeyib içirdi, indi də sən gəl.

Vahan cavab vermədi. Ona ciddi baxıb istehza ilə güldü. Baqrat camaatın qabağında özünü Vahana yaxın göstərmək məqsədilə ucadan dedi:

- Kəndlilər, mən razıyam ki, Vahanın özünü kənddə böyük tikək. Qoy millət öz yaxşı adamını tanısin.

Mesrop o saat dilləndi:

- Bax, əsl söz budur ki, deyirsən, Baqrat ağa! Millətin gərək başçısı olsun. Daha pərpərən toxumu kimi hər tərəfə yayılmasın. Mən bu gün həm sevinir, həm də fəxr edirəm. Vahan kimi qanacaqlı bir adam mənim millətimdəndir. Mən əvvəldən padşah tərəfdarı olmamışam. Ona görə ki, Nikolay erməni dilində məktəb açmağı qadağan etmişdi. Bundan sonra erməni milləti öz taleyini öz əlinə alar. Bizim kəndə hər kim böyük olur-olsun, amma erməni olsun. Mən bu işə Baqrat ağanı layiq görürəm. Yaşasın erməni milləti! Yaşasın Ba...

- Dayan! Dayan! – deyə Vahan onun sözünü kəsdi. – Keşis Mesrop çox səhv danışdı. Biz millətçilik söhbəti eləmirik. Azadlıqdan danışırıq. Bütün millətlərin azadlığından. Onu deyirik ki, Baqrat ağalara pənah gətirib yalandan «millət, millət» - deyə döşünə vuran keşis Mesroplar da işə qarışmasın!

- Bəs kim qarışsın? – deyə Mesrop saqqalını didişirdi.

Vahan dedi:

- O adam qarışsın ki, padşaha kilsədə gecə-gündüz dua eləməyib. O adam qarışsın ki, torpaq, su həsrətindədir. O adam qarışsın ki, hamını bir gözlə görür.

Mesrop ürəyində: «Mən millət qanı olmayan şüursuzlarla danışmaq istəmirəm» - deyə acıqlı-acıqlı getdi.

Camaatın qabağında nüfuzdan düşməmək üçün və bu danışığın pis nəticə verəcəyindən qorxaraq Baqratla, Qrikor da getdilər.

Onların getdiyinə etina eləməyən Vahan üzünü camaata tutub dedi:

- Kefinizdən qalmayın, bugünkü şənlik sizin üçündür. Bu balaca şənliyin axırı böyük toy-bayram olacaq.

Yenə simlər dilləndi, balabanlar, zurnalar səsləndi. Erməni, müsəlman kəndliləri əl-ələ tutub meydanda yallı getdilər. Sonra dəstə-dəstə olub «yaşasın hürriyyət!» - deyə kəndin küçələrini gəzib dolanmağa başladılar. Dəstələrin

qabağında gedən Vahan, Comərd və Suren başlarını Zəngəzurun uca dağları kimi dik tutmuşdular. Onlar gələcəyin böyük inqilabi bayram şənliyini bu gün görürdülər...

Özlərində bir ordu qüvvəti hiss edən bolşeviklər yoxsul kəndlilərin gələcək xoşbəxt həyatı üçün, mülkədarlara, qolçomaqlara qarşı ciddi mübarizə meydanına atılmışdılar. Onlar meydanda tək qalmayacaqlarına, səslərinə səs veriləcəyinə qəti inanırdılar.

Vahan Əngələvid kəndində düzəlmiş şənlikdən sonra Şələk, Uz, Bırnaqot kəndlərində odlu çıxışlar etmişdi. Mqonu yenə Şələk kəndliləri arasında görmüşdü. Vahan torpağın yoxsul kəndlilərə verilməsi haqda danışanda, Mqo dülgərzanada onun dediklərini xatırladı. «Bizə Lenin torpaq verəcək!» - deyə qışqırdı. İlk dəfə Lenin adını eşidən şələklilər təəccüblə bir-birindən soruşdu: «Lenin kimdir? O, harda yaşayır?» Vahan onların sualına ətraflı cavab verdi. Onun hər sözü kəndlilərin qəlbinə ümid qığılıcını atdı.

Suren Bələk, Məzrə və öz kəndlərində camaat arasında danışdı. O, kəndliləri müharibə əleyhinə hərəkət etməyə çağırırdı. Bir çoxlarının gözündə fərari bir saldat, yoxsul bir kəndli oğlu kimi deyil, igid bir gənc kimi yüksəldi. O, ilk dəfə Baqrat, Qrikor və Mesropla döş-döşə gəldi. Hər zaman özünə bir arxa sandığı qanlı çarı itirmiş, yas, kədər içində boğulan Baqratlar, Qrikorlar Surenlə söz döyüşünə cəsarət etməmişdilər. Onlar yoxsul kəndlilərin Sureni müdafiə edən səsini eşitmişdilər. Özünü Baqrata sevdirmək, cəsarətli göstərmək və Surendən qisas almaq istəyən Aşot xəncər çəkib Surenə hücum etmək istəmişdi. Lakin buna hünəri çatmamışdı. Başının yarasını xatırlamış, əli boşalmışdı. Bu «qara» xəbərdən sərxoş kimi başları fırlanan Baqratlar, Qrikorlar, Mesroplar Surenin hər sözündən sağalmaz bir yara alırdılar.

Surenin Baqratın əleyhinə çıxış etməsi xəbəri Siranuşa da çatmışdı. Qız bundan çox kədərlənmişdi. Lakin haqqın atasınınmı, ya sevdiyi Sureninmi tərəfində olduğunu aydınlaşdırı bilmirdi.

Comərd Qızılıq, Vağüdü, Urut, Darabas kəndlərində çıxış eləmişdi. Yoxsullar onun səsinə səs vermişdi. Lakin Nikolayın kölgəsinə pənah gətirən dövlətlilər onun dediklərinə inanmamışdılar.

Günlər, həftələr keçirdi. Nikolayın yığılması, Comərdin, Vahanın və Surenin mülkədarlara, bəylərə, meliklərə qarşı çıxış etmələri, kəndliləri torpaq uğrunda mübarizəyə çağırmaları xəbəri hər tərəfə yayılırdı. Bolşeviklər kəndlilərin mübarizəsini təşkil etmək, onların hərəkətinə istiqamət vermək üçün gecə-gündüz çalışırdılar.

İyirmi ikinci fəsil

İstər padşahın taxtdan salınmasından məyus olan dövlətlilər, istərsə həyatın gözəlləşəcəyini, güzəranın yaxşılaşacağını gözləyən yoxsullar yeni bir dövlət quruluşunun yaranacağına ümid bəsləyirdilər. Evlərdə, yığıncaqlarda bu barədə

müxtəlif söhbətlər olurdu. Həbsxanaların dağıdılıb dustaqların azad edilməsi, çar məmurlarının kəndlərdə daha qamçı oynatmamaları dövlətliləri vahiməyə salmışdı. Azərbaycanlı, erməni dövlətliləri taxıllarını quyularda gizlədir, yatırıqlarını yerə basdırırdılar. Kəndlilərə verdikləri borcları geri alırdılar. Onların bu hərəkəti əhali arasında təşviş və narazılıq yaradırdı. «Dünyanın axırındır» - deyə düşünən kəndlilərin könlündə ümid çırağı yandırmaq, xoşbəxt gələcək naminə onları mübarizə meydanına çəkmək üçün möhkəm iradəli, vəziyyətdən baş çıxaran, uzağı gören adamlar lazım idi. Belə adamlar Zəngəzurda hələ sayca az olan bolşeviklərdir.

Aprelin axırlarında Bakıdan qayıtmış Şahmərdan çox mühüm xəbərlər gətirmişdi. Vahan, Comərd və Suren dülgərxanada çağırılmış iclasda onun söylədiklərini dinləyirdilər. O deyirdi:

- Şaumyan və Əzizbəyov yoldaşlar mənə diqqətlə qulaq asdılar, Zəngəzur kəndlilərinin vəziyyəti və güzəranı ilə çox maraqlanırdılar. Mən hər şeyi olduğu kimi söylədim...

Şahmərdan Bakı fəhlələrinin yeni qələbələrindən danışib sözünə davam etdi:

- Bakı partiya təşkilatı yoldaş Leninin göstərişi əsasında bolşeviklərdən tələb edir ki, Müvəqqəti hökumətin kapitalist-mülkədar hökuməti olduğunu camaata başa salsınlar, kəndliləri torpaq uğrunda mübarizəyə qaldırsınlar. Əhali bilsin ki, kəndliyə çörəyi, torpağı yalnız Sovet hakimiyyəti verə bilər. Ancaq Sovet hakimiyyəti xalqı müharibə fəlakətindən qurtara bilər. – Şahmərdan nəfəsini dərdi. Şəvə kimi qara və yumşaq saçını əlilə alnından yana verib, sözünə davam etdi: - Şaumyan və Əzizbəyov yoldaşların sözündən anladım ki, Azərbaycan və erməni burjuaziyası Zaqafqaziyada hakimiyyəti öz əlinə almaq istəyir. Bu məqsədə çatmaq üçün millətlər arasına ədavət salmaq, qırğın yaratmaq fikrindədirlər.

Şahmərdan partiyanın başqa tapşırıqlarını da yoldaşlarına yetirdi.

Dörd nəfərdən ibarət bu kiçik dəstəyə rəhbərlik edən yaşca böyük, inqilabi təcrübə və savadca üstün olan Vahanın göstərişilə əhali arasında kütləvi-izahat işi aparmaq üçün siyahı tutuldu. Qiyas, Nifti, Qurgen, Hay Aslanyan, Sergey Musatov, Mqo bu siyahıya daxil edildilər.

Onlar, kimin hansı kəndə gedəcəyini müəyyənləşdirəndən sonra, dülgərxanadan çıxdılar.

Günorta vaxtı idi. Qar əriyirdi. Əngələvid kəndinin dar küçələrindən su axırdı.

Vahangil Baqratin evinin dalındakı geniş xırmana çatanda izdiham gördülər. Bir yanda boz şinelli, boz papaqlı, tufəngli-patronlu bir bölük dayanmışdı. Bunlar paltarlarından tənəkəli və nəm torpaq iyi gələn, cəbhədən qayıtmış saldatlardı. Burada dincəlmək üçün əylənmişdilər. Bütün camaat onların başına toplanmışdı. Saldatların arasında kimi ərini, kimi qardaşını, kimi atasını, kimi qohum-əqrəbasından bir nəfəri görmək istəyirdi. Uşaqlar saldatların tufənglərinə, patronlarına maraq və təəccüblə baxırdılar.

Vahan, Comərd, Suren və Şahmərdan saldatlara yaxınlaşdılar. Surenin gözü Siranuşa sataşdı. Xeyli vaxt idi ki, onlar görüşmürdülər. Baqrat qıza gözünü ağardıb, evə getməsinə işarə etdi. Siranuş getdi. Suren cəbhə həyatını xatırladı. Min əziyyət görmüş saldatlara ürəkdən acıdı. Onları soyuqda qoymamaq, öz evlərinə

aparmaq fikrinə gəldi. Bu məqsədlə irəli yeriyib, bölüyün komandirini soruşdu. Çöməltmə oturub əşya çantasında nə isə axtaran bir feldfebel ayağa durub, Surena tərəf çevrildi. Onlar göz-gözü durdular.

- Suren Poqosyan!

- Andrey Gerasimov!

Onlar qucaqlaşdı, dönə-dönə öpüşdülər. Cəbhə dostları söhbətə başlamaq istəyirdilər ki, çığırtdı qopdu. Hamı döyüklü bir-birinə baxdı. Uzaqdan iki saldat göründü. Qrikor çığırta-çığırta onların dalınca qaçırdı. Saldatın birinin qoltuğunda yekə bir motal, o birinin çiynində bir qara çəpiş vardı. Saldatlar adamların yanına çatanda Qrikor da onlara yetişdi. Başına-gözüne döyə-döyə çığırmağa, şikayət eləməyə başladı:

- Evimi yıxdılar, astvast¹, çəpişimi, motalıma apardılar! Bunların böyüyü kimdir?

Qrikor, motalı və çəpişi geri almaq üçün saldatlara daha bir söz deməyə cəsarət eləmədi. Bu hadisədən narahat olan Baqrat Aşotun qulağına pıçıldadı:

- Get tövlənin, samanlığın, Evin qapı-bacasını bağla! Arvad-uşaq da bayıra çıxmasın. Yoxsa bu azğınlar var-yoxumuzu zorla apararlar!

Aşot getdi. Qrikor Sureniə yanaşdı:

- Başına dönüm, Suren, - dedi, - bunların böyüyünə də ki, çəpişimi tövlədən, motalıma evdən gətirdilər. Vermirdim, ombama beş-altı qundaq ilişdirdilər. Motanın ağzını açıb bir tikə pendir yeməmişəm. Evim yıxıldı, ocağım söndü.

O, dizlərinə döyüb, haray-həşir saldı. Baqrat ona yanaşdı dedi:

- Ay Qrikor, bəsdir, bir çəpişdən, bir motaldan ötrü özünü biabır eləmə! Ac saldatdırlar, qoy yesinlər. Elə bil yetimə verirsən. Çəkil dur yerində!

Qrikor hirslandı:

- Baqrat ağa, belə ki, əliaçıq hatəmsən, niyə özün vermirsen? Mənim evimi sən yıxdın. Bəs deyirdin saldat, qoşun dava eləyir, bizim canımızı, malımızı qoruyur. Bəs necə oldu? Nikolayın saldatları bizi talan eləyir ki! – O, yenə Sureniə müraciət elədi: - De ki, motalıma, çəpişimi versinlər, yoxsa özümü öldürərəm. – O, üzünü Mesropa tutdu: - Tertercan, sən də xahiş elə, qoy məni incitməsinlər, sinsitməsinlər, - dedi.

Özünü yoxsul və fağır qələmə verən Qrikorun son sözlərinə hamı güldü.

Mesrop dedi:

- Mən onlarla danışa bilmərəm. Saldata nə dəxli var ki, sənin motalın getdi, çəpişin öldü. Allah bundan betərindən saxlasın. – O, xaç çəkdi, nə fikirləşdisə, dərinə köksünü ötürdü.

Saldatlar Gerasimovun əmri ilə çəpişi və motalı Qrikora qaytardılar.

Qrikor motalı və çəpişi evə aparmaq üçün Aşota verdi. Aşot ürəyində «bu da məni özünə nöker eləyib» - deyə donquldana-donquldana getdi.

Andrey Gerasimov üzünü camaata tutub dedi:

- Bizdən inciməyin! Neçə gündür ki, yol gəlirik. Saldatlar acdırlar. Müharibə bütün ölkəni viran qoydu: kapitalistlərin, dövlətlilərin, satqın generalların xeyrinə! Çar yıxıldı. Onun yerində burjuylar oturdular. Onlar da müharibəni davam

¹ Astvast - Allah (ermənicə).

etdirmək istəyir. Tüfəng götürüb, şinel geymiş biz fəhlə-kəndlilər dava istəmirik. Evimizə, ailəmizin yanına qayıtmaq istəyirik. Ancaq, o zaman qayıdacağıq ki, fəhlə-kəndli hökuməti yaransın. Fabrik-zavod fəhlələrə, torpaq yoxsul kəndlilərə verilsin. Elə sizin bu kənddə torpaq onu əkənin, biçənin olsun.

Suren Gerasimovun dediklərini camaata başa saldı.

Qrikor dəhşətli yuxu görən adamlar kimi axırıncı sözlərdən diksindi:

- Suren, de ki, mənim ondan xoşum gəldi, çəpişimi, motalımı alıb verdi. Sağ olsun. Amma bu camaatın içində torpaq məsələsindən danışmasın. Mənim oğlum da saldatdır, o burada olsaydı, belə sözlər danışmazdı.

Gerasimovun dedikləri Baqratın da xoşuna gəlmədi. Ancaq silahlı saldatlardan qorxduğu üçün bir kəlmə də danışmadı. Öz ürəyində «görək bu qarışıqlığın axırı necə olacaq», - deyə məyus halda qulaq asdı.

Qurgen özünü qabağa verib dedi:

- Danışsın! Mən doğma qardaşım Baqratı da deyirəm. Qoy onun torpağını alıb paylasınlar kasıblara.

Baqrat hirsləndi:

- Nə istəyirsən məndən? Səni qardaşlıqdan çıxarmışam. Bacarığın olsaydı, sən də mal-dövlətin olardın.

- Bacarığım var, amma dövlətim yoxdur. Sənin kimi qapımda nökrəm, qaravaşım yoxdur.

- Buna mən günahkaram?

- Günahkarsan! Atamızın sağlığında pulun, qızılın yerini sən bilirdin. Öləndən sonra məndən gizlətdin. Üç-dörd qoyun, bir-iki çəpiş verib məni ayırdın. Özün o pula sürü ilə qoyun, naxırla mal aldın, torpaq aldın, alt-üst ev tikdirdin. Oldun Baqrat ağa! İndi sənə mənim kimi kasıb qardaş nə lazımdır?

Baqrat dillənmədi.

Gerasimov elə bildi kəndlilər müharibənin dəhşətli və kapitalistlərin xeyrinə olduğuna inanmırlar. O, qısa bir döyüş epizodu söylədi. Suren tərcümə elədi. Muşek Atanesyanın ölümünü söyləyəndə, Qrikor qışqırdı:

- Vay, oğul! Belimi sındırdın, bala! – deyə iki əlli başına vurdu. – Bu mal-dövləti sən üçün yığmışdım, Muşek!

O hönkürdü. Bir çoxları Qrikorun kədərinə şərik oldu. Arvadlar ağlamağa başladılar. Ürəyində: «Siranuşa göz dikənlərin biri o dünyaya getdi!» - deyən Aşot sevindi. Baqratla Mesrop Qrikorun qoluna girib evə apardılar. Bir çoxları onların dalınca Qrikorgilə getdi.

Suren Gerasimovu və saldatları buraxmadı. Gecələmək üçün onları evlərə payladılar. Gerasimov Surengildə qaldı. Suren qızıl qvardiyaçı, cəbhə dostu Gerasimovu Comərd, Vahan və Şahmərdanla tanış elədi. Onlar gecə yarıyadək danışdılar. Gerasimovun söhbətindən məlum oldu ki, cəbhə pozulur, inqilabi ruhda olan saldatlar imperialist müharibəsinin vətəndaş müharibəsinə çevrilməsini istəyirlər.

Səhər saldatlar Gorusa, Comərdlə Şahmərdan Şəkiyə yola düşdülər.

İyirmi üçüncü fəsil

Baharın isti nəfəsi hər yerə yayılmışdı. Şəkinin çəmənləri gömgöy zanbağa dönmüş, həyətlərdəki tək-tük söyüd, alma, gilənar ağacları; güneylərdə qoyungözü, həməsür, çaqqala kolları düyməçələyib yarpaqlamış, su sahillərində bitən yarpız boy atmışdı. Bahar hər şeyi, hər yeri qışın soyuq qoynundan alıb, öz günəşli, ətirli bağrına basmışdı. Yenə sürülər dağlara yayılmış, naxırlar köyşənə otlamağa çıxmış, cütçülərin holavar səsi torağayların səsinə qarışmışdı.

Bir çox kəndlilər qışdan daha yoxsul, daha ümitsiz çıxmışdı. Bəzilərinin ot-ələfi olmadığından malı qırılmış, bəziləri gümanı gəlidiyi şeyləri satıb taxıla vermiş, ailəsini yaza çıxarmışdı. Bu il çox şiddətli keçən qış, gəlir mənbəyi olmayan kəndliləri müflis etmişdi. Nəbi də onlardan biri idi.

Nəbi bu yaz şum eləməyə, taxıl əkməyə hazırlaşmırdı. Qışda iki öküzü ölmüş, olan taxılını yemiş, toxumu da qalmamışdı.

Bu gün evinin dalındakı «paxlalıq» deyilən yeri belləyirdi. Çox yorulmuşdu. Beli yerə sancıb, qızılgül kollarının dibində oturdu. Alnının tərini sildi. Budaqların üstündə oynayan haçaquyruq qaranquşlar Nəbinin diqqətini cəlb eləmişdi. Gözü baharın şən və qayğısız müjdəçilərində olsa da, fikri başqa yerdə idi. O, ömrünün bahar çağlarını xatırlayırdı. Bu hər kəsdə olduğu kimi, onda da doğan təbii bir hiss idi. Çünki insan qocaldıqca, gəncliyini tez-tez xatırlamağı, onunla fəxr etməyi çox sevir. Bu gənclik əzəbli, əziyyətli, yoxsul olsa da, ehtiyac içərisində keçsə də, yenə də gənclikdir, ömrün ən coşqun bir dövrüdür. Gözəl arzular, qüvvət, hünər ondadır. İnsan qocalıq dövründə, gəncliyinin xoş təsiri altında həyata min ümidlə bağlanır.

Əlinin üstünə qonan əlvan rəngli bir kəpənək keçmiş və unudulmaz bir əhvalatı Nəbinin yadına saldı.

...İyirmi yaşlı, uca boylu bir oğlan səhər tezdən Darabas kəndinə çatdı. Atını tanış olmadığı bir kəndlinin qapısına sürdü. «Ay ev yiyəsi, qonaq istəyirsənmi?» - deyə divarın bu tərəfindən səsləndi. Güllü çit paltarı ilə əlvan kəpənəyə oxşayan bir qız evdən çıxdı. «Niyə istəmirik!» - deyə qapını açıb oğlanı həyətə buraxdı. Oğlan atdan düşdü. Qız kəhər atı tövləyə çəkib, qabağına yonca tökdü. Qızın anası qonağı xoş sifətlə qarşıladı.

Onlar tanış oldular. Oğlan soğan toxumu almaq üçün gəldiyini bildirdi. Ana ilə qonağın arasında söhbət başlandı. Qız bağçada ağacların altına xalça salıb, samovar qaynatmaqla məşğul oldu. Qonaq çay içib, çörək yedi. Ana bir girvənkə soğan toxumunu oğlanın torbasına qoydu. Üstəlik, pay olaraq, bir az da kök toxumu verdi. Oğlan soğan toxumunun pulunu verdi, kök toxumunun pulunu almadılar. Qız birdən bağçaya qaçdı. Oğlan atını bayıra çəkdi. Ana evə getdi. Qız gəlib oğlana küçədə çatdı. Onun əlində dibindən qoparılmış torpaqlı, nazik qızılgül pöhrəsi vardı.

- Al! – deyə pöhrəni oğlana uzatdı.

Oğlan gülə-gülə dedi:

- Nəyimə lazımdır?

- İndi yazdır, əkərsən, böyüyər. Atamdan eşitmişəm ki, kəndinizin yaxşı bulaqları var. Amma ağacı yoxdur.

Oğlan gülümsündü. Qız dərindən köksünü ötürdü.

- Qızılgül pöhrəsini məndən almasan... - O, sözünün dalını deməsə də, fikri aydın idi.

Oğlan orta boylu, qara qaşlı, gen sinəli qızın oynaq gözlərində məhəbbət qığılımları sezdi.

- Al pöhrəni, oğlan! – deyə qız qıyğacı baxdı. Oğlan mütərəddid qaldı. Fikirləşdi: «Necə ola bilər ki, məni birinci dəfə görməklə sevsin?!» Söhbət uzanmadı. «Eh, nə olacaq olsun!» deyə pöhrəni aldı. Qız onun üzə düşüb pöhrəni aldığı hiss etdi. Evli ya subay olduğunu bilmək üçün soruşdu:

- Oğlan, düzünü de, evlisən, subay?

- Anamın gəlini yoxdur! – deyə oğlan güldü. – Anam evimizə aydan arı, gündən duru gəlin gətirmək istəyir.

Qız onun mətləbini və nəyə işarə etdiyini başa düşdü, bu dəfə ciddi tərzdə dedi:

- Heç fikir eləmə, qəlbim gül yarpağı kimi təmizdir. Bunu da bil: məhəbbət var bir gündə, bir saatda yaranır, amma illərlə ləkəsiz yaşayır.

- Qoy bu qızılgül pöhrəsi bizim bağçada bitib gül açsın, - deyə oğlan atın cilovunu çəkdi. Neçə dəfə dönüb geri baxdı. Qızın gözü hələ də onda idi...

Növrəstə əlində paxla dolu tabaq gəldi. Atasına yanaşıb soruşdu:

- Atacan, çox yorulmusan? – O, tabağı yerə qoyub Nəbinin yanında oturdu. – Gözümə fikirli dəyirsən.

- Hə, qızım, yorulmuşam, fikrim də çoxdur. – Nəbi arxalığının cibindən qəlyanını, tənbəki kisəsini, çaxmaq, qovunu çıxartdı. Çör-çöplü tənəkini ovcunda ova-ova danışdı: - Taxt-tacı viran qalmışın, necə ki, qaldı, səsi kəsildəndən bazarda, dükanda acı tənbəki də tapılmır. Hər şey qəhətə çıxıb.

- Elə bundan ötrü fikir eləyirsən?

- Dərd tənbəki dərdi olsa, nə var. Adam ağac yarpağı da qurudub çəkər. Öküzlər getdi, əkməyə toxum da qalmadı... Nəbi qızılgül kolundan üstündə iki gül olan bir budaq qırıb dedi: - Görürsənmi, qızım, bu güllər cütdür. Allah hər şeyi cüt yaradıb.

Növrəstə elə bildi ki, atası onun ərə gedəcəyinə və cüt yaşayacağına işarə edir. Onun belə düşünməyə haqqı vardı. Dünən Gülməli ilə Gilə gəlib toy barəsində söhbət açmışdılar. Növrəstə qəti cavab vermişdi ki, anasının ili tamam olmamış bu barədə söhbət ola bilməz. Nəbi də qızının ürəyini sındırmamışdı. Bu barədə məsləhətləşmək, qəti cavab vermək üçün Comərdin gəlməsini gözləməyi qərara almışdılar.

- Allah heç kəsi tək eləməsin, qızım, - deyə Nəbi ağzı dolu tüstünü havaya buraxdı.

- Niyə tək olursan, ata, Allaha şükür, oğlun var, qızın var, qardaşın var. Görürsən, güllərimiz də nə qəşəng qönçələyib?

- Bu güllər də mənə bir tərəfdən dərd, qəm artırır. – Nəbi köksünü ötürüb qızının gözünün içinə baxdı. – Heç bilirsən, bu kolların hamısı bir pöhrədən, bir tingidən əmələ gəlib, artıbdır?! Sənin ananın verdiyi bir pöhrədən! Mən onu necə unuda bilərəm! – Nəbi əlindəki gülləri göstərdi: - Anan bu güllər qədər təmizdi.

Sözünün üstündə duran, namuslu və həyalı adamdı. O, mənə arxa idi. Bu gün əlimə bel alıb paxlalığa gələndən, gözümün qabağından getmir.

Yeri gələndə möhkəm iradəli, qoçaq, yeri gələndə yumşaq təbiətli, açıq ürəkli Növrəstə hıçkırdı, çiyinləri atıldı. Nəbi danışdığına peşman oldu. Qızının könlünü almaq üçün dedi:

- Mən demədim ağlayasan. Yadıma düşdü, qəhərləndim. Dur paxlamızı əkək. Allah versə, xeyli paxla götürərik.

Nəbi bellə cərgə-cərgə çala qazır, Növrəstə hər çalaya bir neçə paxla salıb, üstünə torpaq töküdü.

İş qurtardı. Növrəstə tabağı götürüb gedərkən, Comərd gəldi.

- Əmim gəldi, ata! – deyə Növrəstə onun qabağına qaçdı.

Comərd atdan düşdü. Növrəstənin kefini soruşdu. Sonra Nəbiyə tərəf addımladı.

- İşin irəli, qağa! – Tutqunsan, nə olub? Yəqin yorulmusan. Mən pis qardaşam! Sənə kömək eləmirəm, əlimi belimə vurub gəzirəm, elədimi? – Comərd gülə-gülə qardaşının boynunu qucaqladı: - Gəl bir az dincini al!

İkisi də oturdu. Nəbi:

- Yaxşı qardaşsan, - dedi. – Amma bəzi işlərin məni narahat eləyir. Axı sənənin Hacı Atakişi ilə nə işin var? Niyə gərək Abbasəli, Fərman sənənin üstünə xəncər çəksin? Sən niyə Hacı Atakişi ilə bir tərəziyə girirsən? Adam öz tayını tapsa yaxşıdır. Onun qonağına niyə sataşırısan ki, o da səni hədələsin! Bu sözlər qulağıma çatır, narahat oluram. Bir həftədir, hara, nəyə getmisən, bilmirəm. Dərənin birində qabağını kəssələr, sonra nə olar? Bilmirsən ki, Hacı Atakişi arxalı adamdır. Başa düş, Comərd, arxalı köpək qurd basar.

Comərd daha gizli saxlamağı mənasız bilib Hacı Atakişilərə qarşı apardığı mübarizənin məqsədini dedi. İnqilabi mübarizənin nə demək olduğunu dərk eləyə bilməyən Nəbi, Comərdin fikir və hərəkətləri ilə razılaşmadı. Comərdin sözlərinə, arzu və xəyallarına inanmayan Nəbi qardaşına dinc oturmağı tapşırırdı. Comərd mübahisə eləməyi yersiz bildi. Bu halda Qiyas gəldi. Salam verib oturdu.

Comərd də əyləşib soruşdu:

- Nə var, nə yox, Qiyas? Qışdan neçə çıxdın?

- Necə çıxacağam. Allah kəssin belə dolanmağı! Bir qarın çörək üçün onabuna dam qarı tökməkdən, tövlə təmizləyib, peyin atmaqdan əllərim qabar, belim yağır olub. İndi yaz gəlib, nə olsun! Yenə mənim canım qızmayıb. Bu da mənim əynim, başım... Cındırımdan cin ürkür. Comərd qağa, demə Qiyas axmaq danışır, kasıblıq adamı licimdən çıxarır. Camaatın içinə çıxanda utanıram. Özüm özümdən iyrənirəm. Bir tutarğa yeri yoxdur ki, adam yapışıb bir yana çıxsın.

- Qiyas, bu tutuş ki, belə tutub, hamı sənənin gününə düşəcək, - deyə Nəbi ayağa qalxdı. – Siz söhbət eləyin. Mən bekar dura bilmirəm. – Nəbi toqqasından sallanan yekə bıçaqla qızılgül kollarının qurumuş budaqlarını kəsməyə başladı.

Comərdlə Qiyasın söhbəti davam elədi:

- Nəbinin yanında demədim, bilirəm o, səni çox istəyir. Qoy eşidib ürəyi bulanmasın. Comərd qağa, bir az sərvaxt olsan yaxşıdır. Qumru mənə xəbər gətirdi ki, əmim qızını deyirəm ey, Abbasəli deyirmiş: «Comərdi sağ qoysam, kişi deyiləm. Yeznələri topal Gülməlinin oğlunu da ona qatacağam. Onlar nə hünərin

sahibidir ki, bu boyda Hacını camaat içində biabır eləsinlər». Qışda kəndə bir qonaq gəlmişdi ha, yadında olar, sən də məscid həyətinə yaxşı danışdın, həmin əhvalatdır. Hələ yadlarından çıxmayıb. Gəldim sənə deyim ki, biləsən. Mən sənə xətrini, insanlığını yüz Hacıya vermərəm. Çünki onun özündən, mal-dövlətindən kor it də xeyir görmür. Amma sənə şirin dilin də var, dar gündə adama əl tutmağın da.

- Çox sağ ol, Qiyas. Mən bilirəm ki, Hacı Atakişi, Əmir, molla Heydər mənə dişlərini qıcırdıblar. Amma heç birindən qorxmuram.

- Molla Heydər deyirmiş ki, Comərd kafirdir. Yeri cəhənnəmləkdir. Elə adamın qanı halaldır. Şahmərdana da de, bir yana çıxıb eləyəndə karastıdan-zaddan götürsün.

- Mən niyə Hacı Atakişi ilə ləc düşmüşəm, Qiyas? – deyə Comərd onun gözünün içinə baxdı. – O ki, mənə bir pislik eləməyib. Bunun səbəbini sən bilirsənmi?

- Bilmirəm, Comərd qağa! – deyə Qiyas çiyinlərini atdı. – Mən nə bilim, bəlkə ata-babadan ədavətiniz var, koralısınız.

- Yox, ədavətimiz yoxdur. Mən Hacı Atakişi kimi adamlarla sənə üstündə düşmənlə olmuşam.

- Mənim üstümdə? Mən nə eləmişəm?

- Sənə və sənə kimi yoxsulların üstündə. Qiyas, istəyirsənmi qarnın doysun, əynin sevin, torpağın, malın olsun?

- Niyə istəmirəm, ay pir olmuş, hələ soruşursan da. Amma onu mənə kim verir? Bir parça torpaq üçün... - Qiyas sözünü yarımçıq qoyub ətrafına baxdı, sonra yavaşdan əlavə elədi: - Peysəri yoğun pristava ağız açdım, qamçı ilə göyərtməmiş yerimi qoymadı. Hacı Atakişi də, Əmir də ona bir söz demədi.

Comərd gülə-gülə dedi:

- Bəs niyə pristavın adını qorxa-qorxa dedin?

- Neyləyim? İlan vuran ala çatıdan qorxar. Elə bilirəm adını çəkəndə, bu saat böyürdən çıxacaq. Şallağı dolayacaq boynuma. Şükür Allaha, padşah taxtdan düşəndən o xəşəl qarınının üzünü görmürük.

- Mətləb üstə gələk, Qiyas, demək kasıblığın daşını atmaq istəyirsən. Ona görə də, gərək hünərli olasan, qorxmayasan, Hacı Atakişinin, Əmirin torpağını zornan əlindən alasan.

Qiyas qeyri-ixtiyari olaraq qəhqəhə çəkib dedi:

- Comərd qağa! Məni yaxşı dolayırsan ha! Qoyunu qurdun qabağına göndərirsen parçalasın.

- Səni dolamıram, Qiyas, düzünü deyirəm. Gərək qoyun olmayasan, qur yesin! Gərək zirək olasan, başına adam toplayasan. Nifti kimi adamlara deyəsən ki, padşahı Rusiyada fəhlələr taxtdan saldı, gəl biz də Hacı Atakişi və Əmir kimiləri ilə haqq-hesab çəkək. Mən müsəlman və erməni kəndlərinə çıxıram, eşidirəm yoxsullar dövlətlilərin üzünə ağ olur. Deyirlər, indiyə kimi siz yaxşı dolanmısınız, indi də biz yaxşı dolanmaq istəyirik. İndiyə kimi torpaq, su sizin olub, indi gərək bizim olsun. Bunu deməyə sənə kimilərinin haqqı var. Padşahı taxtdan saldılar ki, Şəkiddə sənə və Nifti kiminin, Əngələviddə Qurgenin, Armenakın, Şələkdə Mqonun və başqa kasıbların dili açılsın, güzəranı yaxşılaşsın.

Qiyas fikrə getdi. Ona elə gəldi ki, Comərdin açıq və cəsarətli sözlərini yuxuda eşidir. Sonra soruşdu:

- Comərd qağa, bu sözləri öz başından çıxarırsan, yoxsa sənə deyən var?

- Mənə inanmırsan?

- İnanıram da, inanmıram da. Dediysin düzdürsə, özün niyə eləmirsən? Sizin də elə bir variyyətiniz, tanqahınız yoxdur.

Comərd onu ətraflı başa saldısa da, Qiyas Hacı Atakişilərlə mübarizəyə girişməyə tərəddüd elədi. Paxlalığın yanından atlı gedən İsmayıl əlini gözünün üstünə qoyub qışqırdı:

- Ay Nəbi, ay Nəbi!

Nəbi əlindəki budaqları yerə atıb səs verdi:

- Nə deyirsən, ay İsmayıl?

- Ə, xəbəriniz var?

- Nə, nə xəbər? Atını bəri sür görək nə deyirsən?

İsmayıl onların yanına gəldi. Atını kola bağladı.

- Siz öləsiniz, dünyada yaman işlər var. Gorusdan gəlirəm. Cöngəni satmağa aparmışdım. Bazarda danışdırlar ki, təzə padşah taxta çıxıb.

- Doğrudan? – deyən Nəbi təəccüblə soruşdu. – Təzə padşah camaata gün ağlayacaqmı?

- Sənin deməyinlə mahal başsız qalacaq? Rəiyyətin sahibi olmalıdır, yox? Camaatın gərək iki şeydən qorxusu olsun: Allahdan və padşahdan. Yoxsa adamlar daraşib bir-birinin ətinə yeyər. Təzə padşahın adına bir təhər deyirdilər. Girmskidir, nədir?

Comərd:

- Bəlkə Kerenskidir? – dedi.

- Hə, hə... buna oxşayır.

Comərd dedi:

- Ondan camaatı dolandıran, kasıb-kusuba əl tutan olmaz. Başa düşən adamlar nə Nikolayı, nə də heç bir başqa padşahı istəmir.

İsmayıl səsini qaldırdı:

- Yəni mən yalan deyəcəyəm?! Taxta təzə padşah çıxıb. Bax, bu da onun pulları! – İsmayıl cibindən bir neçə təzə kağız pul çıxarıb göstərdi və yenə cibinə qoyub: - Cöngəni bu pula satmışam, - dedi. – Bazarda danışdırlar ki, təzə padşah Nuşirəvan kimi ədalətli, Hatəm kimi səxavətlidir. Hamıya əl tutacaq, torpaqsızlara torpaq verəcək.

Qiyas sevincək yerindən dilləndi:

- Allah ağzından eşitsin, ay İsmayıl əmi! Xeyir xəbər olasan! Görəsən bu təzə padşah mənim kimilərin də halına qalacaq? Pristav-zad barədə nə eşitdin? Bircə, kaş pristav olmayaydı. Vallah, pristavdan qorxduğum təkin heç kəsdən qorxmuram.

- O barədə bir söz eşitmədim. Amma, Qiyas, padşah pristavsız, strajniksiz olmaz. Qərək, Allah axırımızı xeyir eləsin. – İsmayıl atını koldan açıb mindi.

- Axırımız o zaman xeyir olacaq ki, mahalı fəhlə-kəndli hökuməti dolandıracaq, Kerenski yox!

- Ə, Comərd, ağzını farağat saxla, hər şeyə qulp qoyma! Basarlar qazamata, üzü o yana gedərsən, - deyə İsmayıl atını sürdü. Qiyas ürəyində «torpaq» deyə-deyə onun dalınca addımladı. Nəbi qardaşına yaxınlaşıb pərt halda dedi:

- Comərd, niyə dilini dinc qoymursan? Sözlərin təzə padşahın pristavının, jandarmasının qulağına çatsa, duruş gətirə bilməzsən. Vallah, ilim-ilim itirərlər, sorağını qarğalar da gətirməz.

Comərd qardaşına mənalı-mənalı baxıb ürəyində dedi: «Bu gözü bağlı insanlara hüququnu, haqqını başa salmaq üçün böyük səbr, vaxt və bacarıq lazımdır».

Növrəstə onları çörək yeməyə çağırdı. İkisi də durub getdi.

Yusifdən başqa bütün ailə üzvləri süfrə başında oturmuşdu. Onlar əvəlikli yarma çəkməsinə əl uzatmamışdılar ki, Armenak gəldi. Əl tutub görüşdülər, onu da yeməyə dəvət etdilər. Armenak qoltuğundakı boş, yamaqlı torbanı Evin aşağı başına atıb oturdu. Növrəstə öz payını Armenakın qarşısına qoydu.

Növrəstə yeməkdən sonra yükədən bir neçə yastıq gətirib söykək qoydu.

- Armenak girvə, təzə padşahın taxta çıxmasından xəbərin varmı?

- Var, bu sözü iki gün qabaq bizim kənddə danışmışdılar. Özü də keşiş Mesrop danışdı. Camaatın içində Surenlə də bir az iri-xırdaları oldu.

- Surenin keşişlə nə işi var? – deyə Nəbi tənbəki kisəsini, qəlyanını çıxartdı. – Götür bir qəlyan çəkək.

- Nə bilim, ay Nəbi. Keşiş deyirdi, padşahsız dolanmaq olmaz. Suren də deyirdi, milləti pis günə qoyan elə padşahlardır. Padşahlar nə istəyir, kasıb-kusub eləyir. Onun nə köhnəsindən camaata xeyir oldu, nə də təzəsi xeyir verəcək.

Comərd dilləndi:

- Suren düz deyir. Nikolay camaata nə xeyir verdi ki, təzə padşah adlandırdığınız Kerenski də versin. Fırıldaqların hamısı camaatı soymaq, yazıq-yuzuğu incitmək üçündür. Bunu gərək siz kəndlilər yaxşı başa düşəsiniz.

- Bax, elə Suren də sən deyəni deyir, Comərd.

- Peyğəmbər haqqı, Armenak, sənin oğlunla mənim qardaşım bir ağıldadırlar, dillərini dinc qoymurlar. Özləri başlarına xata açacaqlar. Mən Comərdə demişəm, sən də oğluna nəsihət ver, farağat olsun. Zəmanə pisdır. Comərd Hacı Atakişilə yola getmir, Hacı da bizə hədə-qorxu gəlir. Belə şeylər nəyə lazımdır?! Daha Armenakdan nə gizlədim: elə din ayrı qardaş... - Armenak Nəbinin sözünü kəsərək dedi:

- Deməyin Armenak qanacaqsızdır. Heç kim mənim oğlumu öz evində pristavdan gizlətmədi. Üzünü də demirəm, sizdən çox razıyam. Heç bir doğma qardaş belə eləməzdi, amma siz elədiniz. Mən elə hər yerdə deyirəm, Şəkiddə Comərd kimi, Nəbi kimi dostlarım var. Bağışla, sözünü kəsdim. İndi de...

- Onu deyirdim ki, qardaşım nəsihət götürməyəndir. Deyir, Hacı Atakişinin, Əmirin, Fətəlinin torpağını alıb kasıb-kusuba vermək lazımdır.

Comərd dedi:

- Yaxşı, qağa, qoy sənin dostun Armenak desin: insafdırmı birinin malı-dövləti, torpağı həddən aşsın, biri də acından ölsün?

- Yox, məzhəb-din haqqı insaf deyil, heç mənim özümün də o dövlətlilərdən xoşum gəlmir. Köpək uşaqlarının gözü doymur. Onlar girəvə düşəndə kasıbların başından basır, biz də gərək yeri gələndə onların başından basaq!

- Sağ ol, Armenak dayı, bu sözün ürəyimə yatdı, - deyə Comərd əlini onun çiyinə vurdu. – Kişi gərək zalımın qabağından qaçmasın.

Nəbi başını bulaya-bulaya dedi:

- Sən də söz dedin də, qaçmasın! Qaçmaz, vurub kəlləmayallaq elərlər.

- Yox, qağa, sən düz demirsən. – Comərd kəskin cavab verdi.

Comərddən ilk dəfə belə sözlər eşidən Nəbi bir az pərt oldu.

Aralığa sükut çökdü. Armenak ürəyindəkini deyib-deməmək üçün fikirləşirdi. O, mətləbini açıq deməyə utandı. Başqa barədə danışib, sözü öz arzusunun üstünə gətirməyi lazım bildi.

Nəbi:

- Bu il taxıldan-zaddan əkə bilmədin, hə? – deyə soruşdu.

- Nə əkəcəydim, ay Armenak, toxumum olmadı. Evin dalındakı yerə paxla əkmişəm. Sən necə? Arpadan-zaddan yerə atmısanmı?

- Elə musurmanlar demişkən, özünü yorulmuş biləndə, yoldaşını ölmüş bil. Mən də toxum tapa bilməmişəm. Bir-iki cındır palazımız var, dedim satıb toxum alaram. Kimin qapısına apardım, almadı. Hamının üzü dönüb. Padşah yıxılıb, hamı qorxuya düşüb ki, aclıq olacaq. Kəndin varlıları da taxıllarını gizlədiblər. – Armenak birdən sözünü kəsdi. O, ürəyində fikirləşir, götür-qoy edirdi: «Deyim, deməyim? Ah, torba götürüb qapılara düşmək nə ağır işdir!» Hələ ürəyindəki mətləbini açıb deməmiş daxili narahatlıqdan və xəcalətdən tərlədi. Bura dost evi, Nəbi isə qardaşdan artıq olsa da, heç bir söz deməməyi qərara aldı. Lakin dəmir bir həlqə kimi Armenakın və ailəsinin boğazına keçib boğmaq istəyən ehtiyac onun qərarını pozdu. Başını yuxarı qaldırmadan, dilləndi: - Nəbi, mən də iki-üç pud arpadan, darıdan ötrü gəlmişəm. Elə borc istəyirəm. Amma... - Söz yığılıb Armenakın boğazında qaldı. Bir-iki dəfə udqunandan sonra: - Görürəm, sən də təhərin yoxdur. İkimiz də bir gündəyik, - deyə yerindən qalxdı.

Nəbi dedi:

- Niyə durursan, Armenak?

- Kəndə qayıdım.

- Otur görüm. Səninlə işim var! – Nəbi yerindən qalxıb Armenakın torbasını götürdü. Növrəstəni çağırdı. – Qızım, gəl torbanın ağzını tut, - deyə evin bucağına getdi. Yarıya qədər paxla ilə dolu torbanı evin ortasına çəkdi:

- Armenak, Surenlə Comərdin canı üçün, yarı bölmüşəm, apar ək. Fikir eləmə, Allah kərimdir.

- Böyük xəcalətlik verdin, Nəbi. Vaxt olar, əvəzini verərəm...

- Mən borc vermirəm. Apar, elə mən də bu gün paxla əkmişəm. Bu il də gözüümüzü dikək paxlaya. Növrəstə, get, atı çək həyətə.

- At lazım deyil, dalıma alıb aparacağam!

Nəbi qızının getməsinə işarə verdi.

Növrəstə atı bayıra çəkdi.

Armenak atı mindi. Nəbi ilə Comərd torbanı onun qucağına qoydular.

- Madyanı sabaha qaytararam, - deyə Armenak atı tərpətdi.

- Özüm Əngələvidə gələcəyəm, - deyə Comərd onu xırmanadək ötürüb qayıtdı.

Yusif qoltuğunda dəftər-kitab ağlaya-ağlaya gəldi.

- Sənə nə olub? – deyə Comərd onu yanına çağırdı.

- Məni qorxutdular. – Yusif sağ əlinin dalı ilə gözünü sildi. – Məktəbdən gəlirdim, bıgılı Əhmədlə Fərman küçədə qabağımı kəsdi. Əhməd mənə gözünü ağartdı. Fərman da xəncəri üstümə çəkdi...

Nəbi dedi:

- Balam, o yekə eşşəklərin sənənlə nə işi var?

Yusif daha da qəhərləndi:

- Mən nə bilim. Fərman dedi, bacının üzündən öpüm.

- Necə? Necə? – Nəbi özündən çıxdı.

- Mən də ona söydüm. Bir daş götürüb tulazladım, sonra qaçdım...

- Mən o köpək oğlunun beynini dağıdaram! – Nəbi bucaqdan çomağı götürdü. – Dəyyus oğlu, dəyyus!

O, çox hirsli halda bayıra çıxmaq istərkən, Comərd qolundan yapışdı:

- Hara gedirsən?

- İkisini də öldürməyə! Ya onlara verən Allah, ya mənə!

- Lazım deyil, hövsələli ol!

- Sən nə danışırısan? Kasıb olmuşuq ki, namusumuzu çölə ataq?! Sənin qeyrətin olsa, məndən qabaq gedib o it uşaqlarından qisas alarsan.

- Çomaqla qisas almaq olmaz, qağa! Onların kökünü kəsmək lazımdır.

Nəbi sakit olmadı. Növrəstə ilə Comərd onu buraxmadılar. Nəbi dartındı.

- Başına dönüm, ata, - deyə Növrəstə hirsindən titrəyən atasının dizlərini qucaqladı.

İyirmi dördüncü fəsil

Hacı Atakişi mübahisə edən arvadlarına acıqlandı. Hərəsinə bir-iki sille vurub otaqdan çıxdı.

İki gün qabaq, sürülərin üstüylə Alagöllərə gedən Əmirin gəlib-gəlmədiyini, çobanların binə düzəldib-düzəltmədiklərini bilmək üçün Əmirgilə getdi.

Bənəvşə ilə Tamaşanın mübahisəsi yenidən qızıxdı. Günülərin mübahisəsi, öcəşməsi çox zaman evdə böyüklük-küçüklük üstündə olurdu. Bənəvşə deyirdi, evin birinci arvadı mənəm, hər şey mənim əlimlə qurulub. Fərman kimi oğulun anasıyam, gərək hamı mənə qulaq assın, hörmətimi saxlasın, ağbirçək yerinə qoysun. Tamaşa da buyruğumla durub-otursun.

Tamaşa isə cavanlığına, gözəlliyinə və Hacıнын onu çox istəməsinə güvənərək, ixtiyarını günüsünün əlinə vermək istəmirdi. Necə deyərlər, hər ikisi atı daşlığa sürmüşdü.

Bugünkü mübahisə qızıl düymə və məxmər kürdü üstündə idi. Hacıнын Tamaşa üçün Şuşadan aldığı kürdü və qızıl düymələrdən ötrü Bənəvşə hay-küy qaldıraraq deyirdi ki, mən evin kötüyüyəm, qırx illik arvadıyam, nə qırmızı məxmər

kürdü görmüşəm, nə qızıl düymə. Hazırına nazir olmaq istəyən qızılcıqlı qızı yaxası qızıl düyməli kürdü geysə, ya onu öldürərəm, ya özümü.

Qara Fatı gah ona, gah buna qəhmər çıxırdı. Söz kəsilib, ara sakitləşəndə, Fatı öz atmacalarıyla onları təzədən qızışdırırdı. Ara vuruşdurub, ara düzəltməkdə adətəkdə olmuş Fatı, günlərin itlə pişik kimi yola getmələrindən zövq alırdı. Hər birilə ayrılıqda danışır, bundan ona, ondan buna şeytançılıq edirdi. Bənəvşəyə deyirdi: «Mənim Tamaşadan gözüm su içmir. Bıgılı Əhmədlə qaş-gözlə, him-cimlə danışdığına fikir vermişən? Bəs demirsən, şorgöz Əhməd niyə bu evə tez-tez gəlir? Babalı deyənlərin boynuna, eşitmişəm ki, Əhməddən savayı müəllim Rüstəmlə də aranı sazlayıb. Bunu Hacı bilmir, Fərmanın da xəbəri yoxdur. Sən də heç açıb ağartma, suyun şırıltısına qulaq ver». Tamaşaya deyirdi: «Bənəvşənin sözünə fikir vermə. Evin əsl xanımı sənsən. Hacı səni gözünün üstündə saxlayır. Kişi yaxşı arvadın üstünə günü gətirməz. Bənəvşədən zəhləsi gedir. Qonaq-qara qabağına çıxmağa ləyaqəti yoxdur, adam yeri bilən deyil, pintidir, səliqəsizdir...».

Günlər bir-birlərinə ağızlarından çıxanı dedilər. Axırda saç yolması başlandı.

Fatı aralığa girib:

- Ay qız, görən nə deyər, nə şərqli malınız var, balam... - deyər, hərəsini bir tərəfə çəkdi.

Bənəvşə oğlunu tapıb köməyə çağırmaq üçün ağlaya-ağlaya otaqdan çıxdı.

Tamaşa hikkəsindən göz yaşını saxlaya bilmədi. Evin bir küncünə çəkilib dizlərini qucaqladı. Onun ürəyində aşib-daşan nifrəti hamıdan çox Hacı Atakişiyə idi. Birinci ərinin qatili bu zalım və qoca kaftar idi...

Fatı Tamaşaya yanımllıq göstərüb ürək-dirək verməyə başladı. Bənəvşənin pisliyindən dedi. Tamaşanı altdan-üstədən qurşadı. Molla Heydərin yanına gedib Hacıya məhəbbət, Bənəvşəyə nifrət duası yazdırmağa məsləhət gördü. Öz fikir-xəyalı ilə məşğul olan Tamaşa onun sözlərini eşitmədi.

Fatı ürəyində «Görək bu saç yolmasının axırı necə olacaq» - deyər durub getdi. Baş dizlərinə dayanmış, hıçqırıq içində boğulan Tamaşa, gah nala, gah mıxa vuran küpəgirən qarının getdiyini hiss eləmədi.

İkinci mərtəbədən yavaş-yavaş enən Fatı pilləkənin dibində oturub əlini üzünə qoyan Bənəvşəni gördü:

- Bənəvşə bacı, burda niyə oturmusan? Evindən küsmüsən, yoxsa Tamaşa xanımdan?

- Fərmanı gözləyirəm. Ya məni bu çənginin əlindən qurtarsın, ya atasına desin ki, ləçərinin cavabını versin.

- Ağlını başına cəm elə, dur get evinə. Həyasıza niyə baş qoşursan?! Onun adamlığı olsaydı, sənün üstünə gəlməzdi. Yaxşı deyiblər ki, yersiz gəldi, yerli qaç...

Bənəvşənin dərdi təzələndi. Fatının hiyləgər işlərdə məharətli olduğunu bilən Bənəvşə, Hacıya Tamaşadan deyicilik eləməsini xahiş etdi. Onların arasına vəlvələ salıb, Tamaşanı evdən qovdursa, nə istəsə verəcəyini vəd etdi. Tamahkar Fatı Tamaşanın başına oyun açacağına söz verdi. Hətta inandırdı ki, qurd yağı tapıb Tamaşa ilə Hacınnın üstünə sürəcəkdir.

Bənəvşə durub dama getdi. Fatı evinə yönələrkən, Zöhrə həyəətə girdi. O, güneydən gəlirdi. Döşlüyünə gicitkan, yarpız, kəvər, qazayağı doldurmuşdu. Fatı onu yuxarı qalxmağa qoymadı. «Gedək bizə, yığdığın pencərdən mənə də ver» - deyə öz evinə apardı.

- Zöhrə, yorulmamısan ki?

- Yox.

- Onda, aynanı bir az da saxla, bu saat qurtarıram. – Fatı başına nazik pambıq doladığı spicəka çöpünü nəlbəkədəki sürməyə batırıb sağ qaşına çəkdi. Sonra, qara sifətini o tərəfə bu tərəfə çevirib soruşdu: - Yaraşırımı?

- Yaraşır, amma çox nazik yaxırsan.

- Nazik?! Gərək arvadın qaşları nazik olsun, kişinin bıığı. Aynanı düz tut, sifətimi yaxşı görüm. Özün də bir ağız oxu, səsin xoşuma gəlir. Göz dəyməsin, ətə-qana dolub totuxlaşmısan. Sifətin on dörd gecəlik ay təkin şölə verir. Xalan qadanı alsın, bir ağız de! – Fatı sürməni sol qaşına yaxdı.

Zöhrə oxumağa başladı. Onun səsi məlahətli idi. Yaşı artandan, boyu çıxandan səsi daha məlahətli olmuşdu. Qızlar onu güneylərə pencər yığmağa gedəndə, yığnaq düzəldib çalib-oyunayanda, oxudub ləzzət alardılar. Hamı deyərdi: «Zöhrə bizim bülbülümüzdür». Zöhrə utandığından öz evlərində, böyüklərinin yanında oxumazdı. Anası da onun gözəl səsi olduğunu bilmirdi. Zöhrənin səsini Fatı dəfələrlə eşitmişdi. Yenə təkidlə dedi:

- Ay qız, niyə kəsdin, oxu!

Zöhrə utancaqlılıqla əzilib-büzüldü, ikinci dəfə oxumaq istəmədi.

Fatı qızı tərifləməyə başladı:

- Ay məşallah, özü dağlar maralı, səsi bülbül səsi! BərəkAllah səni doğan Tamaşaya! Gözəlin qızı da gözəl olar, dayna! Sırağagün otaqda oxuduğundan bir ağız de.

Zöhrə təəccüblə soruşdu:

- Fatı xala, sən hardan eşitdin?

- Mən hər şeyi eşidirəm. Dünyada seyid qızı Fatıdan gizlin şey olmaz. Cəddim mənə xəbər verir, qızım. Oxu!

Fatının dilləri qarşısında aciz qalan Zöhrə oxudu:

«Boz atın boylamasın,
Cilovun çək, oynamasın,
Gedirsən gecədən get,
Ürəyim oynamasın...».

- Sağ ol, qızım, - deyə Fatı sürməni indi də iki qaşının arasına yaxdı. Ərindən başqa kimə isə xoş gəlmək üçün özünə bəzək-düzək verən Fatının qaşları baş-başa dayanmış iki nazik zəliyə oxşayırdı.

- Yadında qalsın: heç kimi gecə evdən qovmazlar. Evdən qovsalar da, yataqdan qovmazlar! – Fatı qollarını açıb gərnəşdi, şaqqa çəkib güldü... - Yataqdan, ay qız... Başa düşdün, yataqdan!..

Zöhrə abır-ismət bilməyən bu arvadın dediklərindən utanıb sıxıldı, başını aşağı saldı. Onun sözlərini bir də eşitməmək üçün dedi:

- Mən gedirəm, Fatı xala.
- Fatı onu danışığa tutdu:
- Əcəb sözlər bilirsən, ay qız. Bunları kimdən öyrənmişən?
- Oynayanda qızlardan, toylarda aşıqlardan. Mən yaxşı oxuyan deyiləm, Fatı xala. Dedin, sözünü yerə salmadım.
- Oxu, qoy səsinə hamı eşitsin. Bəxtəvər səni alanın başına!
- Zöhrə qızardı, başını aşağı salıb sıxıla-sıxıla dedi:
- Elə sözləri danışma, Fatı xala!
- Fatı birdən bədənini silkələdi, sürməli qaşlarını dartdı, qəhqəhə çəkib dedi:
- Evdə qalıb un çuvalına tay olmayacaqsan ki!..
- ...Fərman həyətə girdi. Qulağına oxumaq səsi gəldi. Birinci dəfə eşitdiyi bu məlahətli səsin haradan gəldiyini müəyyən etdi. «Oxuyan kim ola?» - deyə düşündü, sonra alt mərtəbədə yaşayan Abbasəligilə addımladı.
- Fərman qara Fatının məzəli və şit sözlərindən həzz aldığı üçün onlara tez-tez gəlirdi. Fatı ona qız sevməkdən, nişanbazlıqdan danışdı. Belə söhbətlər Fərmanın yüngül təbiətinə uyğun gəlirdi. İndi isə, onu çəkib Fatıgilə aparan Zöhrənin səsi idi. O, oxuyanın kim olduğunu bilmək istəyirdi.
- Fərman hisdən qaralmış qapıdan içəri girdi. Zöhrə onu görən kimi, cib aynasını pəncərəyə atdı. Pəncərə dolu döşlüyünü götürüb getmək istərkən, Fərman dedi:
- Al, bunları da apar! – Söyüd şivinə keçirdiyi üç-dörd balığı ona verdi.
- Zöhrə getdi. Fatı ayağa durub nəlbəkini taxçaya qoydu. Yükdən döşək çıxarıb xalçanın üstünə saldı.
- Keç otur, başına dönüm!
- Fərman şiblitlərini çıxarıb döşəyin üstünə keçdi. Fatı iki yastıq da gətirib söykək qoydu. Fərman kürəyini söykəyə dayadı, ayaqlarını bir-birinin üstünə aşırıb, döşək boyu uzatdı.
- Balıq ovuna getmişdin, qadan alım?
- Adam ovuna getmişdik, amma zalım qızını görə bilmədik. Evdən bayıra çıxmır. Güneyləri gəzib dolandıq. Axırı gəlib Bazarçayla Şəki çayının qovuşduğu yerdə bərə qurduq. Balıq tutduq. Bir neçəsini də Əhməd apardı.
- Fatı gözlərini süzdürüb sürməli qaşlarını gərginlədərək dedi:
- Saqqalın ağarsın, ay mənim qəşəng ağam! Aylar ötdü, illər dolandı, padşah da taxtdan düşdü, yenə sən Nəbinin qızından əl çəkmirsən?
- Bəs sən niyə sürmədən-vəsmədən əl çəkmirsən? Özünü təzə gəlinə oxşadırsan?
- Mən adətkərdə olmuşam, başına dönüm.
- Məni də bəzi işlərə öyrədən, adətkərdə eləyən sən deyilsənmi? Mənim beynimə Növrəstəni salan, gözəlliyini tərifləyib göyə qaldıran sən olmadın, ay kələkbaz?! Getdin, gəldin, axırda da heç şey çıxmadı.
- Yaxşı oldu çıxmadı, nişanlısı gələndən sonra aralığa qan düşərdi.
- Mən o qanı salacağam. Ürəyim Gülməli oğlu Şahmərddən və Almurad oğlu Comərddən yanıqlıdır. Gör ağızlarını hara yetiriblər ki, atamın üzünə ağ olurlar! Onlardan qisas almasam, bu papaq mənə haram olsun. – O, əlini xurmayı

Buxara papağına vurdu. – Növrəstəni ya bir gecənin gəlini eləyəcəyəm, ya da nişanlısını, əmisini qanına boyayacağam.

- Daha onu beynindən çıxart, başqa iş var, - Fatı sürmələnməmiş gözlərini ona dikib, əlini şappıltı ilə ətli dizinə vurdu. – Fələyin beli qırılsın, nə qızım var verəm sənə, nə bacım. Özüm də sənə layiq deyiləm, yoxsa sən kim oğlanı əldən çıxarmaq olar?! Ürəyini sıxma, Fatı xalan bir iş düzəldəcək, lap ürəyindən olsun. O adam ki, deyirəm, Nəbinin küçüyü kimi biləyini dişləməyəcək. Özcüyəzi sənə pir deyib yapışacaq. Gözəlliyi də Növrəstədən on qat artıq.

- Özündən demə. İş düzəltməyini görmüşəm. Mən bura gələndə sizdə oxuyan kim idi?

- Xoşuna gəldi?

- Gəldi. Məni bura gətirən o səsdir. Bir də niyə oxu atıb yayını gizlədirsən?

- Xələtimi verəcəksənmi?..

- Sən iş düzəlt, xələtə nə var.

Fatı küpəgirən qarıya məxsus hiyləgərliklə dilini işə saldı. Qaşlarını darta-darta, gözlərini süzdürə-süzdürə hərdən göz vurub gülə-gülə, gicgahlarının yanında qoç buynuzu kimi həlqə burulmuş saçlarını sıgallaya-sıgallaya danışdı. Söhbəti cavanlıqdan, sevməkdən, sevilməkdən saldı. Ara düzəltməkdən, eşqdən, məhəbbətdən dedi. Sözü ustalıqla Zöhrənin üstə gətirdi. Qızın gözəlliyini, işgüzarlığını təriflədi. Onu almasını Fərmana təkidlə məsləhət gördü. Anası Bənəvşənin, analığı Tamaşanın bu işə razı olduqlarını söylədi.

Fərman:

- O, mənim bacımdır, - deyə Fatıya acığı tutdu.

Fatı pərt olmadı. Yenə dilini kəsməyib, danışdı. Oxuyanın Zöhrə olduğunu, Fərmanın dərindən oxuduğunu dedi. Fərman inanmadı. Fatı onun zəif cəhətlərini ələ almağa, təsir göstərməyə başladı. Gənclik ehtirasının əlində əsir olan Fərmanı yumşaltdı. Külək yelqovan kolunu qoparıb oynatdığı kimi, Fatının sözləri də Fərmanı yerindən oynatdı. Zöhrə, qardaş dediyi Fərmanın gözündə yad mələk kimi göründü. Növrəstədən sarı oxu daşa dəymiş, ancaq özünü sındırmayıb, əli cibində, papağı gözünün üstündə kənd arası gəzən Fərmana yüngül bir əyləncə lazım idi. Ona görə də qonşu, qohum, hətta ailə namusunu öz şəxsi təbiətinə, arzu və ehtirasına qurban eləməyə hazır idi.

Fatı bundan sonra Fərmana özünü Zöhrənin yanında necə aparacağını da öyrətdi. Onları görüşdürməyi, aralarında yaxın münasibət yaratmağı boynuna götürdü. Fatının dedikləri Fərmanı həyəcana gətirdi. O, oturmaq istəmədi. Şiblitlərini geydi. Qapıya tərəf addımlayıb dayandı.

- Məni yaman qızışdırdın, a Fatı qarı! – dedi. – Heç yatsaydım Zöhrəni yuxumda da görməzdim.

Fatı güldü. Fərman qapıdan çıxdı.

Fərman üst mərtəbəyə qalxıb, qapını açanda Zöhrə qonaq otağını süpürürdü.

- Toz qaldırma, ay qız! – deyə Fərman irəli addımladı.

Zöhrə süpürmədi. Bellini düzəldib dedi:

- Fərman qağa, anam tapşırıb, süpürürəm təmiz olsun, birdən qonağımız gələr.

Fərman cavab vermədi. Birinci dəfə görürmüş kimi onu başdan ayağa süzdü. Əhmədin bir il qabaq, pristava kabab bişirdiyi zaman dediyi sözləri xatırladı: «Çiyələk kimi, maral kimi Zöhrəni əldən buraxma!»

On beş yaşına girmiş Zöhrə xeyli dəyişmiş, boy atıb gözəlləşmişdi. İncə beli, ala gözləri, ətli yanaqları, qaymaq dodaqları Fatının tərifinə bəraət qazandırırdı. Bir evdə yaşadıqlarına baxmayaraq, bu gözəllikləri indi başa düşən Fərman nə edəcəyini bilmədi. O, düşündü: «Lənət sənə kor şeytan. Axı, mən ona bacı demişəm!» Lakin könlündə baş qaldıran qara duyğular onu başqa yola çəkirdi. Fərman qızdırmalı adam kimi sayıqlamağa başladı:

- Axı, sən mənim çox... belə lap çox... - O, birdən qəhqəhə ilə güldü.

Zöhrə bu yersiz gülüşdən diksindi.

- Qağa, birdən-birə nəyə güldün? – deyə onun əlindən tutdu. Fərman əlini çəkib bir az kənara durdu. Özünü yığışdırıb, qaşlarını çatdı. Zöhrə onun görkəmindən qorxdı. Dalı-dalı çəkilib getmək istərkən, Fərman onu qucaqlayıb öpdü. Ürəyinə heç bir fikir gəlməyən qız Fərmanın hərəkətlərinə məəttəl qaldı və gülə-gülə dedi:

- Ay qağa, bəsdir, zarafat eləmə!

Qız buraxılmağa can atdı. Lakin belinə dolanmış qollar onu daha bərk sıxdı. Zöhrə qurtarmağa can atdısa da, Fərman buraxmadı. Qız ağlamağa başladı. Hərəkətlərinin nəticəsini göz qabağına gətirə bilməyən Fərman qapının dalını vurmaq istədi. Zöhrə tez otaqdan çıxdı.

- Ay haray, qağam dəli olub! – deyə rəngi qaçmış halda özünü o biri otağa, anasının yanına saldı. Tamaşa göz yaşı tökürdü. Anasını ağlar görən Zöhrə bir söz demək istəmədi. Tamaşa qızının rənginin qaçmasından, töyşüyə-töyşüyə içəri girməsindən bir hadisə olduğunu başa düşdü. Zöhrəni yanına çəkib soruşdu. Qız əhvalatı nağıl elədi. Tamaşa buna əhəmiyyət vermədi. «Qardaşıdır, zarafat eləyib» - deyə onu ovundurdu. Lakin daxilən narahat oldu. Fərmanın axmaq təbiətli olduğunu bilirdi. Tamaşa Fərmanı görüb, bir də qıza dəyib-dolaşmamağı tapşırmaq üçün yerindən qalxdı. Otaqları gəzdi. Həyətə göz gəzdirdi. Fərmanı görmədi. Fərman «igidliyindən» danışmaq, təzə göstərişlər almaq üçün Fatının yanına getmişdi.

Əmirgildən qaça-qaça gəldiyindən Hacı Atakişini tər basmışdı. Xəncərini götürmək üçün yuxarı mərtəbəyə qalxarkən, qonşudan gələn Bənəvşə pilləkənin dibində onu haqladı. Ağlaya-ağlaya dedi:

- Sən məni nə günə qoydun, Hacı! Ağbirçək vaxtımda saçlarımı yoldurtdun. Mən Fərman kimi oğul anasıyam, heç olmasa onun xətrinə məni ayaqlara salma!

Hacı Atakişi geri dönüb dedi:

- Nə danışırısan? Kim sənin saçını yolub?

- Hələ bir soruşursan da?! Cavan, göyçək arvadın... - Axırncı sözləri nifrət və istehza ilə söyləyən Bənəvşə hönkürdü. Hacı, Bənəvşənin üstünə qışqırdı. Səsə Abbasəli, Fatı, Fərman gəldi. Tamaşa həyətə endi. Oğlunu görən Bənəvşə ürəkləndi, təzədən hönkürdü:

- Hardasan, ay Fərman!

- Sənə kim söz deyib, ana?

- İndiyə qədər hər şeyi udub, sənə deməmişəm, daha gizlədə bilmərəm... - O, əlini Tamaşaya uzatdı: - O ləçər bu evə gələndən günümü qara eləyib...

- Yalançının imanına qorxaq tula bağlayım, sən mənə gün vermirsən, mən sənə? – deyər Tamaşa əlini ölçdü. – Hələ dilin var, danışırısan da!

Fərman qeyzləndi, Tamaşaya barmağını silkib dedi:

- Sənin nə haqqın var anama söz deyirsən?

Atasından çəkiniyi üçün Tamaşaya artıq-əksik söz demədi.

Fatı Tamaşaya göz vurub başını tərptədi.

Fərman dedi:

- Mən anamı da götürüb evdən çıxaram. – O, Bənəvşənin qolundan tutdu. – Gəl, ana, gəl! Qoy bu ev-eşik Tamaşa xanıma qalsın!

- Yox, yox, qoymaram Bənəvşə bacı bu evdən gedə! – Fatı indi də özünü Bənəvşə ilə Fərmana yaxın göstərmək istədi. Yenə Tamaşaya göz elədi: «Niyə dilini kəsdin, Hacı səni çox istəyir...».

Hacı Atakişi, səsini qaldıran Bənəvşəyə və ona qəhmər çıxan Fərmana acıqlandı. İlk dəfə ata ilə oğul arasında ciddi danışiq getdi.

Hacı arvadlarının dəyişməsinə, söyüşüb, küsüşməsinə əhəmiyyət vermədi. Onu düşündürən Alagöllər idi. Fərman işi ciddiləşdirib Tamaşanın haqqında danışanda, Hacı hirsələndi:

- Sən arvadların işinə qarışma. Əgər qeyrətin varsa, çıx qabağa! Əmirin çobanı xəbər gətirib ki, əngələvidlilər bizim sürünü Alagöllərdən çıxardılar.

- Necə? Bizim qoyunları?! – Abbasəli təəccüblə soruşdu: - Kimin buna ixtiyarı var?

- Bilmirsən kimin? Baqratla Qrikorun.

- Ermənilərin ağzı nədir, sənin qabağına çıxırlar, sürüyə dəyib dolaşırlar!

- Lovğalanma! Sənin kimi dargası olanın evini də çalıb çaparlar. Get, qeyrətini orda göstər. Tez eləyin, atları bayıra çəkin. Yubanmaq vaxtı deyil. Onsuz da arvadların danışığı məni yubatdı.

Hacı Atakişi atasından qalma pashı uzun gordanı bağladı. Hər üçü atları mindi. Bu zaman Alagöllərdən xəbər gətirən çoban İsa və çiyinə köhnə qoşalülə quş tüfəngi salmış Əmir də gəldi. Hamısı birlikdə atları tərptədilər, çoban İsa onların dalınca piyada yortmağa başladı. Atlılar Oyuqlu gədiyini aşana qədər arvadlar onların dalınca baxdılar, bir-birini danışdırmadan hərəsi bir otağa girdi.

Kərbəlayı Qasımın evinin dalındakı xırmanda çox adam vardı. Kimi ayaq üstə durmuş, kimi çöməltmə, kimi də altına daş qoyub oturmuşdu. Qəlyan, müştük çəkənlərin havaya buraxdıqları tüstü, yağışdan sonra yerdən qalxan buxara qarışır, uçub gedirdi.

Xırmanda oturan kəndlilər söhbəti Alagöllərdən salmışdılar. Əhməd bir dəstə adamın qabağında dik dayanıb deyirdi:

- Mənimlə höcətləşməyin. Əngələvidlilər Alagölləri Hacınin və Əmirin əlindən ala bilməzlər. Mən deyən olmasa, bığlarımı qırıxdıram. O yan bu yan eləsələr, qol-qabırğalarını əzişdirərlər. Ona da Hacı Atakişi deyərlər. Qəpiyindən

keçməz. O yerə öz ağırlığında kişilər xərc çəkiblər. İndi əngələvidlinin qabağından qaçacaqlar?

İsmayıl gündən qamaşmamaq üçün əlini gözlərinin üstə qoyub Əhmədə dedi:

- Əhməd, nə yekə-yekə danışırısan! Bəyəm, əngələvidlilərin əlini pişik yeyib ki, əzişdirsinlər? Bunların başını yarıb kəndə qaytarmasalar yaxşıdır.

- Gəl mərcələşək, - deyə Əhməd qızıydı. – Özü də bir inəkdən. Bundan qaçan kişi deyil!

İsmayıl hirsləndi:

- Sən özün kişi deyilsən, a lopa bığ! Mən udsam, inəyi hardan verəcəksən? Yenə vağüdülünün tövləsini yaracaqsan? Nə yaxşı ki, Nikolayı taxtdan saldılar, qazamatdan qurtardın, yoxsa Sibirlik idin. – O, üzünü sağ tərəfində oturan molla Heydərə tutub dedi: - Oxuduğun Quran haqqı, eşitmişəm, bu təzə padşahın, Kərimskini deyirəm ey, zaqunu Nikolayınkindən bərkdir.

Molla Heydər cavab verdi:

- Mən də eşitmişəm. Necə ola ki, padşah ola, qayda-qanunu bərk olmaya!

İsmayıl sözünə davam etdi:

- İndi, Əhməd, dələduzluqdan əl çək. Yoxsa, bu dəfə də pristavın əlinə keçsən, ömürlük qazamatdan çıxıb bilməzsən.

Yağış vurmuş toyuq kimi büzüşmüş Qiyas pristav adı eşitcək diksindi:

- İsmayıl dayı, yenə pristav olacaq? Padşah kim olur-olsun, pristav olmasın. Mən pristavdan qorxduğum təkin ilandan da qorxmuram...

- Özünü düz aparın adam divandan qorxmaz.

- Əhməd, mən pristava neyləmişdim, saldı şallağın altına, canıma təpitmə döşədilər?!

Əhməd onu yamsıladı:

- Canıma təpitmə döşədilər!.. Daha neyləyəcəkdin. İstəyirdin, bir yoluq xoruza yer alıb hoho-hoyla əkəsən?!

- Nə olar, onda almadım, indi alaram. İsmayıl dayı deyir, təzə padşahımız kəndlilərə torpaq verəcək...

Uzaqdan: «Ay camaat, ay camaat!» deyən yoğun bir səs gəldi. Adamlar səsin hardan gəldiyini bilmək üçün ətrafa boylandılar. Uzun və dar küçənin başında bir atlı göründü. Qamçısını havada oynadan Abbasəli atı çapırdı.. O, adamların yanına gəldi. Qarnının altını, sinəsini tər basmış ürgə töysüyürdü.

- Ay camaat, nə oturmusunuz? – deyə Abbasəli adamlara müraciət elədi. – Əngələvidlilər Hacıнын sürülərini Alagöllərdən çıxarıb, öz qoyunlarını yayıblar. Hacı ilə Əmir kənddən kömək istəyir. Atı olan atını minsin, olmayan piyada – düz Alagöllərə! Hacıyla Əmirə köməyə! Ya Allah, qalxın!

İsmayıl soruşdu:

- Abbasəli, qoyunları qovan kimdir?

- Baqratla Qrikorun çobanları. Bizimkilər gördülər ki, onlara bata bilməyəcəklər, sürünü çəkib gətirdilər Örəncəyə. İndi Hacıynan Əmir də Örəncədədir. Orda oturub kənddən kömək gözləyirlər. İstəyirlər köməklə, qüvvəylə təzədən Alagöllərə gedib ermənilərin qoyununu Alagöllərdən

çıxartsınlar. Yubanmayın, kimin nə karastısı varsa, belinə bağlasın, olmayan çomağını götürsün!

- Mən gedirəm. Qeyrətimizə nə gəlib, Hacını, Əmir kişini meydanda tək qoyaq? – deyə Əhməd qalxdı.

Molla Heydər əlini xınalı saqqalına çəkib dedi:

- Getmək lazımdır! Allah heç kəsi həzrət Əli kimi meydanda tək qoymasın. Durun gedin, qeyrət göstərin!

- Qeyrətli olanlar yox, Alagöllərdə sürüsü olanlar getsinlər. Camaatı əngələvidlilərin üstünə qaldırmayın.

Abbasəli içindən yanıb-yaxılsa da, Niftiyə cavab vermədi.

Əhməd qeyzlə dilləndi:

- Ə, Nifti, niyə özünü beş şahılıq beçə kimi ortaya atırsan? Nə xeyrə yarayırsan, nə şərə! Xalqın işinə də pəl vurursan. Hacı, Əmir kənddən kömək istəyirlər, getməyə? Kişiləri ermənilərin qabağında tək qoyaq? Bəs bizim qeyrətimiz harda qaldı?

- Onun qapısında yallananlar getsinlər.

- Kəs səsini, damazlıq!

Nəbi özünü saxlaya bilmədi:

- Ağzını yığışdır, ə, lopa bıç Əhməd! Damazlıq da sənsən, hələ maya da! Arvad üstünə çıxırmırsan ki! Hələ acığın canımdan çıxmayıb. Bu da Şahmərdanı şeytanladığın deyil. Gözünü bərəldib uşağı qorxutduğun deyil. Əlim-ayağım dəyməmiş itil burdan!

Hər ikisinin yumruğu havaya qalxdı. Nifti Nəbiyə kömək eləmək üçün çuxasını çıxarıb sol qoluna doladı və başı toppuz zoğal ağacını yuxarı qaldırdı. Comərd aralıqda dava-dalaş olmasın deyə, ortaya girdi. Qardaşını bir tərəfə çəkib sakit eləməyə başladı. Əhməd getdi.

Bu zaman Yusif qaça-qaça gəldi. Onlara qonaq gəldiyini və gələn qonağın Comərdi çağırdığını xəbər verdi.

Comərd Nəbini də götürüb evə getdi.

...Comərdgilə gələn Vahandı. Əvvəldən danışdıqlarına görə vacib bir iş üçün Axlatyan kəndinə getməli idilər. Lakin Comərd Alagöllər məsələsini ona söyləyəndən sonra fikirlərini dəyişdilər. Elə həmin gün Alagöllərə getdilər.

Naxçıvanla Dağlıq Qarabağın arasında yerləşən Zəngəzur uca dağlar, geniş çəmənlər, coşqun çaylar, şlalələr ölkəsi kimi tanınır.

Bu kiçik ölkənin hər qarışı gözəl bir lövhədir. Alagöllərsə, bu yerin ən cazibədar, ruhu oxşar bir yaylağıdır.

Alagöllər! Odur, bir-birindən xeyli aralı üç böyük göl görünür. Suyunu bulaqlardan, sellərdən alan, qışda donub, yayda əriyən bu göllərin ətrafı qayalıq, dağlıq-təpəlik, göz işlədikcə yaşıl çəmənlikdir. İndi bu göllər güllü-çiçəkli, xalça kimi əlvan rəngli, zanbaqtək yamyaşıl çəmənlərin sinəsində üç böyük ayna kimi parıldayır.

Bir sərin bulağın başında oturmuş Arsenlə Petros sürünü çəmənliyə yaymışdı. Qara, boz, qumral rəngli qoyunlar qurşağadək qalxmış otu qırpa-qırpa otlayırdı. Çobanlarsa söhbət edirdilər.

- Bu Alagöllər yaylağının şirin, yağlı otu var. Gərək qoyunları elə otaram, elə kökəldəm ki, camışa dönsünlər. Petros əmi, Baqrat ağa Alagöllər üçün çox çalışdı, çox xərc çəkdi ha!..

Yoğun və sallaq bıqlı, saqqalı kəvan kolu kimi pırpızlaşmış Petros dedi:

- Bizim Qrikor da az xərc çəkmədi. Baqrat ağayla Qrikor öz xeyirləri üçün başlarından keçərlər. Amma, çobana adam kimi baxmağa, onun əyninə-başına fikir verməyə can çəkirlər. O günü getdim kəndə. Dedim ki, Qrikor ağa, çarığımı dağılıb, pul ver gön alım. Dedi: «Danışığımıza görə, sənə ildə iki cüt çarix verməliyəm, onları da vermişəm». Dedim, axı verdiyin dana dərisiydi, ayağımda davam eləmədi... Dedi: «Verərəm, amma əvəzində haqqından kəsərəm». Öz ürəyimdə dedim: Allah da səndən kəsər. Qərəz, camaat ona yaxşı ad qoyub: malyeməz. Allahın arpa çörəyini də çobana, nökrə cırəylə verir.

- Baqrat ağa Qrikor kimi deyil, süfrəsi açıq adamdır, səxavətli kişidir.

- İlanın ağına da lənət, qarasına da. Onun səxavətindən sən nə görmüsən? Şalvarında əlli yamaq var. Düz demirəm?

- Düz deyirsən.

- İndi get, süd sağ gətir, çörək yeyək, acam. Elə çobanın qazancı, ağaların qoyununun südünü müftə yeməkdir.

Arsen qıraqları naxışlı, mis kasanı heybəsinə götürüb, qoyunun içinə getdi. İki qara qoyunun südünü kasaya sağıb, gəldi. Dolu kasanı yerə qoydu.

Petros torbadan qurumuş arpa cadı və iki ağac qaşığı çıxartdı.

Cadı südə doğrayıb, şirin-şirin yedilər. Arsen bir çəngə göy ot qopartdı, onunla kasanı və qaşıqları silib, heybəyə qoydu.

Petros qayışına sancdığı dəmir, yan tütəyi çıxartdı.

Arsen dedi:

- Deyəsən kefinin dörddə biri gəlib axı!..

Petros, tütəyin deşiklərinə dolmuş toz-torpağı təmizləyə-təmizləyə dedi:

- Sənin iyirmi yaşın var, oğul. Çobançılıq elədiyən üç ildir. Mən əlli yaşımın yarısını dağlarda, aralarda sürü dalında keçirtmişəm. Çobanın gərək canı bərk olsun, gözünə yuxu getməsin. Bundan başqa, çobanın gərək üç şeyi olsun: adamı qəm-qüssə çəkməyə qoymayan yan tütəyi, yağışdan, doludan saxlayan qalın cübbəsi, başı toppuz – zoğal çomağı, bunlardan başqa, bir də qurdbasan vəfalı iti.

Arsen təcrübəli çobanın sözlərini başıyla təsdiq elədi.

Petros böyük bir həvəslə çalmağa başladı. Onun nəfəsi və barmaqlarıyla dillənən tütəkdən, ahəngdar, gözəl «qoyunhəngi» havası ətrafa yayılırdı. Bu gözəl çalğıya öyrənmiş, sanki təlim almış qoyunlar ağızlarını otdan çəkib, yerlərində dayandı. Başını əlləri üstünə qoyub, uzanmış, gözlərini Petrosa zilləmiş ağzı qara, qıllı Boğar da, sanki musiqidən həzz alırdı.

Çalğı qurtaran kimi, qoyunlar otlamağa başladı.

Öz çalğısından nəşələnən qoca Petros gülə-gülə dedi:

- Mən çalmaq bilirəm, Arsen, sən də oxumaq, indi başqa hava çalım oxu.

Petros qaşlarını oynada-oynada çalmağa, Arsen əlini qulağının ardına verib oxumağa başladı:

Əgər bəndə qulun halın sorasan,
Başına hey dəyər daş, Sayat-Nova.
Ah çəkməkdən canı-dildən üzülmüş,
Gözündən hey tökər yaş Sayat-Nova.

Neylim, çəkinməyəm bu ahu-zardan,
Könlüm zədələnmiş, yar, intizardan,
Ölmək vardır, dönmək yoxdur ilqardan,
Hüzuruna qoyub baş Sayat-Nova.

Çalğı və oxumaq qurtardı. Onlar durub sürüyə tərəf getdikləri zaman, göbələyə bənzər, yumru tərənin dalından bir neçə atlı və piyada çıxdı.

Petros əlini gözünün üstə qoyub uzaqdan gələn adamlara baxdı.

- Ərə Arsen, bizə tərəf gələn o adamlar şəkiliylər deyil?

- Onlardır. Qabaqda gələn atlını tanıdım. Hacı Atakişidir. Yəqin, bu dəfə də yeri əlimizdən almağa gəlirlər. Nə həyasız adamlardı...

- Durma, sən qaç bizimkilərə xəbər ver. Davaya girişsək, bu dəfə öhdələrimdən gələ bilmərik. İndi çoxdular.

- Bu saat! – deyər Arsen, ordan təqribən iki verst yarım aralı olan və yastanda qurulmuş alaçıqlara sarı qaçdı.

Petros qoyunların yanına gəldi.

Şəkiliylər sürü otlayan çəmənliyə yaxınlaşırdılar.

Petrosun yanınca gəzən, şirə oxşayan Boğar hürə-hürə gələn adamlara sarı yüyürdü.

Petros:

- Ay it, qayıt! – dedisə də, köpək geri dönmədi, adamlara yaxınlaşdı, onların o tərəfinə, bu tərəfinə atıla-atıla daha bərk hürməyə başladı. Adamlar özlərini itdən qoruya-qoruya çəmənliyə gəldilər. Petrosu görüb ürəklənən it, dahada qızıışdı, piyadaların üstünə cumdu, az qaldı ki, Əhmədin baldırından yapışsın. Əhməd tez geri çevrilib, onun qıçına bir ağac vurdu. Boğar zingildədi, axsaya-axsaya geri çəkildi.

Boğarı hər şeydən çox istəyən Petros:

- Ərə, iti niyə vurursan? O heyvan sənə nə eləyib? – dedi.

Əhməd Petrosa gözünü ağardıb:

- Uzun danışma! – dedi. – İtinin qabağına duraydın, vurmayaıdım.

Abbasəli amiranə bir səsle Petrosa müraciət elədi:

- Ə, tez ol qoyunu çəmənlikdən çıxart! Murdar erməni, yoxsa, elə bilirsən biz Alagöllərdən əl çəkdik!..

- Ağzını təmiz saxla, dəli musurman; qoyunu da çıxartmayacağam.

- Əlim-ayağım sənə dəyməmiş, çıxart, yoxsa, meyitini buradaca qoyaram! – Abbasəli xəncərini siyirib havada tovlaya-tovlaya qoyunları çəmənlikdən çıxarmağa başladı.

- Ay şakililər, axı bu yaxşı iş deyil! – deyə Petros qoyunun qabağına keçib, yenə geri qaytarmaq istədi.

Əhməd onu kənara itələyib:

- Yaxşı işi siz ermənilər görmürsünüz, - dedi və o da bir yandan qoyunları döyəcəyə-döyəcəyə kənara çıxarmağa çalışdı.

Petros təkbaşına onlarla bacarmayacağını və obadan kömək gəlmədiyini görüb, Qrikorla Baqratı çağırmaq üçün götürüldü. Boğar da onun dalınca qaçdı.

Petros yüyürə-yüyürə, böyük bir fəlakət baş vermiş kimi qışqırırdı:

- Ay haray, kömək eləyin!

- İndi ermənilər tökülüb gələcəklər, möhkəm durun! – deyə Hacı Atakişi özüylə bərabər gətirdiyi adamlara müraciət elədi.

Əmir: - Qabaqdan qaçan namərddir! – deyə atdan düşdü, - xəncərinizi, ağacınızı hazırlayın!

Abbasəli Əhməd qoyunları sürüb çəmənlikdən çıxartdılar.

Petros iki yüz-üç yüz addım getmişdi ki, Baqrat, Qrikor, Arsen və bir neçə kəndli yalın bəri tərəfində onun qabağına çıxdılar.

- Tez olun, Qrikor ağa, Baqrat ağa! – deyə Petros onlarla bərabər geri döndü.

- Ay axmaq, sən niyə sürünü sahibsiz qoymusan? – deyə Qrikor öz çobanına hirsələndi.

- Yubandınız, dalınızca gəlirdim.

Ermənilər tələsə-tələsə, qan-tər içində çəmənliyə gəldilər.

Əngələvidlilər bir tərəfdə, şakililər o biri tərəfdə, otuz-qırx addım aralı, üz-üzə dayandılar.

Baqrat qaça-qaça gəldiyindən töyşüyə-töyşüyə dedi:

- A şakililər, nə qudurğanlıq eləyirsiniz? Keçən dəfə cavabınızı vermədik!..

- Qudurğan əngələvidlilərdir ki, bizim yerimizi otarırlar.

- Ərə, Hacı Atakişi, utanmırsan, yer hardan sənin oldu?..

- Yekəqarın Baqrat utansın. Alagöllər atadan, babadan bizim olub.

Qrikor özündən çıxdı:

- Yalan deyirsən, qurumsaq!

Əmir qışqırdı:

- Qurumsaq da sənsən, dəyyus da, a siçan bığ Qrikor! Ölsəniz də, Alagöllər bizim olacaq. Qayıdın evinizə, qanınız artıqlıq eləməsin.

Baqrat bir-iki addım irəli gəlib dedi:

- Artıqlıq eləyən sizin qanınızdır, kimi qorxudursunuz? – O, əlini Hacı Atakişiyə tərəf uzatdı: - Bu yekə, ağsaqqal kişi də utanmır, başına adam yığıb üstümə gəlib. Açın qulağınızı eşidin: biz şakililərə yer verməyəcəyik. Alagöllər bizimdir. – Baqrat Arsenə tərəf döndü. – Get, sürünün ağzını bəri döndər!

Çoban getmək istəyəndə, Abbasəli qəzəblə ona qışqırdı:

- Yerindən tərpənmə! Baqratla Qrikorun bir qoyununun, bir keçisinin ayağı bir də bu yerə dəysə, bütün sürünüzün damazlığını kəsərəm!

Arsen dayanıb ağasının üzünə baxdı. Baqrat onun getməsinə başıyla işarə verdi. Arsen xəlvətcə yayındı.

Mübahisə uzandı.

Onların söyüşlərini, çığır-bağırlarını ətrafdakı alaçıqlarda eşidən adamlar tökülüb gəldilər. Şəkililər tərəkmələri görüb ürəkləndilər. Əmir, Hacı Atakişinin qulağına pıçıldadı:

- Keçən dəfə azdıq, ermənilərə bata bilmədik, indi tərəkmə qardaşlarımız da bizə köməyə gəliblər. Ermənilərin qol-qabırğasını əzişdirməyin məqamıdır.

Hacı Atakişi öz adamlarına və tərəkmələrə üzün tutub: - Ə, niyə vurmursunuz bu köpək uşaqlarını? – dedi.

Baqrat:

- Biz musurmanların qabağından qaçmayacağıq! – dedi. – Birimiz qalanadək vuruşacağıq. Get obadakı ermənilərin hamısını bura çağır, Petros!

Petros o saat obaya tərəf qaçdı.

Təpənin başında iki atlı göründü. Onlar atlarını çəmənliyə sarı bərk çapırdılar. Şəkili və əngələvidlilərin xəncərləri, ağacları havaya qalxdığı məqamda, Comərdlə Vahan özlərini yetirdilər. Vəziyyətin nə yerdə olduğunu dərhal başa düşdülər. Tez atdan endilər.

Döşlərindən, qarınlarının altından köpüklü tər damcılayan atlar, finxıra-finxıra aralanıb otlamağa başladı.

Comərd:

- Bu nədir, ay camaat! – deyə hər iki tərəfə müraciət elədi. – Xəncər çəkmək, ağac oynatmaq nədir? Eyib deyilmi? Bir tikə yer üstündə dava-qalmaq salmaq istəyirsiniz?

- Davanı salan ermənilərdir.

- Davanı salan sən Hacı Atakişisən. Niyə gəlmisən! Bilmirsən ki, bu yer biz əngələvidlilərindir? Alagöllərin ağırlığı qədər məhkəməyə xərc çəkmişəm. Mən atamdan keçərəm, bu yerdən əl çəkmərəm.

Qrikor Baqratin sözünə qüvvət verdi:

- Doğrudur. Niyə əl çəkək.

- Biz də əl çəkməyəcəyik, - deyə Əmir yerindən partladı. – Siz bir vermisinizsə, Hacı Atakişilə mən on vermişik. Gəlin haqq-hesab eləyək, görək yer kimə düşür.

- Heç birinizə! – deyə Comərd dilləndi. – Məhkəmə sizi aldadıb.

Hacı Atakişi Comərdə tərs-tərs baxıb dedi:

- Ə, Almurad oğlu, səni bura kim çağırırdı. Qolumuzdan tutan gəlməz, ayağımızdan çəkən gələr. Musurmansan, kəndlimsən, qeyrətin varsa, bu ermənilərə cavab ver.

- Mənim üçün erməni, müsəlman birdir. İki qonşu camaatı, kəndi bir-birinin canına salışdırmaq olmaz. Baqratla Hacı Atakişinin davası var, qoy gedib özləri kənarda eləsinlər.

Vahan:

- Mən Comərdin sözünə haqq verirəm, - dedi. – Bir neçə varlı, dövlətli adamların xeyrinə iki qonşu kənd, kasıb-kusub arasında dava salmaq olmaz. Hər kəs çəkilib öz evinə getsin. Alagöllər nə Baqratla Qrikorun olacaq, nə də Hacı Atakişilə Əmirin.

Əmir:

- Bəs kimin olacaq, a erməni? – dedi.

- Sahibi tapılar.

Hacı Atakişi birinci dəfə gördüyü Vahanı başdan-ayağa süzüb dedi:

- Sən kimə kələk gəlirsən, ə? Yaxşı adamsan, öz ermənilərinin ağzından vur, qaytar geri.

Vahan:

- Yırtıcılıqda, acgözlükdə Baqrat da sənin tayındır, - dedi.

Comərd dilləndi:

- Biz sizin xeyriniz üçün aralığa dava düşməyə qoymayacağıq. Sizin torpaq davanızdan şəkili və əngələvidli kasıb-kusublara heç fayda yoxdur.

Mübahisə getdikcə qızıışdı.

Petros bir neçə adamla gəldi.

Baqrat üzünü Hacı Atakişiyə tutub:

- İndi kişisən, hünərini göstər! – dedi və xəncərini çıxarıb, yuxarı qaldırdı.

Onun bu sözləri Hacı Atakişiyə güllə kimi dəydi. O da xəncərini siyirib Baqrata cumdu. Comərdlə Vahan ortaya girdi. Vahan irəli soxuldu, ağaclaşmaq istəyən ermənilərə acıqlanıb, döşlərindən geri itələdi:

- Gedin burdan... Baqrat, Qrikor Alagölləri sizə verməyəcək...

Comərd, üzünü Hacı Atakişilə Əmirin, dava eləmək üçün aldadıb gətirdiyi yoxsul kəndlilərə tutub dedi:

- Siz nə istəyirsiniz? Sizin ermənilərlə nə şərikli malınız var? Çıxın gedin! Siz, ölüb öldürəcəksiniz, başqaları torpaq, yaylaq sahibi olacaq! Başa düşün bir, sabah erməni qonşularınızla üz-üzə gələndə utanmazsınız mı? A tərəkəmələr, siz də gedin obanıza. Bu yer davasının sizə dəxli yoxdur.

Tərəkəmələrdən kimisə:

- Kişi düz deyir, bizə nə var, - dedi. – Ə, gəlin bəri! Can onların, cəhənnəm tanrının. Hava da qaralıb, bu saat yağacaq.

Tərəkəmələr getdilər.

Vahanın sözlərini eşidən ermənilər də dağılışmağa başladılar.

Şəki kəndlilərindən biri:

- Biz başa düşməmişik. Comərd düz deyir. Nahaq gəlmişik, - dedi. Davadan bir şey çıxmaz! Hacı, biz getdik, siz özünüz bilin...

Şəkililər üzlərini gəldikləri yola tərəf çevirdilər.

- Ə, hara gedirsiniz, a biqeyrətlər! – deyə Hacı Atakişi onlara acıqlandı.

Əmir özündən çıxmış halda qışqırdı:

- Bizi tək qoyub hara qaçırsınız?.. Ay şəkililər, ay tərəkəmələr, bu ermənilərin yanında niyə papağımızı yerə soxursunuz?!

Şəki yoxsulları Əmirlə Hacı Atakişinin sözünə qulaq asmayıb yollarına davam etdilər.

Məqsədləri baş tutmayan Hacı Atakişilə Əmirin qəzəbi hamıdan çox Comərdə tutdu. Ancaq heç bir söz deyə bilmədilər. Ətraflarını adamsız, köməksiz gördüklərindən, əlləri boşaldı... Xəncərlərini qınına saldılar.

Göyün üzünü almış qara buluddan şıdırgı yağış tökdü.

Baqratla Qrikor «meydanı» tərk edən ermənilərin dalınca öz obalarına getməyə üz qoydular.

Comərd, Vahan gülə-gülə atlarını mindilər...

İyirmi beşinci fəsil

Növrəstə səhərdən bəri işləyirdi. İki qarış qalxmış paxla kollarının dibini boşaldır, yarpaqlarını sarmaşıqdan və başqa alaq otlarından təmizləyir, hər kolun dibinə su tökürdü. Mümkün etsəydi, yarpaqların üstünə toz qonmasına razı olmazdı, çünki, bütün ailə gözünü ancaq paxlalığa dikmişdi.

Yorulub, tərləmiş qız dincəldikdən sonra, mis səhəngi götürüb, arxın qırağına gəldi. Səhəngi suya basdı. Səhəng qurtaqurt dolmağa başladı. Növrəstə suda şəklini gördü. Ona elə gəldi ki, kiçik ləpələrin sinəsində oynayan öz cunalı başı deyil, ağ qanadlı göyərçindir. Hər bir hərəkəti suda əks edən Növrəstə: «Düz deyiblər su güzgüdür», - deyə öz-özünə güldü. O, birdən şəklin suda ikiləşdiyini gördü. İki baş bir anda bir-birilə qoşa dayandı. Qız diksinib «O kimdir?» - deyə səhəngi kənara çəkdi. Ayağa durarkən, arxın o tayında Şahmərdanı gördü.

Əlində kiçik bağlama tutmuş Şahmərdan bu tərəfə addayıb, gülə-gülə dedi:

- Növrəstə!

- Bibioğlu! Elə yavaş gəldin, ayağının səsinə eşitmədim.

- Başın qarışmışdı. Öz-özünə güldürdün. Evdə kim var?

- Heç kim.

- Al bunu! – Şahmərdan dəsmala bükülü kasanı Növrəstəyə verdi. – Bir az bulamadır. İnəyimiz doğub. Qaynanan sənə pay göndərüb. Anam deyir, gəlinim yeməsə, boğazımdan getməz. Bu il onların ağartısı, yavanlığı yoxdur. Görürsən qaynanan səni necə çox istəyir!

- Mən də Gilə bibimi çox istəyirəm. Anam səni məndən də çox istəyirdi, neyləyim, ələmdarın ciyəri yansın! – Növrəstənin gözləri doldu.

Şahmərdan nişanlısının qolundan tutub dedi:

- Fikir eləmə, mənim anam ikimizin də anasıdır, gedək!

Onlar eyvana girdilər. Növrəstə kasanı evə qoydu, xalça gətirib yerə saldı.

- Bəs Nəbi dayı, Comərd hardadır? – deyə Şahmərdan oturdu.

- Atam Qızılqayaya ot biçməyə gedib, əmim də Nifti əmigildədir. Axı, Hüsü qağa soldatlıqdan gəlib. Atam görüşünə getmişdi, deyir yazıq yaralanıb, axsayır. Onu tanıyırsanmı?

- Tanıyıram. Mən bırıxotlu Xaçatura nöker olanda atı Bazarçayın kənarında otarardım, o da öz atlarını otarardı. Hərdən balıq tutardıq, atları çimizdirib, çayın dərin yerində üzdürərdik. Yaxşı yoldaşlığı vardı. Mən də ora gedim. – Şahmərdan yerindən qalxmaq istədi, Növrəstə onun əlindən tutub aşağı çəkərək, dedi:

- Hələ getmə. İndi əmim gələr. Sən bir az otur, iki-üç kol qalıb, onların da dibinə su töküb gəlim. Suvarmasam, yanıb quruyar.

Şahmərdan Növrəstənin sözündən çıxmadı.

- Bu saat gəlirəm, - deyib Növrəstə səhəngi götürüb getdi. Kolların dibinə su tökdü. Həmişə aram və səliqəli iş görən bu qız, indi paxlalıqda bir an da artıq qalmaq istəmirdi. Eyvan maqnit kimi onu çəkirdi. Nişanlısı ilə bir yerdə oturub danışmaq, gülmək istəyirdi.

Növrəstə yaşıl, uca və şaxlı-budaqlı qızılgül koluna yanaşdı. Nəzərləri budaqların üstünü, gülləri gəzdi. Əlinə tikan bata-bata yarı qönçə bir gülü qopartdı. Dəsmala büküb qoynuna qoydu, evə qayıtdı.

- Darıxmadın, bibioğlu? – deyə Şahmərdanın yanında oturdu.

- Qızların vəfası budur, - deyə Şahmərdan qaşqabağını turşutdu. – Adamı atıb gedirlər. Nə məhəbbət bilirlər, nə etibar. Hey qalırsan yolunu gözləyə-gözləyə.

Növrəstə onun zarafatına zarafatla cavab verdi:

- Oğlanlar atmasalar, qızlar atmazlar. Yenə etibar qızlardadır. Bax, səni atıb gedən gəlib çıxdı. Yolunu gözlədiyin qız gör nə gətirib. – O, dəsmalı çıxarıb: - Al, qoy cibinə, - dedi.

Şahmərdan dəsmalı aldı. Hər ikisinin gözü sonsuz sevinclə parladı.

- Sağ ol, Növrəstə! – deyə Şahmərdan gülü götürüb, dəsmalı cibinə qoydu. Gülün ətrini ciyərlərinə yığmaq üçün dərinlən iylədi. Növrəstənin iş görməkdən bir qədər qaralmış əlindən tutub özünə tərəf çəkdi. – Sənin bir yanağını min qızılgülə vermərəm! – deyə Növrəstənin pörtüb qızarmış yanaqlarından öpdü.

Onlar toydan və gələcək həyatlarından söhbət açdılar. Növrəstə anasının ölümünü bəhanə edib gəlin köçürülməsinə etiraz edirdi. Ailəsinə mehriban olan bu qayğıkeş qızı başqa şey düşündürürdü. «Gəlin köçsəm, evimizdə kim qalar? Kim xörək bişirər, paltar yuyar? Atamın, əmimin qulluğunda kim durar? Əmim evlənmək istəmir, atam da qocalıb...».

Başqa qızlar kimi ona da ev-eşik sahibi olmaq lazım idi. Qaynatasının, qaynanasının toy barədə təkliflərini rədd etdiyinə xəcalət çəkirdi. Fatının camaata yaydığı sözlər də qulağına çatırdı. «Gülməli oğlu Nəbinin qızına yaxın durmur. Şahmərdanın könlü olsaydı, iki ildə toy eləyərdi...».

İki nişanlı şirin söhbət edərkən, oxumaq səsi eşidildi. Bu, Yusif idi. Növrəstə onu tanıdı, tez Şahmərdanın yanından kənara çəkildi.

Yusif çantasını tovlaya-tovlaya çox sevdiyi «çalpapaq» mahnısını oxuya-oxuya həyətə girdi. Eyvanda Şahmərdanı görüb utandı.

- Yusif, qoçaq, bura gəl! – deyə Şahmərdan onu yanında oturtdu. Onun papağını başından götürdü, əlini qara, qıvrım saçlarına çəkib nəvazişlə oxşadı. Şahmərdanın Yusifə olan mehribanlıqı Növrəstənin xətri üçün deyildi. O, uşaqları çox sevirdi. Fərəhli bir gülüşlə dedi:

- Nə yaxşı səsin var. Oxumağını eşitməmişdim. Lap aşiq Humay kimi oxuyursan... İndi bir ağız oxu, mən də qulaq asım.

Yusif qulaqlarına kimi qızardı. Növrəstənin də təkidinə baxmayaraq, oxumadı. Şahmərdan üz vurmadı.

- Yaxşı, dərslərini necə bilirsən? Bu gün nə keçmisiniz?

Yusif kitabını çantadan çıxarıb açdı.

- Bax, bunu! – deyə Maykovun «Ana və uşaqlar» şeirini göstərdi. Sonra rəvan oxudu. Şahmərdan Yusifi təriflədi. Yusif ürəkləndi, kitabı vərəqləyərək, bir-bir göstərib dedi: - Bunu keçmişik, bax, bunu da keçmişik. Dayım mənə deyir, yaxşı oxuyursan. Əmim deyir, səni Bakıya aparacağam. Əmim deyəndə, anam qoymaq istəmirdi. İndi anam yoxdur... - O, bir az qəhərləndi.

Yusif oxuyub gülsə də, oynayıb şadlansa da, başqa uşaqları analarının yanında görəndə, qarlı qış, tabut, qəbiristanlıq gəlib gözünün qabağında dururdu.

Elə vaxtlar olurdu ki, üzüqoylu düşüb saatlarla ağlayırdı. Ona elə gəlirdi ki, anasız dünyada yaşamaq olmaz. Lakin böyüdükcə, ağılı kəsdikcə, kədəri azalırdı.

Yusif Şahmərdana yazı dəftərini də göstərdi. Sonra çantasına qoydu.

- Həşim dayının oğlu İzzəti tanıyırsan? – deyə Yusif gözünü Şahmərdanın gözünə dikdi.

Şahmərdan dedi:

- Tanıyıram, atası Bakıda fəhlədir, niyə soruşursan?

- İzzət gəlib. Dünən xırmanda çilingağac oynayırdıq. Başında göy şapkası, ayağında qara çəkməsi, əynində qırmızı köynəyi var. Belində enli toqqası var. Elə forslanır ki! Rusca yaman bilir. Uşaqlara sual verdi, heç kim bilmədi. Mən yazıb məktəbdə dayımdan soruşdum, o bildi. Şahmərdan qağa, mən də Bakıya getsəm, rusca onun kimi danışarammı?

Növrəstə güldü. Şahmərdan dedi:

- Bəs necə! Ondan da yaxşı danışarsan. Əmin söz verib, mən də səni Bakıya aparmağa söz verirəm.

Yusif ürəyində sevindi. Uşaq sadəliyilə soruşdu:

- Nə vaxt aparacaqsan?

- Tələsmə, hələ işimiz var. Qurtarandan sonra.

- Eh, Bakıya getməyəcəksən. Əmim də deyir kənddə işimi var... Amma heç işləmir. Sənin kimi o kəndə, bu kəndə gedir. Bilmirəm, başqa kəndlərdə nə işiniz var?

Şahmərdan əlini əlinə vurub ucadan gülərək dedi:

- Qiyamət oğlansan. Növrəstə, qardaşın nə ağıllı oğlan olub. Gərək bunu Bakıya aparam, orda oxusun.

Söhbət davam etdiyi zaman, Comərd gəldi. Şahmərdan soruşdu:

- Deyirlər Hüsü gəlib, nə danışır?

- Danışığından hiss etdim ki, «bizdəndir» - Comərd sepoşkalı saatını çıxarıb baxdı: - Vaxtdır!

- Mən səni gözləyirdim. – Şahmərdan ayağa qalxdı.

Comərd Növrəstəyə dedi:

- Qağama deyərsən, biz Əngələvidə getdik. Nigaran olmasın, atı da gətirəcəyik. Gedək, Şahmərdan, Qiyasa demişəm, yola çıxacaq.

- Məni də aparın, əmi! O kəndi görməmişəm! – Yusif Comərdin pencəyinin ətəyindən yapışdı.

- Piyada yorulursan, qal dərslərini oxu! – Comərd onun çiyinlərindən tutub zarafatla silkələdi. – İgid oğlandır, igid!

Comərd, Şahmərdan gedərkən, Növrəstə soruşdu:

- Nə vaxt gələcəksiniz?

- Nişanlından soruş! – deyə Comərd zarafatla güldü. – Tez qayıdacağıq, sabah!

Növrəstə əmisini və nişanlısını xırmanadək ötürdü. Gözdən itənə kimi dallarınca baxdı. Ona elə gəlirdi ki, dünyada bunlardan başqa mehriban, əziz, ürəyiaçıq və namuslu adam yoxdur.

İyirmi altıncı fəsil

Bu axşam Vahanın dülğərxanasında toplanmış adamların arasında buranı ilk dəfə görənlər də vardı.

Vahanın gözləri qapıdaydı. Kimi isə gözləyirdi. Qapıya tərəf addımlarkən, Comərd, Şahmərdan və Qiyas içəri girdilər.

- Hə, gəldiniz! – deyə Vahan oturmaq üçün onlara yer göstərib, qapını bağladı. Kötük üstündə zəif yanan çırağın piltəsini qaldırdı. Işıqda adamların sifəti daha aydın göründü. Vahan saatına baxıb: - Doqquzdur, - dedi. – Mənə «qonaq» gələcək adamların hamısı burdadır. İndi sizi bir-birinizlə tanış edim. Qafan fəhləsi Hayk Aslanyandır, o, şəkili Qiyasdır. Onun solunda oturan şələkli Mqo, sağında oturan əngələvidli Qurgendir. Mənimlə üz-üzə oturan Sergey Musatovdur. Jandarma naçalnikini öldürən bu oğlandır. – Qiyas və Mqo adını eşidib, özünü görmədikləri Sergeyə diqqətlə baxdılar.

Hayk dedi:

- Sağ olsun Sergey! Bizi qazamatdan qurtardı.

Vahan sözünə davam etdi:

- O, Comərd, bu Şahmərdan, bu da ki, Surendir. Hamınız mənim dostlarımsınız. Bu gün mən dostlarımla açıq və ürəkdən danışmaq istəyirəm: fəhlələr və soldatlar Nikolayı taxtdan saldılar. Hamı buna ürəkdən şad oldu...

Hayk yerindən dilləndi:

- Çar yıxılmasaydı, Qurgen, biz indiyə kimi qazamatda çürüyəcəydik.

Vahan yenə sözünə davam etdi:

- Azadlıq yolunda qan töküldü, qurbanlar verildi. Bolşeviklərin başları qarışıq idi: mübarizə aparan kütlələrə rəhbərlik edirdilər. Bundan istifadə edən menşeviklər, eserlər iş başına keçdilər... - Vahan yaylığını çıxarıb tərini sildi.

Comərd dedi:

- Demək it getdi, qurd gəldi. Çar taxtdan salındı, onun yerinə kapitalist və mülkədar nümayəndələri keçdi. Müvəqqəti hökumət yaradıldı.

- Bəli, elədir! – deyə Vahan sözə başladı. Müvəqqəti hökumət çarın siyasətini davam etdirir, müharibəni uzadır, camaatı qırğına verir...

Qiyas yerindən söz atdı:

- A Vahan kirvə, məni başa sal görüm, o bolşovoy, menşovoy nədir, mən qanmadım axı!

Vahan cavab verməmiş Mqo dedi:

- Mən bilirəm. Usta Vahan öyrədib. Bolşeviklər fəhlə-kəndli tərəfdarıdır, menşeviklər, eserlər yox. Bolşeviklər kəndliyə torpaq vermək istəyirlər, menşeviklər hampallara. Usta Vahan, belədir, ya yox?

- Elədir, Mqo. Bəs indi bizim Zaqafqaziyada vəziyyət necədir? Tiflisdə Xüsusi Komissariat düzəlmişdir. Onun başında menşevik, daşnak, müsavətçilər dururlar...

Çırağa lap yaxın oturmuş Qiyas gözünün üstünə düşən papağını geri itələyib dedi:

- Sən Allah, Vahan kirvə, bağışla, sözünü tez-tez kəsirəm. Sənə bircə sualım var, onu mənə qandır.

O sualını verməmiş Mqo:

- Ərə, - dedi, - qoy danışsın, qurtarsın, görək axırını hara bənd eliyəcək, eli! Sonra sualına ver, cavabına al, eli!

- Mqo kirvə, mən deyirəm ki, sualıma cavab versin, sonra, türk demişkən, sözünü hara bənd eləyir, eləsin. Comərd mənə dedi ki, səni bir yığıncağa aparacağam. Orda təzə-təzə sözlər eşidəcəksən. Sözünü yerə salmadım, gəldim. Çünki niyə, onun üzünə demirəm ha, Comərd mərd oğlandır. Kasıb-kusubun qayğısına qalandır, dərini çəkəndir. Hə, gəldim tanımadığım adamları gördüm, təzə-təzə sözlər eşitdim. Elə bu da yaxşı işdir. Amma, Vahan kirvə, bircə onu desin görüm, bu danışığından mən kasıb kəndliyə bir şey çıxacaq, ya yox? Çünki, niyə soruşuram, sözümün canı var. İsmayıl kişi, bizim kəndlini deyirəm ey, Gorusdan o irəli xəbər gətirib ki, taxta çıxan təzə padşah Kərimski torpaqsız kəndlilərə torpaq verəcək. İndi Vahan kirvənin öz dilindən eşitmək istəyirəm: bu xəbər aya doğrudur, yalandır? Comərd mənə dedi ki, Vahan kirvə ağıllı adamdır, dünyanın gələcəyini, gedəcəyini bilir.

Vahan gülümsəyərək dedi:

- Mən də sənə bir sual verirəm: Hacı Atakişi, Əmir sən Qiyasa və başqa kəndlilərə öz torpağından, quyuda gizlətdiyi taxılından verərmisi?

- Xeyr Əşi, onlar adama torpaq verər, taxıl verər! Bir qarış yeri atalarından çox istəyirlər. Niyə, özün bilirsən ki: Alagöllər üstündə Baqratla, Qrikorla boğazlaşırdılar. Comərdlə sən olmasaydın, aralığa yekə mağlətə salacaydılar.

Vahan:

- Qiyas, Kerenski kəndliyə torpaq verməyəcək – dedi.

- Torpağı kəndlilər özləri almalıdırlar; özü də qoç kimi döyüşüb almalıdırlar.

- Bəs niyə camaatın içinə belə yalan söz yayıblar?

Şahmərdan dedi:

- Çünki camaatı aldadırlar. Vahan yoldaşın sözləri doğrudur. Kəndli torpağı özü almalıdır.

- A, Şahmərdan, balam sən bilmirsən ki, bizim yer almağa pulumuz, tanqahımız yoxdur. Bir də kimdən alağ? Hər kəs öz torpağından qır-saqqız kimi yapışib, qoymur bir adamın ayağı dəysin.

Vahan irəli gəlib əlini Qiyasın çiyninə qoyaraq dedi:

- Bax, siz kəndlilər, torpaqlarının üstündə titrəyən, onun bir qarış azalmasını istəməyən Baqratı, Hacı Atakişini və başqa mülkədarları kənara tullayıb, yeri əllərindən almalısınız, özü də pulla yox, zorla! Çünki onlar özləri əkib-biçmirlər. Zəhmət çəkib, tər tökmürlər. Müftəxordurlar.

Qiyas:

- Əşi, ay pir olmuş, sən hansı gücdən danışırsan? – dedi. – Doyunca darı cadı tapmayan adamda nə güc olar. Arxam, gücüm hardadır ki, Hacı Atakişinin, Əmirin qabağında at oynadım... Elə nökr-naibləri, çoban-çoluqları tükümü didər, komamı dağıdılar...

Vahan:

- Mən sənin öz gücündən, qüvvətindən danışmıram, - dedi. – Camaatın gücündən danışmıram. Deyir: el bir olsa, zərbi kəran sındırar! Gərək hamı kasıb və torpaqsız kəndlilərin sözü bir olsun. Sən şəkili Qiyas bu əngələvidli Qurgenlə, Qurgen, Nifti və Mqoyla, onlar da Haykla əl-ələ verəsiniz. Bütün erməni, müsəlman, malakan kəndliləri birləşsin. Baqrat və Hacı Atakişi kimi dövlətlilərə desinlər: «Rədd olun! Torpaq indiyə bəri sizin olub, indi bizim olmalıdır! İndiyə bəri siz yaxşı yaşamısınız, indi biz yaxşı dolanmaq istəyirik!» Əgər belə eləsəniz, su, torpaq, mal-qoyun sahibi olacaqsınız.

Qurgen dedi:

- Mən hər şeyi başa düşdüm; sözlərin lap ürəyimdəndir, usta Vahan! Mən öz insafsız qardaşımdan torpağı zorla alaram. Qarnının yoğunluğuna baxmayın, qarğaca da gücü yoxdur. Dalımda duran, səsimə səs verən olsa, dağı dağ üstə qoyaram.

- Bax, o mənim sözümdür, qonşu! – deyə Qiyas üzünü Qurgenə tərəf çevirdi. – Yoxsa, meydanda tək qalarıq, qol qabırğamızı qırırlar. Hacı Atakişi ilə, Baqratla bir tərəziyə girmək bizə baha oturur.

- Qorxma, Qiyas, - deyə Vahan dilləndi, - qorxan gözə çöp düşər. Hər şey birlikdən, hünərdən asılıdır. Fəhlələrlə kəndlilərin, bütün zəhmətkeşlərin birləşməsinə ağıllı bir adam məsləhət görür. O deyir ki, torpaq dövlətlinin, mülkədarın yox, onu əkib-biçən kəndlilin olmalıdır.

- O kimdir? – deyə Qiyas çox maraqla soruşdu.

Vahan qoltuq cibindən səliqə ilə kağıza bükülmüş bir şəkil çıxardı:

- O budur, - dedi. – Fəhlənin, kəndlilin dostu, bolşeviklərin rəhbəri – Lenin!

Şəkil çıraq işığında əldən-ələ gəzdi, hər kəs ona dönə-dönə baxdı. Sual-cavab çoxaldı. Söhbət xeyli çəkdi. Gələcək mübarizələrdə bolşeviklərə qoşulacaqlarına ümid bəslədikləri bu kəndliləri və fəhlə Haykı ölkədə yaranmış vəziyyətlə ətraflı tanış etmək, onları döyüşə ruhlandırmaq üçün Comərd, Suren, Musatov və Şahmərdan da danışdılar. Kəndli deputatları Sovetlərinin əhəmiyyətindən, mülkədar torpaqlarının müsadirə edilib Sovetlərin ixtiyarına verilməsindən və milli dostluqdan danışdılar. Kəndliləri mülkədarlara qarşı mübarizəyə qaldırmaq üçün yığıncaqda bir üçlük yarandı. Vahan, Comərd və Musatov daxil oldu. Zəngəzurun malakan kəndlərində mübarizə və təbliğat işlərini qüvvətləndirmək Musatova tapşırıldı.

Vahandan başqa, onların hamısı dülgərxanadan çıxanda, gecəyarısı idi. Hava ilıq və təmizdi. Mavi göyün sinəsinə səpələnmiş ulduzlar sayışırdı.

O birilərindən bir az aralıda gedən Mqo, Qiyas və Qurgen xısın-xısın danışdılar. Qiyas soruşdu:

- Bu axşamkı danışıqdan ağılınız nə kəsdi? İndi biz nə eliyəcəyik?

- Niyə, başa düşmədin? Burda deyilənləri biz də başqasına danışacayıq. Başımıza çoxlu adam toplayacayıq. Mənim qardaşım Baqrat kimilərindən torpağı çıxırda-çığırda alacayıq.

- Yəni, Qurgen kirvə, sən bu deyilənlərə qol qoyursan? – Qiyas mütərəddid halda soruşdu: - Nə deyim, vAllah, adam məəttəl qalır, olmadı belə, oldu elə...

- Eləsini, beləsini bilmirəm, - deyə Mqo dilləndi. – Mən usta Vahanın sözünə inanıram. Hələ, mənə qabaqlar ürək qızdırıb dediyi sözlər göyərir. Demişdi:

Nikolayı taxtdan salacaqlar – saldılar. Demişdi: pristav, strajnik olmayacaq – daha onları görmürük. İndi də deyirlər: Lenin kəndliyə torpaq verəcək – mən buna da inanıram. O ki, qaldı gücə, ermənili, musurmanlı birləşərək, gücümüz artar. Görürsən, bulaqlar da birləşəndə, yekə bir çay olur. Bir də baxmayın, dövlətlilərdə qeyrət olmaz, onlar qorxaq olurlar. Onların eybini pul, var-dövlət örtür.

Surengilin qapısının ağzına çatanda dayandılar. Qurgen hamı ilə görüşüb öz evinə getdi. Suren Mqonun onlarda gecələməsini təklif elədi. Mqo razılıq edib kəndlərinə tərəf üz qoydu.

Comərd, Şahmərdan, Sergey, Qiyas, Hayk gecəni Surengildə qaldılar. Gecə səhərə kimi Qiyasın gözünə yuxu getmədi. O, öz ürəyində götür-qoy edir, hey fikirləşir, mütərəddid hallar keçirirdi: «Doğrudanmı mənim də əkməyə torpağım olacaq? Doğrudanmı Vahanın, Comərdin dedikləri baş tutacaq?»

İyirmi yeddinci fəsil

Axşamdan fikirli yatmış Qiyas bu sabah erkən oyandı. Dirsəkləri süzülüb getmiş qara yun pencəyini, ağzı didilib saçaqlanmış, dizləri qara yamaqlı boz şalvarını, dabanları dağılmış çarığını geyib, ayağa qalxdı. Yunu küt-küt olmuş döşəyi, daş kimi bərk yastığı, cırıqları boğazına keçən yorğanı nimdaş bir keçəyə büküb küncə qoydu.

O, bu gün kimin qapısına gedib, hansı işdən yapışacağını, əvəzində bir qarın çörək yeyəcəyini düşünürdü.

Həyətdə divara söykədiyi ağacını götürdü. Vahanın dülgərxanası, oradakı adamlar gözünün qabağında durdu. Danışılan sözləri bir-bir yadına saldı. Comərdin və Şahmərdanın Əngələviddən Şəkiyə qədər ona dediklərini bir də ürəyində ölçüb-biçdi. O, ilk dəfə gördüyü adamlar və eşitdiyi sözlər haqqında ən yaxın dostu, özü kimi pis güzəran keçirən Niftiyə söyləməyi ürəyində qət etdi. Elə bu məqsədlə də, ağacını belinə vurub, onlara tərəf addımladı.

Niftinin evi kəndin aşağısında, bulağın yanında idi.

Qiyas Niftinin evindən bir qədər aralı yastı təpənin üstünə çıxdı. Buradan kəndin hər yeri görünürdü. Dayanıb dərinlən nəfəs aldı. Qonaqqörməz dağının başında böyük bir portağal kimi görünən günəşə baxdı. Gözünü ətrafa dolandırıb gül-çiçəkli çəmənlərə, yoncalıqlara, biçənəklərə həsrətlə tamaşa etdi. Qıvrıla-qıvrıla şütüyən və günəş altında gümüş rəngi almış Şəki çayının qıjıltısını dinlədi. Zirvələri az qala göyə toxunan Darvazanı, Qızıl-qayanı, həməsürlər qızaran «Hümmətəli döşü»nü uzaqdan seyr etdi. Bu mənzərələr onun sadə könlünü dilləndirdi. Əlini uzadıb öz-özünə dedi:

- Kaş «Şamaxı»da biçənəyim, Kahaqaşında əkin yerim olaydı. Kaş mənim də inəyim, qoyunum, atım olaydı. Onları kəndin oruşlərində otaraydım. Mən də Çalbayıra, Qızılboğaza yaylağa köçəydim...

Ürəyində min bir arzu baş qaldırmış Qiyas, bu yay səhərində yüzlərlə əlvan kəpənəklərin uçuşmasına, cırcıramaların nəğməsinə fikir verməyərək, enib

kürüngəliyə düşdü. Dizə qədər qalxmış kürüngənin içindən yemlik, təkəsaqqalı, cıbrıq qoparıb yeyə-yeyə getməyə başladı.

Nifti evinin yanında soğan suvarırdı. Qiyas çox da uca olmayan çəpərdən addayıb kərdiliyə girdi:

- Salam, ay Nifti! İşin irəli!

Nifti geri dönüb Qiyası gördü.

- Sağ ol! Ə, dünəndən hardasan?

- Əngələvidə getmişdim.

- Yoxsa, erməni kəndində işləməyə getmişdin?

- Yox.

- Onda gəl oturaq, mən də yorulmuşam, qollarım qırılır.

Onlar yanlarını kərdi tirinin üstünə qoyub oturdular.

Qiyas kərdilərə göz gəzdirib dedi:

- Allah versə, ay Nifti, bu il bolluca soğanın olar.

- Allah verər, bəndə qoysa, - Nifti gülümsünüb sonra dedi: - Qiyas, bu gün suvarmasaydım, soğan yanıb tələf olacaqdı. Necə deyir, it əlindən sümük gətmək olmur. Köpək oğlunun darğası, Abbasəlini deyirəm ey, lap şümürdür. Bu Allahın suyunu da vermir. Beş-altı gün qabaq getdim dəhnəyə bir az su açıb gətirmək istədim, darğa ordaydı, qoymadı. İkinci dəfə yanına gedib xahiş elədim, sözümlü yerə saldı. Sırağagün getdim Hacı Atakişinin yanına. O da atdı Abbasəlinin üstünə, Abbasəli qurumsaq da cavab verdi ki, yoncalığımızı, kürüngəliyimizi, biçənəyimizi suvarmayınca, heç kimə su verən deyiləm. Axırda dedi ki, rəhmim gələndə hərdənbir kəndliyə su verirdim, bundan sonra onu da verməyəcəyəm. Qərək, gördüm soğan yanacaq, səhər tezdən gedib bəndin ağzını xəlvətcə açdım. Suyu gətirdim. Cəhənnəmə ki, nə olacaq, olsun. Qaradan artıq rəng olmaz ki! Bilsələr cin atına minəcəklər. Daha nə deyim, çörəyimiz, suyumuz daşdan çıxır. Qərək, bizimki belə gəlib, belə də gedəcək. Sən danış görək, Əngələvidə niyə getmişdin, xeyir idimi?

Qiyas başqası eşitməsin deyərək yavaşdan dedi:

- Lənət şərə, amma, Nifti, dediklərim burda qalsın ha!

O, sözünü qurtarmamış Nifti eyni ahənglə cavab verdi:

- İndiyə kimi məni tanımamısan? Sözünü de. Namərdə lənət!

Qiyas Niftiyə daha yaxın oturub dedi:

- Məni Əngələvidə Comərd aparmışdı. O, mən, bir də Şahmərdan getdik. Axşamdı. Girdik bir dülgərxanaya. Bizim kənddə dərzilik eləyən Suren də ordaydı. Şəklili Mqo, əngələvidli Qurgen, Baqratın qardaşını deyirəm ey... hələ onu deyim, Gorusda naçalniki öldürən adamı da gördüm.

Nifti onun sözünü kəsib soruşdu:

- Nə danışırısan? Candarma nəçərnini öldürəni deyirsən?

Qiyas cavab verdi:

- Hə, onu deyirəm. Sən ölməyəsən, Nifti, cavanca oğlandır, sarı bıqlı, sarı telli. Nə başını ağrıdım, musurman, erməni, rus, xeyli adam vardı. Axşam lampa işığında söhbət başlandı. Əvvəlcə Vahan adlı qoca bir erməni danışdı. Comərd qağa, Suren, müxtəsər çox adam danışdı.

- Nə danışdırlar? Bizim xeyrimizə bir şey dedilər?

- Çox şey dedilər. Mən qanan, bizim xeyrimizə idi. Danışdılar Nikolayın taxtdan düşməsindən, dövlətlilərin kasıbları incidib, zülm eləməsindən, nə bilim bolşevoy, menşevoy məsələsindən...

- Onlar kimdir: bolşevoy, menşevoy? – deyə Nifti soruşdu. – Sən Əngələvidə gedəndən təzə dil öyrənib gəlmisən ki...

Qiyas danışığına davam etdi:

- Mən belə başa düşdüm ki, bolşevoylar kasıbların tərəfdarıdır. Menşevoylar dövlətlilərin. – O birdən səsinin ahəngini dəyişdirdi: - Nifti, mən heç bilmirdim, demə Comərdlə Şahmərdan da bolşevoy imiş, mən elə qandım ki, dülgərxanaya yığılanların çoxu bolşevoydur.

- Bolşevoyların sözünün canı nədir, ay Qiyas? Bu dünyanın axırı nə olacaq, orda nə deyirdilər?

- Mən qanan, deyirdilər, kəndlilərə torpaq verilsin. Vahan dedi: «Kəndlilər torpağı gərək qoç kimi döyüşüb alsınlar!»

- Kimdən alsınlar? Nə ilə alsınlar? Balam, arıqda nə var ki, yoluğa nə versin.

- Kimdən alacaqlar. Torpağı çox olanlardan!

- Boş-boş danışma, Qiyas. Kim adama torpaq verər? Görmədin, Comərd olmasaydı, Alagöllər üstündə müsəlman, erməni dövlətliləri az qala camaatı bir-birinə qırdırmışdı.

- Mən də sula verdim ki, torpağı kimdən və hansı tanqahla alağ. Məni başa saldılar ki, musurmanlı, ermənili kasıb-küsub sözü bir yerə qoysalar, onların qabağında fəlek də dayana bilməz. Torpağı pulsuz, zornan alarlar. Heyif, sən orda yox idin, çox sözlər danışdılar. Dedilər, kəndlilərə torpağı Lenin yoldaş verəcək.

Nifti maraqla soruşdu:

- Lenin yoldaş kimdir?

- Mən Lenin yoldaşın adını birinci dəfə orda eşitdim. Özü də Vahandan. Sonra kəndə gələndə yolda Comərd qağa məni başa saldı ki, Lenin yoldaş kimdir. Mən də qandım ki, o kişi fəhlə-kəndlilərin dostudur. Fəqir-füqəranın köməyinə, hayına çatandır. Bolşevoylar da onun yoluyla gedirlər. Comərd qağa özü dedi ki, Lenin yoldaş hamımızın böyüyüdür, özü də istəyir ki, erməni, musurman, rus bir-birilə dost olsun, qardaş olsun. Yəni hamı bir yerdə cumxur olsun. Ona görə də, biz ona Lenin yoldaş deyirik.

- Bəs Lenin dediyin adam kimlərdəndir? Hansı kənddəndir? Harda yaşayır?

- Harda yaşadığını demədilər. Dedilər, çox ağıllı adamdır.

- Bəs o ömrü uzun olmuş bizim yerlərə nə vaxt gələcək? Heç olmasa özünü görüb dərdimizi ona açaq. Mən onu görsəydim deyərdim: yoldaş Lenin, başına dönüm, kəs bu qolu zorbarların, Hacı Atakişilərin kökünü! Onlar Allahın suyunu da kəndliyə vermirlər.

- Elə orda su barədə də söhbət getdi. Dedilər ki, dövlətlilər əjdaha kimi yatır suyun gözündə, kasıb-küsubun həyatına, əkininə su vermirlər. Yaxın gələnin də döşündən vurub itələyirlər geri.

- Kişilər düz deyirlər, - Nifti səsinə ucaltmışdı: - Vallah bu darğalar, hacılar şümürdürlər, yeziddirlər!

Hər ikisi susdu. Qiyas ağacının ucuyla yeri qurdalaya-qurdalaya dedi:

- Mən sənin yanına məsləhətə gəlmişəm, Nifti! Deyərlər məsləhətli don gen olar.

- Nə barədə? – Nifti sualedici bir nəzərlə ona baxdı.

- Nə eləyək ki, çulumuz-çuxamız düzəlsin, biz də adam olub, adamlara qoşulaq. Hey fikirləşirəm, görürəm Comərd qağa deyənlər düzdür. İndi mənə de görüm, bu işlərdən ağlın nə kəsir?

- Hansı işlərdən?

- Hacı Atakişiyə, Əmirə deyək, torpağınızdan bizə də verin! Çox o yan bu yan eləsələr, ağac götürüb, bəlgələnib çıxmaq qabaqlarına, ya onlara verən Allah, ya bizə... - Qiyas cavab gözləyirmiş kimi dayandı, sonra əlavə etdi: - Yoxsa dişimiz batmaz? Qorxma, batar!

Nifti şaqqa çəkib güldü. Mənalı bir tövrlə dedi:

- Qiyas, haçandan belə ürəkli-ciyyətli olmusan?

- Əngələvidə gedəndən. Su meymunun boğazına çıxanda, balalarını alar ayağının altına. Daha boğazımıza çatı salıb özümüzü boğmayacağıq ki. Mənim ümidim vardı ki, təzə padşah Kərimskidir, nədir, kəndliyə torpaq verəcək. Amma bu da lax çıxdı. Əngələviddə dedilər ki, o da Nikolay kimi zülmkardır. Dediylə sözlər yalandır. Mən özüm də buna inanıram. Kəndliyə torpaq verən olsaydı, indiyə qədər verərdi. Qardaş, əlac qalıb özümüzə...

Nifti su axan kərkiyə baxıb dedi:

- Allah sənə insaf versin, başımız söhbətə qızıxdı, su tirəni yuyub apardı. – O, yerindən qalxdı. Bellə torpaq atıb suyun qabağını kəsdi, sonra arxın ağzını o biri kərkiyə çevirdi. Bu zaman Comərd gəldi. Salam verib Qiyasın yanında oturdu. Niftiyə, onun beş-altı kərkiyə ibarət olan həyətinə baxıb, ürəyində dedi:

«- Gər bu il xalqı təbah etdi giranlıq, bizə nə?

Tapmayır ac-yalavaclar güzəranlıq, bizə nə?»

Nifti Comərdin yanına gəldi, oturub dedi:

- Ay Comərd, Qiyası Əngələvidə aparıb yaxşı dillər öyrətmisən. Səhərdən bəri ordakı danışığınızdan deyir.

- Yaxşı söz deyir, pis? Onun dediklərinə qol qoyursanmı?

- Pis söz demir. Mənim kimilərin xeyrinə danışır. Amma avazı yaxşı gəlir, oxuduğu Quran olsa! Onun danışığından belə çıxır ki, biz kasıb-küsublar sözü bir yerə qoyub dövlətlilərdən torpaq payımızı ala bilərik. Onda çul-çuxamız düzələr, adam olub adamlara qoşularıq.

- Qiyas doğru deyir. Amma pay almaq yox, gərək haqqınızı alasınız. Kəndlinin torpaq, su tələb eləməyə haqqı var. İndiyə qədər o haqqı sizin əlinizdən almışdılar. Deyirdilər, torpaq Allahındır. Allah onu çox istədiyi bəndələrinə verib. Siz də buna inanırsınız. Nə təhər oldu ki, Allah Hacı Atakişiyə çoxlu torpaq verdi, Qiyasa bir qarış da vermədi?! – O bir an susub yenə dedi: - Görünür, məsələ Allahın verməsində deyil. Bu söz molla Heydər kimi, Hacı Atakişi kimi adamların uydurmalarıdır. Sonra, deyirdilər ki, torpağı yer üzünün Allahı padşah verib. Birinə çox, birinə az, birinə də heç verməyib. İndi padşah yoxdur. Bəs nə üçün kəndin yeri, torpağı təzədən bölünür? – Comərd gah Qiyasın, gah Niftinin üzünə baxdı. Sonra əlini qaldırıb uzaqları göstərərək davam etdi: - Bizim kəndin çəmənələrinə,

köyşənlərinə, bulaqlarına, çayına, dərəsinə, təpəsinə baxın! Bir tərəfdən adamın ürəyi açılır, çünki belə axarlı-baxarlı kəndimiz var. O biri tərəfdən sıxılır, çünki kənddə hər şeyin xeyrini dövlətlilər görür. Kasıbların əli qalıb boşda. Siz, otlu, çiçəkli dağlara, çəmənlərə, axar çaylara, bulaqlara baxıb yanırınsınız; bir söz deməsəniz də, ürəyinizdə ah-vay eləyirsiniz, Hacı Atakişilərin, Əmirlərin, Qaraşların xırmanında tayalar göyə qalxır, evləri, ambarları taxılla dolur; sizin diş qurdlamağa saman çöpünüz də olmur.

- Ürəyimizdən xəbər verirsən, - deyə Niftilə Qiyas bir ağızdan cavab verdilər.

Comərd sözünə davam etdi:

- Köyşənlərdə, yaylaqlarda onların qoyun sürüləri, naxırları otlayır, sizin bir inəyiniz, keçiniz də yoxdur ki, sağib südünü içəsiniz.

- Elədir, elədir! – deyə Nifti köksünü ötürdü. – Comərd, sən bu Allahın suyundan danış. Hacı Atakişilə dəyyus darğası onu da bizə vermir. Canın üçün, bu suyu səhər tezdən xəlvətcə gətirmişəm, neyləyim, gördüm soğan yanır... Axı, zəhmət çəkmişəm. Gözümü buna dikmişəm, payız taxıla, kartofa dəyişdirəcəyəm.

Comərd bir az da başını Niftiyə yaxınlaşdırıb dedi:

- Biri fikirdən göz açmır, biri də kefdən fikir eləməyə vaxt tapmır. Biri yağ-bal içində üzür, biri də ümidini acı soğana bağlayıb... Bizim Zəngəzur kəndlərində dövlətlilər bircə şeyi kəndlilərin əlindən ala bilməyiblər. O da təmiz dağ havasıdır. Əgər bacarsaydılar, onu da alıb kəndliləri boğardılar. İşləməkdən sənin əllərin taxtaya dönüb. Qiyasın boynu armud saplağı kimi nazilib. Amma Hacı, Abbasəlinin peysərinə örkən dolanmaz. – Comərd gah Qiyasın, gah Niftinin gözünün içinə baxıb dedi: - İnsanın ən böyük düşməni qorxaqlıqdır.

- Qorxaq olmamış əlimizdən nə gələr? – deyə Nifti köksünü ötürdü.

- O gələr ki, sizə su, torpaq verməyən ilanların gözünə ağ salarsınız, haqqınızı tələb eləyərsiniz.

- Comərd, qardaş, arxalı köpək qurd basar. Bizim sözümüzü eşidən hanı?

- Düzdür, arxalı köpək qurd basar. Amma, siz niyə özünüzü tək hesab eləyirsiniz? Sizin köməyiniz, arxanız camaatdır. Ondan ayrılmayın. Sürüdən ayrılan qoyunu canavar parçalar. Əl-ələ verin. Sözünüzü elə deyin ki, dövlətlilərin canına lərzə düşsün!

Bir gözü Comərddə, bir gözü suda olan Nifti dedi:

- Bıy, su kəsildi, kərdilər yarımçıq qaldı. İt uşaqları dəhnədən kəsdilər. – Nifti yerindən qalxdı. Beli çiyninə qoyub getmək istədiyi zaman səs eşitdi. Kim isə cod və yoğun səslə deyirdi:

- Köpək oğlu, bir gör ağzını hara yetirib!..

Comərd, Qiyas ayağa qalxdılar. Abbasəilə Əhməd çəpərin o tərəfində göründülər. Əhməd ayağını çəpərin üstünə qoyub, kərdiyə tullandı. Abbasəli mindiyi atın sağrısına bir şallaq vurdu. Göy çəmənlərdə yeyib səmirilmiş kürən ürkə çəpərin üstündən kərdiyə sıçradı. Qəzəblənmiş darğa atın başını saxlamadı, heç bir söz demədən, suvarılmış kərdilərin içində o başa bu başa sürdü. Bir qarış qalxmış soğan, yaş torpaq qarışıq, atın dırnaqlarında ətrafa səpələndi. Elə bil, Niftinin ürəyini qoparıb atdılar. Bir koma palçıq atın dırnağından qopub Qiyasın sinəsinə dəydi.

Nifti dedi:

- Darğa, nə eləyirsən?! Soğanı niyə tapdadırsan?

Abbasəli onun sözünə əhəmiyyət vermədi. Nifti atın qabağına yeridi.

- Çəkil o yana! Köpək oğlu! Lotu Əsgərin oğlu! – Abbasəli yoğun şallağı onun üstünə silkələdi. – Mən sənın soğanını xurd xəşil eləməsəm, ağlın başına gəlməz. İndi qələt elərsən, bir də suyu özbaşına açmazsan!

- Darğa, insaf elə. Suyu gətirmişəm, günah iş görməmişəm ki! Allahın suyudur da! – Nifti bir az da qabağa yeridi.

At kərdiləri işdən çıxarırdı. Nifti bərkədən qışqırdı:

- Darğa, insaf elə!..

- Sənə kənar ol deyirəm, yoxsa, imam Hüseyn haqqı, ciyərini çıxararam! Gərək bu soğandan biri də salamat qalmasın. – abbasəli atı şallaqlayıb soğanın içində oynatdı.

Qiyas davam gətirməyib titrək və qəzəbli bir səslə dedi:

- Ə, darğa, kişinin dirriyini niyə korlayırsan? İnsafın, Allahın yoxdur?!.

O, atın cilovundan yapışib kənara çəkmək istərkən, Abbasəli dedi:

- Kənar dur, tıntın qırışmal, yoxsa kəlləni atın dırnaqlarında havaya sovuraram!

Daha özünü saxlaya bilməyən Nifti beli yuxarı qaldıraraq dedi:

- Dağılmalı kəllə sənindir, oğraş! Bizi arvad hesab elədiyin bəsdır! Çıx kərdidən! Vallah meyitini yerdə qoyaram!

Niftidən belə sözləri ilk dəfə eşidən Abbasəli qorxuya düşdü. İşin gerisinin daha mürəkkəbləşəcəyini, bəlkə də bir xata olacağını düşünüb, Əhmədə dedi:

- Tez Hacıya xəbər ver! – Qamçını yəhərin qaşına sancıb xəncəri çıxartdı.

Əhməd o saat götürüldü. Comərdlə darğanın arasında ciddi mübahisə başlandı. Səs-küy ucaldı. Yaxın qonşular tökülüb gəldilər. Çox keçmədi ki, Əhməd Hacı Atakişilə bərabər qayıtdı. Abbasəli Hacıni görəni kimi ürəklənib:

- Bax, bu lotu Əsgərin oğlunun meyitini qoyacağam! – deyə xəncəri Niftiyə endirdi. Lakin Qiyas o saat ağacı xəncərin qabağına verdi. Nifti geri çəkilib almas kimi iti beli Abbasəliyə endirəndə at ürküb kənara sıçradı. Bel darğanı tutmadı.

- Ə, it kimi nə boğuşursunuz? – deyə Hacı Atakişi həm Niftiyə, həm də Abbasəliyə acıqlandı. Heç bir şeydən xəbəri yoxmuş kimi: - Nə olub axı? Nə üstündə dalaşırsınız? Şərikli malınız yoxdur ki? – deyə özünü ortaya atdı.

- Daha nə olacaq, sənın suyunu gətirib özünə gərdi-gülə suvarır. Köpək oğlu, bilmir ki, su sahibi hələ ölməyib!..

- Abbasəli, səsini kəs! Kənara çəkil, mən özüm danışaram. – Hacı zahirdə özünü ağsaqqal kimi göstərərək, aranı sakitləşdirmək istədi. – Ay camaat, dağılışıb evinizə gedin! – deyə, çəpərin o tərəfində durmuş adamlara müraciət etdi.

Heç kəs yerindən tərpənmədi. Hacı üzünü Niftiyə tutub dedi: - Sən niyə özbaşına iş görürsən, bala. Niyə oğurluq eləyirsən? Bu sənə yaraşan işdirmi? Eyib deyilmi? Bəs mənım hörmətim-izzətim harda qaldı?

Nifti dedi:

- Mən oğru deyiləm, Hacı, su gətirmişəm, soğanımı suvarıram. Bunu da qoymayacaqsınız? Bu da insafdır?! Elə hər şeyi bu kənddə sizə tutdurmayıblar ki?! – O, axırıncı cümləni qəzəblə dedi.

- Bala, hər kəs öz malına, mülkünə sahib olsa, pis olar?! İndiyə kimi bilmirsən ki, suyunu gətirdiyin «Gözə bulağı» mənə padşahlıqdan verilib?

- Mən onu bilmirəm. Onu bilirəm ki, padşah yoxdur. Bu kənddə yaşamaq bizə bir cəhənnəm əzabı olub! Vallah sənin kimi hacıların, bu kafir dargaların əlindən təngə gəlmişik. Allahın suyuna da həsrət qalmışıq.

Hacı Atakişi səsinə qaldıraraq dedi:

- Sən mənimlə bu dillə danışma! Mən nə qədər ağsaqqal və insafli olsam da, səbrim tükənər... Adam ol, yerindəcə sakit otur! Demə divan-dərə yoxdur!

Nifti ilə Qiyasın Hacı Atakişiyə necə cavab verəcəklərini gözləyən Comərd dilləndi:

- O, adamdır! Özü də zəhmətkeş adamdır. Sənin adamlığını da camaat görür.

Arxası Comərdə olan Hacı Atakişi çevrilib onunla üz-üzə durdu. Onlar heç bir zaman bu qədər yaxın dayanmamışdılar. Hacı, Comərdi başdan-ayağa süzdü:

- Bilirəm, bu dilləri yoxsullara öyrədən sənsən. İlanın zəhləsi yarpızdan gedər, o da bitər gözünün qabağında!

- Sənin kimilərinin məndən zəhləsi getdiyini bilirəm. Çünki biz ayrı-ayrı adamlarıq. Biz bir-birimizə ziddik. Bunu da bil ki, bütün kəndlilərin zəhləsi sən kimilərdən gedir. Bəs buna nə deyirsən, kəndimizin hampası, dövlətlişi?

Comərdin sözləri Hacınin ürəyinə neştər kimi sancılırdı. O, hələ əl qaldırmağı lazım görməyib dedi:

- Almurad oğlu, məndən nə istəyirsən? Bu da odur ki, camaat içində, Əli Sadiqinin yanında məni hörmətdən salasan! Elə bilirsen yadımdan çıxıb?! Çəkil, otur yerində! Qanın artıqlıq eləməsin! Başqasının işinə qarışma!

Comərd dedi:

- Biz qandan danışmırıq, sudan danışırıq. Bil ki, suyundan kəndliyə bir damcı vermədiyini o «Gözə bulağı» camaatın olmalıdır!

- Lailahəilləllah! – deyərək Hacı Atakişi saqqalını didişirdi.

Comərd sözünü kəsmədi:

- Camaata gün-dirlik vermirsen. Sən bir tərəfdən Allah-Allah deyirsən, bir tərəfdən də əngələvidlilərdən almaq üçün, Alagöllərə də əl atmısan. Pristava rüşvət verdiyin atın və gəbələrin əvəzini almaq istəyirsən. Amma Qiyasın torpağı yoxdur.

- Sən indi də o erməniyə qəhmər çıxırsan?! Əgər səndə müsürman qanı olsa, Baqratın, Qrikorun qabağına çıxarsan. Mən də adamam, öz yaxşılığımı əsirgəmərəm. Qardaşın az qalıb ki, çiyinə torba salıb dilənə.

Comərd istehzayla gülərək, dedi:

- Qardaşım dilənməli olsa da, quyularda gizlətdiyin taxıla, küpdə yerə basdırdığın qızıla göz dikməyəcək. Amma camaatın qisasından qorx! Başa düş ki, buynuzsuz qoçun qisası buynuzluda qalmayacaq!

Comərdlə necə rəftar edəcəyini fikirləşən Hacı Atakişi, birdən dişini-dişinə qıcaıb dedi:

- Köpək oğlunun xarabasında divan-dərə də düzəlmədi ki, sən dilini çəkib boynunun ardından çıxaralar! Sən də onun-bunun ağzına dil atmayasan, mənim qabağımda at oynatmayasan.

Əhməd Hacı Atakişiyə göz elədi ki: «Comərdi vurummu?» Əhmədin nə demək istədiyini Hacı başa düşmədi. Dişi bağıracağını kəsə-kəsə dedi:

- Belə görünür, Almurad oğlu, Bakıdan bizim başımıza bəla gəlmisən? Balam, niyə fəhləliyinə getmirsən? Bu camaatdan nə istəyirsən? Niyə kəndə ikitirəlik salırsan? Kimə arxalanırsan?

- Bizə arxalanır, bizə! – deyə Qiyas çomağını havaya qaldırdı.

Çəpərin o tərəfində duranlardan, ağ saqqallı, arıq bir kişi dedi:

- Hacı, insaf yaxşı şeydir axı. Kişinin oğlunu öz kəndindən qovmayacaqsan ki...

Hacı Atakişi dönüb danışan adama tərs-tərs baxanda, Nifti dilləndi:

- Comərd yoxsulların adamıdır. O, bu kənddən heç hara getməyəcək!

- Mən getməyəcəyəm! – deyə Comərd səsini ucaltdı. – Zalımların kökünü kəsməyincə, heç yerə getməyəcəyəm! Mənim arxam bunlardır! – O, camaatı göstərdi. – Yoxsullar, zəhmətkeşlər! Kənddən Hacı Atakişilər getsin!

Hacı Atakişinin dodaqları titrədi. Ətrafa nəzər salıb bağırdı:

- Əhməd!.. Abbasəli!..

Aranın qızıxdığını, dava olacağını görən adamlardan bir neçəsi harayçılıq eləmək üçün çəpərdən addayıb kərdiliyə düşdü.

Comərdi tapdaladıb əzmək, başına xəncər ilişdirmək üçün darğa atı onun üstünə sürərkən, Nifti Abbasəliyə dedi:

- Yaxına gəlsən, cəhənnəmlik olacaqsan, dəyyus! – O, beli yuxarı qaldırdı. Əhməd daldan Comərdi ağacla vurmaq istədi. Lakin Qiyas qışqırdı:

- Ağlını itirmə, bıqlı köpək oğlu! Oğru it kimi hara soxulursan! Məgər o, təkdir?!

Əhməd baxmadı, irəli gəlmək istərkən, Qiyas ona tutarlı bir çomaq ilişdirdi. Əhməd səndələyib çəpərin dibinə yığıldı. Hacı Atakişi dəli kimi qışqırdı:

- Ə, öldürün bu it uşaqlarını!

Abbasəli xəncəri havada oynada-oynada atı tərپətdi. Harayçılardan kim isə uca səslə dedi:

- Ə, Abbasəli, adam bu qədər qudurğan olmaz axı! Bir qaşığı sudan ötrü kəndə niyə qan salırsan?

Gözü qızmış Abbasəli heç kəsin sözünü eşitmədi, atı irəli sürdü. Nifti atın döşündən özünü kənara çəkib, beli endirdi. Bel darğaya yox, Hacı Atakişinin qoluna dəydi. Hacı «uf» eləyib, sol qolunu tutdu, müvazinətini saxlaya bilməyib kərdinin içinə sərildi, ufuldaya-ufuldaya:

- Ah!.. Evim yığıldı!.. – dedi.

Comərd, Qiyas və Nifti çıxıb getdilər. Abbasəli atdan düşüb, özünü Hacı Atakişinin üstünə atdı. Başı hələ də gicəllənən Əhməd, yerdən qalxıb yaralının yanına gəldi. Qolundan qan axan Hacı Atakişini palçıqın içindən çıxarıb apardılar. Onun üzünə meyit rəngi çökmüşdü.

İyirmi səkkizinci fəsil

Bir aydan artıqdı ki, Baqrat ailəsini Köşəgölü yaylağına köçürmüşdü. Yaşıl çəmənlikdə, sərin bulağın yanında iki alaçıq tikdirmişdi. Birində özü ilə arvadı, o birində çobanlar, qulluqçular və Aşot yaşayırdı.

Ata-anası Siranuşa dağa getməsinə təklif etmişdilsə də, qız, dağın soyuğunda özünü yaxşı hiss etmədiyini bəhanə edərək, kənddə qalmışdı. Həqiqətdə isə, onu maqnit kimi çəkib kənddə saxlayan başqa səbəb idi. Surenlə tez-tez görüşmək, ona ürək sözünü söyləmək Siranuşa dağdan da, obadan da xoş idi. Ata-anası elə güman edirdilər ki, Siranuş «gədənin» birini sevdiyi üçün danlandıqdan, söyülüb, döyüldükdən sonra, daha ağıllanmışdır, onun adını bir də dilinə gətirməyəcək. Övlada məhəbbətdən doğan bu sadə inama görə, onlar qızlarının kənddə qalmasına razı olmuşdular.

Siranuş evdə qardaşı ilə qalmışdı. Atası oğluna tapşırırmışdı ki, biçin-döyün işinə özü baxsın, göz olsun, nöker-naib can yandırmaz. Taxılı, otu oğurlarlar, dağıdarlar. Bu qarışıqlıqda və aclıqda dövləti əldə bərk saxlamaq lazımdır.

Atasının sözündən çıxmayan Samvel atı minib gah köyşəndə biçinçilərin, gah xırman döyənlərin yanına gedirdi. O, indi özünü hər kəsə göstəriş verən, əmr edən, yeri gələndə kəndlilərin üstünə çıxıran, üzünə ağ olanları söyüb-döyən bir mülkədar kimi hiss edirdi. Bir sözlə, atasının təbiətini götürmüş Samvel təkəbbürlüyündən yerə-göyə sığmırdı.

Samvel hələ köyşəndən qayıtmamışdı. Anahidin yanından gələn və bir qədər yorğun görünən Siranuş pilləkənlərdən ağır-ağır qalxıb otağa girdi. Xalça və balıq götürüb eyvana qayıtdı. Başını yumşaq, qu tükü balısa atıb xalçanın üstündə uzandı. O, ürəyini sıxan hər bir dərdi, qüssəni, müvəqqəti də olsa, unutmaq üçün yuxulamaq istədi. Gözlərini yumub-açdı. Yuxuya gedə bilmədi. Bəlkə, onu bu axşamçağı xırman döyənlərin səsi, çöldən qayıdan biçinçilərin hay-küyü, itlərin hürüşməsi, inəklərin mələşməsi narahat edirdi? Yox! Xəyalı başqa yerdə olan Siranuş öz ürəyinin döyüntüsündən başqa heç bir səs eşitmirdi.

Daxilən həyəcanlı Siranuş, açıq göyün sinəsində sayrışan tək-tək ulduzlara baxırdı. Ona elə gəlirdi ki, eyvanın dirəkləri arasından görünən və ona göz qırpan qoşa ulduz, həsrətini çəkdiyi parlaq, gülümsər gözlərdir. Siranuş sanki o gözlərə baxıb xəyalından keçənləri bir şikayət, bir təqsirnamə kimi dilinə gətirdi:

- Niyə səni heç bir yerdə görə bilmirəm? Niyə bu qədər kəndlərə gedirsən? Yoxsa, pristavdan gizlənirsən? O ki, daha yoxdur. Sən indi azadsan. Bəlkə, atanamın səni sevməyi mənə qadağan etməsindən küsmüsən? Buna görəmi məndən qaçırsan? Bəlkə, gözündən düşmüşəm? Ah, bircə bunu bilsəydim! O zaman mən də... Yox, yox, ürəyimlə bacara bilmərəm...

Fikir-xəyal Siranuşu yordu. Nə zaman yuxuya getdiyini hiss etmədi.

Göydə ulduz çoxalmışdı. Bazarçayından qalxan xəfif külək qızın üzünə tökülmüş saçlarını darayıb kənara verir, yaşıl qanavuz köynəyini hərdənbir yellədir, sanki bir təsəlli vermək istəyirdi: «Fikir eləmə, Suren etibarsız deyil!»

...Axşamdan xeyli keçmişdi. Siranuş qolunu balışın altından çəkib, sağ yanı üstə çevrildi. Sanki onun özü kimi, qaşlı-gözlü, dəyirmisifət ayla üz-üzə durdu.

Aşot çiyində xurcun balkona çıxdı. Siranuşu yatmış görüb ayaq saxladı. Nədənsə, ani fikrə getdi. Xurcunu ehmalca yerə qoyub, otaqları gəzdirdi. Heç kəsi görmədi, sevinclə balkona qayıtdı. Siranuşu oyatmamaq üçün ayaqlarının ucunda yeriyib, onun yanında oturdu. Nəfəsini içinə çəkib, Siranuşu başdan-ayağa qədər seyrə daldı. Ayın sarımtraq işığı altında qəribə bir gözəllik almış əsmər simasına baxdı, baxdı!.. Lal hissləri dilə gətirən, daş ürəkləri həyəcanlandıran bu gözəlliyə

Aşot sakit baxa bilmədi. Evin tənhalığından, qızın yatmasından istifadə etmək fikrinə düşdü. Lakin biabır olacağından, döyülüb-söyüləcəyindən, bəlkə də öldürüləcəyindən qorxdı. Bir qədər mütərəddid və hərəkətsiz qaldı. Lakin amansız ehtiras hissi ona bir an hər şeyi unutturdu. Aşotun başı bilaixtiyar Siranuşa tərəf əyildi, ürəyində: «Eh, nə olacaq, olsun!» - deyə dodaqlarını qızın incə yanağına toxundurmaq istərkən, Siranuş o biri yanı üstə döndü. Həmişə ürəyinin başında gizlətdiyi şəkil xalçanın üstə düşdü. Aşot onu tez yerdən qaldırdı. Öz-özünü danlayırmış kimi ürəyində dedi: «Mən axmaq, mən qorxaq Siranuşa heç barmağımı vura bilmirəm, amma bu soldatın şekli onun qoynunda gəzir».

Aşot qəzəb və nifrətdən sarsıldı. Şekli cırıb, atmaq, heç olmasa bununla Surendən intiqam almaq istədi, amma bunu eləmədi, şekli cibinə qoydu. Əzab və iztirablarının əvəzini almaq üçün, bu dəfə qəti olaraq, qızın pörtmüş üzündən öpmək istədiyi zaman, bir səs eşitdi:

- Baqrat ağa, bir bayıra çıx!

Aşot dərhal yerindən qalxıb həyəətə endi. Siranuş oyandı.

- Baqrat ağa yaylaqdadır, tertercan. Evdə mənəm, nə buyurursunuz?

Siranuş da onların yanına gəldi. Salam verib keşişi və yanındakı tanımadığı adamı evə dəvət elədi. Onlar getmədilər. Mesrop dedi:

- Bu qonağın Baqratla işi vardı.

- İndi Samvel gələr, - deyə Siranuş onları yenə evə çağırdı.

Mesrop boynundan asılmış xaçı sıgallaya-sıgallaya:

- Yaxşı, bir azdan sonra gələrik, - dedi.

Onlar getdilər. Siranuş balkona çıxdı.

- Yaxşı, keşişin yanındakı o adam kim idi? – deyə Aşot çiyinlərini çəkdi, sonra balkona qalxdı. Qızın üzünə irişib dedi: - Zalım oğlunun keşişi qoymadı ki, bizim bu Siranuş doyunca yatsın. Mən səni yuxudan oyatmağa qoymadım. Vallah, Siranuş, elə yatmışdın, lap quzu balası kimi. Ay da üzünə işıq salmışdı.

- Mənim yatdığımı sən hardan bilirsən? – Siranuş ona qıyğacı baxdı.

Aşot ah çəkib, dodaqlarını yaladı, sonra gözünü qıza dikib:

- Yanında oturmuşdum, - dedi. – Keşişini çəkirdim ki, tülkü, çaqqal səni aparmasın... - Zarafatla dediği sözlərə Aşotun özü gülüb, əlavə elədi: - Bu tək evdə səni çaqqal aparsaydı mən nə elərdim, Siranuş?.. – O, bu dəfə hırıldadı, qızı da güldürmək istədi.

Siranuşun dodağı qaçmadı, ciddi soruşdu:

- Dağdan niyə gəlmisən?

- Səndən ötrü.

- Sarsaqlama, niyə gəlmisən? Anamgil necədir?

- Kefləri kök, damaqları çağ. Anan sənə yavanlıq göndərib. – Aşot xurcundan bir kasa qaymaq, bir baş təzə pendir çıxarıb xalçanın üstə qoydu. – Bunları obadan sənin üçün kim gətirə bilər? Mən! Sənin xatirinə dağları aşaram, dəryaları vurub keçərəm, Siranuş, ye kökəl, daha qəşənglən, daha göyçəklən. Amma mən fağırı da incitmə. Bu dünyanın quyruğu uzundur. Zəmanə dolanar, vaxt gələr, mən də böyük bir adam olaram, tapança bağlayaram. Siranuş özünü saxlaya bilməyib güldü.

- Sən mənə rişxəndlə gülürsən. Eybi yoxdur, gül. Qoşun böyüyü olub tapança bağlayanda, gülməzsən.

Siranuş bu dəfə qəhqəhə çəkib dedi:

- Qoşun böyüyü olacaqsan? Nə vaxt? Bunu hardan bilirsən?

- Fala baxdırırmışam, keşiş ağaya. Müqəddəs Efremverdiyə baxıb. Deyir: «Aşot, gözlə, bir vaxt gələcək, qoşun böyüyü olub mauzer bağlayacaqsan». Mən də gözləyirəm. Siranuş, sən də fəlinə baxdırırmışam ey! – İşimiz...

Siranuş onun sözünü kəsdi:

- Mənim fəlinə niyə baxdırırsan, eybəcər! Məni niyə biabır eləyirsən?!

- Sən mənim canım, hirsələnmə! Atamın goru haqqı, o müqəddəs kitab göstərdi ki, Siranuş əvvəlcə bir az çəm-xəm eliyəcək, sonra işiniz düzələcək, aranızdan su keçməyəcək, bir-birinizə yağla-bal kimi olacaqsınız.

- Axmağın elə sözləri də axmaq olar! – Siranuş acıqlı yerdən qalxdı. Qaymağı, pendiri otağa aparanda, Aşot onun dalınca addımlamağa başladı. Qız çevrilib ona əyri-əyri baxaraq dedi:

- Tülkü quyuğu kimi nəyə dalımca sürünürsən? Geri qayıt!

Siranuşun amiranə sözləri elə bil onu yerə mıxladı.

Aşot Siranuşun dalınca baxıb dedi:

- Ey fələk, mənim işimin axırı görən nə təhər olacaq? – O, dərinədən bir ah çəkib, balkonun məhəccərinə dayandı. Bu zaman həyətdə bir atlı girdi. Aşot ona tərəf getdi.

- Aşot, nə vaxt gəlmisən? Atı rahatla, - deyə Samvel cilovu ona verib balkona qalxdı.

Siranuş əlində lampa balkona çıxdı.

- Bu vaxta kimi hardasan, Samvel? – deyə Siranuş lampanı pəncərəyə qoydu.

- Dəvəöləndə biçinçilərin yanında idim. – Samvel pəncəyini, papağını çıxarıb mıxdan asdı. Atı töyləyə çəkib gələn Aşota dedi: - Çəkmələrimi çək, su hazırla, əl-üzümü yuyacağam.

Aşot buyruğu yerinə yetirdi. Samvel əl-üzünü yudu. Ayaqlarını yumaq istəyəndə, Aşot qoymadı, bir əlilə su töküüb, o biri əlilə cavan ağasının ayaqlarını yumağa başladı.

- A heyvərə, elə yu ki, qıdığım gəlməsin, xalçaya su sıçramasın! – deyə Samvel onu ayağı ilə itələdi.

Aşot yığıldı və tez çöməltmə oturub gülə-gülə dedi:

- Baş üstə, ehmalca yuyaram, qıdığın gəlməsin.

Siranuş gedib çörək, qaymaq, pendir gətirdi.

- Ye, Samvel, anam göndərib, səhərdən acsan.

Samvel balığa dirsəklənib, ayaqlarını xalça boyu uzatdı, dəstərxanın qırağını qatlayıb:

- Yemirəm, - dedi. – Sən ölməyəsən, torpaq, mal-dövlət başımıza bir qaxınc olub də...

Siranuş soruşdu:

- Nə olub, yenə kimə hirsələnmişən?

- Əmimə. Yəni, əmi də deməyəsən, başın ağrıyar, düşmənimizə! Onunla bir az iri-xırdamız olub. Biçinçilərə açıqlanıb dedim ki, təmiz biçin, yerə sünbül tökülməsin. Dillənmədilər. Bir az keçdi, göz qoydum, gördüm ki, öz bildiklərini eləyirlər. İkinci dəfə bərk hirsələndim. O yandan bir çalsaq qal biçinçi qayıdıb dedi ki, bacıoğlu, bizə işləmək öyrətmə, telini yan dara, atını min get! Cin vurdu kəlləmə. Dedim, ə, qoca kaftar, mənə öz yerimdən qovursan! Di, bunun başını-gözünü doladım şallağa. Bu dəmdə, bir az aralıda arpa biçən Qurgen gəldi. «O yazığı niyə döyürsən?» deyə üstümə kəkələndi. Dedim, sənə borcu qalmayıb, biçin mənim, biçinçi mənim. İşə pis görəndə, adamı döyərəm də, canını da alaram. Qurgen hirsələndi. Dedi: «Quduran qırx gün yaşar, bala! Atan kimi qanıqən olma. Nikolay da camaata çox zülm elədi, vurub təpəsi üstə yerə saldılar. Daha şallaq vaxtı getdi». Qərəz, çox zəvzədi, axırda dedi: «Bu da o deyil ki, atan mənə qazamata basdırsın, Surenə pristava şeytanladır evindən-eşiyindən eləsin, Dəvəöləndəki yerlərini zorla əllərindən almaq istəsin. Bir az ipinizi yığışdırın!» Özümədən bərk çıxdım. Dedim, sən kimsən? Suren nə tuladır. Mən heç onu ayağımın tozu da hesab eləmirəm.

Bu sözlər Aşotun canına yağ kimi yayıldı. Siranuşa baxıb, istehzayla gülərək dedi:

- Hə, sonra nə oldu, Samvel ağa?

Ürəyi dolu Samvel sözünə davam elədi:

- Atı sürdük daşlığa. Xeyli öcəşdik, xeyli ağızlaşdıq. İş o yerə çatdı ki, mən ona xəncər çəkdim, o mənə ora qaldırdı. Bizi araladılar. Ürəyimdə dedim, yaxşı, səndən hayıf almasam, Baqratin oğlu deyiləm, itin oğluyam.

- Sən gərək əmimlə elə danışmayaydın, Samvel. Mənim yazığım gəlir. Kasıbdır, dolana bilmir.

Samvel bacısına tərs-tərs baxdı:

- O yazıq gəlməli adam deyil, ilandır, ilan! – Camaatın içində, pristavın yanında atamın üstünə qabardığı yadından çıxıb?! Əlinə fürsət düşsə, başımızı saman çöpüylə kəsər.

Siranuş daha dillənmədi, gözlərini fikirli-fikirli yerə dikdi.

Aşot dodaqlarını yalaya-yalaya dedi:

- Mən Samvel ağanın sözlərinə varam. Qurgendən mənim də zəhləm gedir. O ki, qaldı oğulluğa, canın üçün, Samvel, itin oğlu deyilsən, xalis Baqrat ağanın oğlusan. Amma onu bil ki, Qurgen kimilərinin ağzına dil atanlar var. Necə deyərlər: qazanın altına köz qoyanlar var. Elə biri, fəğir usta tanıdığımız Vahan, birini də... - O, Siranuşa baxıb Samvelə göz vurdu. – Bacın desin.

Siranuş daşın haradan atıldığını başa düşüb, pul kimi qızardı. Samvel bundan şübhələnilib acıqlı soruşdu:

- Bacım nə desin, ə, heyvərə? O nə bilir?

- Onu bilir ki, sən Armenakın oğlu ilə qanlı-bıçaqsan, amma Siranuş... Lənətə gələsən kor şeytan... Eh, mənə nə var başqasının işinə qarışam...

- Bu gədə lap sarsaqalayır! – deyə Siranuş dəstərxanı yığışdırıb otağa apardı.

Aşotun dolaşmaq sözlərindən daha da şübhələnen Samvel təkidlə soruşdu:

- Ə, yalamadodaq, de görüm, bacımın burda nə işi var?

- Samvel ağa, mən ölüm bu işin üstündən keç. Atam deyirdi ki, arvadlar ağıldan kəm olar.

Samvel onun üstünə çığırdı:

- Sənə deyirəm, açıq danış! Siranuş nə eləyib? – Aşot ona tərəf əyilib, yavaşca dedi:

- Onun ayağını Armenakgildən yığışdırsan yaxşı olar. Namusu itə atıblar, it yeməyib. Onun Surenlə nə işi, nə alış-verişi?!

Bacısının ürəyindən, məhəbbətindən xəbəri olmayan Samvel bərk hirsləndi, Aşotun üzünə bir şillə vurub:

- Nə axmaq, axmaq danışırısan! – dedi. – O mənim bacımdır.

- Nə deyirəm, olsun. Bəlkə axmaq danışiram. Amma...

Aşot şəkli göstərmək istərkən, keşişlə naməlum adam danışa-danışa həyəətə girdi. Onları qarşılamaq üçün hər ikisi yerdən qalxıb həyəətə endi. Dördü də balkona çıxdıqları zaman otaqdan Siranuşun hönkürtüsü eşidilirdi. O, qardaşının Suren haqqında dediyi sözlərdən bərk incimişdi...

Keşiş və onunla gələn adam bir az söhbət edib, getdilər. Ancaq məqsədlərini açmadan Samveldən xahiş elədilər ki, vacib bir iş üçün atasını təcili çağırırsın.

Samvel Aşotu elə o axşam Baqratın dalınca obaya göndərdi.

Yatmaq vaxtı gəldi. Siranuş qardaşının yerini həyətdəki taxtın üstündə, öz yerini otaqda saldı. Koftasını çıxarıb kətilin üstünə qoydu. Surenin şəklini, həmişəki kimi, balışın altına qoymaq üçün əlini qoynuna saldı... Rəngi birdən ağardı, həyəcan onu titrətdi. «Şəkil hanı?» - deyə boğuq səslə öz-özündən soruşdu. Sandıqdakı paltarlarının içində, stolların siyirmələrinə baxdı; balkondakı xalçanın altını axtardı: «Bəlkə, yatdığım zaman düşüb, bilməmişəm, Aşot götürüb», - deyə yerində uzandı. Fikir-xəyal onu min yerə çəkdi...

Gün çeşdə qalxmışdı. Keşiş və dünən axşam onunla Baqratgildə olan adam yenə gəlmişdi.

Siranuş bağçaya xalça saldı.

- Bax, bunlar kəndin möhtərəm, sözü keçən adamlarıdır, - deyə Mesrop Baqratla Qrikoru yanındakı adama təqdim elədi. – Bizim bax bu Karo Hamparsumyan da Tiflisdən gəlib, əslı eçmiədzinlidir, mənim yerlimdir. Elə özünüz kimi hörmətli, bir adamın oğludur. Bu kəndə nə məqsədlə gəldiyini özü sizə deyəcəkdir.

Hamısı əl tutub görüşdü, sərin və yaşıl bağçada, ağacların altında oturdular. Aşot da aşağı başda yanını yerə qoydu. Keşiş sözünə davam elədi:

- Çox üzr istəyirəm ki, Baqrat ağanı narahat edib, dağdan çağırıdımışıq.

- Xeyr, narahatçılığı yoxdur. Burası var ki, mən yayın istisinə heç dözə bilmirəm. İsti cəhənnəm, adam kənddə o qədər cürbəcür yersiz, dolaşıq sözlər eşidir ki, başını götürüb sakit bir yerə getmək istəyir. Zəmanə belədir! O günü eşitmişəm ki, kəndlilər şəkili Hacı Atakişini döyüb yaralamışlar, indi yorğan-döşəkdə yatır. Mqo adlı bir kəndli Şələkdə Yeğişini az qalıb bassın su arxının içində.

- Ərə, Martirosun oğlu Yeğişini? – deyə Qrikor soruşdu.

- Bəli, onu. Samvel dünən mənə danışdı ki, bizim biçinçilər də dillərini uzadıblar. Qardaşım Qurgen də onlara kömək çıxıb. Qərər, nə deyim, padşahdan sonra, dünya hərəkə-hərəkətlik olub. Allah axırımızı xeyir eləsin. Hacı Atakişinin gününə düşməyək.

Keşiş hiyləgərcəsinə güldü.

- Hacı Atakişinin yaralanması Baqrat ağanın gərək ürəyindən olsun, ölsəydi, daha yaxşı olardı. Elə deyilmi?

- Keşiş ağanın nəyə işarə elədiyini anlayıram. Qrikor, sən də başa düşürsənmi? Mesrop onu demək istəyir ki, o şəkili canavar ölsəydi, Alagöllər bizim əlimizə keçərdi. Keşiş ağa, bu sözün düzdür. Amma, orası var ki, onu mən Baqratla bu, Qrikor yaralamamışıq. O, mənə Alagöllərdən yana düşmən olsa da, aslanın tülkü əlində yaralanması adama acıq gəlir.

- Bəlkə sən də kəndlilərindən qorxub, dağa çəkilmisən? – Keşiş gülə-gülə saqqalını tumarladı. – Qorxma, bu cavan oğlan Karo Hamparsumyan sizə arxa gəlib. Bundan sonra millətin taleyi başqa cür olacaqdır.

- Yoxsa, Karo bizim kəndə böyük gəlib? – deyə Qrikor adəti üzrə burnunu çəkib, gözünü Hamparsumyanın üzünə zillədi. – Nə olar, kənd başsız, böyüksüz dolana bilməz.

Karo dilləndi:

- Mən görürəm ki, Baqrat ağa çarın yıxılmasından narahat olub. Nə etmək, tökülən dolmaz. Tiflisdə yaranmış Xüsusi Zaqafqaziya Komiteti millətlərin müqəddəratını düşünür. Biz ermənilər də Zaqafqaziyanın qədim millətlərindən olduğumuz üçün, gələcəyimiz haqqında fikirləşməliyik...

Baqrat onun sözünü kəsib dedi:

- Biz neçə aydır ki, dediyin komitənin adını eşidirik, amma heç bir xeyrini görmürük. Kəndlərə yayıblar ki, guya dövlətlilərin torpağından alıb, kasıblara verəcəklər. Əgər belə olsa, onda heç...

- Bəli, belə bir vədə verilib, - deyə Karo sözünə davam elədi. – Yalnız vədə verilib, torpaq yox. Bəzilərinin ağzını yummaq üçün bu, cənab Kerenskinin, xüsusi siyasətidir. Xüsusi Zaqafqaziya Komitətinin başçıları da, belə siyasət aparırlar. Ona görə narahat olmağa dəyməz.

- Müxtəsər, bizə dəyib, dolaşan olmayacaq ki? – deyə Qrikor Karodan soruşdu.

- Xeyr, xeyr, dedim ki, narahat olmayın. Baqrat ağanın o sözü doğrudur ki, gərək hər şeydə, hər işdə xeyir axtarasan. Mənim də kəndləri gəzməkdə, Əngələvidə gəlib çıxmaqda məqsədim erməni millətinə öz xeyrini başa salmaqdır. Özünü məlumdur ki, müharibə hələ qurtarmayıb. Amma, soldatlar cəbhədən geri çəkilirlər. Açıq demək lazımdır ki, alman-türk ordusu irəliləyir. Bu məsələ bizi narahat eləyir. Bəs bunun səbəbi nədir? Niyə soldatlar geri çəkilirlər? Səbəbi odur ki, bolşeviklər soldatları yoldan çıxarırlar.

- Elə o Suren gədə də, eşitdiyimə görə bolşevikdir, - deyə Aşot dodağını yaladı.

Keşiş:

- Aşot, qulaq as, - dedi.

Karo davam elədi:

- Bolşeviklər Kerenski hökumətini və bizim Xüsusi Komiteti yox eləmək fikrindədirlər. Bu o deməkdir ki, Baqrat ağalar olmasın, torpaqları da, var-yoxları da əllərindən çıxsın. Nə isə, əsl məsələdən danışaq, indi Zaqafqaziyada gürcü, erməni və müsəlman Milli Şuraları təşkil edilibdir.

- O nə deməkdir? – deyə Qrikor təəccüblə soruşdu. – Bizi yaxşı başa sal, Milli Şura nə olsun?

- Sizin torpağınızı, dövlətinizi almaq istəyən bolşeviklərin ziddinə olan, varlı adamların ittifaqıdır. Aydınlandırmı?

Baqrat başını tərpətdi. Qrikor yenə dedi:

- Karo, başa sal görüm, Baqrat demişkən, onun bizə xeyri nə olacaq?

Baqrat dilləndi:

- Qonaq gərək bağışlasın, bizim bu Qrikor, elə mətləbi gec başa düşən adamdır.

- Eybi yoxdur, eybi yoxdur, - deyə Karo sözünə davam elədi. – Əgər siz həmin Milli Şuraya kömək etsəniz, dövlətiniz əlinizdə qalacaq. Yerin əyridir, düz otur deyən olmayacaq. İkinci xeyri də odur ki, erməni millətinin başı bir yerə yığılacaq, özü öz ağası olacaq; erməni dilində məktəblər açılacaq.

- Bax, əsl məsələ budur! – deyə keşiş dilləndi. – Bəli, mənim illərlə etdiyim arzu yerinə yetəcəkdir. Bu kənddə, bəlkə bütün Zəngəzur mahalında o Milli Şuranın dayağı bu cənablar olacaqdır.

Baqrat, Mesropun sözü ağzından qurtaracaq dedi:

- Mən əlimdən gələni eliyəcəyəm.

Qrikor dedi:

- Mən də.

Aşot da özünü qabağa verib dilləndi:

- Mən də nə desəniz, nə tapşırsanız, yerinə yetirəcəyəm.

Karo ayağı çarixlı-patavalı Aşotu başdan-ayağa süzüb soruşdu:

- Bu da kəndin varlılarındanır?

Baqrat özünü saxlaya bilməyib, qəhqəhəylə gülərək dedi:

- O, bu evin varını gözləyəndir. Özü də, itdən də vəfalıdır. Ona görə də yanımızdan əl çəkmir. Aşot, get Siranuşa de, çörək-xörək hazırlasın.

- Baş üstə, - deyə Aşot getdi. Otağa girib, Siranuşu pəncərə qabağında oturmuş gördü. Ona yaxınlaşıb dedi:

- Dur qonaqlara xörək hazırla.

- Yaxşı oldu gəldin. Sənə sözüm var.

- Mən sənə qulluğunda hazıram, göyçək xanım. – Aşot əlini döşünə qoyub, baş əydi, qızın o yanına, bu yanına keçib, bir təlxək kimi cürbəcür yersiz hərəkət göstərməyə başladı. Həmişə Aşotla ciddi danışan Siranuş, bu dəfə çox mülayim və xoş sifətlə onu dindirdi:

- Şekli ver, Aşot!

Aşot özünü bilməməzliyə qoydu:

- Nə şəkil? Hansı şəkil? Kimin şəkli? Nəyin şəkli?

- Zarafatın vaxtı var, şekli ver! O sənə lazım deyil.

- Mən bura xörək-çörək aparmağa gəlmişəm, şekil nədir?

Siranuş ona acıqlandı:

- Sənə deyirəm şəkli ver, yoxsa... - Aşot onun sözünü kəsdi:

- Mənimlə acı-acı danışma. Qoy bir şəkil də qurban olsun mənə. Zarafat eləyirəm, məndə şəkil zad yoxdur. Çörək qayır, gəlib aparım! – Aşot otaqdan çıxdı. Siranuşu fikir götürdü: «Bəlkə doğrudan da onda deyil? Mən bu sirri kimə deyə bilərəm?»

Aşot bağçaya qayıdanda söhbət yenə qızğın davam edirdi.

Karo cibindən dəftərçə, karandaş çıxarıb Baqratın və Qrikorun adını yazdı. Sonra gülə-gülə dedi:

- Siz bizim daşnak partiyasının üzvü olmağa layiq adamlarsınız. – Dəftərçəni cibinə qoydu. – Bundan sonra keşiş ağa ilə əlaqə saxlarsınız. O, adamın nə yuvanın quşu olduğunu yaxşı öyrənib. Vahanla Suren bolşevikdir. Amma...

Keşiş onun sözünü kəsib dedi:

- Bolşevik olsalar da, ermənidirlər. Onları yola gətirmək lazımdır.

Karo ani fikirdən sonra dedi:

- Əgər öz əqidələrindən dönsələr, millətin halını düşünsələr, başqa məsələ. Onlarla dil tapıb özünüz danışın. Bolşevik erməniyi öz tərəfimizə çəkə bilsək, daha yaxşı olar.

Baqrat üzünü Karoya tutub dedi:

- Deyirsiniz ki, erməni ilə, lap düşmən də olsa, dil tapıb danışmaq olar. Bəs musurmanlarla necə edək?.. – Baqrat söhbəti Alagöllərdən saldı. Bütün əhvalatı danışib, axırda soruşdu: - Alagöllər kimi olacaq?..

Karo cavab verdi:

- Hələlik öz torpaqlarınızı əldə möhkəm saxlayın.

Sualına düz cavab almayan Baqrat çiyinlərini atıb dedi:

- Hələlik! Bəs sonra nə olsun?

- Hər şeyin vaxtı, vədəsi var. Baqrat ağa, indi vəziyyət erməni, müsəlman və gürcü dövlətlilərinin, mülkədarlarının birliyini, ittifaqını tələb edir. Məncə, siz, Hacı Atakişilə küsü saxlamaqdansa, barışmalısınız.

Kürəyini ağaca söykəmiş Qrikor birdən özünü qabağa verib Karonun üzünə təəccüblə baxdı:

- Bəs belə niyə?

- Bolşeviklərlə və sizin üzünüzdə ağ olanlarla mübarizə üçün hələlik belə lazımdır, - deyə keşiş, Karonun sözünü təsdiq etdi.

Karonun cavabları Baqratla Qrikorun ürəyindən olmasa da, öz narazılıqlarını bildirmədilər... Hamı bir an susduğu zaman, rəngi qaçmış Samvel gəldi. Salam verib, görüşmədən, dili-dodağı qurumuş halda dedi:

- Apardılar, hayrik¹, apardılar!

- Nəyi apardılar? Kim apardı?

- Biçinçilər, dərzləri. Zəmidən eşşəklərinə yükləyib evlərinə apardılar.

- Ə, sən dəli olmusan, nədir? – Baqrat oğluna bərk hirslandı. – Bu nə hərki-hərkillikdir? Biçinçinin çöldən dərz, sünbül oğurlaması da təzə çıxdı? Mən öləndən sonra dövlətə, torpağa belə sahiblik eliyəcəksən?

¹ H a y r i k - ata deməkdir (ermənicə).

- Mən neyləyim? Nə qədər dedim özbaşınalıq eləməyin, sözümə baxmadılar. Dedilər: «Balalarımız acdır, heç olmasa, onlara bu dərzlərdən qovurğalıq buğda qayıraq. Daha bəsdir, biz dilənçi, biçinçi olduq, siz ağa. Bir az da o yan, buy an eləsən, səni bu qanqallı zəminin içinə yıxıb öluncə döyərək». Biçinçiləri yoldan çıxaran sən qardaşıdır.

Baqratın səsi bağçanı götürdü. Onun çıxırtısına Siranuş da gəldi. Baqrat deyirdi:

- Niyə onların, lap elə mənim o namussuz qardaşım Qurgenin, təpəsini şallağa, xəncərə dolamırdın? Qorxurdun? Qorxma, hələ mən sağam!

Samvel dillənmədi.

- Ata, nə olub belə hirslənmişən? – deyə Siranuş soruşdu.

Baqrat Siranuşa cavab verməyərək üzünü keşislə Karoya tutub dedi:

- Görürsünüzmü, bizim kəndlilər necə qudurmağa başlayıblar! Bu xarabada bir divan-dərə də düzəlmədi ki, onların qollarına zəncir, dillərinə qifil vursunlar. Ah, görün çatlasın, Nikolay!

Mesrop Baqratı sakit eləməyə başladı:

- Hövsələli ol, onlar da özünükülərdir. Öz millətindəndir. Dolandırmaq lazımdır. Əl-əli yuyar, əl də üzü. Sən onlara indi kömək elərsən, onlar da yeri gələndə sənə. Adam öz millətinin ətinə yesə də, sümüyünü çölə atmaz.

Baqrat əlini havada oynadıb, istehzayla gülə-gülə dedi:

- Bəli də, millət, illət! Bizim bu keşiş də bütün ermənini mənə qohum-əqrəbə eləyib, başıma çıxardacaq. Mənim özümünkü, mənim millətim qolumdan tutandır, ayağımdan çəkən yox.

Baqrat yekə bədənini güclə yerdən qaldıraraq, oğluna dedi:

- Yeri, gedək köysənə. Görüm o namussuz Qurgen niyə iti-qurdu mənim üstümə qaldırır! Aşot! Aşot!

Aşot evdən qaçaraq gəldi.

- Otaqdan mənim xəncərimi gətir!

Aşot getdi. Mesrop yerindən qalxdı. Baqratın qolundan tutub aşağı çəkdi:

- Otur aşağı, yekə adamsan. Xata çıxararsan. Bir də, evində qonaq var.

Baqrat öz ürəyində: «Biçinçilər buğdamı talan eləyəndə, bu faydasız qonaq nəyinə lazımdır», - deyə qolunu çəkib keşişin əlindən çıxartdı. Aşot xəncəri gətirdi. Siranuşun rəngi ağardı. Həmişə göz yaşı əlində olan qız, ağlayıb atasının ətəyindən yapışdı. Əmisinin üstünə getməməsi üçün yalvardı. Baqrat onu geri itələyib, Karoya:

- Siz oturun, məni bağışlayın, - deyə getdi. Samvella Aşot onu tək buraxmadı.

- Biz də gedək! – deyə Karo yerindən pərt halda qalxdı. – Mən bu axşam Brnaqotda olmalıyam.

- Mən Baqratın inadkarlığına bələdəm, - deyə Qrikor da ayağa durdu.

Onlar bağçadan çıxdılar. Keşiş Baqratın hörmətsiz hərəkətindən bir qədər pozulmuşdu. Karo isə küçədə gedə-gedə ürəyində deyirdi: «Ara qızıssa, yaxşıdır».

Baqratgil hələ köysəndən qayıtmamışdılar. Siranuşun ürəyi quş ürəyi kimi çırpınırdı. Fikir-xəyal onu narahat edirdi. Atasının xəncər götürüb əmisinin üstünə

getməsi ona çox əzab verirdi. İki qardaş bir-birinə düşmən kəsildiyi halda, o nə edə bilərdi?

Siranuş evdə otura bilmədi. Birbaş Qurgengilə getdi.

...Siranuş ürkək-ürkək ətrafına baxıb, həyəət girdi. Kimsəni görmədi. Yavaş-yavaş evin qapısını açıb, başını içəri uzatdı. Ancaq evə girmədi. Təzəcə işdən gəlib, əl-üzünü yumaqla məşğul olan Qurgen:

- Kimsən, içəri gəl! – deyə qapıya sarı addımladı.

- Əmi!

- Siranuş, sənsən? İçəri gəl, bala!

Siranuşa elə gəlirdi ki, əmisi onu danışdırmayacaq, qapıdan qovacaq, lakin onun düşündüyü kimi olmadı. Qurgen Siranuşa mehribanlıqla, oturmaq üçün yer göstərdi, əl-üzünü silib özü də onunla yanaşı oturdu.

- Nə yaxşı bizə gəlmisən, Siranuş? – Qurgen onun gözlərinin içinə baxdı. – Bəs atandan qorxmadınmı?!

- Mən sizə gəlməyə qorxmuram, əmi. Mən səni çox istəyirəm, amma neynim!..

- Bilirəm, qızım, atan səni bizə gəlməyə qoymur. O, məni də qardaşıqdan çıxarıb. Nə olar, kasıbdan Allah da bezardır, bəndə də. Mənim övladım yoxdur. Öz ürəyimdə deyirdim ki, qardaşımın balaları elə mənim öz balalarımdır. Amma, neyləyim, atanın təbiəti başqadır. O, Samveli də mənə düşmən eləyib. Hə, sən də görüm, nəyə gəlmisən?

- Nə yaxşı səni evdə gördüm, əmi! Mən qorxurdum ki, aranızda dava-dalaş düşsün.

- Nə dava-dalaş? Kiminlə?

Siranuş keşislə Karonun bağcadakı söhbətini, Samvelin köyşəndən gətirdiyi xəbəri, atasının xəncər götürüb Qurgenin üstə getməsini danışdı.

Qurgen onun sözlərində bir səmimiyyət duydu.

- Var-dövlət atanın gözünü bağlayıb, qızım, - dedi. – Heç kəsi saymır. Elə bilir ki, qolu zorbalıqla iş aşar. Camaatı da düşünmək lazımdır. Padşah da özünə çox güvəndi, axırda taxt-tacını üzü üstə çevirdilər.

Atası ilə əmisinin nə üstə mübarizə etdiyini bilməyən Siranuş, heç birinə kömək çıxmadı. O, ancaq yaxşı bilirdi ki, atası var-dövlət sevəndir, şöhrətpərəstdir, zülmkardır. Lakin nə edə bilərdi, atasıdır. Döysə də, incitsə də, yenə atasıdır.

- Əmi, mən bura xəlvətcə gəlmişəm. Atam, Samvel bilməsinlər ha!

- Bilməzlər, qızım, narahat olma. Heç olmasa sən məni istəyirsən, sağ ol. Hərdənbir gəl get. Qorxma, cəsarətli ol.

- İndi atamgil çöldən gələr, məni evdə görməzlər, pis olar, gedirəm. – Siranuş yerdən qalxdı. Nə isə fikirləşib dedi: - Ona sevinirəm ki, atamla Samvel səni köyşəndə görməyiblər. Əmi, mən istəyirəm ki, sən elə bu gündən bizə ayaq açasan. Axı, mənim səndən başqa əmim yoxdur. Vallah, atama da yalvaracağam ki, daşı ətəyindən töksün. Səninlə ədavət, küsü bağlamasın. Camaat bizi qınayır. Deyirlər: iki qardaş bir-birinə düşmən olub. Əmi, atamla barışarsanmı?

Qurgen aylar, illərlə qapısını açmayan, lakin küçədə, çöldə və başqa yerlərdə rast gəldikdə salam verib, ehtiramını saxlayan qardaşı qızının ürəyini sındırmaq

istəmədi. Onun bu cəsarət və mehribançılığı xoşuna gəldi. Gülümsəyə-gülümsəyə dedi:

- Görək, Siranuş, bəlkə barışdıq.

- Çox yaxşı eləyərsən, əmi! – deyə Siranuş getmək istərkən, Suren içəri girdi. Nə Suren, nə də Siranuş belə bir təsadüfə gözləmirdi. Suren onu burda gördüyünə təəccübləndi. Çünki Qurgenlə Baqratın arasındakı dərin ziddiyyəti, gediş-gəlişləri olmadığını bilirdi. O, mənalı-mənalı gülümsəyərək dedi:

- Siranuş da buradaymış ki!

Siranuş dillənmədi. Qurgen dedi:

- O, atasıyla məni barışdırmağa gəlib.

- Eləmi? Nə olar, barışarsınız...

Siranuşun gözləri güldü. Ona elə gəldi ki, Suren doğrudan da bu işə razıdır. Nə isə demək istədiyi zaman, həyətdən səs eşidildi:

- Qurgen! Ay Qurgen!

Qurgen həyətdə çıxdı. Qoca biçinçini – Saakı gördü. «Bura gəl, sənə sözüm var!» - deyə Saakın qoluna girib xırmana tərəf apardı. Onlar xırmanda, Surenlə Siranuş da evdə söhbətə başladı.

- Hə, demək, səni barışmaq üçün göndəriblər?

Siranuş sualın cavabını vermədi. Çünki o, ümumi söhbət açmaq istəmirdi. Sureni görəndən sonra evə gedəcəyini unudan qız, öz ürəyini boşaltmaq istəyirdi. İlk sözü bu oldu:

- Sən insafsızsan!

- Necə?

- İnsafsız! Aylarla üzünü görmürəm...

- Görməsən yaxşıdır. Atanın...

Siranuş onun sözünü kəsdi:

- Danışma, Suren! Mən təkcə sənin dərdindən dağa getməmişəm. Sənsə, o kənddə, bu kənddəsən...

- Onu hardan bilirsən?

- Anahid deyib.

- Aha, mənim sirrimi başqaları da bilirmiş!..

- Sən məni başqası hesab eləyirsən? – Siranuş susdu. Lakin Sureni mənalı-mənalı başdan-ayağa qədər süzdü.

Suren onun rəngdən-rəngə düşən sifətinə, kədər və peşmançılıq ifadə edən qara gözlərinə baxdı.

- Halın niyə dəyişildi, ay qız? – deyə Suren ona yaxınlaşdı.

Siranuş geri çəkildi:

- Daşürəkli! – Titrək dodaqlarından güclə qopan bu ikicə kəlməni deyib, küskün halda otaqdan çıxdı.

- Siranuş! Siranuş, getmə! – deyə Suren qapıya tərəf addımladı. Qız, arxasına baxmadan gözdən itdi. Suren kürəyini qapıya söykəyib dayandı. Gözünü buludsuz yay səmasına dikdi. Ürəyindən şirin arzular keçdi, gözünün qarşısından isə, göydə parlaq iz buraxan bir ulduz axıb getdi...

Qurgen gəldi.

- Burda niyə durmusan? Siranuş getdi?

- Bəli.
 - İçəri gəl, Saak təzə xəbər gətirib.
 - Yolda danışarsan, yubanarıq. Şəkili yoldaşlar da gəliblər. İclasda çox vacib məsələdən danışılacaq.

- Onda, bu saat gedək. – Qurgen evə girdi. Dəri döşlüyünü, qolçaqlarını, başındakı dəsmalı açıb bir tərəfə qoydu. Başına papağını qoyub çıxdı. Dülğərxanaya tərəf getdilər.

...Siranuş evlərinə çatanda atasıgil köyşəndən qayıtmamışdı. O, buna sevindi. Çünki heç kim ondan: «Hardaydın, niyə gec gəldin?» sorğu-sualı eləməyəcəydi. Lampanı yandırıb, balkonda oturdu. Tənha ev ona çox vahiməli göründü.

- Ah, təklük nə pis şeydir! – deyə dərinə köksünü ötürdü. O, bugünkü kədərinin səbəbini söyləmək, ürəyini boşaltmaq üçün adam axtarırdı. Bu sonsuz kədər onu öz-özünə danışmağa məcbur elədi: - «Gərək Anahidin yanına gedib qardaşının etibarsızlığını deyəydim. Ah, bivəfa Suren! Yox, o, günahkar deyil. Günahkar mənəm ki, onun şəklini itirdim. Bəlkə o, bunu bilir, bəlkə, gedib onun öz əlinə çatıb? Bəs onda niyə mənə demədi? Nə üçün mən bu qədər əzab çəkirəm? Çünki günahkaram. Günahkaram ki, onu ürəyimdən çıxarıb ata bilmirəm. Ah, niyə gözlərim ondan başqa heç kimi görmək istəmir? Mən acizəm, mən çox alçalmışam. Bir dövlətli qızı olsam da, bədbəxtəm».

Siranuş öz-özünü xeyli danladı. Nəhayət, yorğun başını əllərinin içinə alıb, dərin fikrə getdi. Qəlbində yaxşıqla pislik, gündüzlə gecə kimi bir-birinə zidd olan iki hiss oyandı. Biri deyirdi: sən gözəlsən. Eşq həmişə gözəlliyin əsiri olur. Dərdindən ölənlər çoxdur, Siranuş! Atanın adına, dövlətinə layiq olmayan Sureni unut! Onun məhəbbəti də özü kimi yoxsuldur. O biri deyirdi: dünyada ən bədbəxt adamlar gözəlliyini, könlünü şöhrətə satanlardır. Səadət nə dövlətdədir, nə şöhrətdə. İlk bakır məhəbbəti ömrün sonuna qədər yaşatmaqdadır. Sevən mərd olmalıdır. Sən niyə geri çəkilsən? Əzabsız, ağrı-acısız bir məhəbbətin nə mənası!

Baqrat, Samvel və Aşot pilləkənlə yuxarı qalxanda, Siranuş addım səslərinə fikirdən ayrıldı. Ağırlaşmış başını qaldırıb ayağa qalxdı.

Baqrat biçinçiləri köyşəndə görə bilməmişdi. Axşam düşdüyündən onlar evlərinə getmişdilər. Acığını, hirsini yeyə bilməyən Baqrat, oğlu və Aşotla bərabər atını düz Saakın qapısına sürmüş, ona dişinin dibindən qopanları demiş, hədə-qorxu gəlmişdi. Saak dərzləri ehtiyac üzündən gətirdiyini söyləmiş və başqa biçinçiləri də müdafiə etmişdi. Bu, Baqrata çox acıq gəldiyindən, daha həmin biçinçiləri işlətməyəcəyini deyib, evinə qayıtmışdı.

Gecəni səhərə kimi yata bilməyən Baqrat tezdən oyanmış, Aşotun dağa getməsinə, Samvelin başqa biçinçilər tapmasını tapşırıb, özü keşişlə bərabər Şəkiyə getmişdi.

Samvel atasının tapşırığını yerinə yetirmək üçün kənd arasına çıxmışdı. Aşot dağa getməyə hazırlaşdı. O, çarığına təzə bağ sala-sala Siranuşa dedi:

- Mən də gedirəm. Tək darıxmazsan ki?
- Onsuz da məni darıxdırmısan.
- Niyə?

- Şəkildən ötrü.
 - Ay qız, sən yenə ondan əl çəkmirsən? Bilmirsən ki, atan onun kölgəsini qılınclayır?
 - Kimin?
 - Belə Surenin. İndi mənimlə onun şəklinin davasını eləyirsən?!
 - Aydın oldu: şəkil səndədir. Ver bura!
 - Məndə yoxdur.
 - Bəs hardan bilirsən itən şəkil Surendir?
- Aşot tutuldu. Siranuş bu məsələnin böyüyüb yayılmaması üçün Aşotla yumşaq danışmağa başladı:
- Onun əvəzində nə istəsən verərəm.
- Aşot gülüb dedi:
- Hər nə istəsəm? – Aşot şəkli cibindən çıxartdı. – Bunu çox baha satacağam. Nə verirsən?
 - Bu saat gətirim, - deyə Siranuş otağa getdi, öz sandığından pul götürüb gəldi. – Tut, beş manatdır...
- Ömründə bu qədər pul görməyən Aşot sevinclə beşliyi alıb, şəkli stolun üstünə atdı. Siranuş götürdü, tez yaylığının ucuyla sildi.
- Oğlanın şəklini yox, onun məhəbbətini də gərək təmiz saxlayasan, - deyə Aşot istehzayla güldü.
 - Daha artıq-əksik danışma, pulunu aldın, get! İndi hər şey sənə məlum oldu. Bundan sonra mənim adımlı çəkmə və heç yerdə ağzını Allah yoluna qoyub danışma. Hərgah bu sirr ikimizin arasında qalsa, sənə nə qədər istəsən pul verəcəyəm.
- Aşot başını bulayıb:
- Eh, Siranuş! – dedi, - şəkil sirr deyil, sirr mənim ürəyimdədir. Onu alsan, ya bağrın çatlar, ya məndən dörd əlli yapışırsan...
- Siranuş Aşotun ikibaşlı sözlərilə maraqlandı:
- O nə sirdir?
 - Demirəm.
 - Al, bu da iki manat! O sirri de!
- Aşot iki tək manatı aldı.
- Aha, bu pis olmadı, - deyə pulları cibinə qoydu. – Bir şəkli beş manata, bir öpüşü iki manata satdım! – O, dodağını marçılıyla yalayıb, yenə təkrar elədi: - Bir öpüşü iki manata! Çox yaxşıdır!
 - Sən nə danışırısan, eybəcər?!
 - Sirr danışram, sirr! Bir mən bilirəm, bir göydəki ay, bir də Armenakın oğlu! Suren bir gün sənə deyəcək: «Vəfasız Siranuş, niyə şəklimi qoynundan yerə saldın? Etibarsız qız, ayın işığında yanağından öpüş alan kim idi?»
- Siranuş dəli kimi qışqırdı:
- Yalan deyirsən, axmaq, eybəcər!
- Aşot bir söz demədi. Xurcunu çiyninə salıb, hırıldaya-hırıldaya getdi.
- «Aşot mənim ürəyimə ləkə saldı. O, doğrudan da məni yuxuda öpmüşdür? Ah, onda mən kiməm?! Mənim etibardan, məhəbbətdən danışmağa nə haqqım var! Yox, yox! Bu ola bilməz. O yalan deyir. Bəlkə...».

Siranuş ürəyini az qala parçalayan şübhəni aydınlaşdırmaq, onu yox etmək, adını ləkələrdən təmizləmək üçün düşündü...

İyirmi doqquzuncu fəsil

Bənəvşə ilə Fərman Hacı Atakişinin yatağının sağ tərəfində, Tamaşa baş tərəfində, Abbasəli isə aşağı tərəfində oturmuşdu. Hamı biki və susmuş halda, Hacı arıqlamış, tüklü üzünə baxırdı. Hacı arıqlamış, gözləri çuxura düşmüşdü. O, yaranın ağrısından hərdənbir inləyir, sayıqlayan adamlar kimi, bu hala düşdüyündən şikayətlənirdi.

- Ah, isti məni boğur! – Hacı Atakişi yorğanı sinəsindən geri atdı. – Bədənim od kimi yanır...

Bənəvşə zarıldayan ərinə təsəlli vermək üçün:

- Şükür olsun, Hacı, bu gün yaxşısan, fikir eləmə, - dedi. Yorğanı onun sinəsinə çəkdi. – Üstünü açma, soyuq dəyər.

Hacı başını Bənəvşəyə çevirib zəif bir səslə dedi:

- Yaram sağalsa, ayağa dura bilərəm. Amma, məni yaradan da betər ağrıdıb incidən, oğlunla Abbasəlinin biqeyrət olmasıdır...

- Biz neyləmişik, ata? – deyə Fərman pərt halda soruşdu.

- Nə eliyəcəksiniz? İkiniz də fərasətsizsiniz! Məni bu hala salanlardan indiyə qədər qisas almamısınız. Abbasəli Fətinin yanından çıxmır, sən də papağını əyri qoyub, küçələri ölçürsən. Axmaq işlərindən də heç başım çıxmır. Düşmənlərim də mənə gülürlər.

Abbasəli:

- Hacı, nə məndə günah var, - dedi, - nə Fərmanda. Fərsət düşmür, yaxa ələ vermirlər. Girəvə düşən kimi, qanını yerdə qoymayacağıq. Sən heç narahat olma.

- Ə, Abbasəli, mənim loppaz-loppaz danışan adamdan zəhləm qaçar. Fərsət axtaran oğul, tapar. Ah, evin yıxılsın, fəlak, dağ kimi Hacı Atakişi də bu günə düşərmiş!..

- Yaxşı, yaxşı, fikir eləyib, ürəyini sıxma! – Tamaşa ayağa qalxıb yorğanı Hacı sinəsindən bir az kənar elədi. – Bu yayın istisində kişini boğmayacaqsınız ki! – deyə əyri-əyri günüsünə baxdı. – Qar-qiyamət ha gəlməyib...

- Mən deyirəm soyuq dəyər, - Bənəvşə yenə yorğanı Hacı sinəsinə örtüdü.

- Mən də deyirəm, kişi istidən boğular... - Tamaşa yenə yorğanı aşağı saldı. Hacı hirsələndi:

- Yenə nə ittəşirsiniz? Qoymazsınız öldüyüm yerdə ölüm! İkiniz də itilin burdan!

- Yox, qoy o qalsın! – deyə Tamaşa acıqlı durub getdi.

- Görürsünüz, ay camaat, heç məndə günah var! Bu qızılıqlı qızı, necə mənə burun tovu verir, ay Fərman!

Hacı Bənəvşənin üstə çığırdı:

- Arvad, bəsdir, oğlunu da götür, get!

Bənəvşəylə Fərman dinməz-söyləməz getdilər.

- Abbasəli!

- Bəli, Hacı!

- Ermənilər qoyunlarını Alagöllərə aparmayıblar ki?

- Xəbərim yoxdur, Hacı.

- Bəs nədən xəbərin olar, ay mahud çuxalı, buxara papaqlı darğa! Bəlkə fürsətdən istifadə eləyib, yeri əllərinə keçiriblər?! Adam öyrənib, bilməz? Yoxsa, deyirsən, mən daha o yerdən əl çəkmişəm? Ə, sən nə vaxt adam olacaqsan, balam?!

Abbasəli ağasının kinayəli sözlərindən, danlağından pozulmadı.

- Öyrənərəm, Hacı, narahat olma, - dedi.

Hacı biçin-döyün işləri haqqında da sorğu-sual elədi.

Tamaşa içəri girib xəbər verdi:

- İki qonaq gəlib.

Abbasəli gələnlərin kim olduğunu bilmək üçün otaqdan çıxdı.

Tamaşa Hacınin balışını düzəldə-düzəldə dedi:

- İndi xəstəsən, səni incitmək istəmirəm. Durandan sonra arvadının da, oğlunun da qadağasını verərsən. Daha onların əlindən bu evdə mənə gün-dirlik yoxdur...

- De görüm oğlum sənə nə eləyib?

- Özün Fərmanın axmaq hərəkətlərini bilmirsən? Axı, hər şeyin təhri var!..

Hacı Atakişinin ürəyinə şübhəli fikirlər gəldi. Tamaşa Fərmanın Zöhrədən əl çəkmədiyini, qıza gün vermədiyini, şit-şit zarafat elədiyini açıb demək istədi. Ancaq qonaqların içəri girməsi buna mane oldu. Tamaşa otaqdan çıxdı. Hacı Baqratla keşişi görəndə təəccübləndi. Abbasəli onlara yer göstərdi. Hər üçü oturdu.

- Necəsən, Hacı Atakişi? – deyə keşiş Mesrop sözə başladı. – Eşitdik başına qəza gəlib?

- Bəli, keşiş ağa, bir xataya düşmüşəm.

- Biz elə sənə yoluxmağa gəldik. Allah şeytana lənət eləsin, ay Hacı!

- Yox, keşiş ağa, Allah, şeytan donuna girmiş adamlara lənət eləsin.

- O da doğrudur, o da doğrudur! – deyə Mesrop əlini saqqalına çəkdi. Yəqin indi deyirsən ki, bu əngələvidlilər mənim evimə nəyə gəliblər.

- Mənim qapım həmişə qonaq üzünə açıq olub, ya erməni olsun, ya musurman. Amma mənə dəyib-dolaşanda, təbdən çıxıram. Elə Baqratın üzünə deyirəm. Mənim halalca yerimi qəsb eləmək istəyir. Ancaq mən...

Keşiş onun sözünü kəsdi:

- Biz bura giley-güzara gəlməmişik, Hacı, hamımız üçün vacib olan bir məsələ üçün gəlmişik.

- Elədir, elədir! – deyə Baqrat başıyla təsdiq etdi. – İndi Alagöllərdən də vacib iş var.

- Bəli, buyurun görək, o nə işdir! – Hacı dirsəklənib oturdu. Abbasəli yorğanı onun çiyinə çəkdi.

Baqrat dedi:

- Birdən elə olur ki, iki qonşunun itləri sümük üstündə boğuşur, üçüncü bir yad it böyürdən çıxıb, «mən də varam» deyə onların üstünə cumur, təkləyib

sümüyü almaq istəyir. Bu zaman qonşu itlər ədavəti unudur, dostlaşır və bir yerdə yad iti didişdirib aradan çıxardırlar. Bu misalın lətifəsi nə mənə dəysin, nə sənə, Hacı! Biz də Alagöllər üstündə bir az boğuşduq, nə Hacinın oldu, nə də mənim. İndi Alagölləri də, başqa torpağımızı, suyumuzu da əlimizdən almaq istəyirlər. Hacı, biz onun üçün gəlmişik, əlbir olaq. Buna sən nə deyirsən?

- Misalın yaxşı misaldır, Baqrat ağa. O yad it ki, sən deyirsən ha, elə bizim kənddə də bir neçəsi var. Amma dördayaqlı yox, ikiayaqlı itlərdir. Məni yorğan-döşəyə salan o itlər olubdur.

- Bilirik, bilirik, - deyə keşiş başını tərpətdi. – Allah gələcəyindən saxlasın...

Baqrat dedi:

- Sənin başına gələn əhvalat bütün kəndlərə yayılıb. Amma mənim başıma gələndən sənin xəbərin yoxdur... - Baqrat üstünə beşini də qoyub, biçinçilərin dərzləri aparmalarını böyük bir həyəcanla danışdı. Söhbət kəndlərə, «şuluqluq, ikitirəlik» salanlar haqda getdi. Keşiş Comərdlə Vahandan danışdı. Söhbət uzandı. Varlıların istirahətini pozanlara qarşı mübarizə aparmaq üçün ittifaq bağlamağı, bir-birinə kömək eləməyi qərara aldılar. Keşişlə Baqrat getdi.

- Hacı, bu yaxşı oldu ki, ermənilər öz ayaqları ilə qapına gəldilər. Görünür ki, Alagöllər haqqında fikirlərini dəyişiblər.

- Uşaq olma, Abbasəli. İtlə dost ol, çomağını yerə qoyma. Baqrat tülküdür. Başımızın altına yastıq qoyur. Sərvaxt olmaq lazımdır.

- Hacı, Comərd kimi dələduzlar aradan çıxmasa, sən rahat ola bilməyəcəksən. Niftidə, Qiyasda nə hünər vardı ki, sənin qabağında at oynatsın. Onların ağzına dil atan Almurad oğlu ilə Gülməli oğludur. İş bu iki adamın başındadır...

Hacı Atakişini birdən od götürdü:

- O köpək uşaqları mənim qolumu yaraladılar. Biz gərək onların ürəyinə iki yara vuraq. Namus və xəncər yarası! – O, nə isə bir an fikirləşib, qəzəbləndi:

- Nəbinin qızını qaçıрмаğı tapşırıbmışdım, nə oldu?

- Bu iş baş tutmur, Hacı. Girəvə düşmür. Qızı elə bil tilsimli qalaya salıblar, heç yerdə gözə dəymir. Fatı öyrənib ki, onu bu yaxınlarda köçürəcəklər.

Hacı Atakişi daha bərk qəzəbləndi:

- Cəhənnəmə, gora köçürəcəklər! O qız gərək əvvəlcə bu evə gəlsin, lap tək bircə günlüyə. Sonra, Fərman onu atasının qapısına buraxar. Sözümlü anlayırsanmı? Bu, qisas üçün lazımdır. Namus yarası hər yaradan bətərdir. O ki, qaldı Comərd, sən də xəncərini onun üçün itilə. Fərsəti, girəvəni bəhanə eləmə. Almurad oğlunun vay xəbərini mənə gətir. Bu işi nə qədər tez eləsən, yaram bir o qədər tez sağalar.

- Hacı, Niftilə Qiyası da ona qatmaq lazımdır, - deyə Abbasəli yavaşdan dilləndi.

- Onu mən bilmirəm! Əvvəlcə Comərdlə Şahmərdanı aradan yox eləmək lazımdır, çünki fəsad dağırcığı onlardır. Sonra Nifti, Qiyas əlimdə civ-civ civildəyəcək. Başa düşdün?

- Nə deyirəm, Hacı, elə olsun.

- İndi get Fərmanı, Əhmədi yanıma çağır. Özüm bu işin təhərini onlara öyrədəcəyəm.

Abbasəli getdi. Hacı Atakişi başını balışa qoyub, gözünü pərdidəki qara bir nöqtəyə zillədi. Dünya onun nəzərində o nöqtə kimi balaca və qaranlıq göründü. Lakin deyərlər: suda boğulan əlini saman çöpünə atar. O fikirləşirdi: «Niyə zəmanə belə dəyişildi? İş ki, bu pilləyə mindi, ya gərək onların nəslə yer üzündən kəsilsin, ya mənəm».

Fevral inqilabından sonra daha ciddi və açıq fəaliyyətə başlayan bolşeviklər qol-qanadlarını geniş açır, nüfuzlarını hər tərəfə yayırdılar. Kəndlərdə baş verən siyasi, iqtisadi və məişət məsələlərini öyrənib, nəticələr çıxarırdılar. Ölkədə yaranmış ağır vəziyyəti olduğu kimi camaata başa salırdılar. Onlar kəndlilərlə ayrı-ayrılıqda söhbət edir, camaat arasında olur, kütləvi-izahat işlərini qüvvətləndirirdilər.

Bu gün, neçə saat idi ki, dülgərxanada üçlük deyilən Kəndli Komitəsinin iclası davam edirdi.

Musatov malakan kəndlərində görülən işlərdən danışdı. Comərd Şəkiddə kəndlilərlə Hacı Atakişinin su üstündə elədikləri davadan məlumat verdi. Vahan Əngələviddə biçinçilərin Baqrata qarşı çıxışlarını bildirdi. Başqa kəndlərdə yaranmış vəziyyət və görülən işlər barədə də xeyli danışdılar. Hamı öz sözündə bu mühüm cəhəti qeyd etdi: «Bəzi kəndlərdə kor-təbii, bəzilərdə şüurlu olmaqla kəndli hərəkatı başlanmış və getdikcə qızışmaqdadır, ona görə də dövlətlilərin, mülkədarların canına qorxu düşübdür».

Bugünkü iclasın məqsədi həmin hərəkata istiqamət vermək, son qələbəyədək davam etdirmək idi.

Musatovun fikrincə, bütün kəndliləri mülkədarların üzərinə birdən qaldırmaq, onların torpaqlarını birdən müsadirə etmək zamanı gəlib çatmışdı. Lakin, Comərdlə Vahan ona etiraz edirdilər. Hər ikisi deyirdi ki, hələ kəndli hərəkatı Zəngəzurda kütləvi şəkildə almayıbdır. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin kəndlilərə torpaq verəcəyinə ümid bəsləyənlər çoxdur. İlk vəzifə: o ümidi qırmaq, kəndlilərin inqilabi şüurunu artırmaqdır. Bu iş çox çətindir, lakin görülməlidir. Kəndlilərin əksəriyyəti bizim sözümüzü deməlidir, bizə inanmalıdır. Yerində atılmayan addım böyük zərər verə bilər.

Uzun söhbətdən və mübahisədən sonra, üçlük kəndlilərə bir müraciətnamə qəbul elədi. Kimin hansı kənddə çıxış edəcəyi müəyyən edildi. Şahmərdanın Bakıya gedib yeni materiallar gətirməsi də qərara alındı.

- Bəs tapşırıdığım söz nə oldu? – deyə Hacı Atakişi qışqırdı.

Evin ortasında müqəvva kimi dayanmış Abbasəli ehtiyatla cavab verdi:

- Mən öyrəndim ki, Şahmərdan kənddə yoxdur. Comərd hələ Əngələviddən qayıtmayıb. Onun qabağını kəsmək üçün Əhmədi, Fərmanı götürüb çıxdım Əngələvid yoluna. Üç gün, üç gecə pusquda durduq. Gündüzlər Daşkəsən qayaları arasında gizləndik, gecələr evlərinin yanında. Dedik, indi gələr, bir saatdan gələr, gəlmədi. İndi nə buyurursunuz onu yerinə yetirək.

- Get Fərmanı yanıma çağır! – Hacı Atakişi bir az fikirləşib, əlavə elədi: Qiyası da bura çağırtdır.

Abbasəli təəccüblə soruşdu:

- Hacı, düşməni qapıya çağırarlarmı?

- Mən başqa şey fikirləşmişəm, çağır. Düşməni öz tərəfinə çəkmək də qoçaqlıqdandır, yeri, get!

Abbasəli bir söz deməyib, getdi. Çox keçmədi ki, Fərman gəldi:

- Ata, məni çağırırdırmısan?

- Otur, oğlum. Sənə təklildə sözüm var. Mən el içində biabır oldum. Qərək, oğul, ölüm qaşla gözün arasındadır. Mən bu gün varam, sabah yox...

Fərman onun sözün kəsib:

- Səndə nə var, məni qorxudursan, ata, - dedi. – Yaran bu gün sabah sağalacaq, ayağa duracaqsan. Özünü toxtaq tut.

- Qulaq as, Fərman. Zəmanə indi başqa cür olub. Kəndin yoxsulları üstümüzə ayaq alır. Vəziyyət hər kənddə belədir. Gör iş nə yerə çatıb ki, əngələvidli Baqrat da öz kəndlilərindən qorxur. O günü keşiş Mesropla Baqrat gəlmişdi bizə, dedilər ki, sinisafliq bağlayaq, iş bərkə düşəndə bir-birimizə kömək eləyək. Yəni yoxsullar harda üstümüzə baş qaldırırsalar, birləşib başlarını əzək.

- Yoxsa, sən də qorxursan, ata? – Fərman məğrur-məğrur gülümsündü. – Mən heç kəsdən qorxmuram. Kimin ağzıdır ki, sənə dəyib dolaşsın.

- Canımdan qorxmuram. Ondan qorxuram ki, torpaq, mal-mülk əldən getsin, qalaq çölün düzündə lələgiryan. Qərək, oğlum, qulaq as, deyir, zəmanə sənə saz olmasa, sən zəmanəyə saz ol. Ona görə, Nifti və Qiyas kimilərini üstümüze qaldıran Comərdlə qohum olmaq lazımdır. Bunu eləyə bilsək, Gülməli oğlundan qorxu yoxdur. – Hacı Atakişi mətləbi dolayı yollarla, Növrəstəni qaçıрмаğın üstünə gətirdi. Məsələnin əsl mahiyyətini oğluna açıq söyləməyən Hacı Atakişinin sözlərinə Fərman təəccüb elədi. Axı atası indiyə bəri Növrəstəyə yaxın durmamağı ona məsləhət görürdü. Fərman atasına demədi ki, o daha Növrəstəni istəmir, Zöhrə ondan da gözəldir...

Fərman atası məsləhət gördüyü kimi hərəkət edəcəyini söyləyib otaqdan çıxarkən, Abbasəli ilə Qiyas gəldi.

...Fatı Fərmanı həyətdə yaxaladı:

- Hardasan, səni axtarıram.

- Qız sizdədir?

- Hə, keç içəri! Fərsətdir.

Fatı təcrübəli, hiyləgər bir yengə kimi Fərmana onun bilmədiklərini öyrədib, içəri saldı. Qapını çöldən qıfılladı. Pəncərənin qabağında oturub yun daramağa başladı. Hərdənbir qulağını pəncərəyə verib, içəridən gələn səsə qulaq asır, nə eşidirdisə, qaşlarını darta-darta gülümsəyirdi...

Hacı Atakişilə Qiyasın danışığı xeyli çəkdi. «Hacının sözünə qulaq as, ziyan görməzsən!» deyərək Abbasəli də Qiyası dilə tutmağa başladı. Qiyas ona cavab verməyib ayağa durdu. Abbasəli onu həyətdən ötürüb, yenə otağa qayıtmaq istərkən, Fatını gördü.

- Sən niyə orda oturmusan? Nə qayıırırsan? – deyərək ona yanaşdı. – Dur mənə yemək hazırla, acam, indi evə gələcəyəm.

Fatı qaşqabağını töküüb:

- Görmürsən yun darayıram? – dedi. – İpəyirəcəyəm, gəbə toxuyacağam. Ancaq gərək cövhər alasan ipi boyayam.

Abbasəli kinayəylə gülərək dedi:

- Hay, hay! Mirişin qızı gəbə toxuyub, məni bəxtəvər eliyəcək! Səndən heç kor it də xeyir görməyib. Dur çörək hazırla.

- Yaxşı, yaxşı! Bu saat acından ölmədin. Bircə o yana çəkil, sarı qanqal kimi gözümün qabağında bitmə. Bənəvşə xanım çıxıb bizi görər. Elə bilər ki, günün-günortaçağı mazaqlaşırıq, əyib olar... Yeri Hacının yanına, kişi təkdir. Məhəbbətin sonraya qalsın... - Fatı gözlərini süzdürüb hırıldadı.

- Çənəsi tökülmüşün arsız-arsız danışığına, gülüşünə bax! – deyə Abbasəli otağa tərəf addımlarkən, qulağına səs gəldi: «Yox! İstəmirəm... Əl çək...». Abbasəli ayaq saxladı. – Bu nə səsdir? – deyə ətrafa göz gəzdirdi.

- Yaxşı, yaxşı, qulağın darı dəlməsin, səs-məs yoxdur. Bircə yanımdan çəkil, məni karıxdırma, daraq əlimə batar. Yeri, get, sonra gəlib çörəyini yeyərsən.

Abbasəli getdi. Fatı yenə qulağını pəncərəyə verdi. Əvvəlcə həzin bir ufultu səsi, sonra «Ay nənə!» deyən bağırtı eşitdi. Fatı özü-özündən razı halda güldü. Çox keçmədi ki, pəncərə içəridən iki dəfə yavaşca döyüldü. Fatı əlindəki əlçimi yerə atıb, darağı kənara qoyub, tez ayağa qalxdı. O yana, bu yana baxıb, qapını açdı. Fərman ağır bir yük daşımış kimi, yorğun, bir az da pörtüb-qızarmış halda içəridən çıxdı. Fatı onun bir söz deyəcəyini gözləməyib, qulağına pıçıldadı:

- İş düzəldi?

- Hə...

- Gözə görünmə, get Əhmədgilə!

Fərman getdi. Fatı içəri girib qapını bağladı. Qıza tərəf addımladı. Qumral saçları balısa dağılmış, sifəti mum rəngi almış Zöhrə qollarını yana açıb, arxası qatda, bihuş uzanmışdı. Fatı onun yanında oturmaq istədiyi zaman, həyətdən Tamaşanın səsi eşidildi:

- Zöhrə!.. Ay Zöhrə, hardasan?

Fatı nə edəcəyini fikirləşirkən, yenə səs eşitdi:

- Zöhrə! Zöhrə!..

Sanki qulağının dibində eşidilən səsdən gözünü açan Zöhrə, yanındakı küp qarısını görüb qışqırdı:

- Niyə məni bədbəxt elədin?! Niyə məni bu günə qoydun?!

Fatı özünü bilməməzliyə qoyub, soruşdu:

- Niyə bədbəxt olursan, ay qız? Dur ayağa görüm, sənə nə olub. Mən səni evdə ayın-şayın qoyub xırmana getdim. Məndən sonra bura kim gəldi? – Fatı onun qolundan tutub qaldırdı. Zöhrə yataqda oturdu. Özünü saxlaya bilməyib, hönkürtüylə dedi:

- Mən anama nə cavab verəcəyəm? Mən onun gözünə necə görükəcəyəm? Allah, bu nə işdi!.. – On kəlmədən birinə cavab verməyən bu utancaq, abırlı-həyalı qız, indi həyəcan və ürək yangısından səsinə kəsmirdi, ağlaya-ağlaya danışır, saçlarını yolurdu. Fərmana, Fatıya qarğayırdı.

Fatı törətdiyi cinayəti ört-basdır eləmək üçün hiyləgər dilini işə saldı:

- Hə, başa düşdüm, başa düşdüm. Fərman ağanın səndə çoxdan gözü vardı. Fikir eləmə. Bu hər qızın başına gələn işdir, bala, buna niyə sıxılırsan? – deyə

təsəlli verməyə başladı. Fərmanın onu alacağına, bu evdə gəlin olub, xoşbəxt olacağına qızı inandırmağa çalışdı. Nəhayət, bu sirri toy olana kimi heç kəsə söyləməməyi bərk-bərk tapşırdı. Zöhrə cəza-fəza elədikdə, Fatı ona hədə-qorxu gəldi:

- Eşşəyə minmək bir eyib, düşmək iki. Deyərsən, el içində özün biabır olarsan. Hacı Atakişi səni də evdən qovar, ananı da. Qalarsınız küçələrdə avara, sərgərdan.

Heç bir həyat təcrübəsi olmayan bu məsum qız, küp qarısına nifrətlə baxıb-baxıb səsinə kəsdi. Lakin sözdən, daha təsirli, oddan daha yandırıcı göz yaşı kəsilmədi...

Fatı o şikəst göyərçini anasının yanına yola salmaq üçün:

- Dur, qızım! – dedi, - evinizə ötürüm. Gecdir, səni axtararlar. – İsməti tapdanmış Zöhrənin qolundan tutub ayağa qaldırdı. On il xəstə yatmış kimi qızın bir ayağı gedir, biri getmirdi. Qapının yanına çatanda, Zöhrə başı fırlandığından dayandı. Güllü marnus yaylığının ucuyla göz yaşını sildi.

Fatı dedi:

- İndiyə kimi harda olduğunu soruşsalar, deyərsən, qızlarla güneyə getmişdim. Orda naxoşladım. Bildin? Evə gedən kimi yerini salıb yatarsan. Başa düşdün? İndi get, fikir eləmə...

Zöhrə ona dərin nifrətlə baxıb, bir söz demədən, evdən çıxdı. Fatı böyük qələbə çalmış kimi gülə-gülə qapını örtüb qayıtdı. Öz-özünə:

- İndi görək Fərman mənə nə xələt alacaq! – deyə yorğan-döşəyi yığışdırmağa başladı.

Otuzuncu fəsil

Şəkinin cənub-qərbində, Əsgərlilər məhəlləsində uçuq bir kilsənin kalafası, xaç nişanlı, yastı, uzun sal daşları hələ də qalmaqdadır. Deyilənlərə görə, bu kənd vaxtilə erməni kəndi olmuş, zəlzələdən uçub dağılmış, ölən ölmüş, sağ qalanlar daha bu kənddə yaşamamışlar. Belə bir rəvayət də var ki, Şəki kəndində yaşayan müsəlmanların ata-babaları bir zaman Şəki (Nuxa) xanlarının zülmündən qaçıb bu dağılmış kəndə gəlmişlər. Buranın sərin bulaqları, yaşıl çəmənləri, ruh açan mənzərələri olduğundan, abad edib, yenidən kənd salıb, özünə də Şəki adı vermişlər.

Comərd, Nifti və Qiyas Kilsədəli deyilən həmin yerə gəldilər. Nifti Comərdin göstərişilə bir dik yerə çıxıb, əlini qulağının dalına qoyub, bərkdən qışqırdı:

- Ay camaat, Kilsədəlinə toplanın! Vacib iş var, hamı gəlsin!

Bir qədər keçəndən sonra, Nifti üzünü gah bu, gah o biri yana çevirib bayaq dediyi sözləri səsi gəldikcə təkrar elədi. Onun gur səsi sakit və təmiz avqust axşamında hər tərəfə yayıldı.

Biçindən təzə gəlib, hələ əl-üzünü yumamış kəndlilər yavaş-yavaş Kilsədəlinə toplandılar. Gülməli, İsmayıl, Əmir, Nəbi də gəldilər.

Hamı kəndlilərə bir şad xəbər veriləcəyini gözləyirdi. «Bizi kim çağırır, nəyə çağırırlar?» - deyə bir-birindən təəccüblə soruşdu. Lakin heç kəs doğru bir cavab verə bilmədi.

Comərd dikə qalxıb danışmağa başladı:

- Qardaşlar! Hamınız bilirsiniz ki, zülmkar padşahı taxtdan saldılar. Hələ bizim Zəngəzur kəndlərində təzə hökumət qurulmayıb. Ancaq fəhlələr, kəndlilər öz hökumətlərini yaratmaq istəyirlər. Mülkədarlar, bəylər, ağalar, erməni melikləri bunu istəmirlər, çünki onlara sərf eləmir ki, yoxsullar iş başına keçsin. Onlar deyirlər: kasıblar, torpaqsızlar həmişə bizə boyun əyib, nökr kimi işləyib, bundan sonra da işləyəcəklər. Buna siz nə deyirsiniz, qardaşlar? Həmişə belə olsunmu?

Yerlərdən qarışıq səslər eşidildi: «Biz yaxşı dolanmaq istəyirik!» «Hansı hökumət olur olsun, bizə nə var...». «Comərd hansını məsləhət görür, biz ona razıyıq».

Comərd davam etdi:

- Bəli, camaat, gərək yaxşı dolanaq! Bizim də dövlətlilərlə dava-dalaşımız bunun üstündədir. Yaxşı yaşamaq üçün kəndlinin gərək torpağı, suyu, malı-qoyunu olsun... - Bu zaman, qolu sarıqlı Hacı Atakişi Abbasəlilə gəldi. Comərdi danışan görüb, onlar kənarda dayandılar. – Bizə elə hökumət lazımdır ki, siz kəndlilərin halına qalsın, güzəranını yaxşılaşdırsın. Zülmün kökünü qazsın.

- Doğrudur, doğrudur! – deyə adamlardan bir neçəsi Comərdin sözünü təsdiq etdi.

- İndi ki, doğrudur, onda gəlin əlbir olaq, kəndlilərin qanını sümürən Hacı Atakişi, Əmir və başqa zülmkarlardan torpağı alıb kasıblara verək.

- Ə, köpək oğlu, yenə mənə sataşırısan? – deyə Hacı Atakişi irəli dartındı. Abbasəli onun qolundan tutub saxladı və qulağına pıçıldadı:

- Özünü qabağa vermə, yenə xata çıxar.

Əmir yerindən partladı:

- Ə, Comərd, mən bilmirəm, sən bu torpaq məsələsini niyə bir yadda danışırısan, bir bayramda! Bala, dolana bilmirsən, gəl sənə pul verim, get əlinə maya sal, çərçilikdən-zaddan elə, başını gırrə. Daha bu camaatın gününü niyə göy əskiyə bükürsən? Niyə şeytan olub araya girmisən?

Nəbi tez yerindən cavab verdi:

- Əmir kişi, ağzının sözünü bil, şeytanın atasına lənət! Biz tayfadan şeytan çıxmaz! O, sizsiniz!

- İndi, Nəbiyə deyən gərək, onun qardaşının neçə başı var ki, meydana girib mənimlə kəllə-kəlləyə gəlmək istəyir?

- Kəlləsi qoç kəlləsi olanın özü sınısın, görsün qardaşının neçə başı var... - deyə Nəbi Hacı Atakişiyə kinayəylə cavab verdi.

Comərd qardaşına müraciət elədi:

- Sən qarışma, qağa! Görürsünüzmü, a yoxsullar! Söhbət torpaqdan, dövlətdən gedəndə, Hacı Atakişi, Əmir davam gətirə bilmir. Amma, biz onları bura çağırمامışıq, gedə bilərlər!..

- Xeyr, biz getməyəcəyik. Bəlkə, bizi kənddən də qovub çıxardasınız! – deyə Hacı Atakişi hirslandı.

Comərd Hacı Atakişinin sözünə əhəmiyyət vermədi:

- Kim danışmaq istəyir? – deyə aşağı endi.

Nifti dikə qalxıb dedi:

- Atalar deyər ki, su meymunun boğazına çıxanda, balalarını alar ayağının altına. İndi bizim kəndin varlıları da elə eləyiblər ki, biz kasıblar onların üzünə dururuq. Niyə gərək Hacı Atakişi mənə su verməsin! Pişiyi dara qısnarsan, əlini cırmaqlar...

- Sən mənim əlimi cırmaqlamamısan, qolumu şikəst eləmişən. Amma onu bil ki, qudurub yolundan çıxanın başına bir gün kül ələyəcəklər!

- Sən bu sözü mənim soğanımı korlayan, qudurğan darğana de. Bir də, məni qorxutma, qaradan artıq rəng olmaz. Biz, Comərd dediyi ilə gedəcəyik, o bizim xeyrimizə çalışır. – Nifti aşağı düşdü.

Qiyas özünü qabağa verib dedi:

- Kənddə hamıdan lüt mənəm, hamıdan dilsiz-ağızsız mənəm. Amma indi danışacağam.

- Çünki, sənin ağzına dil atanlar var! – deyə Abbasəli söz atdı.

- Bəli, darğa Abbasəli, var! – deyə Qiyas sözünə davam elədi. – Daha mənə tıntın deyib, lağa qoyduğunuz bəsdir! Mən də bir adam olub, adamlara qoşulmaq istəyirəm. Mən ürəyimdə söz saxlaya bilmərəm. Deyəcəyəm, hamı eşitsin. O günü Hacı Atakişi məni evinə çağırırdı dedi ki: sən Comərdlə Şahmərdanın başını ye, nə qədər istəsən pul, taxıl, yer verərəm...

Nəbi dilləndi:

- Ə, elə beləcə dedi bu Hacı Atakişi?

- Bəli, düz beləcə. Dedim, onların başını niyə yeyirəm, yeməli baş sizinkidir.

- Yalan deyirsən, köpək oğlu, düş aşağı! Yoxsa... - Hacı yenə dartındı.

- Yoxsa, nə eləyəcəksən, Hacı Atakişi? – Nəbi çomağı yuxarı qaldırdı. – Mənim qardaşımın başını yeyə bilməyəcəksən! İndi də yekəqarın pristav yoxdur ki, Qiyas kimi fağır-füqəranı ona döydürəsən.

Comərd Nəbinin sözünü kəsdi:

- Qağa, qoy Qiyas sözünü desin. Danış Qiyas, ürəyində hər nə var, de.

- Dedim, mən namərd deyiləm, Comərd kimi oğula əl qaldıram. Bu sözün qabağında Hacı dedi ki, onda Şahmərdanı bir təhər elə, nə qədər istəsən pul və Örəncədəki biçənək yerimi sənə verərəm.

- Nə təhər elə?

- Niyə, Gülməli dayı, başa düşmürsən? Allah eləməmiş, könlündən o keçirdi ki, Şahmərdan bu dünyadan nişanlısına həsrət getsin.

Təbiətən çox sakit olan Gülməli bu dəfə hirsli-hirsli dedi:

- Mən bilirəm, oğlum bıçaq olub çoxlarının gözüne batır. Qoy Hacı Atakişinin də gözüne batsın. Elə bilir ki, hamı ona qızılıqlı Mürsəldir, öldürtdürüb, arvadını alsın. – Gülməli getdikcə qızıxdı. – Mənim oğlumu bir təhər eləməyən, qurban olsun arvad-uşağına!..

- Ə, topal naxırçı, sən də mənim qabağıma çıxırsan? Sən get dana-buzovunu otar, yoxsa...

Abbasəli Hacınnın sözünü kəsərək hiyləgərcəsinə dedi:

- Qiyas yalan deyir. Axı, heç belə söhbət olmayıb. Tıntın Qiyas, sən özündən yalan-palan quraşdırırsan.

- Yalan deyənin imanını itin olsun, a dərğa! Bir də, bundan sonra mənə tıntın deyənin atasını qəbirdən çıxardacağam. – O, nəfəsini dərib dedi: - Mən Hacı Atakişiyə dedim ki, qoy yağlı dillərin, pulun, torpağın özünə qalsın. İlanı seyid Əhməd əlilə tutma. Hünərin var, çıx qabağa, indi də qıçını şikəst eləsinlər. Ol axsaq qarğa!..

Camaatın içinə gülüşmə düşdü.

- Mən səni belə adamsatan tanımadım, Qiyas! Sənin qanın lap halalmış... Yaxşı, nə deyirəm...

Qiyas kinayə ilə:

- Bəli, halalmış, Hacı Atakişi! – dedi. – Bu qədər yerə, torpağa sahib olmağı da sən özünə halal hesab eləyirsən!..

Hacı Atakişi dişlərini qıcıdı. Lakin əl qaldırmağa cəsarət eləmədi.

Əmir üzünü Qiyasa tutub acıqlı-acıqlı dedi:

- Ə, Qiyas, niyə hər yerdə bu zəhrimar torpağı ağzında saqqız kimi çeynəyirsən? Sənin mülkün, malın, fərasətin yoxdur, xalq ona neyləsin? Özün də toyuq kimi talvara çıxıb, dil boğaza salmırsan. Bəs, qorxmursan ki, vurub ayağını başından aşırırlar?!

- Mən indiyə bəri qorxaqlığımdan bu günə düşmüşəm. Daha bundan sonra, heç kəsdən qorxmıyacağam. Kasıb olsam da, bir adam olduğumu göstərəcəyəm.

Comərd Qiyasın aşağı enməsinə işarə elədi. Qiyas düşdü. Comərd hamını görmək üçün təmkinlə dikə qalxıb dedi:

- İndi heç kəs Qiyası və onun kimi yoxsulları qorxuda bilməz. Bir ay bundan əvvəl Arzakənd erməniləri mülkədar Tsadurovların zorla yerini tutublar. Göykilə kəndinin yoxsulları Eçmiədzin monastırına məxsus olan torpağın icarədarını qovublar. Ertiç kəndliləri mülkədarların torpağını əllərindən alıblar. Bax, bizim müsəlman kəndliləri də belə eləməlidirlər.

Əmir hirsələndi:

- Ə, Almurad oğlu, aşna-aşna, axırda çıxdın ocaq başına! O natəmiz ermənilərdən bizə nə var! Bir-birinin torpağını da alsın, lap boğazını da üzsün, sən axı musurmansan, bir qanın, qeyrətin olsun!

Comərd Əmirə qısa cavab verdi:

- Erməninin yoxsulu müsəlmanın yoxsulunun dostu, sizin kimi mülkədarın düşmənidir.

Hacı Atakişi Əmirin qulağına pıçıldadı:

- Bu köpək oğluna nə eliyək? Camaatın içində bizi abırdan saldı axı!

Əmir çiyinini atıb yavaşca cavab verdi:

- Nə bilim. Hələ suyun şırıltısına qulaq verək.

- Mən görürəm, kəndin iki mülkədarı pıçılдаşır. Kölgəmizi qılınclayırlar. Amma biz sözüümüzü üzə dik deyirik. Onu da bilirik ki, iş bərkə düşəndə, müsəlman və erməni mülkədarları sözü bir yerə qoyacaqlar. – Comərd cibindən Kəndli Komitəsinin müraciətnaməsini çıxarıb oxumaq istərkən, Hacı Atakişi, Abbasəli və Əmir getdi.

Comərd oxudu:

«Erməni və müsəlman kəndliləri, qardaşlar! Nikolay hökumətinin vaxtında siz torpaq həsrətində oldunuz, «Su! Su!» deyər yandınız! Kerenskinin əmrilə

waranmış Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin başçıları olan menşeviklər, müsavətçilər, daşnaklar torpağı olmayan kəndlilərə torpaq verməyi vəd elədilər, amma bu günə qədər heç kəsə bir qarış yer verməyiblər. Onlara inanmayın, çünki, onlar dövlətlilərin, mülkədarların tərəfdarıdır, onlar sizi həmişə ehtiyac içində saxlamaq istəyirlər. Buna razı olmayın! Bolşeviklərin təşkil elədiyi Kəndli komitələrinin ətrafına toplanın! Zalım mülkədarlarla mübarizə edin. Torpağı onlardan zorla alın! Qorxmayın, qardaşlar! Öz gücünüza inanın!» Comərd kağızı cibinə qoyub dedi:

- Kimin sözü var?

Qarışıq səslər ucaldı:

- Yaxşı deyirsən, yaxşı deyirsən!

İsmayıl sual verdi:

- A Comərd, de görüm mənə də torpağımı alacaqsınız?

Comərd dedi:

- Yox, İsmayıl dayı, sən nə zülmkar dövlətlisən, nə də acından ölən kasıb. Öz zəhmətinlə dolanan adamsan. Sən də bizə qoşulsan pis olmaz.

- Başına dönüm, mənə bu işə qarışdırma, qoy başımı dolandırım! – deyə İsmayıl cavab verdi.

Sual-cavab qurtardı. Comərd bu danışıklardan kəndlilərin gözündə mübarizə qığılcımları parladığını, ona arxa ola biləcək adamların artdığını hiss etdi.

Hava tamam qaralanda adamlar dağıldılar.

Növrəstə ilə Gilə iki saatdan artıq idi ki, eyvanda söhbət edirdilər. Qaynana gəlininin hər bir danışığına və hərəkətinə fikir verirdi. Onun ağıllı, namuslu və gözəl bir qız olduğuna fərhlənirdi. Gilə, Şahmərdan Bakıdan gələndən sonra, toyunu eliyəcəkləri haqda söhbət açmışdı. Növrəstə əvvəlki kimi, anasının ölümünü daha bəhanə etmədi, o, toya razı idi.

Şirin söhbət zamanı Comərddə Nəbi gəldi. Növrəstə, atasının nədənsə pərt olduğunu o saat hiss elədi.

- Nə olub sənə, ata, gözümə bikef dəyirsən? – deyə döşək gətirib xalçanın üstə saldı. Nəbi ilə Comərd yanaşı oturdular.

- Daha iş-işdən keçib, Comərd! – deyə Nəbi sözə başladı. – Ürəkli ol, ancaq ehtiyatı da əldən buraxma. Köpək uşaqları indi yaralı ayıya dönüblər. Qabaqlarına keçəni pəncələyib, basıb əzəcəklər.

- Nəbi qardaş, yoxsa, yenə Hacı Atakişi tayfasıyla sözə gəlmisiniz?

- Bəli, Gilə bacı. Onun tayfası-tabını qırılsın. Getdiyi Məkkə belini sındırsın. Hacı deyil, fağır-füqəranın başını kəsəndir. Mən indiyə kimi Comərdə, Şahmərdana öyüd-nəsihət verirdim. Deyirdim, onlarla işiniz olmasın. Amma, axır zamanlar onlardan tamam sidqim siyrilib, görməyə gözüm yoxdur... - Nəbi ciblərini axtardı. O, hirsindən qəlyan çəkmək istəyirdi. – Növrəstə, o biri arxalığının cibindən tənbəki kisəsini gətir, evdə dirəkdən asmışam.

Növrəstə getdi. Gilə yaşmağını ağzına çəkib dedi:

- Mənə də qulağıma cürbəcür sözlər gəlib çatıb, ay Nəbi qardaş. – O yanları dəlinmiş qara Fatı onun-bunun ağzına söz salıb: guya Şahmərdan Növrəstəni alan deyil. Alsaydı, indiyəcən toyunu eləyərdi... Bilmirəm, eşitmisiniz,

yox... bu sözlər yersiz sözlərdir. Biz toya çoxdan hazırıq. Gülüstanın ölümü, nə bilim, aranın qarışması, işimizə pəl vurdu. Gülməliylə mən tüpürdüyümüzü yalayan adam deyilik. O ki, qaldı Şahmərdan, vallah! Növrəstəni dünyalarca istəyir. Mən elə sizə də məsləhət eləyirəm: toyu payızda eləsək, necə olar? Gəlin üçün pal-paltarımız hazırdı. Gülməli də payızda naxır haqqına dəndən-düşdən alar, çörəyimiz də olar.

Comərd gülə-gülə dedi:

- Lazımdır, məsləhətdir. Sən də bir oğul toyu görərsən.

- Hə, qadan alım, Comərd. Yaxşı deyirsən... Utanmazlıq da eləyirəm, bir oğul toyundan ötrü burnumun ucu göynəyir. Mənim də varım-dövlətim o madar oğlumdur. Allah sənə də canını sağ eləsin, birini də sənə taparıq... Hə, görək Nəbi qardaşın fikri necədir?

Növrəstə kisəni gətirdi. Nəbi qəlyanını doldurub, damağına aldı; çubuğunu dişləri arasından çıxarmadan çəkə-çəkə dedi:

- Qız ki, var, ay Gilə bacı, ata evində qonaqdır. Bu gün də getməsə, beş gündən sonra gedəcək. Comərd ki, razıdır, elə mənim də bir sözüüm yoxdur. – O, tüstünü ağzından buraxıb, köksünü ötürdü; bir qədər kədərli halda dedi: - Heyif ki, Növrəstəni anası köçürmədi. – Nəbi, qızının başını aşağı salıb, nədənsə, sıxıldığını hiss etdiyindən söhbəti dəyişdi: - İnşAllah payızda gəlininizi apararsınız, - dedi.

Gilə ayağa qalxıb başmaqlarını geydi.

- Gecəniz xeyrə qalsın, - deyər evdən çıxdı.

Növrəstə onu xırmana kimi ötürüb qayıtdı. İki qardaş arasında söhbət yenidən başladı. Bu zaman, müəllim Rüstəm gəldi. Bir tərəfdə oturdu. Növrəstə dayısına söykək qoydu.

- Hacı Atakişilə Əmir sizdən çox gileylənirdi, - deyər müəllim aralığa söz atdı. – İkisi də məni küçənin ortasında tutub, bugünkü qalmaqalınızı, mübahisənizi danışdı. Çox sözdən sonra dedilər ki, əgər, sənə qohumların bizdən əl çəkməsələr, axırları pis olacaq.

- Demək, bizə hədə-qorxu gəlirlər? – Comərd Rüstəmin üzünə mənəli baxdı. – Görünür ki, sənə də bizə öyüd-nəsihət vermək üçün göndəriblər... Bəs kəndimizin «möhtərəm» adamlarına sən nə dedin?

- Mən əzəldən qeylü-qala tərəfdar olmamışam. Məncə, hər işdə ədəb gözləmək lazımdır. Kənd ağsaqqallarını hörmətdən salmaq kimə lazımdır? Sizin kimi «inqilab, inqilab!» deyər səs-küy salanların qərribə işləri var: açıqdan-açığa kişilərin üzünə deyirlər ki, torpağınızı verin bizə, dövlətinizdən əl çəkin. Gülməlidir, çox gülməlidir! Hansı axmaq buna razı olar?!

- Nikolay Romanov da taxtdan düşmək istəmirdi, saldılar. Bəlkə fəhlə-kəndlilərin bu hərəkəti də sənə qərribə, gülməli gəlir! Sənə kimi cavan bir müəllimin bugünkü mübarizələrdən kənar qalması qərribə, təəccüblü və gülməlidir. Mən elə zənn edirdim ki, kəndlilər mülkədarlarla döş-döşə gəldikləri zaman, sən də öz səsini çıxardacaqsan. Təəssüf ki, qapını bərk-bərk bağlayıb oturmusan evdə. Necə deyirlər, nə tufəngə çaxmaqsan, nə sumbəyə toxmaq. Heç bir dəyişikliyi görmək istəmirsən. Eşitmək istəmirsən ki, indi Qiyas, Nifti açıq deyirlər: rədd olsun Hacı Atakişilər, Əmirlər! Bizə torpaq, su lazımdır...

Nəbi Comərdin sözün kəsərək:

- Kişilər haqq deyirlər, - dedi. – Neyləsinlər, bıçaq xirtdəyə dayananda, əlac nədir. Ac qılınca çapar... - Nəbi yanına çırt atdı.

Rüstəm özünü saxlaya bilməyib, bərkdən gülərək dedi:

- Pəh, pəh! Comərd mənim bu dindar, mömin yeznəmi də inqilabçı, sosialist eləyib!.. – O, üzünü Nəbiyə tutdu: - Sənin Hacı Atakişilə nə şəriqli malın var? O sənə nə pislik eləyib?

- Pisliyi, mənə dəyib-dolaşmağıdır. Onun o qız sifətli, telli çəpic oğlunun nə hünəri var ki, Yusifin qabağını kəsib desin: «bacının üzündən öpüm». – Növrəstə bu sözləri eşitmək istəmədi, utandığından durub evə getdi. – Hələ bu bir yana dursun. Şahmərdanı tutduran kim oldu? – Hacı Atakişi! Comərdə hədə-qorxu gələn kimdir? – Hacı Atakişi! Daha sən pislik nəyə deyirsən? Mən burda köhnə palan içi tökmək istəmirəm. Kəndin namussuzu da Hacı Atakişidir, insafsızı da! Elə Nifti yaxşı eləyib ki, vurub onun qolunu sındırıb. Dəli dəlini görməsə, çomağını yanına qısmaz.

Rüstəm daha dillənmədi. Bir qədər pərt olduğu, sifətindəki dəyişiklikdən hiss olunurdu. O, gümüş qutusunu çıxarıb ağ, uzun barmaqları arasında nazik papiros eşdi. Dirsəyini dizinə, yumruğunu çənəsinə dayayıb, papiros çəkə-çəkə fikrə getdi.

Aralığa sükut çökdü.

Rüstəmə ölkədə, elə öz kəndlərində, baş verən hadisələri görməyə, mübarizələrin mahiyyətini dərk etməyə mane olan nədi? Yoxsa, sinfi mənsubiyyəti, pullu, varlı olmasıdı? Xeyr. O, yoxsul bir kəndli oğluydu. Maarifpərvər bir qohumun vasitəsilə Naxçıvanda ikisinfli şəhər məktəbini, sonra İrəvanda müəllimlik kursunu bitirmiş, minnət və təvəqqüdən sonra, kəndə müəllim təyin edilmişdir.

Onu döyüşlərə, mübarizələrə qoşulmağa qoymayan, qorxaq edən çar məktəbinin tərbiyəsi, çürük ziyalı liberallığı idi. Buna görə də sinfi vuruşmaların mahiyyətini dərk edə bilmədiyindən, barışdırıcı mövqe tutmuşdu.

Müəllim fikirləşdikdən sonra, axırını qərarını söylədi:

- Mən yenə Hacı Atakişi və Əmirlə dil tapmağı məsləhət görürəm. Onların əlində hər cür imkan var. Kasıb-kusuba, sizin özünüzdə, xata dəyə bilər. Bu da ki, heç kəsə lazım deyil.

Comərd istehzayla gülə-gülə dedi:

- Mən də sənə məsləhət görürəm ki, mübarizə alovunun üstünə su tökməyəsen!

Hər ikisi küsülü kimi susdu.

Yusif qəmər madyanı həyətə sürdü.

Nəbi yerindən qalxıb oğlunun qabağına getdi.

- Səni yaradana qurban olum, ay oğul! – dedi, - niyə belə gec gəldin? Atı harda otarırdın?

- Darvazada. – Yusif qucağındakı bir bağ otu atasına verib atdan düşdü. Nəbi atı tövləyə çəkib, otu qabağına qoydu, sonra yalını, sağrısını tumarlamağa başladı.

Yusif salam verib eyvanda əmisinin yanında oturdu. Comərd onun günəşdən qaralmış yumru sifətinə, parlaq qara gözlərinə baxıb zarafatla dedi:

- Sənin o qəmər madyanını Əngələvidə minsəm inciməzsən ki?

Yusif şələ papağını gözlərinin üstündən geri itələyib, xoş və sadə uşaq gülüşü ilə dedi:

- At sənindir, əmi, hara istəyirsən min.

- Ay sağ ol! İndi ki, elədir, yorğun olsan da, sənə bir əziyyət verəcəyəm: get Qiyasla Niftini bura çağır. De ki, əmim sizi gözləyir.

- Deyim ki, gələn bizə, əmimlə Əngələvidə gedin?

- Mən necə deyirəm, sən də elə de. Get, qoçaq. De ki, əmim çağırır. Qorxmazsan ki?

- Yox.

- Yusif, mən də gedirəm, - deyə Rüstəm ayağa durdu. Hər ikisi getdi.

- Deyəsən gələn var, yatın aşağı! Cinqirinizi çıxarmayın! – deyə Abbasəli Fərmanın qolundan tutub aşağı çəkdi. Fərman dizləri üstə divarın dibində oturdu. Əhməd gərmə qalağının dibindən çıxıb özünü onların yanına verdi. O tərəfdən gələn adamın kim olduğunu bilmək üçün çəpərin arasından baxmağa başladılar. Gecənin qaranlığında fiştıriq çala-çala həyəət girən Yusifi tanımadılar. Ancaq qapını ağacla döydüyünü və «Aç qapını!» dediyini eşitdilər. Yusif içəri girdi.

- Daha nəyi gözləyirik, vaxt keçir axı! – deyə Əhməd cibindən kibrit qutusunu çıxartdı. – Mən çəpəri odlayıram...

Abbasəli onu kibrit çəkməyə qoymadı:

- Hələ dayan! Bəlkə içəri girən Comərddir.

- Comərddirsə, daha yaxşı! Hər ikisi bir yerdə cəhənnəmə vasil olar.

- Hə, hə, Əhməd düz deyir. Qiyas da, Comərd də bir yerdə yanıb kül olarlar.

Abbasəli qabaqda, Fərmanla Əhməd də onun dalınca əyilə-əyilə qaçaraq, özlərini eyvana saldılar. Abbasəli o yana, bu yana baxıb, eyvanın qupquru dirəklərinə neft səpdi. Əhməd kibriti çəkdi.

- Bax, adamın anasını belə ağladılar! – deyə Fərman da başqa dirəyə od vurdu. – Elə bu gecə Şahmərdanın da evini külə döndərərək. Gəlir bəri!

- Yox, Fərman, qızıqma, onu da sabah, o biri gün... Çalağan cücəni tək-tək aparar.

Dirəklər çırtı-çırt yanmağa, tüstü eyvanı bürüməyə başlayanda, onlar çəkilib dar, xəlvət küçələrlə getdilər. Çox keçmədi ki, Alov eyvanın səqfini və Evin qapısını aldı. Yanan dirəklər şaqqıltı ilə yerə töküldü. Qiyas qapını açanda göy-qırmızı alov tüstü qarışıq içəri doldu. O, bir an özünü itirdi, sonra, bu evdə ən qiymətli şey – anasının əziz yadigarı olan kəməri sandıqdan götürüb xilas etmək üçün bucağa sarı yönəldi. Lakin alov onu qarsıb geri qaytardı. Yusif qorxunc bir səslə qışqırdı. Qiyas yorğanı, keçəni yerə atdı. Yusifin əlindən tutub:

- Qorxma, Yusif, gəl çıxaq! – deyə onu boğucu tüstünün içərisindən qapıya tərəf çəkdi. Lakin, alovlanmış qapı parça-parça olub töküldü, od ətrafa səpələndi. Xilas olmaq çətindi, bəlkə də mümkün deyildi. Hər ikisi üst-başlarına tökülmüş qoru silkə-silkə, tüstüdən gözlərini ova-ova evin alov çatmamış bucağına qısıldı. Ölüm qaşla göz arasında idi.

- Can Yusif, can qardaşım, səni niyə bura göndərdilər? – deyə Qiyas uşağı bağrına basdı. Hər ikisi gözünü açıq səmanın bir parçası görünən dar bacaya zillədi. – Yusif, sən də bil ki, bizi yandıran Hacı Atakişidir. – Qiyas kövrəldi...

Abbasəli, Fərman və Əhməd elə həmin gecə «qəhrəmanlıqlarını» Hacı Atakişiyə söylədilər. Bu xəbəri Əmirə də çatdırdılar. Hacı Atakişi izi itirmək üçün, onlara hələlik gözə görünməmələrini və heç kəsə bir söz söyləməmələrini tapşırırdı.

Abbasəli gecə ikən, Örəncədəki obalarına, Əhməd tərəkmələrin içinə oğurluğa getdi.

Gecəni yatmayıb, Hacı'nın qulluğunda duran Fatı, Fərmanı öz evinə salıb, Zöhrəni də anasının xəbəri olmadan oyatdı, Fərmanın yanına buraxıb, yenə Hacı'nın otağına getdi.

Fərmanla Zöhrə işıqlanana kimi bir yerdə oldular. Bir aydan bəri isməti alınmış qız «məni bədbəxt elədin, Fərman» - deyə şikayətlənirdi. O, indi rəsmi toy barəsində söhbət açıb el içində biabır olmamaq üçün Fərmanı bu işi tez qurtarmağa tələsdirirdi. Lakin, it yaldan doyan kimi, nəşəsini Zöhrədən alıb doymuş Fərman, onun sözlərini eşitmək istəmirdi.

- Qoy yatım, yorğunam! – deyə arxasını ona çevirdi.

- Toyumuzu nə vaxt eləyirsən? Cavab ver!

- Dedim, qoy yatım! Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə.

- Zarafat eləmə, Fərman! Gərək bu iş olmayaydı...

Fərman hirsələnib, onun sözünü kəsdi:

- Sarsaqlama ay qız, dur yanımdan get! – Fərman onu dümsüklədi. – Dur get cəhənnəmə!

Təhqir olunmuş Zöhrəni tər basdı, fikir götürdü: «Ah, mənim axırım necə olacaq? Onda, o qara gündə, evə gec getdiyim üçün anam məni döydü, danladı. Bəs niyə hər şeyi açıb anama demədim?! Mənim ondan başqa kimim var?!».

- Fərman, yatmısan?

Fərmandan səs gəlmədi.

- Mən niyə belə bədbəxt oldum, Allah! – Zöhrə geyinib yataqdan qalxdı. – Birdən anam gəlib məni burda görər... mən ona nə cavab verərəm, Allah!..

O, həyəətə çıxanda, Qaraqayanın arxasından boylana-boylana çıxan günəşi və kəndin üzərində bu gecəki yangından əmələ gəlmiş qalın tüstü laylarını gördü.

Kənd bu gecəki hadisədən bir-birinə dəymişdi. Yangının səbəbini hər kəs bir cür izah edirdi. Biri deyirdi: «Evə od ya ocaqdan, ya da papirosdan düşübdür»; o biri deyirdi: «Qiyas papiros çəkmir, ocaq da onun nəyinə lazımdır. Nə tapır ki, bişirsin. Bu elə düşmənin işidir». Lakin heç kəs bu işin bəisi kim olduğunu aydın eləyə bilmirdi. Məsələ ancaq Comərdə, Nəbiyə və Niftiyə bəlli idi.

Qiyasla Yusifin bədənlərinin yanıb, qabar atmış yerlərinə duzlu su vurub, yorğan-döşəyə salmışdılar. Onların iniltisi, ufultusu evi götürmüşdü. Qumru ilə Növrəstə onların yanında oturub ağlayırdılar.

Hirsindən dişi bağıracağını kəsən Nəbi Hacı Atakişinin evinə hücum eləmək istədisə də, Comərd qoymadı. «Düşmənin bizdən qisas almaq istəyir. Bu hələ vuruşmanın başlanğıcıdır, möhkəm ol, səbirli ol, qağa!» - deyə ona təsəlli verdi.

Bir tərəfdə sakit dayanmış Nifti elə güman edirdi ki, bu hadisə onun Hacı Atakişi ilə savaşıyla əlaqədardır.

Comərd Niftini daha özüylə aparmaq istəməyib, Gorusa həkim dalınca göndərdi. Özü qəmər madyanı minib, çox vacib iş üçün Əngələvidə getdi.

Bu gün naxıra getməyən Gülməli, Nəbigildə oturanlara söyləyirdi:

- Hə, nə başınızı ağrıdım, həyatə çıxmışdım, birdən nə görsəm yaxşıdır... Ə, siz öləsiniz, gördüm ki, Toppuzlular məhəlləsindən bir tüstü, bir alov qalxır ki, gəl tamaşasına! Dedim, bəlkə bu tezdən sütül ütülər. Gördüm yox, sütül-mütül hardadır. Alov az qalır kəndi ağzına alsın. Getdim yaxına. Gördüm yanan Qiyasın evidir. Dedim, sən öləsən, yəqin fağır özü də içəridə yanır. Dedim, Allah evini yıxsın, yanğın salan! Nə başınızı ağrıdım, ağzımı o tərəfə tutdum çığırdım, bu tərəfə tutdum çığırdım, camaatı köməyə çağırdım. Ordan İsmayıl kişi çıxdı, burdan Nifti gəldi. Kəndə səs-küy düşdü. Camaat tökülüb gəldi. Nə başınızı ağrıdım, birinə dedim, bel gətir, birinə dedim, qazma-külüng gətir, birinə dedim su gətir. Müxtəsər, alovun üstünə biri su atdı, biri torpaq atdı... Hə, alovu-odu söndürməyə başladıq. Axır ki, evin divarını deşdik. Dörd göbələk oğlu lazım idi ki, canından keçib içəri girsin. Mən özümü... yox, yox!.. Lənət yalançıya, düzünü deyəcəyəm. Nifti qabaqca özünü təpdi içəri, mən də onun dalınca. Tüstü bizi karıxdırırdı. O qiyamətdə qulağıma bir zarıltı səsi gəldi. Onda dedim, hə, Qiyas yazıq burdadır, özü də hələ sağdır. Toyuq küllükdə eşələnib dən axtaran kimi, biz də künc-bucaqlarda Qiyası axtarmağa başladıq. Yaxşı ki, evin üstü uçmamışdı. Bığ-saqqalımız alovun şəpəsindən ütüldü. Əlimiz, üzümüz qarsalandı. Daha nə uzunçuluq eləyim; evin bir bucağından uşaqları bayıra çıxartdıq. Amma necə çıxartdıq? Lap ölü halda. Yanğını söndürməsəydik, kənd tamam yanacaqdı...

İçəridən gələn inilti səsi hamının diqqətini cəlb elədi. Çox kədərli oturmuş Nəbi evə keçdi. Hamı dağılıb getdi.

Otuz birinci fəsil

Siranuş həmişə qüssələyəndə Anahidin yanına gedib, dərd-dilini söyləyərdi. Bəzən Surendən ona gileylənərdi: «Qardaşının üzü dönüb, mənə məhəl qoymur...».

Anahid, eşqinin ucundan yoxsul Armenakın evinə gedib-gələn qızın könlünü alır, ümid və təsəlli verib yola salırdı.

Siranuş axır vaxtlar Anahidi görmürdü. Əslinə baxsan, görməyə də can atmırdı. Surenin rəftarı sanki məhəbbətinin qol-qanadını qıraraq, Anahiddən də soyutmuşdu. Hərdənbir getdiyi yer əmisigil və öz bağçaları olurdu.

Siranuş bu sabah da bağçada idi. O bura çiçək dərməyə, güllərin dibinə su verməyə, ağaclardan meyvə dərməyə, yaxud öz yoldaşlarıyla gəzib-əylənməyə gəlməmişdi. Onu bura gətirən dərdi, qüssəsi olmuşdu. Bəs onun dərmini, fikrini bağçada nə dağıdacaqdı? Axı, ətirli çiçəklər, güllər solub qurumuş, yaşıl atlas yarpaqlar saralmış, bülbüllərin cəhcəhi eşidilmirdi; baharın nəfəsi duyulmurdu; bir sözlə, payız təbiətin rəngini, simasını dəyişdirmişdi.

Siranuş özü kimi məlul-müşgül görünən çılpaq gilənar, alma ağaclarının arasıyla addımlayırdı. Ən sevdiyi haça gövdəli gilənar ağacının yanında dayandı. Budaqların üstündəki qayğısız sərcələrin civiltisinə qulaq verdi. Xəfif küləkdən yellənən və xışıltısı həzin bir nəغمə kimi bağçaya düşən sarı, qırmızı, kəpənək kimi xallı yarpaqlara baxdı. Lakin, payız bağçasının özünə məxsus gözəlliyi onun könlünü oxşamadı. Bağçada hər şey ona solğun, hərəkətsiz görünürdü. Çünki o hər şeyə öz qəlbinin gözüylə baxırdı. Qəlbində isə əvvəlki kimi bahar ətri gələn bir məhəbbət deyil, xəzana dönməkdə olan bir məhəbbət vardı. Siranuş nə etməli idi? Sureni tapıb, ürəyini boşaltmalı idimi? Uşaqlıq çağından sadəcə bir hissini, illər keçdikcə alovlu bir məhəbbətə çevrildiyini ona bir daha xatırlatmalı idimi? Yox, yox! Siranuş gözəl olduğu qədər də ağıllı, düşüncəli idi. Məhəbbətinə məhəbbətlə cavab verməyən bir adamın yanında alçalmağı özünə böyük təhqir sanırdı. Lakin son qərarını bildirməli idi.

O, gözə-gözə gəlib çılpaq bir alma ağacının yanında dayandı. Başı üzərində əyilmiş budaqdan tutdu. Bu ağac, bu budaq ona Surenlə olan ilk görüşlərini xatırlatdı. Suren öz həyətlərindəki alma ağacının əyilmiş budağından ona bir alma dərib vermişdi. Amma indi Siranuş öz bağçalarından ona sarı bir yarpaq göndərmək istəyir.

O, əlini yarpağa atarkən, qonşuluqdan bir mahnı səsi ucaldı:

«Gəl girək yaşıl bağa,
Gül dəstə bağlamağa,
Qoyaq dodaq-dodağa,
Sevgilim, mən qəribəm,
Qəm üstündən vermə qəm!»

Bu yanıqlı mahnı onun kövrəlmiş qəlbinin tellərini oynatdı. Bir an içində xəyalından min arzu gəlib keçdi... Budaqdan kəhrəba kimi sapsarı bir yarpaq qoparıb, tozunu təmizlədi. Qoynundan ağ dəsmala bükülü şəkli çıxartdı. Hər ikisini dəsmala büküdü. Sanki ürəyindəki dərdi yox eləmək üçün dərindən köksünü ötürdü. Gözünü bir nöqtəyə zilləyib, öz könlüylə danışmağa başladı: «Suren «hədiyyəmi» alacaq. Şəkildən başa düşəcək ki, daha mən onu sevmirəm, şəklini geri qaytarıram. Yox, yox! Elə düşünməz. Deyəcək ki, saxlaya bilmir, başqa ələ keçməsindən qorxur. Təəccüblənib özü-özünə sual verəcək: «Bəs bu sarı yarpaq nə üçündür?» Özü də cavab verəcək: «Siranuşun məhəbbətini bu yarpaq kimi saraltmışam».

Ürəyindən müxtəlif fikirlər, arzular gəlib keçən Siranuş dərbəçəyə tərəf addımladı. Lakin, yenə dayanıb fikrə getdi: «Bəlkə, mən yaxşı iş görmürəm? Bəlkə, o, məni sınayır? Ah, bəlkə də... Bəlkə də, gözü başqasını tutub, bəlkə məni atama görə istəmir? Axı mən onları bərk bərk sevirəm. Yox, yox, şəklini özünə verəcəyəm. Qoy o məni bu qədər əzab-əziyyət içində öldürməsin...».

Siranuş dəsmalı qoynuna qoyub, bağçadan çıxdı. Balkona qalxmaq istərkən, addım səsi eşitdi. Dönüb geri baxanda, Sureni həyətdə gördü, yerində donub qaldı. Ani tərəddüddən sonra, sevinclə Surenin qabağına qaçdı.

- Nə yaxşı bizə gəlmisən, Suren?! – deyə təəccüblə soruşdu. Sevindiyyindənmi, həyəcandanmı gah qızardı, gah saraldı. Bağçada düşündükləri alt-üst oldu...

- Atan evdədirmi?

- Evdə heç kim yoxdur. Vəfasız, səni çoxdan görmək istəyirdim.

Suren onun əsmər sifətindəki, qapqara məxmər kimi gözlərindəki təşvişə etina etmədən:

- Mən Baqrat «ağanı» görməyə gəlmişdim, - dedi, - təəssüf ki, evdə yoxdur... Bəs hara gedib?

- Köysənə, indi gəlib çıxar. Atama nə sözün var? Mənə deməzsən?

Suren cavab vermədi. Qız, Surenin onlara gəlməsindən və ciddi sortusualından şübhələndi: «Bəlkə atamla savaşımağa gəlib? Axı, sözləri heç düz gəlmir. Bəlkə, özü elçiliyə gəlib?» Siranuş onun nə məqsədə gəldiyilə çox maraqlandı. Amma cəsarət edib, evə dəvət eləmədi: atası, qardaşı gəlib Surenin otaqda görsəydilər, qalmaqla düşərdi. O, fürsəti də əldən vermək istəmirdi: ürəyindəkilərin hamısını söyləmək istəyirdi. Bu məqsədlə onu, söhbət eləmək üçün bağçaya dəvət elədi. Fikirləşdi ki, atası, qardaşı evə gəlsələr, Suren bağçanın o biri qapısından çıxıb gedə bilər, heç kəs onu görməz, heç bir şübhə də yaranmaz.

- Gəl gedək bağçaya.

Suren onun təklifini qəbul eləmədi.

- Yaxşı, Baqrat «ağanı» sonra görərəm! – deyə çevrilib getmək istədi. Siranuş ağzını doldurub, «niyə tez gedirsən?» demək istəyirdi ki, Suren darvazadan bayıra çıxdı. Siranuşu fikir aldı: «Axı, ona nə olub? Niyə mən onun gözündən düşmüşəm? Ah. O nə qədər soyuq və insafsızmış!.. Gərək şəklini buradaca özünə qaytaraydım... Yox, qaytarmayacağam, bu saat cırıb atacağam». – Əlini qoynuna saldı, lakin darvazanın dalında eşidilən səs-küy onun əlini boşaltdı. Qapının dalında durub deşikdən bayıra baxdı. Baqrat, Qrikor və Suren danışdılar.

- Mən sizə sözümü dedim... - Suren Baqrata bir kağız verdi: - Oxuyun, əməl eləyin!

Baqrat kağızı bərkdən oxudu: «Mahalın, torpağının çoxu erməni və müsəlman mülkədarlarının, dövlətlilərinin əlindədir. Ancaq özləri əkib-biçmirlər. Başqalarını qul kimi işlədirlər. Torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilər dilənçi halına düşübdür. Yoxsullar, torpaqsızlar, əkməyə yer, otunu biçməyə biçənək istəyir. Zəngəzur qəzasında təşkil edilmiş Kəndli Komitəsi bu tələbi yerinə yetirməyi öz öhdəsinə götürmüşdür. Ona görə, komitə sizə təklif edir: özünü yalnız bir parça torpaq götürüb, qalan yerlərinizi danışıqsız olaraq, Kəndli Komitəsinin ixtiyarına verəsiniz. Təklifi qəbul etməsəniz, kəndlilər torpaqlarınızı zəbt etməyə ixtiyarlı olacaqlar!»

Kağızı oxuyub qurtaran Baqrat böyük həyəcanla:

- Bunu kim təklif edir? – deyə qışqırdı. – Demək, mənə hərəkət-zorba gəlmək üçün səni bura vəkil göndəriblər. Əlim-ayağım dəyməmiş, çıx get! – Kağızı cırıb atmaq istədi, lakin atmadı, hirsə əzib ovcunda saxladı, sonra cibinə qoydu.

Suren soyuqqanlıqla cavab verdi:

- Orda yazılıb: Kəndli Komitəsi təklif edir. Onun qərarı qətidir. Sizə xəbərdarlıq edirəm: kotanızın payız şumu eləməyə çıxmayacaq. Özünü hansı

yeri götürəcəyinizi üç günün müddətinə mənə bildirməsəniz, bütün yerləriniz zəbt ediləcəkdir.

- Belə təklif sarsaq, qudurğanlıqdır. Allaha and olsun!.. – Baqrat yumruğunu yuxarı qaldırdı. Qrikor onun qolundan yapışdı. Suren kefini pozmadı.

Siranuşun rəngi ağardı. Dava düşəcəyindən qorxdı. Qrikor Baqrata bir az geri çəkib Surendən soruşdu:

- Bu təklif tək Baqratadır, ya necə?

- Hər ikinizə. Bütün mülkədarlara.

- Atan Armenakın mənimlə şərikli yeri yoxdur. İtil gözümün qabağından, gic soldat! Yoxsa... - Baqrat yenə dartındı.

Qrikor onu Sureni vurmağa qoymayıb:

- Dayan, ay Baqrat! – dedi, - məsələni yerli-yataqlı öyrənək. Bu fikir kimin başından çıxıb, bilmirəm, bir az naşı adammış. Məsələ burasındadır ki, sən gərək Baqrat ağanın dərzlərini köyşəndən aparanların ağzına vuraydın. Amma, özün gəlib boz-boz torpaq davası eləyirsən. Nə eybi var, sözdür də, beyninə düşüb, deyirsən. Ancaq, bu sözü əvvəlcə musurmanlara deyin, torpağı əvvəlcə onlardan alın, sonra ermənilərlə danışarsınız. Axı eyibdir, bala! Keşiş Mesrop həmişə deyir ki, gərək adamda millət qanı, millət təəssübü olsun. Get, bala, get, xatanı şəkili Atakişinin, Əmirin üstünə tök. Başa düş ki, sənə qalan özününkü olacaq. Erməni ermənilə bu dillə danışmaz!

Suren istehzayla güldü, sonra ciddi dedi:

- Baqrat da, Hacı Atakişi də, sən Qrikor da, Əmir də yoxsullara yadsınız. Bizim tələbimiz hamınızdandır, bütün mülkədarlardandır. Bildinizmi? Təklifi yerinə yetirin! – Suren tez aralanıb getdi.

- Gör nə günə qalmısan, a başı daşlı, ocağı sönmüş! – deyə Baqrat iki əlli başına qapaz vurdu. Uzun, qara Buxara papağı keçdi gözünə. – Bu Samvel harda qaldı, gəlib bu it balasının bağırısaqlarını çölə tökmədi! – Baqrat yandığından, acığından yenə başına qapaz vurdu. – Zəmanə oğraş zəmanəsi oldu. – O, papağını düzəldib, məyus halda fikrə getdi.

- Özünü döyməklə sənə rəhm eləmiyəcəklər. Yekə kişisən. Gəl bəri, keşişi çağırtdıra, görək məsləhəti nədir. Bəlkə işi dava-dalaşsız yoluna qoyaq.

Qrikor Baqrata qolundan tutub evə tərəf çəkdi. Siranuş özünü göstərməmək üçün onlardan qabaq qaçıb balkona çıxdı.

Comərd, Vahan və Sergey dülgərxanada oturub, Kəndli Komitəsinin az vaxtda gördüyü və görəcəyi işlər haqqında danışdılar. Comərd, Qiyasın başına gələn əhvalatı söylədi. Kəndli Komitəsinin bu üç üzvü Qiyasın evinin yandırılmasını, Hacı Atakişilərin qisas almaq məqsədilə etdikləri xain bir hərəkəti kimi qiymətləndirdilər.

Danışqı gələcək işlərin taktikası, istiqaməti haqqında gedəndə, Sergey ürəyində dedi ki, «Comərdlə Vahan düz deyirmiş: mülkədar torpaqlarını eyni vaxtda bütün kəndlərdə zəbt etmək hələlik mümkün deyil. Hər bir addımı atanda şərait, imkan və qüvvə nəzərə alınmalıdır».

Onlar bugünkü iclaslarında siyasi-təbliğət, kütləvi-izahat işinin daha da qüvvətləndirilməsini, Erməni Milli Şurasının məqsəd və xətt-hərəkətinin ifşa

olunmasını lazım bildilər. Şahmərdan qayıdandan sonra, kəndlərdəki vəziyyət və görülən işlər haqda Bakı Fırqə Komitəsinə geniş məlumat yazmağı qərara aldılar.

Səbirsizliklə gözlədikləri Suren gəldi. «Təklifnaməni» verdiyini, Baqrat və Qrikorla olan danışığı komitə üzvlərinə söylədi.

Kəndli Komitəsinin «təklifnaməsini» alan iki mülkədar o günü təşvişdən rahat ola bilməmişdi. Həmin gün keşişi kənddə tapa bilmədiklərindən, daha da narahat olmuşdular.

Keşiş Erməni Milli Şurasının ətrafına adam toplamaq üçün kəndlərə getmişdi. Nəhayət, iki gündən sonra Əngələvidə qayıdan Mesropu, Baqrat evinə çağırmış, Surenin verdiyi «təklifnaməni» ona göstərüb, nə etmək lazım olduğunu onunla məsləhətləşmişdi. Söhbətdə Qrikor və Samvel də iştirak eləmişdi. Çox danışdıqdan sonra, Karonun üstünə belə bir məktub yazmağı qərara almışdılar:

«Tiflis

Erməni Milli Şurasının üzvü
cənab Karo Hambarsumyana!

...Sisiyan kəndlərində, xüsusən, bizim Əngələviddə böyük narahatlıq törəndiyini sizə məlumat verməyi lazım bilirik. Kəndlilər biz mülkədarların üzünə ağ olmağa, sözü müzdən çıxmağa başlayıblar. Gör iş hara çatıb ki, biçilmiş dərzləri köyşəndən, özbaşlarına evlərinə aparırlar. Bizim hədə-zorbamıza heç əhəmiyyət vermirlər. İki gün bundan əvvəl bolşeviklər «Kəndli Komitəsi» adından, torpaqlarımızdan əl çəkməyi bizə rəsmi təklif ediblər. Adamı yandıran odur ki, bizim axmaq ermənilər – Vahan Qazaryan və Suren Poqosyan musurmanlara qoşulublar; amma musurman dövlətlilərinə belə təklif eləmirlər. Müxtəsər, vəziyyətimiz çox xarəbdır. Torpaqlarımızın bu gün, sabah zəbt olunacağından, özümüzə də bir xətər yetiriləcəyindən qorxuruq. Ona görə, bizim kəndə təcili silahlı qüvvə göndərməyinizi xahiş edirik.

Sizə böyük hörmətimiz var. Əngələvidli Baqrat Xaçaturyan və Qrikor Atanesyan.

28 sentyabr, 1917-ci il».

Axşam saat səkkizdir. Surengilin evində şirin söhbət gedirdi. Comərd, Vahan və Sergey də burda idi. Onlar öz evlərinə qayıtmayıb, Baqratin «təklifnaməyə» verəcəyi cavabı gözləmək üçün Əngələviddə qalmışdılar. Baqrat gərək cavabı sabah verəydi.

Comərdin yanında oturub qəlyanını tüstülədən Armenak üzünü evin bucağında, ocağın qırağında oturmuş arvadına tutub:

- Araksi, orda nə eləyirsən? – dedi, - bir az əlli ol, acıq.

Araksi ərinə cavab verməyib, başıyla onu yanına çağırırdı.

Armenak gülə-gülə:

- Ay arvad, him-cimini başa düşmürəm, - dedi. – Nəyin var, gətir, sıxılma.

- Bu kişi məni biabır eləyir, - deyə Araksi ortalığa dəstərxan açdı. – Qonaqlarımız da elə biləcəklər ki, mən çörəyimə qıymıram. Amma...

Armenak onun sözünü kəsib dedi:

- Amması odur ki, ortalığa mən deyən donuz kababı gətirə bilmirsən, hə? Eybi yoxdur. Fikir eləmə, arvad! Musurmanlar deyər: «Vardan verən utanmaz, yoxdan verən dəlidir». Bir də bunlar qonaq deyillər, özümüzünkülərdir.

Araksi mis boşqablarda paxlalı yarma çəkməsi və çəşir şorbası gətirdi.

- Surenlə Vahan bir yesin, - deyə Armenak boşqabın birini onların qabağına qoydu. – Biz üçümüz də bir yeyək. Sergey, Comərd, götürün, başınıza dönüm.

Hamısı yeməyə başladı.

- Sağ ol, ay Araksi xala, qəribə bişirmisən, - deyə Comərd xörəyi tərifləməyə başladı. – Paxla da ki, lap ləzzət verir.

Armenak barmaqlarının arasından yarması tökülən yekə tikəni ağzına qoydu, çeynəyə-çeynəyə dedi:

- Bəli, paxla ləzzətli paxladır. Bunun toxumunu mənə dostum verib... - Armenak Nəbidən paxla toxumunu necə aldığını və necə əkib, becərdiyini söylədi.

Süfrəni ortalıqdan yığışdıran Anahid gülə-gülə:

- Mən heç utanmıram, - dedi. – Qonaqlarımıza tut qurusundan çay verəcəyəm. – O, dəstərxanı aparıb, podnosla çay gətirdi.

Vahan:

- Surenin toyunda dadlı-dadlı şeylər yeyərik, - dedi, - indi tut qurusuyla çay içmək də bəd olmaz.

- Eh, a Vahan qardaş, Surenə də toy eləyə bilmədik, - deyə Araksi köksünü ötürdü. – Vallah, arzumuz gözümüzdə qaldı. Hanı bizdə o baxt ki, oğul toyu görək...

- Bəli, elə mənim arzum da ürəyimdə qaldı, arvad. Deyirdim oğlum prontdan gələr, əl-ələ verib işlərik, güzəranımızı yaxşılaşdırırıq. Mən də onu evləndirib, nəvə sahibi olaram. Mən deyən olmadı. Davada, odun alovun içindən çıxdı, burda təzədən oda düşdü. Kəndə gələndən Baqratla tutaşdı. Onun da ki, qızı bunu istəyirdi... Düzü, Baqratın qızını almasına mən heç bənd olmuram. Musurmanlar deyər, taylı tayını tapmasa, günü ah-vayla keçər. Babımızı tapsaq yaxşıdır.

- Qız indi də Sureni istəyir, fikrindən dönməyib, - deyə Anahid yerindən dilləndi. – Ancaq günah mənim qardaşımdadır. Vallah, mən hər şeyi burda açıb deyəcəyəm. Qoy qonaqlarımız da bilib, məsləhət versinlər.

- Yaxşı, yaxşı, dilotu yeməmişən... - Suren bacısına acıqlandı. – O, mənim tayım deyil.

Qardaşının evlənməsini ürəkdən istəyən Anahid dilini kəsmədi. Siranuşun Sureni dəlicəsinə sevdiyini, lakin Surenin ona məhəl qoymadığını söylədi.

Comərd:

- Aha, mən heç bunu bilmirdim, - dedi. – Sonra gülə-gülə əlavə elədi: - Demək, Surenin bizdən gizli işi də varmış! – Sənin xətrin üçün, Anahid, mən də sonra Surenlə danışaram.

Söhbət bu barədə qızıışdığı zaman, bayırdan səs eşidildi:

- Suren! Ay Suren!

Suren tez həyətə çıxdı, o saat da Şahmərdanla içəri girdi. Şahmərdan salam verib, çiyindəki böyük xurcunu evin aşağısına qoydu, hamıyla görüşüb oturdu. O, Comərdin dalınca gəldiyini söylədi. Halbuki, Şahmərdan başqa məqsədlə bu gecə yarısı Əngələvidə gəlmişdi. Ancaq işi konspirativ saxlamaq üçün belə deməli idi...

Gecə saat on ikiyə az qalırdı. Dülğərxanada tüstülənən çırağın ətrafında oturmuş beş bolşevik yavaşdan söhbət edirdi. Şahmərdan Bakı proletariatının 27 sentyabrda başlanmış yeni, qüvvətli ümumi tətilindən ətraflı məlumat verdi. Bakı firqə komitəsindən aldığı mübariz göstərişləri yoldaşlarına çatdırdı. Xurcunu açıb gətirdiyi qəzetləri, kitabları, şapiroqrafı və sairə təlimat materiallarını göstərdi.

Şahmərdanın gətirdiyi siyasi ədəbiyyatın tezliklə kəndlilər arasında yayılmasını qərara aldılar.

Şahmərdan, Vahanla Comərdin Bakı firqə komitəsinin sərəncamına çağırıldığını və mütləq sabaha yola düşməli olduqlarını söylədi.

Danışiq gecə yarısına kimi çəkdi.

Neçə gündən bəri Qiyasla Yusifin müalicəsilə məşğul olan həkim Arakel Lalayans və Comərd evin bir tərəfində söhbət edirdilər.

Lalayans bu gün gedəcəkdi, ona görə söhbət uzanmadı. Növrəstəni yanına çağırıb, xəstələrə necə qulluq eləməyi öyrətdi, sonra ayağa qalxdı. Növrəstə onun dava-dərman olan balaca əl çamadanını gətirib verdi. Həkim xəstələrin yanına gəlib gülə-gülə:

- Bir neçə gündən sonra gələcəyəm, - dedi. – Amma, o vaxta kimi gərək ayağa durasınız... Mənim əlim dəyən xəstə çox yata bilməz. Bu qaraqaş, qıvrımbaş oğlan gərək lap tez sağalsın...

Lalayans hamıyla görüşüb, qapıya tərəf yeridi. Comərd bu qoca və insanpərvər həkimi təşəkkürlə həyətdən yola salıb qayıtdı. Bir azdan sonra Şahmərdan içəri girdi. Comərd çamadanını yığışdırmağa başladı. Növrəstə soruşdu:

- Əmi, hara yığışırsan?

- Səfərim var.

Şahmərdan xəstələrin yanına gəlib, keflərini soruşdu.

- Növrəstə, mən Bakıya gedirəm. Qağam gələndə deyərsən ki, iş belə düşdü, onu gözləyə bilmədim. Ancaq, narahat olmasın, özünü gözləsin, başa düşürsənmi nə deyirəm?

Comərdin Bakıya qayıtması haqda qabaqcadan evdə heç bir söz-söhbət olmadığı üçün, birdən-birə yola düşməsi Növrəstəni çox narahat eləmişdi. Ona görə kədərli halda soruşdu:

- Nə zaman qayıdacaqsan, əmi?

- Onu deyə bilmərəm, çalışacağam ki, tez qayıdım. Fikir eləmə. – O, Növrəstənin sıxıldığını görüb, zarafatla dedi: - Daha nişanlın yanındadır, niyə sıxılırsan? Bu dəfə qayıdandan sonra, toyunuzu eliyəcəyəm. Daha evdə qalıb un çuvalına tay oldun, bəsdir. Hə, belə! – Comərd xəstələrə yanaşdı. – Mənim əzizlərim, siz də salamat qalın. Qiyas, sıxılma. Qəza kişi başına gələr. Qoç döyüşməsə, kəlləsi bərkiməz.

- Mən əmioğlumu evimizə aparacağam, - deyər Qumru köksünü ötürdü. – Siz də narahat olursunuz, dolanışığınız da...

Şahmərdan onun sözünü kəsib dedi:

- Dolanışıqdan ötrü fikir eləmə, Qumru bacı. Atam inəyimizi satmağa aparıb, pulumuz olacaq.

Comərd Yusifə tərəf əyildi:

- Mənim yaralı aslanım! – deyə gözlərindən öpdü. – Mən gəlincə sağalıb ayağa durmasan, əmin olmayacağam, ha! – Comərd əlini çox istədiyi qardaşı oğlunun qıvrım saçlarına çəkdi. – Səni bu dəfə Bakıya apara bilmədim, gələn dəfə aparacağam.

Comərd dikəldi. Yusif ona heç bir söz demədi, lakin qəhərləndi. Gözlərini bir neçə dəfə yumub, açdı. Kirpiklərinin ucunda balaca, ağ muncuq kimi görünən göz yaşı yanaqlarına sıçradı.

Comərdi yola saldılar. Şahmərdan Qiyasın yanında oturdu. Bakı fəhlələrinin tətildən, mübarizəsindən ona danışmağa başladı.

Hacı Atakişiyə Əmir son zamanlar həmişə bir yerdə olur, bir yerdə düşünür və öz işləri üçün tədbir arayırdılar. Qiyasın evini yandırtmaqla «qələbə» qazanmış və bundan şirnikmiş mülkədarlar bu gün də bir yerdə idilər.

Hacı Atakişi Fatını çağırırdı, yangın barədə kənddə nə danışıldığını soruşdu. Kəndə hər xəbəri hamıdan qabaq özü yayan və bir casus kimi hər sözü dolayı yollarla başqalarının ağzından qapan Fatı, bu barədə heç bir şey deyə bilmədi. Ancaq onu söylədi ki, camaatın Qiyasa yazığı gəlir. Onun evini yandıranın dalınca danışib, söyürlər. Cəmərd üç gün bundan əvvəl kənddən harasa gedib.

«Sirrin» açılmamasından, Comərdin kənddə olmasından xoşhal olan mülkədarlar, elə həmin gün ikinci tədbir haqqında düşündülər. Əmirin fikrincə, indi də Comərdin, ya Şahmərdanın evi yandırılmalı idi. Hacı Atakişi buna etiraz elədi. Səbəb gətirdi ki, onda sirr açılar, biz özümüz gözdən düşərik. İş gərək başqa cür olsun: gizli və ehtiyatla görülsün. Comərdi və Şahmərdanı meydanda tək qoymaq, sonra üstlərinə düşüb nəfəslərini kəsmək üçün, qol-qanadlarını qırmaq lazımdır. Ona görə də zərbəni bu dəfə Niftinin başına endirmək əlverişlidir. Məsələn, malını oğurladıb lüt-üryan qoymaq. Deyir: birənin qabığını aldın, canını aldın.

Onlar qəti qərara gəlməyib, mübahisə etdikləri vaxt, müəllim Rüstəm daxil oldu. Hər ikisi səsini kəsdi. Müəllim Hacı'nın səhhətini soruşub oturdu. Hacı Atakışi gülə-gülə dedi:

- Söhbətinin üstə gəlib çıxmısan, mirzə Rüstəm. Elə indicə Əmir də, mən də deyirdik ki, iş kasıblıqda, varlılıqda deyil, adamın gərək əsli-nəcəbəti olsun. Elə sənin özün yoxsul bir kişinin oğlusan. Amma rəhmətlik atan mərdimazar deyildi. Gözü-könlü tox adamdı. Üzünə demirəm ha, canın üçün, atana oxşamısan. Bayaqdan Əmirə deyirdim ki, mirzə Rüstəm cavan olsa da, kamil adamdır, ağsaqqal adamdır. Nədən ki, qohumlarının nalayiq, xatakün işlərinə qarışmırsan.

- Bəli, bəli! – deyə Əmir başını tərpətdi. – Kişinin əsl-i-kökü var axı! Daha Qiyas kimi zırrama deyil ki... Evinə çağırıb ata kimi ona söz deyirsən, yazda

əkməsi üçün yer boyun olursan, gedib səni camaat arasında itdən düşmüş eləyir. Adamın ki, dərrakəsi olmadı, heç...

Müəllim onların bu təriflərinə əhəmiyyət vermədi, papiros yandırır damağına aldı və mülayim bir səslə dedi:

- Mən elə Qiyas barədə danışmağa gəlmişəm. Vəziyyəti ağırdır. Bir tərəfdən yanması, ikinci tərəfdən ehtiyac onu əldən salıbdır. Ona əl tutmaq lazımdır. Mən bu sözü hər ikinizə deyirəm.

Hacıyla Əmir bir-birinin üzünə baxdı.

- Mən hamıya əl tutmuşam. Amma, Qiyasa kömək eləmiyəcəyəm. Kilsədəlində mənim haqqımda dediyini özün bilirsən. Utanmır, hələ bizdən köməklik də istəyir. Mənim...

- O istəmir, Hacı, - deyə Rüstəm onun sözünü kəsdi. – Mən özüm gəlmişəm. Yıxılanı qaldırmaq lazımdır. Yandırılmış evinin əvəzinə ona bir koma tikmək vacibdir.

- Onun evini yandıran tiksən, Hacıya nə borcu qalıb?

- Əmir kişi, mən ikinizin də xətrini istəyirəm, hörmətinizi saxlayıram. Amma...

Əmir yerindən dilləndi:

- Onu bilməyən, Əlinin qəzəbinə gəlsin. Elə biz də sənin xətrini istəyirik.

Hacı dedi:

- Mən səhərdən ağzımda bir Quranlıq söz dedim ki, xətrin yanımızda əzizdir. Amma, mirzə Rüstəm, bu barədə üz vurma, nədən ki, ürəyimi sındırıblar. Əmir kişi, sən də, bəlkə, mən də düz danışmıram. Mən ona ev tiksəm, deyərlər ki, Qiyasın qara damını yandıran Hacıdır. Allah bilir ki, bu işdən mənim xəbərim yoxdur.

Əmir dinmədi, başıyla Hacıнын sözünü təsdiq elədi.

Müəllim dedi:

- Mən kənddə qalmaqala, ikitirəliyə razı olmamışam, həmişə istəmişəm ki, hamı mehriban dolansın...

Hacı onun sözünü kəsdi:

- Olmazsan axı! Niyə də olasan? İndi, mirzə Rüstəm, sən onu öz qohumlarından soruş, də! Comərdlə Şahmərdan bir fəsad dağırcığı olublar. Acığına da gəlməsin, mən sözü qırmızı deyənəm, bir toq-lənət olub keçiblər camaatın xirtdəyinə...

- Elədir, elədir, - deyə Əmir başını tərpətdi. – Müəllim onların başına bir ağıl qoysa, yaxşı olar.

- Mən ölüm, Əmir, sən dayan, mən elə mirzə Rüstəmə giley-güzarımı eləyim. Onlar kəndə gələndən niyə bizimlə düşüncüblər? Niyə hər yerdə bizim peyimizi vururlar. Adama acıq gələn odur ki, sənin yeznən Nəbi də, bu ağsaqqal çağında özünü qoşub onlara, mənə badalaq atır. Daha mən köhnə palan içi tökməyəcəyəm. Hamısını özün bilirsən. Nəfti Comərdin öyrətməsilə məni vurub kərziyə zol uzatdı, dinmədim. Qiyas da ona qəhmər çıxdı, ağzımı açıb danışmadım. Dedim, Allah şeytana lənət eləsin. Onları da yoldan çıxardılar. Mən qanı qanla yumaq istəmirəm. Özləri sonra peşman olurlar.

- Onda nakişilik olardı. Axı, sən Hacı Atakişisən... Uşaq-muşağa baş qoşmayacaqsan ki... - deyər Əmir gülümsündü.

- Mirzə Rüstəm özü başa düşəndir. Onların cilovunu çəkib, yerlərində oturdu.

Rüstəm papirosunun kötüyünü buxarıya atdı, əlini uzun bıqlarına çəkib, nə isə fikrə getdi. Aralığa sükut çökdü.

- Niyə dillənmirsən, mirzə? – deyər Hacı Atakişi aralığa söz atdı. – Yoxsa beysab danışırım, pis söz deyirəm?..

- Bir az vəziyyətlə hesablaşmaq lazımdır, Hacı. Görürsünüz zəmanə dəyişilib. Mən sizin xeyrinizi deyirəm.

- Başa düşmədim, yəni nə xeyrimizi?! Zəmanə dəyişilib, dəyişilsin, adamın üzü dönməsin. Bir də mirzə, bu zəmanəyə bir təhər çəkən olacaq, ya yox?..

- Mən belə görürəm ki, buynuzsuz qoçlar, indi buynuzlulardan qisas almaq istəyirlər. Siz...

- Başa düşdüm, başa düşdüm! – deyər Hacı Atakişi müəllimin sözünü yarımçıq qoydu. – Belə çıxır ki, biz buynuzlu qoç olmuşuq, Nifti-mifti, Qiyas-miyas buynuzsuz. Sən müəllim Rüstəm də bizi qorxudursan? – Pərt olmuş Hacı Atakişi səsinə qaldırdı. – Mən buynuzumla kimin qarnını deşmişəm? Kimin toyuğuna daş atmışam. Bəlkə, təzə xəbər var, de biz də bilək. Əmir kişi, belədir, ya mən səhv eləyirəm?

- Düz deyirsən, örtülü bazar, dostluğu pozar. Bəlkə, müəllim elə söz eşidib ki, bizim xeyrimizədir.

- Camaatın ağzını yummaq olmaz. Özünüz də eşitməmiş olmazsınız. Deyirlər, Qiyasın evinin yanmasında Hacı Atakişinin əli var.

Hacı Atakişi hirsləndi:

- Səndən başqa bu sözü deyənə atası tünbətün olsun. Ay bietibar dünya! – O, əlini dizinə çırpdı. – Xeyrimdə, şərimdə məclisimin yuxarı başında oturan müəllim üzümə qarşı gör nələr deyir?!

- Hirslənmə, Hacı, mən eşitdiyimi dedim. – Rüstəm ayağa qalxdı. – Bir də fikirləşin, elə eləyin ki, nə şiş yansın, nə kabab. Xudahafız!

Müəllim getdi. Hacı Atakişi təəccüblə çiyinini atıb, Əmirdən soruşdu:

- Müəllimin belə gəlib getməsindən ağlın nə kəsdi? O, bizdən söz alırdı, ya hədə-qorxu gəlirdi?

- Nə bilim, Allah sənə də xasiyyətini kəsib. Tez özündən çıxırsan. O da sənə üçün Qiyas deyil ki. Belə adamlarla pişiyim-pişiylimlə dolanmaq lazımdır.

- Yox, Əmir, yox! Mənim pişiyim-pişiylimlə işim yoxdur. Qorxan gözə çöp düşər. Hardan incəldi, ordan kəs! – Hacı Atakişi yerdən qalxıb, qapıya tərəf getdi, Fatını yanına çağırırdı. Acıqlı-acıqlı dedi:

- Niyə yalan danışırısan, Fatı?

- Mən nə yalan danışmışam, Hacı?

- Bəs, deyirdin Qiyasın xarabasını kim yandırdığını bilən yoxdur. De görüm, bunu kəndə kim yayıb, müəllim hardan bilir?

- Müəllim? – Fatı qaşlarını dartıb güldü. – Müəllim deyər də. Elə bilirsən, o bu evə havayı gəlib, gedir! Onun da umacağı var...

Hacı Atakişi qışqırdı:

- Nə umacağı? Mənimlə ev şərikidir, bəyəm? Elə hamı məndən umur. Mən milyon üstə oturmamışam ki?!

Fatı Hacıya göz vurdu:

- Sonra deyərəm, Hacı! Fərmanın canı üçün, onu bil ki, məndən söz çıxmayıb. Adam da evinin sirrini özgəyə verər!

Hacı Atakişi Fatının göz vurmasından başa düşdü ki, Əmirin yanında demək istəmir.

- Get, Fərmana de, Əhmədi də götürüb yanıma gəlsin. Abbasəli də Əngələviddən gəlmədi, görək nə xəbər gətirir?

Fatı getdi. Əmirlə Hacı Atakişi yenə söhbəti davam etdirdilər. Hacı düşünürdü: «Görəsən müəllimin məndən umacağı nədir?!»

Fatı heç bir yerə, hətta, on addımlıq qonşuya da, təzə paltar geyməmiş getməzdi. O, həmişə deyərdi: «Gözəllik ondur, doqquzu dondur. Təzə paltar adamı cavan göstərir, yaraşıqlı göstərir».

Fərmanın dalınca Əhmədgilə getmək üçün, yaxşı geyinmək istədi. Təzə sandığı ciringiltilə açdı. Qırmızı güllü, sallamalı çəpgənini, ətəyi sarmalı, yaşıl qanovuz köynəyini, qollarının ağzı gen, büzməli, yaşıl məxmər küləcəsini, hələ bir dəfə də geymədiyi satın tumanını götürdü. Tumanı götürüb baxdı, əlini qırçınlарının üstünə çəkib boyuna tutdu. Qaşlarını dartıb, gülə-gülə dedi:

- Nə uzundur, nə gödək, lap boyuma görədir. Bənəvşə də yaxşı tikib. Zəhmət çəkib iş düzəltdiyimə görə, Fərman da mənə layiqli xələt alıb.

Fatı geyindi. Aynanı götürüb üzünə baxdı. Yanaqlarına ənlіk sүrtүb qızartdı. Sağına, soluna baxıb dedi:

- Mənim indi təzə gəmindən nəyim əskikdir. Amma kimə deyim ki, yaşımın əlli olmasına baxmayın? Məndə on beş yaşlı qızın həvəsi, ürəyi var. Vallah, oğlanların ürəyinə elə bir od salaram ki, qıyamətə kimi sönməz...

Fatı evdən çıxmaq istərkən, Zöhrə gəldi.

Fatı onu altdan yuxarı süzüb:

- Mən gedirdim, sən də gəldin... - dedi. – Sənin işini mən görürəm. Fərman ağası Əhmədgildən çağırmaq lazımdır. Hə, de görüm, nəyə gəlmişən? Özü də mısımrığınyı niyə sallamısan, ay qız? Dəryada gəmin-zadın qərq olmayıb ki?

- Yanına məsləhətə gəlmişəm, Fatı xala.

- Nə məsləhətə? Bundan sonra məsləhəti də, söz-söhbəti də Fərmanla elə. Daha mənim yanıma niyə gəlirsən?!

- O məni adam yerinə qoymur. Nə deyirəm, qulaq ardına verir. Sən ona de ki, bu işi üzə salsın. Camaat bilsin ki, mən Hacı Atakişinin gəliniyəm. Fatı xala, yoxsa mən el içində biabır olaram, məni daşqalaq elərlər...

Fatı istehzayla güldü:

- Bəli də, iş işdən keçəndən sonra, Zöhrə gəlin köçmək istəyir. Mən tələsirəm. Get ananla məsləhətləş.

- Anama heç bir söz deyə bilmərəm, məni öldürər, ətimi şişə çəkər.

- Nahaq yerə deməmişən, nahaq yerə də qorxursan.

- Axı sən dedin, heç kəsə bir söz danışma. Məni sən bədbəxt elədin, sən!

Fatı ona əyri-əyri baxdı.

- Qızın həyasızlığına bax ha! Üstümə şər də atır. Mən sənə neyləmişəm?! Xoşun yoxdu, qələt iş tutmayaydın. Çıx bayıra, çıx, tələsirəm. Bir də, belə sözlərdən ötrü yanıma gəlmə.

Zöhrə qapıya tərəf gedib, dayandı. Ağlaya-ağlaya Fətiyə yalvardı. Fəti onun qolundan tutub çölə itələdi. Qapını bağlayıb getdi.

Zöhrə anasına gözü yaşlı görünmək istəmədi. Evin dalına keçdi. Gərmə qalağının böyründə oturub dizlərini qucaqladı. Fətinin bugünkü rəftarı onu sarsıtmışdı. Elə bil ki, bütün dünya başına fırlanırdı. «Axı, dörd ürəyimi yedi, bədbəxt olduğumu anama danışımı? Yox, danışmayacağam. Yenə Fərmanı görüb yalvaracağam».

Zöhrə belə fikirləşdiyi vaxt, Tamaşa qalaqdan gərmə aparmaq üçün gəldi. Zöhrəni başı aşağı oturmuş görüb soruşdu:

- Zöhrə, burda niyə oturmusan?

Zöhrə qəfil səsdən diksindi. Başını yuxarı qaldıraraq anasını gördü. Ona elə gəldi ki, anası onun dərini bilib, dalınca gəlmişdir.

Tamaşa qızının yanında oturdu.

- Yoxsa o Bənəvşə qarı səni döyüb, danlayıb?

Bulud kimi tutulmuş Zöhrə ürəyindəkini dilinin ucuna gətirib qaytardı.

- Yox, məni danlayan olmayıb. Ürəyim bulanır, gözüm qaralır. Burda oturmuşam ki, hava vursun.

- Özünü soyuğa vermişən, bala, - deyərək Tamaşa əlini onun kürəyində gəzdirdi. – Bəlkə başqa naxoşluğun var? Məndən gizlətmə. Axır zamanlarda gözümə çox bikiyə dəyirsən. Gün-gündən də sozalırsan. Dur, mən də gərmə götürüm, gedək evə. Yer salım, yat.

Anasının mehribanlığından Zöhrə daha da kövrəldi, özünü saxlaya bilməyib ağladı.

- Niyə mənim atam yoxdur, ana? Niyə mən başqalarının qapısında yetiməm, ana! – deyərək başını Tamaşanın köksünə söykədi.

Ana qızının dağınıq saçlarını oxşaya-oxşaya təsəlli verməyə başladı. Sonra qolundan tutub evə apardı.

...Abbasəli Əngələviddən qayıtmışdı. Axşam Hacı Atakişilə Əmirə danışmışdı ki, Baqratla Qrikorun vəziyyəti yaxşı deyil. Şəkidə olduğu kimi, Əngələviddə də kasıblar dövlətliklərin üzünə ağ olurlar. Açıqdan-açıq torpaq tələb edirlər və heç kəsdən də qorxmurlar. Öyrəndiyimə görə, başqa kəndlərdə də vəziyyət belədir. Şələkli Mqo kəndliləri mülkədarların üzünə qaldırmışdır.

Abbasəlinin gətirdiyi xəbər Hacı Atakişini, Əmiri təşvişə salmış, ürəklərində intiqam hissini daha da coşdurmuşdu. Onlar əvvəlki fikirlərində bərk dayanmışdılar: Niftinin mal-heyvanını oğurlatmaq!

...Fərman və Abbasəli Hacı Atakişidən göstəriş alıb, otaqdan çıxdılar. Onlar Əhmədin gəlməsini gözləməli idilər. O, gələnə kimi, Abbasəli öz evinə getdi. Fərman o biri otağa keçdi. Xəncərini taxçadan götürüb, belinə bağladı. Zöhrə əlində yuyulmuş qab-qacaq içəri girdi. Nimçələri, kasaları rəfə düzdü. Fərmana tərəf gəlib:

- Xəncərini bağlayıb hara gedirsən? – dedi.

Sualına cavab almayan Zöhrə bir də soruşdu. Fərman etinasız cavab verdi:

- Qulaq kəsməyə, qorx ki, bir gün sənə də qulağını kəsəm!..

Zöhrə ona lap yaxın durub, gülə-gülə dedi:

- Zarafat eləmə, düzünü de, qağa. E... eh mən elə tez-tez çaşıram. Axı, indi qağam deyilsən. Üç aydır... - Zöhrə sözünün dalını deyə bilmədi, həyasından utanıb, əlilə üzünü tutdu. Sonra bir söz demədən, Fərmanın arxalığının, gümüş kəmərin altında büzülən yerlərini çəkib düzəltməyə başladı.

- Çəkil o yana görüm, sən atanın ərvahı! – Fərman onu sözündən kənar elədi. Xəncəri siyirib, itiliyini barmağıyla yoxladı və yenə şaqqıltıyla qınına saldı. – Abbasəli niyə yubandı, - deyə qapıya sarı getdi.

- Sənə sözüm var, dayan! – deyə Zöhrə onun əlindən tutub, ürəyini boşaltmaq istədi: - Bəs nə vaxta kimi gözləyəcəyəm?.. Niyə bu gün-sabaha salırsan? Mən də özümə görə bir adamam... Axı, niyə məni el içində xar eləyirsən? İşimizi niyə qurtarmayırsan?

Fərman onun ağzını əydi: - Niyə-niyə eləmə, nə iş?

- Bilmirsən? Toyumuzu, deyirəm, dayna... Mən istəyirəm ki, Hacı Əminin, Bənəvşə xalanın qabağında bir gəlin kimi qulluq eləyim. Amma sən hər şeyi gizlədə saxlayırsan. Mən istəyirəm anam sənə ona giyəv olduğunu bilsin. Onda Bənəvşə xala ilə anam savaşmazlar, mehriban dolanarlar.

- Danışmağa daha başına söz qəhətdir? – deyə Fərman onun gözlərinin içinə baxdı. O ala gözlər Fərmanı daha cəlb eləmirdi. Fərman qızın məsum baxışlarında dərin bir məhəbbət duyduca da, acı-acı gülüb dedi:

- Tələsmə, Zöhrə xanım, tələsmə!

- Axı, mənim halım xarəbdir. Deyə bilmirəm. Fərman, başa düş... Halım xarəbdir...

- Məni anlamaz yerinə qoyursan, axmağın balası! – Fərman əlini onun əlindən çəkdi. Qapıya tərəf addımlarkən, Zöhrə onu getməyə qoymadı.

- Niyə yaxamdan əl çəkmirsən? – deyə Fərman onu geri itələdi.

Zöhrə səndələdi, sonra özünü düzəltdi. Fərmanın göy mahud çuxasının ətəyindən yapışdı. Özünü şirin göstərmək üçün gülə-gülə:

- Qoymayacağam gedəsən! – dedi, - mənə söz ver ki, toyumuzu eliyəcəksən.

- Mənim zurna-balaban çaldırmaqla aram yoxdur. Bu da sənə cavabın! İtil get cəhənnəmə!

Zöhrə bir an fikrə getdi, sonra başını qaldırıb dedi:

- Mən toyu onun üçün istəyirəm ki, hamı bizim ər-arvad olduğumuzu bilsin. Mən deyirəm biabır olmayaq.

- Necə? Ər-arvad? Daha dəlinin başında palıd ağacı bitməz ki... Bir də belə söz desən, özünü ölmüş bil!.. Sürük burdan!

Zöhrə, ürəyindən ox kimi keçən bu sözlərdən bir an nə edəcəyini, nə deyəcəyini bilmədi. Fərman çuxasının ətəyini dartıb onun əlindən çıxartdı. Əlini qapının dəstəyinə atdı, Zöhrə onun qabağına keçib, qollarını yana açdı, yol vermək istəmədi. Fərman çəkməsinin burnuyla Zöhrənin qarnına bir təpik vurdu. Zöhrə ufuldayıb qarnını tutdu, sonra yazıq-yazıq dedi:

- Sən məni söy, döy, öldür, amma öz balana rəhmin gəlsin.

Fərman çiyinini qısdı. Zöhrənin üzünə baxıb-baxıb təəccüblə dedi:

- Hansı balama? Sən dəli olmusan, nədir? İt küçüyü!

- Mən boyluyam, Fərman! Mən ana olacağam, sən ata.

- Kəs səsini! Mən ata olmayacağam. Görəsən hansı dərədə qələt eləmişən, indi qüsul suyunu mənim başıma tökmək istəyirsən. Səni yoldan çıxaranı tapacağam. Mənə Hacı Atakişi oğlu Fərman deyirlər! Mənim evimdə bic uşağa yer yoxdur.

- Sən danışığı bil, Fərman!

- Dilini kəs! Eybinə kor ol, otur aşağı. Yoxsa bu saat səni doğram-doğram elərəm. – O, xəncərini siyirdi. – Nacinsin qızı, nacins! Uşaq-muşaq nədir?!

Zöhrəyə elə gəldi ki, Fərmanın danışığı, hərəkətləri zarafatdır. Onu yoxlamaq üçün qəsdən qorxudur, ağzına gələn deyir, təhqir edir.

- Mən indi sənə ixtiyarındayam. Nə deyirsən de, nə istəyirsən elə, amma mən düzünü dedim. Fərman, heç bir ata...

Fərman ona danışmağa imkan vermədi:

- Bax, belə eliyərəm, - deyərək Zöhrənin başını-gözünü yumruğa doladı.

Zöhrə yenə dillənmədi. O, bilirdi ki, ər arvadı döyər, söyər, sonra da barışar.

- Həyasız, qarnındakı bicin səsi bu evdə eşidilsə, özünü ölmüş bil!

Fərmanın danışdıqlarının doğru olmasına Zöhrədə daha heç bir şübhə qalmadı. O hər şeydən betər, ismətinə əlindən almış Fərmanın şərindən sarsıldı. Bu işlərin bəisi Fatını, onun cinayətlər yuvası olan evinin daş-divarlarını şahid çəkmək istədi. Dünyada ən dərddli və bədbəxt bir adam kimi ağlayıb, dənizlər qədər göz yaşı axıtmaq, Fərmanı fikrindən daşındırmaq istədi. Ayaqlarına sərilib, yenə yalvarmağa başladı. Ürəyi daşdan da bərk olan bu mülkədar oğluna heç bir söz təsir eləmədi.

Əhmədin səsi eşidildi:

- Ay Fərman, eşiyə çıx!

Fərman qapını qəzəblə çırpıb getdi.

Qaynanmış samovarı Hacınin otağına aparan Fatıya pilləkənin dibində rast gəldi. Əyilib onun qulağına pıçıldadı:

- Get, boğazıma bağladığın o zibili dilə-sözə tut, yaxamdan əl çəksin. Yoxsa əlimdən xata çıxar.

Fatı yavaşca soruşdu.

- Zöhrəni deyirsən?

- Bəs iti deyirəm? – Sənə demişdim ki, onu həmişəlik mənə calayasan?! Bir iş idi, düzəldtin, elədik, qurtardı getdi. Başa düşdün? De ki, qır-saqqız olub mənə yapışmasın. Bir təhər elə, evdən başını ək.

- Bu iş çətindir. O, boyludur, Fərman ağa!

- Mənə borcu qalmayıb, boyludur, boysuzdur... Dilini işə sal, fənd-felini işlət. Onu başqasının boğazına bağla!

- Ə, qurtar axı, qara Fatını görməmişən? Bəri gəl! – deyərək həyətin ortasında duran Əhməd, Fərmana müraciət elədi.

Abbasəli evdən çıxdı. Fərman Fatıdan aralandı. Hər üçü getdi.

Fatı bir qədər fikirləşəndən sonra: «Əhmədin özünü yaxında qoyub, uzaqdan adam niyə axtarıram?» - deyərək yuxarı qalxdı.

Zöhrə başı gicəllənə-gicəllənə, ayaqları bir-birinə dolaşa-dolaşa balkona çıxdı. Bumbuz olmuş bədəni əsirdi. Axşamın qaranlığında həyətdə göz gəzdirdi, o

yana, bu yana baxdı, heç kəsi görmədi. Fikrində tutduğunu yerinə yetirmək üçün imkan vardı. Çox da uca olmayan məhəccərin yanına gəldi. Əlini dirəyə atıb, məhəccərin üstünə qalxmaq istədi. Sanki uzaqdan gələn bir nida balkona, kəndə, dağlara-daşlara və onun öz qəlbinə qədər yayıldı: «Ana, mənim günahım nədir? Axı, mən hələ dünya üzü görməmişəm». Zöhrəni xəyalına gələn bu səs vahiməyə saldı. Bütün bədənini bir uçunma, bir həyəcan sardı. Dünya gözündə bir heçliyə çevrildi. Bu an ona təsəlli verən yalnız ölumdü; o, sanki deyirdi: «Bütün əzab, əziyyətdən, təhqirlərdən, göz yaşlarından sənin canını mən qurtaracağam, Zöhrə, mən!»

Ümidini hər şeydən üzmüş bu bədbəxt insan özünü ikinci mərtəbədən atmaq üçün məhəccərin üstünə qalxdı.

Niftinin evinin yanındakı təpənin aşağısında üç kölgə göründü. Abbasəli, Fərman və Əhməd ayın batmasını gözləmək üçün orada oturdular.

Şəki çayının qıjıltısından başqa, sərin payız gecəsində heç bir səs eşidilmirdi. Bu ahəngdar səs elə bil ki, kəndin daha dərin yuxuya getməsi üçün layla çalırdı.

- Mən Hacı əmini mömin bir adam hesab eləyirdim, elə bilirdim ki, o, oğurluq etmə diş batırmaz, - deyə Əhməd yavaşdan dilləndi. – Yoxsa, ona qoçlar gətirərdim ki, ha, quyruğu üç pud. Elə bu saat tövlədə buynuzu burma beş gəcim var. Yaydan saxlamışam. İkisini böyük mərcanlılardan çırpışdırmışam, üçünü də kürdmahmudlulardan. Fərman, o günü kəsdiyim qomral erkəyi də qaraxanbəylilərdən o söz... Ət mənim canımdır. Allah mənim bir günümü ətsiz eləməsin. Hə, mən beləyəm: bir gün bozartma yeyirəm, bir gün küftə, bir gün qovurma, bir gün kabab. Amma təndirdə bişən çölmək bozbaşının ləzzəti başqadır!

- Ə, di bəsdir, az yekəqarın olduğundan danış!

- Mən ölüm, Fərman, Abbasəliyə de: o günü bizdə yediyin kabab necəydi? Həzrət Abbas haqqı, mən onun bir tikəsini bir oğula verməzdim. Köpək oğlunun erkəyində qara tikə yoxdu, başdan-başa şəhrə yağ idi.

Fərman güldü:

- Elə yağlı ət yeməkdən peysərin sığa peysərinə dönüb də. Qorxuram, şişəsən, dama da yerləşməyəsən.

Abbasəli:

- Yavaş danışın! – dedi. – Eşidən olar.

Əhməd başını onlara tərəf əyib dedi:

- Kişinin peysəri yoğun olmasa, iş görə bilməz. Mən hər çiyində bir qoç, əlli verst yol gedərəm, heç yorulmaq bilmərəm. Amma sən, Fərman ağa, bir arıq çəpişi beş addım apara bilməzsən. Çünki səndə can qalmayıb. Sərçə kimi bir şeyсэн. Zöhrə xanımın da sineyi-səndanına yatandan sonra, burnunun ucu lap nazilib...

- Nə Zöhrə, nə danışırısan? – deyə Abbasəli sual verdi. Fərman Əhmədin yanını basdı. Əhməd Abbasəlinin bu «sirri» bilmədiyini başa düşüb, sözü azdırdı:

- Heç, bizim bu cavan oğlanın Qarakilsədə bir aşnası var. Hərdənbir onunla söhbətə gedir...

Fərman bu barədə danışığı tamam kəsmək üçün dedi:

- Mən ölüm, Əhməd, yaşından bəri nə qədər mal-qoyun oğurlamısan?
 - Onda gərək bığlarımın tükünü sayam, çünki hər tükümdə bir qoyunun yağı var...

Əhməd güldü. Fərman da özünü saxlaya bilmədi.

Abbasəli dilləndi:

- Ə, adamsınız, sizə dedim axı qəlbidən danışıb, gülməyin.
 - Abbasəli, yoxsa, qorxursan ki, adam gələ, işimiz baş tutmaya? Qorxma, mənim əlimdən fələyin də yaxası qurtara bilməz. Niftinin şuşbuynuz öküzünü çoxdan gözaltı eləmişdim, amma qonşuluqda eybimə gəlirdi, əl qatmırdım. İndi ki, o, Comərdə, Şahmərdana qoşulub, Hacı'nın qabağına daş yombalayır, mən də bildiyimi elərəm. Qoy altda qalanın canı çıxsın. Şişbuynuz öküzün ətinə yeyərik, gönündən çıxar geyərik. Bəli...

- Əhməd, ərşdən-gürşdən danışma. Hünərini bu gecə göstərərsən, - deyə Abbasəli onun sözünü kəsdi. – Qalxın ayağa, ay Qızılqayanın dalında gizləndi. Fərsəti əldən vermək olmaz.

Onlar yerlərindən durdular. Əhməd qabağa düşdü, Abbasəlilə Fərman onun dalınca; bir neçə addım dinmədən getdilər. Niftinin evinin yanına çatanda dayandılar.

- Bəlkə evini də yandıraq? – deyə Əhməd pıçıldadı.

- Yox, yox, Hacı nə deyib, elə eləməliyik. Bəri gəlin. Malını oğurlamaq da, bir qisasdır.

Onlar ayaqlarının ucunda yeriyyə-yeriyyə evin ətrafına dolandılar. Heç kəsi görmədilər. Darvazanın yanına gəldilər. Əhməd əvvəlcə yavaşdan, sonra güc verib darvazanı itələdi, açılmadı. İçəridən bağlanmış qapının sürməsinə geri çəkib açmaq üçün əlini iki taylı darvazanın arasından bir təhər içəri saldı. Lakin əli sürməyə çatmadı. Qolunu çıxardıb dedi:

- Mən nə desəm, siz də o cür eləyin. Fərman, bax, o tərəfdə durub yola baxsın, gələn olsa, fiştıriq çalsın. Abbasəli, sən də darvaza açıldıqdan sonra, dayanarsan ev qapısının ağzında. Bayıra çıxan olsa, xəncərini salarsan işə. O ki, qaldı mənə, özüm bilirəm. İndi yat ayağımın altında!

Fərman göstərilən yerə gedib, bir çuxurda çöməldi. Əhməd Abbasəlinin belinə çıxıb, darvazanın başına dırmaşdı. Ayaqlarını darvazanın kəmərlərinə qoyub, ehmalca həyətdə düşdü. Sürməni geri çəkdi. Həyətin bir tərəfindəki gərmə qalağının içində yatmış Topuş hənirtiyə qalxdı. Hürə-hürə həyətdə çıxdı. Əhməd tövləyə yaxın gedə bilmədi. Darvazanı açıb bayıra çıxdı. Topuş onun dalınca gedib həyətdən çıxdı. Əhməd cibindən bir parça ət çıxarıb kənara tulladı. İt qaranlıqda yeri iyləyə-iyləyə əti qapdı, ağzına alıb evin dalına getdi.

Abbasəlilə Əhməd həyətdə girdi. Abbasəli evin qapısının ağzını kəsib, xəncərini əlində hazır tutdu. Əhməd tövlə qapısını açmaq istədi. Cibindən bir qom açar çıxarıb hamısını bir-bir qıfıla saldı, lakin açarın heç biri düşmədi. Özüylə götürdüyü lomu cəftəylə qıfılın arasına salıb, gücü gəldikcə qanırdı, nə cəftə yerindən çıxdı, nə qıfıl açıldı. Xeyli əlləşdi. Tərini silib, nəfəsini dərdi. Abbasəli asta-asta ona yanaşıb qulağına pıçıldadı:

- Bəs niyə qurtarmayırsan, vaxt keçir, dan yeri indi sökülər axı!

- Bu saat açacağam, sən öz yerinə get! Cəftə, qıfıl çox möhkəmdir.

Abbasəli çəkilib getdi. Əhməd lomu salıb, qapını dabanadan çıxararaq, yana itələdi. Belini düzəldib, dərindən nəfəs aldı. Tövləyə girib şam yandırdı. İçəridə bir öküzdən və onun yanında yatmış düyədən başqa heyvan yoxdu. «Yaxşı tüncü əti var» - deyə ayağıyla tərpedib, kövşək vuran düyəni durğuzdu. Öküzün başından çatını açmaq istədi. Öküz neştər kimi iti, şiş buynuzlarını ona tərəf yönəltdi, elə bil Əhmədlə hölləşəcəkdi. Əhməd nə qədər çalışdısa, çatını onun boynundan açma bilmədi. Öküz Əhmədi buynuzlayıb yaxına qoymadı. Əhməd hirsləndi. «Mən belə tərs heyvana rast gəlməmişəm», - deyə şamı axurun içinə qoyub, xəncərini sıyırdı, çatını keşəvənddən kəsdi. Öküz tövlənin o biri başına qaçdı. Əhməd onu qabağına qatıb, bayıra çıxartmaq istədikdə, öküz yad adamdan ürkdü, lakin başqa tərəfə qaçmayıb, Əhmədin üstünə hücum elədi. Əhməd bu dəli heyvanın buynuzlarından, dırnaqlarından canını qurtarmaq üçün geri çəkildi. Öküz ona təzədən hücum eləyəndə, Əhməd tez yana çəkilib, xəncəri onun böyrünə soxdu. Heyvan böyürüb, şappıltıyla yerə yığıldı. Əhməd düyəni tövlədən çıxartdı. Abbasəli ona yaxınlaşdığı zaman, bir-birinin dalınca iki dəfə fiştırtıq səsi gəldi. Düyənin ayağıyla qaçıb canlarını qurtara bilməyəcəklərindən, onu həyətdə qoyub, tez çıxdılar. İməkləyə-iməkləyə Fərmanın yanına getdilər.

Fərman o tərəfdən gələn adamı göstərdi. Gözə görünməmək üçün divarın dibinə sinib, nəfəslərini içəri çəkdi.

Dan üzü sökülür, hava ağarırdı. Onlar Əngələvid tərəfdən gələn Niftini tanıdılar.

Nifti darvazadan içəri gircək, oğrular bellərini əyib qaça-qaça getdilər.

Nifti düyəni həyətdə görəndə arvadının dalınca danışdı: «Zalımın qızı, bu heyvanı niyə bayırda qoyub! Yaxşıdır ki, qurd-quş dağıtmayıb, oğrular aparmayıb...».

Nifti düyəni tövləyə salanda, qapının yerindən çıxarıldığını görüb heyrətləndi. Oğru gəldiyinə şübhəsi qalmadı. Evin qapısını döydü, arvadı qapını açdı, çirağı götürüb tövləyə gəldilər. Gölməçə bağlayıb laxtalanmış qanı, buynuzunu yerə söykəyib can verməkdə olan öküzü gördükdə, elə bil ki, ər, arvadın ürəklərini çəkib çıxartdılar. Arvad üz-gözünə əl atdı. «Səni görüm ləyən-ləyən qan qusasan, ay mənim töyləmi yaran, heyvanımı bu günə qoyan!» - deyə ağladı. Nifti öküzün başını qaldırdı, lakin öküz başını saxlaya bilmədi. Nifti varı-yoxu bir öküzünün boynuna bıçaq çəkməyə qıymadı. Yarasını sarımaq istədi, amma gec idi: öküzün nəfəsi kəsilmiş, gözləri ağara qalmışdı...

Nifti dərindən köksünü ötürdü:

- Bəli, düşmən məndən də qisasını aldı. Bəs bu quduz dəymiş Topuş hardaymış?

Ərlə arvad çox məyus halda tövlədən çıxıb iti axtarmağa başladılar. Qalağa, samanlığa, toyuq damına baxdılar. Nəhayət, evin dalında, çəng olmuş, dişləri kilidlənmiş Topuşu tapdılar.

- İtə də zəhər veriblər! – deyə Nifti ev-eşiyinin vəfalı gözətçisini itirdiyinə təəssüf elədi və qəhərləndi. Onun qəzəb, kin dolu səsi, hələ yuxudan oyanmamış kəndə yayıldı:

- Olsun, Hacı Atakişi, biz yenə üz-üzə gələcəyik!..

- ...Elə özünü atmaq istəyəndə, onu haxladım. Dedim, ay qız, dayan! Küləcəsinin ətəyindən tutub, geri çəkdim. Məhəccərin üstündən düşürtdüm. Qız özündən getdi, bu il ölmüsən, bildir. Üzünə su çilədim, qolunu-qıçını ovdum. Haçandan haçana özünə gəldi, üzümə baxıb, gözünün yaşını ələdi. Dedim: ay bala, bircə dərdini de görüm, sənə nə olub. Daşdan səda gəldi, ondan gəlmədi. Apardım evə. Yalvardım-yaxardım, axırda dərdini açıb dedi. Elə bil, üstümə qaynar su tökdülər. Ağlım başımdan çıxdı. Bu necə ola bilər?! Qardaş, bacı?! İstədim döyəm, lap boğub öldürəm, amma qolum qalxmadı. Ana ürəyidir, dayna! İş belə yöndəmsiz olub, Bənəvşə! Fərman eldən dışqarı iş görüb. Camaat bilsə, vAllah, bizi daşqalaq elər. Allah şeytana lənət eləsin. İş-işdən keçəndən sonra, daha mən nə deyim, gerek onların tezliklə toylarını eliyək. Yoxsa, Arazı da bağlasan bu biabırçılığı təmizləməz.

Döşək yununu gah didən, gah uzun bir çubuqla cırpan Bənəvşə cavab verdi:

- Mən bu işə qarışmıram.

- Niyə qarışmırsan? Biz günüyük. Aramızda hərdənbir söz-söhbət də olur, dalaş-döyüş də. Amma bundan uşaqlarımıza nə var. İkimiz də ana və qaynana təkin, işi öz yöndəminə qoysaq yaxşıdır. Yoxsa, yaxamızı kənara çəksək, olmaz ki... Onların əzabını, dərd-sərini yenə gerek biz çəkək...

- Eldən dışqarı iş görməmişəm ki, dərd çəkim. – Bənəvşə ağzını büzüb, üzünü o yana tutdu.

- Ay arvad, mən sənə söz deyirəm, üzünü niyə o yana tutursan? Sən istəyirsən ki, mənim qızım biabır olsun? Bədbəxt olsun? Bir də, Fərmana ondan gözəl qız almayacaqsan ki! Özün bilirsen, Zöhrə fağır, dilsiz-ağızsız uşaqdır. Bir sözü iki eləyən deyil. Bundan sonra, bizim də aramızda artıq-əksik söz olmaz. Sən evin ağbırçəyi, mən də sənə kiçik olaram. Hə, nə deyirsən?

Tamaşanın xahişindən, yalvarışından yumşalmayıb, onun üstünə ayaq alan, özünü bir az da tox tutan Bənəvşə istehzayla gülüb dedi:

- Adəmdən xatəmə kimi görməmişik ki, qız anası oğlan anasına elçi düşsün. Mən istəyirəm elə bir qız gəlinim olsun ki, atasının qapısına gedəsən, yalvarasan, minnətçi düşəsən. Yoxsa, nə yoğurdum, nə yaptım, hazırca kökə tapdım... hm... Buna mən qol qoymaram! Ucuz ətin şorbası olmaz...

Bu sözlər bir ox kimi Tamaşanın ürəyini deşirdi, lakin o, günüsünün yanında alçaldığını bürüzə verməyib:

- Mənim qızım ucuz ət deyil, - dedi. – Nə olar atası, cehizi olmayanda. Yaxşı deyiblər: istədiyim ərim olsun, kol dibi evim olsun. Bir də, Allaha şükür, varımız, dövlətimiz bir mahalı saxlar. – O, bir an susub, yenə soruşdu: - Hə, Bənəvşə bacı, nə deyirsən? Məsləhətin nədir, Hacıya deyəkmi? Onu bilirəm ki, o da bu işə razı olar. Nədən ki, özü bir neçə dəfə mənə işarə vurub ki, «mən Zöhrəni evdən kənara buraxmayacağam. Elə oğul da mənimdir, qız da».

- Qoy əlimdə işimi görüm, sən Allah! – deyə Bənəvşə qaşqabağını tökdü. – O Hacı, o sən... İstəkli arvadısan, get nə danışırısan, danış. – Bənəvşə dodaq altından mırıldandı: - Anasından bal tutmuşuq, balasından da barmaq yalayacağıq. Dərənin adamı mənə qalıb, hm... Yaxşı işdir...

Bənəvşədəki sərt üzü görən Tamaşa fikrə getdi: «Ah, Zöhrə, Zöhrə! Günüm qaraydı, sən də lap qara elədin... Bu iş baş tutmasa, Fərman sənə sahib durmasa, dəli olub çöllərə düşərəm...».

Tamaşa ölçdü-biçdi, götür-qoy elədi. Qızının xoşbəxtliyi üçün canını verməyə hazır olan bu yazıq ananı Bənəvşənin çubuğunun səsi xəyalından ayırdı. Necə deyərlər, üzünə üz bağlayıb, bütün əhvalatı açıb deməyi, inadkar günüsünü yola gətirməyi qərara aldı.

- Bənəvşə, indi evdə bizdən savayı adam yoxdur. İkimiz də anayıq. Bu gün, sabah nənə olacayıq, nəvəmizi sən qucağından yerə qoyanda, mən götürəcəyəm, mən qoyanda, sən... İndi iş...

Tamaşa sözünü qurtarmamış Bənəvşə kəskin hərəkətlə üzünü ona çevirib dedi:

- Sənin nəvən kim olacaq, bilmirəm, amma mənim əvəzimdən danışma. Adam atı alar, sonra axurunu tikər. Dəryada balıq sövdasıyla işim yoxdur.

- Ay Bənəvşə, niyə özünü avam yerinə qoyursan. Belə onlar, bizsiz alışıb, verişiblər e...

Bənəvşə əlini saxlayıb, təəccüblə dedi:

- Nə? Alışıb, verişiblər? Mənim oğlum elə qələti eləməz. Başına qız qəhətdir, bəyəm, Zöhrəyə tamah salsın?!

O, əlini havada oynada-oynada sözünə davam elədi. – Bəh, bəh! Gəlinə bax, gəlinə! Anası saçımın bir tayını yolub, qızı da o biri tayını yolacaq. Anam, bacım, əlin yağlıdır, get başqasının başına çək.

- Yaxşı, Bənəvşə, o körpəyə kim sahib olacaq? Onun günahı nədir?

- Körpə kimdir, ay qız? – Bənəvşə ona tərs-tərs baxdı.

- Körpə kimdir? Yoxsa, ağlın başından çıxıb?!

- Zöhrə boyludur. Fərman yaxasını kənara çəkə bilməz.

- Ağzının sözünü bil, ay qız! Mənim oğluma şər atma!

- Fatıdan soruş. Aralarını düzəldən odur.

Bənəvşə çubuğu yerə qoyub, hirsli ayağa qalxdı.

- Mən, o, hüllükbaz, qara Fatının atasını qəbirdən çıxararam!.. Belə iş olar?.. Belə oyun olar?..

Bənəvşə tumanının ətəyini dəstələyərək, pilləkəndən tez-tez aşağı düşüb, Fatının dalınca getdi.

Balkonda tək qalmış Tamaşa əlini şappıltıyla dizinə çırpıb, öz-özünü danlamağa başladı:

- Boynunu fələk qırsın, canım! Mən niyə uşağa göz olmadım? Niyə qara Fatının evinə gedib-gəlməsinə razı oldum!

- Gəl, gəl! Sözünü onun üzün de! – Bənəvşə Fatının əlindən tutub çəkə-çəkə gətirdi. – Bax, açıq de görüm, niyə mənim oğluma qara yaxırsınız? Bu nə sözdür Tamaşa deyir?..

Hər ikisi oturdu. Aynanın qabağından təzə qalxıb gəlmiş Fatı, hələ sürməsi qurumamış kirpiklərini bir-birinə çalıb, qaşını oynada-oynada dedi:

- Nə olub ki, Tamaşa xanım?

- Onu sən özündən soruş. Hər şeyi sən bilirsən. Zöhrənin barəsində düzünü de.

- Hə, bilirəm, danmıram ki. Amma, sənə demirdim. Nə borcuma qalmışdı ki, ətlə dırnağın arasına girim. Bənəvşə xanım, Fərmanın əziz canı haqqı, işi çoxdan duymuşdum. Bakıdan bizə bir çeşməkli qonaq gəlmişdi ha, elə o zamandan. Əhməd ət doğrayırdı, Zöhrə də çay süzürdü. Gördüm elə kişinin qaşı-gözü oynayır. Arifəm axı. Öz ürəyimdə dedim: Allah sənə lənət eləsin, şeytan. Bu evli-eşikli kişi niyə gözünü bu qızın üzündən çəkmir? Sonra, Allah ölənlerinizə rəhmət eləsin, rəhmətlik anamın sözü yadıma düşdü, o deyərdi, kişilərin ağı gözlərində olar. Dedim, neyləsin, kişidir də, Zöhrə kimi gözələ bu şorgöz Əhməd necə baxmasın...

Tamaşa tez yerindən dilləndi:

- Ay qız, öz sözünü danış! Alt-üst vurma!

- Çağırırsınız, qoyun sözümü deyim. Hə, Bənəvşə bacı, onu deyirdim... O gündən göz qoydum, gördüm, Zöhrə saz kimi dınqıldamağa başlayır. Ev süpürür – oxuyur, qab-qacaq yuyur – oxuyur, nə bilim, evə girir – oxuyur, evdən çıxır – oxuyur. Özü də nə sözlər, necə sözlər, bizim kimi yekə arvadlar o sözləri ağzına almağa utanar. Siz göz qoyub, fikir verməmisiniz. İllahım ki, Əhməd bura gələndə, qızın çiçəyi çırtdayırdı. Mən arifəm axı!.. Beş gün belə, on gün belə... - Tamaşa onun sözünü kəsdi:

- Əhmədi-məhmədi bura çəkmə. Bildiyini de. Nala-mıxa vurma.

Bənəvşə özünü saxlaya bilməyib, yerindən dilləndi:

- Sən də dilini özündə saxla. Qoy kişinin qızı danışsın. Hə, dalını de, nə oldu?

- Mən bildiyimi deyirəm. Tamaşa xanım, niyə sözümü kəsirsən? – O, gözünü süzdürərək, Bənəvşəyə tərəf baxıb dedi: - Dalı nə olacaq ki, bir iki dəfə qızı Əhmədgildə gördüm. Babalı deyənlərin boynuna, ikisini bir yerdə Qızılqayanın ləməsində, Davlının baldırğanlığında görüblər. Özü də axşamçağı. Ta, nə deyim!.. Axşam ola, xəlvət yer ola... Heç odla pambığinki bir yerdə tutar...

Tamaşa yerindən partladı:

- Yalan danışırısan, həyasız! Qızıma şər atma!

Fatı kefini pozmadı, gülə-gülə sakitcə dedi:

- Tamaşa xanım, mənə həyasız deyir, desin, nə olar. Öz adını mənə qoyur. Bu ağbirçək vaxtında mənə yalan danışmaq nə yaraşır. Şər atsam, sən özünə ataram, qızını niyə deyirəm? Aşıq gördüyünü çağırar...

Tamaşa daha da hirsələndi:

- Kəs səsini, imansız! Zöhrə mənə hər şeyi danışib. Onu sən yoldan çıxartmışsan, bədbəxt eləmişən. Bütün kənd sən fəndini-felini bilir. Qoy mən də deyim barı. Ciyərimi yandırdın. Cavanlığından düz yolun adamı deyilsən. İsmayılın qızını bədbəxt eliyən sən olmusan, bunu hələ də kənddə danışirlər. Növrəstəyə çəngəl atdın – baş tutmadı, yaxşı ki, nişanlısı gəlib çıxdı. Ağzın hər yerdə yanandan sonra, mənim tifil balamı tora saldın. Qardaş dediyi Fərmanı ona ər elədin. Fərman da sənə, bax, bu əynindəki tumanı aldı. Ay namussuz, səni gora imansız gedəsən! Sən bu evdə qulluqçusan, yoxsa aradüzəldən, ara vuransan?

Fatı onun qabağından qaçmadı:

- Kiri-kiri! – dedi, - namuslu Tamaşa xanıma bax! Sən düzəməlli arvad olsaydın, öz ərini öldürtdürüb, bu Bənəvşə xanımın üstünə gəlməzdin.

- Ağzına qurban olum, düz deyirsən, o bu evə gələndən, mənim günüm qara olub.

İşin başqa rəng aldığını gören Tamaşa, heç olmasa, ürəyindəkiləri boşaltmaqla sakit olmağa çalışdı, lakin nə qədər elədisə, bacarmadı. Çiyinləri enib-qalxdı, sinəsi atlandı, hönkürtüsü balkonu götürdü...

Fatı üst-üstdən geydiyi tumanlarını dəyirman daşı kimi fırlada-fırlada pilləkəndən aşağı endi. Bənəvşə yunu yığışdırıb onun dalınca, qara dama getdi. Hacı Atakişi ilə Abbasəli həyətə girdi. Tamaşa göz yaşını silə-silə durub, getmək istərkən, Hacı Atakişi balkona çıxdı. Tamaşaya baxıb dedi:

- Nə olub, yenə gözünün zılığını axıdırsan?

Tamaşa cavab verə bilmədi, daha bərkdən hıçkırdı. Tez durub otağa getdi.

Hacı Atakişi Abbasəli ilə söhbətini qurtardı. Niftinin öküzünün və itinin öldürülməsi barədə kimin kənddə nə danışdığını ona xəbər verməsini tapşırdı.

Abbasəli getdi.

Kürəyini mütəkkəyə söykəyib, qəlyanını tüstülədən Hacı Atakişini fikir götürdü. Vəziyyətin getdikcə pisləşməsi onu narahat edirdi. Qiyasa və Niftiyə vurduğu zərbələrin əvəzini onların necə, nə zaman və harda alacaqlarını fikirləşirdi. Hələ ki, nə onun üstünə hücum edən vardı, nə də evini-eşiyini yandıran. Lakin fikir-xəyal onu gecələr də rahat yatmağa qoymurdu. Öz işi, vəziyyəti xarab olan Baqratdan ona dar gündə bir kömək olmayacağını yəqin eləmişdi. Ona görə də müsəlman kəndlərində, özünə arxa tapmağa qərar verdi. Sabah bu məqsədlə Qarakilsəyə, Ağüdüyə getmək fikrində idi. Ona elə gəlirdi ki, müsəlman kəndlərinin dövlətliləri sözü bir yerə qoysalar, cızıqlarından çıxan yoxsulların ağız-burunlarını əzişdirərlər, yerlərini özlərinə tanıtdırırlar.

Bənəvşə əlində podnos içəri girdi.

- Bənəvşə, çay gətirmisən?

- Hə, səhərdən çaysızsan. – Bənəvşə podnosu Hacı'nın qabağına qoydu, lampanın piltəsini yuxarı çəkib, ərilə üzbəüz oturdu.

- Gündüz gəldin evə, tez də getdin, sözümü deyə bilmədim, heç biabırçılıqdan xəbərin var?

- Nə olub?

- Bu qızılıqlı qızının əlindən kənddən-kəsəkdən qaçmalı olmuşuq... Lənət onu əkən ataya, doğan anaya!

- Yenə savaşırsınız? Mən evə gələndə ağlayırdı.

- Hə də, ağlayar. Özünü sənin yanında şirin salmaq üçün məndən də şikayət eləyər...

- Yox, heç bir söz deməyib. Mən də danışdırmadım, dedim günlər yenə saç yolması eləyiblər. Düzü, sizin rəftarınız məni təngə gətirib. Başınızı aşağı salıb, çörəyinizi yeyib, Allahınıza şükür eləmirsiniz.

- İş başqa cürdür, a kişi! Evin yıxılmasın sən, oturmusan burda, bilmirsən gözünün qabağında nə pəstahlardan çıxır!..

Bənəvşə gündüzkü əhvalatı danışdı. Hacı Atakişi qəzəbindən pələng kimi bağırırdı:

- Zöhrənin uşağı var? Fərmana da şər atır ki, ondandır? Hanı Tamaşa? Hanı onun namussuz qızı? Mən buna inanmıram. Onları bu saat çağır yanıma!

- Qonşuya gediblər. Qorxudan sənin gözünə görünə bilmirlər. İnanmırsan, Fatını çağırım, soruş. O, hər şeyi yerli-yataqlı bilir.

Bənəvşə gedib Fatını çağırdı. Fatı özünə xas olan məharətlə danışdı. Sonra, müəllimdən söz saldı. «Dünyada heç düz adam yoxmuş...» - deyə sözünü qurtardı. Hacı daha bərk hirsləndi. Fatıdan müəllim haqqında açıq danışmasını tələb etdi.

Fatı başını buladı, məsələni Bənəvşənin yanında demək istəmədiyini ona qandırdı. Hacı arvadını qəsdən, Fərmanı tapıb gətirməyə göndərdi.

- İndi de görüm, o müəllim mənə nə eləyib? Bu evə gəlib getməkdə, deyirdin, umacağı, təmənnası var. Nə istəyir? – deyə qəlyanın külünü nəlbəkiyə boşaltmışdı.

- Başına dönüm, Hacı, desəm qana-qovğaya düşərəm. Nədən ki, vAllah, üzüm ayağının altına, ər-arvadsınız. Mən birinə pislik eləyən, bais adam deyiləm. Qoy qalsın, Hacı, bir daş altdan, bir daş üstədən!..

Hacı Atakişi Fatının müəmmalı sözlərindən daha da şübhələndi. Fatıdan, bildiyini söyləməyi təkidlə tələb elədi. Fatı ayağa durdu.

- Görüm adam-zad yoxdur ki, - deyə qapıdan bayıra baxıb qayıtdı. – Amma, Hacı, sən olasan getdiyin Məkkə, bu sirri bir sən bil, bir mən, bir də üstdəki Allah. – O susdu, sonra dedi. – Yox, yox, qorxuram. Vallah... nə lazım! – Allah şeytana lənət eləsin...

Hacı Atakişi qışqırdı:

- Məni ələ salırsan? Bu saat de görüm, nə iş var?

- Hacı, zati qırış arvada gündə müzvrə yedirdəsən, al qumaş geydirəsən ha, yenə qədrini bilməyəcək. Hələ bu bir yana dursun, utanmazlıq da eləyirəm, dad gözü qızmışın, gözü dağınığın əlindən, o da ola bizim Tamaşa xanım...

- Tamaşa? Gözü dağınıqdır? Sən nə hünərlə bu sözü deyirsən?!

- Bayaq istədim ağzımı açmayam, üstümə çığırdın. İndi də... Yaxşı, demərəm, - Fatı durub getmək istədi. Hacı Atakişi qoymadı.

- Otur, mənim ürəyimə xal salıb hara gedirsən, de! Hər şeyi de!

- Nə deyim, Hacı, Allaha şükür, özün tükü tükədən seçənsən. İndi gör o nə qədər ustadır ki, hamının gözünün qabağında yüz cür pəstahlardan çıxır, özü də nə utanır, nə də qorxur. Hə, nə deyim, babalı deyənlərin boynuna, guya Tamaşa xanım müəllimə bir cib dəsmalı göndərib, içində də bir dişlənmiş alma...

- Dişlənmiş alma, hə? Yalan demirsən, Fatı? – Hacı Atakişi hirsindən əli əsə-əsə qəlyanını doldurmağa başladı.

- Düzdür, Hacı, mənim başımdakı papaq deyil, ləçəkdir, amma namusda özümü yüz kişiye bərabər qoymaram. Öz işinin üstünü ört-basdır eləmək üçün Fərman ağaya da şər atır. Allah bilir, bəlkə, qızını da müəllimin evinə özü aparıb-gətirir... Yoxsa, necə deyərlər: sən vurmadın, mən yıxılmadım... Zöhrə, sənin qızlığın, boyu dolu!.. – Fatı əlini qaldırdı: - Allah, itinəm, Allah! Bir gör o, qızılıqlı qızı bu ağsaqqal kişinin başına nə oyun açır!.. – Fatı susub, başını aşağı saldı.

Hacı Atakişi yerdə otura bilmədi. Ayağa durub, otaqda əsəbi halda gəzə-gəzə dedi:

- Niyə kırıyib, başını aşağı saldın? Daha nə bilirsen, hamısını danış! Ancaq düzünü danış. Bənəvşənin bundan xəbəri varmı?

- Yox, yox! Mən də axır günlərdə bilmişəm. Vallah, mən Tamaşanın yerinə əriyib yerə girirəm. Onun adı batsın. Bütün kəndin adını batırdı. Kənd cəhənnəm, sənin kimi kişini biabır elədi. Bulağa suya gedirsən, arvadlar Tamaşayla Rüstəm müəllimin barəsində pıçı-pıçı eləyir, yasa gedirsən, qonşuya gedirsən – söz-söhbət onlardandır. Bəziləri də deyir ki, bu işi Hacı özü də bilir, onun ailəsi də, amma qəsdən ört-basdır eləyirlər. Onu deyim ki, müəllimin dalınca da söyürlər. Deyirlər: Hacıya özünü dost kimi göstərir, amma, onun evinə pis niyyətlə gedib-gəlir... Daha nə deyim, ay Hacı... O günü naxırçı Gülməlinin arvadı Gileylə Qiyasın əmisi qızı Qumru bulağa gedirdilər. Mən də onların dallarınca qarabaqara, yavaş-yavaş addımlayırdım. Məni görmürdülər. Danışığılarına qulaq asırdım. Allah, itinəm, Allah, qulağım nələr eşitmədi! Gilə deyirdi ki, Fərman Növrəstəni çox gırrədi, bir şey çıxmadı. Amma, biz onlardan qisasımızı almışıq: gəlinimin dayısı, müəllimi deyirdi, e... Tamaşanı... - Fatı sözünün dalını deməyib, əllərini yenə yuxarı qaldırdı: - Allah, itinəm, Allah!.. Yanında da utanmazlıq eləyirəm, Hacı... Tamaşa xanım özü camaata yayıb ki, Hacı Atakişi yaxşı adamdır, çörəyimi verir, paltarımı alır, yetimimi saxlayır, amma, mənə ər deyil, qocadır, elə üstümdə bircə quru adı var. Öz ürəyimdə dedim: bıy, sənin yanların dəlinsin, Tamaşa! Heç adam da əri haqqında belə söz deyər?! Heç üzündə həya-abır yoxdur!..

Fatının sözləri Hacıның ürəyinə neşlər kimi batdı. Onun doğru danışdığına daha şübhəsi qalmadı. Çünki Tamaşa ərinin qocalığından, ona baxıb-baxmamasından Hacıның özünə də gileylənirdi.

- Hey gidi dünya! – deyə Hacı dərindən köksünü ötürdü. – Quşu gözündən vuran Hacı Atakişi, indi gör nə günə qalıb? Öz əyalım mənim düşmənlərimə satılıb. Neynək, fələyin çarxı indi tərsinə fırlanır. Amma, bu qoca Hacı Atakişi bir gün qara nər kimi qızacaq. O zaman, öz doğma balası da olsa, dizinin altına alıb, əzəcəkdir.

Qapı açıldı, Bənəvşə içəri girdi.

Söhbət kəsildi. Bənəvşə Fərmanı tapmadığını söylədi, sonra, çayı içilməmiş stəkanı apardı. Fatı onun dalınca çıxdı. Bir saatda sanki əlli il qocalmış Hacı Atakişi əlini altına söykəyib, fikirləşirdi: «Ürəyimə salınmış ləkəni necə təmizləyim?...»

Anayla bala bu axşam bir yerdə, otaqda yatmışdılar. Tamaşa sol qolunu Zöhrənin başının altına qoyub, sağ qolunu üstündən aşıraraq, onu bərk-bərk bağrına basmışdı. Payızın soyuq gecəsində ana balanın, bala ananın nəfəsilə qızıışmışdı. Dünyada heç bir şeylə əvəz edilməyən ana qoynunda bütün dərdlərini unutmuş Zöhrə çoxdan yuxulamışdı. Lakin Tamaşanın gözüne yuxu getmirdi. Nə üçün? Axı, gecə yarıdan keçmişdi. Bəlkə, hərdənbir qurcalanan Zöhrəyə soyuq dəyməsin deyə, üstünü basdırmaq üçün oyaq qalmışdı? Bəlkə, qızının körpə quzu kimi mışılıtsı onun yuxusunu qaçırmışdı? Bəlkə, o, bu qaranlıq və nədənsə vahiməli görünən otaqda qorxurdu, səhərin tez açılmasını gözləyirdi? Yox, bunlar səbəb deyildi. Onun kiçik ürəyində dağlar boyda üç dərdi vardı: Zöhrənin dərdi, onun hələ dünya üzü görməmiş balasının dərdi, öz dərdi.

Zöhrə yerində tərpəndi. Yuxulu-yuxulu başını götürüb, anasının sinəsinə, əlini isə üzünə qoydu.

Tamaşa qızının uşaq vaxtında elədiyi hərəkətləri xatırladı. Ehmalca-ehmalca onun saçını sıgalladı, başını lap ürəyinin üstünə qoydu.

Ana yenə yuxuya gedə bilmədi, hey fikirləşdi. Səhər açılan kimi qızını da götürüb Qızılığa, anadan olduğu kəndə getməyi qərara aldı.

Qapı yavaşca açıldı. Yerində səksənən Tamaşa:

- Kimdir? – deyə soruşdu.

Hacı Atakişi:

- Mənəm, qorxma! – dedi. – Kibriti yandırıb ona yaxınlaşdı.

- Uşaq yanımdadır, nəyə gəlmisən?

Hacı Atakişi ona tərəf əyilib, qulağına pıçıldadı:

- Narahat olma! Tövləyə deyəsən oğru gəlib. Dur, çırağı götür, baxaq.

- Bəs mən niyə? Nökərlər hanı?

Hacı Atakişi cavab verməyib, tez getdi. Tamaşa Zöhrənin başını, oyanmasın deyə, yavaşca köksündən götürüb, yastığa qoydu.

- Mənim yazıq balam, yat! – deyə qızının yan-yörəsini basdırdı. Könülsüz-könülsüz geyinib balkona çıxdı. Taxçadan çırağı götürüb yandırdı. Hacı Atakişi onu pilləkənin aşağısında gözləyirdi.

Hər ikisi tövləyə girdi. Heyvanlara baxa-baxa, böyük və uzun tövlənin başına çatdılar.

- Yox, yox, ay Hacı, oğru-zad gəlməyib, şükür, mallar öz yerindədir, gedək! – deyə Tamaşa geri qayıtmaq istədi.

Hacı çırağı ondan alıb, axur dirəyinin üstünə qoydu.

- Dayan, sözüm var! Sən gələndə Zöhrə oyaq deyildi ki?

- Yox, yazıq dərdədən, fikirdən yorulub, daş kimi yatıb. Hacı, bəs onların toylarını nə vaxt eləyirsən?

- Dünən bu barədə demisən, eşitmişəm. Öyrənmişəm ki, Fərmanın bu işdə əli yoxdur. Qızın saqqızını oğurladan sən özünsən.

- Nə danışırısan, Hacı, belə də iş olar? Ana balasını pis yola çəkər? Yalandır, inanma!

- Yalandır? – Hacı əlini atıb kürkünün altından xəncəri çıxartdı. – İndi düzünü sən de! Mənim irz-namusumu kimə oğurlatmısan? Mən həmin oğrunu axtarıram, dana, buzov oğrusunu yox!

Heyrətdən Tamaşanın gözləri alacalandı, bir an içində sifəti mum rəngi aldı.

- Hacı! – Hacı!..

- Mən altmış ildir Hacı Atakişiyəm. Adımı mənə öyrətmə. De, açıq de, görüm sənə müəllimlə nə alış-verişin, nə əlaqən var? Niyə bütün kənddə sənə sözün, söhbətin danışılır?

- Bu Fatının, Bənəvşənin uydurmasıdır, Hacı, inanma!

- Mən atama da inanmamışam. Ona inanmışam ki, mən sənə gözündə cin-şəyatin kimi, kaftar kimi görünürəm. Elədir, ya yox? Nə olar, qoy mən kaftar olum, xortdan olum, qoca olum, çopur müəllim sənə gözündə boylu-buxunlu, gözəl-göyçək olsun, cavan olsun...

Tamaşa dodaqları titrəyə-titrəyə:

- Bıy, Allah sən saxla! – dedi. – Bu şəri mənim üstümə kim atır?! Məni tövləyə bu sözləri demək üçün gətirmisən? Məni indiyə bəri tanımamısan, Hacı?

- Uzun danışma! De görüm, niyə mənim papağımı yerə soxmusan? Səni yolundan azdıran kimdir? Niyə mən sənin gözündə ilan, qurbağa şəklində görürəm?

- Mən yolumu azmamışam, Hacı, neçə ildir sənin külfətinəm, adıma güldən ağır söz deyilməyib.

- Yalan deyirsən! – Hacı Atakişi xəncəri ona endirəndə, tamaşa sol əlilə tiyədən yapışdı.

- Hacı, Hacı! Qurbanın olum, məndə heç bir günah yoxdur, ara sözüne inanma, Hacı!

Hacı xəncəri geri çəkdi. Tamaşanın əlindən qan axmağa başladı.

- Sənə, boynuna al deyirəm! – Hacı ikinci dəfə xəncəri endirəndə, Tamaşa sağ əlilə xəncərdən bərk-bərk yapışdı.

- Məni nahaq yerə öldürmə, Hacı! Balama yazığın gəlsin!

- Balama, balama! Gəzəyən qancığın, gəzəyən də balası olar! Düzünü de, namussuz, neçə dəfə müəllimin evinə getmisən? – Hacı Atakişi xəncəri yenə geri çəkəndə, Tamaşanın barmaqları arasından süzülən qan, yaşıl məxmər küləcəsini, yeri, ağ, qara cücəgözlü tumanını qırmızı rəngə boyadı. Bütün qüvvəsini toplayıb qaçmaq istərkən, Hacı Atakişi qaratikan kolu kimi onun qabağını kəsdi.

- Hara qaçmaq istəyirsən? Namussuz arvad!

Tamaşanın bədəni uçundu. Dodaqları daha bərk titrəyə-titrəyə yalvardı:

- Məni öldürmə, səhər hər şeyi açıb deyərəm.

- İndi de, bu saat de, ürəyim sakit olsun. – Balaca, qıyıq gözlərini qan örtmüş Hacı Atakişi xəncəri havada, düz onun ürəyinin üstə saxladı.

Tamaşa canını qurtarmaq üçün yalan danışmadı, ölüm anlarında belə, özünə ləkə vurmadı. Qanlı əllərini yuxarı qaldırıb:

- Pərvərdigara, səndən başqa mənim heç bir şahidim, pənahım yoxdur! – dedi, - mənim qanımı sən yerdə qoyma! Zöhrəmi sənə tapşırıram, ey gözə görünməz Allah! – O, bir an, rəhmsiz Hacıya və qanlı xəncərə baxıb: - Tfu sənin cəllad üzünə! – dedi. Girdən düşmüş qolları yanına düşdü. – İndi tez ol, məni öldür, bu əzabdan qurtarım. Ah, Zöhrə, Zöhrə!..

...Ürəyinə xəncər saplanmış ananın son sözü «Zöhrə» oldu.

Tamaşanın öldürülməsini hər kəsdən qabaq Fatı bildi. Hacı Atakişi Tamaşanı tikə-tikə doğrayıb, quyuya tökdükdən sonra, tövləyə tökülmüş qanı gecə yarısı ona təmizlətdi.

Fatı səhər tezdən Bənəvşənin yanına qaçıb, onu muştuluqladı. Bu xəbərdən sevinən Bənəvşe elə o saat sandığını açıb, təzə küləcəsini Fatıya muştuluq verdi.

Hacının tapşırığına görə bu faciə bir sirr kimi, ancaq ailə üzvlərinin ürəyində qalmalı idi.

Bu gün hava qaşqabaqlıydı. Hər şey bomboz görünürdü. Evlər, küçələr, ağaclar sanki ağlayırdı. Çəmən-çayır, dağ-dərə solğun və qəmgindi. Adama elə gəlirdi ki, bir də nə güllər-çiçəklər açılacaq, nə də bülbüllər, qaranquşlar,

bildirçinlər bahar eşqilə ötəcək. Günəş, gərdəyin dalından çıxmayan təzə gəlin kimi, buludların dalından çıxmırdı. Sanki o da, payızın girməsilə dəyişilmiş, odlu və mis rəngli şüalarını yer üzünə saçmaq istəmir, insanlara, təbiətə həyatverici hərərətini əsirgəyirdi.

Uşaqların xırmanlarda səs-küylə «artırma», «çilingağac», «qoşalbəndi» oynamaları, itlərin hürüşməsi olmasaydı, kənd bir qəbiristanlığı, bir xarabazarlığı xatırladardı.

Deyirlər, insan xarabalığı sevməz. Bəs çuxasının ətəkləri oktyabrın sərt küləylə yellənən Qiyas, bu səhər erkən xarabaya deyil, hara gedirdi?

O, gəlib yandırılmış evinin kalafası yanında dayandı. Kömür kimi qaralmış daş-divarlara xeyli baxdı. Daha da kədərləndi. Kalafanın içinə endi. Səadətini, taleyini axtarırmış kimi, hər yerə baxdı. Hələ də yanıq iyi gələn torpaqdan bir ovuc götürüb qoxladı. «Mənim ata yurdu külə döndərdilər!» - deyə bir ah çəkib, torpağı yerə atdı. Uçuq divarlara, künc-bucaqlarda qalaqlanmış torpağa, külə həsrətlə nəzər saldı. Axtardığı gözüne dəymədi. O, anasının yadigarı olan kəməri axtarırdı. Qiyas ən qiymətli şey sandığı kəməri xəstəlik yatağında da unuda bilmirdi. Ev yanmamışdan qabaq, sandığın harada qoyulduğunu fikrinə gətirib, yeri eşələməyə başladı. Torpağın içində əlinə nə isə bir şey dəydi. Dartıb çıxartdı. Bu kəmərdi. Qayıışı ovulub töküldü, əlində kəmərin ancaq qaş qaldı. O, qaralmış gümüş parçasını böyük sevincə çuxasının ətəylə sildi. «Heç olmasa anamın yadigarının bir parçasını tapdım» - deyə cibinə qoydu. Lakin anası elə bil ki, o saat onun gözüünün qabağında dayandı, sözləri ürəyində canlandı: «Mən öləndən sonra, kəmərimi oğlumun nişanlısına verərsiniz».

Qiyas böyük təsəlli tapmış kimi, kalafadan çıxdı, lakin evinin xarabasından da ayrılmaq istəmədi. Kənarda durub yenə kalafaya baxdı. «Mən təzədən necə koma tikəcəyəm?» - deyə fikrə getdi. Bu zaman iki bayquş divarın üstünə qonub, ulamağa başladı. Onların bədsuyum səsi Qiyasın tüklərini ürpətdi. Sarıqlı əllərini yuxarı qaldırıb havada yellədə-yellədə «qu, kiş! qu, kiş!» - deyə onları qovmağa başladı. Bayquşlar uçub getmədi. Qiyasa elə gəldi ki, onlar dil açıb bu saat deyəcəklər: «Biz bayquşuq, onlar dil açıb bu saat deyəcəklər: «Biz bayquşuq, xaraba aşıqıyıq. Ey bəni insan, sən bizi gülşənə qovsan da, getməyəcəyik. Sən öz intiqamını evini xarabaya döndərəndən al!.. Sən də Hacı Atakişinin evini yandır. Qoy bütün kənd xarabazarlıq olsun. Biz bunu istəyirik!»

Qiyas yerdən bir daş götürüb, «Qu, kiş!» - deyə atandan sonra, bayquşlar uçub getdilər.

Qiyas geri qayıtmaq istədi, bu zaman, hardansa bir mahnı səsi eşidib dayandı.

Yeridim, yeridim, yetə bilmədim,
Dərdü-qəm əlindən yata bilmədim,
Bir yorğun ovçuydum, çata bilmədim,
Ovum qarlı dağlar aşdı da getdi!

Bu sözləri həzin-həzin oxuyan Zöhrə idi. Qiyası görməyib, yanıqlı mahnısını oxuya-oxuya kalafaya girdi:

Qiyas maraqlanıb öz-özünə sual verdi: «Hacı Atakişinin qızlığının burada nə işi var?»

Zöhrə kalafadan çıxdı. Qiyasla üzbəüz dayandı.

Qız başını aşağı salıb, getmək istərkən, Qiyas soruşdu:

- Ay qız, burda nə işin var? Atalığın göndərib? Yoxsa, Hacı Atakişi mənim evimin kalafasından da əl çəkmir?

- Məni bura heç kəs göndərməyib. Anamı axtarıram, Qiyas əmi, anamı!

- Ananı bu xarabalıqda niyə axtarırsan? Gəl otur, danış görüm anana nə olub?

Onlar yanaşı oturdular. Zöhrə dedi:

- Səhər yuxudan durdum, anamı evdə görmədim. Fatı dedi ki, Bənəvşə xalayla sözə gəlirlər, anam acıq eləyib harasa gedib. Mən də kənddə ev qoymamışam, bir-bir gəzmışəm. İndi düşmüşəm kalafaları, xarabalıqları axtarmağa. Anam həmişə günüsülə savaşıanda, evimizin dalındakı samanlıq kalafasında oturub ağlardı... Tapa bilməsəm, gərək Qızılığa gedəm, öz kəndimizə... - Zöhrə bir an susdu, sonra – Axı ora niyə getsin? – deyə təzədən danışmağa başladı.- Qızılıqda bir qohum-əqrəbamız da qalmayıb.

- Bənəvşəylə anan tez-tez savaşırdılar?

- Axır vaxtlarda tez-tez. Anam tapılmasa, bəs nə eləyəcəyəm... Qiyas əmi, kaş, mənim atam sağ olaydı!..

Qiyas, danışa-danışa ağlayan Zöhrəyə təsəlli verdi.

- Anan tapılmasa, gəl mənə xəbər ver, - gedək, axtaraq. Görürsən, bax, bu evimi yandırıb, məni çöllərə salan Hacı Atakişi olub. Mən indi Nəbi kişigildə qalıram.

O tərəfdən Nifti göründü.

- Ay Qiyas, səni axtarıram, dur bəri gəl! Tez ol! Comərd gəlib...

Qiyas getdi. Zöhrə hara gedəcəyini, nə eləyəcəyini bir qədər fikirləşdi. Sonra Qızılığa, anasını axtarmağa getməyi qət etdi.

Otuz ikinci fəsil

Zaqafqaziya bolşevik təşkilatlarının birinci qurultayında və Bakı Şurasının geniş iclasında iştirak etmiş Comərdlə Vahan qayıdıb gəlmişdilər. Hər ikisi qurultayda çıxış edib, Zəngəzur yoxsullarının arzu və mübarizələrindən danışmışdı. Kəndə gələndən sonra qurultayın müzakirə etdiyi məsələləri, onun qərarlarını müsəlmanlara, ermənilərə çatdırmaq üçün həm özləri, həm yoldaşları kəndlərə getmişdilər. Onlar öz çıxışları, söhbətlərilə, onsuz da başlanmış olan kəndli hərəkətini daha da qızıqdırırdılar. Mülkədarlar, meliklər, bəylərsə, bolşeviklərin ürəklərdə alovlandırdıqları mübarizə atəşini söndürməyə, torpaq və azadlıq deyən dilləri susdurmağa çalışırdılar. Vəziyyət hər gün dəyişilirdi. Yoxsul və varlı təbəqələr arasındakı ziddiyyət getdikcə kəskinləşirdi. Hər iki tərəf bir-biri üzərində qələbə çalmaq fikrində idi. Bolşeviklər kütlələri ancaq mübarizəylə torpaq əldə edəcəklərinə, azadlığa çıxacaqlarına inandırmaq yolunu, varlılarsa,

bolşevikləri və onların tərəfdarlarını qorxutmaq, fərdi intiqam almaq yolunu seçmişdilər.

...Comərdlə Vahan Bakıdan gələndən on beş gün sonra, bir şad xəbər almışdılar: Rusiyada Böyük Oktyabr sosialist inqilabı qalib gəlmişdir. Bu xəbəri camaata çatdırmaq üçün bolşeviklərin rəhbəriylə kəndlərdə yığıncaqlar, mitinqlər çağırılırdı.

Bu münasibətlə Şəkiddə də bu gün mitinq keçirilməli idi. Camaatı Kərbəlayı Qasımın xırmanına toplamaq üçün, car çəkib xəbər verməyi Comərd Niftilə Şahmərdana tapşırırdı. Onlar kənd arasına çıxdılar. Qayıdıb xəbər verdilər ki, hamı məscid həyətinə toplanıb, nə isə, bir danışığ gözlənir. Comərd, Şahmərdan, Qiyas, Nifti, Nəbi durub ora getdilər.

...Əli Sadiqi danışdı:

- Kəndlilər, mən keçən il sizin kəndə gəlmişdim. Siz həmin bu məscidin həyətinə durmuşdunuz, mən də indiki kimi, bu mənbərdən danışdım. Elə bildiniz ki, mən bir dəfəlik getdim və sizi yadımdan çıxartdım? Yox, mənim əslim kəndlidir, indi şəhərdə yaşasam da, öz torpaq əhlimi, siz kəndliləri unuda bilmərəm.

- Axı, əslin, nəcabətin var! – deyə Hacı Atakişi onun sözünü kəsdi. – Vallah, biz də həmişə səni arzulayırdıq. Danış, danış!

Əli Sadiqi çeşməyini silib, gözünə taxdı və döşünü bir az qabağa verib, sözünə davam elədi:

- Bəli, o zaman gəlməkdə məqsədim başqa idi, indi bambaşqadır. Hələ sözün biri qoyub, o birini deyim. Mən gedəndən sonra, kəndiniz xarab olur. Hörmət-izzət qanmayanlar Hacı Atakişi kimi möhtərəm, dil bilən, yol bilən zata sui-qəsd eləyiblər. Eşidirəm ki, vurub onun qolunu sındırıblar. Belə də iş olar?! Kənddə var-yox, üç-dörd baş bilən adamınız var, onları da saxlaya bilmirsiniz?!

Nifti yerindən demək istədi ki: «Dinc duraydı, hələ ona az eləmişik». Comərd qoymadı.

Sadiqi səsinə qaldırdı: - Kəndlilər, sözüm bunda deyil. Hacı Atakişi quzu kimi bir adamdır. Amma, yeri gələndə, ona bir kəllə vurana, yüz kəllə vurur. Sözüm bunda da deyil. Sözümün canı bundadır ki, gərək şimal tərəfdən üstümüzə axıb gələn selin qabağını alaq! Bəli, bulanıq... selin...

Kəndlilərdən kim isə soruşdu:

- Hansı çay daşib sel eləyib, qonaq?

Hacı Atakişi dedi:

- Ə, bir hövsələni bas, qoy kişi sözünü desin. Onun ayağı biləni, bizim başımız bilmir. – Üzünü mənbərin üstündə müqəvva kimi durmuş Sadiqiyyə çevirdi – danış, qardaş oğlu, danış! – dedi. – Ürəyində nə varsa, çözələ, tək bayıra.

Əli Sadiqi başını bulaya-bulaya, istehzayla gülüb dedi:

- Doğrudan da bu qoyun milləti başa salmaq çətindir. Elə bilirlər ki, mən su selini, çay selini deyirəm. Əlqərəz, mən sizə onu demək istəyirəm ki, bədbəxt millətimin üzünə bir şəms tülü edəcəkdir. Onun şüası qaranlıq gecəni süd tək aydınladacaqdır.

Gülməli əyilib Nəbinin qulağına dedi:

- Bu nə danışır? Qanmıram axı!

Nəbi çiyinlərini atıb:

- Heç mən də qanmıram, - dedi. – Qulaq asaq görək dalını necə gətirir.

Əli Sadiqi deyirdi:

- Biz o şəmsin, mənim yazıq müsəlman millətimin buludlu, dumanlı səmasında tulu edəcəyini gözləyirik. Ey qafil insanlar, qulağınızı açıb eşidin: indi ədalət, üxüvvət, müsavat zamanıdır! Bəli, bəli, o şəms ki, mən deyirəm, hər yeri öz şöleyi-ziyasilə tənvir edəcəkdir.

Mənbərin yanında dayanmış molla Heydər altdan yuxarı baxdı, boynunu ona tərəf uzadaraq, yavaşdan dedi:

- Mirzə Əli, sözünü başa düşmürlər. Bunlarla öz dillərində, çoban-çoluq dilində danış.

- Əlqərəz, kəndlilər! – deyə Əli Sadiqi sözünə davam elədi: - Mən birbaşa Gəncədən gəlmişəm. Neçə aydır ki, orda Müsəlman Milli Şurası yaradılıb. İndi hər millət közü öz qabağına eşir. Yəni, mətləbim sizi başa salmaqdır ki, bu şuranın ətrafına toplanasınız. Biz gərək heç bir millətdən geri qalmayaq. Başa düşdünüz, ey mənim kəndlilərim? Bu məscidə inanın ki, mən sizi avam, cahil görəndə ürəyim yüz yerdən parçalanır. – O, birdən səsinə dəyişdirib ucadan: - Yox, həmişə belə olmayacaq! – dedi. – Bizim o Milli Şura ki, müsavatın, ədalətin əlindədir, sizi arş-əlayə qaldıracaq. Məktəbi-millimiz açılacaq, ruhanilərimiz camaat tərəfindən intixab olacaq. Nə deyim daha, çox şeylər olacaq. – O, qollarını yuxarı qaldıraraq, quş qanadları kimi yana açaraq yellədi: - Bəli, müsəlman Milli şurası sizi bax, belə göyün yeddinci qatına qaldıracaq. – Bir qədər havada saxlayıb, sonra qollarını yanlarına saldı, başını molla Heydərə tərəf əyib, - molla, belədir, ya yox? – deyə sualedici nəzərlə ona baxdı.

- Elədir, mirzə Əli, doğru buyurursunuz! – deyə molla Heydər onun sözlərini təsdiq elədi.

- Bəli, kəndlilər, mətləbim bunda da deyil. İndi, bizim Qafqaz vilayətində işlər dəyişilib. Müsəlman Milli Şurası, Erməni Milli Şurası, Gürcü Milli Şurası əmələ gəlib. Onlar bir yerdə, bayaq dediyim selin ki, adını inqilab qoyublar, qabağını almaq fikrindədirlər. Əgər almasalar, onda bolşeviklər siz kəndlilərin ev-eşiyini, mal-dövlətini talan edəcəklər. Əhli-əyalınız zəlalətə düşəcək. Başınıza Şam müsibəti açacaqlar.

- Allah eləməsin, mirzə Əli! – deyə molla Heydər əlini saqqalına çəkdi. – Mən gecə-gündüz bu məsciddə dua eliyəcəyəm ki, xata-bəla biz müsəlmanlardan uzaq olsun.

- Mən qonaq adamam, gedəcəyəm. Amma siz gərək bu Hacı Atakişinin, o Əmirin və bu dərrakəli mollaının sözünə qulaq asasınız. Lazım gəlsə, tufənglə, xəncərlə o bəlanın, o bolşeviklərin qabağını alasınız.

Kənarda durub, ağacını qoltuğuna söykəmiş Gülməli yanını basa-basa bir az irəli gələrək dedi:

- Qonaq qardaş, o sel ki, dedin ha, naxıra-nuxura ziyan vura bilər, ya yox? Vurarsa, onda mən necə eləyim, naxırı köyşəndən kəndə gətirim, ya gətirməyim?..

Nəbi dedi:

- Ə, Gülməli, qoy bu çeşməkli qonaq bizi qandırсын görək, o nə selidir, hardan gələcək, - dedi. – Bəlkə, elə indidən bel, kürək götürüb arx açaq, selin ağzını başqa yana çevirək.

Hacı Atakişi əvvəlcə Gülməliyə, sonra Nəbiyə tərs-tərs baxıb dedi:

- Ə, bunlara bax ha, adam ələ salırlar! O, üzünü Əli Sadiqiyyə çevirib əlavə etdi: - Danış, danış!..

- Nə danış? – Əli Sadiqi sağ əlini havada oynatdı:

- Hay, hay!.. Mən də elə bilirəm ki, millətim var! Daha mənim sadə sözlərimi qanmayan bu kəndli-kütlüylə nə danışım!.. Molla, bunlar şəriəti, Quranı da belə anlayırlar?

Molla Heydər tez cavab verdi:

- Mən ərz elədim ki, bunlarla öz dillərində çoban-çoluq dilində danış. Sənin o mənalı kəlamlarını nə başa düşəcəklər.

- Yaxşı, yaxşı! – deyə Əli Sadiqi başını tərpətdi, donqar burnunun üstünə nəsb olunmuş çeşmək silkələndi, götürüb təzədən qoydu.

- Hə, o sel ki...

- Dayanın cənab! – deyə Comərd onun sözünü kəsdi, qabağa gəlib onunla üz-üzə dayandı. – Siz çox danışıb, yoruldunuz!

- Aha, cənab bolşevik, siz yenə kənddəsiniz?!

- Bəli, cənab müsəvatçı! Siz camaatı yaxşı başa sala bilmədiniz...

- Mən hələ sözümü qurtarmamışam! – deyə Əli Sadiqi onun sözünü kəsdi və əsəbi halda əlavə elədi: - Siz özünüzü meydana atmayın! Hə, atmayın!

- Əsəbiləşməyin, cənab Sadiqi! – deyə Comərd sözünə davam eləmək istərkən, molla Heydər acıqlı-acıqlı dedi:

- Bu dinsiz hardan gəlib çıxdı? – Sonra Hacı Atakişinin qulağına pıçıldadı: - Gör cəhənnəmə vasil eliyə bilərsənmi!

Hacı Atakişi mollaya fikir verməyib, gözünü Comərdə zillədi.

Comərd deyirdi:

- Mən bayaqdan qulaq asıram. Bu cənab Əli Sadiqi kəndliləri avam, anlamaz yerinə qoydu. Gəncədən, müsəlman Milli şurası tərəfindən gəlmiş bu dərvişin qanacağına nə demək olar! Qardaşlar, mən sizə başqa xəbər, şad xəbər verəcəyəm. Bu yaxınlarda Rusiyada böyük bir inqilab oldu. Adına Oktyabr inqilabı deyirlər. Kerenski hökumətini fəhlələr, kəndlilər, soldatlar yıxdılar, çünki Kerenski camaatı aldadırdı. Rusiya zəhmətkeşləri öz hökumətlərini, yəni, fəhlələrin, kəndlilərin hökumətini qurdular. Onun başçısı Lenindir. Kəndlilərə torpaq verməyi vəd edən Lenin!..

Qiyas ucadan qışqırdı:

- Sağ olsun Lenin! Sağ olsun Lenin!

Nifti ona səs verdi. Nəbi, Gülməli, İsmayıl, Şahmərdan onlara qoşuldu. Alqış səsi daha çoxaldı.

Əli Sadiqi acıqla əlini havada çırpıb, yerə endi. Danışmağa qabiliyyəti olmayan Əmir qaşqabağını tökdü. Hacı Atakişi Comərdi susdurmaq üçün yan-yörəsinə baxıb, Abbasəlini axtardı, lakin onu görmədi.

Comərd təmkinlə sözünə davam elədi:

- Bəli, qardaşlar, Lenin zəhmətkeşlərin hökumətini yaratdı. Biz o hökuməti Zəngəzurda da görəcəyik!

Comərdin sözlərinə davam gətirə bilməyən Əli Sadiqi qışqırdı:

- Xeyr, görə bilməyəcəksiniz! Yalan danışırın! Ay camaat, siz deyin: bu çulu cırıq Gülməlidən hökumət idarə eləyən olar?!

Comərd qəhqəhəylə gülüb dedi:

- Kənddən çıxıb intelligent olmuş və qəzet cızmaqarasilə məşğul olan bu cənab «doğru» deyir. Fəhlə-kəndlidə bilik, qanacaq yoxdur. Çünki, onlar dərslərini müsavətçilardan almayıblar.

Əli Sadiqi əsəbi halda çəşməyini silə-silə dedi:

- Bəli, bəli, millətin sahibi müsavətdir. Xalqa yalan satan sizsiniz! Fəhləyə, kəndliyə cənnət, sosializm cənnəti vəd edən siz bolşeviklərsiniz!

Comərd ona yaxınlaşdı:

- Oktyabr inqilabı bəy-xanları, knyazları, melikləri təşvişə salmışdır. Menşeviklərin, daşnakların və müsavətçi cənabların Milli şurası əks-inqilab yuvasıdır. Amma, siz bunu camaata açıq deməyə cəsarət etmədiniz!

- Xeyr, Milli şura millətin başını bir yerə yığmaq üçündür, ona rəhbərlik etmək üçündür. Siz bolşeviklərdə millət qanı yoxdur! Siz ancaq ara qarışdırmağı, camaatı bir-birinin canına salışdırmağı bacarırsınız.

Hacı Atakişi yerindən söz atdı:

- Doğrudur, onlar dələduzdurlar!

- Mən deməmişəm ki, Comərdlə bu naxırçı oğlu Şahmərdan kəndə gələndən hamı dəyib bir-birinə! – deyə molla Heydər Hacı Atakişiyə tərəf əyilib qulağına pıçıldadı: - Evin dağılmasın, niyə bu məlulun ağzını yumdurmursan?

Gülməli yerindən dilləndi:

- Molla Heydər, mən sənə xətrini istəyirəm, kəndin mollasısan, ağsaqqal adamsan. Amma, bizə dəyib dolaşma. Naxırçı oğlu olmaq eyib deyil ki! Mən mal otarıb, halal çörək qazanıram. Daha...

Şahmərdan atasının susmasını əlilə işarə etdi. Gülməli səsinə kəsdi. Comərd yenə danışmağa başladı:

- Bax, bu yığıncaqda hamının sifəti görünür, ürəyindəki aşkara çıxır. Bu yaxşıdır. Qoy dost da bilsin, düşmən də.

Əli Sadiqi yerindən partladı:

- Bu camaatı bir-birilə siz düşmən etmisiniz!

Comərd Sadiqiye mənalı-mənalı baxdı:

- Siz millətdən danışdınız. Ağaların, bəy-xanların və onların sözünə sizin kimi ləbbey deyənlərin millətlə heç bir əlaqəsi yoxdur. O ki, qaldı burda sizin sözünüzlə ləbbey deyən molla Heydər, onun kimilərin barəsində Sabir yaxşı deyib: «Çapma atını, girmə bu meydana, a molla!»

Adamların arasına gülüşmə düşdü. Molla Heydər acığından saqqalını didişdirə-didişdirə dedi:

- Səni bu məscidə tapşırıram, oğlan!

Nəbi:

- Kişi, qarğış eləmə! – dedi. – Qarğışın iki başı var. Sənin özünü tutar.

Molla kinayəylə:

- Sağ ol! Nəbi, çox sağ ol! – dedi. – Yaxşı qardaş böyütmüsən! Eybi yoxdur, Allahın səbri böyükdür. – Molla Heydər Sadiqinin qulağına nə isə dediyi zaman, müəllim Rüstəm gəldi. Nəbinin yanında dayandı.

Comərd səsini ucaldaraq dedi:

- Milli Şuraya tərəfdar toplamaq üçün kəndləri gəzən müsəvatçı Əli Sadiqi öz ağalarına xəbər aparsın ki, kəndlilər zülmkarları istəmirlər, onların Milli Şurasını tanımırlar. Onu da desin ki, dövlətli, «hörmətli» Hacı Atakişi Əmirlə birləşib, Qiyasın evini yandırır, Niftinin tövləsini yandırır, heyvanlarını tələf eləyib. Milli Şura qoy belə şeylərin qabağını alsın.

Hacı Atakişi bərk hirsləndi:

- Yalan deyirsən, köpək oğlu! Bunu nə sübutla deyirsən?

- Özündən çıxma, ağzını da təmiz saxla. Məkkəyə getmisən! – deyə Nəbi zoğal ağacını yuxarı qaldırır, ona hücum etmək istədi, müəllim qoymadı.

Əmir:

- Mənim bu işdən xəbərim yoxdur! – dedi və Hacı Atakişinin üzünə baxıb, başını buladı: - Hər it-qurd üstümüzdə ayaq almasın!

Rüstəm dedi:

- Əmir kişi, sən də, Hacı da bir az ədəb dairəsində danışsanız, yaxşı olar. Elin ağzını bağlamaq olmaz. Dünən Qarakilsə bazarında danışdılar ki, Hacı Atakişilə Əmir pis iş görüblər. Birinin evini yandıırıblar, birinin öküzünü, itini öldürtdürüblər. Mən dava-dalaşa tərəfdar olmamışam, ancaq insafdan xaric işə də razı ola bilmərəm.

Tamaşa əhvalatından sonra, Rüstəmə dərin kin bəsləyən və intiqam almaq üçün münasib vaxt gözləyən Hacı Atakişi ona əyri-əyri baxdı:

- Ə, sən də mənim duz-çörəyimi yerə vurdun?! Niyə heç kəndə vəlvələ salan qohumlarının ağzına vurmursan, ədəb-ərkandan danışsan? Neynək, olsun! Çopur müəllim, olsun!

Şahmərdan yerindən:

- Camaatı dalama, Hacı Atakişi! – dedi. – Bəli, o çopurdur, sənin oğlun kimi telli-birçəkli, qızsifət deyil! Bir də belə sözləri ağzına alsan...

Müəllim onun sözünü kəsdi:

- Danışma, Şahmərdan! Mən çopuram. Hacı Atakişi qoy nə deyir, desin. Ancaq o, evini yandırdığı Qiyasın zərərini ödəməlidir.

- Onun evini yandıranın atası itlə yatsın!

Qiyas üzünü Hacı Atakişiyə tutub:

- Sən yandırmısan! – dedi, - atanı itlə yatırtma. Qırqovul başını soxar kola, elə bilər heç kəs görmür. Amma, görərsən, adamdan qisas almaq nə təhər olar!

- Mən də öz qisasımı sən Hacı Atakişidən alacağam! – deyə Nifti barmağını ona silkd.

Hacı Atakişi ürəyində yanıb yaxıldı.

- Hanı Fərman, Abbasəli? – deyə dəli kimi qışqırdı. Şahmərdan dedi:

- Onlar Əhmədi də götürüb bir yazığın qızını zorla qaçırtmaq üçün Uruda gediblər. Qoy hamı bilsin. Əli Sadiqi bu xəbəri də Milli Şuraya çatdırsın.

- Mən bu kənddə nələr eşidirəm! – deyə Əli Sadiqi əsəbi halda Hacı Atakişinin qolundan tutub çəkdi: - Gəl, gəl gedək! Bu vəhşilərin içində adam dəli olar. Bunlar üsyan eləyirlər...

Comərd:

- Bəli, üsyan! – dedi, - bir də ayağınızı bu kəndə basmayın! Kəndlilərin sizi görəsi gözü yoxdur!

Əli Sadiqi Hacı Hacı'nın qulağına pıçıldadı:

- Mən vəziyyəti pis görürəm, gedək! Gəncəyə çatan kimi, bura cəza dəstəsi göndərəcəyəm. Bu bolşevik Comərdi də, onun tərəfdarlarını da güllədən keçirtsinlər.

Onlar və Əmir gedərkən, Zöhrə gəldi.

- Anamı itirmişəm e, ay qardaşlar, anamı! – deyə adamların arasına girdi. – Onu axtarıram. Ay Allahı sevən, kim görüb desin. Anamı... e, anamı!..

- Qız, sən dəli olmusan, nədir? Sürük burdan evə!

Gözün ağardıb, barmağını ona silkən Hacı Atakişini Zöhrə eyvanda gördü. Onun yanına gedib:

- Anam Qızılıqda da yoxdur, - dedi, - ordan gəlirəm. – Zöhrə onun dizlərini qucaqladı: - Anamı səndən istəyirəm, ver mənim anamı, - Zöhrənin hönkürtüsü məscid həyatını götürdü.

- Qız, başına hava gəlməyib ki? – Hacı Atakişi onun qolundan tutub qaldırdı. – Gedək evə, qızım, gedək görüm sənə nə olub, dərdin nədir...

Zöhrə getmədi. Əlində dəstələdiyi qara kəlağayısının ucuyla gah gözlərini silib, gah yellədə-yellədə adamların üzünə baxdı. Pərişan saçları, qızarmış və alacalanmış gözləri, bütün hərəkətləri doğrudan da bir dəlini xatırladırdı. Hamı heyfət içində fikrə getmişdi: «Hacı Atakişinin qızlığı niyə belə edir, onun anası Tamaşa hardadır?»

Adamlar seyrəlməyə başladı. Hacı yenə Zöhrəni evə aparmaq istədi. Zöhrə getmədi, eyvanın bir bucağına qısıldı. Qiyas nə isə Comərdə pıçıldayıb, qıza yanaşdı. Onunla evə getməsini təklif elədi. Zöhrə maddım-maddım ona baxdı, lakin bir cavab vermədən əllərini yuxarı qaldırıb:

- Sənə pənah gətirmişəm, ey məscid sahibi, ey Allah! – dedi. – Anamı mənə yetir! – Sonra başını çiyinə qoyub, meyit üstə ağı deyirmiş kimi, həzin, yanıqlı və titrək səslə oxudu:

Apardılar gülümü,
Elədilər zülümü,
Nə qoydular danışım,
Nə kəsdilər dilimi!

Kəndlilərin ürəyinə yol tapa bilməyən və onlardan mənəvi yardım görməyən Əli Sadiqi Hacı Atakişiyə və Əmirə ürək-dirək verib, elə o gün getdi.

Hacı Atakişi Fatını çağırıb Zöhrənin dalınca getməsini, tapıb evə gətirməsini tapşırdı, özü isə otaqda kürəyini mütəkkəyə söykəyib, qəlyanını doldurdu. Çırtla alovlanan buxarıdan, əli yana-yana köz götürüb qəlyanının başına qoydu. Onu fikir götürdü: «...Zəmanənin axırı niyə belə oldu? Ah, Comərd, Comərd!..

Kaş, Əli Sadiqi cəza dəstəsini tez göndərəydi... Hələ mənim evimin sirrini bayıra kim yayır? Naxırçı oğlu hardan bilir ki, Abbasəsilə Fərman qız qaçırtmağa gediblər? Özümün heç bundan xəbərim yoxdur... Doğru deyiblər ki, ağacı öz içindən qurd yeyər. Mənim sirrimi başqalarına verən kimdir? Fatıdır? Abbasəlidir? Bənəvşədir? Yoxsa, anasının ölümündən xəbəri olmayan Zöhrədir? O, məni bu gün biabır elədi. Lənət sənə kor şeytan! Mən yenə qan eləyim? Yox, yox! Qoy Fərman özü...» - Qəlyanın başına qoyduğu barmağının yanmasından diksindi...

Fərman içəri girdi.

Oturub söhbətə başladılar. Hacı Atakişi bugünkü əhvalatı ona danışdı. Fərman qız qaçırtmağa getdiyini atasından gizlətmədi. Ancaq danışığından məlum oldu ki, Əhmədin qiyabi olaraq Fərmana nişan verdiyi, beyninə saldığı urudlu qızı beş gün əvvəl ərə getmişdir.

Hacı Atakişi oğluna özü qız tapıb evləndirəcəyini söylədi. Sonra söhbəti Zöhrədən saldı. Ar-namus, qeyrətdən danışdı. «İlanın anasını öldürüb, balasını saxlamazlar!» - dedi. Zöhrəni gecənin birində yox eləməyi tapşırırdı. Bu işi Fərmanın necə yerinə yetirəcəyini öyrətdi: doğrayıb tövlədəki quyuya salmaq, anasının yanına!

...Fatı qayıdıb gəldi. Zöhrəni heç yerdə tapmadığını söylədi. Hacı Atakişi ona hirsələndi.

Zöhrəni axtarıb tapmaq üçün Fərman tez yerindən qalxıb otaqdan çıxdı.

...Fərman gümanı gəldiyi yerləri gəzdirdi. Ürəyi qızdığı adamlardan soruşdu. Heç kəs Zöhrədən xəbər vermədi.

Camaatın ağzına söz salmamaq və işi böyütməmək üçün daha Zöhrəni axtarmadılar. Fərman onu tapıb atasının tapşırığını yerinə yetirmədiyinə təəssüfləndisə də, yaxasından əl çəkib, Zöhrənin harasa «rədd» olduğuna sevindi.

Beləliklə, Hacı Atakişinin ailəsi Zöhrənin baş götürüb hansı kəndəyə getdiyini zənn elədi. Halbuki, Zöhrə Nəbigildə idi. Onu Qiyas Comərdin razılığıyla evə gətirmişdi. Nəbinin ailə üzvləri və bu evin yaxın adamları: Nifti, Gilə, Qumru Zöhrənin dərdindən halı oldular. Onu baş verəcək hər fəlakətdən qorumaq üçün bayıra buraxmadılar. Hamının ürəyinə belə bir şübhə dammışdı: «Bəlkə, Tamaşa Hacı Atakişinin öz əlilə yoxa çıxmışdır? Ancaq səbəbi nədir?» Lakin belə bir şübhəni doğrultmaq üçün dəlil, sübut yox idi.

Növrəstə Zöhrəyə mehriban bir bacı kimi təsəlli verirdi. Lakin Zöhrə ovunmur, ağlayır, anasını unuda bilmirdi.

Bir gün Qumru Nəbigilə gəlib Növrəstəyə dedi: «Mən bulaqdaydım. Fatı da suya gəlmişdi. İsmayıl kişinin arvadı ondan soruşdu ki, «balam, Tamaşaya nə oldu, bir gecənin içində əlli-ayaqlı yoxa çıxdı?» Fatı onun qulağına pıçıldadı, elə bildi ki, mən eşitmirəm: «Düz oturub-duraydı, müəllimlə oynamayırdı, sonra da Hacı Atakişinin qorxusundan gedib özünü Şırşırdan atmayaydı!...»

Növrəstə buna inanmadı. Fatının uydurması və böhtanı hesab elədi. Qumrunun dediklərini Zöhrədən gizli saxladı.

Ancaq cidanı çuvalda gizlətmək olmaz. Qumru yenə bir gün Nəbigilə gələndə, əhvalatı açıb Zöhrənin özünə danışdı. Zöhrə ağladı, şivən saldı, başını yoldu. Hacı Atakişidən və onun oğlundan intiqam almağa gücü olmasa da, gedib

ağzına gələnə deməklə ürəyini boşaltmaq istədi. Növrəstə onu evdən bayıra qoymadı. Zöhrəyə və onun hələ dünya işığı görməmiş balasına rəhmi gəldi.

Dərd əlindən ilan kimi qıvrılan Zöhrə xəcalət çəkə-çəkə yenə Nəbinin evində yaşamalı oldu.

1918-ci ilin yanvarıydı.

Qış çox şiddətli idi. Qocaların dediyinə görə, hələ bu cür amansız qış olmamışdı.

...Yusiflə Zöhrədən başqa evdə heç kəs yoxdu. İkisi də ayaqlarını kürsüyə uzadıb, kürsü yorğanını sinələrinə çəkmişdilər. Yusif uzandığı yerdə kitabını vərəqləyir, şəkillərinə baxır və bəzi şeyləri oxuyub Zöhrəyə başa salırdı. Ancaq Zöhrə ona fikir vermirdi. Üz-gözünü qırışdırır, ufuldayır, durub oturur, yenə uzanır, iki qat olurdu. Zöhrənin bu hərəkətlərinin səbəbini bilməyən Yusif dedi:

- Niyə elə eləyirsən? Zöhrə bacı, olmaya naxoşlamısan? Üşüyürsən, gərmə gətirim, təndiri qalayaq?

- Üşümürəm, Yusif.

- Hə, bildim: acsan! – Yusif kürsü yorğanının altından qovurğa çıxarıb, kürsünün üstə tökdü. – Ye, indi Növrəstə gəlib, umacdan, əriştədən bişirər. Elə mənim də könlümə sıyıq əriştə düşüb.

Zöhrə gülümsündü:

- Sağ ol, Yusif. Boğazımdan heç zad getmir.

- Yox, yeyəcəksən! – Yusif Zöhrənin qabağına yenə bir-iki ovuc qovurğa tökdü, sonra gözünü ona zilləyib, güldü.

Zöhrə bu mehriban uşağın baxışlarından utanıb, qızardı. Ona elə gəldi ki, Yusif onun ləkə basmış yanaqlarına, şişib qalınlaşmış dodaqlarına, sanki uzanmış burnuna baxıb, gülür: üzünə deməsə də, ürəyində fikirləşir ki, bu eybəcər hardan gəlib çıxdı? Niyə durub getmir?..

Zöhrə tez yerindən qalxdı:

- Yusif, mən gedirəm. Gec gəlsəm, ya heç gəlməsəm, məni axtarmasınlar.

- Bu qarda, soyuqda hara gedirsən, Zöhrə bacı? – deyə Yusif də yerindən qalxdı, onun əlindən tutub aşağı çəkdi: - Otur. Sən Allah otur! Tək darıxaram. İndicə Növrəstə gələcək.

Zöhrə oturmadı. Yusifin çiyinlərindən tutub dedi:

- Sağ ol, Yusif. Növrəstəyə, Nəbi dayıya, Comərd dayıya de ki, mən onlardan çox razı getdim. Sən də ayaq üstə durma, soyuqdur, gir kürsüyə. – Nəbinin ailəsinə olan məhəbbət və təşəkkürünün ifadəsi olaraq, Yusifin gözlərindən öpdü. – Mənim balaca qardaşım! – deyə onu bağrına basıb, başını tumarladı, sonra Yusifi özündən kənar edib, qara kəlağayısına büründü və tez qapıdan çıxdı. Yusif onun dalınca çıxıb, evə çağırırdı. Zöhrə geri baxmadan, həyətdən aralandı.

Yusif qayıdıb kürsüyə girdi və kədərli halda fikirləşdi: «Zöhrə hara getdi?»

Zöhrə kimsənin gözüne görünməmək üçün xəlvət küçələrlə, ətrafına baxmadan, qaça-qaça gedirdi. Fikrinə elə gəlirdi ki, onu tutmaq üçün, əli xəncərli

düşmənin arxasınca gəlir və zəhmli səslə qışqırıb deyir: «Hara qaçırsan? Səni özüm doğram-doğram eləyəcəyəm!»

Zöhrə, başına lopa-lopa qar yağa-yağa, canavar kimi ulayan, qılınctək kəsən küləkdən yay kimi açılib bükülə-bükülə gedirdi.

Odur, kənddən xeyli uzaqlaşdı. Qurşağadək qar basmış yolda qara bir yumaq kimi görünür...

Birdən tozanaq, tufan qopdu. Onu gah yolun altına, gah üstünə sürüklədi. Ayaqları dolaşib yıxıldı. Kirpikləri, dağınıq saçları buz bağlamış Zöhrəyə elə gəldi ki, küləyin sərt dalğaları onu götürüb yuxarı qaldırdı, sonra daşa çırpdı. O, incidisə də, ufuldamadı. Ürəyindən gələn səsi dinlədi: «Qalx ayağa! Yubanma! Dirli ikən ölü kimi yaşamağın daha bəsdir! Mənzilə az qalıb, dur get, özünü də, balanı da dünyanın əzabından bir dəfəlik qurtar!»

Zöhrə göyərmiş əllərini daşa söykəyərək ağır-ağır qalxıb, yenə yola düzəldi. Getdi... getdi... İndi o, ürəyinin səsinə deyil, Şırşırın qorxunc gurultusunu eşidirdi. Zöhrə ağ mərmərdən yonulmuş bir heykəl kimi, şələlənin yanında dayandı. Baharda sahillərindən yarpız, gicirkən, quzuqulağı yığdığı Şəki çayına həsrətlə baxdı. Onun sırsıra bağlamış sahilləri Zöhrəyə öz könlü kimi matəmə batmış göründü. Dərindən köksünü ötürüb, yayda yoldaşlarıyla gəzib-dolandığı Darvazaya, Qızılqayaya nəzər saldı. Bir az irəli gəlib, qijiltıyla axan şələlənin lap yaxınlığında durdu. Şırşırın gümüş rəngli coşqun dalğalarına cumub, sonra uçaraq havada bir-birini qova-qova oynayan su bülüllərini deyil, qayalardan lülə-lülə sallanan buzları gördü. Hər şey ona rəngsiz, mənasız göründü. Dünyadan ümidini üzmüş Zöhrə dili tutar-tutmaz:

- Gəlirəm, ana, gəlirəm, - deyə özünü qətiyyətlə suya vurdu. Hər damlasında, sanki bir pəhləvan gücü olan dalğalar onu, o da çay aşağı axıb gələn sal buzları qucaqladı. Bir an belə keçmədi ki, Şırşırın uca zirvəsindən aşağı, dubsiz burulğana elə bil köklü bir qaya düşdü...

Qardan sanki kəfən geymiş dağlar-daşlar, bir də buz kimi donuq, hərarətsiz görünən axşam günəşi iki insan faciəsinin şahidi oldu.

Otuz üçüncü fəsil

- Ha-ha-ha... - Karo Hamparsumyanın cingiltili gülüşü otağı götürdü. – Baqrat ağa, doğrudan o axmaq, qapına gəlib açıqdan-açığa dedi ki: torpağından əl çək, hə?!

- Hə, sənin əziz başın üçün. Elə lap həyasızcasına təklif elədi. Bu Qrikor, bu da keşiş, yalan danışram, desinlər.

Toyuq çıxırtmasının üstünə döşənmiş keşişlə Qrikor başlarını tərpəlib Baqratin sözünü təsdiq elədilər. Baqrat ciblərini axtarmağa başladı:

- Hanı o? Yəqin ki... - Sözünün dalını deməmiş, ağzını yan tərəfə tutub qışqırdı: - Siranuş, ay qız, Siranuş!

Siranuş o biri otaqdan içəri girdi. Qapının ağzında dayanıb, atasının nə deyəcəyini gözlədi. Karo ağzındakı tikəni çeynəyə-çeynəyə, alına tökülmüş gur

saçlarını başının hərəkətilə geri atdı. Qızın yaraşıqlı qədd-qamətinə, nəcib, əsmər sifətinə qıyğacı və ani nəzər saldı, sonra başını boşqabına əyib yeməyə məşğul oldu.

Baqrat cibindən açar çıxarıb:

- Al, Siranuş! – dedi. – Mənim mücrümdəki kağızları bura gətir.

- Mən sənə inanıram, Baqrat ağa, - deyə Karo yenə bilaixtiyar Siranuşa baxıb gülümsündü. – Qıza əziyyət vermək lazım deyil, qoy qalsın.

- Yox, yox, gətirsin, özün oxu. Di, get, qızım!

Siranuş tez dönüb qapıdan çıxdı.

- Hə, stəkanlarımız boşalıb ki... - Baqrat əlini butulkaya atdı. – Vallah, bu Qəmərli çaxırından heç doymuram: təmi xoş, rəngi gözəl. Sağ ol, Karo. Yenə sənin sağlığına! Elə o zamandan, birinci görüşdən ürəyimə yatmısan. Adam ki, adamın ürəyinə yatdı ha, canını da əsirgəməz. Bu ev-eşik sənə peşkəşdir. Gedəndə nə istəyirsən apar. Hələ ki, Allaha şükür, dövlətimiz öz əlimizdədir.

- Sağ ol, əziz ol! – deyə Karo stəkanını yuxarı qaldırdı. Baqrat yenə sözüne davam etdi.

- Mən təklifimi eləyirəm: istəyirsən bu evi bir yumurta elə, vur divara. Bir kişinin sənə sözü olmaz. Qərər, yenə sağ ol!

Onlar stəkanlarını bir-birinə vurub içdilər. Keşiş ağzını silib, dedi:

- Baqrat ağa şərab butulkalarını qabağımıza o qədər tez düzdü ki, əsl məsələlər barədə danışa bilmədik. Bizim bu Karo Hamparsumyan keçən dəfə erməni Milli şurasının bir nümayəndəsi kimi gəlmişdi. İndi bizim mahala böyük təyin olunub.

- Yəni nə təhər böyük? Bunun əlində nə ixtiyarat olacaq? Təzə hökumət yaranıb?

Baqratın suallarına keşiş cavab verdi:

- Komissar təyin olunub, Erməni Milli Şurası tərəfindən. Bütün Sisiyan kəndlərinin ixtiyarı bunun əlində olacaqdır. Kənddə sənin evindən rahat yer yoxdur. Məsləhətdir ki, Karo hələlik sənin evində qalsın. Bundan sonra başına qızıl al gəz...

- Keşiş ağa, sən mənə lap şad elədin! Bayaq dedim ki, ev-eşik onundur. İndi, yenə içək Karonun böyüklüyünün sağlığına!

- İçək, içək! – deyə Qrikor stəkanları doldurdu, içdilər. – Çox şükür ki, bu hərcmərclik zamanəsini düzəltmək istəyirlər. Mən birini də içəcəyəm, çünki bizə öz ermənimiz böyük gəlib.

- Sağ ol, Qrikor, sağ ol! – deyə keşiş bir də stəkanını doldurub yuxarı qaldırdı. – Deyir, zər qədrini zərgər bilər. Millətin qədrini, millətin öz oğlu bilər. O da ki, bizim bu Karodur.

Karo zahirdə özünü təvazökar göstərmək üçün ağzını-gözünü əyə-əyə, əzilib büzülə-büzülə dedi:

- Bəsdir, keşiş ağa, mən hələ bu qədər təriflərə layiq deyiləm. Millətimi necə sevdiyimi görək bundan sonra göstərəm.

- Vallah, bu sözə mənim sözüm yoxdur. Cavan olanda nə olar, kişinin oğlunun üzündən-gözündən dərrakə yağır. Məhz buna görə, mən yenə də içirəm

sənin sağlığına və deyirəm: yaşasın Karo Hamparsumyan, bizim böyüyümüz, komissarımız!

Stəkanları başlarına çəkdikləri zaman, Siranuş daxil oldu; kağızları atasına verib getdi. Baqrat kağızları bir-bir gözdən keçirdi.

- Bu, dəyirmanın qəbaləsi, bu, Satenik arvaddan inişil aldığım biçənək yerinin kağızı, bu, kəndlilərə payladığım borcların siyahısı, hələ hamıdan almamışam, bu bangə qoyduğum iki min manatın qəbzi. Nikolay getdi, bilmirəm bu pul əlimə gələcək, ya yox. Hə, bax budur, tapdım, onun mənə verdiyi «təklifnamə». Al, oxu! – Baqrat kağızı Karoya verdi.

Karo oxudu, öz-özünə güldü, ağzını-gözünü əydi:

- Belə təklifnamələrdən bir şey çıxmaz! – deyə kağızı Baqrata qaytardı, - bolşeviklərin hədə-qorxusudur.

- Bəli, bəli, suyu bulandıran Vahanla Surendir, - deyə Baqrat dilləndi. – İndi söz açılib deyirəm: kağızı alanda, mən də, bu Qrikor da bərk qorxuya düşdük. Əgər, sən, Karo Hamparsumyan bizim kağızımızı alandan sonra, silahlı dəstə göndərməsəydin, torpağımız, evimiz əldən gedərdi. Elə buna görə də səndən çox razı qaldıq. Amma əfsus ki, o vaxt nə Vahan kənddə idi, nə də o Suren. Yoxsa, and içmişdim, ikisini də tutduracaqdım gülləyə... O ki, qaldı Saakla mənim qardaşım Qurgen, onlar da qaçıb tülkü kimi gizləndilər, milislər onları tapmadı. Qərər, torpağımız yenə əlimizdə qaldı, məhz sənin sayəndə.

Qrikor Baqratın sözünü kəsdi:

- Məni yandıran başqa şeydir, o kağızın altında bir musurmanın da qolu var. Deyirəm, balam, Vahan, Suren, Qurgen, Saak nə bilim kim, kim, ermənidirlər, ərk eləyib, bizdən torpaq istəyirlər; bəs bu musurman özünü niyə atıb ortalığa? Necə deyərlər, bizimlə süd qardaşı-zadı deyil ki! Düz demirəm?

Karo boşqabı qabağından kənara qoydu, papiros yandırıb, damağına aldı, telini dala atıb dedi:

- Qrikorun sözü haqdır. Ancaq iş burda ermənilikdə, musurmanlıqda deyil. Məsələn, biz daşnakların musurman bəy-xanları ilə işi yoxdur, nədən ki, elə onlar da biz deyəni deyirlər. İş ideyadadır, başa düşdün, ideyada! Elə erməni var ki, öz ermənisinin ayağına daş dəyməyə razı olmaz, eləsi də var ki, Vahan kimi, Suren kimi, siz mülkədarlara düşməndir. Çalışırlar ki, sizin kimi varlıları soyub iynə kimi lüt qoysunlar. Onlar üçün millət-zad yoxdur. Mülkədar var, kasıb kəndli var. Bax, bu ideyanın da kökü Rusiyadan uzanıb gəlir. Rusiyada, yəni Peterburqda təzə hökumət əmələ gəlib, xəbəriniz varmı? – Karo sualedici nəzərlə Baqratın, Qrikorun üzünə baxdı: - Fəhlə kəndli hökuməti.

- Nə olar, elə biz də kəndliyik də... - Qrikor xumarlanan gözlərini Karoya zillədi, - yaxşı olar, elə kəndli hökuməti, bizim hökumətimizdir.

Keşiş dilləndi:

- Qulaq as Qrikor, işin dalı başqa cürdür.

Karo dedi:

- O sənin hökumətin deyil, Qrikor kişi! Dərzlərinizi köyşəndən zorla aparan, sizə hədə-qorxu gələn Saakın, Qurgenin hökumətidir. Dünyanı çaxnaşmaya salan bolşeviklərin hökumətidir. Onlar həmin hökuməti bu kənddə də yaratmaq istəyirlər. Başa düşdün?

- Deyəsən ovqatım xarab olmağa başlayır, - deyə Baqrat stəkanları doldurdu.
– Deyirəm axı, Vahanla Suren, bir də o bolşevik musurman niyə tanrı deyəndən demirlər. Nə üçün onların qabağı alınmır, Karo?

- Alınır. Elə güman eləməyin ki, bizim Zaqafqaziya komissariatı yatıb. Daşnak, menşevik, müsavat yatıb. Xeyr, onlar böyük tədbirlər görürlər. Məsələn, bu yaxınlarda Qafqaz ordusunun qurultayı oldu. Bolşeviklər tələb edirdilər ki, Zaqafqaziyada da şura hökuməti – fəhlə-kəndli hökuməti yaransın. Amma menşeviklər, eserlər və biz daşnaklar dedik, yox, bu olmayacaq! Bizə şura hökuməti lazım deyil.

- Ay, sizə mənim malım qurban! – deyə Baqrat sevinclə stəkanını götürdü. – Bunu da içək öz daşnaklarımızın sağlığına!

Karo stəkanı başına çəkib dedi:

- Biz Qafqazda fəhlə-kəndli hökumətinin yaranmasına yol verməyəcəyik! Arxamız da möhkəmdir. Qorxmayın. Amerika, İngiltərə, Fransa bizim dalımızda durub. Düzünü desək, bizim Zaqafqaziya komissariatı onların təşəbbüsülə yaranıb. Çünki onlar da çalışırlar ki, şura hökuməti bərkiməsin. Antanta hökumətləri...

Baqrat onun sözünü kəsib soruşdu:

- Bəlkə Amerikanın, ingilisin özü gəlib bu torpağı almaq istəyir? Elə olsa halımız necə olar?

Karo dedi:

- Onların gəlməsi bizim üçün bolşeviklərin fəhlə-kəndli hökuməti qurmasından əlverişlidir. Çünki onlar gəlsələr, Oktyabr inqilabının qabağına Qafqazda bir sədd çəkərlər...

- Onda içək Amerikanın, ingilisin sağlığına! Çünki...

Qrikor Baqratın sözünü kəsərək, sərxoşluqdan dili dolaşa-dolaşa:

- Dayan, ərə, dayan! – deyə əlini yuxarı qaldırdı, sonra axan gözlərini Karoya çevirib, əlavə etdi: - Ərə, Karocan, sən mənim canım-ciyərimdən! Amma, mən ingilis-mingilis qanmıram. İçirəm Qəmərli çaxırından, sağlığınıza kef eləyirəm. Sözüm bunda deyil, bundadır ki, sən Karocan ki, bizə böyük gəlmisən, heç Alagöllərdən danışmayırsan. Ərə, Alagöllər ey, qızıl... torpaq... - Qrikor stəkanını boşaltdı.

Keşiş gülərək dedi:

- Karın könlündəki...

Qrikor tez cavab verdi:

- Yox, keşiş ağa, mən kar deyiləm! Sağlığına, qulağım darı dəlidir. Deməyin ki, Qrikor burda Qəmərli çaxırı içib keflənib. Mən, Baqrat ağa, yox, yox... mən kefliyəm?.. Mən bu saat gedib qoyunumu Alagöllərə aparacağam. Hacı Atakişi yana-yana qalsın!.. O donuz Hacı Atakişi daha mənim qabağımda dura bilməz. Vahanla o musurman Comərd də bir şey eləyə bilməzlər, çünki, Karocan bizə böyük gəlib. – Qrikor ayağa durdu. Lakin özünü saxlaya bilmədi, oturanda qolu qab-qacağa toxundu, dolu şərab stəkanı aşıb süfrəni batırdı.

- Bu Qrikorun çox pis kefililiyi var, - deyə keşiş süfrənin şərab tökülən yerinə duz səpdi.

Qrikor yenə öz-özünə danışmağa başladı:

- Mən içəcəyəm! Öz torpağımın, malımın sağlığına içəcəyəm! Hanı mənim çaxırım?! – Stəkanı götürüb ayağa durdu; çiyinlərini atıb, qıyılmış gözlərini zorla genişləndirərək, təəccüblə dedi: - Bu niyə boşdur? Ərə, mənə çaxır! Qəmərləli ça-xı-r...

Baqrat Qrikorun şuluqluq salacağından ehtiyat elədi. Onun qolundan tutub aşağı çəkdi.

- Yaxşı, yaxşı! Otur, Qrikor, otur! Ye, ancaq içmə! Qonaq var...

Qrikor dartına-dartına səsinə ucaltdı:

- Kefimi pozma, Baqrat! Kefimi pozma, mənə çaxır!..

Baqrat zorla onu oturtdu. Birdən özündən çıxan Qrikor, birdən də sakit oldu. Dirsəyini stola söykədi, alnını əlinin içinə alıb, dodaqaltı mızıldanmağa başladı:

- Bax, bu dirək, bu divar, başıma fırlanır... Alagöllər... İngilis-mingilis...

Baqrat üzünü balkona açılan qapıya çevirib Aşotu çağırdı. Həyətdə odun doğrayan Aşot baltanı yerə atıb, üstünün tozunu silkdi. Tez yuxarı qalxıb, otağa girdi.

- Götür bunu o biri evə apar! – deyə Baqrat özü də yerdən qalxıb Qrikorun qolundan yapışdı. – Dur, Qrikor, dur! Get rahat ol!

- Nə olmuşdu, az içəydin bu zəhrimarı da... - Aşot azaylana-azaylana Qrikorun o biri qolundan yapışdı. – Həmişə burda içəndə, bu çaxır tuluğunu gərək mən sürüyüb aparam!

Baqrat ona acıqlandı:

- Yaxşı, sən də az danış! – Baqratla Aşot Qrikoru balkona çıxartdılar. Baqrat qayıdıb gəldi. Gülə-gülə yerində oturub, əlini butulkaya atdı.

- İndi özümüz yavaş-yavaş vuraq!

Keşis dilləndi:

- Baqrat ağa, daha bəsdir. Bir stəkan da içsəm, mən də Qrikorun gününə düşərəm.

- Sən içənsən, özünü mənə tanıtmə, ay keşis ağa! – deyə Baqrat stəkanları doldurdu. – Mənim babam deyərmiş ki, musurmanın orucu olmaya, erməninin çaxırı. Amma, mən deyirəm: musurman nə eləyir eləsin, mən çaxırı çox istəyirəm. Hə, mənim sağlığıma! Götürün.

- Bu sağlığa sözüm yoxdur! – Karo stəkanını Baqratın, Mesropun stəkanına vurdu. – İçək daşnak firqəsinin təzə üzvü, Baqrat ağanın sağlığına. Mən bilirəm ki, o bizə gələcəkdə çox lazım olacaq! – üçü də içdi.

Samvel kiməsə söyə-söyə otağa girdi.

Baqrat oğlundan soruşdu:

- Samvel, kimə söyürsən? Səhərdən hardasan? Gəl otur.

Samvel Karo və Mesropla əl tutub oturdu.

- Qonaqlar məni bağışlasınlar. Bir az hirslənmişəm. Köpək uşağı...

Baqrat onun sözünü kəsdi:

- Ə, nə olub axı?

- Nə olacaq?! Yenə o usta Vahan kəndliləri toplayıb başına, ağzına gələnə danışır. Nə səndən əl çəkir, nə Qrikor əmidən. Tək ağacın yanındakı meydanda bir vur-çatlasındır ki, ha, gəl görəsən... Şənlik eləyirlər, nə bilim, nə pəstahdan

çıxırlar. Başqa kəndlərdən də gəliblər. İçərilərində musurmanlar da var. Biri deyəni, o biri təsdiq eləyir.

- Mən başa düşürəm, bu həngamə nə üçündür! Durun gedər ora! – deyə Karo yerdən qalxdı.

Hamısı durub, camaatın toplandığı yerə getdi.

Aşot Qrikoru evinə aparıb, rahatladığını Baqrata demək üçün otağa girdi. Orada qab-qacağı yığışdıran Siranuşdan başqa heç kəsi görmədi. Tək otağa, şərab butulkalarına və qıza baxıb güldü. Ağzını açıb ürəyindən keçəni Siranuşa demək istədi. Lakin Siranuş onu qabaqladı:

- Bura niyə gəldin? Get odun doğra, - deyə əlində boşqablar dərhal otaqdan çıxdı.

Aşotun ürəyindən içmək, nəşələnmək keçirdi. Amma butulkalar boşdu... O, bir tərəfdə oturub fikrə getdi: «Mənim axırım necə olacaq? Üç ildir ki, bu zalımın qızının dalınca sürünürəm. Elə bil məni görəndə ilan, əqrəbi görür. Daha mənim bu evdə qalmağımın faydası nədir? Cadu-dua, Yefremverdi onun ürəyinə rəhm salmır. Bəlkə, o, meylini təzə qonağa salıb? Elə olsa, vay mənim halıma! Onda bu evdən günü bu gün gedərəm. Yaxşı, bu qışın günü hara gedim, kimin qapısına? Anam öldü. Eh, mən də ona bir oğul olmadım. Qoca arvadı atdım evin bir bucağına, düşdüm Siranuşun dalına. O da belə... Vallah, nökrəçilik də bir kişilik deyil. Üzünü gündə min dəfə danlayırlar...».

Siranuş əlində saxsı parç içəri girdi. Aşot fikrindən ayrıldı.

- A gədə, sənə demədim ki, odun doğra, buxarını qala, qonaq var, otaq soyuq olmasın.

- Sən niyə qonağın fikrini çəkirsən... Olmaya...

Siranuş onun sözünü tez kəsdi:

- Ağzını dağıtma. Dur get. Anam səni atamı çağırmağa göndərəcək.

Aşot bir söz demədən otaqdan çıxdı. Siranuş pəncərəyə yanaşıb dayandı, bağçaya, başına qardan örpək çəkmiş ağaclara baxıb, fikirləşdi: «Bax, o ağacların yarpaqları yazda yamyayıldı, payız gəldi – saraldı, mən sarı bir yarpaq dərdim... Aylar, illər nə tez gəlib gedir! O, soldatlıqdan qayıdandan iki yaz, iki qış keçib. Eh, vaxt gəlib keçdi, ürəyimiz birləşmədi, arzum boşa çıxdı. Çəkdiyim əzab-əziyyət, tökdüyüm göz yaşı özümə qaldı».

Qapı birdən şaqqıltıyla açıldı. Siranuş diksini, parçı əlindən saldı. Nvard ona yanaşdı:

- Qız, burda durub nə fikir eləyirsən? Parçı da salıb sındırdın. Allah axırını xeyir eləsin. Saxsı qabın sınması yaxşı deyil. Adama bədbəxtlik üz verər.

Siranuş parçın qırıqlarını yığışdırıb, anasının üzünə baxdı:

- Deyirsən mənə bədbəxtlik üz verəcək?

- Yox, qızım, elə belə, sözdür, deyərlər. Canın sağ olsun. Fikir eləmə! Gəl gedək, gün əyilib, axşama bişmiş hazırlamaq lazımdır. Qonağımız var. Atan deyir: Karo hörmətli, adlı-sanlı adamdır. Onun qulluğunda durmaq lazımdır. Gedək!

Hər ikisi getdi. Siranuş ürəyində şübhə və dərd apardı: «Mənə doğrudanmı bədbəxtlik üz verəcək?»

Aşot adamları yara-yara özünü Baqratın yanına çatdırdı.

- Ağa, qulağını bir bəri gətir, sözüm var! – dedi. – Xanım tapşırıb.
 - Nə deyirsən? – Baqrat başını Aşota tərəf əydi.
 - Xanım deyir bir evə gəlsin.
 - Bilirəm nə deyir. Get, de ki, özü nə istəyir, bişirsin. İstəyir qoyun kəsdirsən...

Aşot getdi. Baqrat yenə gözünü Vahana zilləyib onun dediklərinə qulaq asmağa başladı. Vahan isə aydın və sakitcə deyirdi:

- Bəli, qardaşlar, Rusiyanın fəhlələri, yoxsul kəndliləri Kerenski hökumətini də devirdilər. Əli silahlı soldatlar, matroslar fəhlə-kəndliyə bu işdə kömək elədi. Beləliklə, şura hökuməti, yəni zəhmətkeşlərin öz hökuməti yarandı. Bu hökumətin başçısı Lenin sülh və torpaq haqqında dekret verdi. Yəni dedi ki, bundan sonra, gərək dava olmasın və torpaqsız kəndlilərə torpaq verilsin. Zaqafqaziya bolşevikləri də istəyirlər ki, burda şura hökuməti yaransın, bizim kəndlilər də torpaq sahibi olub, yaxşı yaşasınlar...

Sərxoşluqdan yenicə ayılıb camaatın içinə gəlmiş Qrikor yerindən söz atdı:

- Bəs onda siz niyə bizim yerimizi əlimizdən almaq istəyirsiniz? Özü də zornan. Kəndliləri üstümüzə qaldırırsınız. Lenin ki, bunu deməyib. Deməyib ki, Baqratın dərzlərini köyşəndən zorla aparın!

Baqrat yerindən qışqırdı:

- Qrikor düz deyir, burda canfəşanlıqla danışan usta Vahan bu suala cavab versin!

- Biz yenə öz təklifimizin üstə dururuq. Baqrat və Qrikor kimi mülkədarların torpağı alınıb, bax, bu Saak kimi, Qurgen kimi, şəkili Qiyas kimi adamlara verilməlidir. Lenin belə deyir! Şura hökuməti belə deyir!

- Biz sən deyən fəhlə-kəndli hökumətini istəmirik! Çıx get burdan!

Yerlərdən Baqrata qarşı səslər ucaldı:

- Biz, kasıb kəndlilər istəyirik! Siz dövlətlilər istəməyin!

Vahan sözünə davam elədi:

- Eşidirsinizmi? Şəkiddə Hacı Atakişilər, burda Baqratlar, Qrikorlar istəsələr də, istəməsələr də, ölkənin zəhmətkeşləri öz hökumətlərini quracaqlar.

Baqrat yenə yerindən partladı:

- Niyə siz bu sözləri gedib musurman kəndlərində danışmırsınız, onlardan torpaq istəmirsiniz, elə düşmüsünüz biz ermənilərin üstünə? Şəkiliyə torpaq lazımdır, getsin Hacı Atakişidən alsın. Mənim kəndimdə nə işi var...

Vahan:

- Ortalığa başqa söz qatma, Baqrat ağa! – dedi. – İlanın ağına da lənət, qarasına da.

Samvel əlini şinelinin cibinə qoyub, sakit qulaq asan Karonun qulağına pıçıldadı:

- «Təklifnamə»ni atama verən Suren odur.

Karo dillənmədi.

Qiyas boğazını arıtlayıb ucadan dedi:

- Sözün düzünü danışmaq yaxşıdır. Baqrat kirvənin xətrinə dəyməsin, qələt danışdı. Nədən ki...

Baqrat tez onun sözünü kəsdi:

- Ərə, bu kimdir, tanımıram?..

- Elə o, şəkili Qiyas mənəm! Vahan yoldaş düz dedi. Mən də, yanımda duran, bax bu Nifti də musurmanıq, özümüz də musurman Hacı Atakişidən torpaq istəyirik. Daha Baqrat kirvə niyə deyir ki, musurmanlardan torpaq istəmirsiniz? Torpaq hamıya lazımdır. Kasıb musurmanlara da, kasıb ermənilərə də!

Qrikor soyuqdan əllərini ovuşdura-ovuşdura:

- Sən musurmansan, amma axmaq musurmansan, - dedi. – Səni tutuquşu kimi öyrədib, salıblar meydana. Dilini kəs, get öz kəndinə!..

Qiyas cavab verməmiş Armenak üzünü Qrikora tutub dedi:

- Sənin nə ixtiyarın var, onu kənddən qovasan? Məgər kənd sənindir? O mənim dostumdur, qonağımdır.

- Get qonağını evində saxla! – deyə Samvel xəncərə əl atdı. – Musurmana qəhmər çıxır... Bir buna bax...

- Xəncərini göstərmə, bala! Daha onun kəsəri yoxdur... - deyə Vahan əlini yuxarı qaldırıb Samvelin susmasına işarə verdi.

Sergey dedi:

- Söhbət Oktyabr inqilabından gedirdi. Ortalığa başqa məsələlər də düşdü. Eybi yoxdur. Qoy hər kəsin ürəyi bizə aydın olsun. Mən də deməliyəm ki, Rusiyada fəhlə-kəndli hökumətinin qurulması xəbəri bizim malakan kəndlərinə də çatıb...

Baqrat onun sözünü kəsdi:

- Ərə, sən malakansan? Sən nə istəyirsən? De görək, bizimlə sənin nə haqq-hesabın var?!

- Sözüümü kəsmə! – deyə Sergey danışığına davam elədi. – Bizim kəndlilər şura hökumətinin yaranmasına sevinirlər. Onun Zəngəzurda da tez qurulmasını istəyirlər, çünki, başa düşürlər ki, torpağı onlara fəhlə-kəndli hökuməti verəcək. Onları mülkədarların zülmündən qurtaracaq.

- Sizin peşəniz araba, təkər qayırib satmaqdır, torpağı neyləyirsiniz? Ay camaat, belə deyil?.. Düz demirəm?

Heç kəs dillənmədi.

- Alıb sizə verəcəyik! – deyə Sergey Qrikora kinayəylə cavab verdi.

- Bəli, alıb sizə verəcəyik! – deyə Qiyas da Qrikora gülə-gülə cavab verdi.

- Belə çıxır ki, musurman, malakan dəstə bağlayıb bizim üstümüzə gəlib. Günahların hamısı bizim erməni Vahanla Surendədir! – deyə Baqrat üzünü yana çevirib, nə isə Karoya pıçıldadı.

Vahan dedi:

- Qardaşlar, əngələvidli Baqrat, Qrikor, şəkili Hacı Atakişi, Əmir və başqa kəndlərin acgöz mülkədarları nə qədər çalışsalar da, od olub özlərini yandıracaqlar. Biz bütün yoxsul kəndliləri mübarizəyə çağırıq. Zaqafqaziyada zəhmətkeş hökuməti yaranacaqdır.

Karo irəli gəlib Vahanın qarşısında dayandı:

- Xeyr, cənab Qazaryan! – dedi. – Zaqafqaziyada hökumət var! Sizin hökumətinizə ehtiyac yoxdur! – Komissariat Zaqafqaziyanın qanuni hökumətidir.

Vahan diqqətlə ona baxıb:

- Aha, cənab Hamparsumyan, siz Tiflisdən gəlmisiniz! – dedi, - əks-inqilabçı partiya nümayəndələrinin müşavirəsindəki nitqinizi burda davam etdirmək istəyirsiniz! Demək, onun üçün gəlmisiniz...

Mesrop tez dilləndi.

- O, Sisiyana böyük gəlib, komissar gəlib!

- Bəli, mən gəlmişəm ki, siz birləşib kəndliləri başdan eləməyəsınız. – O, əlini havada oynadıb, kinayəylə dedi: - Müsəlman, erməni, birliyə bax...

- Dayan, dayan! – deyə Comərd əlini yuxarı qaldırdı: - Sözü bir yerə qoyub camaatı aldadan sizsiniz: müsəvatçılar, menşeviklər və daşnaklardır. Birləşən sizsiniz. Özü də şura hökumətinin əleyhinə, fəhlə-kəndlilərin əleyhinə!

- Mən sənənlə danışmaq istəmirəm! Siz müsəlmanların öz Milli şurası var, gedin sözlünüzü Gəncədə ona deyın. – Karo əsəbi halda üzünü Vahana döndərdi. – Mən cənab Qazaryanla danışım ki, Rusiya inqilabını çəkib bura gətirməsin. Zaqafqaziya vəziyyət başqadır. Burada yaşayan millətlər Peterburqda qurulan Xalq Komissarları Şurasını tanımaq istəmir.

Vahan onun sözünü kəsib:

- Siz millətlər adından danışmayın! – dedi, - çünki, sizin onlarla heç bir əlaqəniz yoxdur. Sizin əks-inqilabçı Komissariatınız inqilabın tutarlı zərbələrilə bir qovuş kimi partlayıb dağılacaq! Çarın zülmündən qurtarmış xalqlar öz talelərini yenidən meliklərə, knyazlara, bəy-xanlara tapşırmaq istəmirlər. Vəziyyət indi başqadır. Kəndlilər mülkədarlardan torpaq, su tələb edirlər, daha qorxmurlar. Siz isə, cəza dəstələri göndərüb onların səsinə boğmaq istəyirsiniz. Cənab Hamparsumyan, həqiqət, bax, budur! Biz açıq deyirik, siz də bilin: bolşeviklərin vəzifəsi, inqilabın meydana atdığı şüarları yerinə yetirməkdir. Biz sizin kənddən çıxıb getməyinizi tələb edirik!

Bayaqdan dinməz dayanıb qulaq asan keşiş, Karoya pıçıldadı:

- Biz biabır olduq. Bundan sonra kəndlilərin arasında işmi aparmaq olar?!

Karo çevrilib onun hiyləgər gözlərinə baxdı və yavaşdan dedi:

- İradəsizlər apara bilməz. – Əlini şinelinin altına aparıb mauzerinin koburunu aç-aça dedi: - Komissariat sizin əl-qol açmağınıza yol verməyəcək! – Onun qışqırtısı az qala kəndin aşağısında eşidildi...

Mübahisə, danışq xeyli davam etdi. Saak, Mqo, Nifti, Qurgen danışdılar. Baqrat, Qrikor daha da əsəbiləşdilər. Karo öz «böyüklüyünü» göstərmək və kəndliləri qorxutmaq üçün onları həbs və ölümə hədələdi.

- İnqilab bizim Komissariatımızı dağıdacaq? – deyə Vahana bir güllə atdı. Adamların arasına qarışıqlıq, səs-küy düşdü. Suren qıçını tutub yerə oturdu. Adamlar onu dövrəyə aldı. Karo, Baqrat, Qrikor, Mesrop, Samvel tez aradan çıxdılar.

- Oğul, sən yaralandın! – deyə Armenak cibindən dəsmalını çıxartdı, - qorxma, Suren, qorxma!

Vahan bir qədər səsinə ucaldaraq:

- Gördünüzmü, camaat! – dedi. – Bayaqdan bəri millət adından danışan Karonun siması budur, tanıyın!

Suren vurulan günün sabahı, fevralın iyirmisində, gündüz dülgərxanada Kəndli Komitəsinin iclası çağırılmışdı. İclas geniş və açıq olduğundan, komitə üzvlərindən başqa, Şahmərdan, Nifti, Mqo, Qurgen, Saak, Qiyas da iştirak edirdilər.

Comərd danışdı:

- ...Vəziyyət gündən-günə dəyişilir. Düşmən qüvvələr, qara qüvvələr hər yerdə baş qaldırır. Əks-inqilabçılar bolşeviklərə qarşı açıq və həyasızcasına terrora keçiblər. Dünən Surenin yaralanması bunu sübut edir. Onlar bu yolla biz bolşeviklərdən intiqam almaq, qorxutmaq, kəndliləri öz tərəflərinə çəkmək istəyirlər. Bəli, yoldaşlar, hər gün bir hadisə baş verir. Hər gün təzə xəbərlər eşidirik. Zaqafqaziya əks-inqilabçıları hər cür dona girib, şura hökumətinin ölkəmizdə yaranmasına mane olmaq istəyirlər. Məsələn, bu ilin yanvarında menşeviklər, müsavətçilər dəhşətli bir cinayət törətdilər. Qafqaz cəbhəsindən qayıdıb Rusiyaya gedən minlərlə soldatı, onların göstərişilə Şamxor stansiyasında gülləyə tutdular. Nə üçün? Ona görə ki, onlar istəyirdilər, həmin soldatların silahlarını alıb, Milli şuralar tərəfindən təşkil olunan «milli» qoşun hissələrinə versinlər. Belə bir cinayəti daşnaklar da Aleksandropol stansiyasında törətmək istəyirdilər. Onlar da istəyirdilər ki, İrandan qayıdan rus soldatlarını qırsınlar. Amma, niyyətləri baş tutmadı. Aleksandropol bolşevikləri soldatları xəbərdar elədilər... - Comərd Zaqafqaziya əks-inqilabçılarının «fəaliyyətindən» bir çox başqa misallar gətirdi. İravan zəhmətkeşlərinin nümayiş edib, şura hökumətinin yaranmasını tələb eləmələrindən də danışdı. O, yerə oturan kimi Vahan dedi:

- Comərd sizi ölkədə yaranmış vəziyyətlə tanış elədi. Mən də sizə başqa bir söz demək istəyirəm. Lenin ölkəmizin fəhlə-kəndlilərinin şura hökuməti uğrunda apardığı mübarizəylə çox maraqlanır. Xalq Komissarları Şurasının iclasında Zaqafqaziyadakı vəziyyət haqqında məsələ müzakirə edilmiş, həmin iclasda Leninin təklifilə Şaumyan Zaqafqaziya işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin olunmuşdur. Qafqazda aparılan inqilab işlərinə rəhbərlik etmək ona tapşırılmışdır. – Vahan cibindən bir kağız çıxarıb sözüünə davam elədi:

- Şaumyan Bakı partiya komitəsi adından Qafqaz fəhlələrinə, soldatlarına və kəndlilərinə belə bir müraciət eləyib. – Vahan müraciətnamənin bəzi yerlərindən oxudu: - «Sovet hakimiyyəti Qafqazda təxirə salınmadan yaranmalıdır. İnqilab işi hal-hazırda Rusiyanın heç bir yerində olmadığı qədər, bizim bu ölkədə təhlükəlidir. Şimali Qafqaz əks-inqilabının ardınca, Zaqafqaziyada da əks-inqilab açıqdan-açığa baş qaldırmışdır...» - Vahan müraciətnaməni izah eləməyə başladı: - Rusiyada devrilmiş burjua-mülkədar hakimiyyəti hələ burda yaşayır. Zaqafqaziya Komissariatı və Seymi ölkəni alman-türk, ingilis-amerikan imperialistlərinə satmaq istəyirlər. Onlar Zaqafqazıyanı Rusiyadan ayırmaq istəyir. Amma biz inqilabçı Rusiyadan ayrılmaq istəmirik. Çünki bizim yolumuz rus zəhmətkeşlərinin getdiyi yoldur. Sizin fikriniz necədir, yoldaşlar?

Şahmərdan:

- Biz müraciəti bəyənirik, - dedi. – Çünki bu müraciətnamə yoxsul kəndliləri mülkədarlarla mübarizəyə çağırır.

- Mən onu bilirəm ki, oğlumu yaralayan o köpək oğlundan hayıfımı alacağam.

- Yox, Armenak, əvvəlcə Karonu evində saxlayan mənim namussuz qardaşımdan hayıf almaq lazımdır. Yoxsa, elə bilir ki, biz, ombasının üstündə qoburlu tapança gəzdirən bir gədədən qorxacayıq. Daha keçmiş ola. Eşşəyə mindin bir ayıb, düşdün iki ayıb. İndi ki, bu meydana girmişik, gərək axıra kimi vuraq... Daha geri çəkildi yoxdur.

- Doğru deyirsən, Qurgen, mən də bu fikirdəyəm, - deyə Mqo yerindən dilləndi. – Kəndə qayıdandan sonra hamını başıma toplayıb danışacağam. Gərək camaatı o qaniçən melik Yeqişinin üstünə qaldıram.

Kəndli Komitəsinin iclasında ilk dəfə iştirak edən Niftilə Qiyas da danışdılar. Öz başlarına gələn işləri söylədilər. Mübarizədən geri durmayacaqlarını bildirdilər.

- Sizin danışığınız məni çox sevindirdi, - deyə Vahan qovluğun arasından «Kavkazski raboçi» qəzetini çıxartdı. – Mübarizədə biz tək deyilik, əli silahlı, inqilabçı rus soldatları da bizimlədir... Bir görün Sarıqamış qarnizonunun soldatları öz mitinqlərində nə qərar çıxarmışlar, - deyə Vahan oxuyub, başa saldı: «Rusiyada, xüsusən Qafqazdakı ümumi vəziyyəti müzakirə edib, qərara aldıq: əks-inqilabçı Zaqafqaziya Komissariatının sərəncamlarına tabe olmamalı». – O, qəzeti büküb qovluğa qoydu. Oturanlara nəzər salıb gülümsündü. – Belədir, yoldaşlar, fikrimiz birdir: bizim ölkədə də Şura hakimiyyəti qurmaq üçün mübarizədən geri çəkilməyəcəyik!

Hamı bir ağızdan cavab verdi:

- Bəli!

Köhnə taxta çarpayıda yatmış, gözünü bayaqdan bəri evin qara pərdələrinə zilləyib nə isə fikirləşən Suren üzünü bacısına sarı çevirib soruşdu:

- Anam hara gedib, Anahid?

Çarpayının yanında, palaz üstə oturub teşidə iplik əyirən Anahid cavab verdi:

- Arzo dayıgilə gedib, Surencan. Bir cöngələri vardı, onu kəsiblər. Anam ət almağa getdi. Bu saat gələr. Onsuz darıxırsan? Yaran incidirsə, sarığı açıb, təzədən bağlayım.

- Yox, lazım deyil.

Anahid onun səsinə elə bil ki, bir kədər duydu. Teşini yerə qoyub ayağa qalxdı.

- Görüm qızıdırman yoxdur ki? – deyə yanını çarpayının kənarına qoyub, bir az Surene tərəf əyildi. Əlini onun başına, sinəsinə qoydu. – Şükür Allaha, heç zad yoxdur. – Anahid gözünü dünyada hər kəsdən çox istədiyi qardaşının gözüne zillədi. Onun baxışlarında nə isə bir pərişanlıq sezdi. Surenin üzünə tökülmüş qara saçlarını kənara verib, onun gözlərinə yenə baxdı: - Allah heç ata-ananı oğulsuz, heç bacını qardaşsız eləməsin! – dedi. – Mənim ölümüm sənə qabağında olsun, ay Suren!

- Mən də nə atama, anama layiqli oğul oldum, nə də sənə qardaş! – Suren köksünü ötürdü.

- Sən Allah, elə demə. Sənin bircə tükünü vermərəm dünyaya. Nə olar, adamın başına xata gələr. Yenə çox şükür ki, güllə başqa yerindən dəyməyib.

- Mən ona sevinirəm ki, güllə Vahana dəymədi.
 - Sən onu özündən çox istəyirsən?
 - O, camaat üçün lazımlı adamdır, məndən də lazımlı adamdır.
 - Hər kəsin canı özü üçün şirindir. Bu sözü ona görə deyirsən ki... - Anahid susdu.

- Hə, nəyə görə deyirəm? Olmaya mənim barəmdə bir söz eşitmişən?
 - Nə eşidəcəyəm, hamı bilir ki, o, sizin böyüyünüzdür. Sən, Qurgen əmi, elə o bizə gələn şəkililər, istəyirsiniz dövlətliləri yıxasınız. Onlar da sizə güc gəlmək istəyir.

- Bura bax, ha! Heç xəbərim yoxmuş, mənim bu ağıllı bacım yerin altından, üstündən xəbər verir... - Suren ucadan güldü. – Bunları hardan öyrənmişən?

- Necə hardan? Lap o qarnıyoğun pristav səni tutmaq istəyəndən başa düşmüşəm. Atam deyir ki, Vahan əmi, Nəbi dayının qardaşı Comərd bolşovoydur. İstəyirsiniz Baqrat ağa kimi dövlətlilərin malını, torpağını alıb, kasıblara verəsiniz. Elə deyil?

- Elədir, doğrudur, daha səndən gizli heç bir iş görmək olmaz. İndi sən də, pis iş görürük, yaxşı?

Anahid bir az fikirləşib cavab verdi:

- Həm yaxşı, həm pis... İstəyirsiniz ki, biri yağa, bala batıb, o biri acından ölməsin, hamı bərabər dolansın, bunda yaxşı iş görürsünüz. Pis də odur ki, başına belə-belə işlər gəlir. Evdən-eşikdən qaçaq düşürsən. – Anahid birdən susdu. Bir an fikri-xəyalı haralarisa dolaşdı. – Mən bir şeyə çox sıxılıram! Heyif Siranuşa ki, əlimizdən çıxır... Biz dedik ulduzunuz barışar, toyunuzu elərik, qız da, elə varlı-hallı yerdəndir. İş belə düşdü ki, atasıyla olduq qanlı bıçaq. Kaş Siranuş Baqratın qızı olmayaydı. Dünən bulaqda idi, məni yanlayıb deyir: «Suren necədir? Bu nə xataydı başınıza gəldi? Vallah, Surenin yanına gəlməyə can atıram, amma atamdan, Samveldən qorxuram». Mən də elə yaxşıca cavab verdim. Dedim, indi ki, Surenin xətrini istəyirsən, niyə atana demirsən ki, hər it-qurdu evində saxlamasın. Belə o Karonun cigəri yansın. Özün də bizə gəl-get, qabağını kəsən kimdir...

- Onu nahaq demisən, gəlməsə yaxşıdır.

- Niyə? Ürəyin sınıb?

- Çünki suyumuz bir yerə axmır.

- Axar. Aralıqda qaratikan kolları olmasa, axar...

Bacıyla qardaşın arasında söhbət getdikcə qızıışdığı zaman, Araksi gəldi.

- Al, bala! – deyər Araksi içində ət olan nimçəni Anahidə verdi. Başından köhnə, qara şalı götürüb qarını silkib dedi: - Daş-toxmaq gətir əti döy, küftə bişirək. Suren axı, uşaqlaqlardan küftəni çox sevir. – Araksi çarpayıya yanaşıb soruşdu: - Nə təhərsən, oğul? Yaran incitmir ki? Kaş o Karodur-marodur, nədir, onun lap öz ürəyinə güllə dəyəydi. – Araksi dərindən köksünü ötürdü. – Hər yerdə sənə sözünü danışılar. Oğul, deyirlər, elə yazıq Surenin başı bəlalıdır...

- Mən yazıq deyiləm, ana. Başqa söhbət elə. Özün də kefini kök saxla.

- Başqa nə sözüm var. Deyirəm, yoxsulluq adamı əyir. Biçarə Arzo kişinin dördayaqlıdan bir cöngəsi vardı. Onu da yıxıb kəsdi ki, ətinə satıb uşaqlarını qışdan çıxartsın. Dünyanın işlərinə lap mat qalmışam... Armenak harda qaldı görəsən...

Yapma, seçmə gətirim təndiri qalayım, ev soyuyub, - Araksi kürsünü qaldırdı, yanı üstə qoyub getdi.

Anahid əti döyməklə məşğul oldu. Suren narahat olmasın deyə, toxmağı yavaş-yavaş vururdu.

Suren gözünü yenə pərdələrə dikib fikrə getdi. Çox çəkmədi ki, Araksi gəldi. Döşlüyünün ətəyindəki yapmanı, seçməni təndirin qırağına boşaltdı.

- İndi gedim soğan gətirim! – deyə Araksi getdi.

Suren toxmağın ahəngdar taqqıltısı altında yuxuya getdi.

Bir azdan qapı yavaşca açıldı. Əti o üzünə, bu üzünə çevirə-çevirə döyən Anahid içəri girənin kim olduğuna fikir vermədi. Elə bildi ki, anasıdır. Siranuş başından şalını götürüb silkdi, ayaqlarını yavaşca yerə vurub, qarını təmizlədi. Anahid qapıya tərəf baxdı.

- Siranuş, sənsən?! – deyə yerindən qalxıb ona tərəf getdi. – Gəl, gəl otur!

- Deyəcəksən ki, bu qarda, qiyamətdə adamın evinə gələrlər? Qardaşına iki kəlmə söz deməyə gəlmişəm.

- Yox, yox, o nə sözdür... Keç otur. Yaxşı eləyib gəlmisən.

Hər ikisi gəlib çarpayının yanında dayandı.

- Bəs niyə oturmursan?

- O, yatıb, narahat eləmək istəmirəm. – Siranuş geri dönmək istərkən, Suren səse ayıldı. Çarpayısının yanında heykəl kimi dayanmış Siranuşu gördü.

- Siranuş! – deyə Suren yorğanı sinəsinə çəkdi.

Anahid yükdən tez iki yastıq gətirib çarpayının yanında yerə qoydu.

- Di otur, ay qız! – deyə qayıdıb öz işilə məşğul olmağa başladı. Siranuş oturdu.

Surenlə Siranuş bir-birlərini ilk dəfə görəndə yad adamlar kimi susdular. Siranuşun, onsuz da soyuqdan qızarmış yanaqları, daxili həyəcanından, bəlkə də xəcalətindən, daha da qızardı.

- Mən sənə kefini soruşmağa gəlmişəm, Suren, - deyə aralığa çökən sükutu Siranuş pozdu. Lakin danışmağa söz tapmırmış kimi başını aşağı salıb, şalının saçaqlarını gah didişdirməyə, gah düyünləməyə başladı.

- Çox sağ ol. Ancaq nə yaxşı atandan, qardaşından və tapançalı qonağınızdan qorxmursan?! O yaman güllə atanmış!

- Qonağımız gedib Tiflisə.

- Camaatı qırmaq üçün qoşun gətirməyə?

- Yox. Qoşunu kəndlərdən yığacaqlar.

Suren qalxıb oturdu.

- Kəndlərdən yığacaqlar? Nə zaman?

- Bilmirəm. Atam, Qrikor əmi, keşiş, bir də o danışdırlar. Suren... Suren!.. – Siranuş udqundu. – Məni nə hesab eləyirsən, elə. Amma özünü gözlə. O Vahan kişiye də de ki, sərvaxt olsun, mən bu sözü əmimə də demişəm.

- Nə var ki?.. Yoxsa, xəbərimiz yoxdur, bizi qıracaqlar? – deyə Suren gülümsündü.

- Sözdür, deyirəm. Sərvaxt olsanız yaxşıdır. Ah, mən niyə səndən söz gizlədə bilmirəm... - O, yenə susdu. Ürəyində iki duyğu üz-üzə dayandı. Bir an fikrə getdi: «Verim, verməyim?» - Yox, daha bacarmıram, saxlamağı bacarmıram,

Suren! – Siranuş tez ayağa qalxdı, qoynundan bükülü dəsmal çıxardı, yorğanın üstə qoydu, dodaqları titrəyə-titrəyə, - sağlığını istəyirəm, Suren! Anahid, sən də salamat qal! – deyər qapıya tərəf addımladı.

- Siranuş, ay qız, nə var, tələsirsən, otur, sən Allah. Anahid yerindən qalxınca, Siranuş evdən çıxdı. Anahid Surenin yanına gəldi. – Yenə nə deyib ürəyini sındırdın? Yazıq neyləsin. Nə yardan qoyur, nə əldən qoyur. Səndən də keçə bilmir, atasından da. Bıy, o dəsmal nədir? Yazıq qız, görəsən nə gətirib, axı naxoş yanına əliboş getməzlər...

Suren dəsmalı açdı. İçindən şəkil və bir neçə saralmış alma yarpağı çıxdı.

- Anahid, mənim şəklim onda nə qayırdı?

- Şəklin? Bizim evdən götürmüşdü. Özü də deyirdi ki, ölənə kimi heç kəsə verməyəcəyəm. Həmişə buna baxıb, Sureni yadıma salacağam. İndi nə oldu ki, ürəyi döndü, şəkli qaytardı. Hələ bu yarpaq nə olsun?

- Bu saralmış yarpaqları göndərməklə, onun nə demək istədiyini mən yaxşı başa düşürəm... Demək istəyir ki, onu sevmirəm.

- Bax, qardaş, ocuğazı düz deyir. Neyləsin, kişinin qızı neçə il yolunu gözlədi, amma səndən bir hərəkət olmadı.

- Al şəkli, qoy evdə qalsın. Baqratın qızının məhəbbəti bundan artıq olmaz.

– Suren şəkli Anahidə verdi.

Anahid pərt halda:

- Vallah, mənə güllə vursaydılar, bundan yaxşı idi. Sən Allah, qızın dönüklüyünə bir bax! Yox, Suren, onu öyrədiblər. Yoxsa, Siranuş bu ürəyin sahibi deyil... - Anahid susub ürəyində fikirləşdi: «Olmaya qız, o yalamadodaq Aşota dil verib? Elə olsa, kül Siranuşun başına!.. Daha mən də onunla bir kəlmə kəsməyəcəyəm. Yaxşı, Siranuş!..»

- Nə fikrə getmişən, dur əti döy. Yel qayadan bir şey aparmaz! – Suren uzanıb, yorğanı üstünə çəkdi.

Anahid könülsüz-könülsüz yerdən qalxdı. Şəkli taxçadakı kitabın içinə qoyub geri dönərkən, Vahan içəri girdi. Qapının yanında başlığını çıxarıb, qarını silkdı, ayaqlarını təmizlədi. Anahid onun qabağına yeridi.

- Keç, Vahan dayı, keç otur!

- Oturacağam, qoy bir gözümlə işıqlansın. – Vahan bir neçə saniyə yerində hərəkətsiz dayandı, sonra oturdu. Surenin kefini soruşduqdan sonra dedi: - Bura gələndə bir hadisəyə təsadüf elədim. Sizin xırmanın qırağına çatanda, gördüm ki, qabaqdan qara şala bürünmüş bir adam gəlir. Yaxınlaşanda gördüm ağlayır. Birdən yığıldı. Qolundan yapışib qaldırdım. Üzünə baxanda, gördüm Baqratın qızıdır. Mənə razılıq eləyib, yenə ağlaya-ağlaya getdi. Fikirləşdim ki, Baqratın qızı buralarda nə gəzir, nə üçün ağlayır? Hə, nə isə, belə bir hadisəyə rast gəldim.

Anahid tez yerindən dilləndi.

- O, bizdən gedirdi.

Vahan şübhəylə soruşdu:

- Sizdən?

- Bəli, bizdən. Ağlamaqda da qabaqdan gəlmişlik eləyir. Necə deyərlər, qara səni basınca, sən qaranı bas...

Suren Anahidə acıqlandı:

- Ay qız, bəsdır!
 - Niyə bəsdırım? Vallah, hamısını açıb deyəcəyəm. Vahan dayı özgəsi deyil ki... Suren xalqın qızını incidir...

Suren bacısına gözünü ağartdısa da, Anahid səsini kəsmədi:

- Qardaşım ona məhəl qoymur. Deyir, Baqratın qızı mənə gərək deyil. Siranuş da, Surenin onda olan şəklini bu gün geri qaytardı. Bax, Vahan dayı, iş belədir! İndi sənın məsləhətin nədir?

- Aha, belə de! Onların aralarının dəyməsindən xəbərim yoxdur...

Anahid dedi:

- Atam bu işə razı deyil, anam bir söz demir, qalmışam iki fikir arasında. Nə Siranuşdan keçə bilirəm, nə Surendən. Sən elə bir ağsaqqal kimi məsləhət ver.

- Bu iş çətin işdir. Gərək fikirləşək. Mən Surenin özüylə ayrıca danışaram.

Anahid daha bir söz demədi, əti döyməyə başladı.

- Görünür sevginizin tarixi böyükdür, bəs nə üçün geri çəkilsən? – deyərək Vahan Surenin gözünün içinə baxdı.

- Mən Baqratla qohum ola bilmərəm. Səbəbini özün yaxşı bilirsən.

- O doğrudur. Tərlandı sarıncı tutmaz. Amma, bəzən məhəbbətin gücü hər şeyə qalib gəlir, ürəyi də döndərir, fikri də!

Vahanın bu sözlərlə nəyə işarə elədiyini başa düşən Suren açıq danışmağa məcbur oldu. Baqratlara qarşı öz barışmazlığını bildirdi. Siranuşın gətirdiyi xəbəri ona söylədi.

Vahan dedi:

- Bilirəm, Karo ağalarından təzə göstəriş almağa gedib. İşlər getdikcə çətinləşir, mürəkkəbləşir, Suren. Zaqafqaziya Komissariatının başçıları inqilabın qabağına sədd çəkmək, onu məhv etmək üçün dəridən çıxırlar. Şura Rusiyasına qarşı indi silahlı mübarizəyə qalxırlar. İnqilabçı fəhlələri, kəndliləri və soldatları amansızcasına təqibə başlayıblar.

Zaqafqaziya Komissariatı Şimali Qafqazda olan eser-mənşevik soldat nümayəndələri şurasının sədri Donskoyla, ağ general Karaulov və Kaledinlə əlaqəyə girib. Onlara Qafqaz cəbhəsindən silah göndərir.

Şimali Qafqazdakı əks-inqilabçı qüvvələrə göndərilən bir neçə vaqon patronu Bakı Şurası tutmuşdur. İndi də başlayıblar milli qoşun hissələri düzəltməyə. Qoy düzəltsinlər, biz bundan qorxmuruq. Bakı Şurası şəhərdə və onun rayonlarında Şura hakimiyyəti elan edib. Biz hər işimizdə bu proletar qalasına arxalanıb, qalib gələcəyik. – Vahan bugünkü iclasın müzakirə etdiyi məsələlərlə də Sureni tanış elədi. Sonra nə işə fikirləşib dedi: - Darıxma, yaranda da elə bir şey yoxdur. Tezliklə ayağa durarsan.

Vahan getmək istəyirdi ki, Armenakla Araksi gəldi. Onu getməyə qoymayıb, çörəyə saxladılar. Araksi təndiri yandırdı. Qazanı üstünə qoydu.

Söhbət yenidən başladı.

Baqratla Qrikor öz gələcəkləri haqqında söhbət edirdilər. Götür-qoy eləyir, məsləhətləşirdilər: necə hərəkət eləsinlər ki, mal-dövlətlərinə, canlarına, ailələrinə bir xətər toxunmasın. Surenin yaralanması, yoxsul kəndlilərin ayılıb baş qaldırması mülkədarların ürəklərinə böyük təşviş salmışdı. Qorxurdular ki, bu gün, sabah, yaz

açılan kimi, yenə bolşeviklər, yoxsullar torpaq tələb etsinlər. Bu iki mülkədara daha acıq gələn o idi ki, Vahanla Suren öz millətinin ağsaqqallarını şəkili Comərd, malakan Musatov kimilərinin ayağına verir.

Atakişi və Əmir kimi mülkədarlarla bağlamaq istədikləri «ittifaq»dan bir şey çıxmaması, Baqratla Qrikoru ikinci tərəfdən narahat edirdi. Onlara təsəlli verən ancaq Karonun sözləri, vədləri idi. Ona görə Karonu səbirsizliklə gözləyirdilər. Amma bir tərəfdən də qorxurdular ki, Karo pristav kimi onları aldatsın, doyunca rüşvət alıb yesin, sonra da əlli-ayaqlı yoxa çıxsın.

Aşot içəri girib qonaqlar gəldiyini xəbər verdi, Baqratın nə deyəcəyini gözləmədən, tez bayıra çıxdı. Onları balkondan evə dəvət elədi.

Baqrat gələnlərin kim olduğunu bilmək üçün bayıra çıxmaq istədi, bu vaxt qapı açıldı, əvvəlcə keşiş, onun dalınca da Karoyla pristav Karpov içəri girdilər. Qrikor tez yerindən qalxdı.

- Ərə, mənim əziz dostlarım gəlib ki! – deyə Baqrat Karoyla əl tutdu. – Mən də deyirəm qonaqlar kimdir! – Oho, Timofey Timofeyeviç, səni təzədən gördüyümə şadam! Oturun, oturun!

Aşot Baqratın işarəsilə onlara stul verib, qapının ağzında dayandı. Hamısı oturdu. Baqrat üzünü Karpova tutub dedi:

- Əşi, sən elə bir dəfəlik yoxa çıxdın ki! İrax candan, biz səni bu qarışıqlıqda ölüb-itmiş bilirdik. Sən ki, sağ-salamat idin, bir kağızdan-zaddan niyə yazmayırdın? Necə deyərlər, keşişlikdən çıxdıq, ermənilikdən ki, çıxmamışıq. Axı, biz dostuq, ay Timofey Timofeyeviç!

Karpov adəti üzrə yoğun bıqlarını ağzından kənar eləyib, gülümsünə-gülümsünə dedi:

- Biz yenə dostuq, Baqrat ağa! Kağız yazmamaqda günahkaram. Şimali Qafqazda idim, başım qarışıqdı. Orada təşkil edilmiş «Könüllü ordu»da idim. Nə isə, ətraflı söhbət eləyəcəyik. Qorxma, ölüb-itmərim, biz öldürmək üçün yaranmışıq, ölmək üçün yox!..

Hamısı güldü. Qrikor üzünü Karpova tutub dedi:

- Mən bir şey bilmək istəyirəm: yenə bizim bu mahala pristav gəlmisən, ya necə?

Karo cavab verdi:

- Timofey Timofeyeviç daha pristav deyil. İndi başqa işə gəlib. Müfəttişdir. Yəni, erməni milli qoşun hissələrini düzəltməkdə bizə kömək eləyəcək.

- Vallah, söz ağzıma gəldi, daha qaytarmaq istəmirəm, - deyə Qrikor yenə dilləndi: - Qoşundan-zaddan vacib bizim Alagöllər məsələsini yoluna qoymaqdır. Necə ildir sürünür. Bu barədə Karo da bilir.

Pristav bir söz deməmiş, Karo cavab verdi:

- Qrikor kişi, Alagöllər məsələsi də düzələcək. Arxayın ol. Erməni qoşun hissələri sizin kimi dövlətlilərin malını, torpağını qorumaq üçün düzəlir. Biz elə iş görəcəyik ki, bolşeviklər bir də torpaq sözünü ağızlarına almasınlar.

Baqrat sevincək dedi:

- Ay sənə canım, malım qurban, bircə bundan de ha! Qoy deyim barı, Timofey Timofeyeviç də bilsin. Qoçaqsan, Karo. Atanın qoç oğlusan. Keçən dəfə ürəyimdən tikan çıxartdın. O Suren gədə hələ də evdə yaralı yatır. – Baqrat Aşota

tərəf döndü: - ərə, orda niyə dimdik durmusan? Niyə demirsən, tədarük görsünlər. Gərək hər şeyi dilimlə deyim, öküz! Yeri, qoyun kəs!

Aşot getmək istərkən, Qrikor əlini qaldırıb, onun getməməsinə işarə etdi:

- Yox, Baqrat, bu axşam qonaqlar mənim evimdə olacaqlar.

- Mən qapıma gələn dostlarımı başqa evə getməyə qoymaram.

- Canım üçün, elə şey yoxdur. Belə olmaz ki... Balam, bir dəfə də mənim çörəyimi kəssinlər də! Durun gedək, söhbətimizi də bizdə eliyək.

Keşiş Mesrop dilləndi:

- Qrikorun evinə getməyimiz pis olmaz, neçə vaxtdır ki, bu kənddə yaşayıram, hələ onun qapısını açmamışam, çörəyini yeməmişəm.

- Malyeməzin çörəyini yeməseniz yaxşıdır! – deyə Baqrat güldü. Qrikor pərtliyini büruzə verməyib, Aşota dedi:

- Get, bizə xəbər ver!

Aşot getdi.

Axşamdan xeyli keçmişdi. Baqrat, Karo və Karpov Qrikorgildən qayıdıb gəldilər. Baqrat Siranuşu çağıraraq qonaqlar üçün yer salmağı tapşırırdı. Karpov Baqratla bərabər bayıra çıxdı. Karo otaqda tək qaldı. Siranuş yorğan-döşək gətirib yer salmaqla məşğul oldu. Karo yanından, dizinə qədər sallanmış mauzerin enli qayışını çiynindən çıxardıb, Siranuşa yanaşdı.

- Adın nədir?

- Siranuş.

- A...a! Siranuş, Siranuş! Adın da özün kimi gözəldir. Siranuş, bu mauzeri hara qoyaq ki, bir şey olmasın?

- Bizim evimizdə oğru yoxdur.

- Bəlkə var! – deyə Karo kef havasına ucadan güldü. – Onda al, hara qoyursan, qoy.

Siranuş mauzeri aldı, pəncərənin içinə qoyub qayıdana kimi, Karo onun yaraşlıqlı qədd-qamətinə, topuqlarını döyən hörüklərinə baxdı, köksünü ötürdü, sonra ağzını geniş açıb a...a deyə əsnədi. Siranuş getmək istəyəndə, Karo sanki onun qarşısını kəsmək üçün qollarını yanlara açıb gərnəşdi. Siranuş onun üzünə baxmadan, hərəkətlərinə fikir vermədən otaqdan çıxmaq istədi.

- Hara tələsirsən, ay qız?.. Sizin bu evdə adama soyuq dəyməz ki? Anamın tək-cə oğluyam ha, bil!

- Yorğan qalındır, gədəyə deyərəm buxarını qalayar, - deyə Siranuş getdi. Karo qoşa salınmış yerlərinin birinin üstə oturub, çəkməsini çıxara-çıxara fikirləşdi: «Otaq bəzəkli, yorğan-döşək təmiz, qız gözəl! Görünür ki, bu evdə hələ çox qalacağam!...»

Aşot bir qucaq odun gətirib, buxarını qalamağa başladı.

- Aşot, bu evdə çoxdan nökrəçilik eləyirsən?

- Dörd il var. Ancaq, mənə nökrə kimi baxmırlar; Baqrat ağa məni öz oğlundan seçmir.

- Bəs onun oğlu bu dəfə heç gözümə dəymir axı!

- Gedib Bələk kəndinə. Baqrat ağa göndərüb Yeğişi ilə danışmağa.

- Nə barədə? Yeğişi kimdir?

- Baqrat ağa sənə deməyib? Biçinçilər Baqrat ağanın dərzlərini keçən yay çöldən apardılar. İndi Baqrat ağa qorxur ki, üzümüzə gələn yazda, yayda yenə torpağını, taxılını zorla əlindən alsınlar. Ona görə istəyir ki, iş bərkə düşəndə, Yeğişi ona kömək eləsin. Bu işləri qarışdıran Vahanla, yaraladığın Surendir. Bilmirsən onlar nə yuvanın quşudur...

- Belə görünür ki, sən də onlardan xoşun gəlmir. Özü də, bu evdə hər sirri bilirsən.

- Onları görməyə gözüm yoxdur. Qaldı sirr, düz buyurursan, məndən gizli bu evdə heç bir şey ola bilməz.

- Çox yaxşı, görürəm qoçaq və xoşsifət oğlansan. İstəyirsən sənənlə bir iş görək...

- Nə iş, mənə xeyri var?

- İstəyirsən səni də soldat yazım, çox adamı yazmışam.

- Canın üçün, soldatlığa yaman xoşum vardı, amma Nikolay aparmadı ki, boyum alçaqdır, bir də anamın təkcəsiyəm.

- Qoçaqlığın olsun, boyun eybi yoxdur. Əvvəlcə, mənim öz yanımda qulluq elərsən, sonra böyüyüb xmbabet¹ olarsan, sonra da qoşun böyüyü olarsan...

Aşot sevindi:

- Sən Allah, düz deyirsən? Məndən qoşun böyüyü çıxar?

- Lap yaxşısından, sən kimdən əksiksən!

- Onda, müqəddəs Yefremverdi düz deyirmiş ki... Keşiş ağaya falımı açdırdım, o da Yefremverdiyə baxıb mənə dedi ki, Aşot, bir zaman sən qoşun böyüyü olacaqsan. Hə, baxtım açılib, indi o zaman gəlib çatıb...

- Bəli, gəlib çatıb. Səhər biz kəndlərə gedəcəyik, səni də özümə aparacağam.

Karo Aşotun ağziyırıq adam olduğunu hiss edib, ona yenə bir neçə sual verdi. Axırda sözü Siranuşdan saldı.

- Bəs Siranuşun əri hardadır?

- Onun nə nişanlısı var, nə əri. Bax mən...

Aşot sözünün dalını deməmiş, Karpovla Baqrat gəldilər. Söhbət kəsildi.

Otuz dördüncü fəsil

Növrəstəylə Gilə bayaqdan bəri yanıqlı-yanıqlı söhbət edirdilər. Hər ikisi o bədbəxt Zöhrənin itkin düşməsinə təəssüflənirdi. Onun necə olduğu, başına nə qəza gəldiyi onları düşündürürdü. Gilə Növrəstəni inandırır ki, Zöhrəni də, anasını da yoxa çıxaran Hacı Atakişi və oğlu Fərmandır. Onları da yoldan eləyən Fatıdır.

Nəbi gəldi. Növrəstə yerindən qalxıb, onun qabağına yeridi və soruşdu:

- Tapa bildinmi, ata?

- Yox, tapa bilmədim. Atı da yordum, özüm də əldən-ayaqdan düşdüm. Ağüdünü, Vağüdünü, Qarakilsəni, Urudu gəzdim, adamlardan soruşdum – gördüm

¹ X m b a b e t - ermənəcə polkovnik deməkdir.

deyən olmadı. Deyirəm, bəlkə o yazıq qız baş götürüb başqa mahala getdi. – Nəbi çarlığını çıxarıb bir tərəfdə oturdu.

- Vallah, Nəbi qardaş, kənd bu işə mat qalıb. Ana özünü aparıb Şırşırdan atdı, bala da yağlı əppək olub göyə çəkildi. Allah baisin evini yıxsın!

- Yox, Gilə bacı, - deyə Nəbi dilləndi, - mən heç ona da inanmıram. Heç kəs özünü diri-diri aparıb suya atmaz. Burda başqa hiylə var, biz bilmirik. Amma bir gün xoruzun quyruğu görünəcək.

Gilə:

- Növrəstə, bəlkə atan acdır, çörək gətir, - dedi.

Növrəstə bucağa tərəf yönəldi.

Gilə büküb bir tərəfə qoyduğu çiti Nəbiyə göstərib:

- Nəbi qardaş, xoşuna gəlirmi? – dedi.

Nəbi çitə baxıb dedi:

- Yaxşı çitdir, saf çitdir. Bu nəlikdir belə?

- Növrəstəyə döşlülük almışam. Gətirib öz üstünə biçdim. Ev içində geyər. İndi Allaha şükür hər şeyi var. Nəbi qardaş, gəlinimin toyunu daha bu yazdan o yana qoymayacağam qalsın. Görürəm, elə zəmanə də bir təhər olub...

- Nə deyirəm, ay Gilə bacı. Məsləhət sizindir.

Növrəstə çörək, şor və soğan gətirib atasının qarşısına qoydu. Nəbi yeyə-yeyə soruşdu:

- Növrəstə, əmin hardadır? Yusif hara gedib?

- Yusif dayımgildədir. Əmim də gedib onlara.

- Onlar kimdir?

Gilə gülə-gülə cavab verdi:

- Bizi deyir, dayna. Nə işləri vardısı, Şahmərdanla getdilər bizə. Hə, mən də gedim.

Gilə ayağa durdu. Növrəstə onu qapıyadək ötürüb qayıtdı.

- Qızım, mənim dalıma yastıqdan-zaddan qoy, elə burdaca gözümün çimirini alım.

- Yer salım, rahat yat.

- Yox, təndir istidir, bura yaxşıdır.

Növrəstə mütəkkə gətirdi. Nəbi başını mütəkkəyə qoyub yatmaq istədiyi zaman, Comərd gəldi. Nəbi qalxıb düzəldi.

- Qağa, gəlmisən? – deyə Comərd şiblitlərini çıxarıb, kürsünün bir tərəfində oturdu.

- Elə indicə gəldim. Zöhrəni tapa bilmədim, Comərd.

- Onun meyiti tapılıb...

- Ə, nə danışırısan?! Meyiti?!.

- Harda tapılıb, əmi? Kim deyirdi!

- Şəki çayının Bazarçayı ilə qarışdığı yerdə. İki saat bundan qabaq, Əmirin Qızılqayadakı xamlığında qoyun otaran çobanı xəbər gətirib.

- Bay sənin, yeri get! Ə, belə də iş olar?! O bədbəxt özünü çaya atmışmış, hə?!.

- Bəs meyit hardadır? – deyə Növrəstə Comərdin yanında oturdu. – Yazıq Zöhrə... - Növrəstənin gözləri doldu...

- Meyiti gətiriblər Hacı Atakişgilə. Sabah basdıracaqlar.
Nəbi qəlyanını doldurub çəkə-çəkə, bir qədər əsəbi halda dedi:

- Elə bu işlərin başçısı o qurumsaq Hacı Atakişi deyilmi?! Haqq öz yerin tapacaq, amma gec-tezi var.

- Elədir, qağa, elədir. Geci-tezi var...

Aralığa sükut çökdü. Nəbi qəlyanını sümürüb, çırt atdı, nəhayət, üzünü Comərdə tutub dedi:

- Bu gün Uzun içindən keçib gəlirdim. Yaman vur-çatlasındı. Adamlar toplanmışdı meydana. Biri əlini oynada-oynada qəlbidən danışdı. Soruşdum nə var? Barı xeyirdirmi? Mənim kimi çalsaqqal bir erməni cavab verdi ki, nə xeyir olacaq, soldat yığırlar, qoşun düzəldirlər. Dedim, balam, indi də Nikolay yoxdur ki, qoşun, soldat yığsın. Dedi, ay rəhmətliyin oğlu, mən nə bilim, deyirlər, qoşunsuz ölkə dolanmaz. Qərəz, mən atımı sürüb gəldim.

- O soldat yığan adamlar daşnakdırlar, qağa.

- Daşnak nədir?

- Daşnaklar erməni dövlətlilərinin xeyrini güdən adamlardır. Onlar istəyirlər ki, ayrıca hökumət qurub, qoşun yığıb ağalıq eləsinlər. Yenə kasıb-kusubu zülm altında yaşatsınlar.

- Bir məni başa sal görüm, musurmandan da daşnak var?

- Musurmanlardan da müsavətçilər var. Onlar da bəylərin, xanların tərəfdarlarıdır. O Əli Sadiqi yadımdadırmı? O, müsavətçidir. İndi bildinmi, qağa? Əslinə baxsan, daşnakların da, müsavətçilərin də fikri birdir. Daha səndən söz gizlətməyəcəyəm. Biz istəyirik ki, Rusiyadakı kimi, burada da fəhlə-kəndli hökuməti düzəldək, amma daşnaklar, müsavətçilər istəmirlər. Bax, onlarla bizim davamız bunun üstündədir. Bu işə sən necə baxırsan? Hə, nə fikrə getdin?

- Comərd, bilirsən nə var, qardaş? Bacar, heç kəslə dava eləmə. Elə ki, gördün yox, sənün üstünə gəlirlər, hökmən dava eləmək istəyirlər, onda qabaqdan qaçma. Qabaqdan qaçanın qeyrəti, camaat arasında da hörməti olmaz. Mən də başa düşürəm, görürəm fikrindən əl çəkən deyilsən. Neynək, axıra kimi işini gör. Bu qoca qardaşın da meydanda səni tək qoymaz. Necə də ki, qoymuram. Adam bir dəfə yaranıb, bir dəfə öləcək. Hə, belə! Bəs sən niyə çörək yemirsən?

- Mən ac deyiləm. Növrəstə bir çay qoysa, içərik.

Növrəstə çay qoymaq üçün ayağa qalxdı.

Bayırdan səs gəldi:

- Ay Comərd, ay Comərd!

Növrəstə həyəətə çıxdı. Çox keçmədi ki, Qurgenlə bərabər içəri girdi.

- Qurgen, sənsən! – deyə Comərd ayağa qalxıb, onunla görüşdü, oturmaq üçün yer göstərdi. – Qağa, bu da mənim dostlarımdandır.

Qurgen Nəbilə əl tutub, kürsünün bir başında oturdu. Bu zaman Qiyasla Nifti də gəldi.

- Nə var, nə yox, Qurgen? – deyə Comərd soruşdu.

Qurgen bir Comərdə baxdı, bir də ilk dəfə gördüyü Nəbiyə.

Comərd onun mühüm bir xəbər gətirdiyini, lakin Nəbinin yanında açıq deməyə çəkdiyini hiss elədi. Odur ki, Nəbini göstərib dedi: - Bu mənim

qardaşımdır, Armenakın, Surenin dostudur. İndi səni də tanıdı ki, mənim dostumsan. Qurgen, hamı burda bir-birinə yaxın adamlardır.

- Bildim, çox yaxşı, başa düşdüm! – deyə Qurgen arxalığının döş cibindən bir kağız çıxarıb Comərdə uzatdı: - Al, sənə çatacaq!

Comərd kağızı alıb öz ürəyində oxudu:

«Əzizim, Comərd! Danışığımıza, qərarımıza əsasən «əmanətləri» hazırladım. Musatova öz «payını» göndərdim. Sənə də bir nüsxə, rus dilində göndərirəm. Onu çox miqdarda hazırlamaq və kəndlərə yaymaq üçün müsəlmancaya çöndərilib, mənə çatdır. Bu işi təxirə salmadan eləmək lazımdır!

Bu gün gedirəm Brnaqota. Mqonun gətirdiyi məlumata görə, orada bərk iğtişəşdir. Onu da nəzərinə çatdırım ki, Karo Hamparsumyan qayıdıb kəndə. Əngələvidi hələlik özünə iqamətgah eləmək, «fəaliyyətə» Sisiyan kəndlərindən başlamaq istəyir. Keçmiş pristav, indi isə, eser Karpov da ordu təlimatçısı kimi onunla bərabər Tiflisdən gəlib. Erməni Milli Şurasının tapşırığıyla soldat yığırlar. Məsələ çox ciddidir!

Surendən nigaran olma, halı indi çox yaxşıdır. Hələlik, bu qədər. Əlini sıxıram.

Vahan».

Comərd kağızı cibinə qoyub, Qurgenə müraciət elədi.

- Əmanəti ver görüm.

Qurgen arxalığının döşünü açıb, qoynundan şoproqrafda çap olunmuş bir vərəqə çıxartdı.

Comərd onu da gözdən keçirib, ürəyində fikirləşdi: «Kimə tərcümə etdirim? Müəllim Rüstəm Babayevdən münasib adam yoxdur. Ancaq, o bu işə girişərmimi?»

Nəbi qardaşından soruşdu:

- Comərd, o nə kağızdır ki, oxuyub fikrə getdin?

Comərd kağızın məzmununu onlara başa saldı. Qiyas, pristav Karpovun adını eşidən kimi, təəccüblə soruşdu:

- Comərd qağa, o yekəqarın, lopa bığ pristav yenə qayıdıb gəlib? Köpək oğlu hələ sağdır!

- Düzü, mən heç nə anlaya bilmirəm, - deyə Nəbi başını buladı. Bu necə işdir, strajnik, pristav yenə kürəyimizdə şallaq oynadacaq?! Əşi, belə də qarışıq, yiyəsiz zamanə olar! Nikolay getdi, Kerenski gəldi, o getdi, indi də deyirlər daşnak hökuməti düzəlir, nə bilim müsəvat baş qaldırır. Dövlətli, kasıb daraşib bir-birinin canına!.. Aclıq, qəhətlik də ilan kimi sarmaşib kasıb-kusubun boğazına. Nə isə, hələ, Allah bundan betərindən saxlasın! – deyə Nəbi dərindən köksünü ötürdü; sönmüş qəlyanını yandırır, çəkməyə başladı.

Nə isə düşünən Qiyas birdən uca səslə dedi:

- Yox, bundan sonra pristav gəlməsin, lap qoburnatın özü gəlsin, qorxan deyiləm. Boynumu onun şallağının altına verən deyiləm. – O, üzünü Qurgenə çevirib soruşdu: - Xəşəqlərin pristav bizim kəndə də gələcək?

- Bilmirəm. Bizim kasıb erməni kəndliləri daha, pristav-mristav tanımaq istəmərlər. Mən gedim, gedir.

Qurgen ayağa qalxdı. Növrəstə çay gətirdi. Nəbi, Qurgenə oturub çay içməyi təklif etdi, Qurgen oturmadı. Comərd onu həyətdən ötürüb, qayıtdı.

Çay içə-içə xeyli söhbət elədilər. Axşam düşdü. Nifti öz evinə, Comərdə müəllimin yanına getdi.

Birmərtəbəli, iki pəncərəli, balaca, lakin səliqəli otaqda müəllim Rüstəmdən və Yusifdən başqa heç kim yoxdu. Hər ikisi bir küncdə qoyulmuş stolun arxasında oturmuşdu. Dayısı Yusifə dərs öyrədirdi.

Qapı yavaşdan açıldı. Yusif gözünü kitabdan çəkəndə əmisini gördü, yerindən qalxdı. Comərd salam verdi. Rüstəm oturmaq üçün ona yer göstərdi. Yusif gözünü dayısına dikdi. Rüstəm ona dedi:

- Get, sabah gələrsən, yenə məşğul olarıq.

Yusif dəftər-kitabını qoltuğuna vurub getdi.

- Yusif yaxşı uşaqdır, yaxşı da oxuyurdu. Amma, bir az geri qalıb. Ayrıca məşğul oluram ki, özünü yoldaşlarına yetirsin.

- Geri qalmasının səbəbi nədir?

- Yanandan sonra bir neçə vaxt məktəbə gəlməməsi. Gül kimi uşağın əllərində, üzündə yanıqdan ləkələr qalmışdır...

- O ləkələr Yusif böyüdükcə gedəcəkdir. Buna mən sıxılmıram. Özü də onu diri-diri yandırmaq istəyənlərin təbiətini, məqsədini anlayacaqdır. Bəlkə də, onlardan intiqam alacaqdır. Amma söz burasındadır ki, sənə ləkə vurmaq, el arasında biabır eləmək istəyirlər...

- Mənə kim ləkə vurmaq istəyir? – Müəllim çiyinlərini çəkib, əlini papiros qutusuna atdı. – Mən hələ özümü o dərəcəyə endirməmişəm. – Papirosu yandırıb çəkə-çəkə sözünə davam elədi. – Neyliyəsen, avamlıq, nadanlıq camaatı vəhşiləşdirmişdir. Ona görə də...

Comərd onun sözünü kəsdi.

- Sən hər şeyi avamlığın, cahilliyin üstünə yıxırsan, lakin öz mənfəətləri üçün heç bir alçaqlıqdan çəkinməyənlərin ürəyindən xəbərin yoxdur. Ancaq, mən sənə xəbərdarlıq edirəm: özünü gözlə! Sənin camaat arasında danışmağın Hacı Atakişini qəzəbləndirmişdir. Mənə çatan məlumata görə, o sənin qanına susayır. Arvadı Tamaşanın ölümündən, qızlığı Zöhrənin özünü Şırşırdan atmasından xəbərin varmı?

- Əlbəttə, bunu kim bilmir ki!

- Səbəbini də bilirənmi? Bilirənmi ki, Tamaşa öz əcəllilə ölməmişdir?

- Xeyr, başqasının ailə işinə qarışmıram.

- Ancaq, Hacı Atakişi səni bu işdə günahkarlandırır.

- Necə, necə? – deyə müəllim həyəcanla soruşdu. – Bunu kim deyir?

Fatının müəllimin haqqında yaydığı şayiələri Comərd söylədi.

Rüstəm qışqıra-qışqıra:

- Yalandır! – dedi. – Mənim adıma böhtandır, ləkədir! Heç bir zaman mən onun evinə pis niyyətlə getməmişəm. Mən Hacı Atakişiyə başa salaram ki, onun arvadıyla heç bir əlaqəm olmayıb, o yazığı da nahaq yerə öldürüb...

- Özünü alçaldıb onun ayağına getməsən, daha yaxşıdır. Sənə vurulan ləkəni başqa yolla təmizləməlisən! – Comərd cibindən qəzet çıxarıb stolun üstünə qoydu:

- o yolsa, bax, burada yazılmışdır.

Rüstəm «Hümmət» qəzetini götürüb məqalələrin sərlövhələrini gözdən keçirtdi. Tarixinə baxdı.

- Bu, Nəriman Nərimanovun redaktəsilə çıxır, sizin qəzetdir, bolşevik qəzetidir, - dedi, sonra müsavətçiləri, daşnakları, menşevikləri, eserləri ifşa edən bir məqaləni bərkədən oxudu.

Comərd Nəriman Nərimanovun maarifpərvərliyi, camaatın xeyrinə çalışdığı haqda danışdı, sonra Zəngəzurdakı vəziyyət haqqında söhbət elədilər. Comərd Karonun və Karpovun erməni «milli qoşun hissələri» üçün soldat yığmalarından danışdı, sonra Vahanın göndərdiyi vərəqəni cibindən çıxardı:

- Burda isə, başqa şeylərdən danışılır, - deyə stolun üstə qoydu. – Oxu, mənə kömək elə: onu bizim dilə tərcümə elə.

Rüstəm vərəqəni oxuyub:

- Yenə inqilab?! – dedi və gülə-gülə stolun üstə qoydu.

Comərd onun səsinə, üzünün ifadəsinə, istehzalılıq gülüşündən narazılığını və yenə də mütərəddidliyini hiss etdi.

- Bəli, inqilab! – deyə Comərd onun gözünün içinə baxdı. Xalqımıza, bütün xalqlara xoşbəxtliyi Rusiya inqilabı – Oktyabr inqilabı verəcəkdir. Hamını, sənin özünü də, çirkin sözlərdən, böhtanlardan xilas edən ancaq inqilab olacaqdır! O, əsrlər boyu zülm altında yaşamış ölkəmizə ağ gün verəcək. Sən ondan qorxma, Rüstəm! İnqilab sənə heç bir şeyini əlindən almayacaq. Sən Hacı Atakişi, Əmir deyilsən. Torpağın, malın, qoyunun, qızılın yoxdur. Sən qələmin, savadın var. İnqilab sənə kimlərin fikrinə, düşüncəsinə aydınlıq, arzusuna qol-qanad verir.

Söhbət uzandı. Rüstəm qələm, kağız götürüb:

- Yaxşı, sənə kömək eləyəm, - deyə vərəqəni tərcümə etməyə başladı.

Comərd qəzet oxumaqla məşğul oldu. Dəqiqələr ötüb keçdi. Nəhayət, Rüstəm tərcüməni gözdən keçirib axırını ucadan oxudu:

«...Qardaşlar!

Ermənilər və müsəlmanlar!

Hamınız birləşin! Erməni və müsəlman milli şuraları adından kəndlərə düşüb, soldat yığınlara müqavimət göstərin! Oğullarınızı daşnaklara və müsavətçilərə soldat verməyin. Çünki onlar ortaya milli ədavət salıb, sizi qırmaq üçün həmin soldatları üstünüzdə göndərəcəklər.

Ayıq olun! Daşnakların, müsavətçilərin sözlərinə inanmayın!..»

- Sağ ol, Rüstəm. Gözəl tərcümə eləmişən. Demək, inqilab işinə sən də öz köməkliyini əsirgəmədin.

- Mən sənə sözünü yerə salmadım. Amma, doğrudan da dünya dəyişilir, - deyə Rüstəm əlində tutduğu vərəqəyə baxıb fikrə getdi.

Comərd yerindən qalxdı.

- Güman edirəm ki, müəllim Rüstəm gələcəkdə də bizə kömək edəcəkdir! – deyə Comərd gülə-gülə onunla görüşüb otaqdan çıxdı.

Evin bucaqlarına qaranlıq çökməyə başladı. Bacadan düşən işıq zolağı ancaq evin ortasını bir tala kimi, zəif işıqlandırmışdı.

Növrəstə təmiz əskilə lampa şüşəsini silə-silə gedib, qapını açdı. Evə həm işıq düşdü, həm də sərin dağ havası onun üzünə vura-vura içəri doldu. Növrəstə qapının yanında dayanıb Qızılqayaya, Darvazaya və bu dağlardan daha hündür Qonaqörməzə tamaşa elədi. Sonra nəzərini buzları əriməkdə olan Şəki çayı cəlb elədi. Dərhal Zöhrəni xatırladı. Doğrusu, onu bir an belə unuda bilmirdi. «Əgər

Fərmana qismət olsaydım, mən də Zöhrə kimi bədbəxt olacaqdım», - deyə fikirləşdiyi zaman, qonşu evdən saz və mahnı səsi ucaldı. Evin bir tərəfində təzə çarığına bağ salan Yusif də durub Növrəstənin yanına gəldi. Mahnı və nağılları çox sevən bu uşaq saza qulaq asmaq üçün bacısından icazə alıb qonşuya getdi.

Mahnını oxuyan aşiq Humaydı. Gözəl səs ilə mahalda məşhur olan aşiq, həmişə təzə söz və hava öyrənəndə öz evində ucadan oxuduğu üçün səsi qonşulara yayılırdı.

Növrəstə gözünü bir nöqtəyə zilləyib, onun oxuduğu bu yeni sözləri dinləyirdi:

Sallanıban gedən dilbər,
Dedi: get sən, gələrəm mən.
Dedim: gözəl, dərdim çoxdur,
Dedi: dərman bilirəm mən.

Göldən uçurdum sonanı,
Bu yerdə qoydum binanı,
Gündə gördüyüm cananı
Görməyəndə ölərəm mən.

Vəfası olmaz yalanın,
Ağlı olmaz çox gülənin,
Abdullayam, dərd bilənin
Yüz il keçsə, quluyam mən.

Sazın, sözün təsirindənmi, ya nədənsə, fikrə getmiş Növrəstə ikinci mahnının başlanmasını hiss etmədi. Bəlkə o, öz toy gününün yaxınlaşmasını yadına salırdı. Arzu edirdi ki, aşiq Humay onun da toyunda belə saz çalsın, ürəkdən oxusun.

Çox keçmədi ki, Şahmərdan gəldi. Növrəstəyə salam verdi. Növrəstə yuxudan təzəcə oyanmış kimi, kirpiklərini bir-birinə çalıb:

- Bibioğlu, sənsən? – dedi. – Keç içəri, keç!

Şahmərdan oturdu. Növrəstə lampanı yandırır birəkdəki mıxdan asdı və nişanlısının yanında əyləşdi. Heç bir söz demədən bir-birinə baxıb güldülər. Bu gülüş onların pozulmaz ilqarını, təmiz məhəbbətini, gözəl arzularını ifadə etdi.

- Qapının yanında niyə dayanmışdın? – deyə Şahmərdan sözə başladı... - Məni gözləyirdin, yoxsa, aşiq Humayın sazına qulaq asırdın? Özün də, nədənsə, fikirdəydin, fikir eləmə, Növrəstə. Düşmənlərin acığına sənə bir toy eləyəcəyəm ki, hamı həsəd aparsın. – Şahmərdan gülə-gülə əyilib onun alma yanaqlarından öpdü.

Sevgilisinin açıq, səmimi söhbətindən, nəvazişindən sevinib özünü bəxtəvər sanan Növrəstənin üzünü birdən qızardı... O, bu sevincin təsiri altında nişanlısının boynunu qucaqlayıb, öpməyi xəyalından keçirərək, qollarını yuxarı qaldırdı. Lakin, kəndli, müsəlman qızlarına daha xas olan həyə, utancaqlıq, arzusunu boğdu, qollarını aşağı saldı...

- Hə, de görüm nə fikirləşirdin?
 - Elə bir fikrim yoxdur, bibioğlu. Çaya baxırdım, yazıq Zöhrə yadıma düşdü.
 - Hə, Zöhrə, Zöhrə! – Şahmərdan köksünü ötürdü. – Anası da məhv oldu, özü də! – O, söhbəti dəyişdirmək məqsədilə dedi: - Əmin görəsən niyə gəlmədi?
 - Ay bibioğlu, çoxdan ürəyimdə bir söz var, axı demək istəyirəm...
 - De, ürəyində söz saxlama.
 - Əmim də, sən özün də, nə vaxtacan evdə-eşikdə oturmayacaqsınız? Kəndlərə getməkdən yorulmadınız?

- O vaxtacan ki, biz deyən gün gəlib çıtsın.
 - O hansı gündür, şənbədir, bazardır... Allahın günü ha çox... Mən ondan qorxuram ki, başınıza bir xata gəlsin. Əmimə də deyəcəyəm evdə otursun. Bax, dünən Əngələvidə nəyə getdi?

Şahmərdan, kəndlərə getdiklərindən məqsəd nə olduğunu Növrəstəyə açıq söylədi. Oktyabr inqilabından, müsəlman, erməni bolşeviklərinin, yoxsul kəndlilərin dostluğundan və nə üçün mübarizə etdiklərindən danışdı.

Nişanlısının, əmisinin, Surenin dövlətlilərə qarşı apardıqları mübarizənin mahiyyətini indi başa düşən Növrəstənin gözüünün qarşısında başqa aləm canlandı. Söhbət xeyli çəkdi.

- Mən gedirəm, əmin gələndə, Yusifi dalımca göndərərsən! – deyərək Şahmərdan ayağa qalxdı. Növrəstə də onu qapıdan ötürmək üçün ayağa durduğu zaman, Comərdlə Vahan içəri girdilər. Vahan salam verib, Şahmərdanla görüşdü.

Comərd Növrəstəni göstərdi:

- Bu da mənim qardaşım qızıdır, Şahmərdanın nişanlısıdır.
 - Çox yaxşı, çox əcəb! – Vahan gülə-gülə Növrəstəyə əl verdi. – Görürəm, elə ikisi də bir-birinə bədbür. Oğlan qoçaq, qız gözəl! Toyları nə vaxt olacaq?

Növrəstə birinci dəfə gördüyü Vahandan utanıb getdi. Comərd cavab verdi:

- Bu yaxınlarda, əslinə baxsan, gərək çoxdan olardı. Amma bəzi işlər...

Vahan onun sözünü kəsdi:

- Başa düşdüm, məlumdur! Bizim işlərimiz onlara mane olub. Düzələr, toy-toya, bayram-bayrama qarışar. Həmişə qışın sonunda bahar gəlir...

Onlar oturdular. Növrəstə Comərdin yanına gəlib qulağına pıçıldadı:

- Nə hazırlayım?

Comərd də ona yavaşca dedi:

- Çay qoy, toyuq kəs.

Növrəstə geri dönüb getmək istərkən, Vahan ondan soruşdu:

- Atan hardadır?

- Başqa kəndə gedib, buğda almağa.

Comərd:

- Yusifi bura çağır, adam dalınca göndərəcəyəm, - dedi.

Növrəstə getdi.

...Axşamdan xeyli keçmişdi. Yusif və Növrəstə evin bir bucağında yatmışdılar. Comərd, Vahan, Qiyas, Nifti və Şahmərdan bir-birinə yaxın oturub danışdılar.

Vahan kəndlərdəki vəziyyətdən, mübarizədən, əks-inqilabçı qüvvələrin hərəkət və məqsədlərindən söylədi.

Comərd şoproqrafda çap edilmiş vərəqəni oxuyub, izah elədi, qarşıda duran vəzifənin hal-hazırda nədən ibarət olduğunu söylədi. Kəndlərə gedib həmin vərəqləri yaymaq məsələsini qarşıya qoydu. Kimin kiminlə hansı kəndə gedəcəyi müəyyən edildi.

Səhər açıldı. Onlar ayrı-ayrı səmtlərə yola düşdülər.

Gündüz olmasına baxmayaraq, Qarakilsə kəndinə, onun ətrafındakı dağlara, təpələrə, sanki tutqun bir pərdə çəkilmişdi. Qara buludlar, günəşin öz gözəl simasını göstərməsinə, hər yeri nura qərq etməsinə imkan vermirdi; bir-birinin dalınca axıb gedir, onun qabağını kəsirdi.

Belə cansıxıcı gündə, kəndin qərb tərəfindən axan Bazarçayının kənarındakı düzənlikdə bir dəstə adam durmuşdu.

Bəzinin əynində qara, bəzininkində boz çuxa, bəzində toxunma şaldan pencək vardı. Hamısının başında iri, tüklü papaq, ayaqlarında çarix vardı.

Cənubdan qalxan küləyin torpağı, qumu üz-gözlərinə vurmasına baxmayaraq, adamlar gözlərini qarşılarında dayanmış üç nəfərdən çəkmirdi. Hamısı fikirləşirdi: «Görək bizi niyə çağırıblar? Barı bir xeyir xəbər deyəydilər».

Karo əvvəlcə keşiş Mesropa, sonra Karpova nə isə pıçıldayıb, ucadan danışmağa başladı:

- Camaat! Əvvəla, sizə zəhmət verib bu küləkli gündə bura toplatmışıq ona görə ki, sizinlə çox vacib işimiz var. İkincisi, bu kənd erməni və müsəlman olsa da, mənim işim ermənilərdir, müsəlman varsa, çıxıb getsin.

Bu sözlərdən sonra hərə öz ətrafına baxdı. Kimsə çıxıra-çıxıra dedi:

- Yoxdur, içimizdə musurman yoxdur! Axı, siz erməniləri çağırırdınız, musurmanlar gəlməyiblər.

- Çox yaxşı. Camaat, sözümün üçüncüsü, özümüzü sizə tanış verməkdir. – O, sağ əlini şinelinin cibindən çıxarıb döşünə vura-vura sözünə davam elədi: - Mən Karo Hamparsumyanam. Erməni Milli Şurasının üzvüyəm, Tiflis müstəqil hökumətinin nümayəndəsiyəm. Bu yerə komissar vəzifəsinə gəlmişəm. Bu keşiş Mesrop mənim müavinimdir. Dərrakəli və öz millətinin qədrini bilən adamdır. Bu da ki...

Bir kəndli yerindən dilləndi:

- Onu niyə nişan verirsən? Mahal pristavıydı, eli... Nikolay taxtdan düşəndən sonra, birdən gözdən itdi. Biz onu ölmüş bilirdik. Yenə hardan dirildi? İndi də kəndliləri döyməyə, dama basmağa gəlib? – Biz...

Karo əlini yuxarı qaldırıb onun sözünü kəsdi:

- A kəndli, səsini kəs! Cənab Karpov başqa işə gəlib, pristavlığa yox.

- Nə işə gəlib?

- Yenə Nikolay padşah taxta çıxıb? – deyə qarışıq səslər ucaldı.

Keşiş:

- Camaat, sakit olun! – dedi, - Karo sizin böyüyünüzdür. Allaha, böyüyə qulaq asmaq, hörmət eləmək lazımdır.

Karo sözünə davam elədi.

- Nikolayı daha yadınızdan çıxarın. Yaxşı oldu ki, o, taxtdan düşdü.

- Bəs onda Nikolayın pristavının burda nə işi var? Çıxıb sağ-salamat getsin! Yoxsa...

Karo qışqırdı:

- Kəndlilər, ədəbli olun! Hörmət gözləyin! Siz çox geri qalmısınız. Halınıza yanıram, vay-vay! Amma, siz kor yapalaq kimi heç nə görmürsünüz, gözlünüzü açmaq lazımdır ki, hər şeyi görəsiniz. Biləsiniz ki, Zaqafqaziya hökuməti var, divan-dərə var!..

Kim isə yenə söz atdı:

- Hanı o hökumət, üzünü görmürük? Hərə necə bacarır, elə də başını dolandırır.

- Ərə, o kimdir orda? – deyə Karo hirsələndi: - Anlamır ki, hökumət kukla deyil, əlimdə oynadıb ona göstərəm! Zaqafqaziya hökumətinin nümayəndəsi mənəm, mən! Əlqərəz, mən gödək danışacağam. Bizə erməni milli qoşunu yaratmaq lazımdır. Bu işdə cənab Karpov da bizə kömək edəcəkdir. İndi kim öz xoşuyla soldat olmaq istəyir, adını desin, keşiş ağa yazsın. Könüllü istəməyənləri də, qocalardan və uşaqlardan başqa, yazacayıq...

Kəndlilər sual yağdırmağa başladılar:

- Erməni qoşunu düzəldib kimi üstünə gedəcəyik?

- Tüfəngi, patronu bizə kim verəcək?

- Yeməyə çörək tapmırıq, tüfəngi, patronu neynirik.

- Səs salmayın, bir-bir danışın! – deyə Karo mauzerini yan tərəfdən qabağa çəkdi. – Qoşun toplamaq Tiflis müstəqil hökumətinin əmridir. Qoşun bu gün lazım olmasa da, bir gün lazım olacaq. Hökumət qoşunsuz olmaz. Tüfəngi, patronu, topu, soldatlara geyimi başqa hökumətlərdən alacayıq. Hər şeyimiz olacaqdır. Fikir eləməyin! İndi adınızı yazdırın! Kim qoçaqdır, birinci yazılsın.

Keşiş cibindən qələm, kağız çıxarıb dedi:

- Mənim erməni millətim həmişə qoçaq olub. Elə müharibədə də hünər göstərib. İndi də öz torpağını qorumaq üçün onun oğulları soldat yazılacaq! Qabaqca kimi yazım?

Bir cavan oğlan, sol ayağından axsaya-axsaya qabağa çıxdı, üzünü camaata çevirib dedi:

- Camaat! Bizə deyirlər soldat yazılın. Mən üç il soldat olmuşam. Necə deyirlər, soldatlığın dadını görmüşəm. Əzab-əziyyətdən, soyuq səngərlərdə qorxu çəkməkdən, aclıqdan, ölüb-öldürməkdən başqa bir şey deyil. Mənim bir qıçım taxtadandır. Niyə? Çünki, top aparıb, şikəst olmuşam...

Karo ona qışqırdı:

- Yaxşı, yaxşı! Səni yazmırıq. Get yerinə!

- Mən özüm üçün demirəm. Hamı üçün deyirəm. Ağillı adam soldat olmaz! Dövlətlilər, padşahlar üçün özünü ölümə verməz.

- Bəsdir, otur yerində! – deyə Karo bərk hirsələndi. Karpov Karonun qışqırmasından danışan kəndlinin narazı olduğunu anladı. Əyilib Karonun qulağına pıçıldadı:

- O nə deyir?

Karo onu başa saldı.

- Cənab Hamparsumyan, o kəndli ya bolşevikdir, ya bolşeviklərin adamıdır. Camaatın fikrini dəyişdirir...

Karo pristava yavaşca:

- Onu aradan qaldırırıq, - dedi. Sonra yenə camaata tərəf çevrildi. – Camaat, o gədə dəlidir, ona fikir verməyin. Hə, yazdırın adınızı! Elə eləməyin ki, başqa tədbirlərə əl ataq...

- Məni yazın! – deyə bir kəndli keşişin yanına getdi.

Bu zaman havaya bir dəstə vərəqə buraxıldı. Hamı təəccüblə göydə quş kimi qanad çalan qırmızı rəngli kağızlara baxdı. Vərəqələrdən bəziləri yerə endi, bəzilərinə külək uzaqlara apardı. Biri fırlana-fırlana Karonun qabağına düşdü. Tez götürüb tələsik oxudu. Üz-gözünü əydi, qırıqdırdı. Onun bağirtısı ani sükutu pozdu:

- Bu bolşevik vərəqələrini havaya tullayan kimdir? – O, üzünü bayaq danışan kəndliyə tutub qəzəblə soruşdu: - Sənsənmi, axsaq yabı? Bu saat sənin beynini havaya sovuraram! – Adamları qorxutmaq üçün mauzerinin qoburunu açıb, yenə şaqqıltıyla örtüdü. – Dillənin, kimdir bu vərəqələri tullayan?

Heç kəs danışmadı. Karo şikəst kəndlinin yaxasından tutub bir neçə dəfə silkələdi, başını-gözünü yumruğa doladı. Kəndli: «Mən deyiləm, niyə məni döyürsən?» - deyə özünü onun əlindən xilas eləmək istədi. Karo mauzeri onun alnına dayadı...

- Özünüzdən çıxmayın, cənab Hamparsumyan! – deyə Vahan adamların arasından uca səslə dilləndi. – Mənəm! Mənimlə danışın.

Karo kəndlinin yaxasını buraxıb, təəccüblə Vahana baxdı:

- Aha! Bu bolşevik camaatın arasına nə vaxt girib? Bir xəfiyyə kimi siz məni izləyirsiniz?!

- Xəfiyyə sizsiniz. İmperialistlərin sadıq xəfiyyəsi! Biz həmişə camaatın içində olmuşuq. Biz daşnak, müsəvat, menşevik milli qoşun hissələrinin düzəlməsi əleyhinəyik. Çünki sizin qoşun hissələriniz «müstəqil» «Zaqafqaziya hökumətinin» ağalığını saxlamaq üçündür. İnqilab alovunu söndürmək üçündür! Kəndlilər sizin Komissariatınızın, Seyminizin yalan vədlərinə inanmırlar.

- Siz onlara vəkil deyilsiniz!

- Qoy özləri desin! – Vahan bir qədər kənara çəkildi, üzünü kəndlilərə tutub dedi: - Tüfəng, patron istəyirsiniz, ya torpaq, öküz, cüt?

Səslər ucaldı:

- Sən deyəni istəyirik: torpaq, çörək!

- Eşitdinizmi, cənab! Gedin, dövlətlilərin quyularını açın, aclara taxıl verin. Kəndliyə vəd etdiyiniz torpağı verin.

- Kəs səsini! Səndə millət hissi yoxdur.

Vahan kinayəylə dedi:

- A milli hissi aşıb-daşan keşiş, bəs niyə qərbi Ermənistandan, türklərin zülmündən, qılıncından zorla qurtarıb gələn qaçqınlara kömək eləməyirsiniz?! Ermənistan kəndlərində, Şimali Qafqazda dilənçi halında yaşayan o yazıqlar axı sənin millətidir! Qardaşlar, siz bu daşnakların sözlünə inanmayın! Onlar qorxaqdırlar. Fəhlələrdən, siz kəndlilərdən qorxurlar. Rusiyada yaranmış fəhlə-kəndli hökumətindən qorxurlar. Buna görə də bu cənablar öz canlarını, dövlət və

hakimiyyətlərini saxlamaq üçün ölkəmizə alman-türk işğalçılarını gətirmək istəyirlər. Onlar bununla Zaqafqazıyanı Rusiyadan ayırmaq istəyirlər. Qardaşlar! Siz də eşidin: Tiflisdə, İrəvanda əks-inqilabçılar ağalıq etdiyi halda, Bakıda müsavətçilərin üsyanı yatırılmış, Şura hakimiyyəti qurulmuşdur. Təkcə Bakıda deyil, Şura hakimiyyəti Şamaxıda, Lənkəranda, Salyanda və Azərbaycanın başqa yerlərində də qurulmuşdur. Çox çəkməz ki, Zaqafqazıyanın hər yerində Oktyabr inqilabının günəşi parlar!

Qorxmayın, qardaşlar! Bolşeviklərin ətrafına toplanın! Bütün kəndlilərin nıcatı Şura hökumətindədir!

- Sən çoxmu vaqqıldayacaqsan, tülkü! – Karo əlini mauzerinə atdı. Comərd Vahanın qolundan tutub, camaatın içinə çəkdi və Karoya dedi:

- Tapança zoruna soldat yığmaq olmaz, cənab Hamparsumyan! Camaatı toyuq hesab eləməyin! Hamı sizin niyyətinizi başa düşür.

- Sən niyə mənim erməni kəndimdə danışırısan, musurman bolşevik!

- Mən daşnakların yox, erməni millətinin dostuyam. Mənim ata-babam da ermənilərlə yaxın qonşu və dost olmuşdur. Heç kəs bizi ayıra bilməz!

- Burda çox söz danışdılar, - deyə Qiyas dilləndi: - Mən də onu demək istəyirəm ki...

Karo onun sözünü kəsdi:

- Sən kimsən?

- Mən? Kilimçi. Tanımırısan? Hə, onu demək istəyirəm ki, bu işlərin hamısını törədən bu köpək oğlu, bu qarnıyoğun pristavdır!.. O olmasa ha, qurd qoyunla otlar.

Karpov ona baxır və diqqətlə qulaq asırdı. Qiyas papağını götürüb əlini başına vura-vura sözünə davam elədi:

- Yadındadırmı, a lopabığ pristav, şallaqla başıma döyürdün ha!.. Bir səbr elə, gör qisasımı səndən necə alacağam! – O, birdən səsinin ahəngini dəyişdirərək camaata müraciət etdi. – Erməni qonşularımız, bax, o pristavı gəlin qovaq, o, siz ermənilərə də, biz musurmanlara da çox zülm eləyib, söyüb, döyüb...

- Doğrudur, düzdür! – deyə səslər ucaldı.

- Əlini tez-tez tapançaya atan o Hamparsumyanı da qovaq, özü erməni ola-ola bizim yoldaşımızı, əngələvidli Sureni yaralayıb.

- Sənin ürəyini gör mən necə yandıracağam! – deyə Karo mauzeri çıxartdı.

- Hələ dayan! Camaatın içinə atma! – deyə keşiş sağ əlilə onun biləyindən yapışdı.

Karo əlini geri çəkəndə, tətik şaqqıldadı. Keşiş əlini onun biləyindən çəkib, sol qolunu tutdu.

- Vay, evin yıxılsın! – deyə tez yerə oturdu.

Otuz beşinci fəsil

Karo otağa daxil olanda, balkonda durmuş Aşot da onun dalınca içəri girdi. Karo dönüb dala baxdı.

- Aşot, sən də mənim kölgəmsən? – deyə güldü. – Nəyə gəldin? Baqrat evdədirmi?

- Baqrat ağa evdə yoxdur. – Mən də gəldim... dedim, bəlkə, sözün, tapşırığın var, Karo.

- Tapşırığımı yoxdur. Amma sənin dilini kəsəcəyəm. Mən sənin üçün Karoyam? Axmaq! Neçə dəfə demişəm ki, mənə «ağa» de! Başa düşdün? Mən sənin üçün Hamparsumyan ağayam! Bildin?

Aşot:

- Baş üstə, ağa, - dedi, - sən mənim böyüyümsən, nə desən ixtiyarın var. Amma sən mənim dediyimə fikir vermirsən, Hamparsumyan ağa. Mən...

Karo onun sözünü kəsdi:

- Ay qırışmal, yenə Siranuş barədə deyirsən? Axı, sən deyirdin ki, o, Surenə bənd olub...

- Hə, bənd olmuşdu, indi araları bərk deyib. – Aşot hırıldadı, sonra əlavə elədi: - Xahiş eləyirəm, mənim işimi düzəldəsən. Dərdimi, dilimi sənə demişəm...

Karo onun cırıtdan boyuna, eybəcər sir-sifətinə baxıb, istehzayla gülə-gülə dedi:

- Yaxşı, işini düzəldərəm. Mənim ürəyim təmizdir, adama hirslənərəm də, rəhmim də gəlir. İndi, get onu bura çağır, danışım. De ki, mənə su gətirsin. Ancaq, iş düzələndə kimi bu haqda heç kimə bir söz demə. Yoxsa, iş korlanır.

- Baş üstə, ağa! Göz üstə, ağa! – Aşot sevincək otaqdan çıxdı.

Karo onun dalınca ucadan güldü.

- Axmağın iştahasına bax! Keçinin qoturu bulağın gözündən su içər.

Karo çarpayıda uzandı. Bir azdan sonra Siranuş əlində su dolu stəkan gəldi. Karo tez yerindən qalxıb, qıza tərəf addımladı.

- Bağışla, Siranuş, sənə əziyyət verdim, - deyə suyu ondan aldı.

- Sənə nə lazım olsa, Aşot gədəyə de. – Siranuş qayıdıb getmək istərkən, Karo onu sözə tutdu:

- Hara gedirsən? Mən hələ suyu içməmişəm. Stəkan bəlkə evdə lazımınız oldu. Kasıb adamsınız... - O, at kişnəməsini andıran bir səslə ucadan güldü.

Onun yersiz və Çirkin gülüşünə Siranuşun dodağı qaçdı. Ancaq heç bir söz demədi, getmək istərkən, Karo yenə ona sual verdi:

- Kəndinizdəki bulaqların hamısının suyu belə təmiz, belə sərin-dir?

- Bəli.

Karo stəkanı başına çəkdi, sonra dərinləndən nəfəs alıb, düz qızın gözlərinin içinə baxdı. Siranuş üzünü yana çevirdi.

- Demək, kəndin qızları kimi? Hə?..

- ...

Karo bir az da yaxına gəldi. Siranuşu başdan-ayağa süzüb, mülayim səslə dedi:

- Baqrat ağanın qızı kimi, eləmi? – Karo başının hərəkətilə saçlarını geri atıb, qəhqəhəylə güldü. Ağzından ətrafa yayılan pis iydən Siranuş geri çəkildi. Suala cavab vermədən, qapıya tərəf addımladığı zaman Karo:

- Hara qaçırsan, a dağlar maralı! Al! – deyə stəkanı ona sarı uzatdı.

Siranuş stəkanı aldı. Karo tez onun sol biləyindən yapışdı, özünə tərəf çəkmək istədikdə, Siranuş onun döşündən vurub, geri itələdi.

- Tfu! – deyə otaqdan çıxdı.

Karo kefini pozmadı. Əksinə, gülə-gülə:

- Sən mənim olacaqsan, gec-tezi var, - deyə çarpayıda uzandı.

Aşot Siranuşun pul kimi qızarmış halda otaqdan çıxdığını gördü. Ona heç bir söz demədən, Karonun yanına gəldi. Karo üzünü çevirib ona baxdı. Aşot irişə-irişə soruşdu:

- Karo Hamparsumyan ağa, danışdın?

- Danışdım.

- Nə dedi? Qız otaqdan pörtüb-qızarmış çıxdı.

- Bir az nəm-nüm elədi. Başladım səni tərifləməyə. Dedim, nə olar Aşot kasıb olanda... Cavandır, sənə məhəbbəti var. Adam adamın ürəyini sındırmaz...

Aşot onun sözünü kəsdi, bir az da çarpayıya yaxınlaşıb soruşdu:

- Elə beləcə dedin? Mən ölüm, nə cavab verdi?

- Ədəbsiz olma, sözümü kəsmə. Deyirəm, dedim.

- Ay sənə atam-anam qurban! Axır sözü nə oldu?

- Dedim, Aşot soldat paltarı geyib yanından da bir mauzer asanda, gəl ona tamaşa elə. Gör necə oğlan olacaq!

- Ağa, bəs nə vaxt o paltarı, tapançanı mənə verəcəksən? Belə, istəyirəm tez olsun, e...

- Tələsmə, tələsən köpək süpürülmüş yerə oturur.

- Köpək nədir, ağa, deyirsən lap qurd olum, ayı olum, meymun olum, təki bu iş düzəlsin...

- Yaxşı, daha çərənləmə, get, yuxum gəlir. Baqrat gələndə de ki, mənim yanıma gəlsin. Yuxulamış olsam da, oyatsın. Keşislə Qrikoru da çağırırsın.

- Baş üstə, ağa, göz üstə, ağa! – Aşot dalı-dalı geri çəkilib, otaqdan çıxdı.

Baqratla keşiş danışa-danışa küçəylə gəlirdilər.

- İndi ki, sual verirsən, bilmək istəyirsən, deyirəm: Karo Hamparsumyan Tiflisdə olurdu. Atası böyük tacirdir. Moskva, Varşava, Riqa, hətta Berlinlə də ticarət əlaqəsi vardı. Həmin şəhərlərdə xalı-xalça aparıb satardı. Müharibə düşəndən, yollar kəsildəndən daha o tərəflərə gedə bilmir. Ticarətini ancaq Tiflisdə eləyir. Dövlətinə top da vursan, dağılmaz. Karonun özü Tiflis edadi məktəbini qurtarmışdır. Məktəbdə oxuduğu zaman böyük işlər görmüşdür.

- Necə işlər? – deyə Baqrat sual verdi.

Keşiş sözünə davam etdi:

- Hardansa, məktəb tələbələrindən bir neçəsinin bolşevik təşkilatına mənsub olduğunu öyrənir. Özünü ustalıqla onlara yaxınlaşdırır, hətta, bir inqilabçı tələbə kimi, onların gizli iclaslarında iştirak edir. Sonra, gizli xəfiyyə orqanlarına xəbər verir. Bir gün həmin inqilabçı tələbələr, Karo da onların içində, çarın əleyhinə iclas elədikləri zaman, jandarma məmurları hamısını həbs edir. Karonu buraxıb, özünü də gizli xəfiyyə təyin edirlər. O zamandan, ta Nikolay taxtdan düşənə kimi, gizli xəfiyyə idarəsində qulluq edir. Padşah taxtdan düşəndən sonra, daşnak partiyasına yazılır. Özünü bolşeviklərlə mübarizədə fəal göstərir. Erməni Milli Şurasına keçir.

Tiflisdə bolşevikləri, xüsusən Stepan Şaumyanı öldürmək üçün təqib edənlərdən biri olur. Tiflis hökuməti onu bacarıqlı və bolşeviklərə qarşı amansız bir adam kimi tanıyır. Onu qəsdən bizim Zəngəzura göndəriblər ki, bolşevikləri darmadağın eləsin, kəndli üsyanlarını yatırsın. İndi bildin, Baqrat ağa? Karo belə oğlandır.

Onlar balkona çıxanda keşiş sözünü qurtardı. Otağa girdilər.

- Mənim ona məhəbbətim daha artdı! – deyə Baqrat Mesropa oturmaq üçün yer göstərdi. Keşiş oturdu. Baqrat o biri otağa getdi. Aşot onu görən kimi ayağa qalxıb dedi:

- Ağa, Karo ağa gəlib, öz otağında yatıb. Deyirdi ki, Baqrat gələndə, yanıma gəlsin. Dedi, Qrikor da gəlsin. Gedim çağırım?

- Arvad-uşaq hanı?

- Aşağıda, qara damdadırlar.

- Get de, çay qoysunlar. Qrikoru da çağır.

Aşot getdi. Baqrat da keşişlə bərabər Karo yatan otağa girdi. Onu oyatmayıb, bir tərəfdə sakit oturdular.

«Dayan! Dayan! Beynini göyə sovuracağam!» - deyə Karo yuxulu-yuxulu əlini çarpayının başından asdığı mauzerinə atdı. Keşişin öskürək səmindən oyandı.

- Aha, siz gəlmisiniz! – deyə Karo çarpayıdan qalxıb, əsnəyə-əsnəyə gərnəşdi.

- Səni oyatmadıq, öz mauzerinin səsinə oyandın, - deyə Baqrat təpə kimi dik qarnı atıla-atıla ucadan güldü.

- Mauzer? Mauzeri kim atdı? – Karo yuxudan kal durduğu üçün yenə əsnəyib, gərnəşib, keşişin yanında oturdu. Gözünü qırpa-qırpa dedi: - Hə, mauzer... yəqin yuxuda atmışam. Siz öləsiniz, ta keçib, yuxumu nağıl eləyəcəyəm. Gördüm Tiflisdəyəm. Dar və qaranlıq küçələrdən biridir. Gecə saat ikidir, nəfəsimi içimə çəkib, tində dayanmışam, «ov» gözləyirəm. Gündüzdən bilirəm ki, mənim «ovum» - bolşeviklərin lap yekəsi – Şaumyan burdan gəlib keçəcək... Bir də görürəm qabaqdan biri gəlir. Özümü sıxıram divarın dibinə. Qabağımdan ötüb keçmək istəyəndə, deyirəm: dayan! Dayanmayır. Tez mauzeri çıxardıram, deyirəm: dayan, beynini göyə sovuraram! Güllə açılan kimi, adam özünü itirib dayanır. Baxam görəm kim? Bizim Karpov. – Baqrat və Mesrop gülüşdülər. – Deyirəm, yaxşı oldu ki, güllə sənə dəymədi. Eser olsan da, mənim dostumsan.

Keşiş Karonun yuxusunu yozdu:

- Güllə, deyərlər, səmdir. Amma sənin güllən baş aparır, dost, düşmən tanımır. Mənim özümü öldürmüşdün ki...

- Qorxurdun ki, dünyada bir daşnak, bir millətçi keşiş azala, hə?! – Karo əlini onun boynuna salıb, zarafatla silkələdi. – Qorxma, ötüb keçəni də, gülləni də yadımdan çıxart. Allaha şükür ki, tezliklə sağaldın...

- Məni öz millətimin gülləsi yüz yerdən yaralasa da, «uf» demərəm. – Keşiş gülümsündü.

Karo:

- Ona görə də mənim sağ əlimsən, - dedi. – Qərər, mən sizə elə bir xəbər deyəcəyəm ki, sevindiyyinizdən oynayacaqsınız. İş belədir...

Karo cibindən bir kağız çıxartdı, sözünə davam eləmək istədiyi zaman, Qrikor gəldi. Salam verib əyləşdi və o saat papiros yandıraraq çəkməyə başladı.

Karo dedi:

- Bizim Milli Şuradan kağız almışam. Yazırlar ki, menşeviklərin təklifilə, Zaqafqaziya Seymi buraxılmışdır.

Daha Komissariat, Tiflis hökuməti olmayacaqdır. Menşeviklər Gürcüstanı müstəqil respublika elan etmişlər. Musurmanlar da onlardan geri qalmayıblar. Gəncədəki musurman Milli Şurası da Azərbaycanı müstəqil respublika elan etmişdir.

- Bəs bizim ermənilər nə eləyiblər? – Baqrat tələsik soruşdu.

- Bizim də Tiflisdə olan Milli Şuramız Ermənistanı üç gün bundan əvvəl, yəni 1918-ci ilin 28 mayından müstəqil respublika elan etmişdir. Beləliklə, Zaqafqaziyada üç təzə hökumət yaradılmışdır.

- Respublikadır, nədir, başım çıxmır, nə olsun? – deyə Qrikor sual verdi. – Bizə xeyri nə olacaq?

Karo, papirosu ara vermədən çəkib otağı tüstüylə dolduran, üzündən-gözündən acgözlük, bədsuyumluq yağan Qrikora cavab verdi:

- Başa düş, bundan sonra erməni millətinin heç kəsdən asılı olmayan dövləti olacaq. Divanxanalarda yazı-pozu işləri, məktəblərdə dərs erməni dilində gedəcək. Öz torpağımızı, sərhədimizi erməni qoşunu qoruyacaq. Başqa hökumətlərlə əlaqəmiz olacaq. Bizim də bir millət kimi öz müstəqil siyasətimiz olacaq. Daha nə istəyirsiniz?

Keşiş xoşhəlləqlə saqqalını tumarlaya-tumarlaya:

- Səni şad xəbər olasan, ay xmbabet! – dedi. – Ayrıca daşnak hökumətinin yaranması millət üçün çox böyük xoşbəxtlikdir.

Qrikor yoğun, eşmə papirosundan sütun kimi qalxan tüstünü gözünün qabağından qovmaq üçün əlilə yelləyə-yelləyə Karoya dedi:

- Bir sualım da var. Məktəb açılacaq, nə bilim, divanxana işləyəcək, bunun mənə xeyri yoxdur. De görüm, erməni hökumətinin bizə faydası nə olacaq? O bizim torpaq, əkin, biçin işimizə qarışmayacaq ki?

- Arxayın ol. Yerin əyridir, düz otur deyən olmayacaq. Torpağı varlılardan alıb yoxsullara verməyi bolşeviklər özlərindən çıxarıb, onları da bundan sonra aradan götürəcəyik. Başa düşdün?

- Hə, düşdüm, bir sualım da var!..

Baqrat onun sözünü kəsib dedi:

- Ay Qrikor, uzunçuluq eləmə, qoy görək kişi daha nə deyir.

- Yox, Baqrat, sözümü kəsmə, bu sualımın sənə də xeyri var. Onu deyirəm ki, Alagöllər məsələsi necə olacaq. Erməni hökuməti onu alıb bizə verəcək, yoxsa yenə davalı qalacaq, biz də Hacı Atakişilə boğuşacayıq?

Karo:

- Qrikor, mən səni daşnak partiyasına yazdım ki, hər şeyi başa düşəsən! – dedi, - amma... Qərəz, Zəngəzurdakı alagöllər, qaragöllər, nə bilim, sarıgöllər, hamısı ermənilərin, mülkədarların olacaq! Hökumət də bizim, torpaq da bizim olacaqdır.

Baqrat böyük bir sevinclə dedi:

- Bu başqa məsələ! Belə hökumətə kimin sözü ola bilər. Gəlsin o daşnak hökuməti, lap bu saat gəlsin.

Aşot otağa girib Karpovla Samvelin gəldiyini söylədi. Elə həmin dəqiqə də onlar özləri içəri girdilər.

- Eh, yaman yorulduq, at bizi bərk silkdi, - deyə Karpov yekə cib dəsmalıyla tərləmiş yoğun peysərini sildi, sonra Karoyla yanaşı oturdu.

Baqrat Samvelə:

- Oğul, yorulsan da, bir ananın yanına dəy, - dedi.

Samvel atasının bu sözlərlə nə demək istədiyini dərhal başa düşdü. Qapının ağzında dim-dik dayanan Aşotun, onunla getməsinə başıyla işarə verdi. Hər ikisi otaqdan çıxdı.

- Hə, fəaliyyətinizdən danış görək! – deyə Karo Karpova müraciət elədi.

Karpov:

- İşlər yaxşı deyil, cənab Hamparsumyan, - dedi. – Bizim soldatlar üçün kazarma düzəldə bilmədik...

Karo Karpovun sözünü kəsərək, ona tərs-tərs baxdı.

- Səbəbi nədir?

- Səbəbi odur ki, heç kəs, nə dövlətli, nə kasıb bizə ev, tövlə, hətta zirzəmi də vermədi, çünki gorusluların evlərini, tövlələrini soldatlar tutublar.

- Nə soldat? Kimin soldatı? Yoxsa, bolşeviklər də kəndlərdən soldat yığırlar, xəbərimiz yoxdur?

- Xeyr, xeyr, bolşeviklərin soldat yığmaqla işləri yoxdur. Deyilənlərə görə, Gorusda iki mindən artıq erməni soldatı var. Böyükləri də ermənidir. Adı Andronik, familiyası Uzunyanıdır...

- Necə, Uzunyan? – deyə Karo onun sözünü kəsdi. – Belə erməni familiyası yoxdur. Onun haqqında nə öyrənmisən? O adamın özünü gördünmü?

Karpov:

- Xeyr, görə bilmədik, yanına buraxmadılar, - dedi.

- Söhbət elədiyimiz adamların dediyinə görə, həmin Andronik generaldır. Ona paşa da deyirlər.

- Paşa? – deyə Karo təəccüblə soruşdu. – Ha... ha... ha.

- Hər halda bu, bolşeviklərin, özü də Bakı bolşeviklərinin fırıldaqıdır. Onlar Bakıda tələm-tələsik bir hakimiyyət qurublar, elə bilirlər ki, axıra kimi yaşayacaqlar və bütün Zaqafqaziyanı əllərinə alacaqlar. Sonra da şura Rusiyasıyla birləşəcəklər. Kefini pozma, Timofey Timofeyeviç. Bolşeviklər, yuxusunda darı gören ac toyuqlara bənzəyirlər. Biz Uzunyanın da kim olduğunu bilərik. Məqsədimiz bir-birinə uyğun gələrsə, nə eybi var, birləşərik. Bolşeviklərə qarşı mübarizədə bizə kömək lazımdır. Menşevik, daşnak, müsavat, eser, kadet, nə bilim, daha başqa partiyalar – adları ayrı olsa da, onlar bolşeviklərlə mübarizədə ideyaca birləşirlər. Məsələn, elə özümüzü götürək: mən daşnakam, sən eser! Nə isə, iş indi başqa cürdür. Zaqafqaziya üç ayrı respublikaya bölündü. Ermənistan müstəqil hökumət oldu. Daha Seym, Komissariat yoxdur...

- Necə? Seym yoxdur? – deyə Karpov çox təəccüblə sual verdi. Karo onu ətraflı başa saldı...

...Aşot yemək-içmək gətirdi. Süfrə başında söhbət getdikcə qızıışırdı. Aşot qapının ağzında dayanıb baxır, onların sözlərinə qulaq asırdı. Baqrat stəkanını yuxarı qaldıraraq dedi:

- Cənablar, birinci stəkanımızı içək bizim təzə yaranmış erməni hökumətinin sağlığına. Güman edirəm ki, daşnak hökuməti Zəngəzurda əmələ gəlmiş hərəmərcliyin qabağını alacaq, bolşevikləri içimizdən təmizləyəcək, yoxsul-moxsul kəndliyə öz yerini göstərəcəkdir...

- Buna hər bir erməni dövlətlişi, mülkədarı arxayın ola bilər! – deyə Karo dilləndi. – Qayda-qanun yaradanların biri də sən özün olacaqsan, Baqrat ağa. Mən oturacağam. Gorusda, sən öz kəndində. Mən bütün Zəngəzura rəhbərlik eliyəcəyəm, sən Sisiyan kəndlərinə.

- Mən erməni hökumətinin yolunda canımdan keçərəm! – deyə Baqrat şadlığından qəhqəhəylə güldü.

Stəkanları bir-birinə vurub içdilər.

...Axşam qaranlıq düşənə kimi yemək-içmək davam etdi. Karo kef havasına ürəyindəkilərin hamısını söylədi. Vahanı və Sureni həbs edəcəyini bildirdi. Aşot Karonu tərifləyə-tərifləyə bu xəbəri Siranuşa çatdırdı. Siranuş zahirdə özünü onda qoymadı. Lakin gözdən oğurlanıb Sureni işdən halı eləmək üçün Armenakgilə getdi. Sureni evdə görmədi. O, bacısını və atasını götürüb Şahmərdanın toyuna getmişdi. Ürəyi sıxılmasın deyə, Siranuş Araksiyə bir söz demədi. Kor-peşman evlərinə qayıtdı. Gecə səhərə kimi yatağında ilan kimi qıvrıldı. Həzin-həzin ağladı. O, bir an da olsa, Sureni ürəyindən çıxarmamışdı.

Yayın girməsilə Şəkinin təbiəti yenə canlanmışdı. Yenə yal-yamaclarda həməsürlər qızarıb, həyətlərdə qızılgüllər açmış, çəmənlər yamyaşıl məxmərə dönmüşdü. Dağların, təpələrin döşünü müxtəlif rəngli, müxtəlif ətirli çiçəklər, güllər, qırmızıköynək lalələr bəzəmişdi.

Sərçələr çəpərlərin üstündə, söyüd ağaclarının təpəsində cəvildəşir, bülüllər qızılgül kollarının budaqlarında ötür, bildirçinlər, torağaylar, zəmilərin içində oxuyurdu.

Çayın, şəlalənin, bulaqların səsi onların səsinə qarışmışdı.

Bu gün kənddə başqa bir aləm, başqa bir şənlik vardı. Bu şənlik naxırçı Gülməlinin evində idi. Özünü bu yoxsul adama yaxın, qohum, dost bilənlər onun oğlunun toyuna gəlmişdi.

Kişilər həyətin bir tərəfində, arvadlar, qız-gəlinlər o biri tərəfində toplanmışdılar. Kimi oturmuş, kimi ayaq üstə dayanmışdı. Uşaqlar damın üstünə çıxmışdılar, orda da yer olmadığından, bəziləri söyüdlərə dırmaşmışdı. Armenak, Qiyas toyçuların yanında durmuşdu. Şahmərdanın özü görünmürdü. O, Surenlə evdə oturmuşdu.

Şuluqluq düşməməsinə nəzarət etmək üçün ortada fırlanan, adamları bir-bir ortaya çəkib oynadan toybəyi Nifti üzünü toyçulara çevirib dedi:

- Çalın! İki maral, iki ceyran, iki kəklik, iki göyərçin oynadacağam! – O, iki qızın qolundan tutub ortalığa çəkdi. – Oynayın, qızlarım, sındırın, qızlarım!

Biri ağ, o biri qırmızı paltarda olan qızlar, əllərində güllü dəsmallar, oynamağa başladılar. Onlar gah quş kimi qanad açıb süzür, gah bir yerdə dayanıb, dabanları üstə dövrə vurur, gah yay kimi əyilir, gah ox kimi düzəlirdilər.

«BərəkAllah! Əhsən sizi doğan anaya!» - deyə səslər ucaldı. Qızlar gur çəpik səsləri altında oyundan çıxdılar.

Nifti evə girdi. Gilənin əlindən tutub çəkə-çəkə gətirdi. Toyçulara:

- Bir yaxşı hava çalın, indi də bəyin anası oynasın! – dedi.

«Atası da oynasın! Gülməli kişini ortalığa çəkin!» - deyə hər tərəfdən səs ucaldı.

Nifti içəridən Gülməlini gətirdi. Gülməli şadlığından gülə-gülə:

- Başınıza dönüm, mən oynamaq bilmirəm, cavanlar oynasın! – dedi. – Mənimki dana-buzov otarmaqdır. Vallah, bacarmıram, bağışlayın. – O, qayıdıb getmək istərkən, yenə qarışıq səslər ucaldı:

- Oynayacaqsan, oynayacaqsan! Onun öz havasını çalın!

Toyçular ağır bir hava çaldılar. Gilə ərinin əlindən tutub ortalığa çəkdi və qulağına pıçıldadı:

- Bura dana-buzov yeri deyil. – Sonra ucadan: - Oynayacayıq, oğlumuzun toyudur, - dedi. – Bundan şad günümüz olmayacaqdır ki!.. Kişi, oynal!

Gilə qollarını yuxarı qaldırdı. Gülməli yanını basa-basa bir-iki dövrə vurub çıxdı. Qumru Giləni tək qoymaq istəmədi. Toyçulara: «Uzundərə çalın, uzundərə!» - deyə girdi oyuna. Biri həyətin o başından, biri bu başından oynamağa başladı. Havanın ahənginə uyğun olaraq dabanları və pəncələri üstə ağır oynadıqlarından, adama elə gəlirdi ki, yerlərindən heç tərpənmirlər, yalnız qolları asta-asta hərəkət edir.

Nifti cibindən bir abbası çıxarıb nağaraçı Mürşüdün alına yapışdırdı. Mürşüd hər iki əlində olan nazik çubuqlarla nağaraya vura-vura, çiynlərini ata-ata, yerində oynaya-oynaya uca səslə dedi:

- Haşşabaş! Ay haşşabaş!

Bir çoxları da əlini cibinə salıb, bir şahı, iki şahı şabaş verdi. Mürşüd nağaranı daha bərk, daha nəşəylə çalmağa başladı. Oynayanlar bir-birinə yaxınlaşdı. Qumru qollarını yanlarına salıb getdi. Gilə tək, bir neçə dövrə vurub, oyundan çıxdı. Çalğı kəsildi.

- Allah bu toydan sizə də qismət eləsin, ay oğlanlar, ay qızlar! – deyə sevinci qəlbinə sığmayan Gilə evə getdi.

Nifti toyçulara yanaşdı dedi:

- Dincəlin. Sonra bir yaxşı güləşəngi çalarsınız.

Bir neçə dəqiqə ötdü. Birdən gülüşmə, səs-küy qalxdı. Hamı dönüb, ağaclara dırmaşmış uşaqlara baxdı. Alçaq söyüdü qırılmış budağından bir uşaq yıxılmışdı. Ancaq, uşaq pərt olmayıb, təzədən başqa ağaca dırmaşdı.

Abış zurnadan sümsünü çıxartdı. Zurnanı başı aşağı tutub, nəfəsdən əmələ gəlmiş su damcılarını yerə tökdü, sonra sümsünü dəsmalla silib, yerinə taxdı; Mürşüdə və dəmçi Tosuya dedi:

- Başlayaq!

Sanki bir döyüş, bir vuruşma meydanını təsvir edən güləşəngi havası, adamları deyil, elə bil dağları-daşları da hərəkətə gətirir, yerindən oynadırdı.

Nifti qollarını çırmadı, uzun arxalığının ətlərini toqqasına sancıb, meydana girdi. Qollarını ağır-ağır ata-ata, pəhləvansayağı bir o başa, bir bu başa getdi. Sonra bir yerdə dayanıb dedi:

- Kimdir özündən deyən, kimdir özünü öyən, kimdir o pəhləvan, girsin bu qoç Koroğlunun meydanına! – Hamı güldü. Amma heç kəs güləş meydanına

girmədi. Nifti məclisdə daha çox şuxluq, zarafat və sevinc yaratmaq üçün gülə-gülə: - Öz aramızdır, - dedi, - Koroğlu sağ olsaydı, mən özüm də onun döşünə dayanmazdım, ha!.. – Adamlar yenə gülüşdü. – Hə, kimdir qoluma qolay, dillənsin! Uşaqlardan, cavanlardan, qocalardan, qarılardan gəlsin!..

Altına yumru bir daş qoyub oturmuş İsmayıl ayağa qalxdı. Papağını başına bərk basdı, qayışını açıb təzədən bərk bağladı. Addımını geniş ata-ata Niftinin qabağına gedib zarafatla:

- Mənəm o pəhləvan! – dedi.

Onlar əl tutdular. Əvvəlcə sağ, sonra sol çiyinlərini bir-birinə vurdular. Beləliklə, güclərini sınaıqdan sonra, qurşaqlaşdılar.

Uşaqlar öz aralarında danışdılar:

- Ağlınızca kim yıxacaq?

- İsmayıl əmi!

- Yox, Nifti dayı!

- Ə, kim yıxar, yıxsın. Siz ora baxın e... Gör Abışla Tosu ordlarını necə dombaldırlar... Siz öləsiniz, mən də üfürəcəyi püləyib, elə şişirdirəm.

- Hələ ora baxın, Mürşüdün bədəni gör nə təhər oynayır, elə bil əsməcə tutub...

- Ə, sizin toyçularla nə işiniz var...

- Qoyun güləşənlərə baxaq.

İsmayıl girəvəyə salıb Niftiyə bir badalaq atdı. Nifti az qaldı yıxılsın, ancaq özünü düzəltdi. İsmayılın toqqasından ikiəlli yapışib yuxarı qaldırdı. Uşaqlar bir ağızdan qışkırdılar:

- Bu saat çalacaq yerə...

- Ə, sən öləsən, Nifti İsmayıl kişinin ombasını qıracaq!

Nifti İsmayılı bir neçə dəfə havada fırlayıb, yavaşca yerə qoydu.

- Mən İsmayıl dayını yıxmaram! – deyə onunla əl tutdu.

İsmayıl zarafatla:

- Sən pəhləvan, mən pəhləvandan güclüsən! – dedi.

Hamı güldü. İsmayıl gedib yerində oturdu.

Nifti üzünü toyçulara tutub dedi:

- Mən yorulmamışam, siz də yorulmayın! Sümüyə düşən bir hava çalın, əziz qonağımız var, o oynayacaq! – Nifti gedib Anahidin qabağında dayandı. Başının işarəsilə onu oynamağa çağırdı.

Qırmızı şilədən uzun tuman, ağ kofta geymiş, belinə qübbəli kəmər bağlamış, başına pullu araçqın qoyub üstündən mavi rəngli yaylıq örtmüş Anahid qızların arasından çıxdı.

Bəziləri bu qızın kim olduğuna fikir vermədi. Bəzilərinin arasında pıçıldaşma düşdü:

- Bıy, ə, bu ki, erməni qızıdır. Nə yaxşı geyinib, nə qəşəng qızıdır.

- Ə, qəşəngdir, sənə nə...

- O qız, Surenin bacısıdır.

- Surenin?

- Hə, bizdə dərzilik eləyən Surenin. Əngələvidlidir. Bax, orda oturan da atasıdır. Nəbinin köhnə dostudur. Ona görə külfətlikcə qızının toyuna çağırıb.

- Lap yaxşı eləyib, çağırıb. Görək qız necə oynayacaq?

Toyçular «dasını çors» havasını çaldılar. Anahid böyük bir həvəslə oynamağa başladı. Hamının gözü onda idi. Anahid başını dik tutub, gülümsəyə-gülümsəyə oynayırdı. Kim isə: «Sağ ol, ay erməni qızı! – dedi. – Ə, bunun ki, sür-sümüyü yox imiş!» Anahid bir dövrə də vurub, süzə-süzə toyda tanış olduğu və yanaşı oturduğu qızın qabağına getdi. Güllü marnus yaylıq bağlamış qız ayağa durdu... Toyçular havanı dəyişdirdilər. Qızlar qoşa kəklik kimi süzməyə başladılar. Kimi onların əlinə pul verdi, kimi Mürşüdün alnına iki şahılıq, bir abbasılıq yapışdırdı. Nağaraçının «haşşabaş, ay haşşabaş!» səsi həyəti götürdü.

Çox oynamaqlarıyla toyçuları yoran qızlar gülə-gülə oyundan çıxdılar. Əllərindəki pulları Mürşüdə verib, öz yerlərinə getdilər. Yenə ikisi də qoşa oturub, tərlərini sildi.

Zurnaçıyla dәмçi çalgını kәsmişdilər, Mürşüd çubuqları nağaranın gah bu üzünə, gah o üzünə, gah da sağanağına vura-vura, yerində oynaya-oynaya şuxluq göstərməyə başladı. Nəhayət, alnına yapışdırılmış pulları başının hərəkətilə ağzına saldı. Adamlar onun bu məzəliliyinə gülüb əl çaldılar.

Mürşüd ağzındakı pulları ovcuna töküb:

- Dünyada mənim kimi oğlanlar var, sizin ağzınıza qaya dəysin! – deyə zarafatla adamlara müraciət elədi, sonra şaqqa çəkib güldü, pulları əlində oynadıb cibinə qoydu.

Gündüz toyu axırda coşqun yallıyla qurtardı.

Nifti:

- Camaat, indi gəlini gətirməyə gedək! – dedi, - gün əyilir, bivaxta qoymaq olmaz.

Hamı yerindən tərpəndi. Gəlini gətirmək üçün getmək istəyənlər bir tərəfə toplandılar. Toyçular çala-çala həyətdən çıxdılar. Uşaqlar onların qabağınca atılıb düşə-düşə, çığıra-çığıra, gülə-gülə gedirdilər. Qara zurnanın qulaqbatırıcı səsi kəndi götürmüşdü.

Qumru, gəlinin paltarı qoyulmuş xonçanı, başqa arvad isə yer-yemiş olan xonçanı başında aparırdı.

Hamı səs-küylə Nəbinin həyətinə girdi. Başında xonça olan arvadlar və yaxın adamlar içəri keçdi. Toyçular həyətdə çalmağa başladılar.

Qumru əli xınalı gəlini geyindirmək istədikdə, kim isə dilləndi.

- Qumru bacı, sən dulsan, xətrinə dəyməsin, kənara dur. – Kəndin adətinə görə gəlini ərli arvad, özü də bir dəfə ərə getmiş arvad, geyindirə bilərdi. Ona görə də Növrəstəni Niftinin arvadı geyindirdi. Üzünə qırmızı yaylıq saldı.

- Xeyir-duanı ver, a kişi! – deyə Qumru Nəbiyə müraciət elədi.

Nəbi:

- Get qızım, xoşbəxt ol, evli-eşikli, oğullu-qızlı ol! – deyə xeyir-dua verdi.

Növrəstənin gözləri doldu. Özünü saxlaya bilməyib hönkürdü. Atasının və əmisinin boynunu qucaqladı. Arvadlar onu ovundurmağa başladı. Evlərindən ayrılmaq, bu əziz gündə anasının sağ olmaması Növrəstənin ürəyini kövrəltmiş, ona ağır təsir etmişdi.

Allah! Allah! – deyə-deyə Növrəstəni qolundan tutub həyətdə çıxartdılar.

Qəmər atı yəhərləyib həyəətə çəkmişdilər. Yusif onu mindi. Növrəstəni qardaşının tərkinə qoydular.

Toyçular çala-çala qabağa düşdülər. Camaat onların dalınca getməyə başladı. Kim isə havaya bir neçə güllə atdı. Çox getməmişdilər ki, yolda bir neçə cavan onların qabağını kəsdi. Biri atın cilovundan yapışdı. Nifti onlara qabaqkəsdi verəndən sonra, cavanlar atın qabağından çəkildilər.

Qaynata, qaynana və başqa adamlar gəlinin qarşısına çıxdılar. Gəlin hələ atın üstündə ikən, Gilə bir uca yerə qalxıb, onun başına bir boşqab yer-yemiş tökdü. Uşaqlar ətrafa, atın ayaqlarının yan-yörəsinə səpələnmiş iydəni, qozu, fındığı, tut qurusunu qapışdıraraq-qapışdıraraq götürdülər. Gəlini evə aparıb, gərdəyin dalına saldılar. Lakin yengəsi onu oturmağa qoymadı. El adətincə qaynana, ya qaynata gəlinə xoş gəldin eləyib, bir şey, ya bir heyvan: inək, qoyun, at və sairə bağışlamağı vəd etdikdən sonra otura bilərdi.

Gilə irəli gəlib:

Xoş gəldin səfa ilə,
Duyan qəlbə vəfa ilə...

- deyib, gəlinin üzündən öpdü. Ona bir gəbə bağışladığını söylədi. Sonra dedi:

Anam, bacım qız gəlin,
Əli, ayağı düz gəlin,
Yeddi oğul istərim,
Bircə dənə qız, gəlin!

Növrəstə və qızlar-gəlinlər oturdular. Anahid də orda idi. O, Növrəstənin gözəlliyinə heyran qalmışdı.

Axşam oldu. Toya dəvət olunmuş adamlar qara damda oturdular. Müəllim məclisdə görünəndə, hər kəs onu öz yanına oturmağa dəvət elədi. O, evin yuxarı başında, Armenakla Surenin yanında oturdu. Yer-yemiş paylandı, nəmər yığılandıdan sonra süfrə salındı, hər iki adama bir boşqab xörək gəldi. Evin aşağı başında durub məclisə nəzarət edən Gülməli dedi:

- Yeyin, başınıza dönüm, yeyin! Kiminki azlıq eləsə, desin!

Barmaqlarının yağını yalayan Qiyas ona cavab verdi:

- Yeyirik. Şahmərdanın toyunda da yeməyəcəyik, harda yeyəcəyik. Görünür ki, inəyin kök inək imiş, ay Gülməli dayı, bozbaşı yağlılıqdan yemək olmur.

Süfrə yığıldı. Sanki hamı bir ağızdan «Allah mübarək eləsin, oğullu-uşaqılı olsunlar, axıra kimi bir yerdə qarısınlər!» - dedi.

Adamlar Niftinin göstərişilə geri, divarların dibinə çəkilib aşırıq və balabançı üçün yer elədilər. Nifti üzünü onlara tutub:

- İndi meydan sizindir! – dedi.

Aşırıq Humayla Abış yerdən qalxdı. Biri yastı balabanı cibindən, o biri sədəfli sazı torbadan çıxartdı. Boyları uca, bərabər və mütənasib olan aşırıqla balabançı meydana girdi. Humay məclisdəkilərdən soruşdu:

- Nədən deyim, kimdən deyim? Nağıl deyim, dastan deyim? Gülməli olsun, ağlamalı olsun? Qocadan deyim, qarıdan deyim? Başdan deyim, yarıdan deyim? Hə, nə deyim, siz buyurun, mən də deyim.

Adamlar gülüşdü.

Qiyas:

- Özün bilən yaxşıdır, aşiq, - dedi.

Biri dedi: «Tahir mirzə və Zöhrə xanım»dan söylə, biri dedi: «Əsli və Kərəm»dən danış, biri dedi: «Alıxan»dan söhbət elə!.. Müxtəsər, hərə bir nağıl, bir dastan arzuladı.

Humay Abışa dedi:

- Mən bu axşam «Əsli və Kərəm»dən deyəcəyəm. Götürsün görək, balabançı nə deyir.

Saz barmaqlarla, balaban dodaqlarla dilə gəldi. Aşiq «Əsli və Kərəm»i söyləməyə başladı.

Hamının gözü və qulağı evin bu başından o başına çalıb oxuya-oxuya, gedib-gələn aşıqla balabançıdaydı. Hər bənd oxunduqdan sonra, onlar yerlərində dayanır, balaban, saz susur, aşiq oxuduğu sözlərin mənasını sadə dillə izah edir, sonra yenə oxumağa başlayırdı. Oturanlar yorulmasın deyə, aşiq hərdənbir nağıldan kənara çıxaraq, gülməli sözlər, qərəvəllilər deyirdi. «Sağ ol, aşiq, sağ ol!» - deyə adamlar onu daha da coşa gətirirdilər. Aşiq sözünə davam elədi:

...Hə, qarıdan deyirdim. Qarılar cürbəcürdür: ipək qarı, köpək qarı, nəpək qarı... Qarı var iman, Quran nəsib olsun, qarı var ilan, qurbağa nəsib olsun. Qarı var...

Kimsə yerindən söz atdı:

- Bəs, Fatı qarı hansındandır, aşiq?

Kimsə ona cavab verdi:

- İpək qarıdır.

- Yox, nəpək qarıdır.

- Yox, ə, sən öləsən, kəndi bir-birinə vuran köpək qarıdır.

- Mən oxuyum, siz fikirləşin, görün hansındandır, - deyə Humay mizrabı simlərə vurub oxudu:

Bu dünyada üç nəstədən qorxuram:
Bir ayrılıq, bir yoxsulluq, bir ölüm.
Heç birindən dərddli könül şən deyil:
Bir ayrılıq, bir yoxsulluq, bir ölüm.
Çox-çox Süleymanı taxtdan endirdi,
Çoxlarının dönəlgəsin döndərdi,
Neçələrin gəlməz yola göndərdi:
Bir ayrılıq, bir yoxsulluq, bir ölüm.

...Kərəm deyər, qondu köçüm, köçülməz,
Əcəl camı çox acıdır, içilməz,
Üç dərdim var, bir-birindən seçilməz:
Bir ayrılıq, bir yoxsulluq, bir ölüm.

Sözün, sazın və məlahətli səsin təsiri altında kimsə yerindən qışqırdı: «Sənə nənəm qurban, ay aşiq Humay!»

Dinclərini almaq, papiros çəkmək üçün Humayla Abış oturdular.

Adamların arasında xısın-xısın söhbət başlandı:

- Aşiq çox düz dedi: ayrılıqla yoxsulluqdan pis şey yoxdur.

- Ə, onu aşiq Humay özündən demədi ha, Kərəmin dilincə dedi.

- Vallah, elə aşiq Kərəm də yaxşı deyib. Amma bu dərdlərin hamısından yoxsulluq pisdir. Ayrılsan, yenə tapışıb görüşərsən, ölərsən bir dəfəlik canın qurtarar, o ki, qaldı yoxsulluğa, qardaş, adamı nə öldürür, nə dirildir, yarıcan eləyir.

...Məclisi soyutmamaq və nağılı tamamlamaq üçün aşıqla balabançı yerlərindən qalxdılar.

Humay dedi:

- Bəli, keşiş qara Məliyin qızı Əsli xanımı Kərəmə verməməsində qalmışdıq...

- Bu keşişlər elə lap keçmişdən mərdimazar olublar e... - deyə Suren, müəllimin qulağına pıçıldadı.

Rüstəm başı ilə təsdiq elədi.

Humay:

- Götürsün balabançı, biz söyləyək, məclisdəkilər də qulaq assınlar, - deyə sazı sinəsinə basdı.

Balabançı şövlə çalır, aşiq coşqun bir həvəslə oxuyurdu. Sözlər forma və mənaca müxtəlif olduğu kimi, musiqi də rəngarəng idi. Ona görə də, çalınan havalar təkrar olunmur, hər bəndin sözləri, ona uyğun yeni havalarla oxunurdu.

Məclis xoruz banına kimi çəkdi. Aşiq axırda «bəyi» təriflədi:

«...Görüm, ay bəy, toyun mübarək olsun,
Sağdışına, soldışına borc olsun!»

- deyə oturdu.

Dövrən yığıldı. Adamlar ayağa qalxdılar. Qapının ağzında dayanan Gülməliyə mübarəkbadlıq verib getdilər. Armenakla Sureni müəllim öz evinə apardı. Evdə Növrəstədən başqa heç kəs qalmadı. O, arzusuna çatdığı üçün özünü xoşbəxt hiss edirdi.

Bir azdan sonra Şahmərdan gəldi. Gərdəyin dalına keçib Növrəstənin əllərindən tutdu. Bu zaman bacadan içəri bir güllə atıldı. Qız diksindi, Şahmərdan tez bayıra çıxdı. Niftilə bərabər evin ətrafına baxdılar. Damın üstünə çıxanda, yerə uzanmış iki adam gördülər. Şahmərdanla Niftiyə tərəf bir güllə də açıldı. Hay-küy qopdu. Güllə atanlar yerlərindən qalxıb divarın üstündən aşağı tullandılar. Nifti söyə-söyə onların dalınca qaçdı. Bıgılı Əhmədlə Fərman gözdən itdilər...

Otuz altıncı fəsil

İkimərtəbəli evin qabağında böyük bir izdiham vardı. Öz aralarında kədərli-kədərli danışan, cırcındalı adamlar nə isə bir xəbər gözləyirdilər. Bir xeyli keçəndən sonra 58-60 yaşlarında, orta boylu, enli kürəkli, başı-bığı çallaşmış, rus generalı paltarında bir adam içəridən balkona çıxdı. Onu görən kimi hamı:

- Andronik paşa! Andronik paşa! – deyə əl çaldı.

Andronik əlini qaldırıb onların sakit olmalarına işarə etdi. Hamı sakit olub, gözünü ona dikdi.

Andronik dedi:

- Qaxdaqanlar!¹ Elindən, kəndindən ayrı düşmüş ermənilər! Mən sizin dərdinizi bilirəm. Yaşamağa eviniz, əkməyə torpağınız, yeməyə çörəyiniz yoxdur. Siz onları Ərdəhanda, Qarsda, Sarıqamışda qoydunuz. Burda isə sizin dərdinizə ağlayan, qeydinizə qalan yoxdur. İndi məndən kömək istəməyə gəlmisiniz. Mən əlimdən gələni eləyəcəyəm. Mən sizi bu hala salan türklərdən Türkiyədə intiqam ala bilmədimsə, Qafqazda, bax, bu Zəngəzurda alacağam. Gözləyin, o günü gözləyin! İndi evinizə gedin!

«Bəs haçan? Biz axı dolana bilmirik!» - deyən səslər ucaldı.

Andronik onların suallarına, dediklərinə fikir verməyib, içəri girdi.

Adamlar bir-birinin üzünə baxdı. Aralıqda yavaşdan və ucadan danışdıqlar getdi: «Zəngəzurda kimdən intiqam alacaq? O, bizə nə kömək edəcəyini demədi. Əşi, bəri gəlin. Andronik paşadan da bir şey çıxmaz...».

Adamlar pərişan halda dağılışıb, getdikləri zaman Karoyla keşiş Mesrop gəldilər. Üzündən-gözlərindən ac və kədərli olduqları duyulan qaçqınlara etina etmədən, pilləkənlə yuxarı qalxdılar. İçəri girmək istədilər, lakin qapının yanında duran soldat onları qoymadı. Karo soldata tərs-tərs baxdı. Soldat onun sərt baxışlarına əhəmiyyət verməyib, amiranə tərzdə:

- Burda durmayın, qayıdın geri! – dedi.

Karo:

- Biz hökumət adamıyıq, - dedi.

- Hökumət? Burda hökumət Andronik paşadır. Mən sizi tanımıram. Geriyə dön!

Karo əsəbiləşdi. Böyük bir ixtiyar sahibi, komissar olduğunu bildirmək üçün qışqırdı:

- Çəkil o yana, tülkü!

Soldat əlini tapançaya atan Karoya acı cavab verib, süngünün ucunu ona tərəf tuşladı. Onların hay-küyünə Andronik içəridən çıxdı. Soldat tüfəngi aşağı salıb, rəsm-təzimdə durdu.

Andronik soruşdu:

- Bu nə səs-küydür?

Karo:

- Bu soldat bizi yanınıza buraxmır, - dedi.

Andronik onları başdan-ayağa süzüb soruşdu:

¹ Q a x d a q a n - ermənicə qaçqın deməkdir.

- Kimsiniz? Nə istəyirsiniz?

- Kim olduğumuzu sizə bildirmək üçün yanınıza gəlmişik! – deyə Karo qürurla cavab verdi.

Andronik soldata:

- Burax gəlsinlər, - deyib içəri getdi.

Karoyla Mesrop da onun dalınca otağa girdilər. Hər üçü oturdu.

- Siz burada möhkəm qayda-qanun yaratmışınız ki, cənab general... - deyə Karo güldü.

Andronik onun sözlərində və gülüşlərindəki kinayəni duyaraq, dərhal cavab verdi:

- Qayda-qanunsuz bir ölkədə onu yaratmaq lazımdır.

Keşiş yerindən söz atdı:

- Bu doğrudur, biz də onu istəyirik!

Andronik bir də onlara diqqətlə baxıb dedi:

- Zahirən sizin keşiş, onun isə hərbi bir adam olduğu görünür. Lakin əslində kim olduğunuzu bilmirəm... Məqsədinizi söyləyin.

- General Andronik!..

Andronik Karonun sözünü kəsərək:

- Siz mənim adımlı hardan bilirsiniz? – dedi.

- Heç bir şey hökumətdən gizli qala bilməz! – deyə Karo özünü qürurla çəkdi. – Biz hökumətimiz adından sizinlə danışmağa gəlmişik, cənab general!

Andronik gülümsünərək:

- O hansı hökumətdir? – dedi.

- Ermənistan milli hökuməti.

- Bəlkə siz Tiflis hökuməti demək istəyirsiniz? O ki, oyuncaqdır, hökumət deyil!

- Məncə, hərbi adamlar siyasətdə daha gözüaçıq olmalıdırlar. İndi Tiflis hökuməti yoxdur. Zaqafqaziyada üç hökumət var: mənşevik, müsavat və erməni hökumətləri. Siz erməni olduğunuz üçün Ermənistan hökumətinə tabe olmalısınız. Haralı olduğunuzu, nə fəaliyyət göstərdiyinizi və hardan gəlib bura çıxdığınızı öyrənmişik. Sizin də, bizim də məqsədimiz bir olmalıdır. Mən onu demək istəyirəm ki, siz başınıza topladığınız hərbi dəstəni erməni milli qoşununa qatmalısınız. Özünüzsə, bir zabit kimi, erməni ordusunda xidmət etməlisiniz. Siz...

Andronik onun sözünü kəsərək:

- Mən sadə zabit deyiləm, cənab, generalam! – dedi.

- Məsələ adda deyil, sizə paşa da deyirlər. Halbuki, bu türk hərbi adı da erməni olduğunuz üçün sizə yaraşmır. Nə isə, bizim Zəngəzurda topladığımız qoşun hissəsinin iqamətgahı bu Gorus olacaqdır. Elə eləmək lazımdır ki, soldatlar arasında toqquşma olmasın. Mən sizin barənizdə Yerevana məlumat verəcəyəm. Bəlkə, özünüz də ora gedib, hökumət üzvlərilə görüşməli oldunuz. Erməni hökuməti hər bir ermənini hesaba alır, qeydinə qalır. Sizin kimi bir generalın...

Andronik yenə onun sözünü kəsib istehza ilə gülə-gülə dedi:

- Mən sizin hökumət olduğunuzu, hər bir erməninin qeydinə qaldığınıza inanmıram. – Andronik bir qədər səsini qaldırdı: - Bu evin qabağındakı izdihamı

gördünüzmü? Onlar yersiz, torpaqsız, ac erməni qaçqınlarıdır. Nə üçün sizin «erməni hökuməti» onlara sahib durmur? Yer vermir, çörək vermir!

Keşiş, Karonun üzünə baxıb başını tərpətdi. Karo bir qədər pərt halda cavab verdi:

- Siz, cənab general, bir prokuror kimi bizi ittiham edirsiniz!..

- Bu mənim öz millətimi sevdiiyimdəndir. Öz millətimi! Uzun illər boyu onun yolunda canımdan keçmişəm. Türklər qərbi Ermənistan şəhərlərini, kəndlərini dağıdanda az qala göz yaşı tökmüşəm.

- Doğrudur, doğrudur! – deyə keşiş onun sözünü təsdiq elədi. – O qaçqınların halına mən də yanımışam, amma sözümü eşidən olmayıb.

Karo, öz vəzifəsini unudub, yumşaqılıq göstərən keşişə gözünü ağartdı. Mesrop səsinə kəsdi. Karo dedi:

- Bizim davamız hələlik türklərlə yox, bolşeviklərlədir. Məqsədimiz isə, böyük Ermənistan yaratmaqdır. Dənizdən dənizə uzanan bir Ermənistan! Buna nə deyirsiniz, cənab? Sizin bolşeviklərə və biz daşnaklara münasibətinizi bilmək istəyirəm.

- Mən nə bolşevikəm, nə daşnak. Böyük Ermənistan yaratmaq fikrinə düşməyiniz də, çırtanın özünü dəvə boyda sanması kimi gülünc bir şeydir. Erməni milləti yaşamaq istəyirsə, arxasını böyük və qüvvətli dövlətlərə söykəməlidir. O da Britaniya dövlətidir!

- Xeyr, biz ayrı yaşayacağıq. Rusiya imperatorluğunun devrilməsindən istifadə edib, müstəqil yaşayacağıq.

- Yaşayın, baxaq! Hünərinizi göstərin.

- Erməni millətinin taleyi, gələcəyi həll olunduğu, müstəqil bir dövlət kimi özünü dünyaya tanıtmək istədiyi bir dövrdə, heç bir erməni oğlunun öz yaxasını kənara çəkməyə ixtiyarı yoxdur!

- O sözləri burda deməkdənsə, gedin Ermənistanı işğal etmək istəyən türk ordusunun qarşısını alın!

- Bəs siz?

- Mənim öz fikrim və yolum var.

- Çox yaxşı! – deyə Karo ayağa qalxdı. Mesrop da yerindən durdu. – Hər halda Ermənistan hökuməti sizin özbaşına hərəkət etməyinizə razı olmayacaq!

- Mən uşaq deyiləm, nə edəcəyimi özüm bilirəm! – deyə Andronik sərt cavab verdi. – Gedə bilərsiniz!

Karoyla keşiş pərt halda otaqdan çıxdılar.

Karo kağız, qələm götürüb məktub yazmağa başladı:

«Yerevan.

Cənab Milli Şura sədrinə.

Bu məktubumla sizin nəzərinizə iki mühüm məsələni çatdırmaq istəyirəm. Birincisi: bolşeviklərin, hər yerdə olduğu kimi, burda da əleyhimizə getmələrinə, açıqdan-açıq bizə qarşı mübarizə etmələrinə baxmayaraq, soldat yığmaqda davam edirəm. Kəndlilər milli qoşun hissələrinin əhəmiyyətini başa düşmədiklərindən, daha doğrusu, kommunistlərin təbliğatlarına uyduqlarından hərbi xidmətdən boyun qaçırlar. Zor işlətməyə, onlara hədə-qorxu gəlməyə məcbur oluram. Topladığım

və toplayacağım soldatların silahını, geyimini və yeməyini haradan alacağım haqqında sizdən sərəncam gözləyirəm. İkincisi: bu yaxınlarda Gorusa Andronik Uzunyan adlı bir general gəlmişdir. Özünü Zəngəzurun hakimi adlandıran bu adamın, deyilənlərə görə, iki minə yaxın piyada və süvari soldatı, bir qədər tüfəngi və üç topu vardır. Mən onunla görüşüb danışdım. Ermənistan hökumətinə tabe olmaq istəmir. Heç bir firqəyə mənsub olmayan bu generalın bolşeviklərlə də arası yoxdur.

Cənab sədrin bu general haqqında geniş təsəvvürü olmaq üçün məlumatı bir qədər ətraflı yazmağı özümə borc bilirəm.

Andronik Türkiyədə anadan olmuşdur. Türkiyə ordusunda zabıt rütbəsində xidmət etmişdir. Eyni zamanda ingilislərin xəfiyyəsi kimi türklərin əleyhinə gizli təbliğat aparmağa başlamışdır. Türklər onu həbs etmişlər, lakin həbsdən qaçıb gizlənmişdir. Cahan müharibəsi başlandıqdan sonra fəaliyyətini daha artıraraq, özünü bir millətçi kimi qələmə vermişdir. Başına bir dəstə erməni toplayıb, türklərə qarşı çıxışlar etmiş, iğtişaşlar törətmişdir. Türklər 1915-ci ildə erməniləri qırıb məhv etdikləri zaman, bu adam öz dəstəsilə çar ordusunun tərəfinə keçmiş və türklərə qarşı vuruşmuşdur. Generallıq rütbəsini də bu zaman almışdır. Çar orduları Qafqaz cəbhəsindən geri çəkildiyi zaman, Andronik də geri çəkilmişdir. Rusiya fəhlə-kəndli inqilabına mənfi əlaqə bəslədiyindən, daha doğrusu, qorxduğundan, Rusiyaya getməyib, üzünü İrana çevirmişdir. İrana getməkdə bir məqsədi də ingilislərlə birləşmək olmuşdur. Lakin türklər Xoy və Salmas tərəfində onun yolunu kəsdiyindən, istiqamətini dəyişdirmiş, Arazdan keçib Naxçıvana gəlməyə məcbur olmuşdur. Nehrəm kəndində soldatlar üçün ərzaq, atlar üçün yem tələb etmişdir. Soldatlarını, onun tələbini yerinə yetirməyən əhalinin üstünə qaldırmışdır. Hər iki tərəfdən ölən və yaralanan olmuşdur. Türklərin Şaxtatiyə gəldiyini və tezliklə Naxçıvana çatacaqlarını bilib, dəstəsini Nehrəmdən geri çəkmişdir. Culfadan, Aza və Dəstə kəndlərindən keçib, Meğriyə, oradan da Gorusa gəlmişdir. Neçə vaxtdır ki, Gorusu özünə iqamətgah edib, nüfuzunu ətraf kəndlərə yaymağa başlamışdır. Bir diktator kimi kəndlərdən ərzaq, ot, saman, arpa yığır; onsuz da, yoxsul yaşayan əhalini soyur. Kəndlilər buna etiraz edirlər. Andronikin Gorusa gəldiyini eşidib, bilən qərbi Ermənistan qaçqınları onun yanına gedib torpaq və çörək istəmişlər. Andronik onların arzusunu yerinə yetirməyə vəd etmişdir. İngilislərə və amerikalara arxalanan, onların köməyinə ümid bəsləyən Andronik ermənilərə millətçilik və başqa xalqlara qarşı intiqam hissi aşılamaqda bizim məqsəd və ideyamıza yaxındır. Lakin Ermənistan hökumətinə tabe olmamaqda bizim üçün zərərli, bəlkə də təhlükəlidir.

Onunla necə rəftar edəcəyim haqqında cənab sədrdən sərəncam gözləyirəm.

Hörmətlə, Karo Hamparsumyan.

Əngələvid.

20 iyun 1918-ci il».

Gözəl yay axşamıydı.

Dülgərxananın sərin bir bucağında Kəndli Komitəsinin üzvləri: Vahan, Comərd, Musatov, onlardan da başqa, Şahmərdanla Suren oturmuşdular. Onlar əmələ gəlmiş vəziyyət və gələcək mübarizə haqqında söhbət edirdilər. Vahan deyirdi:

- Zaqafqaziyanın üç «müstəqil» hökumətinin nümayəndələri təkbətək alman-türk orduları komandanlığı ilə Batumda, Potidə və Trabzonda gizli danışıq aparmışlar. Ölkəmizin neftinə, marqansına, misinə, pambığına, mədən sularına göz dikən və Zaqafqaziyanı işğal etməklə, Oktyabr inqilabının qarşısını almaq, bizi şura Rusiyasından ayırmaq istəyən imperialistlər həyasızcasına torpağımıza soxulurlar. Gürcü menşeviklərinin xəyanəti nəticəsində almanlar Tiflisi işğal etmişlər. Zaqafqaziyanın yalnız bir guşəsində – Bakıda yaranmış Şura hakimiyyətini yox etmək üçün müsavətçilər, türkləri Azərbaycana çağırırlar. Daşnaklar daha alçaq hərəkət edirlər. Erməni Milli Şurası türklərlə saziş bağlayıb, Sürməli qəzasını, Aleksandropol, Eçmiədzin və İravan qəzalarının çox hissəsini onlara vermişlər. Daşnakların xalq əleyhinə olan siyasəti nəticəsində türklər Ermənistan dəmir yollarına, şose yollarına nəzarət edirlər, indi öz qoşunlarını hara istəsələr, bu yollarla apara bilərlər.

Ermənistanın oyuncaq «hökuməti» isə, guya öz müstəqilliyini saxlamaq üçün soldat yığır, qoşun toplayır. Necə deyərlər, toydan sonra nağara! – Vahan çəsməyini götürüb sildi, bir qədər nəfəsini dərib, yenə fikirli-fikirli sözünə davam elədi: - Bir tərəfdən də Andronik adlı təzə bir millətçi meydana çıxıb. Öyrəndiyimizə görə, Karo onu Ermənistan hökumətinə tabe etdirə bilməyib. O isə Gorusda oturub hakimlik eləyir... - Vahan Andronikin haqqında xeyli danışdı.

Musatov soruşdu:

- Bizim münasibətimiz ona necə olmalıdır?

Vahan:

- Bir millətçiye olan kimi, - dedi, - onun az da olsa, qoşunu var, lakin bizim heç bir müsəlləh dəstəmiz yoxdur. Bizim siyasətimiz və taktikamız yenə də kəndlilərlə sıx əlaqə saxlamaqdan, öz ətrafımıza daha çox adam cəlb etməkdən ibarət olmalıdır. Zaman gələr, biz qara qüvvələrin üstünə hücumla keçərik!

- Doğrudur, doğrudur! – deyə Comərd Vahanın dediklərini təsdiq elədi. – Bakıdan təzə gəlmiş üçün ordakı vəziyyətdən ətraflı danışdı. Nəhayət, qeyd elədi: - İnqilabı boğmaq, Zaqafqaziyanı Rusiyadan ayıraraq, onun xalqlarını qul halına salmaq istəyən qara qüvvələrlə çarpışmağa qüvvəmiz var. Leninin göstərişilə Moskva hərbi dairəsindən Bakı fəhlələrinin, Zaqafqaziya zəhmətkeşlərinin mübarizəsinə kömək etmək üçün xeyli döyüşçü, xeyli tüfəng, zirehli maşınlar, hətta təyyarələr də göndərilmişdir. Comərd cibindən bir kağız çıxarıb sözünə davam elədi: - Bu, Bakı Xalq Komissarları Şurasının intibahnaməsidir. Yerli əks-inqilabçıların, alman-türk işğalçıların əleyhinə yazılmışdır. Oxuyuram:

«Bakı proletariatu Zaqafqaziyada bəysiz, knyazsız və erməni millətçiləri iştirak etməyən təzə bir hökumət – fəhlə-kəndli hökuməti yaratmağa səy edir. Elə bir hökumət ki, bütün Rusiya proletariatu və kəndlilərlə birlikdə, Zaqafqaziyanın Rusiya ilə birliyini müdafiə eləsin, bütün millətlərdən olan kapitalistlərin və mülkədarların hakimiyyətini sarsıtsın, bütün Zaqafqaziyanın fəhlə-kəndliləri arasında qardaşlıq yaratsın.

...Bütün qara qüvvələr Bakı Şurasına qarşı, Zaqafqaziyada yeganə azad bir guşə olan Bakıya qarşı baş qaldırmışdır. Bakı Şurasının bayrağı azadlıq və zəhmətkeşlərin qardaşlıq bayrağıdır. Hamı bizim qızıl bayrağın altına toplanmalıdır!»

Comərd oxuyub qurtarandan sonra dedi:

- Daxili və xarici düşmənlərin əleyhinə yazılmış bu intibahnamə bizi daha amansız mübarizəyə ruhlandırır.

- Elədir, elədir! – deyə səslər ucaldı.

Ayrı-ayrılıqda hamısı danışdı. Nəhayət, intibahnaməni kəndlilər arasında yaymağı qərara aldılar.

Səhər açılma-açılda hərə öz evinə getdi...

...Suren içəri girdi. Atası evdə yoxdu. Anahid bir tərəfdə yatmışdı. Anası oğlunun yolunu gözləyirdi. Təzəcə səsinə kəsib, göz yaşını silmiş ana oğlunu görən kimi:

- Haradansan, bala! – deyə təzədən hönkürtüylə ağlamağa başladı. – Sən gəlincə ürəyimin içini yedim, oğul! Yerini də bilmədim ki, dalınca gələm.

Suren anasının yanında oturdu.

- Sənə nə olub? Niyə ağlayırsan, ana?

- Səni tutacaqlar, oğul!

- Bu nə sözdür? Kim deyir?

- Qurgen bizə gəlmişdi; ona da qardaşı qızı deyib, Siranuş!

- Siranuş belə sözləri hardan eşidib?

- Atası, onların evlərində qalan Karo və o yekəqarın pristav danışanda eşidib. Mən bədbəxt olacağam, Suren! Oğul!

- Darıxma, ağlama, ana! Mən bu saat Qurgenin yanına gedib öyrənərəm, görüm bu nə sözdür...

- Yox, oğul, yox, qoymaram bayıra çıxasan! – deyə Araksi qollarını oğlunun boynuna saldı. – Pusquda durub sənə xətər yetirərlər. Sabah Qurgen özü bizə gələcək.

Suren nə qədər elədisə, Araksi onu getməyə qoymadı. Yatmaq üçün ona yer saldı.

Otuz yeddinci fəsil

Kəndlərdən yorğun qayıdıb yatmış Comərd yuxudan çeşt vaxtı oyandı. Evdə heç kəsi görmədi. Geyinib ayağa qalxdı. Taxçadan «Hophopnamə»ni götürüb paxlalığa getdi. Cərgə-cərgə qalxmış yaşıl paxla kollarının arasında yavaş-yavaş gəzinməyə başladı. Bir qədər gəzdikdən sonra dayandı. Rəngbərəng bir xəritə kimi gözləri qarşısında canlanan geniş göy çəmənlərə, ucalı-alçaqlı dağlara, ilan kimi şütüyən çaya xeyli baxdı... Onun da ürəyindən keçən arzular gördüyü və sevdiyi təbiət kimi rəngarəng idi. Comərd qızılgül kolunun sərin kölgəsində oturub, dərinə nəfəs aldı. Kitabı açıb oxumağa başladı. Şeiri ürəkdən oxuduğunu, sanki hər bir misrayla danışdığını sifətinin tez-tez müxtəlif ifadə almasından, qaşlarının

gah çatılıb, gah açılmasından duymaq olardı. O, gözünü kitabdan çəkib, nə isə fikrə getdi. Bir az keçmiş ayaq səsləri eşitdi. Çevrilib geri baxanda, müəllim Rüstəmi gördü. Rüstəm salam verib onun yanında oturdu.

- Yenə «Hophopnamə»ni oxuyursan! – deyə müəllim gülümsündü.
- Bəli, bu kitabdan doymuram.
- Sabir böyük şairdir.
- Böyüklüyü xalqın dərini bilib, ona yanmağındadır. Bir bax nə yazır:

«...Taxıl, taxıl deyib də çox çıxırma Zəngəzurlutək,
Bəyin, xanın, xanın, bəyin əlində ehtikarı gör».

Sabir düz yazıb. Mən bizim zəngəzurluların «taxıl, taxıl!» - deyə çıxırmadıqları günü görməmişəm...

- Çünki möhtəkiqlər var. Kəndlinin zəhmətini ucuz qiymətə alıb, taxılı baha satanlar var. Deyirlər: ölsəniz də, qalsanız da, taxılı quyularda çürüdüb, acından ölənlərə verməyəcəyik. Belə dərdlər var, Rüstəm!

- Nə isə, bu dərd sağalan dərd deyil. Yaşayış gündən-günə ağırlaşır, çirkinləşir. Sən de görək, nə təzə xəbər var. Bakıdan gələndən sonra səni görməmişəm.

Comərd bir qədər ümumi söhbətdən sonra, cibindən bir kağız çıxarıb:

- Al, oxu! – dedi. – Əsl təzə xəbər burda yazılıb.

Rüstəm kağızı alıb, əvvəlcə ürəyində, sonra ucadan oxudu:

«...Şura qeyd edir ki, Tiflis və Yelizavetpol tərəfdən Bakının üzərinə gələn əks-inqilabçı bandalara cavab vermək üçün, Bakı proletariati bir adam kimi, öz Qızıl Ordusunu müdafiə edəcəkdir. Fəhlə, qızıl əsgər, matros və kəndli nümayəndələrinin Bakı Şurası qəti inamla bildirir ki, ordumuz proletariatin köməyilə, nəinki ölkədə yeganə inqilab ocağı Bakını müdafiə edəcək, hətta qələbəylə irəliləyib, Zaqafqaziyanın bütün proletariati və kəndlilərilə bir ittifaqda ölkəni türklərin, müsavətçilərin zülmündən, xain menşeviklərin və daşnakların zülmündən qurtaracaq, Zaqafqaziyada Şura hakimiyyətini quracaq, yeganə inqilabçı. Rusiyayla yenidən birlik yaradacaqdır».

Müəllim oxuduqdan sonra heç bir söz deməyib, fikrə getdi. Sonra Comərdin üzünə baxıb kağızı təkrar nəzərdən keçirtirdi. Onun sifəti həm təəccüb, həm inamsızlıq, həm də istehza ifadə edirdi.

- Al! – deyə müəllim kağızı Comərdə verdi. – Demək, Bakıdakı Şura hökuməti öz qüvvəsinə inanır... Hələ müsavəti, daşnakı demirəm, alman-türk kimi əjdahaların qabağına çıxmaq istəyir.

- Əjdahalar! – Comərd ucadan güldü. – Qorxaq uşağın gözünə siçan da əjdaha boyda görünər.

Müəllim Comərdin gözünün içinə mənəli-mənəli baxıb:

- Mən bilmirəm, - dedi, - dünyada öz yoluyla gedən heç nə qalmadı. Ölkələr, hökumətlər, insanlar, fikirlər, hər şey qarışdı. Səliqəsiz qarılardan kələfi kimi dolaşıq düşdü. Hərə bir tələ qurub, başqasını ora salmaq istəyir. Niyə? Nə üçün?..

- Yaxşıdır ki, həmişə hörmət elədiyini, bəlkə də, rəhmin gəldiyi tülkü, səni öz hiyləsinin qurbanı eləməyib!

Müəllim Comərdin sözü hardan gətirdiyini və nəyə işarə elədiyini başa düşüb dedi:

- Hacı Atakişilə daha heç bir əlaqəm yoxdur. – Üstümə nə qədər böhtan atsalar, camaat inanmaz. Hamı bilir ki, mən Hacıya nə namus, nə də başqa barədə pislik eləməmişəm. Necə deyərlər, ac qulağım-dinc qulağım. Mən istəyirəm ki, həmişə qurd qoyunla otlasın.

- Qurdun xasiyyəti qoyunu parçalamaqdır. Sən bunu yadımdan çıxarırsan. Uzağa getməyə, elə öz kəndimizdə olan hadisələr gərək səni narahat eləsin.

Müəllim mənalı-mənalı gülərək:

- Heç sənin narahatçılığından da bir şey çıxmır, - dedi. – Yenə elə Hacı Hacıdır, Qiyas da, Qiyas! Heç bir dəyişiklik yoxdur.

- Dama-dama göl olar. Amma, orası doğrudur ki, Hacı Atakişilər, Əmirilər çoxdan ölməliyə, hələ yaşayırlar. Ev yandırdırırlar, mal-qara oğurlatdırırlar. Var-dövlətləri əldən çıxمامaq üçün gündən-günə quduzlaşırlar. Həmişə fağır və məzlum görünən Qiyasın yaşayışı dəyişilməmişsə də, şüuru dəyişilmişdir. İndi o, Hacı Atakişilə, Əmirilə döş-döşə dayanıb, kəllə-kəlləyə vurur. Deyir: siz mənim evimi külə döndərdiniz, mən sizdən daha betər intiqam alacağam. Bax, bu dəyişiklikdir. Amma dəyişilməyən bir sənə! Sən hər bir hadisəyə, hər bir faciəyə kənardan, laqeyd baxırsan.

Comərdin sözləri Rüstəmi bərk tutmuşdu. Bir söz demədən, papiros yandırır çəkməyə başladı. Comərd öz sözünə davam elədi:

- Bir zaman mənə «sakit kənd» dediyin Şəkiddə baş verən hadisələri görürsən! Tamaşanın öldürülməsini, Zöhrənin özünü Şırşırdan atmasını, bacın qızının toy axşamında Fərmanla, Əhmədin bacadan Şahmərdana güllə atmasını bilirsən. Sən bilirsən ki, daşnaklar İrəvanda hökumət yaradıblar, bir yandan da Andronik Gorusda hökmranlıq edir. Camaata millətçilik hissləri aşılayır... Sən eşitmisən ki, Əli Sadiqi Hacı Atakişiyə Gəncədən kağız yazıb, türklərin tezliklə gələcəklərini bildirir. Daha nə deyim. Sən bu işlərin hamısına laqeyd baxırsan... - Rüstəmin üzündən, onun mütərəddid hallar keçirdiyini duyan Comərd susdu.

Rüstəm boz çən layları kimi gözünün qabağında hərəkət edən tüstünü əlilə kənara yelləyib Comərdə baxdı. Ağzını doldurub nə isə demək istədiyi zaman Nəbi gəldi. Onların yanında oturub dedi:

- Balam, molla Heydərin camaata yaydığı söz doğruymuş ki...

- Nə olub, qağa!

- Osmanlılar gəldilər.

- Hara gəldilər? – deyə Rüstəm təəccüblə soruşdu. – Kəndə?

- Qoşunla gəldilər, ya necə?

- Qoşun-filan görmədim. Beş-altı adamdı. Atlarını Hacı Atakişinin qapısına sürdülər. Biz bulaq başında durmuşduq. Dedilər ki, bu gələnlər osmanlılardır.

- Aha!.. Bu, pis, lap pis oldu! – deyə Comərd fikrə getdi. Müəllim yerindən qalxdı.

- Görək nəyə gəliblər! – deyə onlardan aralandı.

Sirləri bir-birindən gizli olmayan iki qardaş söhbətə, dərdləşməyə başladı.

Türk zabiti Ömər Şükrünün əmrilə Abbasəli kəndin başından, Əhmədlə Fərman da ayağından düşüb camaatı Hacı Atakişinin evinin qabağına toplanmağa çağırırlar.

«Nə iş var? Niyə bizi çağırırsınız?» deyənlərə, «Biz bilmirik, osmanlılar çağırır!» deyə cavab verir, yorğunluğu və başqa səbəbləri bəhanə edib evlərindən çıxmaq istəməyənləri Ömər Şükrünün adıyla qorxudurdular.

...Adamlar toplandılar. Gün başlarına vura-vura xeyli gözləməli oldular. Bəziləri divarın kölgəliyinə çəkildi, bəziləri çöməltmə oturub, gözü gündən qamaşmamaq üçün əlini alına qoydu. Bəziləri dinməz-söyləməz, sakit dayandı, bəziləri də yavaşdan deyinməyə başladı: «Hanı osmanlılar? Bizi nəyə çağırıblar? Axı, işimiz-gücümüz var, dərzimiz, xırmanımız töküldü qaldı!»

Nəhayət, qabaqda molla Heydər, onun dalınca səkkiz-doqquz adam balkona çıxdı. Oturanlar yerlərindən qalxdılar, molla Heydər döşünü məhəccərə söykəyib dedi:

- Ey bədbəxt camaat, bu gün ilahi özü bizə böyük bir xoşbəxtlik nazil edib. Müsəlman millətinin hamiləri gəliblər. Budur, o ağalar, o əfəndilər! – Molla Heydər, yanında dayanmış Ömər Şükrünü və iki silahlı əsgəri göstərdi. – Camaat, osmanlı qardaşlarımızın sağlığına mən dua oxuyuram, siz də amin deyin! – Molla Heydər əlini yuxarı qaldırıb, Quran oxuyurmuş kimi, avazla dedi: - Xudaya, sən özün dövləti-əliyəyi osmaniyyənin bayrağını hər yerdə bərpa elə! Pərvərdigara, sən onun düşmənlərini zəlil elə! Dava meydanına girənlərin kürəyini yerə vur, bu din-islamın sahiblərindən başqa...

Hacı Atakişi onun sözünü kəsib əl çala-çala qışqırdı:

- Sağ olsun din-islamın sahibləri! Var olsun osmanlı əfəndilər! Camaat, niyə əl çalmırsınız, səsinizi çıxarmayırsınız? Əliniz çolaq, diliniz lal olmayıb ki!

Molla sözünə davam elədi:

- Bəli, onu deyirdim ki, bu əfəndilərlə bərabər, Hacı Atakişinin əziz dostu Əli Sadiqi və çoxdan üzünü görmədiyimiz Mirzə Məhəmməd cənabları da varid olmuşlar. Allah onlara da can sağlığı versin. Varid olmaqda məqsədləri nədirsə, özləri deyirlər. Buyurun, Ömər Şükrü bəy əfəndi, buyurun başımızın, dinimizin sahibi, söz sizindir! – Molla Heydər zabitin qabağında baş əydi, qolundan tutub yavaşca irəli çəkdi, özü isə geridə dayandı.

Qara buxarı papağı ay-ulduz nişanlı, boz pencəkli, çiynləri poqonlu, kalife şalvarlı, tapançalı, gordalı, arıq, uca boylu zabit əlini uzun bıqlarına çəkib dedi:

- Merheba, köylülər!

Heç kəs onun sözlərini başa düşmədiyindən, salamını almadı.

- Merheba, zabit əfəndi! – deyə ancaq Əli Sadiqi dilləndi. Ömər Şükrü sözünə davam elədi:

- Biz dün Naxçıvandan çıkmışız, bu gün sizin köyünüze gelmişiz. Türk ordusu Kafkasyanın bir çox şəhirlərini, köylərini zəbt etmiş. Türk ordusu düşmənləri peşindən, sırtından izliyor. Biz azəri kardeşlərimizi gavurların zülmündən hilas etmək üçün yardımınıza koşmuşuz...

- Beni aff qılınız, efendim! – Əli Sadiqi onun sözünü kəsərək əl vura-vura dedi: - Yaşasın Ömər Şükrü əfəndi! Camaat, niyə əl çalmıyorsunuz?! Danışmıyorsunuz?! Gözünüzü döyürsünüz, heç bilirsinizmi əfəndi nə dedi?!.

- Bəli, bildik, bildik! – deyə indi də müsavat xəfiyyəsi olan Şadlinski yaltaqcasına gülə-gülə əl çaldı. Hacı Atakişi, Əmir, molla Heydər, Abbasəli, Fərman da ona baxıb, çəpik çaldılar. İsmayıl üzünü Əli Sadiqiyyə tutub dedi:

- Əfəndinin sözünü başa düşmürük axı! Nəyə əl çalaq, nə deyək, başına dönüm. O əfəndi bizim musurman dilində danışa bilməz?

- Dünyaya öküz gəlmisiniz, öküz də gedəcəksiniz! – deyə Əli Sadiqi hirsələndi. Ömər Şükrü soruşdu:

- Yahu, şu herif ne laf ediyor?

- Bu kəndli... ey, yenə zəhrimar Azərbaycan sözləri dilimə soxulur... Şu köylü, efəndim, laf edir ki, siz gavurları nə vaxt öküz kimi qırıb tərk edəcəksiniz. Buyurun əfəndim, nitqinizi irad ediniz!

Ömər Şükrü Əli Sadiqinin qulağına pıçıldadı:

- Sizin kendi lisanınız da pek karışıqdır, türkceyi iyi öyrənmək, iyi danışmaq icab ediyor.

- Baş üstə, əfəndim, sizin dilinizi pek yaxşı öyrənəriz, əfəndim, öyrənəriz! – deyə Əli Sadiqi gülə-gülə cavab verdi. – Bundan sonra danışığımız, yazımız osmanlıca olacaqdır. Biz azərilərdə lisan yoxdur, mədəniyyət yoxdur, əfəndim. Nitqinizi söyləyin...

Ömər Şükrü bir əlini məhəccərə söykəyib, o biri əlilə bığlarını eşə-eşə sözünə davam elədi:

- Ben sizinle apaçık konuşuyorum. Şimdi, bize ittifaqi-türk, ittihadi-islam gerekdir. Ona binayen türk ordusuna erzakla yardımda bulunmanız icab ediyor. Bundan maada, azeri türkləri silahlanmalı, hıristiyanları, ilk önce ermenileri kırıp terk etmelidir, netekim biz, Türkiyede şunu yaptık...

Hacı Atakişi əyilib Əli Sadiqinin qulağına dedi:

- Əfəndinin sözlərini mən də anlamıram axı!

Əli Sadiqi onu başa saldı. Hacı Atakişi sözünü qurtarmış zabitin üzünə baxıb, ucadan qışqıra-qışqıra dedi:

- Biz osmanlı qoşununa taxıl, yağ, pendir, ətlik, mal, qoyun, hər nə lazım olsa verrik. Özümüz də tufəng alırıq. Lap o ermənilərin atasını yandırırıq. Daşnak hökumətinə güvənib, mənim Alagöllərimə sürülərini yayan ermənilərin gözünü çıxardırıq. Ancaq, əfəndim desin görək, tufəngi, patronu hardan alağ, kimdən alağ?

Əli Sadiqi Hacınn dediklərini yarı azərbaycanca, yarı türkcə zabitə qandırdı.

- Kimden alacaqsınız, - deyə zabit cavab verdi: - Türk kardeşlerinizden, bizim alman dostlarımızdan. Ben Kars döyüşünde öldürülmüş bir gavurun belindən açdığım bir tapançayı şu möhtərem Hacınn oğluna veriyorum... Varsın şu genc bir türk askeri gibi ermenileri kırmaktan usanmasın! – Ömər Şükrü pencəyinin cibindən bir tapança çıxarıb Fərmana verdi.

Fərman gülə-gülə zabitə baş əydi. Hacı Atakişi sevinə-sevinə dedi:

- Sağ ol, əfəndi! Sənə canım, malım qurban, əfəndi! – deyə onun əlindən öpmək istərkən, zabit əlini kənara çəkib: - xayır, xayır, Hacı! – dedi. – Bana ehtiramınızı anlıyorum. Fakat, şöyle bir şey yapmağı müsaade edemem. Şöyle bir hareket türk zabitine yakışmaz.

- Yox, öpəcəyəm! – deyə Hacı Atakişi Ömər Şükrünün əlindən öpdü. – Sən ki, mənim oğluma tapança verib, başımı qəlbi elədin, lap ayağından da öpəcəyəm. Bu ayaqların Türkiyədən gəlib. – Hacı zabitin ayaqlarını qucaqlamaq istədi, Ömər Şükrü onun qolundan tutub qaldırdı.

- Yahu, şu nasıl ixtiyardır! – deyə gülümsündü.

Hacı Atakişi birdən uşaq kimi hönkürə-hönkürə dedi:

- Ay camaat, məni qınamayın, bu əfəndini gördüm, vAllah, Türkiyədəki ata-baba torpağım yadıma düşdü, ürəyim kövrəldi. Yox, mən bu torpaqda, Zəngəzur mahalında qalmaq istəyirəm. Külfətlikcə Türkiyəyə gedəcəyəm. Bu fikir məndə çoxdan idi, amma rus padşahı icazə vermirdi. Daha indi nə söz ola bilər! Gedəcəyəm, ata-babalarımın qəbri ordadır...

Nəbi İsmayılın qulağına pıçıldadı:

- Bu nə hokkabazlıqdır Hacı Atakişi çıxarır. Onun ata-babası nə zaman türkiyəli oldu?!

- Özünü gözə soxur! – deyə İsmayıl Nəbiyə yavaşca cavab verdi. – Köpək oğlu tülküdür, tülkü!

Ömər Şükrü:

- Siz bana evinizde de söylediniz ki, babanız anadoluludur. Bu iyi. Fakat, şimdi Türkeyeye avdetiniz icab etmez, çünkü bu yerlerin hepsi türk hökumətinin əlində bulunacaqdır. Ordumuz bu gün, yarın Bakuyu, orta Asyayı, Krımı, Edil boyunu, İranı alacaqdır.

Hacı Atakişi nə isə demək istədi. Əli Sadiqi onu dümsükləyib, qulağına pıçıldadı:

- Bizi biabır eləmə! – Sonra uca səslə əlavə elədi: - Bəli, türk qoşunu Bakını alacaq, müsəvat hökuməti ki, türkləri Qafqaza gətirməyə can atıb, oranı özünə paytaxt eliyəcək.

- Ac toyuq yuxusunda darı görər. Ancaq türk və müsəvat Bakını görə bilməyəcək. Orda şura hökumətinin qırmızı bayrağı dalğalanır.

Əli Sadiqi danışanın kim olduğunu bilmək üçün adamlara göz gəzdirdi. Şadlinski onun böyrünə qısılib:

- Cənab Əli Sadiqi, danışanı axtarırsansa, odur, barmağımın tuşuyla bax! – dedi. – Mən bayaqdan ona göz qoyuram.

Comərd deyirdi:

- Camaat, burda danışanlara inanmayın!

Əli Sadiqi əyilib Ömər Şükrünün qulağına dedi:

- Sizə haqqında söylədiyim bolşevik Comərd şudur...

Zabitin nə cavab verəcəyini gözləmədən Əli Sadiqi qışqırdı:

- Səsini kəs, bolşevik!

- Sən səsini kəs, müsəvatçı! İndi də türk zabitinə yanına salıb kəndə gətirmisən, kimi qorxudursan?

Əli Sadiqi zabitin üzünə baxdı. Ömər Şükrü onun nə demək istədiyini başa düşüb, yavaşdan dedi:

- Bırak söylesin. Ben onun kalbindekini bilmək istiyorum. Bakalım, şu bolşevik nasıl bir nutuk söyleyecek. – Sonra hiyləgərcəsinə gülə-gülə Comərdə dedi:

- Ben sizə müsaidə ediyorum. Söyleyin, efendim, söyleyin, dinliyelim!

- Mənim ixtiyarım özümdədir. Danışacağam. Siz, cənab zabıt, bizim kəndlilərin arasına millətçilik ruhu yaymayın! Heç kəs siz türklərdən, almanlardan silah alıb, ermənilərlə dava eləməyəcək. Ermənilər bizim ata-baba qonşumuz, torpaq əhlimiz və dostumuzdur. Bizimlə onların heç bir şərikli malı yoxdur. Siz və sizin əlinizdə oynacaq olan müsavətçilər bizim aramıza nifaq, millətçilik ədavəti salmaq istəyirsiniz. Bu hiylə baş tutmayacaq!

Camaatın arasından səslər ucaldı.

- Doğrudur, doğrudur!

Hacı Atakişi:

- Nə doğrudur! Anlamazlar! – deyə qışqırdı. – Deyin görək erməni nə zamandan bizim dostumuz olub. Odur e, daşnak iş başına keçən kimi Baqrat sürüsünü Alagöllərə yayıb. Nə eybi var, qoy yaysın, bax, bu osmanlı əfəndi yenə öz yerimi alıb mənə verəcək.

Əli Sadiqi zabıtə pıçıldadı:

- O bolşevik çox baş aparır, əfəndim...

Ömər Şükrü:

- Benim kendi siyasətim var, - dedi. – Bütün Kafkasya türk ordusuna secdə edərken, şu heriflər ne yapacaklar! Söylesin, sonuna bakalım.

Comərd deyirdi:

- Türk hökumətinin Türkiyədə ermənilərin başına açdığı fəlakət dünyaya məlumdur. O qanlı səhnəni türklər burada yarada bilməyəcəklər. Bizim erməni qardaşlarımızı Ərəbistana, İrana, Amerikaya qaçmağa məcbur eləyə bilməyəcəklər. İndi on beşinci il deyil, on səkkizinci ildir. Bura Türkiyə deyil, Qafqazdır, Rusiyadır! Biz Rusiyayla, proletar inqilabıyla bağlıyıq. Türk bizə yaddır!

Hacı Atakişi dodağını gəmirə-gəmirə:

- Ə, Fərman, o tapançanı sənə niyə verdilər?! Niyə o köpək oğlunun dilini kəsmirsən?!

Fərman tapançanı Comərdə tuşlayanda, Ömər Şükrü əlinin işarəsilə atmağa icazə verməyib Comərdə dedi:

- Sizi dinledim, yahu, siz pek güzel nutuk söylediniz. Bolşevik efendi, yuxarı kalkınız da, kendi edaletinizi bana anlatınız!

Comərd onun hiyləsini başa düşüb, balkona çıxmadı.

- Biz əfəndi deyilik, olmaq da istəmirik! – deyə Comərd cavab verdi. – Ədaləti isə, Hacı Atakişidən öyrənin, bilin ki, arvadını niyə öldürmüşdür...

Müəllim Rüstəm cəsəmətə gəlib, yerindən dilləndi:

- Comərd doğru deyir. Hacı Atakişi öz arvadını öldürüb başqasına şər atır. Türk zabiti gərək belə adamların cəzasını versin.

Hacı Atakişi içindən kəsik-kəsik müəllimə əyri-əyri baxdı. Öz ürəyində: «Yaxşı, a çopur müəllim, görərik!» dedi.

Müəllimsə danışdı...

Molla Heydər Rüstəmə hirsləndi:

- Sən danışma, ermənipərəst, ruspərəst, dinsiz! Bizim uşaqlarımızı rusca oxudub, yoldan çıxaran sənsən!

- Çar hökumətinə casusluq eləyən molla Heydər danışmasın! Nikolaya məsciddə dua eləyən molla Heydər sussun!

- Doğrudur, doğrudur! – deyə müəllim Comərdin səsinə səs verdi.

Molla Heydər saqqalını didişdirə-didişdirə zabitə müraciət elədi:

- Əfəndim, əfəndim, bu kafırların dilini kəs! Kənddə qarışıqlıq salan, Allahın və din-islamın düşmənləri bu şeytanlardır.

Səs-küy ucaldı.

Şahmərdan:

- Molla özü şeytandır! – dedi.

Qiyasla Nifti sanki bir ağızdan çığırdılar:

- Zülmkar Hacı Atakişi ondan geri qalmazdır!

Ömər Şükrü məsələnin ciddi şəkil aldığıni görərək, camaatı sakit eləmək istədi:

- Susunuz, köylülər, susunuz! – deyə əlini yuxarı qaldırdı. – Siz, bilməm nasıl insanlarsınız?! Benim önümde, bir türk zabitinin önünde asilikmi ediyorsunuz?! Kötülük yapıyorsunuz?!

- Bəli əfəndim, bəli, bu kötük kimi adamlar asilik eləyirlər! – Molla Heydər aranı daha da qızışdırmağa başladı. – Asilər həm osmanlı hökumətinin, həm də Allahın düşmənləridir. Camaat siz...

Ömər Şükrü mollanın uzun danışacağını hiss edib:

- Yahu, şunları biliyorum, - deyə onun üzünə dik baxdı...

Molla Heydər susub kənara çəkildi. Zabit Əli Sadiqiyyə yavaşca dedi:

- Kağız, kalem alınız.

Əli Sadiqi dərhal cibindən bloknot və karandaş çıxartdı. Ömər Şükrü camaata müraciət etdi:

- Köylülər, şimdi asıl maksat üzerine dönelim. Evvelə, türk ordusuna erzak toplamak; ikinci, kendiniz için silah almaq icab ediyor. Kim ve ne kadar verəcəyini, kaç silah alacağını söyləsin.

Heç kəs danışmadı. Zabit səsinə ucaldaraq:

- Susmak neçin, ya? – deyə Əli Sadiqiyyə üzünü çevirib əlavə elədi: - Şu hayvanlar beni anlamıyorlar, söylediklerimi siz anlatınız.

Əli Sadiqi narazı halda başını bulaya-bulaya dedi:

- Camaat, sizin daş kimi qaradinməz dayanmağınız Ömər Şükrü əfəndini çox narahat edir, əsəbiləşdirir. O deyir ki, kəndlilər türk qoşununun, əsgərinin yeməsi üçün nə qədər şey-mey verəcəklər və hər kəndli neçə tüfəng alacaq, desin.

- Hə, məscid tikilməmiş, kor hasasını dayadı, - deyə Nəbi istehzayla güldü.

İsmayıl:

- A başına dönüm, - dedi, - o əfəndini başa sal ki, acda nə var ki, yalavaca versin. Biz dedik, Nikolay getdi, yerinə yaxşısı gələr. Gözlədik-gözlədik bir osmanlı həpəndisi gəldi. Bu da indidən çomağın tərs başından yapışib. Mən belə görürəm ki, bizim bu mahala heç yaxşı adam gəlib çıxmıyacaq. Qardaş oğlu...

Əli Sadiqi ona qışqırdı:

- Tülkü kimi vaqqıldama, nə verirsən, neçə tüfəng alırsan, onu de!

Hacı Atakişi öz ürəyində deyirdi: «Bir işə bax ki, Allahın fağır İsmayılı da Comərdgilə tərəfdar çıxır...».

- Mənim verməyə heç zadım yoxdur. Tüfəng də atan deyiləm, - deyə İsmayıl kəskin cavab verdi.

- Bəs niyə Nikolayın qoşununa ianə verirdin? – deyə Əli Sadiqi İsmayıla hirsəndi. – Rus sənə öz türk qardaşlarımızdan yaxındır?

- Nikolay hər şeyi bizdən qamçı zoruna alırdı. Bu əfəndi də Nikolay kimi eləmək istəyirsə, bilmirəm...

- Bizə tüfəng yox, çörək lazımdır! Heç bir şey verməyə halımız yoxdur! – deyə qarışıq səslər eşidildi. Əli Sadiqi özündən çıxdı:

- Çığır-bağır salmayın! Dilinizi də uzatmayın! Sizi öz xoşunuza qoymayacaqlar. Bizim Gəncədəki müsəvat hökuməti qərar çıxarıb: «Zəkat» deyilən vergi təyin edib. Hər bir kəndli taxılının, otunun, samanının və bütün gəlirinin onda birini türk qoşunun saxlanması üçün verməlidir. Bildinizmi, a kəndlilər? Daha verirəm, vermirəm söhbəti olmayacaq. Başa düşdünüz?..

Comərd:

- Bəli, kəndlilər bildilər, - dedi. – Bildilər ki, Nikolayın qoşununa «ianə» yığan siz Əli Sadiqi, indi də zorla «zəkat» yığırsınız. Amma anlamırsınız ki, kəndlidə heç bir tutar yoxdur.

- Elədir, elədir! – deyə yenə kəndlilər qışqırdılar.

Ömər Şükrü:

- Köylülər! – dedi, - şu manasız lafları burakınız. Bu gün, yarın hepiniz türk hökumətinin tebaası olacaqsınız. Şunu da anlatayım ki, türk zopası hər bir şaşkınlıq, asi herifi akıllandıracaqdır. İlavə ediyorum: türkün dar ağacları da var!..

- Bu kəndlilər çar pristavlarından da çox zopa yeyiblər. Sizinlə onlarda fərq yoxdur. O ki, qaldı dar ağacı, onun kəndiri zalımın öz boğazına keçəcəkdir.

Comərd sözünü qurtaracaq, Rüstəm dedi:

- Bu zabıt əfəndi ağıllı adamdırsa, mədəniyyətdən danışsın. Zopadan, dar ağacından yox!

Hacı Atakişilə molla Heydər özlərindən çıxaraq camaata ağızlarına gələnə dedilər. Özünü tamamilə ifşa edilmiş görən Ömər Şükrü, «vüqarını» pozmadan, istehsal və soyuq bir gülüşlə dedi:

- Azeri köylüləri misafiri şöylemi kabul edirlər?

Comərd:

- Bəli, - dedi, - zopa və dar ağaclarıyla gələn «qonaqları» Qafqazın hər yerində belə qəbul edəcəklər.

Əli Sadiqi əsəbi halda zabıtə baxdı. Ömər Şükrü:

- Peki, şimdi de yakından konuşalım! – deyə əsgərlərinə aşağı enməyə işarə verdi.

Comərd ucadan dedi:

- Camaat, türkün də üzünü gördünüz... Dağılışın evinizə!

Bəzisi fikirli, bəzisi deyində-deyində gedən kəndlilərin arxasınca üç-dörd güllə atıldı...

Kənd gündüzkü hadisədən bir-birinə dəymişdi. Türk zabitinin gülləsindən ölümcül yaralanmış İsmayılın evində ağlaşma, şivən qopmuşdu. Lakin Hacı Atakişinin evində Ömər Şükrü üçün qonaqlıq düzəlmişdi.

Ömər Şükrü erkək ətinin kababından az qala partlayıncaya qədər yedikdən sonra, söhbətə başladı. Xeyli danışandan sonra, nəhayət, dedi ki: «Türklerin tezliklə geleceyini her yere yayın». O, Comərdin, Şahmərdanın, Niftinin, Qiyasın və Rüstəmin silah gücünə yanına gətirilməsi üçün sərəncam verdi.

İki türk əsgəri və Abbasəlilə Əhməd zabitin əmrini yerinə yetirməyə getdilər.

Sözü-söhbəti qurtarmış Ömər Şükrü bir oğru kimi, evin hər yerinə nəzər saldı. Üstündə oturduğu xəlçəyə baxıb dedi:

- Sizin Kafkasyada nə guzel halılar tokuyorlar.

- Bəli, əfəndim, bizim qarılar belə şeylər toxumaqda mahirdirlər! – deyə Əli Sadiqi xalçanı göstərib, Hacı Atakişiyə göz vurdu. Hacı mətləbi başa düşüb tez dilləndi:

- Ondan yaxşıları varımızdır. Bir cüt gəbəm var ki, adamın üzünə gülür. – Hacı oğluna pıçıldadı: - Get fərməşdəki gəbələri bura gətir.

Fərman getdi.

Hacı Atakişi o yandan, bu yandan danışandan sonra, sözü Alagöllərin üstə gətirdi. Zabit ona təsəlli verib dedi ki: «Nəinki Alagöllər, bütün erməni torpaqları müsəlmanların olacaqdır. Ona görə də hələ səbr etmək lazımdır».

Hacı Atakişi qara damdan gələn səs-küyün səbəbini anlayıb, bayıra çıxdı.

«Daha bəsdir, a kişi! Pristava ver, osmanlıya ver, nə bilim itə, qurda ver... Axı evim dağılır!» - deyən Bənəvşəyə Hacı acıqlandı. Gəbənin birini Hacı Atakişi, birini də Fərman götürüb gəldilər.

Hacı Atakişi:

- Əfəndiyə peşkeş verirəm! – deyə gəbələri yerə açıb göstərdi. Ömər Şükrü bir söz deməyib, gülümsündü. Molla Heydərlə Əli Sadiqi ağızları sulana-sulana gəbələrə baxdılar.

Xeyli vaxt keçəndən sonra müəllimi gətirdilər. O biriləri, elə həmin gün Əngələvidə getmişdilər.

Ömər Şükrü ayağa qalxdı. Gəlib müəllimin qarşısında dayandı, əllərini belinə vurdu. Seyrək kirpikli, göy gözlərini Rüstəmə zillədi. Pencələri üstə bir neçə dəfə qalxıb-endi, sonra dedi:

- Şimdi biz bir digərimizə pek yaxın durmuşuz. Ben türk, siz azeri. – Söyleyin bakalım, muallim efendi, siz bolşevikmisiniz?

- Xeyr.

- Şu halde nasıl oluyor ki, türke karşı isyan ediyorsunuz?

- Bəli, mən sizin zopanıza və dar ağaclarınıza qarşıyam.

- Peki, ermənilere, ruslara, o gavurlara nasıl bakıyorsunuz?

Molla Heydər yerindən söz atdı:

- Əfəndim, o, yolsuz-ərkansızdır, erməni və ruspərəstdir. Bir o qalıb ki, boynundan xaç assın Əfəndim...

Ömər Şükrü:

- Ben konuşuyorum, siz susunuz! – deyə bir addım da müəllimə yaxın gəlib, qollarını yanına saldı. – Cevab bekliyorum.

- Biz rus xalqından pislik görməmişik. Kəndliləri incidən, zülm altında yaşadan rus padşahı isə artıq yoxdur. Ermənilərsə, bizim kimi əzilmiş, döyülüb söyülmüşlər. Onun üçün onlar da, biz də zalımı, zülmü görmək istəmirik.

- Sonuncu soruma cavab veriniz: türkləri seviyormusunuz? Bəzi məsələlərdə bizi yardımda bulunurmusunuz?

- Əfəndim, mənəm...

Ömər Şükrü üzünü Hacı Atakişiyə çevirib:

- Unutmamışam, Hacı, - dedi, - yenə müəllimə sarı çönüb, sualını təkrar elədi: - Xilaskar türk millətini, türk ordusunu seviyormusunuz?

- Bizim türk milləti ilə işimiz yoxdur. Cənab zabıt bilməlidir ki, dar ağacları dilindən düşməyən qəsbkarlar başqa millətləri xilas edə bilməzlər.

Zahirən özünü sındırmayıb, daxilən yanıb-yaxılan Ömər Şükrü:

- Peki, anlaşıldı! – deyə çəkməsinin boğazından qamçını çıxartdı. – Şu kırbaç sizi sevmək mecburiyyətində burakar! – Zabıt onun başını-gözünü şallağa doladı. Qolları bağlı müəllim vüqarını pozmadı. Ömər Şükrü əlini saxlayıb amiranə soruşdu:

- Şu Hacı'nın karısına xəyanət etmişsinizmi?

Müəllim hiylənin kim tərəfindən düzəldiyini anladı.

Hacı Atakişi yerindən qalxıb gələrək:

- Bəli, bəli, çox şorgöz oğraşdır! – dedi, - mən arvadımı bunun üstündə öldürmüşəm. Bu ana-bacı tanımayan binamusdur!

Rüstəm ona nifrətlə baxdı:

- Yalansa, tfu sənə saqqalına!

Hacı Atakişi qamçını Ömər Şükrüdən alıb:

- Qoy barı ürəyimdən tikan çıxsın! – deyə müəllimi döyməyə başladı. O, yoruldu, qamçını Fərmana verdi. Zabıtın göstərişilə Rüstəmi soyundurub, üstünə soyuq su tökdükdən sonra, yenə döyməyə başladılar.

Fərmanı Abbasəli əvəz elədi, nəhayət, türk əsgərləri, yerə yığılıb huşunu itirmiş Rüstəmi dəyənəklə, zopayla döydülər.

Bu müdhiş mənzərədən nəşə alan molla Heydər «xi-xi-xi!» eləyə-eləyə gülərək:

- Yaxşıdır mı, Rüstəm müəllim? – dedi. – İndi islam dininə və mən ağsaqqal mollaya sataşmazsan. Kafirin yeri cəhənnəmdir. Amma özü müsəlman olub, əqidəsi kafir olanların cəhənnəmi həm bu dünyadadır, həm o dünyada.

Bütün bədəni zolaq-zolaq qaralmış, sifətindən qan damcıldayan müəllimi cecimin arasında aparıb, onun öz həyatına qoydular.

...Dan yeri təzəcə sökülürdü. Hacı Atakişinin həyatından altı atlı çıxıb yola düzəldi. Bunlar Ömər Şükrü, onun iki əsgəri, Abbasəli, Fərman və Əhməd idi. Son üç adamın mindiyi atlar gəbə, yağ dəriləri, pendir motalları, quyuğu üstündə neçə şaqqa ət və başqa ərzaqla yüklənmişdi. Hacı Atakişinin, Əmirin, Qaraşın könüllü verdikləri və başqa kəndlilərdənsə, məcburi alınan bu ərzaq türk zabıtləri üçün aparılırdı.

...Gecədən bəri qızdırmanın içində alışıb yanan Rüstəm gözünü ilk dəfə açanda, başı üstündə Növrəstəni gördü. Bacısı qızı hönkürtüylə ağlayır, dayısını bu hala salanlara qarğayırdı.

Rüstəm Növrəstənin köməkliylə o biri yanı üstə çevriləndə, qulağına qonşudan ağır-şivən səsi gəldi.

- O nə səs-küydür? – deyə soruşdu.

Növrəstə dayısının sualına hıçqırıqla cavab verdi:

- İsmayıl əmi öldü...

Comərd beş gündən sonra kəndə qayıtdı. İsmayılın ölümünü, Rüstəmin döyüldüyünü bildi. Elə o günü, əvvəlcə təziyə yerinə, sonra müəllimin yanına getdi.

...Comərd qapını yavaşca açıb içəri girəndə, dayısına yelpik çəkən Növrəstə yerdən qalxıb əmisinə stul verdi. Comərd üzünü o yana yatan müəllimin çarpayısının yanında oturdu. Rüstəmi oyatmamaq üçün bir neçə dəqiqə dinmədi. Lakin qəhərini boğa bilməyən Növrəstə birdən hönkürdü. Yaylığının ucunu ağzına tutdusa da, səsi kəsilmədi.

- Gör dayımı nə günə salıblar, ay əmi! – dedi.

Rüstəm yuxuda səsə diksindi, üzünü bəri çevirəndə, Comərdu gördü.

- Ah, Comərd, sən gəlmisən! – deyə yenə üzünü o tərəfə çevirib, yorğanı başına çəkdi. Şallaq zərbələrindən göyərək, şişmiş sifətini göstərmək istəmədi. Rüstəmə elə gəlirdi ki, Comərd onun eybəcərləşmiş üzünə baxıb deyəcək: «Hələ sənə bu da azdır. Yaxasını mübarizədən kənara çəkənlərin axırı belə olur!»

- Üzünü mənə çöndər, Rüstəm! – deyə Comərd onun əlini əlinin içinə aldı.
– Bədənin çox ağrımır ki?

Rüstəm Comərdin lampa işığında parlayan gözlərinə baxıb:

- Ağrıyır... - dedi, - bərk ağrıyır.

Comərd ona təsəlli verdi və həkim çağırtdıracağını vəd etdi.

Rüstəm sanki illər uzununu yatan zəif bir xəstə səsilə:

- Mən səhv etmişəm, Comərd, - dedi, - böyük səhv! Mədəniyyət gücdə, qüvvətdə, zülmün kökünü kəsməkdəymiş... Sizin firqənin o günü oxuduğum müraciətnaməsinin mənasını indi başa düşürəm...

Comərd Rüstəmin əlini yorğanın altına qoyub:

- Mən buna şadam, - dedi. – Xalq düz deyir: başına gələn başmaqçı olar. Sabir də gözəl deyib:

«Çalxalandıqca, bulandıqca zaman nehrə kimi,
Yağı yağ üstə çıxır, ayrıları bir yanlıq olur...»

Bəli, kütlələrin, siniflərin, fikirlərin çarpışdığı, mürəkkəb, ağır bir zamanda yaşayırıq. Hadisələr çox tez-tez dəyişilir, müxtəlif şəkil alır. Bir işi axıra yetirməmiş başqa bir işi başlamağa məcbur olursan. Bütün Zaqafqaziya indi fırtınalı bir dəniz kimidir. İşğalçı qüvvələr ölkəni öz qılınclarına baş əydirməkdən bir an geri çəkilmirlər. Mənə çatan son xəbərə görə, Göyçay ətrafında Qızıl Ordu hissələrilə türk işğalçı qoşunu arasında bərk vuruşma olubdur. Bir tərəfdən, alman-türk işğalçıları; ikinci tərəfdən, müsəvatçılar, daşnaklar, menşeviklər və heç kəsə tabe olmayan Andronik xalqlar arasında millətçilik toxumu səpirlər. İş o yerə çatdırıblar ki, gürcü, erməni və müsəlman kəndləri arasında gediş-gəliş kəsilməyə

başlayıb. Müsəlman «milli qoşun» hissələrini səni bu günə salan türklər, erməni «milli qoşun» hissələrini isə general Denikin silahlandırır. Dünən Əngələviddə idim. Mənə dedilər ki, Karo İravandan xeyli tüfəng-patron alıb, soldat yığıdığı kəndli balalarına paylayıbdır. Daşnak hökuməti ona kommunistləri həbs etməyə, iki qonşu millətin arasında qırğın törətməyə ixtiyar verib. Deyilənlərə görə, Məlikli, Pulkənd, Şükar dağıdılıb. Kəndlərdə acgöz mülkədarların başçılığıyla oğurluğa və talana başlayıblar. Müsəlmanlar ermənilərin, ermənilər də müsəlmanların malını, qoyununu obalardan, örüşlərdən zorla çəkib aparırlar. Bununla kəndlilər arasında qəsdən narazılıq törədir, onları bir-birinin üstünə salıdırırlar. Bunların hamısı Hacı Atakişi və Baqrat kimi mülkədarların mal-dövlətlərini, torpaqlarını əldə saxlamaq, hüququnu başa düşməkdə olan kəndliləri mübarizədən çəkəndirmək üçündür. Öz həyatları təhlükəli, taleləri dumanlı olan müsavətçilərin, daşnakların və Zaqafqaziyanı qul halına salmaq istəyən işğalçıların işi belədir. Vətəninə, xalqını sevən hər gözüaçıq adam, bu mürəkkəb mübarizə dövrünün dumanları arasından parlayacaq günəşi görməlidir. Bu günəşə Şimalda doğmuşdur!..

Söhbət xeyli uzandı. Comərdin açıq və səmimi sözləri, sanki Rüstəmin ağrısını unutturdu. Aralığa ani bir sükut çökdü. Müəllim zəif səslə dedi:

- Mən daha öz yolumu seçdim, Comərd!

Öz xoşbəxtliyini Tamaşayla Zöhrənin faciəli ölümündə görən Bənəvşənin əl-qolu açılmışdı. Evin bütün ixtiyarı yenə onun əlinə keçmişdi. Fatı, ana ilə balanın ölümünü tez-tez ona xatırladı, öz fitnə-fəsadıyla öyünürdü.

Onlar bu gün sərin eyvanda oturmuşdular. Fatı Bənəvşənin başına xına yaxırdı. Fərmana qız seçib almaq barədə söhbət edirdilər. Ancaq münasib bir qız tapa bilmirdilər. Fatı ürəyində deyirdi: «Allahın öz altında mən qız olaydım, ya cavanca bir gəlin olaydım. Fərman, açsam ovcumda olardı, yumsam yumruğumda. Neyləyim, elə bilirlər ki, dünyanın ləzzətindən, kefindən gözünü çəkmiş bir qarıyam. Ta bilmirlər ki, sinnim bir az ötgün olsa da, ürəyim bir qız ürəyindən cavandır. Eh, nə bilim...».

Fatı xəyal içində əsnədi, sonra qollarını yana açdı, sinəsini qabağa verib gərnəşdi. On dörd yaşından bu günədək keçirdiyi sevgi, daha doğrusu, şıltaqlıq anlarını xatırladı. Onun ehtiraslı təbiətindən istifadə edən bir yığın adam gözünün qabağından gəlib keçdi... O, indi də ürəyinə Fərmanı salmışdı. Onun fikrincə, əri, çörək verdiyi, paltar aldığı üçün istəmək lazımdır, oynaşı isə, özü də cavanını, ürək yangısını söndürmək üçün...

- Ay qız, əlini niyə saxladın? Xınanı yax, indi Hacı gələr. Sən nə fikir eləyirsən?!

Fatı dedi:

- Hə, niyə yaxmıram... Vallah, başın qapqara şəvə təkin olacaq, ay Bənəvşə xanım! Lap mənim başımdan da qara!

Fatı xınanı yaxıb qurtardıqdan sonra Bənəvşənin başını bağladığı zaman Abbasəli, Fərman və Əhməd həyətə girdilər. Bənəvşə tez durub evə keçdi.

- Boyuna qurban olum, ağa, nə yaxşı sağ-salamat gəldiniz! – deyərək Fatı Fərmana yanaşdı və üzünə güldü. – Deyirsən yükləri düşürməyə mən də kömək eləyim?

Abbasəli arvadına:

- Sən öz işinə get, - dedi. – Bizə yemək hazırla!

Fatı getdi. Onlar yükləri açıb balkona yığdılar. Əl-üzlərini yuyub, oturdular. Çox keçmədi ki, Fatının əlüstü hazırladığı qayğanağı yedilər. Süfrə yığışılanda, Hacı Atakişi və kəndlərdə olan hadisələri Müsəlman Milli Şurasına və türk komandanlığına xəbər vermək üçün qəsdən Şəkidə qalmış Şadlinski gəldi.

Fərman, Abbasəli və Əhməd Naxçıvana necə gedib-gəldiklərindən, tufəng-patron aldıqlarından söhbət açdılar.

Abbasəli:

- Hacı, başın üçün, o tərəflərdə yaman həngamə var, - dedi. – Əşi xəbərimiz yoxmuş, ermənilə musurmanın arasında bərk çəkişmə, didişmə gedib. Kəndlilər əli tufəngli bir-birinin üstə qalxıb. Nağıl eləyirdilər ki, şəhərin bu məhəlləsindən o biri məhəlləsinə getmək olmurmuş, erməni, musurman bir-birini bazarda, küçədə, tinlərdə vururmuş. Ermənilər deyirmişlər ki, bizim dalımız İravana, Xatisov hökumətinə bağlıdır, istəsək Naxçıvan mahalını bir günün içində hop götürərik... Nə başını ağrıdım, xanlar, bəylər, dövlətliklər yığılıb Naxçıvanda özləri üçün hökumət düzəldiblər, onun da adını qoyublar Milli komitə, başında da durub Mehdiqulu xan. Bundan sonra, yenə fərağat durmayıblar, vur-çatlasın qopub... Osmanlılar gələndən sonra, ermənilər səslərini içəri salıb, oturublar yerlərində.

Əhməd:

- Yox, Abbasəli, burasını düz danışmadın, - dedi. – Ermənilər türklərin qorxusundan evlərini, kəndlərini buraxıb, uzaq dağ kəndlərinə, İravan mahalına qaçıblar. Bəs, çayxanada bizimlə söhbət eləyən adamlar demirdilər ki, erməni musurmanın, musurman da erməninin evindən qarət daşıyıb, bir-birinin torpaqlarına, dam-daşlarına da sahib olublar?.. Amma, onu da deyirdilər ki, musurmanların qarət elədikləri şeyləri osmanlılar əllərindən alıblar, yerli camaat da bundan narazı olub.

Fərman Əhmədin sözünü təsdiq elədi.

Hacı Atakişi:

- Bax, əsl məsələ torpaq məsələsidir, ev şeyi cəhənnəmə olsun! – dedi. – Kaş, mən də Baqratın torpağına sahib olduğum günü görəydim... - Hacı Atakişi bir ah çəkib, Abbasəlidən soruşdu: - Orada da bolşovoy-molşovoy söhbəti var, yoxsa, o dələduzlar bizim bu Zəngəzur xarabadadır?

- Biz bolşovoy sözü eşitmədik. Amma, deyirdilər ki, xanları, bəyləri, osmanlıları istəməyənlər varmış, onlardan da bir çoxunu tutub dama salıblar. Biz gələn günü Ömər Şükrü əfəndini gördük. Dedi ki, Xəlil paşa apardığımız şeylərdən razı qalıb, gəbələr xoşuna gəlib, özü də deyib ki, guya biz işi burda ləngitməyək, tez başlayaq, onlar da bizim harayımıza gələcəklər.

Fikri ancaq torpaq yanında olan Hacı Atakişi soruşdu:

- Hansı işi!

- Necə hansı işi, Hacı? Bəs bayaqdan nədən danışırım!

Şadlinski:

- Mən başa düşürəm, - dedi, - kafırların nəfəsini kəsmək lazımdır. Mən, Hacı, öz aramızda bir söz də deyim: meydan nə qədər tez qızıssa, bir o qədər yaxşı olar. Yatan öküzün başına duran öküz...

Hacı onun sözünü kəsib:

- Yaxşı, başa düşdüm, - dedi. Fərmana müraciətlə əlavə elədi: - Gətirdiyinizi göstərin!

Abbasəlilə Əhməd yükləri açdılar. Hacı Atakişi tufəngləri və dörd yeşik patronu böldü. Tufəngin birini özünə götürdü. Birini oğluna, üçüncüsünü Abbasəliyə verdi. Qalan iki tufəngi, pul verdikləri üçün, Əmirlə Qaraş üçün ayırdı. Tufəng, patron aldıklarını heç kimə söyləməməyi ailə üzvlərinə tapşırırdı.

Fərman üçatılanı əlində atıb-tutdu. Sonra çiyninə saldı. Çiynindən aşırıb, qundağını ayağının yanına qoyub şax dayandı. Hamı, özünə gözəl bir məşğələ tapmış uşaq kimi sevinən Fərmana gülə-gülə baxırdı. Gülməyən tək Əhməd idi. Pul vermədiyi üçün ona tufəng çatmamışdı. İndi o, fikirləşirdi ki, «bəs mən bu uzun yolu Naxçıvana niyə gedib gəldim? Axı, Hacı mənə söz vermişdi...».

Fərman onun nə üçün qaşqabaqlı oturduğunu anlayıb dedi:

- Ə, Əhməd, niyə burnunu salladın? Tufəng çatmayanda nə olar, sənə öz tapançamı verərəm. Sən öl, gərək bu tufəng, tapançayla tufan eliyək! – Fərman çaxmağı şaqqaşla açıb bağlaya-bağlaya: - Mən bu üçatılanı görəsən nə vaxt nərildədəcəyəm? – dedi. – Əvvəlcə kimin ürəyini dağıdacağam! Düşmənlərim Comərdlə, Şahmərdanınmı? Alagölləri, zorla əlimizdən alan Baqratınmı? Yoxsa, bizim axmaq musurmanlara qoşulub ayağımızdan çəkən erməni Sureninmi? – Fərman öz danışığından vəcdə gələrək, tufəngə bir daraq patron basdı. Tufəngi üzünə götürüb, qalağın üstünə qonmuş qarğaya tuşladı.

- Ə, uşaqlıq eləmə, kəndə səs salma! – deyə Hacı Atakişi oğluna acıqlandı. – Onsuz da ayağımızdan yapışan kür-küçük çoxdur. Şükrü əfəndi İsmayılı öldürdü. İndi gərək qan bahasını mən verəm.

Fərman tufəngin ağzını otaqdan çıxıb gələn anasına çevirdi:

- Ana, dayan, vurdum!

Bənəvşə addımını saxlayıb:

- Şoğəribin ağzını o yana çevir, - dedi. – Mən dəmirdən qorxuram. Şeytan ürəyinə girər, bala.

Fərman tufəngi aşağı saldı. Gəlib ərinin yanında oturan Bənəvşəyə dedi:

- Zarafat eləyirəm, ana. Səndən qabaq ölməli çoxdur.

- Atanın da işi-gücü qurtarıb. Pulları verib dəmirə-dümürə, onu da təndir kösövü kimi atacaq evin bucağına.

Hacı Atakişi:

- Sən kişi işinə qarışma, arvad! – dedi. – Bucağa niyə atırıq. Ağız deyəni qulaq eşitməyən bu zamanədə hər tufəng yüz oğula bərabərdir. Mənim malımı, canımı ermənilərdən, Comərd, Şahmərdan və Rüstəm kimi düşmənlərimdən bu tufənglər, patronlar qoruyacaq. Abbasəli, tufəngləri, yeşikləri yığışdırın içəri. Adam-zad gələr.

Abbasəlilə Əhməd yeşikləri bir-bir otağa daşımağa başladılar.

- Səninlə qan eliyəcəyəm, bidad eliyəcəyəm, a osmanlı üçatılanı! – deyə Fərman zağlı tufəngi əlində oynada-oynada evə apardı.

Otuz səkkizinci fəsil

Gün həmişə Işıqlı dağının ardından doğub Qonaqgörməzi aşaraq üfüqə sancılarda, Şəkinin üstünə qaranlıq çökür. Dünyanın ən parlaq, yanar kürəsi – günəş hələ öz mənzilinə çatmamışdı. Lakin alışıb yanan tellərini Qızılqayanın, Darvazanın, Şamaxının zirvəsindən yığdı. Təbiət bu yerdə, bax bu zaman öz donunu dəyişdirir, bir gözəllik başqasıyla əvəz olunurdu. Gündüz səmada ağ əlçim kimi görünən buludlar, sıra dağlar, yal-yamaclar getdikcə çəhrayı rəng alırdı.

...Göz işlədikcə hündür, sıldırımlı Qaraqayanın özü kimi böyük, qalın kölgəsi bir körpü kimi Şəkiylə Qarakilsənin arasındakı yola düşdü. Bəzi yerdə yolun lap kənarından, bəzi yerdə bir qədər aralıdan, bəzi yerdə lam, bəzi yerdə qıjıltıyla axan Bazarçayının dalğaları günəşin sarı simləri xatırladan son şüalarından qızılı rəng aldı.

Dəqiqələr ötüb getdi. Günəş üfünün qoynuna girdi, kölgələr əridi, sular, yamaclar, dərələr qaraldı. Cırcıramalar oxumağa, özlərini sahilin yaşıl otları arasından şappıltıyla suya tullayan qurbağalar quruldamağa, yarasalar qanad çalmağa başladı. Çayın səsi yeknəsəq, lakin həzin və xoş bir ney səsi kimi ətrafa yayılırdı...

İlin hər fəslində, gündüz və axşam işlək olan bu yolda, Şəki tərəfdən gələn və öz aralarında nə isə danışan üç adam göründü. İki kəndin sərhədini göstərən alağaca çatanda uzaqdan, qarşılarında tək adam göründü. Dayanıb yavaşdan bir-birinə nə isə deyə-deyə yolun üstdəki böyük bir qayanın dalına çəkildilər, ancaq gözlərini tək adamdan çəkmədilər.

Tək adam su içmək, bir qədər də dincəlmək üçün yoldan çıxıb çayın sahilinə endi. Əl-üzünü yudu. Yumşaq və ətirli, çəmənlikdə arxası qatda uzandı. Əllərini başının altında daraxlayıb, gözünü mavi yay səmasına dikdi. Ulduzlar tək-tək çıxmağa, göyün sinəsini ağ muncuqlar kimi bəzəməyə başladı.

Çayın şırıltısı, ulduzların parıltısı, cırcıramaların nəğməsi, yaşıl çəmənlik, ətrafdakı sıra dağlar, yamaclar – hər şey, hər şey Surenin həyata vurğun könlünü dilə gətirdi: «Sən nə sevimlisən, a mənim yurdu! Mən sənə hər bir qarış torpağında gördüyüm və duyduğum gözəlliyi bir yerə toplamağa qadir olsaydım, dünyaya göstərib deyərdim: baxın, Zəngəzuru gözəllik və təbii sərvət ölkəsi adlandırın!»

O, yalnız gözəllik haqda düşünmədi. Xəyal onu, uşaqlığından bu ana qədər gəldiyi yolları bir də dolandırdı... Yoldaşlarına söyləyirmiş kimi öz-özünə deyirdi: «...Mən Andronikə dedim: biz hər şeyi bilirik. Sən iki qonşu və dost milləti bir-birinə düşmən etmək fikrindəsən. Aralığa milli ədavət salmaq, qan tökmək istəyirsən. Daşnaklarla, müsavətçilərlə sənə heç bir fərqi yoxdur. Adından danışdığım bolşevik təşkilatı, bu qara fikirlərdən əl çəkməyi sənə təklif edir. O, razı olmadı, çünki amansız bir düşməndir...».

Dərin fikrə dalmış Suren qulağına gələn bərk şaqqıltıdan durub oturdu, ətrafa baxdı, heç kimi görmədi. Ondən on beş, iyirmi addım aralıda, qayanın dibindən yenə şaqqıltı səsi eşidildi.

- Ə, niyə oturmusunuz? – deyə Fərman tufənginə iki patron da qoydu. – Durun ayağa!

- Tələsmə, Fərman. Qoy o adam kimdirsə, durub rədd olsun, sonra gedərik. Əhməd Abbasəlinin sözünə haqq verdi:

- Oğurluğun bir şərti də gözə görünməməkdir. Səbr elə, Fərman. Bu gecə Qarakilsə ermənilərinin bir naxır malını gətirməsəm, yediyim çörək mənə haram olsun... Yolçu yolda gərək, - deyə ayağa durdu.

Suren yerindən qalxıb yola sarı yönəldi.

Fərman onların qulağına pıçıldadı:

- Dinməyin, o kimdirsə, yola düşdü, bizə sarı gəlir. Siz öləsiniz, əlimizə yaxşı ov keçib; kor quşunkunu Allah yuvasında yetirər. – O, tufəngi hazır tutdu. Suren qayanın qabağından keçəndə üçü də birdən qışqırdı:

- Dayan!

İki tufəng və bir tapança lüləsi ona tərəf uzandı. Ayın işığında onlar Sureni, Suren də onları tanıdı. Lakin, Suren onları tanımayırmış kimi gülə-gülə:

- A dostlar, siz kimsiniz? – dedi. – Deyəsən özünüz də zarafat eləyirsiniz?..

- Özünü tülkülüyə qoyma, bizi yaxşı tanıyırsan! – deyə Abbasəli ona yaxınlaşdı. Musurmanla xaçpərəstinki tutmaz. Səninki elə bura kimiymiş, kafir! Erməni! Hacı Atakişiyə tor qurmaq istəyən bolşovoy!

İnsan çətin, fəlakətli dəqiqələrdə çıxış yolu tapmaq üçün fikrini daha tez işlətməyə məcbur olur. Belə bir çıxış yolunu Suren müqavimət göstərməkdə deyil, onları dilə tutub, aralıqdan çıxmaqda gördü.

- Yaxşı oldu mənə rast gəldiniz, elə mən də sizin kəndə gedirəm, bir yerdə gedək! – deyə Suren addımlamağa başladı.

- Yerindən tərpənmə sənə deyirəm! – Fərman tufəngi üzünə götürdü. – Sənin bağrını bu osmanlı üçatılanıyla dəşəcəyəm.

Suren tufəngli-tapançalı quldurların əlindən canını indi güclə qurtarmaq qərarına gəldi.

- Çəkilin qabağımdan! – deyə əlini belindəki tapançaya atdı, lakin onu koburundan çıxarana kimi, güllə səsi qayalarda əks-səda verdi...

Əhməd öz belindən qayışını açıb, Surenin qollarını dalda çarpaz bağladı. Surenin yaralı qolundan qan axa-axa kəndə tərəf apardılar... Sarı dərənin ağzına çatanda dayandılar.

- Bu bolşovoy kafiri hara aparırıq! – deyə Fərman geri çəkilib, barmağını tufəngin tətiiyinə apardı.

- Burda yox, dərədə! – deyə Əhməd tapançanın lüləsini Surenin kürəyinə dayadı.

Suren:

- Sizin fikriniz nədir? – dedi. – Qulaq asın, görün nə deyirəm. Mən Andronikin yanından gəlirəm. O, musurman kəndlərini dağıtmaq istəyir. Mən ona dedim ki, sən belə iş görsən, biz ermənilər də səni sağ qoymayacağıq.

- Kəs səsini! Erməni nədir, biz müsəlmanların qabağında duruş gətirsin. Bizim dalımızda osmanlılar durub. Bu gün-sabah onlar gəlib ermənilərin kökünü kəsəcəklər.

- Yeri, əlimdən qurtara bilməyəcəksən! Mənə də Hacı Atakişi oğlu deyərlər. Fərman Sureni itələdi. – Yeri, ağzını dəreyə çevir... İt-itin ayağını basmaz. Andronik bizi qırana kimi, biz səni o dünyaya göndərərik.

Suren bir təhər qaçıb qurtarmaq fikrinə düşdü. Lakin bu mümkün deyildi. Onu üç tərəfdən araya almışdılar. İndi Suren üçün bir dəqiqənin də əhəmiyyəti vardı. «Bəlkə, bir adam gələr, məni ağızlarından qan iyi gələn quduzların əlindən qurtarar», - deyə fikirləşərək, Suren yerindən qımıldanmadı.

Onu zorla geniş, dərin və vahiməli dəreə yuxarı apardılar. Ölümün lap yaxında olduğunu hiss edən Suren dedi:

- Mən sizə yalvarmayacağam. Amma bilin ki, mənim qisasımı sizdən alacaqlar. Özü də Şəkinin musurmanları, yoxsul kəndliləri alacaqlar!

- Boynumuza mindirmək istədiyiniz yoxsullar! – deyə Abbasəli istehzayla güldü. – Əvvəlcə işi səninlə qurtarıq, sonra sənin Comərd və Şahmərdan dostlarınla haqq-hesab çəkərik. «Qurbanlıq qoçu» bəri çəkin!

Sureni dərin bir xəndəyin kənarına gətirdilər.

Əhməd tapançanı Surenin ürəyinə tuşladı. Lakin Abbasəli onları güllə atıb səs salmağa qoymadı. Xəncərini çıxarıb Surenin yaxasından tutduğu zaman, Suren mübariz yoldaşlarını, ata-anasını, hələ məhəbbəti ürəyində sönməmiş Siranuşu gözünün qabağına gətirdi və bərkdən qışqırdı:

- Mənim intiqamımı siz alın, yoldaşlar!

Suren xəndəyin dibinə yığılıb hərəkətsiz qaldı; onun mərd səsi dəreə boyunca uzun zaman əks-səda verdi...

Karo öz hökumətindən aldığı tapşırıq əsasında açıqdan-açığa, həyasızcasına repressiyaya keçmişdi. Qurgeni həbs etmişdi. Sureni tapa bilmədiyindən, atasını döymüş, oğlunu tapıb, ələ verməyi təklif etmiş və demişdi: «Əgər oğlun hüzuruma gəlməsə, özünü həbs edib, evini-eşiyini dağıdacağam!»

Vahan öz şeylərini, təşkilata aid sənədləri, kitabları götürüb Gorusa, Sergey Musatovun evinə getmişdi. Comərdlə Şahmərdan Vahanın hara getdiyini bilirdilər.

Vahan Sureni Gorusda axtardı, lakin görmədi, ona görə də Androniklə olan danışıqın nəticəsini bilmədi.

Comərdlə Şahmərdan Sureni Şəkiddə səbirsizliklə gözləyirdilər.

Abbasəli, Fərman və Əhməd Surendən əldə etdikləri qənimətləri kəndə gəldikləri gecə öz aralarında bölüşdürdülər. Surenin tapançası Əhmədə, uzunboğaz çəkməsi, enli soldat qayışı, paltarı Abbasəliyə düşdü. «Düşmənlərimizdən birini öldürməyiniz mənə bəsdir. Köhnə paltar mənə nə lazımdır» - deyə Fərman heç bir şey götürmədi.

...Yaxın kəndlərə gedib, türk qoşununun tezliklə Zəngəzura gələcəyi haqda söz yayan və ermənilərə qarşı çıxmaq üçün kəndliləri silah almağa təhrik edən Hacı Atakişilə Şadlinski, Suren əhvalatından bir gün sonra kəndə qayıtdılar.

Qatillər öz «igidliklərini» Hacı Atakişiyə, Əmirə və Şadlinskiyə danışdılar.

Hacı Atakişilə Əmir bu xəbərdən sevindilər. Yalnız erməniləri deyil, Comərd, Şahmərdan, Nifti, Qiyas və müəllim Rüstəm kimi müsəlmanları da tək-tək «dənləməyi» Hacı Atakişi onlara tapşırırdı.

...Andronik həmin gün Şəki ağsaqqallarının adına bir məktub göndərdi. Məktubu gətirən soldat onu Hacı Atakişiye verib qayıtdı.

Andronik yazmışdı:

«Şəki ağsaqqalları! Mənim kim olduğumu və Gorusa gəldiyimi, yəqin ki, eşitmisiniz. Mən bəzi dövlətli müsəlmanların kəndlərə gedib, türklərin Zəngəzuru alacaqlarını camaata yaymalarını, bolşeviklərinə inqilab yaradacaqlarını eşitmişəm. Bu sözlər əhəmiyyətsiz və mənasızdır. Çünki Zəngəzura nə türklər sahib ola biləcək, nə də bolşeviklər. Bu ölkə ermənilərin olmalıdır. Onu da öyrənmişəm ki, müsəlmanlar silahlanırlar, erməni kəndlərinə hücum hazırlayırlar. Nə qədər ki, mən sağam, bu niyyət də baş tutmayacaqdır.

Mən erməni hökumətilə danışıq aparmaq üçün İravana getməliyəm. Yolum müsəlman kəndlərindən, o cümlədən Şəkidən olacaqdır. Mən heç kəsə dəyməyəcəyəm. Lakin bir müsəlman qabağa çıxıb bir güllə atsa, amansız olacağam. Bütün müsəlman kəndlərini külə döndərəcəyəm. Onu da qeyd edirəm ki, belə bir məktub Ağüdü, Vağüdü, Urud, Qızılcıq və başqa kəndlərə də göndərilmişdir.

Fikirləşmək və mənə qəti cavab vermək üçün sizə beş gün vaxt verirəm. Mənə cavab gətirən adam sağ-salamat qayıdacaqdır.

General-mayor Andronik».

Hacı Atakişi məktubu camaata bildirmədi. Dövlətlilər, ultimatum şəklində yazılmış bu məktuba necə cavab verəcəklərini öz aralarında məsləhətləşdilər. Lakin sözləri çəp gəldi, mübahisəyə girdilər.

«Bizim Andronikə gücümüz çatmaz. Camaatın başı bikir deyil, hamıda silah yoxdur, ona yol verməliyik» - deyən Əmirə, Hacı Atakişi etiraz elədi: «Silah məndə, səndə, Qaraşda. Biz bir dəfə vur desək, camaat xəncərlə, şişlə, kösövlə kafirin qabağına çıxacaq...»

Zahirdə camaatın həyatını Andronikin hücum təhlükəsindən qurtarmaq, həqiqətdə isə, öz canını qoruyub saxlamaq üçün Şadlinski başqa məsləhət gördü. Bir günün içində Naxçıvana gedib, türk qoşununu təcili köməyə çağırmağı lazım bildi. Hamı onunla razılaşdı. Mübahisə kəsildi.

Şadlinski həmin günün axşamı yola düşdü: gedə-gedə öz-özünə düşünürdü: «Dərdim qurtarıb hələ bir türk paşasının yanına gedəm. Allah vara, erməni müsəlmanı, müsəlman da erməni qırıb bir təkini qoymasın, mənə nə var! On yeddi il Nikolaya qulluq elədim, axırı nə oldu! Mənə öz başımı salamat saxlamaq lazımdır. Bu əriş-arqaç kimi dolaşmış vaxtda başımı niyə bəlayə salıram. Nə bilim sabah ağa kim olacaq, nökr kim. Birbaş Gəncəyə, öz evimə gedəcəyəm. Milli Şurada soruşsalar nəyə gəldin, özümdən bir məlumat uyduraram, sədaqətli müsəvat xəfiyyəsi olduğumu isbat edərdəm».

Əngələvidin girəcəyində qarovulçu onu yaxaladı. Şadlinski nə qədər dil tökdüsə də, Aşot onu buraxmadı. Qabağına salıb Baqratın evinə apardı. Qara damda yerləşən qərargah növbətçisinə təhvil verdi. Növbətçi Şadlinskini tövləyə, başqa dustaqların yanına saldı.

İndi kəşfiyyat rəisi təyin olunmuş Karpovla Karo söhbət edirdilər. Onlar aydınlaşdırmağa çalışırdılar ki, müsəlman kəndlərinə hücum etdikdə, erməni

camaatının İravan hökumətinə olan münasibəti necə olacaq. Sonra onlar Vahanla Surendən söz salıb, onları necə tapacaqları, həbs edəcəkləri haqda məsləhətləşdilər.

Bu vaxt qapı açıldı. Aşot içəri girib rəsm-təzim etdi. Özündən iki qarış uzun olan tufəngini sağ ayağının yanına qoyub düz dayandı. «Bir müsəlman tutmuşam. Nə qədər elədi buraxmadım» - deyə məlumat verdi.

Tutulan adamı yanına gətirməyi Karo ona əmr elədi. Aşot geri çöndü. Qapıdan çıxana qədər Karpov ona baxıb güldü. Karo da özünü saxlaya bilmədi: «Əcəb cırıtdan soldatımız var», - deyə qəhqəhə çəkdi...

Aşot Şadlinskini itələyib içəri saldı. Karonun işarəsilə tez otaqdan çıxdı. Şadlinski Karpovu görüb sevindi, özünə xas olan yaltaqlıqla gülə-gülə:

- Salam əleyküm, cənablar! – deyə baş əydi, sonra irəli gəlib əl vermək istədi, lakin Karo amiranə tərzdə:

- Dayan orda, tərpənmə! – dedi. – Kimsən, bu gecə vaxtı Əngələviddə nə qayırırsan?

- Mən kiməm? Timofey Timofeyeviç məni çox gözəl tanıyır.

Karo Karpovun üzünə baxdı. Karpov başını tərpətməklə, Şadlinskini tanıdığını qandırdı. Lakin ürəyində: «Mən nə bilim, indi bu nə yuvanın quşudur» - deyə, qəsdən dillənmədi. Şadlinski keçmiş pristav ilə yaxınlığını Karoya bildirmək üçün yenə irişə-irişə dedi:

- İcazə verin dostumla görüşüm. Mən onun burda olduğunu eşidib yanına gəlmişəm. Biz müsəlmanlar deyərik ki, hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi... Xi...xi...xi... Amma Timofey Timofeyeviç heç dillənmir. Elə bilir ki, zamanə məni də dəyişdiribdir. Xi...xi...xi... Amma yox, mən elə həməən adamam...

Karo həm məzəli, həm də «cəsarətli» görünən Şadlinskinin son sözlərilə maraqlandığı üçün:

- Yaxşı, köhnə dostlar, görüşün, - dedi.

Şadlinski irəli gəlib:

- Bir də salam əleyküm, Timofey Timofeyeviç! – deyə əlini uzatdı, Karpov əl vermək əvəzinə, oturmaq üçün ona stul göstərdi. Şadlinski pərt oldusa da, əyləşdi, gözünü keçmiş pristavın daha sərtləşmiş sifətinə dikib nə isə fikrə getdi.

Karpov soruşdu:

- Hardan gəlirsiniz?

- Şəkiddən.

- Danışın görək...

Şadlinski Karoya baxaraq:

- Siz cənabın kim olduğunu bilmirəm, - dedi. – Mənim deyəcəyim...

Karpov onun sözünü kəsərək:

- Danışın, o hər şeyi bilməlidir, - dedi.

Şadlinski stulunu bir az da Karpova yaxın çəkib sözə başladı:

- Deyir, sənətinə kəm baxanın gözlərinə qan damar...

- Demək, siz yenə öz köhnə sənətinizdəsiniz?..

- Ona qayıtmaq istəyirəm. Məndən istifadə edə bilərsiniz.

- Bəlkə, siz...

Şadlinski onun sözünü kəsib:

- Xeyr, xeyr, - dedi, - fikrinizə başqa şey gəlməsin. Siz ki, mənim kimi sənətkarların, müqəddəs peşə sahiblərinin ürəyini bilirsiniz. Xəyanət məqsədilə gəlmiş olsam... Yox, yox... mən erməni hökumətinə xidmət etmək istəyirəm...

Karo onun xəfiyyəçilikdə «sənətkar» olduğunu başa düşüb soruşdu:

- Nə üçün «sənətinizdən» müsavətçilər istifadə etmir? Yoxsa, canınızı qurtarmaq üçün belə danışırırsınız?

- Yox, əsla, mən öz canımı qurtarmaq fikrində olmamışam. Mən erməni torpağında anadan olmuşam, bu ölkənin havası ilə nəfəs alıb böyümüşəm. İndi də onun səadəti üçün çalışmaq arzusundayam... Azərbaycan, müsavət mənə yaddır.

Karpovla Karo bir-birinin üzünə baxdı. Şadlinski sözünə davam elədi:

- Çünki müsavətçilər türklərə arxalanırlar. Mənimsə zopayla danışan türklərlə aram yoxdur. Gələcəkdə də mənə inanasınız, bel bağlayasınız deyə, lap açıq danışmaq istəyirəm. Daha doğrusu, iki mühüm xəbəri sizə söyləmək istəyirəm. Birincisi: ermənilərin üstünə hücum etmək üçün müsəlmanlar bərk silahlanır və hazırlaşırlar. Bu işə başçılıq edən şəkili Hacı Atakişidir; ikincisi: əngələvidli Suren öldürülmüşdür!

- Öldürülmüşdür?! – deyə Karpovla Karo sevinc və təəccüblə soruşdular.

- Bəli, öldürülmüşdür, dünən gecə.

- Kim öldürmüşdür?

Şadlinski Karonun sualına qısa cavab verdi:

- Məlum deyil. Meyitini gecə yarısı atmışdılar Şəkinin küçəsinə. Bax bu, ermənilərə sataşmaqdır!

- Ermənilərə sataşmaq yox, bolşeviklərdən intiqam almaqdır. Bizi də sevindirən budur.

Karo Karpovun fikrini təsdiq etdi.

Şadlinski dedi:

- Cənab Timofey Timofeyeviç, elə olsa, bəs nə üçün onlar inqilab, inqilab deyə hər yerdə bağıran müsəlman bolşeviklərə bir söz demirlər? Müxtəsər, məlumatlarımın düzlüyünə inanın və ayıq olun. Yerli müsəlmanlar ayağa qalxmamış, türk qoşunu hücumə keçməmiş, siz başlayın...

Şadlinskini sınamaq məqsədilə, bolşeviklərin işi və müsəlman kəndlərində olan hadisələr haqqında məlumat verməsi üçün ona tapşırıq verdilər. Şadlinski əlaqəni Karpovla saxlayıb, ilk məlumatı dörd gündən sonra ona verməli idi. Əngələviddən Şəkiyə getmək üçün onu səhər tezdən buraxdılar. Lakin Şadlinski Şəkiyə getmədi. Dolama yollarla, üzünü Naxçıvana tərəf tutdu. Karpov onun kim olduğu və keçmiş fəaliyyəti haqqında Karoya müfəssəl məlumat verdi.

Karo və Karpov bu ölüm hadisəsindən öz məqsədləri üçün istifadə etmək: ermənilərlə müsəlmanların arasını vurmaq, işi milli toqquşmaya gətirib çıxarmaq qərarına gəldilər. Məhz bu məqsədlə də Surenin öldürülməsi xəbərini sürətlə kəndə yaydılar.

Baqrat, Samvel, Mesrop, Aşot, Qrikor sevindilər. Siranuş özünü bağçanın bir tərəfinə verib, dizinə başına vura-vura ağladı.

Qonum-qonşu yığılıb Surenə yas tutdular. Ata-anası, bacısı az qala dəli olmaq dərəcəsinə gəldilər. Armenak, heç olmasa oğlunun meyitini tapıb kəndə gətirmək üçün o günün sabahı Şəkiyə yola düşdü.

...Armenak Nəbigilə gəlib oğlunun ölümünü söylədi. Surenin mübariz yoldaşları: Comərd, Şahmərdan, Nifti, Qiyas və Armenakın dostu Nəbi bu xəbərdən kədərə, yasa batdılar.

Comərd Qiyası elə o günü Gorusa, bu xəbəri Vahana çatdırmaq üçün göndərdi. Lakin əsl iş, qatili tapmaq idi. Onun kim olduğunu necə öyrənsinlər? Meyiti hardan tapsınlar? İşin ən çətini bu idi. Belə fikir elədilər ki, məsələnin camaat arasında açılması, bu hadisəni törədənlərin ifşasına səbəb olar. Belə də hərəkət etdilər. Hamısı Kərbəlayı Qasımın evinin dalındakı meydançaya, camaatın arasına getdi. Comərd Armenakın nə üçün gəldiyini söylədi. Armenak üzünü adamlara tutub dedi: «Ay musurmanlar, mən sizə nə pislik eləmişdim ki, oğlumu öldürdünüz? Axı, biz qonşuyuq, elə din ayrı qardaşıq...» - danışdıqca qəhərləndi. Ürəyi yaralı ata özünü saxlaya bilməyib hönkürməyə başladı. Bu ürəkyandırıcı hönkürtü dəhşətli bir fəryad kimi kəndin hər tərəfinə yayıldı. Adamlar tökülüb gəldilər. Armenak oğlunun meyitini şəkiliblərdən tələb elədi. Bu işə mat qalmış yoxsullardan bir neçəsi danışdı. Öz təəssüflərini bəyan edib, axırda dedilər: «Bizim ermənilərlə, bax, elə bu qonşumuz Armenakla heç bir ədavətimiz yoxdur ki, onun oğlunu öldürək. Bunu eləyən dövlətlilərdir. Çünki tufəng oynadan, Birnaqotluların çöldən malını-heyvanını aparan, qan-qan deyən onlardır».

Comərd, Şahmərdan və döyüldükdən sonra zəifləmiş müəllim Rüstəm danışdılar. Bu qanlı hadisəni törədən Hacı Atakişinin adamları olduğunu yəqin etdilər. Nəhayət, meyitin yerini deməsini ondan qəti tələb elədilər.

Özünün, Abbasəli ilə Əhmədin «qoçaqlığını» camaata bildirmək məqsədilə, Fərman «bəli, biz öldürmüşük, hələ bundan sonra da öldürəcəyik!» demək istəyirdi. Lakin Hacı Atakişi onu ağzını açmağa qoymadı. Kəndlilərin zənnini yayındırmaq üçün dedi ki: «Əngələvidli erməninin oğlunu öz dostları öldürüb. Qoy bu erməni, Nəbinin və onun qardaşının yaxasından yapışsın».

Dostlarının sədaqətinə inanan Armenakın könlünə Hacı Atakişinin hiyləsi heç bir şübhə sala bilmədi. Oğlunun meyitin yenə təkidlə tələb elədi. Camaat iki tirəyə bölündü. Bu ona, o buna hədə-qorxu gəldi, səs-küy kəndi götürdü. Arvad-uşaq da tökülüb gəldi.

«Bir dığanın üstündə kəndi bir-birinə vuranların ağzını niyə yummursan? Daha sən nə oğulsan?» - deyə molla Heydər Fərmanın qulağına pıçıldadı.

Fərman Abbasəlini də götürüb, evdən tufəng gətirməyə getdi.

Mübahisə getdikcə qızıışırdı. Meyitin verilməsini tələb edənlər meydançanın bir tərəfinə çəkildilər. «Əngələvidli erməninin öldürülməsindən bizim xəbərimiz yoxdur. Armenak oğlunun düşməni başqa yerdə axtarsın» - deyənlər də camaatdan aralanıb, meydanın o biri tərəfində dayandılar.

Comərd dedi:

- Biz kənddəki dələduzları, ara qarışdıranları tanıyıyıq. Onlar öz dövlətlərinə, tufəng, tapançalarına güvənən, gözlərini qan örtən adamlardır. Sureni öldürən onlardır. Biz gec-tez onları tapacayıq. Yaxşısı budur ki, erməni ilə müsəlmanın arasına ədavət salanlar öz cinayətlərini, günahlarını boyunlarına alsınlar...

Comərd sözünün axırında meyitin verilməsini təkidlə Hacı Atakişidən tələb elədi.

Hacı Atakişi ağzını doldurub Comərdə cavab vermək istədiyi zaman Fərmanla Abbasəli gəldi.

Hacı Atakişi əl-qolunu ölçə-ölçə, yoğun səslə dedi:

- Kimdir məndən erməninin meyitini istəyən? Kişidir indi qabağa çıxsın!

- Bizik, biz! – deyə, Comərdin tərəfdarlarının səsi ucaldı.

Hacı Atakişi oğluna və Abbasəliyə baxıb göz vurdu.

Fərman sağ dizini yerə qoyub, tüfəngi üzünə götürdü. Comərdi nişan alması ilə güllənin açılması bir oldu. Onun dalınca ikinci, üçüncü gülləni Abbasəli Armenaka atdı. Adamlar bir-birinə dəydi, səs-küy ucaldı, kimi qaçdı, kimi divarın, qalağın dalına çəkildi...

Güllələr Hacıbabanı və onun bacısını dərhal öldürdü. Söyüş, qarğış səsi kəndi götürdü.

- Camaat, gördünüzmü bu alçaqlar nə elədilər! – deyə Comərd qışqırdı. – Xalqın qəzəbindən qurtara bilməyəcəksən, Hacı Atakişi!

Hacı Atakişi Fərmanla Abbasəlini götürüb tez getdi.

Oğlunun üstündə iki adamın nahaqdan öldürülməsinə ürəkdən acıyan Armenak özünü saxlaya bilməyib yenə ağladı. Comərd çox pərt oldu. Adamlar meyitləri evlərinə apardıqları vaxt Yusif atı çapa-çapa gəldi.

- Suren sağdır! – deyə qışqırdı.

Molla Heydər, bıqlı Əhməd bu gözlənilməz xəbərdən – Surenin diri qalmasından donub yerlərində qaldılar.

Adamlar həm kədər, həm sevinc içində meydanı tərk elədilər.

Yusif Sarıdərdə at otardığı zaman Sureni necə gördüyünü evdə nağıl elədi.

...Armenak, Comərd, Şahmərdan Yusiflə bərabər Sarıdəreyə gedib Sureni gətirdilər. Yaralarını bağladılar. Şahmərdan Gorusa həkim dalınca və əhvalatı Vahana demək üçün getdi.

Vahan, Şahmərdan, Qiyas və həkim Arakel o günün səhəri Şəkiyə gəldilər.

Suren iki gündən sonra huşa gəlib əhvalatı danışdı.

Armenak oğlunu o hala salanların üzünə tüpürmək, onları el içində biabır eləmək, hətta boğazlayıb boğmaq istədi.

«Onlara özüm cavab verəcəyəm», - deyə Comərd Armenakın Hacı Atakişigilə getməsinə razı olmadı. Kədərilə sevinci bir-birinə qarışmış Armenak oğlunu evinə aparmaq istədi. Lakin necə aparsın?! Axı Karo və Karpov Sureni həbs etmək üçün axtarırlar. Onun yaralisından da əl çəkməyəcəkdilər.

Çox götür-qoydan sonra, Surenin bir qədər cana gəlib, yaraları uyuşana kimi Nəbigildə qalması məsləhət görüldü.

Armenak arvadının, qızının göz yaşlarını qurutmaq, Surenin ölməməsi xəbərilə onları sevindirmək üçün bir günlüyə Əngələvidə getdi. Həkim Arakel yenə gələcəyini vəd edib Gorusa qayıtdı.

Həmin günün gecəsi, Şəkidə qalıb dostları ilə söhbət eləyən Vahan onlara Gorusdan bəzi yeni məlumatlar danışdı: «Daşnaklarla Andronik, hakimiyyət və türklərlə müqavilə bağlanması məsələsində düz gəlməsələr də, avantürk yaratmaqda, müsəlmanların üstünə hücum etməkdə razılığa gəliblər. İki gün bundan əvvəl Musatov xəbər gətirib ki: daşnaklar malakan, erməni və müsəlman

kəndləri arasında silahlı qüvvələr saxlayırlar. Bu, kəndlərin əlaqəsini kəsmək, sabah bir şey olarsa, onların bir-birinə kömək etmələrinə Mane olmaq üçündür».

Vahan o gecəni qalib səhər Gorusa getdi.

Həyətlərdə, söyüd ağaclarının budaqlarında, taya və gərmə qalaqlarının üstündə gərdənlərini çəkib, qanad çala-çala banlayan xoruzlar ilıq yay gecəsinin sükutunu pozdu.

Kəndin zəhmətkeş adamları həmişə olduğu kimi, indi də xoruz banına oyandılar. Hələ ala qararıqlıqkən, kimi atını, kimi ulağını minib, kimi də pay-piyada, köyşənlərə biçinə getdi.

...Açılmaqda olan alagöz səhər Nəbilə Yusifin üzünə Oyuxulu yolunda güldü. Nəbi Qaraşın buğdasını biçməyə, Yusif isə kəndə dərz daşımağa gedirdi. Hərəsi bir ulaq minib, üçünü də qabaqlarına qatmışdılar. Onlar zəmiyə çatanda, Işıqlı dağının zirvəsindən günəşin bir hissəsi göründü. İlk şüalar heç bir yerə deyil, sanki təkcə onların üzünə düşdü.

Nəbi vaxtı itirmədən biçməyə başladı. Bellini iki qat əyib, orağı buğdaya çəkə-çəkə öz qəlbilə danışdı: «Bu dünyada heç bir şeyin sahibi olmadım... Arvad öldü. Qardaş Bakıdan gələndən özünə də düşməni qazandı, mənə də. Axı həmişə öz yerimi, öz taxılımı biçirdim. Dəvəöləndən əlimi, ayağımı çəkdim. Niyə? Yazda əkə bilmədim, toxumum olmadı... İndi başqalarına biçinçi olmuşam. Yox, dilənçiyəm. Çiyinimə torba salıb dilənməsəm də, dilənçiyəm...».

Ulaqları o tərəfdəki otluğa buraxıb gələn Yusif atasının yanında durdu. Nəbi ona bəndəm qayıрмаğı tapşırırdı. Heç bir zaman atasının sözündən çıxmayan uşaq, özünü adam boyda qalxmış zəminin hələ göy yerinə verdi. Bir qucaq buğda yoldu, dəstə-dəstə edib, bəndəm qayıрмаqla məşğul oldu.

Yoxsulluq zənciri boynuna keçmiş ata ilə oğlu, gün çeşmə qalxana kimi bu sayaq işlədilər.

Nəbi ulaqları dərzlə yükləyib Yusifin qabağına qatdı. Yusif onları toşhatoşla kəndə tərəf sürdü. Çəpərəqaya qobusuna çatanda, Əngələvid tərəfdən tək-tək güllə səsi gəldi. Çox keçmədi ki, güllə səsi Qarakilsə tərəfdən də eşidildi. Yusif buna əhəmiyyət vermədi. Lakin güllə səsi kəsilmədi, getdikcə artdı və yaxınlaşdı. Tənbəl-tənbəl yeriən ulaqlar birdən qulaqlarını şəkələdi, onların dalınca addımlayan Yusif döyükmüş halda o yana, bu yana nəzər saldı. Birdən sağ tərəfdə, təxminən dörd yüz addımlıqda üç süvari gördü. Onlardan biri cilovu yəhərin qaşına keçirib, güllə ata-ata, ikisi günəşdə parıldayan qılınclarını havada oynada-oynada, atlarını çapırdılar. Yusif elə bildi ki, onlar bu saat onu tutub ya qılıncdan keçirəcək, ya atlarının dırnaqları altında əzəcəklər. Qorxudan rəngi qar kimi ağardı. Özünü tez yolun üstdəki, paltarı kimi boz küləşliyə verdi. Süvarilər yaxınlaşırdı. Dili-dodağı qurumuş Yusif ələ keçməmək üçün yerə uzanıb, başını yumru bir daşın dalında gizlətdi, lakin daşın böyründən onlara diqqətlə baxdı. Süvarilər küləşliyin lap yaxınlığındakı yolun içində dayanıb ətrafa nəzər saldılar. Yusifə elə gəldi ki, tufəngini patronlayan səmənd atlı adam onu görür və patronları bu dəqiqə onun ürəyinə boşaldacaqdır. Uşaq çıxırıb «məni öldürməyin» demək istədi. Lakin dodaqları söz tutmadı, səsi içində boğuldu. Süvarilər atların başını çevirib kəndə sarı çapdılar. Onlar tərəni aşıb gözdən itəndən sonra, Yusif ayağa qalxıb, atasının

yanına tərəf yüyürdü. Dərə yuxarı, qıçları dolaşa-dolaşa qaçdığı zaman, uzaqdan yenə beş atlı göründü. Yusif yönünü sağ tərəfə çevirib, dalına baxa-baxa qaçdı. Geniş bir qobuya çatanda, köyşəndən qaçan öz kəndlilərindən bir neçəsini – əli oraqlı biçinçiləri gördü. Qaç-qaç onların yanına getdi. «Atam qaldı! Ələ keçəcək!» - deyə ağlamağa başladı. Kəndlilərdən kim isə: «Ağlama, bala, - dedi. – Ə, tez olun özümüzü Qızılığa yetirək. Dava başlandı, Allah bəislərin evini yıxsın!»

...Andronikin soldatları Şəkinin cənubundakı Şamaxı təpəsini, qərbindəki Daşkəsən qayasını ələ keçirmişdilər. Güllə hər tərəfdən dolu kimi yağdı. Qonaqgörməzdən atılan mərmilər kəndin ortasını döyürdü. Evlər uçuq, toz-duman göyə qalxırdı.

Hacı Atakişi, Fərman, Abbasəli, Əhməd, əmir və tüfəngi olan başqa dövlətlilər müqavimət göstərmək üçün Gahaqaşına çıxıb, orada özlərinə səngər düzəltmişdilər.

Kənddə bir vəlvələ, bir dəhşət qopmuşdu. Camaat məscidlərə və güllə tutmayan evlərə toplanmışdı. Lakin «ölsək də, burda öləcəyik» - deyə öz evindən çıxmayanlar da vardı.

Molla Heydər dava salanlara qarğış eləyən arvadlara tüfəng oynadıb, meydan qızıışdıran adamların dalınca danışan qocalara, qorxudan ağlayan uşaqlara təsəlli verib deyirdi:

- Sakit olun. Bu məscid sahibi bizi darda qoymayacaq. Erməninin ağzı sınacaq, kafir heç bir zaman müsəlman millətinə bata bilməz. Mirzə Məhəmməd Naxçıvana, osmanlı qardaşlarımızı gətirməyə gedib. Bir-iki günə, bəlkə lap bu saat özlərini bizə yetirəcəklər. Qorxmayın! Döşünü səngərə verib güllə atan adamlarımız var. Siz onlara dua eləyin!

Mollanın sözünə fikir verən olmadı, hər kəs davanın axırı necə olacağını fikirləşirdi.

...Atəşin arası kəsilmirdi.

Hacı Atakişi sağ tərəfində başını daşın dibinə soxmuş Əmirə sarı boylanıb acıqlı-acıqlı dedi:

- Niyə atmırsan? Qolun quruyub? Qorxursan?

- Andıra qalsın bu osmanlı üçatılanını. Şişirdib, özü də bərk qızıb. Tüfəng deyilmiş, kösövmüş. Gördün, Hacı, Ömər Şükrü bizi necə yoldan çıxartdı! Bəs hanı osmanlılar! O biqeyrətlər niyə gəlmədilər? Mirzə Məhəmməd hansı cəhənnəmdə qaldı?

- Arvad kimi şikayətlənmə, Əmir. Tüfəngini sümbələ, patronu çıxart. – Birdən Hacı səsinə ucaldaraq: - Ə, qoymayın, kafir gəldi! – deyə atmağa başladı.

- Qoymaram! – deyə Fərman atasına ürək-dirək verdi. – Bu saat Piriyalına toplanan erməniləri bir-bir dənleyəcəyəm.

...Getdikcə qızıışan və insanların ürəyinə vahimə salan atışmanın sonu görünmürdü...

Patronu qurtarmış Hacı Atakişi Abbasəliyə dedi:

- Get patron gətir; dilim-dodağım quruyub, su da gətir. Mollaya de ki, cihad elan eləsin, kafir güclüdür.

...Abbasəli başına güllə yağa-yağa özünü məscidə saldı.

- Axırımız necə olacaq?

- Erməni sınıb geri çəkilmir ki? – deyə adamlar ona suallar verdilər.

Abbasəli hirsələndi:

- Düşmən qapını alıb, siz toyuq kimi hinə girmisiniz. Döşünü güllə qabağına verən biz olmuşuq. Hələ diliniz də var danışırırsınız, qorxaq tülkülər!

Kimsə:

- Neyləyək, a darğa? – dedi. – Tüfəngi, tapançası olan da siz, davanı eləyən də siz.

- Kəs səsini! Canın çıxaydı, öküzünü, inəyini satıb tüfəng, patron alaydın. Belə gündə də başını arvadının tumanı altında gizlətməyəydin.

Mübahisə kəsildi. Abbasəli Hacı Atakişinin tapşırığını mollaya dedi.

Molla Heydər:

- Camaat, mən cihad elan edirəm! – dedi, - məsciddə bir adam qalmasın! Arvad, kişi, məmə yeyəndən pəpə yeyənə, hamı, səngərlərə dolsun. İndi kafirin qabağına şişlə, kösövlə, baltayla, ağacla çıxmaq məqamı gəlmişdir. Mən indi bütün kəndi ayağa qaldıracağam. Allah, Məhəmməd, Əli! – Dalımca gəlin!..

Molla Heydər bayıra çıxanda güllələr onun ətrafını döydü. Əbasını üzünə çəkib geri qayıtmaq istəyəndə, şappıltıyla qapının ağzına yığıldı. Abbasəli onun üstündən addayıb, əyilə-əyilə qaçdı. Kimsə, molların ayağından çəkib içəri saldı. Öz başları həşrində qalan adamlar molla Heydərini ölümünə fikir verməyib, bir-bir dağıldılar.

Adi atışma deyil, Andronikin ciddi və camaat üçün təhlükəli bir şəkil almış hücumu Comərdi, Şahmərdani, Niftilə Qiyası və oğlunun yanına qayıtmış Armenakı çox narahat edirdi. Onlar məsləhətləşib, yaralı Sureni atəş altında olan Şəkidən çıxarmağı qərara aldılar. Bu iş qorxulu olsa da, başqa əlac yox idi. Hər necə olursa-olsun, Sureni Şələyə, Mqonun evinə aparıb, daşnaklardan gizlətmək lazım idi.

Comərd:

- Daha yubanmaq olmaz, - dedi. – Yorğan çıxart, Növrəstə. Atı da bayıra çəkin.

Qiyas atı palanlamaq üçün tövləyə getdi. Növrəstə yükdən bir yorğan gətirdi.

Gəncliyindən dar günlərə, fəlakətlərə düşsə də, başını itirməyən Armenak, birdən uşaq kimi hönkürdü.

Comərd:

- Əşi, niyə ağlayırsan? – dedi. – Qorxma, sağ-salamat gedib çıxacaqsınız. Sureni sağalınca bu evdən buraxmazdım. Amma iş belə düşdü... Mən fürsət tapıb, Surenin yanına gələcəyəm.

- Mən başqa şey üçün ağlayıram, başına pırlanım. – Armenak Comərdin boynunu qucaqlayıb daha bərkdən hönkürdü. – Ona ağlayıram ki, donuz uşaqları dünyanı yaman qarışdırdılar. Axı bu ev mənim öz evim kimiydi... Bu dava-dalaş kimə lazımdır?.. Astvas haqqı, din, məzhəb haqqı, sizdən ayrılı bilmirəm. Eh, nə deyim, nə deyim...

Amrenakın səmimi, sadə sözləri Gilənin ürəyini kövrəltdi. O da ağlaya-ağlaya bayatı çəkdi:

Arazı ayırdılar,
Qum ilə qayırdılar,
Mən səndən ayrılmazdım,
Zülm ilə ayırdılar...

Sureni yorğana бүkdülər.

- Get, mənim mübariz yoldaşım! – deyə Comərd Surenin üzündən öpdü.

Suren gözünü Comərdin gözünə dikib, ancaq bu sözləri deyə bildi:

- Özünü gözlə, qardaşım!

Sureni evdən çıxarıb atın üstünə sarıdılar.

Nifti:

- Mən də onlarla gedirəm, - dedi. – Tək buraxmaq xatalıdır.

- Yox, mən gedəcəyəm. – Şahmərdan atın cilovundan yapışdı. – Mən ermənicə bilirəm. Bərk ayaqda başımı qurtararam.

Comərd Şahmərdanın rəyilə razılaşıdı. Sureni, öz canından da çox istədiyi Şahmərdana tapşırdı. Gilə oğlunun getməsindən sıxıldığını bildirmədi. Özünü Armenakın yanında mərdanə bir ana kimi apardı.

Şahmərdanın belə bir gündə ailəsini kənddən çıxarmaq əvəzinə, özünü güllənin, ölümün ağzına atması, Növrəstəni narahat elədi. Lakin dillənmədi. Gözünü ərinə dikdi.

İndi baxışları sanki deyirdi: «Şahmərdan, biz toyumuzdan sonra doyunca yaşamadıq. Sənin başına bir iş gəlsə, mən neylərəm... Gülməli dayı bu gün çöldə olmasaydı, səni getməyə qoymazdı... Allah, sən özün onları saxla! Axı Şahmərdanın başına bir iş gəlsə, Surenin ucundan gələcək...».

Armenak və Şahmərdan həyətdən çıxdılar.

Comərd ətrafa göz gəzdirdi. Pirinyalında çox soldat gördü. Tez evə qayıtdı. Kəndi, camaatı fəlakətdən qurtarmaq üçün düşündü. Ermənilərin içinə adam göndərməyi Rüstəm və Qiyasla məsləhətləşdi, onlar Comərdin fikrini bəyəndilər. Comərd bir ağacın başına ağ dəsmal bağlayıb:

- Mən atışmanı dayandıрмаğa gedirəm, camaatı qırğına vermək olmaz! – deyə evdən çıxmaq istərkən, Növrəstə onun qabağını kəsdi:

- Qoymaram, əmi! – deyə ağladı. – Səni öldürürlər...

- Qorxma, mənə bir şey olmaz! Bu dəsmalı görəndə daha güllə atmayacaqlar. Elə biləcəklər ki, kənd təslim olur. Yanlarına gedib deyəcəyəm ki, heç bir günahı olmayan camaatı qırmayın. Sabah el qarşısında bu qanlı cinayətləriniz üçün siz cavab verəcəksiniz.

- Bu işi mən elərəm! – deyə Nifti ağacı Comərdin əlindən qapıb, tez evdən çıxdı. Elə tez getdi ki, Comərd ona söz deyib tapşırıq verə bilmədi...

Nifti kənddən aralandı. Ağacı başından yuxarı qaldırıb, dəsmalı yellədə-yellədə qaçırdı...

Fərman onu görüb:

- Ora bax, ata! – dedi, - ermənilərə tərəf qaçanı tanıdın? Niftidir, köpək oğlu bizi satmağa gedir.

- Görürəm, əlindəki ağacın başında ağ dəsmal var. – Ə, vurun o bolşovoyu! – deyə Hacı Atakişi qışqırdı. Pirinyalındakı soldatlar qabaqdan, Kahaqaşındakılar isə arxadan onu atəşə tutdular. Nifti ətrafına səpələnən güllələrə fikir verməyib, təpənin başına çıxdı. Ağacı daha da yuxarı qaldıraraq qışqırdı:

- Atmayın! Atmayın!

Ağ dəsmalı görənlər soldatlar ona atəş açmadılar. Nifti onların yanına getdi. Gözü qızmış, qəzəbli bir soldat onu dərhal öldürmək istədi. O biri soldat: «Elçini öldürməzlər!» - deyə qoymadı. Niftidən sorğu-sual elədilər. Nifti məqsədini onlara söylədi. «Əvvəlcə musurmanlar, sizin kəndlilər güllə atmasınlar, təslim olsunlar, sonra biz atışmanı dayandıraq», - deyə ona cavab verdilər.

Nifti cavabı Comərdə tez çatdırmaq üçün təpənin döşü ilə üzünü aşağı qaçmağa başladı.

«O tülkü musurman təslim olmağa, davanı yatırmağa yox, bizim qüvvəmizi öyrənməyə gəlib, casusdur!» - deyə bir soldat tüfəngi üzünə götürən kimi, Nifti səndələyib yıxıldı. Bir an sonra qalxdı, onu arxadan vuran namərdin üzünə tüpürmək üçün geri çevrildi. Ancaq güclü tufandan sınan ağac kimi, təzədən yerə dəydi. Güllə, top səslərini kəsmək, aralıqda asayış bərpa etmək üçün bayraq kimi başı üzərində dalğalandırdığı ağ dəsmal ölü rəngi almış sifətini örtüdü. Uğrunda mübarizə elədiyi xoşbəxt günlərin həsrəti ürəyində qaldı.

Əmir çox əlləşdikdən sonra patronu tüfəngdən çıxarıb, təzədən atmağa başladı. Abbasəli ağır patron yeşiyini gətirib səngərə çıxardı, molla Heydərin öldüyünü xəbər verdi.

Hacı Atakişi:

- Cəhənnəm olsun molla Heydər, - dedi, - bəlkə mən də öləcəyəm. Yeşiyi aç, patron ver! Ə, su gətirdinmi?

- Yox, Hacı, ancaq yeşiyi gətirib çıxarda bildim.

- Allah sənə lənət eləsin. Ciyərim köz kimi yanır. Kənddə bir adam yox idi, heç olmasa səngərə su gətirəydi?

- Hamı başını gizlədib, Hacı!

- Ə, kənddən qaçıb eləyən yoxdur ki?

- Bilmədim, amma ermənilər bir az da güc gəlsələr, qabaqda durmaq çətin olacaq, camaat bərk təşvişdədir.

- Hardadır bəs kəndə ikitirəlik salan Comərd, Şahmərdan? Niyə qabağa çıxmırlar? Başlarını harda daldalayırıblar?

- Heç onları görmək olurmu...

- Bilirəm, arvad kimi gizləniyələr. Kaş bircə gözümə görünəydilər, ermənidən qabaq onları bir-bir yerə uzadardım...

Abbasəli yeşiyi açıb Hacıya bir neçə daraq patron verdi.

Əmir öz səngərindən çıxıb, sürünə-sürünə Hacıya yanına gəldi.

- Mənə də güllə ver! – dedi, - mənə qurtarır.

- Sən ölüdən can istəmə, çəkil yerinə!

- Hacı, əl borcu istəyirəm.

- Güllədən əl borcu olmaz. Hər patron bu saat mənim üçün bir qızıdır. Vaxtında özünə ehtiyat hazırlayıdın.

- Mən o yalançı osmanlılara bel bağladım... Bizi qoydular leylan düzündə...

- Get yanımdan, Əmir!

- Yaxşı, bu dar gündə mənə əl tutmadın... - Əmir sürünə-sürünə öz səngərinə çəkildi.

- Ora bax, ata! Güllübulaq tərəfdən bir dəstə atlı gəlir. Kafirlər getdikcə çoxalırlar! – deyə qorxusundan rəngi saralan Fərman qışqırdı. – Vay, dədəm vay!!! Vallah, bizim birimizi də sağ qoymayacaqlar...

- Ə, səsini kəs! – deyə Əhməd onun üstə çığırdı. – Tüfəng oynadırdın, dava istəyirdin. İndi duruş gətir, ağürək!

Atlılar kəndin şimal tərəfinə çatdılar. Səngərdəkiləri vahimə aldı.

Hacı Atakişi:

- Evimiz yıxıldı, Əmir! – dedi, - ermənilər bu saat kəndə dolacaqlar. Siftə mənim evimi talan edib yandıracaqlar. Daha burda niyə durmuşam?! – O, məl-dövlətini kənddən çıxarmaq üçün səngəri tərk etmək fikrinə gəlmiş zaman, iki nəfər atlarını Kahaqaşına sarı çapdı, qalanları kəndə doldular. Səngərdəkilər həyəcanla bağırışdılar, az qaldılar ki, tüfənglərini atıb, əllərini yuxarı qaldırsınlar.

Atlıların biri ucadan:

- Qorxmayın, köməyə gəlmişik! – dedi, - tərəkməyik, əhmədalılardanıq.

Hacı Atakişi sevinclə:

- Ə, vurun erməniləri! – dedi. – Tərəkmə qardaşlarımız bizə köməyə gəliblər.

Atlılar Hacı Atakişinin səngərinə yaxınlaşanda, biri yəhərdən aşdı. Sahibi bir dəqiqə bundan əvvəl sağ olan kəhər at baş götürüb Qarakilsəyə tərəf qaçdı. O biri atlı yoldaşının vurulduğunu görüb, bir güllə belə atmadan atının başını Qızılçığa sarı çevirib, çapa-çapa getdi.

Abbasəli onun dalınca:

- Bu da tərəkmələr, biqeyrətlər! – deyə Hacı Atakişidən bir az kənarda uzanıb güllə atmağa başladı.

...Atışma axşam çağına kimi davam etdi. Soldatlar kəndi tezliklə zəbt etmək üçün Andronikdən göstəriş almışdılar. Ona görə də onlar daha qızgın hücumə keçdilər.

Müsəlmanların yalnız bircə müqavimət nöqtəsi olan Kahaqaşını hərtərəfli hədəfə aldılar. Bir mərmə yaxındakı böyük qayaya dəyib onu parça-parça elədi. Daşdan qopan yastı və bıçaq kimi iti çarpnaqlar ətrafa səpələndi, biri Abbasəlinin gicgahına dəydi. O, sudan quruya atılmış balıq kimi bir neçə dəfə çapaladı, sonra bircə dəfə ağzını açıb yumdu.

- Hacı, Hacı! Abbasəli də öldü! – deyə canına lərzə düşmüş Əmir dəli kimi çığırdı. – Daha məndə bir patron da qalmadı... Hacı!.. – onun dili dolaşdı, nə dediyini qanmaq olmadı...

- Öldü ölsün, hələ mən sağam! Bir gülləm qalana kimi səngərdən çıxmıyacağam! – Hacı Atakişi ətrafına dəyən güllələrdən qorunmaq üçün yerini dəyişdirdi.

- Kənd də cəhənnəmə, camaat da! Gəl bəri gedək, - deyə Fərman çevrilib sağ tərəfinə baxanda, Əhmədi görmədi. O, xəlvətcə durub əkilmişdi.

- Heyif sənə verdiyim pul! – deyə Əmir tufəngini yerə çırpdı. Daşların, qayaların arasılə kəndə tərəf yönəldi. Mal-dövlətini yığışdırıb kənddən çıxmaq üçün evinə sarı qaçdı. Həyətə girib tövlənin qapısını açmaq istəyəndə, qarnına dəyən bir güllədən yerə sərilədi.

...- Nəfəsim kəsildi, Allah! – deyən Hacı Atakişi çevrildikdə ancaq oğlunu yanında gördü.

- İkimizdən başqa səngərdə adam qalmayıb, ata!

- Hə, adam qalmayıb?!

- Dur, dur! Görəsən anam yaylaqda necə oldu. Gedək, heç olmasa, özümüzü ona yetirək.

Ata ilə oğul gün batanda səngəri tərk elədilər.

...Comərd Niftinin qayıtmadığından onun öldürüldüyünü, ya ermənilər tərəfindən tutulub saxlandığını yəqin etdi. Mübariz yoldaşının geri qayıtmaması Comərdin ürəyində bir dərd kimi düynələnib qaldı. O, indi kəndlilərin bir tərəfə çıxarılması, qırılıb məhv olmaması haqda düşünürdü...

- Siz oturun, mən bu saat gəlirəm! – deyə Comərd bayıra çıxmaq üçün qapını açdı. Növrəstə onun qabağını kəsib titrək bir səslə dedi:

- Qoymaram, sənə güllə dəyər, əmi!..

- Dəyməz, narahat olmayın, məni gözləyin, - deyib Comərd evdən çıxdı.

Növrəstə əmisinin dalınca ağladı. Qiyas qorxudan titrəyən Növrəstəyə təsəlli verdi. Gilə əllərini göyə qaldırıp Allaha dua eləməyə, yalvarmağa başladı:

- Pərvərdigara, aralığa dava-qırğın salanları suya döndər. Allah, sən düşmənləri zəlil elə! Xudaya, camaatı sən özün bu bələdən qurtar! Bizə rəhmin...

Bir qədər kənarda partlayan top gülləsi evi titrətdi. Gilənin sözü ağzında yarımçıq qaldı. Hər üçü qara damın bir bucağına qısıldı. Ölüm qorxusu onların da ürəyinə yol tapdı...

Comərd əyilə-əyilə küçə aşağı gedirdi. O tərəfində, bu tərəfində çovuyan güllələrdən qoruna-qoruna özünü bir güc-bəlayla Niftigilin həyətinə sala bildi. Hələ evə girməmiş, qulağına belə bir fəryad səsi gəldi:

«Gözümün ağı-qarası bircə balamı öldürdülər. Ocağımı söndürdülər».

Comərd həyətdə çox dayanmadı, bir tərəfi uçmuş evə girdi.

On səkkiz yaşlı oğlunun meyiti üstə sərilmiş ana:

- Hardasan, ay Nifti, ay oğulsuz qalmış bədbəxt ata! – deyə başını yuxarı qaldıranda, ərinə deyil, Comərdi gördü.

Bir yanı uçuq ev, saçlarını yolan ananın tükürpədicə fəryadı, həyatdan kam almamış cavan oğlının qanlı meyiti Comərdi sarsıtdı. Lakin o, tez özünü ələ aldı. Bəyimə doğma bir qardaş kimi təsəlli verməyə başladı. Göz yaşlarını sel kimi axıdan ana ovunmadı, təkrar-təkrar ərinə soruşdu.

Comərd Ani fikrə getdi: «Niftinin yoxa çıxdığını desinmi, deməsinmi?» Comərd Bəyimin dərdinin üstünə yenə dərd qoymaq, onun ümidini qırmaq istəmədi. Ürəyi dağlı arvadı ölümün pəncəsindən xilas etmək qərarına gəldi.

- Olan olub daha, Bəyim bacı, - dedi, - dur gedək bizə. Vəziyyət ağırdır...

Bəyim hıçqıra-hıçqıra:

- Mən balamdan əl çəkməyəcəyəm. Niftisiz heç yerə getməyəcəyəm, - dedi.
- Ah, ondan da əlimi üzdüm. Onu öldürüblər, demirsən. - Bəyim yenə meyiti qucaqladı. Az qala dəli olmaq dərəcəsinə gələn ana, gah oğlunun qana bulaşmış qıvrım saçlarını oxşayır, gah onun mum kimi saralmış, buz kimi soyuq üzündən-gözündən öpür, gah bayatı çəkirmiş kimi ağlaya-ağlaya deyirdi: - Niyə ananı tək qoydun, oğul! Niyə arzumu, həsrətimi gözümdə qoydun, Əşrəf. Axı mən sənə toy eləməmişəm, gəlin gətirməmişəm...

Ana fəryadının sarsıdıcı təsiri altında Comərd nə deyəcəyini, nə edəcəyini bir an bilmədi. Lakin onu bilirdi ki, bu yazıq ana evdə qalıb həlak olmamalıdır.

Comərd Bəyimin qolundan tutub:

- Gəl gedək, özünü ölümə vermə! - deyə meyitdən ayırdı. Onu, yalvara-yalvara bayıra çıxartdı. İyirmi beş-otuz addım getmişdilər ki, Bəyim Comərdin əlindən buraxılıb evə qaçdı. Comərd onun dalınca getmək istərkən, top gülləsi Niftinin evini tamam uçurtdu. Toz-duman göyə qalxdı...

Soldatlar aşağı tərəfdən kəndə girmiş və bəzi evlərə od vurmuşdular. Adamların həyatı böyük təhlükədəydi. Bu fəlakətin qabağını alacaq heç bir qüvvə yoxdu. Kəndə dolmuş bir dəstə tərəkəmə atlısı da, bir güllə atmadan, yeyib-içib, evləri qarət edib, çoxdan getmişdi.

Kənd Comərdlə Qiyasın təkidi və köməkliylə boşalırdı. Göz yaşları ilə ev-eşiklərindən əbədi ayrılan insanların fəryadı göyə ucalırdı.

Bir tərəfdən top-tüfəng səsi, o biri tərəfdən inilti, zarıltı səsi yalnız insanların ürəyini deyil, dağları-daşları da sarsıdırdı.

Ağyoxuş yuxarı, Qızılığa tərəf, yükü qəm, kədər olan bir fəlakət karvanı dikəlib gedirdi. Atlı, piyada, kişi, arvad, uşaq bir-birinə qarışmışdı.

...Lakin mal-dövlətindən əl çəkməyənlər, kənddə qalıb, hər şeyini sağ-salamat aparmaq istəyənlər də vardı.

Hacı Atakişi dəli kimi otaqda gəzinir, öz-özünə danışdı:

- Mən bu dolu evdən nə götürüm? Xalı-xalça, yorğan-döşək, taxıl, pul-qızıl? Hansını aparım? Nə qədər aparım? Yox, hər şeyi aparacağam... Hə, aparacağam!.. Kül mənim başıma ki, bu qədər dövləti yığdım, o da qalır erməniyə. Ah, mən dəli olacağam... Vallah, dəli!..

- Tez ol, ata! Hamı kənddən çıxıb. Qalan bizik! Diri-diri ələ keçərik!

- Hacı, aman günüdür, gəl gedək! - deyə Fatı Fərmanın sözünə qüvvət verdi.

- Kəsin səsinizi! - deyə Hacı qışqırdı. - Qoy erməni məni öldürsün, amma dövlətimi aparmasın.

- Ata, inadkarlıq eləmə. Atlar qapıda hazırdır. Gəl bəri, - Fərman onun qolundan tutub çəkdi. - Gəl, zəhrimar dövlətdən yana bizi güdaza vermə!

- Xalçaları, yorğan-döşəkləri atlara yükləyin!

Fərmanla Fatı dolu fərməşi həyəətə apardılar. Hacı Atakişi hər iki gözü kağız pul və qızıl-gümüşlə qabqarılımış xurcunu bayıra çıxarıb atın üstünə saldı. Fatıyla Fərman ikinci fərməşi gətirib ata yüklədikləri zaman, güllələr həyəətə yağdı. Yəqin ki, onları görmüşdülər.

Fərman birdən qışqırdı:

- Ata, məni vurdular!

Haradansa, lap yaxından gələn «Ura! Şəki də bizimdir!» - deyə ucalan səslər Fərmanın zarıltısına qarışdı.

- İndi mən nə eləyim, pərvərdigara? – deyə Hacı Atakişi oğlunun yanına gəldi, diz çöküb, hardan yaralandığını bilmək üçün əlini bədənində gəzdirdi.

Fatı kələğayısı ilə Fərmanın yaralanmış çiyinini bağlamağa başladı.

Hacı Atakişi lap qulağının dibində gurlayan «ura»dan vahiməyə gəlib ayağa qalxdı, tez atın üstünə qalxıb, tüfəngi çiyinə saldı.

- Fərmanı, məni qoyub hara gedirsən, Hacı? – deyə Fatı başını yola-yola ağladı...

Hacı Atakişi atı şallaxlayıb həyətdən çıxdı...

Atını Örəncəyə sarı çapan Hacı Atakişi indi oğlunun: «Ölürəm, ata! Məni qoyub hara getdin, ata?!» deyən səsinə deyil, xurcunda cingildəyən qızıl-gümüşün səsinə eşidirdi.

Qızılçıq kəndində hələ bu gecəki qədər adam olmamışdı. Evlər, küçələr, xırmanlar adamlarla dolmuşdu. Onlar yayın gözəl bir gecəsində bu kəndə qonaq deyil, ölümün pəncəsindən gəlmişdilər. Bu kiçik kənd hələlik onların sığınacaq yeri olmuşdu. Bu adamlar dağıdılmış, yandırılmış ayrı-ayrı kəndlərdən: Şəkidən, Ağüdüdən, Vağüdüdən, Uruddan, Qarakilsədən və başqa kəndlərdən olsalar da, bir-birini tanımasalar da, dərdləri, fəlakətləri birdi. Hamısı Andronikin topunun, tüfənginin ağzından qurtarmışdı. Lakin fəlakət onları yenə izləyirdi. Poçt yolunun altındakı, üstündəki kəndləri dağıdan Andronik, şübhəsiz ki, öz qanlı pəncəsini Qızılçıqın da boğazına atacaqdı. Bəs bu fələkzadə insanlar burda niyə əylənmişdilər? Yoxsa, təzədən yurd-yuvalarına qayıtmaq istəyirdilər?

Xeyr, tökülən dolmaz! Bax, göyün üzünü qan rəngli buludlar sarıb. O buludlar bu günahsız insanların evlərinin, tayalarının, qalaqlarının alovlarından yaranmışdır.

Fəlakətin, ölümün onları hər an izləyib, yaxınlaşdığını görən bu insanlar niyə çıxıb getmirlər, nəyi gözləyirlər?

Onlardan biri ata-anasını, biri qardaşını, əmisini axtarırdı. Biri: «bala, vay!», biri: «bacı, vay!», biri: «ata, vay!» deyirdi; biri «yazıq balam qaldı», biri: «yurdum, komam yandı!» - deyə fəryad qoparırdı. Ürəkləri yandıran ah-nalə səsndən qulaq tutulurdu.

Gecə yarıydı. Havada şütüyən tək-tək güllələr artıq Qızılçığa da düşürdü.

Dərd-bəla böyük olduqca, həyat insanların gözündə daha şirinləşir. Hər sönən ümidin arxasından yenisi baş qaldırır. Orda-burda toplanmış qaçqınlar özlərinə yeni sığınacaq tapmaq üçün yerlərindən tərpəndilər. Qızılçıqlılar da onlara qarışdı...

Fəlakət karvanı yenidən yola düzəldi.

Daşlı-kəsəkli yolda Qiyasla Comərd yanaşı gedir və öz aralarında nə isə danışdılar. Evdən yalnız bir dəst gəlinlik paltarını götürə bilmiş Növrəstə Yusifin əlindən tutmuşdu. O, ürəyində iki dərd aparırdı: ərinin dərdi, öldü-qaldısından xəbər çıxmayan atasının dərdi.

Yol uzun, mənzil uzaqdı... Səhərsə açılmaq bilmirdi...

Dağlar, dağımdır mənim,
Qəm oymağımdır mənim,
Dindirməyin, ağılaram,
Yaman çağımdır mənim!

Gilənin gecənin qaranlığında dağlara-daşlara düşüb əks-səda verən bayatısı, öz talelərini axtarmağa gedən insanların ürəyinə od salırdı.

...Sisiyan kəndlərinin bir neçəsini külə döndərüb, əhalini dağlara çəkilməyə məcbur edən Andronikin dişi şirəyə batmışdı. Öz nüfuzunu yerli və mühacir ermənilərin arasında yaymaq fikri onun beynini daha çox məşğul edirdi.

İndi o, kiçik bir ərazinin – Zəngəzurun həmişəlik hakimi olmaq fikrinə düşmüşdü. Ona görə də, necə olursa-olsun, qalan müsəlman kəndlərini də almağı, dağıtmağı qərara almışdı.

Qarakilsə, Ağüdü, Vağüdü, Urud, Şəki, Qızılcıq və sairə kəndləri tarmar etdikdən sonra, bir gün qoşununun və əhalini Gorusda bir meydana toplatdırıb «qələbə» münasibətilə onları təbrik etmiş və demişdi: «Gördünüz mü, Türkiyədə qırılan ermənilərin intiqamını Zəngəzur müsəlmanlarından necə alıram! İndi mən qalan müsəlman kəndlərinin də daşını-daş üstündə qoymayacağam».

Bir quldur kimi hərəkət edən Andronikin bu «yeni» məqsədindən xəbərdar olan Vahan ikinci qanlı hücumun qarşısını almağa yol axtarırdı. Ona bu işdə kömək edən, səsinə səs verən lazımdır, lakin təkdə. Yoldaşlarının hərəsi bir yandaydı. Onların indi harada olduqlarından, başlarına nə qəza-qədər gəldiyindən xəbərsizdi. Çünki Andronikin törətdiyi qırğından sonra əlaqələri kəsilmişdi.

Vahan öz-özünə çox götür-qoy etdikdən sonra, yenə kəndlilərə, soldatlara müraciət etmək, həqiqəti onlara başa salmaq, beləliklə, gələcəkdə milli qırğının qarşısını almaq fikrinə gəldi.

Kəndlilər arasında və Andronikin soldatları içərisində açıqdan-açığa çıxış etməkdən əlavə, əhali arasında yaymaq üçün belə bir müraciətnamə də yazdı:

«...Ermənilər, Andronikə tabe olmayın. Sizin ata-baba qonşunuz olan müsəlmanların yurdunu-yuvasını tarmar etməyə yol verməyin! Andronik kimi bir quldur, erməni xalqının taleyini, gələcəyini həll edə bilməz. Onun «millət, millət» deyən sözünə inanmayın Qonşu müsəlman kəndlərinə yenidən hücumla hazırlaşır, siz də ona qarşı çıxmağa hazırlaşın. Zəhmətkeşlərin rəhbəri Lenin, Zaqafqaziya proletariati, Bakıda yaranmış Şura hökuməti bütün millətləri qardaşlığa çağırır...».

Vahan müraciətnaməni gözdən keçirərkən, Şahmərdan içəri girdi. Onlar görüşüb qucaqlaşdılar, sonra söhbətə başladılar. Şahmərdan kənd dağılandan sonra, ailəsindən, Comərddən və başqa yoldaşlarından xəbəri olmadığını, Sureni sağ-salamat Şələyə apardığını söylədi.

Vahan: «Hər qaranlığın bir aydınlığı var!» - deyə ona təsəlli verdi. Amma hər ikisi fikir və kədər içərisində susdu. Lakin susmaq və kədərlənmək heç bir dərddin dərmanı olmamışdır.

Uğrunda mübarizə etdikləri ideal, insanların taleyi, gələcəyi bir an da olsun onların ürəyindən çıxmıyrdı.

- Mən Gorusda həkim Arakeli görmüşəm, o bizə yaxın adamdır. Sureni sağaltmaq üçün Şələyə göndəririk, - deyə Vahan sükutu pozdu.

Vahan yazdığı müraciətnaməni Şahmərdana oxudu. Bundan sonra necə mübarizə edəcəkləri, bir-birilə necə əlaqə saxlayacaqları haqda xeyli danışdılar. Vahan, Şahmərdanın öz ailəsini və Comərdi tapmaq üçün gecəykən Gorusu tərk etməsini məsləhət gördü. Lakin Şahmərdan buna razı olmadı. Vahanı tək buraxmayıb onunla birlikdə işləmək istədi.

Onlar kəndlərdə kimlərə arxalanacaqları barədə danışib məsləhətləşdilər.

Otuz doqquzuncu fəsil

Tül kimi nazik, tüstü kimi yüngül, kül kimi bomboz çən-duman çəkilib dağların başında topa-topa dayandı. Günəşin gözəl siması göyün lap ortasında güldü. Gül-çiçəyin yarpaqlarında mirvari kimi parlayan göz yaşları qurudu. Çalbayırın yaşıl otlu geniş çəmənlərində tərəkəmə alaçıqları göründü. Çobanların tütək səsi, atların kişnəməsi, itlərin hürüşməsi eşidildi. Uzaqlarda isə dəvələr, sürülər, naxırlar otlayırdı.

Kilsəli gədiyini aşıb buraya gələn bir dəstə adam itlərdən özlərini qoruya-qoruya bir alaçıqın qabağında dayandı. İçəridən bir qarı çıxıb, onların nə istədiklərini soruşdu. Comərd ona hardan gəldiklərini, kim olduqlarını söylədi. Daldalanmaq üçün yer istədikdə, qarı hirsələndi: «Mənim oğlum sizin xarabada, davada ölüb, itilin burdan!» - deyə onları qapıdan qovdu.

Yurdu-yuvası dağılmış, uzun yolları aclıq və qorxu çəkə-çəkə piyada gəldiklərindən taqətdən düşmüş adamlar, bir neçə qapıya getdilər, yer verən olmadı. Comərd dəstəni lap kənardakı tək muxruya tərəf çəkdi. Ayıya bənzər yekə, qıllı itlər onların üstünə qalxdı. İçəridən uca boylu, top qarasaqqal bir adam çıxdı. Bu, Rüstəmin atasının və özünün qonaqçısı muğanlı Vəli kişi idi. O, adamlara soxulmaq istəyən itləri kənara qovub, qapısına gələnlərə diqqətlə baxdı. Birdən təəccüb və həyəcanla: «Mirzə Rüstəm, sənsən? – deyə müəllimi qucaqlayıb öpdü və əlavə elədi: - Ay biçarələr, yazıqlar! Başınıza gələn əhvalatdan xəbərdarıq. Keçin içəri!»

Hamısı muxruya doldu.

Vəli oğluna qonaqlar üçün qoyun kəsməyi tapşırırdı.

Ürəyi geniş, xoşsifət, qonaqpərvər Vəli kişinin bəzəkli bir otağı andıran isti muxrusunda söhbət başlandı. Vəlinin arvadı, gəlinləri, qızları Sisiyan kəndlilərinin halına, fəlakətinə ağladılar. Gilə ilə Növrəstə də onlara qoşuldu.

Aralığa yemək gəldi. Kənd dağılandan yavan çörəyə həsrət olan qaçqınlar xəcalət çəkə-çəkə bozartmadan, kababdan doyunca yedilər.

Vəli onları bir neçə gün bu sayaq evində saxladı.

Bir gün el arana köçmək üçün tərpendi. Dəvələr, atlar, öküzlər yükləndi. Vəli qonaqlarına Muğana getməyi təklif elədi. Onlar razılıq eləyib, getmək istəmədilər. İtkin düşmüş Nəbilə Gülməlini və Şahmərdanı dağda gözləməyi lazım bildilər.

Vəli köhnə keçələrdən onlar üçün bir dəyə tikdirdi, yanlarında da azacıq azuqə qoyub, köçünü arana sürdü... Vəlinin təkidilə müəllim onunla getdi.

Alaçıqlar söküləndən, insanlar, sürülər, naxırlar çəkilib gedəndən sonra, dağların, çəmənlərin üstünə elə bil matəm çökdü. Lakin əsl yas, ələm dəyədə baş-başa verib gələcəklərini düşünən insanların ürəyində idi...

Başı qarlı-dumanlı dağlar, gül-çiçəyi, yaşıl otu daha öz tərəvətini itirib saralmış çəmənələr Zəngəzur qaçqınlarını öz qoynunda çox saxlaya bilmədi. Sanki onların fəryadını dinləməkdən yoruldu...

Paltarsız, yorğan-döşəksiz, ac insanlar köçəri quşlar kimi, başqa yerlərdə həyat axtarmağa getdilər. Bəzi ailələr Naxçıvan mahalına yollandı. Bəziləri Kürdüstan, Malakan¹, Cəbrayıl, Bərdə, Ağdam, Yevlax tərəfə üz qoydu. Bəziləri: əlsiz-ayaqsızlar, atsız, ulaqsızlar, xəstələr, yaralılar – özlərinə yaxın mənzil seçdilər. Onlar Minkəndə, Mollaəhmədliyə, Qarakeşişə getdilər. Orada da bir yer, bir sığınacaq tapa bilmədiklərindən kahalara doldular.

Nəbi dağları-daşları qarış-qarış gəzib dolanırdı. Qabağına çıxan adamlardan ailəsini və şəkiliyərin hara qaçdığını soruşurdu. Ancaq heç kəsdən doğru cavab ala bilmirdi. Ailəsinin tapılması Nəbinin ürəyində böyük bir dərd olmuşdu. «Bəlkə Yusif ələ keçdi, bəlkə Comərd, Növrəstə, Şahmərdan, Qiyas, Nifti öldürüldü?» - deyə fikirləşirdi.

Yorğunluqdan qıçlarını zorla çəkə-çəkə Pəriçinqılını o tərəfə aşdı. Qarşıda tək alaçıq göründü. Ora gedib axtardığı adamları soruşmaq, yorğunluğunu almaq istədi. Alaçığa yaxınlaşanda, kənarda otlayan alnı qaşqa, buxovlu kəhər atı tanıdı, alaçıq Hacı Atakişinin olduğunu bildi. Bir az da yaxına getdi... Aclıqdan, yorğunluqdan tamamilə əldən düşmüş Nəbi, olub keçənləri unudaraq alaçığa girmək, ailəsini soruşmaq və çörək istəmək fikrinə düşdü. Lakin ürəyindən bir səs gəldi: «Sən qanlı qapısınınamı gedirsən? Mahalı qırğına verən, kor qoyanlardan biri də Hacı Atakişi deyilmi?»

Otlaya-otlaya yeriyan atın buxovunun səmindən Nəbi fikirdən ayıldı. Ayaq saxlayıb göy çəməndə oturdu. Fikri dolandı, Hacı Atakişidən intiqam almaq üçün atını aparmaq istədi. Ancaq yenə ürəyi dilə gəldi: «Sən həmişə namusla, halal zəhmətlə dolanmısan. Oğurluq eləmə, başqa cür intiqam al!»

Nəbi öz qəlbinin hökmünə tabe oldu.

Alaçıqdan qarışıq səslər gəlirdi. Nəbi qulaq asdı.

Bənəvşə ərinə deyirdi:

- Hanı Fərman? Hanı mənim oğlum? Get onu gətir! Bu saat get! Yoxsa, mən dəli olacağam!

- Bəsdir, arvad!!

- Ver mənim oğlumu! Qoca kaftar, niyə balamı yaralı qoyub gəldin? Sən mənim nəyimə lazımsan?! Sən öləydin onun yerinə, sən!

- Dilini uzatma, arvad!

Lakin Bənəvşənin qışqırığı, hönkürtüsü kəsilmədi:

¹ İndiki Füzuli (keçmiş Karyagin).

- Ürəyimi parçaladın, kişi! Can oğul, Fərman!.. Fərman!..

- Sakit ol, Bənəvşə! Neyləyək... Qoy ölənlərin biri də o olsun... Onu gətirə bilmədim, amma dolu xurcunu xilas elədim. Xalq acından öləndə, sən yenə bir kənddə oturub, yeyib-içib rahat dolanacaqsan. Pul adamın ürəyidir, dayağıdır!

- Pul sənin gözüünə girsən, kişi! Madar oğlunu da, kəndi də bu sarı dəmir-dümürə qurban elədin. Sən ata deyilsən, ürəyin daşdır!

Hacı Atakişi arvadının qarğışını, söyüşünü yeyə bilmədi. Quduz canavar kimi yerindən qalxdı.

- Sən məni daha tənəyə gətirdin! – deyə Bənəvşənin saçından yapışib döyməyə başladı.

Nəbi Bənəvşənin qışqırığına, ağlamasına laqeyd olmadı. Tez içəri girdi. Düşmənin arvadı olsa da, Bənəvşəni Hacı Atakişinin əlindən xilas eləmək istədi.

- Nə var, ə, Hacı Atakişi, yenə qızdısan!..

Hacı Atakişi Bənəvşəni buraxıb geri döndü. Heyrət onu götürdü.

- Nəbi!!! Sənin burda nə işin var? Mənim dalıma düşməsən?! Səni də öldürəcəyəm, sənin bolşovoy qardaşını da, giyəvini də! Bu dağların ağası indi mənəm! Mənim hələ gücüm də var, pulum da!

Gözləri az qala hədəqəsindən çıxan, adam öldürməyi qarışqa öldürmək kimi bir şey sanan Hacı Atakişi, canavar kimi onun üstünə atıldı. Onlar dar alaçıqda xeyli süpürləşdilər. Aclıqdan, yorğunluqdan girdən düşmüş Nəbi, Hacı Atakişinin əlində davam gətirə bilmədi. Hacı Atakişi onu yerə yırıb boğmağa başladı. Bənəvşənin qolundan tutub kənara çəkdi və Nəbini öldürməməsi üçün ona yalvardı...

Minkənd kahasının hər küncündə, hətta hər qarışında bir insan nəfəsi duyulurdu. Ayrı-ayrı kəndlərdən olan qaçqınlar sentyabrın soyuğundan, aramsız yağışından burada daldalanmışdılar. Bu havasız, günəşsiz, nəm, vahiməli kaha onların miskin taleyini birləşdirmişdi.

Müxtəlif danışqlar, səslər dərin və ucu-bucağı görünməyən kahanın qoynunda əks-səda verirdi. Adamlardan biri ağlayır, biri yanıqlı bayatı çəkir, biri dəli qəhqəhəylə gülür, biri dua edirdi...

Çirkin, bitin, aclığın törətdiyi tif, ishal xəstəliyi o bədbəxt insanların ikinci amansız düşməni olmuşdu. Hər gün, hər saat, piltəsi qurtarmış, yağı qurtarmış çıraq təkin bir ömür sönürdü... Ancaq nə cavan, nə qoca, nə xəstə, nə yaralı – heç kəs, heç kəs ölümün qılıncına təslim olmaq istəmirdi. Əksinə, təsəvvürə gəlməz bu işgəncəli həyat, sabaha ümidlə baxan insanların gözündə daha şirinləşirdi. Ümid! Ümid! Budur ömrün dayağı!

Xəstə qaynanasının, acından bihal uzanmış qardaşının yanında oturmuş Növrəstə, gözünü ümidli yola dikmişdi; ürəyində deyirdi: «Atam, qaynatam, ərim bu saat gələcəklər. Əmimlə Qiyas çörək gətirəcəklər...».

- Hamı köçdü, biz qaldıq, Aman ellər, ay ellər! Yaman günə biz qaldıq, fəryad ellər, ay ellər! – deyə Gilə üstündən keçəni atdı. Başını qaldırıb ətrafa baxdı. – Hanı Şahmərdan? Hanı Gülməli? Hanı mənim evim?..

Növrəstə:

- Yat, Gilə xala, yat! – dedi, - özünü soyuğa vermə, uzan! – Gilə elə bil onun sözlərini eşitmədi. Yenə qışqıra-qışqıra dedi:

- Bıy, oğul, gəlmisən? Boyuna anan qurban, bala! Şahmərdan, mənə tanıdırsan? Ha...ha...ha... - Xəstəliyən, qızdırmanın təsirindən sərsəmləyən Gilə dik ayağa qalxdı. Növrəstə qaynanasının qolundan tutub, yerində oturtmaq istədi. Gilə dartınıb Növrəstənin əlindən buraxıldı, lakin şappıltı ilə başqa bir xəstənin üstünə yıxıldı.

Kimsə dilləndi:

- Ay qız, naxoşuna yiyə dur. Oğlumu öldürmüşdü axı! Bunun səşindən qulağımız gecə-gündüz dəng olub!..

Növrəstə, can verməkdə olan oğlunun yanında oturmuş vağüdülü Salman kişini sakit elədi. Köməkləşib Giləni öz yerinə uzatdılar.

Salman:

- Bax, bir də qaynananı yerindən tərpənməyə qoyma! – dedi. – Allaha naxoş getməsin, ölsə, bir dəfəlik sənə də canın qurtarar, bizim də.

Növrəstə ürəyində narazı oldusa da, cavab vermədi. Gilə bir neçə dəfə içini çəkə-çəkə hıçqırdı, sonra səsi kəsildi.

Yusif bacısının əlindən tutdu. Növrəstə ona tərəf əyildi. Yusif güclə eşidiləcək bir səslə:

- Çö-rək, çör...! – dedi.

- İndi əmim gətirər, qadan alım, - deyə Növrəstə Yusifin başını tumarladı. – Görüm əmim gəlirmi? – O, ayağa qalxdı. Qaranlıq kahada başqasını ayaqlamamaq üçün addımını ehtiyatla ata-ata bayıra çıxdı. O tərəfə bu tərəfə baxdı. Heç kəsi görmədi. Kahadan xeyli aralandı. Özünü gicitkanlığa verdi. Yağış təpəsinə döyə-döyə, qartalmış gicitkan kolundan bir dəstə yarpaq qopardı.

«Allah göstərməsin, bu ətrafda yeməyə ot da, gicitkan da qalmayıb!» - deyə geri döndü. Kahanın ağzında durub, başını içəri soxaraq «Comərd! Comərd!» - deyə səsləyən bir adam gördü.

- Ata! – deyə Növrəstə qışqırdı.

Nəbi geri döndü. Ata, bala bir-birinə sarıldı. Növrəstə başlarına gələn müsibəti, Comərdlə Qiyasın hansı kəndə isə çörək üçün getdiyini atasına qısaca danışdı. Nəbinin əlindən tutub içəri aparmaq istədikdə, «Çəkilin! Kənara durun! Belimi qırdın, oğul!» - deyə Salman kişi ağlaya-ağlaya səsləndi. Nəbi ilə Növrəstə bayıra çıxarılan meyitə yol verdilər...

- Gəlmişəm, Yusif, gəlmişəm, yazıq bala! – deyə Nəbi oğlunun başını qaldırdı. Ancaq qaranlıqda onun acından şişib göyərmiş sifətini, altı qaralıb torbalanmış gözlərini görmədi. Cibini silkib, bir ovuc qovut çıxartdı. – Ye, oğul, qovutdur, dünən evində gecələdiyim minkəndli arvad verib. – Nəbi qovutu oğluna yedirdi...

Gilə yenə dəli kimi yerdən qalxdı. Nəbi Gülməlinin Örəncədə öldürüldüyünü, meyitini təsadüfən tapıb, öz əlilə xəndəkdə basdırdığını söylədi. Lakin huşu başında olmayan Gilə onun sözlərinə heç fikir vermədi. Çiyinlərini ata-ata, əcaib bir səslə ucadan güldü, sonra ağlaya-ağlaya elə yanıqlı bir bayatı çəkdi ki, kahada olan arvadlar, qoca kişiler qəhərlənib hönkürdülər.

Gilə susub, yenə uzandı. Növrəstə keçənin bir tərəfini onun üstünə çəkdi. Nəbi əllərini yuxarı qaldırıb:

- Ey xuda, sən özün bu yazıq arvada rəhm elə! – dedi. – Onun huşunu, ağlını özünə qaytar. Ey pərvərdigar, özün bu zülmə şahidsən!..

Bir azdan sonra Comərdlə Qiyas gəldi. Onlar Nəbinin salamat qalmasına şad oldular.

Növrəstə, Qumrunu dünən basdırdıqlarını, Gülməlinin öldürüldüyünü söylədi.

- Daha mənim heç bir qohum-əqrəbam qalmadı, - deyə Qiyas uşaq kimi göz yaş tökdü.

Comərd ona təsəlli verdi. Sonra Növrəstəyə müraciət edib:

- Al, qızım, - dedi, - dəmirin, tənəkənin üstündə tapıdan-zaddan bişirərsən. – Comərd gümüş kəmərinə satıb, puluna aldığı üç girvənkə unu Növrəstəyə verdi.

Növrəstə əyilib yavaşdan qardaşına dedi:

- Yusif, əmim un gətirib, sənə çörək bişirəcəyəm!

Çörək sözünü eşidən Yusifin nə qədər sevindiğini təsəvvürə gətirmək mümkün deyildi...

Gün batdı. Kahanın ağzından işıq çəkildi. İçəri daha da qaranlıqlaşdı. Lakin inilti, zarıltı, ufultu, bayatı səsi səhərə kimi kəsilmədi.

Qolunu qardaşının başının altına qoyub, onun yanında uzanmış Növrəstə sübhə kimi Şahmərdanı düşündü: «Kaş o da salamat gəlib çıxaydı. Elə bu zülmət kahada ölsək də, bir yerdə öləydik».

Nəbi, Hacı Atakişinin alaçığında olan hadisəni, onunla necə əlbəyaxa olduğunu danışdı.

Həkinsiz, dərmansız, çörəksiz insanların dərini ürəyinə yığmış Comərd, qardaşına həmişəki kimi ümid və təsəlli verdi. O bir qədər susdu, sonra çox sevdiyi Sabirin şeirini xatırladı:

Boşla, ay molla dayı, sən də bizi çəkmə dara!
Biz sənə hiylən ilə düşmərik əsla bu tora!
Baxmarıq guşeyi-çeşm ilə daha Zəngəzura!
Qarlı dağlarda soyuqdan ölən canı gora!
Olmadı qismət o bədbəxtə aralıq, bizə nə?!
Tapmayır ac, yalavac güzəranlıq, bizə nə?!

...Comərd dərindən köks ötürdü, sonra Qiyası da götürüb Bakıya gedəcəyini söylədi. Nəbi buna razı olmadı. Ona elə gəldi ki, Comərd onu və ailəsini atır, başını götürüb qaçmaq istəyir. Comərd Bakıya getməyin çox vacib olduğuna qardaşını inandırdı, onları harda olsalar, sonra axtarıb tapacağına söz verdi.

Onlar çox götür-qoy elədilər, məsləhətləşdilər. Bu fikrə gəldilər ki, Gilə bir qədər yaxşılaşandan sonra, Nəbi ailəni bu qaranlıq qəbiristanlıqdan çıxarıb Həkəri, Bərgüşad tərəfə aparsın, oralarda bir kənddə əylənib, bir növ dolandırсын. Başına nə qəza-qədər gəldiyi məlum olmayan Şahmərdan gəlib çıxarsa, ona Comərdlə Qiyasın Bakıya getdiyini bildirsin.

Yoxsul bir qaraçı köçünü andıran, çılın-çılpaq, ayaqyalın, ac bir izdiham Minkəndin altındakı yolla gedirdi...

Ölümün pəncəsindən hələlik qurtaran, kahadan çıxıb həyat axtarmağa gedən bu Zəngəzur qaçqınlarının içində Nəbinin ailəsi də vardı. Lakin Gilə yoxdu. Comərdlə Qiyas Bakıya yola düşəndən bir neçə gün sonra o bədbəxt arvadın xəstəliyi daha da şiddətlənmişdi. Dəlilikdən şüurunu tamam itirmişdi. Bir gecə, heç kəsin xəbəri olmadan, bayıra qaçmış, uçurumdan yıxılıb ölmüşdü. Səhər Nəbi onun meyitini tapıb basdırmışdı.

Muğanlı Vəli kişidən qalan köhnə, yırtıq-deşik keçəni çiyninə atıb, soyuqdan büzüşən, ayaqyalın olduğu üçün çöçələyə-çöçələyə yeriyən oğlunun əlindən tutub gedən Nəbi, ürəyində deyirdi: «Camaatın bir qədərini Andronik qırdı, bir qədərini dağlarda, kahalarda məhv oldu, bir qədərini itkin, əsir düşdü... Bəziləri evində, komasında yandı... Pərvərdigara, sən özün axırımızı xeyrə cala!»

Acı həyatın sürəkləyib hara isə apardığı bu ac, çılpaq, talesiz insanların içərisində kim isə, dünyaya sığmayan bir kədərlə oxuyurdu:

Əziziyəm axşamlar,
Şamlar yanar axşamlar,
Evli-evinə gedər,
Qərib harda axşamlar?!

Qırxıncı fəsil

Andronik başını stolun üstünə sərdiyi kağız üzərinə əyib, qırmızı və göy karandaşla xətlər, cizgilər çəkirdi. O, Sisiyanın salamat qalmış kəndlərinə hücum etmək üçün plan hazırlayırdı. Onun fikrincə iki günlük şiddətli dava, altı-yeddi kəndi dağıtmaq üçün kifayət edərdi. Dava görməmiş və yüzdə birində silah olmayan müsəlmanlar, təlim, cəbhə görmüş, tufəngli, toplu qoşununun qabağında nə edə bilərdi. O, bu fikrinin doğruluğunu birinci hücumda sübut etmişdi. Ancaq saç-saqqalı müharibələrdə ağarmış Andronik birinci davada buraxdığı səhvə daha yol vermək istəmirdi. İkinci hücumunda bütün çıxış yollarını kəsməli, heç kəsi sağ buraxmamalı idi.

Qapı açıldı. Andronik başını qaldırıb, rəsm-təzim edən soldatın üzünə dik baxdı. Onun soyuq və zəhmli baxışlarından özünü itirmiş soldat, kəkələyə-kəkələyə dedi:

- Cənab general, bir adam yanınıza gəlmək istəyir.
- Kimdir?
- Ermənidir.
- Orasını bilirəm, pezevenk! Hərbi adamdır, ya kəndli?
- Hərbi deyil, kəndliyə də oxşamır.
- Elə isə canavardır?
- Yox, cənab general, canavara da oxşamır.
- De ki, heç kəsi qəbul etmirəm.

Soldat getdi. Andronik yenə planla məşğul olmağa başladı. Beş-on dəqiqədən sonra soldat qayıdıb gəldi. Andronik adəti üzrə onu türkcə söyüb:

- Yenə nə üçün qayıtdın, pezevenk, - dedi.

Soldat udquna-udquna cavab verdi:

- O adam getmir, cənab general. Deyir ki, məni içəri burax, vəssalam. Deyir, generala çox vacib sözüm var.

Andronik nə isə fikirləşib:

- Gəlsin! – dedi və kağızı stolun siyirməsinə qoydu.

Soldatın otaqdan çıxması ilə Vahanın içəri girməsi bir oldu. Andronik onu başdan-ayağa süzüb, etinasız halda soruşdu:

- Kimsiniz?

- Mən Vahan Qazaryanam.

- Dünyada Vahan da çoxdur, Qazaryan da. Siz kimsiniz? – O, ani fikirdən sonra soruşdu: - Yoxsa, mənim yanıma Suren Poqosyan adlı bir bolşeviki nümayəndə göndərən Qazaryan sizsiniz? Elə isə, mən sizin fəaliyyətinizlə tanışam.

- Suren Poqosyanı tək mən yox, təşkilat sizin yanınıza göndərmişdi.

- Təşkilat? – Andronik kinayə ilə güldü. – Bolşevik təşkilatı!.. Çox gözəl! Siz nə xəbərlə gəlmisiniz? Öyləşin!

- Mən xəbərlə yox, təkliflə gəlmişəm...

- Təklif? – Andronik onunla üzbəüz oturan Vahan diqqətlə baxdı. – Nə təklif? Kimin adından? Söyləyin!

- Zəngəzur erməniləri sizin hərəkətlərinizdən narazıdırlar. Siz... - Andronik onun sözünü kəsdi:

- Siz kiminlə danışdığınızı bilirsinizmi, cənab?

- Müsəlman kəndlərini tarmar edib, əhalisini fəlakətlərə salan Androniki hamı tanıyır. Gələcək planlarınız da bizə məlumdur: hələ dağıtmadığınız müsəlman kəndlərinin üzərinə hücumla hazırlaşırsınız. Bolşevik təşkilatının sizə iki təklifi var: müsəlman kəndlərinə toxunmamalısınız, Zəngəzuru da tezliklə tərk etməlisiniz. Bunu sizdən yerli ermənilər də tələb edirlər!

- Zəngəzur erməniləri yaxşı bilirlər ki, mən intiqam alıram. Türkiyədə həlak olmuş ermənilərin intiqamını bu Zəngəzur müsəlmanlarından alıram. Sizdə millət hissi, millət qanı olsaydı...

Vahan getdikcə qızıqıb hirslənən Andronikin sözünü kəsərək dedi:

- Mən millətimi sizdən on dəfə, yüz dəfə artıq sevirəm. Ancaq ermənilərin müsəlmanlarla heç bir ədavəti yoxdur. Bu cinayətləri törədən sizsiniz.

- Düşməndən intiqam almaq cinayət deyil, qəhrəmanlıqdır.

- Qəhrəmanlıq!! Dinc Zəngəzur müsəlmanlarını qırmaq, yurd-yuvalarını dağıtmaq qəhrəmanlıq deyil!

- Bəs türklər, o dinc dediyin müsəlmanların çağırışıyla gəlməyiblərmi?

- Xeyr, onları Zaqafqaziyaya gətirən müsavətçilardır. Türklərlə müqavilə bağlayıb, Ermənistanı parçalayan vətən və millət xaini Xatisovlardır. Əgər siz intiqam alansınızsa, türklərin, almanların qabağına çıxın. Türklər Bakını işğal ediblər. Qarabağa çatıblar, xəbəriniz varmı?! Əgər onlar Zəngəzura girə bilsələr, sizin külünüzü göyə sovuracaqlar. Nə isə, təkliflərim sizə aydındır. Müsəlman qaçqınları yenə öz evlərinə, kəndlərinə qayıtmalıdırlar. Onlara mane olmamalısınız! Ermənilər qədim qonşuları və dostları olan müsəlmanların fəlakətlərini görmək, ah-fəryadlarını daha eşitmək istəmirlər.

- Mən də sizin yersiz ultimatumunuzu eşitmək istəmirəm.

Andronik əsəbi halda yerindən qalxdı. Pəncərəyə yanaşdı, arxasını Vahana çevirdi. Vahan da yerindən qalxdı.

- Cinayətinizin qanlı ləkələri tarixdə həmişə qalacaqdır! – deyərək Vahan tez otaqdan çıxdı.

Onu sağ buraxdığına peşman olan Andronik hirsli halda dərhal bayıra çıxdı.

Vahan getmişdi. Andronik geri qayıtdı. Nə edəcəyini bilməyirmiş kimi, otaqda vargəl edə-edə öz-özünə danışmağa başladı: «O bolşevik mənə ultimatum verib getdi... Demək, türklər Qarabağa gəlib çıxıblar. Mən burdan da qaçmalıyam mı? Hara qaçacağam?! Dünyanın bir qarış salamat yeri yoxdur. Top-tüfəng səsi, qılınc səsi hər yeri götürmüşdür. İndi mən türklərin qabağından hara qaçacağam. Qaçmaq?! Mən Andronikəm!.. Axırıncı soldatım qalana kimi vurucacağam!..»

Andronik siyirmədən kağızı çıxarıb stolun üstünə açdı. «Müsəlman kəndlərinin biri də salamat qalmamalıdır!» - deyərək, yenə planını çəkməyə başladı.

Andronikin cinayətkar hərəkətlərinə mane olmayan, əksinə, müsəlman kəndlərini dağıtmasında ona haqq qazandıran daşnaklar, bolşevikləri axtarıb tapmaq, həbs etməklə məşğul idilər. Onlar Saakı gecə yarısı öz evində, Sergey Musatovu isə Gorusa getdiyi zaman Əngələvidin yaxınlığında tutub dama salmışdılar. Qurgen də həbsdə idi. Karpovun başçılığıyla kəşfiyyat orqanı Vahanı, Comərdi və başqa kommunistləri axtarırdı. İrticanın artması, Musatovun həbs edilməsi, Vahanın Gorusa köçməsi, Comərdin Bakıya getməsi nəticəsində Kəndli Komitəsi fəaliyyət göstərə bilmirdi. Lakin Vahanın və Şahmərdanın kəndlərdə apardıqları təbliğat işi öz nəticəsini vermişdi: Andronikin ikinci hücumu baş tutmamışdı. Yerli ermənilər Andronikin üzünə ağ olub, bir daha qırğın törətməyə qoymamışdılar. Məhz buna görə də, Işıqlar, Murxuz, Dəstəgird və başqa müsəlman kəndləri dağılmamışdı. Ancaq qan tökmək fikri başından çıxmayan Andronik müharibə üçün yeni yollar axtarırdı. O, türklərin goruslu dövlətlilərə yazdıqları məktubdan xəbər tutandan sonra daha əsəbiləşmişdi. Türklər yazmışdılar: «...İravan, Naxçıvan, Bakı, Qarabağ bizim əlimizdədir. Bu gün-sabah Zəngəzur da bizim olacaqdır. Siz Andronikə tabe olmayın. Onu da bilin ki, türk əsgərləri yerli ermənilərə toxunmayacaqlar...».

Andronik, gorusluların gizli surətdə məsləhətləşib türklərə təslim olmaq qərarına gəldiklərindən də xəbər tutmuşdu. Dövlətli ermənilərin, Qarabağda olan türk əsgərləri komandanına yazdıqları məktubu ələ keçirmişdi. Məktubun altında imza edən erməniləri yanına çağırırdı, onları söymüş, döymüş və demişdi: «Siz erməni deyilsiniz, millət xainisiniz. Mən daha sizi müdafiə etməyəcəyəm. Özüm də burada qalmayacağam...».

Goruslulardan acıq edən Andronik mağazaları öz soldatlarına talan etdirib, Qarakilsəyə getmişdi. Lakin kəndə girməyib, bulağın yanında çadır qurub əylənmişdi. Bundan xəbər tutan daşnaklar, özlərini ağsaqqal sanan dövlətlilər onun yanına gedib, kəndə dəvət etmişdilər. Andronik kəndə getməyib demişdi: «Goruslular xain çıxdılar. Türklər məni izləyirlər. Ancaq onlara təslim

olmayacağam. Daha gedəsi bir yerim də yoxdur. Mənim son yerim bu Sisiyandır. İndi kim türklərə qarşı vuruşmaq istəyirsə, dəstəmə qoşulsun...».

Heç kəsdən bir kömək görməyən Andronik, öz soldatlarını o kənddə bu kənddə tökə-tökə Zəngəzuru tərk etməyə məcbur olmuşdu. Sonra xəbər çıxmışdı ki, Andronik ingilislərə pənah gətirmək üçün İrana keçmişdir.

Mahalda baş verən heç bir hadisə, dava, qırğın Siranuşu Surenin ölüm xəbəri qədər narahat etməyirdi. Sanki dünya Surensiz onun gözündə heçliyə dönmüşdü. O, hətta özünü öldürmək fikrinə düşmüşdü. Lakin Anahidin nəsihəti və təsəllisi onu bir qədər sakit eləmişdi. Atasının aşıb-daşan dövlətinə baxmayaraq, Siranuş özünü ən bədbəxt bir qız sanırdı. Karonun ona tez-tez söz atması, bəzən həyasızcasına, açıq «hücuma» keçməsi Siranuşa ikinci dərd olmuşdu. O, bu dərini heç kəsə açıb deyə bilmirdi. Ona görə də, gündən-günə saralır, arıqlayır, heç bilmirdi ki, fikirdən başını hara götürüb qaçsın.

O, bağçada, evdə, gecələr yatağında saatlarla fikirləşirdi. Surenin məhəbbətilə bağlı olan gözəl arzuları ürəyində yanıb külə dönmüş bu qız, nə edəcəyini, kimə könül verəcəyini bilmirdi. Əslində, onun ürəyindən heç ərə getmək keçmirdi. O, könlünü ömrünün sonuna qədər bakir saxlamaq, Surenə olan məhəbbətinə həmişəlik sadıq qalmaq istəyirdi. Lakin insan, xüsusilə qızlar öz əhd-peymanlarına sadıq qala bilmirlər. Çox zaman həyat, şərait onları öz fikirlərindən dönməyə məcbur edir.

Nvard Karonun hərəkətlərindən, söhbətindən, bəzi işarələrindən duymuşdu ki, onun Siranuşdan xoşu gəlir. Yüksək vəzifə sahibi, hərbi geyimli, zarafatcıl, gözəl Karoya hayıl-mayıl olmuş şöhrətpərəst ana, qızını ona verməyə razı idi. Ancaq Karonun özünün təklifini gözləyirdi. Nvard bu barədə ərinə bir söz deməmişdi, ancaq Siranuşun özünə qandırmışdı. Siranuş anasına «Mən ərə getməyəcəyəm, sən də ortalığa girib elçilik eləmə!» cavabını vermişdi.

«Onda Aşota get, sənənin tayın elə odur!» - deyərək Nvard yandığından kinayəylə gülmüşdü.

Ana ilə qız arasında bu gün də belə söhbət olmuşdu. «Sən özün nədən ki, Karo kimi gözəl-göyçək oğlanı bəyənəmirsən?! Evdə qalıb un çuvalına tay olacaqsan?!» - deyərək Nvard qızına acıqlanmışdı...

...Başını çiyinin üstünə qoyub balkonun dirəyinə söykənmiş Siranuş, axşamın qaranlığında öz qəlbilə danışdı:

«Hamı məni xoşbəxt bir dövlətli qızı bilir Amma mən nə qədər bədbəxtəm!.. Kaş Surenin şəklini qaytarmayaydım. Hər gün baxıb-baxıb ağlayaydım. Təsəllim göz yaşı olaydı... Bu saat, bu saat onun şəklini almağa gedəcəyəm!»

Siranuş həyətə endi. Bu zaman elə bil ki, quyunun dibindən gələn inilti səsi onu saxladı.

«Yenə zarıldayan hansı yazıqdır?! – deyərək dustaqlar saxlanan evin qapısında dayanmış Aşota yanaşmaq istədi.

Aşot:

- Yaxına gəlmə, Siranuş! – deyərək tufəngi ona tərəf çevirdi. – Qayıt geri!
- Elə zarıldayan kimdir, Aşot?
- Deməyə ixtiyarım yoxdur.

- Mənə də? – Siranuş güldü. – Axı mən Siranuşam...

Aşot yumşaldı.

- Yaxına gəlmə, deyim. – O, tufəngi aşağı saldı, lap yavaşdan əlavə etdi: - Kim olacaq, əmin Qurgendir. Karo onu bu gün də döyüb. Hər gün şallaqlayır... Daha yazığın bədənində sağ yer qalmayıb. Onu bu qədər döydürən atandır.

- Qapını aç, onu burax, Aşot!

- Nə? Nə? Deyirsən Karo dərimə saman təpsin? Get burdan, mən qarovuldayam. Karo gəlib bizi danışan görər, mənim özümü basar dama. Nikolay məni boyuma görə soldat aparmadı, indi öz erməni hökumətimizin soldatı olmuşam...

- Qorxmuram, sənə bir şey olmaz. Heç kimə demərəm, Aşot, əmimi xəlvətcə burax.

- Bura bax, Siranuş, Karo deyir ki, soldat it kimi bir şeydir, gərək ağasına vəfalı olsun. Mənim nə borcuma, böyüyün işinə qarışam... Mən ölüm, get burdan! Məni qana salma, get!

- Axı mən də sənə vəfalı olmaq istəyirəm.

- Necə? Mənə vəfalı olmaq? – Aşot iki addım qabağa gəlib sevinclə dedi: - Dilinə qurban olum, ay qız! Nə təhər oldu ki, bu sözü dedin?

- Əlimi burax, sənə deyəsi sözüm çoxdur; elə söz ki, həm sənin ürəyindən olsun, həm mənim.

Aşot sevindiyyindən özünü itirdi. Bir tufənginə baxdı, bir qıza. «Neyləyim, necə eləyim?» - deyə düşündü... Qapını açıb Qurgeni buraxmaq istədi. Amma Karonun zəhmi onu basdı. Yenə çəkilib öz yerində durdu. Ciddi vəziyyət alıb:

- Mən qarovuldayam, get burdan! – deyə amiranə səslə Siranuşa çığırdı.

Qurgenin səsi qulağından getməyən Siranuş gülümsünüb:

- Soldat gərək igid olsun, - dedi. – Yaxşı, daha bundan sonra özündən küs!..

- Məni sıyıltma, yoldan çıxartma, ay qız! Buraxaram, sonra özüm yazıq ollam.

Siranuş, Aşotdan bir kar aşmayacağını yəqin etdi. Əmisini necə azad etdirəcəyini fikirləşə-fikirləşə uzaqlaşarkən, məhəbbətlə qorxu arasında çaşıb qalmış Aşot həyəcanla dedi:

- Dayan!

Siranuş dönüb ona baxdı.

- İndi yox, sonra, fürsət düşəndə, yaxşımı?

Siranuş:

- Yaxşı! – deyə getdi.

Siranuş Surenin şəklini yalvar-yaxarla Anahiddən alıb tez qayıtdı. İndi onun qəlbində toy-bayramdı. Surenin ölüm xəbərindən sonra da onun məhəbbətini könlündən çıxarmayan vəfalı Siranuşun ağlamasından ürəyi yumşalan Anahid, qardaşının yaralandığını, lakin ölmədiyini ona demişdi; harada olduğunu isə söyləməmişdi. Bu barədə heç kəsə bir söz deməməyi Siranuşa bərk-bərk tapşırılmışdı.

Siranuş həyətlərinə girib o yana bu yana boylandı, şəkli qoynundan çıxarıb, axşamın qaranlığında dönə-dönə öpdü, yenə ürəyinin başına qoydu.

Qız otağa girəndə anası ona qışqırdı:

- Səhərdən bəri hardasan?

- Əmimgilə getmişdim.

- Orda nə ölümün var?

- Arvadına baş çəkməyə getmişdim. Yazıq dolana bilmir, acdır. Ona əl tutmaq lazımdır, ana.

- Cəhənnəmə acdır. Əri dinc duraydı, tutub dama basmayaydılar. Mənim ona verməyə heç nəyim yoxdur.

- Axı, əmimi tutduran atam olub, ana, insafın olsun!

- Kiri, ay qız, atanın işinə qarışma. Malımızı, dövlətimizi əlimizdən almaq istəyən pələqləq Qurgəndən sənə əmi olmaz. Karo yaxşı eləyib ki, onu dama soxub. Sən də dilini gödək elə.

- Ana, niyə mənimlə belə danışırısan? Sənə nə olub?

- Ananın sözünə baxmayan qızla necə danışarlar?! Hm... Karonu bəyənmir... Sən onu atının tərkinə almayanda, o da səni itinin tərkinə almaz. Mahalın gözəl-göyçək qızlarına nə gəlib!.. Sənin dərdindən ürəyimi yeyib qurtarmışam. Hərəyə bir şəbədə qoşursan, heç kəsi bəyənmirsen.

Siranuş cavab vermədi. Qanı qaralmış halda qalxıb qapıya tərəf getdi.

- Hara gedirsən?.. Qonağa çay apar! – deyə Nvard onu saxladı.

- Aparamıram. Qonaq bir gün olar, iki gün olar... Niyə çıxıb getmir?

- Sən hələ ev sahibi deyilsən ki, o sözləri deyirsən, bala! Atan eşidər, sənin saçını yolar. Hələ o Suren gədəninin acığı atanın canından çıxmayıb. Yaxşı oldu ki, musurmanlar onu öldürdülər, yoxsa, Baqrat özü Armenak oğlunun haqq-hesabını çəkəcəkd...

Siranuş ağzını doldurub demək istədi ki, «o ölməyib», ancaq özünü saxladı.

Nvard iki stəkana çay töküb podnosa qoydu, Siranuşa verib:

- Apar! – dedi, - atan da Karonun yanında.

Siranuş içəri girəndə:

- Ay sağ ol, qızım, bizə çay gətirmisən! – deyə Baqrat podnosu ondan alıb, stolun üstə qoydu.

Siranuş qayıdıb gedəndə, Karo fürsətə salıb, ona bir-iki dəfə göz vurdu. Siranuş qızarıb otaqdan çıxdı. Bir daha stəkanları gətirmək və yenə çay aparmaq üçün oraya getmədi.

Baqratla Karo söhbətlərinə davam etdilər.

- ...Amma bizim əngələvidlilər də musurman kəndlərindən bolluca qarət daşıdılar, ha! Kimi mal-heyvan gətirdi, kimi xalı-xalça gətirdi, kimi yorğan-döşək, əyin paltarı gətirdi, kimi kotan, vəl, boyunduruq gətirdi, kimi pendir, yağ, taxıl. Hətta, çöldən buğda, pərinc dərzləri daşıyıb gətirən də oldu. Mən eşitmişəm ki, su camına, taxta xörək qaşığına tamah salanlar da olub. İndi əngələvidlilərin də bəziləri Şəkiyə köçüb orda yurd-yuva salmaq istəyir.

- Hamıdan çox sən qazandın, Baqrat! – deyə Karo əlini onun çiyinə vurdu.

Baqrat Karonun bu hərəkətindən xoşlanaraq:

- Mən naşükürlük eləmirəm, - dedi. – Alagöllər və şəkililərin Dəvəöləndəki yerləri indi Qrikorla mənim əlimdədir. Bir az da güneylərdən ələ keçirsəm, necə

deyərlər, rəngim-ruhum özümə gələr. Andronik musurman kəndlərinin hamısını dağıtsaydı, əl-qolumuz tamam açılardı...

- Heç ürəyini sıxma, qalanlarını da mən Karo ilə sən Baqrat dağıdarıq. Elə eləyərik ki, musurman kəndlərindən nişanə belə qalmaz. Andronik bu işdə bizdən qabağa düşdü, amma işi axıra çatdırmadı, harasa qaçdı. Buna da səbəb bizim öz ermənilərimizin dönüklüyü oldu. Misal var, dəyərlər, ağacı öz içindən qurd yeyər. Uzlular, bırınaqotlular, axlatyanlılar və başqa kəndlilər Andronikin qabağını kəsiblər, deyiblər ki, sən bir də musurman kəndlərinin üstünə qoşun çəksən, özünü ölmüş bil.

- Bəs o biqeyrət ermənilər niyə belə iş görüblər?

- Onları da yoldan çıxaran var, erməni bolşevikləridir. Nə isə, Baqrat, hələ zırıltı böyükdür, məsələlər dolaşıqdır. Amma orası aydındır ki... - Karo sözünü qurtarmamış Karpov gəldi. Salam verib əyləşdi.

- Cənab Karpov da gəldi! – Karo gözünü onun gözünə dikib soruşdu. – Nə var?

Karonun nə barədə soruşduğunu dərhal başa düşən Karpov:

- Var, bir şey var... - dedi. – Ancaq «şeyin» nə olduğunu Baqratın yanında danışmaq istəmədi.

Baqrat onların gizli danışmaq istədiklərini başa düşüb, getdi. Karpov durub qapını kip örtüdü.

- De görüm, nə var? Yoxsa, Vahanın yerini öyrənmisən?

- İki mühüm xəbər var, cənab Hamparsumyan. Birincisi: Andronik daha Zəngəzurda yoxdur...

Karo onun sözünü kəsdi:

- Bunu çoxdan bilirəm. Mənə köhnə məlumat vermə. İkincisi nədir?

- Suren Poqosyan sağdır...

- Necə? – deyə Karo təəccübdən diksindi. – Kim deyir? Ölü də dirilərmə? O hardadır? Bax bu təzə xəbərdir. Mühüm xəbərdir. Onu tutsaq, yoldaşlarının da yerini öyrənmək çətin olmaz.

- Bu məlumatı mənə yarım saat bundan əvvəl, bizim şələkli xəfiyyələrdən biri veribdir. O dedi ki, Suren yaralıdır. Özü də Mqo deyilən bir kəndlilin evində imiş. Ancaq bir neçə gün bundan əvvəl hara isə aparıblar.

- Aparıblar? Kim aparıb?

- Onu demədi.

- Bəs sən o axmaq xəfiyyən nə üçün məlumatı gecikdiribdir?

- Kəndlidir. Hələ belə işlərdə təcrübəsi azdır.

Karo hirsləndi:

- Yox, cənab Karpov, görünür ki, sənin casusluq və kəşfiyyat işində təcrübən o kəndlidən də azdır. Sən sadəcə pristav olmusan, gizli polisiya işindən xəbərin olmayıb. Şadlinskini də «öz adamımızdır» deyə əldən buraxdırdın. Elə o gedəndi getdi... Özü də bizi aldatdı... Mən bilmirəm, indi ki, deyirsən sağdır, Suren Poqosyanı, Vahan Qazaryanı, Comərd Almurad oğlunu tapmalısan!

- Baş üstə, cənab, daha ciddi çalışsaram. Məncə, işi Suren Poqosyanın ailəsindən başlasaq, kələfin ucunu tapmış olarıq.

- Mən daha sənə yol, üsul öyrətməyəcəyəm, cənab xəfiyyə rəisi! Necə istəyirsən, eləcə də hərəkət elə, ancaq işi vaxtında və qüsursuz görməyi bacar. – O, nə isə fikirləşib əlavə elədi: - Mən özüm də onların tapılmasıyla məşğul olacağam.

Getdikcə ciddi və rəsmi şəkil alan danışiq xeyli çəkdi. Nəhayət, həbs olunmuş bolşevikləri və onlara rəğbət bəsləyən kəndliləri bu gecə İravana, mərkəzi həbsxanaya göndərməyi qərara aldılar.

...Qolları kəndirlə dalda bağlanmış üç dustağı – Musatovu, Qurgeni və Saakı damdan bayıra çıxartdılar.

- Bizi hara aparırsınız?

- Gorusda öldürdüyün jandarma rəisinin yanına, «cənab» Musatov! – deyə Karpov onu daldan itələdi. – Malakan kəndlərində bolşevik təbliğatı aparmaq bir də sənə qismət olmayacaq.

- Daşnak hökumətinə xidmət eləmək də sənə baha oturacaq! – deyə Musatov ona nifrətlə baxdı.

- Yeri, çərənləmə!

- Axı mənim günahım nədir, mən nə eləmişəm, - deyə Saak buraxılması üçün yalvarmağa başladı.

- Sənin günahın Baqratın üzünə ağ olmaqdır, bolşeviklərin sözünə uyub, onun torpağını əlindən almaq istəməyindir, qoca kaftar! Yeri!

Saak yenə yalvardı:

- Bir də elə şey eləməyəm. – Karonun qabağında diz çökdü. – Vallah eləməyəm, məni evimə buraxın. Balalarım rəhm eləyin.

Qurgen ona hirsələndi:

- Kişi ol, Saak! – dedi, - adam alçağın qabağında özünü alçaltmaz. Ölümədən artıq ki, bir şey yoxdur. Mərd ol! Niyə yalvarırsan?

- Kəs səsini, donuz! – deyə Karo Qurgenə bir tapança qundağı ilişdirdi. – Özünə umac ova bilmir, başqasına əriştə kəsir.

Qurgen:

- Mən sənə yalvarmayacağam, - dedi, - nə qədər döyürsən, döy. Ancaq qoy gedim külfətimlə görüşüm.

- O dünyada görüşəcəksən! Tülkü!

Bütün kənd eşitsin və cəllad daşnakların işindən xəbərdar olsun deyə, Qurgen ucadan qışqırdı:

- Məni aparırlar, Şuşanik!

- Sus, heyvan! – deyə Karo onu döyməyə başladı.

Qurgen susmadı, daha bərkdən qışqırdı. Bu həyəcanlı səsə içəridən Siranuş, onun dalınca Baqratla Nvard balkona çıxdılar.

- Qoyma, ata, qoyma əmimi döysünlər! – deyə Siranuş atasına yalvardı.

Baqrat qızına acıqlandı:

- Kəs səsini, yeri evə!

Karo güclü və ixtiyar sahibi olduğunu Siranuşun gözündə böyütmək üçün, Qurgeni daha bərk döyməyə başladı.

Siranuş özünü saxlaya bilməyib çığırdı:

- Axı o sənin qardaşıdır, ata! Axı, əmimi döyüb öldürürlər!..

- O mənim qardaşım deyil, torpağımı əlimdən almaq istəyən düşmənimdir! – deyə Baqrat qızının qolundan tutub qapıya tərəf itələdi.

Siranuş evə getmədi, tez həyətə enib:

- Onu döyməyin! İnsaf eləyin! – deyə Karoya yalvarmağa başladı.

Karo:

- Çəkil kənara, ay qız! – dedi. – Sən niyə belə işlərə qarışırsan?

Siranuş hirsindən ağladı:

- İnsafsızlar, onun külfətini kim saxlayacaq...

Baqrat əsəbi halda aşağı düşdü.

- Sənin nə işin var, kim saxlayacaq! – deyə Siranuşa bir-iki sillə vurdu. – İtil, get evə! Axmağın balası, məni biabır eləmə!

Qurgen:

- Ağlama, Siranuş, ağlama! – dedi. – Qoy bizi aparsınlar, öldürsünlər! Qanımız yerdə qalmayacaq, arxayın ol!

Karpov, Aşot və üç soldat dustaqları apardılar.

Siranuş hönkürə-hönkürə yuxarı qalxdı.

Baqratla Nvard sadə ürəkli qızı danlağa tutdular. Ancaq Siranuş sanki heç nə eşitmirdi. Onun fikri əmisinin və onun başsız qalan ailəsinin yanında idi.

Anahid atasının şalvarını yamayırdı. Palazın üstündə onunla yanaşı oturmuş Araksi kirkirədə yarma çəkirdi. Hər ikisi susmuşdu. Evdə ancaq kirkirənin yeknəsəq xırıltısı eşidilirdi.

Əvvəldən də cansız olan, axır illərdə isə qəm-qüssə çəkməkdən daha zəifləmiş Araksi:

- Ay Allah, qollarım girdən düşdü! – deyə əlini saxaldı. Dərindən nəfəs aldı. – ay qızım, nə yaxşı, atan biçinçilikdən bir az buğda almışdı... Bu da olmasaydı, nə yeyərdik, necə ötüşərdik. Pərvərdigara, axı səni ədalətli deyirlər...

Hər gün, hər saat anasından ancaq şikayət eşidən Anahid dillənmədi. Araksi kirkirənin boğazına bir-iki ovuc buğda tökdü, dəstəkdən yapışıb, üst daşı yavaş-yavaş hərləməyə başladı.

Araksi yarmanı çəkib qurtarmışdı ki, Armenak gəldi. Araksi Anahidə:

- Torbanı gətir, bala! – dedi. Sonra ərinin üzünə baxıb soruşdu: - Nə var, Armenak, yenə qaşqabağın tökülüdür. Kənd arasında təzə nə eşitmisən? Vallah, ay kişi, elə sənə də yazığım gəlir.

- Qaşqabaq nəyə baxıb açılacaq! Camaat danışır ki, dünən gecə Qurgeni, Saakı, bir də o rusu, Sergeyi deyirəm e, göndəriblər İravana. Kim bilir yazıqların başına nə oyun açacaqlar... Deyirlər, Baqrat qızını möhkəm döyüb.

- Onu niyə?

- Nə bilim, deyirlər, guya, Siranuş əmisini qoymurmuş aparsınlar... Baqrat da ki, bilmirsən, qardaşılə qanlı bıçaqdır. Maldan, şöhrətdən ötrü öz atasını da ayağının altına alıb tapdalayar. Qərəz, bir az əlli ol. Mən gərək bu gün çıxam.

Anahid torbanı gətirdi.

- Yumurtaları da ver, bala! – deyə Araksi yarmanı köhnə, qədək torbaya doldurmağa başladı. Anahid on yumurta gətirdi. Araksi onları da torbaya qoydu, ağzını tikə-tikə:

- Sənə anan qurban, Suren! – dedi. – Mənim yaralı balam, kəndindən, komasından qaçaq düşən balam! Ey xudaya, sən zülmkarın evini başına uçurt!

- Hə, uçurdacaq! Uçurtsaydı, musurmanların ah-naləsini eşidib, Androniki daşa döndərərdi. Qoymazdı bu qədər qan töksün.

- Heyif bizim o musurman qonşularımıza! – deyə Araksi iki əlli dizlərinə çırpdı. – Heyf Nəbiyə, Comərdə! Görəsən yazıqların başlarına nə gəldi? Aralığa qan-qovğa salanın başına Allah daş salsın!

- Sən heç Şahmərdanı demirsən ki, Sureni odun-alovun içindən çıxartdı. Mən ona yaxşı bələd deyildim. Vallah, igid oğlanmış. Soldatlar bizi bir neçə yerdə tutdular. Özünü qabağa verib, vidil-vidil ötdü. Kişinin oğlu ermənicə də yaxşı bilirmiş. Dililə-sözüylə bizi onların əlindən qurtardı. Hə, qərəz, Araksi, yaman yerdə axşamladıq. Lotu-potu dünyanı vurdu bir-birinə. Bizi dostlarımızdan ayırdı... Axı, bir soruşan yoxdur ki, balam, niyə gərək erməni musurmanı qırsın, kəndini yandırsın! Vallah, danışdıqca, dərimə od düşür. Axı, ay Araksi, niyə bu namərdlər erməninə musurmanın, musurmanı erməninin canına salırdırlar? Deyirsən ki, balam belə eləməyin, olursan pis kişi. Bir az da artıq-əksik danışanda, basırlar dama. Amma belə getməz. Quduran qırx gün yaşar. – O, bir az susub, fikrə gedəndən sonra dedi: - Daha mən gedim. Xurcunu gətir, qızım.

Anahid boz xurcunu gətirdi. Araksi onun bir gözüne torbanı, o biri gözüne iki-üç arpa cadı qoydu.

- Sergeyin arvadına de ki, Surenə qulluq eləməkdən inciməsin. Vaxt olar yaxşılığın çıxarıq. Bu yarmayla yumurtaları da bişirib ona versin. A kişi, gəlsənə Sureni evimizə gətirəsən! Daha onun-bunun qapısında qaldığı bəsdir.

- Olmaz, arvad!

- Mən anayam axı! Balamdan sarı burnumun ucu göynəyir. Niyə hər qada-bala o yazığın başına gəlir?... Xudaya, sənin yanında nə günah iş tutmuşam? Niyə məni balamın üzünə həsrət qoymusan? Armenak, get oğlumu gətir.

- Yaxşı, yaxşı, kövrəlmə, onun diri olduğunu bilsələr, Karo evimizi külə döndərər. Onu da sağ qoymaz, yoldaşlarını da. Bu daşnak köpək oğlu, o keşiş it oğlu, o biri köhnə pristav dəyyus oğlu marıxda yatıblar. Onlar Nikolayın jandarmasından da pisdilər. Yenə sizə tapşırıram: ağzınızı qıfillayın, gərək axırı nə olar. Dövrən belə qalmaz.

Surenin şəklini ata-anasından xəlvət Siranuşa qaytaran Anahidi fikir götürdü: «Mən nə pis iş gördüm... Birdən Siranuş hər şeyi açıb deyər. Axı Karonun ona gözü düşüb. Elə bu gün onu görüb deyəcəyəm: «Ağzını bütün saxla, qardaşıma yazığın gəlsin!»

Armenak ayağa qalxıb, xurcunu çiyninə atdı.

- Mənim Gorusa getdiyimi də gərək heç kim bilməsin!

Qəhərdən az qala boğulan Araksi, heç bir söz demədi.

Armenak qapını açanda, Karonu iki soldatla bayırda görüb geri çəkildi. Onlar evə soxuldular.

- Hara gedirsən, Armenak Poqosyan! – deyə Karo evin ortasında dik dayanıb əllərini belinə vurdu. – Cavab ver, hara gedirsən? De, de, özünü itirmə. Mən pis niyyətlə bura gəlməmişəm. Görürsünüzmü, qonağa «otur» da demirsiniz. Biz

ermənilər ki, qonaqpərustik. – O, süni bir qəhqəhə çəkdi... - Onsuz da biz oturmayaçaıq. Nə isə, dillən, hara gedirsən?

- Bələyə yox, Şələyə! Eləmi? Yaxşı, orda nə işin var?
- Nə işim olacaq. Kasıbçılığa, işləməyə gedirəm.
- Bunu da düz demədin.
- Sən bu qoca kişini nə sorğu-suala tutmusan? Nə istəyirsən?

Karo Anahidə barmağını silkələyərək:

- Sən sus, növbə sənə də gələcək! – dedi. – Armenak Poqosyan, bəlkə oğlunun yanına gedirsən, hə?! O xurcundakı da sovqatdır, eləmi?

Araksinin rəngi ağardı. Anahid qorxusundan titrəməyə başlayan anasını yerə oturtdu.

Karo birdən qışqırdı:

- Niyə dillənmirsən? Oğlun hardadır?

Anahid:

- Qışqırma, - dedi, - anam qorxur.

Karo onun sözünə əhəmiyyət verməyib, sualını amiranə tərzdə təkrar elədi:

- Soruşuram, oğlun hardadır?!
- Bütün kənd bilir ki, daha mənim oğlum yoxdur.

- Bəs Şələkdə yaralı yatan itin oğludur? – deyə Karo qəzəb və istehzayla güldü. – Kişi də oğlunu danarmı?! Mərd ol. Hökumətə, özü də sən öz erməni hökumətinə niyə yalan danışırısan?! Sən elə bilirsən ki, mən onu güllələyəcəyəm, asacağam. Xeyr! O, ermənidir, köhnə soldatdır. İndi bizə onun kimi adamlar çox lazımdır. Mən ona yaxşı vəzifə verəcəyəm. Orduda qulluq eləyəcək. Siz də kasıb adamsınız, vəziyyətiniz düzələr... Başa düşdün? Mənim hirsələnməyimə baxma. Erməninin ətinə yesəm, sümüyünü çölə atmaram. Nə isə, sözü uzatmağa dəyməz. Oğlunu gətirərsən öz evinə, sonra da, mənim yanıma. Biz onunla dil tapıb danışarıq. Bunun üçün sənə nə qədər vaxt lazımdır?

Armenakı fikir aparmışdı.

Anahid ürəyində Siranuşa nifrət edirdi. Elə bilirdi ki, Surenin sağ olmasını o deyib.

Hər şeyə inanan, sadədil, avam Araksi ərinə demək istədi: «Get Sureni gətir, Armenak!» O, qızının üzünə sualedici bir nəzər saldı. Anahid onun fikrini başa düşdü. Susmasına işarə verdi. Karo, evi bürüyən sükutunu pozaraq yenə soruşdu:

- Nə qədər sənə vaxt lazımdır?
- Mən oğlumu dirildə bilmərəm...
- Eləmi? Çox yaxşı! Götürün bunu! – deyə Karo soldatlara əmr elədi.

Soldatlar hərəsi bir tərəfdən Armenakın qollarından yapışdılar.

Araksi çıxıra-çıxıra yerindən qalxdı:

- Onu aparmayın.
- Hamınızı aparacağam! Düşün qabağıma! – Karo mauzeri koburundan çıxartdı.

Araksi:

- Evimi dağıtdırma, a kişi! – dedi. – Get gətir, canını qurtar. – Araksinin ağzından qeyri iradi çıxan sözlər Karoya əsas verdi.

- Aha, gördün, Armenak Poqosyan! Bəs oğlun ölmüşdü? Al, bu da sənın yalanının əvəzi! – deyə Karo onu sillələdi.

Araksi ağlaya-ağlaya qışqırdı.

Anahid özünü qabağa verib dedi:

- Sən anamın sözünü tərs başa düşdün. O, dedi ki, xəlçəni gətir ver, canını qurtar!

Araksi başa düşdü ki, Surenin adını çəkməməli, diri olduğunu bildirməməli idi.

- Sən de, arvad, oğlun hansı kənddədir?

Araksi Karonun sualına necə cavab verəcəyini bilmədi. Özünü itirdi, dili dolaşa-dolaşa dedi:

- Oğlum, oğlum? Su...

- Kəkələmə, qancıq! – Karo mauzeri onun üstünə qaldırdı. – Hardadır Suren?

- Aman Allah, sən bizi xatadan qurtar! – deyə Araksi xaç çəkdi.

Karo öz səhvini başa düşmüş Araksidən heç vəchlə söz ala bilmədi. Ancaq fikrindən də dönmədi.

- Mən indi sizin nə özünüzə dəyirəm, nə evinizi dağıdırəm, - dedi. – Ancaq Suren yerdə də olsa, göydə də olsa, tapılıb yanıma gətirilməlidir. Bunun üçün, Armenak, sənə vaxt verirəm. Əgər özün əlinlə oğlunu mənim yanıma gətirməsən, evini külə döndərəcəyəm. Gödək söz: Sureni gətirib hökumətə verməlisən!

Karo və soldatlar getdilər.

Armenak dərindən köksünü ötürüb:

- Bu da erməni hökuməti, daşnak-maşnak hökuməti, - dedi. Sonra üzünü Araksiyə tutub əlavə elədi: - Sən özün oğlunu ölümə verəcəydin, arvad. O zalımlar bizə gələndə sən heç danışma.

- Atam yaxşı deyir, ana, sən dillənmə, özün də dəyanətli ol.

- Daha ürəyimdə tab qalmayıb, bala. Surenin dərdi məni əridib. Ah, oğul, oğul!..

Armenak qapıdan həyəətə baxıb qayıtdı.

- Heç kim yoxdur. Mən gedirəm, - deyə xurcununu götürdü.

- Çox yubanma, Armenak.

- Tez qayıdacağam.

Armenak getdi.

Araksi dərin bir kədər içində xaç çəkib, həzin bir səslə dedi:

- Oğlumu sən özün saxla, pərvərdigara! Onun dağını mənə göstərmə.

Bu gün səhər İravadan qayıtmış Karpov deyirdi:

- Vəziyyət orda da ağırdır. Qaçqınlardan və şəhər əhalisindən ibarət böyük izdihamın, hökumətin əleyhinə necə nümayiş düzəltdiyini öz gözlərimlə gördüm. «Bizə çörək Verin!» - deyə qışqırırdılar. Amma onları çox uzun danışmağa, əl-qol açmağa qoymadılar. Hökumət silahlı qüvvələrin yardımıyla nümayişçiləri pərən-pərən elədi. Bir neçəsi öldürülüb, bir neçəsi yaralanandan sonra dağılışdılar.

Karo məğrur-məğrur dedi:

- Sən heç narahat olma, Timofey Timofeyeviç. Cənab Xatisov düşmənlərə qarşı gülləni əsirgəyən adam deyil.

- Əlbəttə, əlbəttə, - deyə Karpov, əlini cibinə salıb, bağlı bir zərf də çıxartdı. – Sizə parlamentdən bir kağız da var. – Məktubu ona verdi.

Karo məktubu açıb əvvəlcə ürəyində, sonra dalını ucadan oxudu:

«...Xatisov cənabları demişdir ki, hökumət, bolşevizm və onun nümayəndələrinə qarşı ölkə daxilində mübarizə aparmış və aparacaqdır...

Hökumətin qərarı ilə bu yaxınlarda bir çox bolşevik həbs edilib, Ermənistandan sürgün edilmişdir...

Sizin də vəzifəniz onları Zəngəzurda baş qaldırmağa qoymamaqdır. İkinci vəzifə, şüarımızı unutmamaqdır: «Makrel sırpel», yəni süpürüb atmaq. Ermənistanda ancaq ermənilər yaşaya bilər. Müsəlmanlar, ruslar ölkədən təmizlənməlidir. Andronikin başladığı, lakin axıra çatdırmadığı işi Xatisov hökuməti başa vuracaqdır».

- Aha, demək belə! Hökumətin siyasətində heç bir dəyişiklik yoxdur. – Karo kağızı cibinə qoydu. – Yumruğumuzu bolşeviklərin başına daha möhkəm vurmalıyıq, eləmi, cənab Karpov? – İkisi də sevinclə güldü. – Sən fəaliyyətini daha da artırmalısan, cənab Karpov. Kəşfiyyatsız, xəfiyyətsiz dövlət, bünövrəsi boş divar kimi tez uçar.

- Bəli, elədir, cənab Hamparsumyan, elədir. İngilislər öz ağalıqlarını Şərqdə casusluq gücünə təmin etmişlər. Mən öyrənmişəm ki, Andronik də ingilislərin Türkiyədə casusu olmuşdur. İngilislərin Zaqafqaziyaya, sonra Rusiyaya girməsini gözləmişdir. Bəlkə Andronik, İrandakı ingilis qoşununa buradakı vəziyyət haqqında məlumat aparmaq üçün Arazın o tayına keçmişdir. Qərək, o ki, qaldı mənim öz işim, arxayın ol, xəfiyələrin sayı artır, hər tərəfdən mənə verilən məlumatlar çoxalır. Mən hər işi dürüst müəyyənləşdirmək üçün xəfiyyə dalınca xəfiyyə salacağam. Nəzərinizə çatdırım ki, Samvel mənim əlimdədir.

- Samvel? – Karo təəccüblə soruşdu.

- Bəli, Baqratın oğlu. Onu başqa kəndlərə göndərmişəm, gələn kimi Şələyə, Surenin hara aparılmasını öyrənməyə göndərəcəyəm. Armenakın evinə, ailəsinə nəzarət qoyacağam.

- Əhsən, bu tədbirlərini çox bəyəndim. – Karo əlini onun çiyninə vurub hiyləgərcəsinə güldü...

Gecə yarısı qapı iki-üç dəfə yavaşdan döyüldü. Fikri həmişə ərinin yanında olan, ona görə də səksəkəli yatan, bəzən gecələr gözünə heç yuxu getməyən Klavdiya tez geyindi. «Yəqin ki, Sergeydir», - deyə dəhlizə çıxdı. Bu vaxta qədər öz otağında yatmayıb qəzet oxuyan Vahan, ondan qabaq dəhlizdə idi. Vahan qapı döyənə kim olduğunu soruşdu.

- Yad adam deyilik, açın, - deyə Şahmərdan dilləndi.

Vahan onun səmindən tanıdı. Qapını açdı. Comərd, Qiyas və Şahmərdan içəri daxil oldular. Vahan onları Surenlə birgə yatdığı otağa buraxdı, Klavdiyaya gələnlərin kim olduklarını söylədi. Yaraları hələ tamamilə sağalmamış Suren də gözünü açdı. Hamısı sevinclə görüşdü. Oturdular.

Vahan Surenin nə üçün Şələkdən Gorusa gətirildiyini, onun sağlması üçün həkim Arakelin necə çalışdığını danışdı. Söhbət dəyişildi. Vahan, Comərdi harda tapdığını Şahmərdandan soruşdu.

Şahmərdan Nəbini, Yusifi, Növrəstəni Minkənddən Həkəri, Bərgüşad çaylarına tərəf getdikləri zaman yolda tapdığını, ata-anasının faciəli ölümünü, qaçqınların fəlakətli həyat keçirdiklərini danışdı. Arvadını, qaynatasını və qaynını Yuxarı Molluda bir kəndlinin samanlığında qoyub, Comərdin dalınca Bakıya getdiyini dedi. Qiyas və Comərdlə Bakı partiya komitəsində görüşdüyünü söylədi.

Söhbət Bakının vəziyyətindən düşdü. Comərd bu barədə ətraflı məlumat verdi. Alman-türk imperialistlərinin təzyiqi və daxili əks-inqilabçıların xəyanəti nəticəsində Bakıda Şura hakimiyyətinin müvəqqəti süqut etməsindən, iyirmi altı Bakı Komissarının «Mərkəzi Kaspi hökuməti» tərəfindən həbs edilməsindən danışdı. Hamısı məyus oldu. Ancaq məyus olmaq kədərlənmək, heç də ruhdan düşmək, mübarizə silahını yerə qoymaq demək deyildi. Bilirdilər ki, Bakı və Zaqafqaziya bolşevik təşkilatlarının fəaliyyəti dayanmamışdır. Zaqafqaziya zəhmətkeşlərinin arxasında inqilabçı Rusiya durur.

Söhbət uzandı...

Klavdiya onlara çay verdi. Təzə gəlmiş qonaqlara yatmaq üçün yer saldı. Comərd ona qonaqpərvərliyi üçün dil-ağız elədi. «Sergey də harda olsa, bu günlərdə öz evinə gəlib çıxacaq», - deyə Comərd, ərinin dərini ürəyində çəkən qadına təsəlli verdi.

Klavdiya öz otağına getdi, onlar yatdılar.

Armenak gün çıxmamış oğlunun yanında oldu. Onun hara getdiyini heç kəs görməsin deyə, sentyabr ayazı üz-gözünü qovura-qovura uzun yolu gecə ikən piyada gəlmişdi.

O, hamı ilə görüşdükdən sonra köhnə, boz xurcunundan yarmanı və yumurtaları çıxarıb pəncərəyə qoydu.

- Anan göndərib, Suren, - dedi. – Onun göz yaşını quruda bilmirik. Hər gün mənə yalvarır, deyir ki, get, oğlumu gətir. Yaralanandan sonra sənin üzünü görməmişdir. Ana ürəyidir dayna, a başınıza pırlanım...

Comərd, Şahmərdan, Vahan, Qiyas ona diqqətlə qulaq asırdılar.

Armenak deyirdi:

- Bacın da sənin fikrini çəkməkdən sınıxıb, bala. Bilmirəm sənin işin... Elə sizin hamınızın işi necə olacaq?

- Fikir eləmə, Armenak dayı, - deyə Şahmərdan Armenaka təsəlli verdi.

- Andronik rədd oldu. Suren də bu gün-sabaha sağalıb duracaq.

Armenak dedi:

- Bəli, Andronik rədd oldu cəhənnəmə. Amma ondan da betər köpək oğlanları Surenin, elə sizin hamınızın qanına susayır. Sergeyi, Qurgeni, o quzu təkin pağır Saakı Əngələviddən göndərdilər İravan qazamatına. Səni də məndən istəyirlər, oğul, Suren. Hansı şeytansa, Şələkdə olduğunu Karoya deyib. Səni onun yanına aparmaq üçün mənə beş gün vaxt verib. O günü, yanında iki soldat evimizə gəlmişdi. Üstümə bağırıb dedi: «Oğlunun yerini de!» İndi mən nə eləyim. Aşağı

tüpürürsən saqqal, yuxarı түpürürsən bığ... - Armenak, oğlunun ürəyini sıxmamaq üçün Karonun onu döydüyünü demədi.

Suren:

- Mən səninlə gedəcəyəm, ata, - dedi. – Heç fikir eləmə, indi ayağım yer tutur, lap bu yaralı vaxtımda onunla döş-döşə gələcəyəm...

- Sənin hər əzabını mən özüm çəkərəm, oğul. Sən xata-bəlalardan qurtarmısan. İndi necə səni cəlladın əlinə verim... Yox, yox!.. Səni hələ aparmayacağam.

Ortalığa sükut çökdü. Bu işə bir çıxış yolu tapmaq üçün hamı fikrə getmişdi.

Surenin Əngələvidə getməsi özü üçün ölüm, yoldaşları üçün isə ələ keçmək, həbs olunmaq deməkdi; getməməsi, ata-anasının, bacısının məhv olması deməkdi.

Heç kəs Surenin Əngələvidə getməsini məsləhət görmədi. Bu qərara gəldilər ki, Armenak arvadını və qızını götürüb, xəlvətcə Qarabağ kəndlərindən birinə köçsün.

Armenak yola düşdü.

Həmin axşam Şahmərđanla Qiyas da Yuxarı Molluya getdilər.

Samvel sözünü belə qurtardı:

- Onu nə qədər dilə-sözə çəkdim, hədə-qorxu gəldimsə də, Suren haqda bir söz demədi. Axırda, dustaq eləyib gətirdim. İndi nə buyurursunuz?

- Yaxşı, get gətir bura, - deyə Karo narazılıqla başını buladı. Samvel o saat çıxdı. – Cənab rəis, anlayırsanmı ki, xam dayçanı əvvəl öyrədib, sonra minərlər.

Karpov bu sözlərin nə üçün deyildiyini başa düşmədi. Gözlərini döyə-döyə Karonun üzünə baxıb:

- Nə buyurursunuz? – deyə soruşdu.

- Onu deyirəm ki, sənin xəfiyyəni Samvel hələ xam dayça kimi bir şeydir. O, lazımi təlimat almayıb. Kəndlini qolu bağlı, bir dustaq kimi, günün günorta çağı gətirəndə, bizə nə deyərlər? Deməzlərmə ki, daşnaklar qabaqlarına keçəni həbs edirlər.

- Mən Samvelə həbs barədə göstəriş verməmişdim. Demişdim ki, Surenin hansı kəndə aparıldığını gizli öyrənsin. Bundan sonra, onu və başqa xəfiyyələri ətraflı təlimatlandıraram.

Samvel qolu bağlı Mqonu itələyib içəri saldı. Karo ilə Karpov söhbəti dərhal kəsdilər. Karpov rusca ona dedi:

- Mən gedirəm, özün danışdır.

Karpov getdi. Karo yerindən qalxıb Mqonun yanına gəldi.

- Bura bax ha, bu fağır kişinin qollarını niyə bağlayıblar? – deyə kəndiri onun qollarından açdı, geri çəkilib oturdu.

- Baqratın oğlu, onun yanındakı soldat ələ bildilər ki, mən qaçaacağam, - Mqo sadələvhlüklə gülümsədi. – Qaçacağı da ki, divanxanaya qolları açıq gətirməzlər...

- Sən dustaq deyilsən, a kişi. Yaxşı iş görməyiblər, hörmətsizlik eləyiblər. Bir neçə suala cavab verəndən sonra evinə gedəcəksən. İndi otur. – Mqo yerdə oturdu. – Kənddə nə danışirlər? Bizim, yəni siz kəndlilərin təzə hökumətindən – erməni hökumətindən razıdırlarmı?

- Düzü, mən bu barədə elə bir söz eşitməmişəm. Amma kənddir də, danışan da olur, danışmayan da. Eləsi var ağzına su alıb oturur, eləsi də var deyir, hökumət bizə çörək versin, torpaq versin. Nə bilim, birinin ağzından kərə çıxır, birininkindən kürə. Kimin ağzını bağlamaq olar ki, a başına dönüm...

- Doğru deyirsən, düz deyirsən. Bilirəm, sən də kasıb adamsan. Bunların hamısı düzələcək. Sən Mqonun torpağı da olacaq, öküzü də, inəyi də.

- Sən deyirsən, a başına dönüm, divan adamısan, amma camaat inanmır, deyirlər, bu necə erməni hökumətidir ki, yenə Nikolayın pristavı iş başına keçib, kəndlərdən adamları xəlvət-xəlvət tutur, əlli-ayaqlı yox eləyir. Deyirlər, hökumət dövlətlilərin hökumətidir. Çulu cırıq kasıb yenə zillətdə, yenə öz qarnının hayındadır.

Karo onu başdan-ayağa süzüb:

- Bu yalan sözdür, - deyə güldü, cibindən on manatlıq kağız pul çıxarıb ona göstərdi. – Görürsənmi bizim pulun üstündəki şəkli? Bir bax, cəhrə əyirən erməni arvadının şəklidir. Bu, o deməkdir ki, erməni hökuməti kasıbların, kəndlilərin hökumətidir. Başa düşdün?

Mqo dillənmədi.

- Al, verirəm sənə, - deyə Karo pulu ona uzatdı. – Xərclə. Biz, kasıbların, sənə kimi əlsiz-ayaqsızların tərəfdarıyıq. Qoy cibinə.

- Lazım deyil.

- Al, al! Utanma. Bu gün-sabah kasıblara buğda, un paylanacaq, al pulu.

- Onu mən qazanmamışam, lazım deyil.

- Özün bil. – Karo pulu cibinə qoydu. «Deyəsən mən qıran qoz deyil, beynini bərk doldurublar», - deyə fikrə getdi. Sonra soruşdu: - Hə, kəndlilər hökumətdən daha nə danışirlər?

- Başqa söz eşitməmişəm.

- Yaxşı, öz işlərindən de.

- Öz işlərim barədə Baqrat ağanın oğluna demişəm. O, mənə səndən də çox sorğu-suala tutub. Hirslənib, mənə döyüb... Axırda qollarımı bağlayıb, tapança gücünə bura gətirdi. Mənim işim belədir...

Karo Mqoya daha da yaxın durdu.

- Gözlərimin içinə dik bax! – deyə Mqonun çənəsindən tutub onun başını yuxarı qaldırdı. – Sən nə fikirdəsən, nə istəyirsən?

- Çörək, torpaq.

- Al, bu da sənə üçün çörək, tülkü! – deyə Karo ona möhkəm bir sille vurdu.

Mqo səndələdi. Karo onun qolundan yapışib düzəltdi. – Düz dayan! Sərçə kimi qanad çalma! Sən nə zamandan bolşevik olmusan? Nə vaxtdan istehzal danışmağı öyrənmisən, köpək oğlu!..

- Bolşovoy nədir. Məni niyə döyürsən?

- Bolşevik sənənin ürəyinə girən ilan! Nə zamandan bəri Vahan Qazaryanla, Armenak oğlu Surenlə dost olmusan? Cavab ver, köpək oğlu!

- Mən heç nə başa düşə bilmirəm...

Karo qışqırdı:

- Sureni sənənin evindən kim apardı? Hara apardı? Cavab ver!

- Təzə sözün varsa, onu de. Bunları Baqratın oğlu məndən soruşub, demişəm: bilmirəm.

- Bilmirsən? Surenin atası bizə hər şeyi açıq deyib, sən niyə danırsan?

- Atası nə deyib, bilmirəm. Suren öldürülüb.

Karo Samveli içəri çağırırdı.

- Bağla qollarını.

Samvel Mqonun qollarını bərk-bərk bağladı.

- Uşaqlarını yetim qoymaq istəmirsənsə, doğrusunu de!

- Mən avam, yoxsul kəndlidən nə istəyirsən? Axı siz yoxsulların tərəfdarisiniz...

- Sən tülküsen! Lağ eləməyi, sancmağı da yaxşı bacarırsan, axsaq qarğa! İndi görərsən sancmaq necə olar...

Karo ondan söz almaq üçün, özü xəfiyyə olduğu zaman öyrəndiyi üsula əl atdı. Stolun siyirməsindən beş yoğun iynə götürüb Samvelə dedi:

- Aç qollarını.

Samvel Mqonun qollarını açdı. Karonun nə etmək istədiyini başa düşüb, Mqonun sağ biləyindən yapışdı. Karo Mqonun şəhadət barmağından tutub, iynəni onun dırnağının altına yeritməyə başladı. Mqo əvvəlcə dartındı, sonra təsəvvürə gəlməz ağrıdan üz-gözünü qırışdırıb bərkdən qışqırdı. Samvel onun o biri biləyindən də tutub, əllərini kənara çəkməyə imkan vermədi. Karo ikinci iynəni orta barmağına yeridəndə, Mqonun sifəti ağappaq oldu, alnını soyuq tər basdı.

- De görüm, Sureni sənin evindən kim aparıb, hara aparıblar? Bu iynələrin hamısını ürəyinə yeridəcəyəm. De, bolşeviki gizlədən köpək oğlu!

Mqodan cavab çıxmadı. Karo üçüncü iynəni götürəndə, Mqo dəhşətlə bağırırdı, gözləri az qaldı ki, hədəqdən çıxsın. İki damcı yaş yanaqlarından axıb, qara saqqalında almas kimi parladı.

- Aha, ağlayırsan, bolşeviklərin dostu!! Bu iynəni də sənin gözüne sancacağam.

Siranuş hövlnak içəri girdi.

- Qışqıran kimdir?

- Mənəm. Öldürülmüş Surenin yerini məndən soruşurlar.

Siranuş Mqonun sözlərindən işin nə yerdə olduğunu başa düşdü.

Karo mauzeri çıxarıb, Mqonu ölümə hədələdi. Siranuş Karonun üzünə gülümsəyərək:

- Mənim xatirimi istəyirsənsə, ondan əl çək! – dedi.

Samvel bacısına hirsələndi:

- Sən buradan rədd ol, hökumət işinə qarışma!

- Samvel, insafli ol, evimizdə qan tökülməsinə razı olma. Onu öz uşaqlarının yanına buraxın, yazıqdır, kasıbdır.

Siranuş gülümsəyə-gülümsəyə Karoya göz vurdu:

- Burax o kəndlini getsin.

Karo:

- Yaxşı, təkcə sənin xatirinə onu hələlik öldürmürəm, - dedi.

- Bu yazığın barmaqları da qanlıdır ki?! – deyə Siranuş təəccüblə Mqonun əllərinə baxdı.

Mqo:

- İynə sancıblar, Siranuş! – dedi.

- Samvel, utanmırsan? Bu kişi yazıq deyil? Belə də zülm olar?! – Siranuş iynələri Mqonun barmaqlarından çıxarmaq istədi.

Karo:

- Yox, gözəl qız, bu qədər özbaşınalıq olmaz, - dedi. – Surenin yerini deməlidir. Samvel, apar bu kəndlini, Karpova təhvil ver. De ki, hələlik dama bassın, orda fikirləşsin, ağı başına gəlsin.

Samvel Mqonu apardı. Siranuş otaqdan çıxanda, Karo onun biləyindən yapışıb saxladı.

- Sən hara gedirsən, mələk qız? Mən onu sənə qara gözlərinə, şirin gülüşünə bağışladım. Yoxsa, bir gülləyəmi qıymırdım... Onun hələlik sağ qalmasına səbəb sən oldun. Qoy o sənə bu gül bədənində dua eləsin.

- Axı o yazıq nə eləyib, günahı nədir?

- Sureni, sənə keçmiş sevgilini gizlədib.

- Mənim Suren adlı sevgilim olmayıb.

- Mən hər şeyi bilirəm, Siranuş. Amma sən bilmirsən ki, Suren atanın da, qardaşının da düşmənidir.

- Mən onu bilmirəm.

- Bil, gözəl qız, bil! – Karo gülə-gülə Siranuşu başdan-ayağa süzüb əlavə etdi: - Mən sənə görəndən dəli-divanə olmuşam. Əgər bu qədər böyük qulluqda, hökumət işində olmasaydım, gecə-gündüz yanında oturub, gözlərimi sənə gözlərindən çəkməzdim... - O, bir an susaraq, nə isə fikirləşdi, sonra yavaşdan dedi: - Bəlkə, doğrudan da Sureni sevirsən? Elə isə, onun yerini de. Tapıb gətirdim, toyunuzu da özüm eləyim. Onun başından bir tük əksik olsa, anamın südü mənə haram olsun. Sevirsənmi? O haradadır? De, mənə inan. Doğrudur, o bolşevikdir, amma ermənidir. Mən onu fikrindən çəkindirərəm, bizim öz adamımız olar...

Siranuş heç bir söz deməyib getmək istədi. Lakin Karo onu öpmək üçün birdən qucaqladı.

Keşiş Mesrop bu vaxt içəri girdi. Siranuş Karonun əlindən buraxılıb qaçdı. Pərt olmuş Karo:

- Nə var, niyə gəldin? – deyə keşişə qəzəblə baxdı.

- Bilirəm, pis vaxtda gəldim, gərək sonra gələydim... Bəli, pis vaxtda...

- Yaxşı, nə xəbərlə gəlmisən?

- O barədə sonra danışarıq. Qrikoru öldürüblər.

- Necə? Qrikoru öldürüblər?!

- Bəli, tez ora getməliyik. Yoxsa, cinayətin üstünü basdırarlar.

- Bu bolşeviklərin işidir! – deyə Karo papağını başına qoydu.

Hər ikisi otaqdan çıxdı.

Axşam çıraqlar yanan vaxt idi.

Baqrat, yekə bədənində yaraşmayan bir tələsikliklə otağa girdi. Mərcanlarını sapa düzən arvadından soruşdu:

- Məni axtaran olmayıb ki?

Onun sifətində bir həyəcan duyan Nvard tez yerindən qalxıb dedi:

- Yox, soruşan olmayıb. Sənə nə olub, a kişi, rəngin niyə ağarıb?
- Deyirsən soruşan olmayıb?
- Yox, olmayıb. Ancaq, a kişi, başına xeyir, heç bilirsən nə var? Axı Qrikoru öldürüblər! Yazığın ocağını kor qoyublar. Ona əl qaldıranın əli qurusun, balası ağlar qalsın. – Nvard iki əlli dizlərinə vurdu... - Vay, Evin yıxılsın Qrikoru öldürən!..
- Yaxşı, yaxşı, sən də şivən qoparma. Yalan sözdür. Onu kim öldürəcək.
- Yalan deyil, meyitini gətiriblər kəndə. Mən də onlara getmişdim. Bir ağlaşma-şivəndir ki... Arvadı, qızları, qohumları az qalırlar özlərini öldürsünlər. Deyirlər...
- Baqrat onun sözünü kəsdi:
- Karo hara gedib?
- Karo? Hə, yadıma düşdü: Karo bu gün iki-üç dəfə səni soruşub.
- Məni nə üçün soruşduğunu demədi?
- Yox, demədi. O da Qrikoru öldürəni axtarmağa getdi. Mənə deyirdi ki, sabah yığışib Gorusa köçəcəyik.
- Tez getsələr yaxşıdır. Qapını bağla, arvad.
- Niyə tez getsələr, nə olub ki? Qapını niyə bağlayım?
- Bağla deyirəm.
- Axı sənə nə olub? Vallah, sözlü adama oxşayırsan. Bir otur danış görək. – Nvard qapını bağladı.
- Bir söz deyəcəyəm sənə, arvad. Amma gərək bir sən biləsən, bir də mən. Yox...yox, qalsın. Arvadın xirtdəyi olmaz.
- Sözünü de, a kişi, ürəyimi salma. Sənin məndən nə gizli işin var ki...
- Baqrat xəncəri toqqasından açıb:
- Al, bu dəmiri gizlət! – dedi.
- Nvard xəncəri aldı. Baqrat çuxasını çıxaranda, Nvard onun üst-başının qana bulaşdığını görüb təəccüblə soruşdu:
- Bu nə qandır, Baqrat, heyvan kəsmisən?
- Baqrat arxalığını da çıxarıb:
- Mənə başqa paltar ver, - deyə kənara tulladı. Bunları da tez yu, qan, ləkə qalmasın.
- Ay evin dağılmasın, bir de görüm bu nə qandır? Hardan gəlibsən? Dünəndən getmisən...
- Qrikorun qanıdır.
- Nə?.. Qrikorun?!
- Çığırma, əlimdən xata çıxıb.
- Nvard əllərini dizlərinə çırpıb, daha da həyəcanla dedi:
- Allah, bu nə işdir. A kişi, sən Qrikoru niyə...
- Baqrat onun sözünü kəsdi:
- Allah şeytana lənət eləsin. Danışa-danışa Bələkdən gəlirdik. Yolda o zəhrimar Alagöllər üstündə sözümüz çəp gətirdi... O dedi Alagöllərin çoxu mənim olacaq, mən dedim: yox. Hirs vurdu kəlləmə. Heç bilmədim ki, xəncəri kişinin qarnına necə soxdum. Əvvəlcə özümü itirdim, bilmədim hara qaçım ki, görən

olmasın. Sonra, elə bil yatmışdım, ayıldım. Qaçıb kahada gizləndim. Qaranlıq düşdü, çıxıb gəldim. Heç bilmirəm görən oldu, ya yox.

Nvard deyinə-deyinə xəncəri, qanlı arxalığı aparıb gizlətdi. Təzə arxalığ gətirdi. Baqrat geyinib oturdu.

- Deyirdin getmişdik onlara, nə danışılar, öldürəni bilmirlər ki?

- Yox, evin yıxılsın, kişi. İndi gəl divan qabağında cavab ver. Divan da bizim öz evimizin içində... Axı sənin gözün torpaqdan niyə doymur, a kişi? Zəhrimar yeri, köyşəni o dünyaya gedəndə, dalına şələləyib aparmayacaqsan ki! Şəkililərlə savaştığın bəs deyildi, öz ermənini də... Nə deyim... Allah, sən bizi bu xatadan-bələdan saxla!

Bayaqdan bəri fikrə getmiş Baqrat başını qaldırıb:

- Daha bəsdir, arvad, - dedi, - nə oğlun bilsin, nə qızın. Onlar hardadırlar?

- Samveli bilmirəm, Siranuş xalasıgilə gedib.

...Qapı döyüldü. Baqratın ürəyi qopdu. Nvard qapını açdı.

Samvel Siranuşu içəri itələyib, anasına hirsli-hirsli dedi:

- Qapını niyə bağlamısan?

- Küləkdən bağlamışam.

Samvel:

- İtin biri, it! – deyə Siranuşun başını-gözünü doladı yumruğa. – Qapıları sülənməyi də özünə təzə adət eləyib.

Siranuş ağlaya-ağlaya anasının böyrünə qısıldı.

Nvard:

- Ə, nə olub? – dedi. – Qızı niyə döyürsən?

- Gərək onun meyitini sərəydim küçədə, nəinki döyəydim, - deyə Samvel yenə Siranuşa hücum elədi. Nvard qollarını qabağa verib, qızı vurmağa qoymadı.

- Bala, dəli olmusan, qızın günahı nədir? Çəkil o yana! – Nvard oğlunu geri itələdi. Siranuşu öz yanında oturtdu. – Bu gün-sabah gedər birinə, bu evdən də canı qurtarar, sən kim kimi qan soyuq qardaşdan da...

- Gedəcək, görürəm, özü kimi axmağın, itin birinə gedəcək, - deyə Samvel hirsindən dişlərini qıcadı.

- Samvel, sən mənə burda adam hesab eləmirsən? – deyə Baqrat oğluna gözünü ağartdı. – Bir adam kimi danış, gərək Siranuş nə eləyib? Onu niyə döyürsən?

Samvel hirsindən dodaqlarını gəmirə-gəmir dedi:

- Onun bu qaranlıqda Armenakın evində nə işi var?!

- Armenakın evində? – Baqrat dik qızının üzünə baxdı.

Nvard:

- O, xalasıgilə getmişdi, - dedi.

- Özündən soruş, ana, səni aldadıb.

Baqrat oğlundan soruşdu:

- Bəs, sən Armenakgildə nə qayıırıydın?

- Mən onların darvazasının yanında, ağacın altında durmuşdum. Siranuş həyətdən çıxanda, yaxaladım. Deyirəm, burda nə işin var? Dili dolaşa-dolaşa deyir ki, it mənə qovub həyətə saldı. Sonra qatdım qabağıma, düz evə... Vallah bunun qıçını qıracağam, bir də ayağını o tərəflərə qoysun, görsün!..

Baqrat yenə soruşdu:

- Sənin orda nə işin vardı, Samvel?

- Onu soruşma, - deyə Samvel cavab verdi. – Sənin bu qızın desin görək, orda nə kələyi vardı. Mən çoxdan onun axmaqlığını bilirdim, üzə vurmurdum. Deyirdim bacımdır, yekəldikcə, ağıllanar. Amma bu, ağıllanmaqdan, bir gədədən ötrü dəli olub... ata-ana saymır, evdə oturmur. Bilmir ki, Suren bizə düşməndir...

Nvard:

- Yaxşı, bəsdir, qəlbi qara olma, - dedi. – Xalqlar özününkünün paxırını örtüb basdırır, bizim oğlan da aləmə car çəkir ki, Siranuş Surenə bənd olub... İndi o gədənin sümükləri də çürüdü... Sən qızı ölüdən qoruyursan?..

Samvel Surenin ölmədiyini anasına açıb demədi.

Baqrat fikirdən ayrılaraq qəzəblə dedi:

- Necə? Siranuş Armenakın oğlundan hələ də əl çəkməyib? – Baqrat, qızına əyi-əyi baxdı. – Allaha and olsun, səni lütləyib, evdən it təkin qovaram. Qancığın qarnından çıxan. Məni binamus eləmək istəyirsən? Sənin əl-ayağını qapılardan özüm yığışdıracağam!

Nvard Baqratı sakit elədi, oğlunu danladı.

- Suren haranın tulasıdır. Qızımı istəyən evimin içindədir...

Siranuş, ürəyini sıxan danışıklara dözə bilməyib, ağlaya-ağlaya bayıra çıxdı.

- Evin içindəki kimdir, arvad?

- Karo. Bəs o bu evdən niyə başqa yerə getmir. O məni özünə qaynana bilir. İndi ki, söz açılib, məsləhətləşək. Mən razıyam. Tez verək getsin. Yoxsa, başımıza əngəl açar. Karo cavan, gözəl oğlandır. Mahalın da açarı onun əlindədir. Yeri düşəndə mən özüm söz açacağam. Bəlkə Karo utanır. A kişi, düzü camaatdan xəcalət çəkirəm. Hamı deyir, niyə qızını ərə vermirsən, evdə saxlayıb un çuvalına tay eləməyəcəksən ki?..

Baqrat fikirləşdi ki, Karo mənə kürəkən olsa, cinayətimin üstü açılsa da, qorxum olmaz. Ondan münasib adam yoxdur.

- Mən razıyam, arvad.

Qapı açıldı. Karo içəri girdi. Ona yer göstərdilər. Karo oturdu.

- Əldən-ayaqdan düşdük, - deyə Baqrata baxdı. – Qrikoru öldürüb, meyitini yola atanı tapa bilmədik.

- Mən də eşitmişəm. Elə bu saat durub onlara getmək istəyirdim. Belə də namərdlik olar, kişini heyif elədilər. Karo, Qrikorun qanı gərək yerdə qalmaya.

Baqrat arvadına yemək hazırlamağı işarə verdi.

Nvard durub getdi.

Karo alnına tökülmüş saçlarını başının hərəkətilə geri atıb Baqratdan soruşdu:

- Deyirlər, Qrikor səninlə Bələyə getmişdi, düzdürmü? – O, gözünü Baqratın gözündən çəkmədi. Karonun baxışları Baqrata şübhəli göründü. Ona görə başını aşağı salıb:

- Yox, yalan sözdür, - dedi.

- Əlbəttə, yalan danışanlar da çoxdur. Amma bu cinayət batmayacaq, Samvel, gərək sən belə şeyləri biləsən...

Samvel Karonun nə üçün ona müraciət elədiyini başa düşdü.

- Elədir, xmbabet, elədir! – deyə cavab verdi.
- Baqrat söhbəti dəyişdirdi:
- Eşitdim ki, sabah Gorusa gedirsən, Karo.
- Bəli.
- Neçə günlüyə?
- Həmişəlik.
- Yox, bu olmadı. Üzümüz-gözümüz sənə öyrəşmişdi... Yerində kim qalır?
- Keşiş Mesrop, özüm də hərdənbir gələcəyəm. Əmr olunub ki, Gorusa köçək.
- Bəli, pis olmaz.
- Daha səndən niyə gizlədim, Baqrat. Hər gün ürək bulandıran xəbərlər alırıq. Gürcü menşevikləri bizimlə davanı başlayıblar.
- Baqrat təəccüblə soruşdu:
- Gürcülər? Balam, onlarla bizim nə şərikli, davalı malımız var?
- Bəli, gürcülər. Onlar almanlara arxalanıblar. İndi hər millət fürsətdən istifadə eləyib, hakim olmaq istəyir. Onun üçün öz gücünü göstərir. Gürcülərlə biz ermənilərin davası yer üstündədir. Biz deyirik, Lori rayonu Ermənistanındır, onlar deyirlər yox, Gürcüstanın. Əgər müsavətçilər, müsəlmanlar da türklərin köməkliylə Qarabağdan hücumla başlasalar, Ermənistan qalacaq halqada, qabaqda duruş gətirmək çətin olacaq... Müsəlmanlar girəvə axtarırlar. Elə o Andronikin də acığını bizdən çıxacaqlar. Onlar da istəyirlər ki, Qarabağ ermənilərini qırsınlar, Zəngəzura yol açıb ələ keçirsinlər. Sonra Naxçıvanla birləşsinlər. Nə isə, Baqrat ağa, sən tufəngini, patronunu hazırla.
- Mən hazıram. Elə sənə bir papaq eləməyinə bəndəm. Erməni hökumətinə canım qurban.
- Nvard yemək və şərab gətirdi, süfrəni açıb, özü də oturdu.
- Baqrat stəkanları doldurdu.
- Bunu içək sənə sağlığına, xmbabet. Axı sən sabah gedirsən.
- Sağ olun; mən bu evdən çox razı gedirəm. Amma... Nə isə, sağ olun. – Karo stəkanını Baqratın və Samvelin stəkanına vurub içmək istərkən, Baqrat:
- Dayan, dayan! – dedi. – Sözüün dalını deməsən, inciyəcəm. Mən sənə öz oğlum kimi baxmışam... Bu evdən nə təmənnə, nə umacağın varsa, de, utanma.
- Nvard hiyləgərcəsinə gülüb:
- Onun umacağın sən verə bilməzsən, a kişi, - dedi.
- Niyə, ona bir at, bir gəbə, ya bir dəst yorğan-döşək versəm, kasıb düşəcəyəm?
- Mən mal istəmirəm, Baqrat, - deyə Karo içdi. Baqratla Samvel də stəkanlarını başlarına çəkdilər.
- Nvard Siranuşdan söz salmaq üçün o yandan, bu yandan danışdı dedi:
- Mənim rəhmətlik babam deyərmiş ki, dövlət əl kiridir, yuyarsan gedər. Amma əsl dövlət, kişi üçün arvad, arvad üçün də ərdir.
- Ha... ha... ha! Bizim bu arvad da azacıq aşın duzu deyil ha!.. – Baqratın gülüşü otağı götürdü.
- Şəriyyətdən kənar söz danışmıram ha. Bir də, mən adam sərrafıyam...
- Baqrat yenə güldü:

- Demək, biz bir şey başa düşmürük, hə, arvad?

- Hə, arvad başa düşən sirri kişi başa düşməz. Siranuşla Karonun hərdənbir pıçı-pıçısını mən qanmışam, başa düşmüşəm. Heç üzlərinə də vurmamışam... Amma qıza demişəm ki, atan bilər... Bu saqqalı ağarmış Karo da, həya eləyib, mənə bir söz deməyib.

Karo Nvardın sözlərindən həm təəccübləndi, həm də sevindi. «Çağırının plovunu yeyərlər» - deyə düşünərək, stəkanını doldurub gülə-gülə dedi:

- Məsləhət sizindir.

- Allah xeyir versin. Bir qız bir oğlanındır. Hər ikinizin sağlığına, - deyə Baqrat içdi. – Samvel, sən niyə dillənmirsən?

- Mən Karoya etibarlı və mehriban qayın olacağam, - deyə Samvel gülümsündü.

Nvard:

- Görünür ki, ilahinin qismətiymiş... - dedi.

- Dur qızını evə çağır, arvad. Qoy o da bizim fikrimizi bilsin.

Nvard balkonda fikrə dalmış Siranuşu evə gətirdi.

Baqrat:

- Gəl mənim yanımda otur, qızım, - dedi.

Siranuş oturdu.

- Bir az bundan əvvəl sənə hirsələndim. Sonra da peşman oldum. Ata ürəyi nazik olar... Qərək, indi sən sağlığını və xoşbəxtliyinə içirəm.

Üçü də içdi.

- Amma onu da bil ki, qızım, tək adam xoşbəxt olmaz, - deyə Baqrat stəkanları doldurdu. – Bəli, tək adam dünyada yaxşı, rahat, səfali gün görməz. Elə mən də, anan da, qardaşın da səni göyərcin kimi cüt görmək istəyirik. Bizim evimizin əzizi, süfrəmizin başında oturan bu Karodan başqa, sən babın kim ola bilər?.. Mən bu stəkanı da hər ikinizin sağlığına içirəm və bu gündən bir-birinizə nişanlayıram. Götür, özün də iç.

Nvard öz dolu stəkanını Siranuşun qabağına qoydu.

Onlar içdilər. Siranuş içmədi. Nvard gülə-gülə dedi:

- Allah xeyir versin. Bir yerdə qarıyasınız, bala. Bu gündən Karo oldu bizim oğlumuz, sən məhrəmin. Toyunuzu da bu üzümüzə gələn qışda elərik.

Baqrat:

- Mənim zurna-balabanla işim yoxdur, arvad, - dedi. – Karo nə zaman istəsə, nişanlısını götürüb gedər.

Siranuş ata-anasına baxıb, daxili iztirab və həyəcanla dedi:

- Karo bu evdən nə qədər tez rədd olsa, yaxşıdır.

- Siranuş... - deyə Baqrat qəzəblə ona gözünü ağartdı.

- Siz ona başqasını alın! – Siranuş tez ayağa qalxıb otaqdan çıxdı.

Baqratla Samvel pərt oldular. Karo kefini pozmadı. Nvard ayağa qalxdı.

- Qızların elə xasiyyəti belə olar. Fikir verməyin, mən onu yola gətirərəm, - deyə Nvard Siranuşun dalınca getdi.

Karo Gorusa köçmüş, Andronikin irəlicə yaşadığı binanı özünə idarə etmişdi.

Onun Gorusda birinci işi həbsxananı nizama salmaqdan və kommunistləri tapmaq üçün tədbirlər görməkdən ibarət olmuşdu. Bolşevikləri gizlədənlərə ağır cəza veriləcəyi haqda meydana, küçələrə elanlar vurdurmuşdu.

Karonun fikrincə, əhalini hökumətin hər bir əmrinə tabe etmək üçün dörd şey lazımdır: silahlı qüvvə, kəşfiyyat orqanları, məhkəmə və həbsxana.

Stolun arxasında oturmuş Karo bir neçə gün bundan qabaq Gorus dövlətlilərini yanına çağırtdırıb, onlara ümumi vəziyyətdən, erməni hökumətinin məqsəd və ideyasından danışdığını xatırlayırdı: «...Andronik bir neçə müsəlman kəndini dağıtdı. Ancaq hamısını tarmar edə bilmədi. Çünki bolşeviklərin yoldan çıxardıqları ermənilər, kəndlilər onu qoymadılar. Bundan əlavə, Andronik türklərdən qorxdı. Mən bu işdə günahkar siz dövlətliləri görürəm: türklərin məktubuna inanıb, Andronikə kömək eləməmişiniz. Özlərini yoxsulların tərəfdarı kimi qələmə verən, Rusiya inqilabını kəndlilərin boynuna bağlamaq istəyən bolşeviklərə qarşı durmamısınız. Yəqin ki, indi elə səhv iş görməyəcəksiniz. Türklər və almanlar davada məğlub olduqları üçün Zaqafqaziyadan çəkilib gediblər. İndi ingilislər, amerikanlar, fransızlar gəliblər. Onlar bizim dostlarımızdır. Bizim hökumətə pulla, ərzaqla kömək edirlər. İngilislər, bizimlə gürcü menşeviklərinin arasındakı mübahisəli olan Lori rayonunu «bitərəf zona» elan edərək öz polkovniklərini də ora qubernator təyin ediblər. Bundan əlavə, bizə xəbər çatıb ki, ingilislər iyirmi altı bolşevik, Bakı komissarını güllələyiblər. Demək, ingilislər və amerikanlar bolşeviklərin kökünü kəsməkdə bizə kömək edirlər. Ancaq bolşeviklər hələ təmizlənməyiblər. Bizim «Makrel sırpel» şüarımız yalnız erməni olmayan millətlərə aid deyil, bolşeviklərə də aiddir. Onlar indi Zəngəzurda gizli fəaliyyətə keçiblər. Lakin qorxulu bir qüvvə olaraq qalırlar. Qarşımızda mühüm vəzifələr durur. Bu da, Zəngəzuru bolşeviklərdən və müsəlmanlardan təmizləməkdən ibarətdir. Xatışov hökumətinin bu tədbirlərinin yerinə yetirilməsi üçün heç bir erməni malını, canını əsirgəməməlidir...».

Karo hələ öz xəyalından ayrılmamış, Aşot çiynində tüfəng içəri girdi. Karo dönüb ona:

- Eşşək, - dedi. – İcazəsiz niyə otağa girirsən? Bura sənin üçün Baqratın tövləsidir?! Tüfəngi niyə çiyninə salmısan? Öyrətməmişəm ki, qarovulda duranda, mənim yanıma gələndə, tüfəngi əlinə al! Yaxşı, nə var?

Aşot tüfəngi çiynindən asırıb, əlində tutdu, qorxa-qorxa dedi:

- Məni danlama, xmbapet ağa. Soldatlıq görməmişəm. Vallah, düzünə baxsan, tüfəng mənə yaraşmır. Əlimə alanda iki qarış məndən uzun olur, çiynimə salanda, qundağı yerə dəyir. Dərdim açılib, elə qoy deyim. Məni burax, gedim kəndə. Baqrat ağanın işini görmək, tövləsini təmizləyib, atına baxmaq bu soldatlıqdan yaxşıdır.

- Sonra?

- Sonra da, onu deyirəm ki, Karpov gəlib, yanına buraxım, ya yox?

Karo onun qabağında dayanıb:

- Sonrası, bax budur! – deyərək ona bərk bir sille vurdu. – Səni soldatlıqdan kim buraxar, eşşək! Biz indi ağacdən də adam qayıdır soldat eləmək istəyirik. Geriyə dön! – Aşot bir söz demədən geriye çevrildi. – Get, de gəlsin.

Aşot bir addım atmışdı ki, Karo onun yumşaq yerindən bir təpik ilişdirdi. Aşot tez bayıra çıxdı.

Karpov içəri girdi, əyləşib sözə başladı:

- Mən iki məlumatı nəzərinizə çatdırmağa gəlmişəm. Birincisi, Armenak evini satmaq, başqa yerə köçmək istəyir...

- Hardan bilirsən?

- Samvel gəlmişdi. Mən onu tez geri qaytardım ki, gözdə-qulaqda olsun, bizdən birimiz gedənə qədər yerindən tərpənməyə qoymasın. İkincisi də, onu demək istəyirəm ki, divarlara yapışdırdığımız əmrləri cırıblar...

Öz tabeliyində olanları qorxutmağa, üstlərinə yerli-yersiz tapança çəkməyə, qışqırmağa, onları döyməyə adət etmiş Karo bağırırdı:

- Necə? Necə?.. Mənim əmrimi cırırlar?! Bəs sənin gözün, qulağın hardadır, cənab Karpov?

- Bu, gizli və xain əlin işidir.

- O əli tapıb kəsmək də sənin işidir. Bu onu göstərir ki, bolşeviklər bizdən qoçaqdırlar. Öz işlərini aparırlar, səninsə gözün kor, qulaqların kar olub. Bəs tədbirin nədir?

- Məsləhətə gəlmişəm. Məncə, evləri bir-bir axtarmaq lazımdır.

- Sonra?

- Yerli əhalidən özümüdə xəfiyyə götürməliyik.

- Sonra?

- Müsəlman kəndlilərinin məsələsini tezliklə qurtarmalıyıq. Kommunistlər o kəndlərdə də gizlənə bilərlər.

Karo onun dediklərilə razılaşdı. Əlavə olaraq, Gorusun ətrafına qarovulçu qoymağı, şübhəli adamları həbs etməyi tapşırırdı. Armenakla haqq-hesab çəkmək üçün Əngələvidə özü getdi.

...Karo Aşota idarəyə keşik çəkməyi, o gələndə kimi Karpovun əmrlərinə tabe olmağı tapşırırmışdı.

Aşot soyuqlu gündə soyuq tufəngi qucaqlayıb, kilidli idarənin qapısı ağzında dayanmışdı. Ayaqlarının keyini açmaq üçün, heç olmasa koridorda gəzinməyə də cəsarət etmirdi. Ona elə gəlirdi ki, Karo bu saat böyükdən çıxacaq, ona hirsələnəcək və «eşşək, niyə yerindən tərpənmirsən?» - deyərə sillələyəcəkdir.

Əvvəlcə tufəng götürmək, tapança bağlamaq həvəsilə sevinən Aşot, indi soldat olduğuna peşmandı. O, ürəyində keşikə də söyürdü. Çünki Mesropun açdığı fal, dediyi sözlər yalan çıxmışdı. Aşot Yefremverdinin göstərdiyi kimi qoşun böyüyü yox, üzü danlanan, döyülən, gecələr yorğan-döşək görməyən və saatlarla ac qarına keşikdə dayanan bir soldat olmuşdu. Heç olmasa, uzun görmək, boy-buxununa tamaşa etmək, mehribanlıq görməsə də, hərdən bir-iki kəlmə danışmaqla təsəlli tapdığı Siranuşdan ayrı düşməsi onu bərk sıxırırdı. «Əmimi burax, Aşot» - deyən Siranuşun arzusunu yerinə yetirmədiyinə peşman olmuşdu. İllərlə həsrətin çəkdiyi qızın Karoya adaxlanması Aşotu dəli eləmişdi. Lakin susmaqdan başqa əlacı yoxdu.

Aşot ətrafına baxdı, heç kəsi görmədi. Qıçının ağrısını almaq üçün yerə oturdu. Siranuşla olan son görüşünü və qısa söhbətini yadına saldı:

«Axşamdı. Siranuş balkonun məhəccərinə söykəniib ağlayırdı. Dedim, sənə nə olub, yoxsa, Suren üçün ağlayırsan? Yoxsa, səni Karoya verdiklərinə ağlayırsan? Siranuş, məni bəyənmədin, soldat paltarı geydim, tüfəng götürdüm, yenə məhəl qoymadın. Amma, Siranuş, mən sənın xatirini çox istəyirəm. Dedi, get, sən də etibarsız çıxdın. Əmimi buraxmadın. Mən onun dərdindən, fikrindən ağlayıram. Dedim, məni qınama. Əmini buraxsaydım, məni öldürərdilər... Məndən incimə, vaxt olar, sənə kömək elərəm...».

Karpov koridora daxil oldu.

Aşot o saat ayağa qalxıb onun qabağında qurudu...

Armenak bayıra çıxdı. Yerə, göyə, havaya baxıb, evə qayıtdı. Özünü ocağın yanına verib, əlini qızdırı-qızdırı dedi:

- Qar yağır, Araksi. Amma hava xoşdur. Ulduzlar çıxıb, aydınlıqdır. Bir az əlli olun, bəlkə, səhərə kimi özümüzü bir yana çatdırı bildik.

- Vallah, heç bilmirəm nə götürüm... A kişi, olmazdımı ki, səhər tərənəydik? İstəyirsən bizi bu gecə vaxtı qurda-quşa verəsən...

- Daha təzədən söhbət açmayacağıq. Dedim ki, kənddən gecə çıxmağımız yaxşıdır. Əyin paltarından, yorğan-döşəkdən, qab-qacaqdan nə götürə bilirsən götür. Adama bir şələ ancaq apara bilərik.

Araksilə Anahid nələrı vardısı evin içinə töküb, götürəcəkləri şeyləri ayırd eləməyə başladılar.

Mal-dövlət şirin olar. Araksi bir əski parçasını da evdə qoymaq istəmirdi. Kiçik və əhəmiyyətsiz görünən hər bir şey onun və Armenakın böyük zəhmətilə əldə edilmişdi. Bundan başqa, gedəcəkləri yerdə kim onlara paltar, yorğan-döşək, qab-qacaq verəcəkdı...

Armenak əlindəki nazik çubuqla ocağın gözünü eşələyir və öz-özünə deyirdi:

«On səkkizinci ili yola saldıq. Yaman qanlı-qadalı il idi, getsin gəlməsin. Təzə il başlanandan da üzümüz gülmədi, qırıışığımız açılmadı...».

Anahid:

- Dur kömək elə, şeyləri bağlayaq, ata! – dedi.

Armenak yerindən qalxdı. Şələləri bağladılar.

- Hə, belə... - deyə Armenak altmış illik ömrünü keçirdiyi komasının kələ-kötür divarlarına, işıqsız künc-bucaqlarına, hisdən, tüstüdən qaralmış əyri, düyünlü pərdilərinə həsrətlə baxdı. İndi, bu ayrılıq dəqiqələrində, yoxsul koması ona şahların sarayından da xoş göründü... Lakin oğlunun dərdi, onu öz kəndindən, öz evindən ayrılıb çöllərə, özgə qapılarına düşməyə məcbur edirdi...

- Ya Allah, - deyə Armenak əlini üç şələdən birinə atdı. – Götürün, çıxıraq. Amma o pis oldu ki, evi dəyərinə-dəyməzinə sata bilmədim. Kimə ağız açdım, dedi: yeməyə çörək tapa bilmirəm, ev nəyimə lazımdır? Bir ulaq da tapa bilmədim ki, bu çapıt-çuputu üstünə atım. Ya Allah! – Armenak şələni dalına aldı. – Niyə durmusunuz, yubanırıq axı!

- Mən öz evimdən, kəndimdən, qonum-qonşumdan necə ayrılıım, Allah! – deyə Araksi özünü saxlaya bilməyib ağladı. Anahid də göz yaşını saxlaya bilmədi.

- Şələ belimi qırır, arvad. Dünəndən ağlayırsan, yorulmursan. Səsinizi kəsin, gəlin bəri.

Evdən axırcı Araksi çıxdı.

Gündüzdən onları güdən, bu axşam kənddən çıxacaqlarını agent məlumatlarından bilən Karo ilə Samvel darvazanın dalından çıxıb, həyətdə onların qabaqlarını kəsdilər. Armenak donub yerində qaldı.

- Köçünü hara sürürsən? – deyə Karo Armenaka müraciət elədi və üçünü də evə qaytardı.

- Hökumətdən icazəsiz bu kənddən hara gedirsiniz?.. Şələ-külənizi yerə qoyun... Hara gedirsiniz? Cavab istəyirəm!

Armenak dərin bir nifrətlə ona baxaraq:

- Evdən bayıra çıxmağa gərək hökumətdən icazə alağ? – dedi. – Bu nə qayda-qanundur. Siz kölgə təkin niyə mənim dalıma düşmüsünüz?..

- Çünki sən şübhəli və fırıldaqçı adamsan. De görüm, hara gedirsiniz? Oğlunun yanınamı?

- Xeyr, kasıblığa, başqa kəndlərdə çörək qazanmağa. Hökumət bizə çörək vermir, acıq, ac.

Karo barmağını Armenakın gözüne tərəf uzadaraq:

- Yalan danışma! – dedi. – Gözünü tökərəm. Hanı Suren? Mən sənə nə demişdim? Niyə oğlunu gətirmədin? Kənddən gizli qaçmaqla yaxanı əlimdən qurtarmaq istəyirsən? Sən kimi aldatmaq, kələk gəlmək istəyirsən? Soruşuram, niyə oğlunu gətirmədin?

- Mənim oğlum yoxdur.

Karonun səs-küyü evi götürdü.

- Yoxdur?! Mən onu da, yoldaşlarını da Gorusda dama basmışam. Amma sən deyirsən Suren ölüb.

- Anan kor olaydı, kar olaydı, oğul! – deyə Araksi başına, gözüne döyməyə başladı.

Armenak Anahiddən arxayındı, ancaq arvadının sadəlikdən hər şeyi açıb deyəcəyindən qorxdı. Ona görə:

- Sən dillənmə, Araksi, - dedi. – Başını tərpədib, dinməməsinə işarə verdi.

- Yaxşı, anası dillənməsin. O bolşevik oğlanın atası dillənsin! – deyə Karo istehzayla gülüb, mauzeri koburundan çıxartdı. Samvel də tapançasına əl atdı. – Hə, indi de görək, Sureni Şələkdən Gorusa yaralı kim aparmışdır?

- Əgər oğlumu tapmısınızsa, özündən soruşun. Mən heç bir şey bilmirəm.

- Bu qoca kaftarla nə çox danışırısan? – deyə Samvel tapançanı Armenaka tərəf tuşladı.

Araksi özünü itirmiş halda çığırdı.

- Dayanın. Kişiyə dəyməyin! Samvel ağa, dayan! – deyə Anahid özünü qabağa verdi. – Atama əl qaldırma. Cavansan, insafın olsun.

- Atan oğlunun yerini desin, ondan əl çəkək.

- Əgər bacının xatirini istəyirsənsə, bizə dəyib-dolaşma. O, bu evdə gəlin olmaq istəyir, qardaşımı sevir.

Samvel əsəbiləşdi:

- Yalan deyirsən, axmaq qız! Mənim bacım Karoya nişanlanıb. Onun Surenlə heç bir əlaqəsi olmayıb. Bacıma böhtan atdığın üçün təpənə bir güllə çaxacağam. – O, tapançanı ayağa çəkdi.

Karo:

- Sakit ol, Samvel! – deyə onu güllə atmağa qoymadı.

- Mən də bilirəm ki, Siranuş Sureni sevir, onun yolunu gözləyir. Nə eybi var, gözləsin. Mən öz məhəbbətimi Surenə qurban verirəm. Çünki, o da cavandır, eşqi var, özü də ermənidir. – Karo Araksiyə yaxınlaşdı. – Oğluna toy eləmək istəyirsənmi, qarı?

Armenak arvadının üzünə mənalı-mənalı baxıb dilləndi:

- Oğlu olsaydı, elərdi.

- Sən onun ağzına dil atma! – deyə Karo qışqırdı. Sonra Araksidən yenə soruşdu: - Toy eləmək istəyirsənmi? Cavab ver!

Araksi dillənmədi.

- Niyə lal olmusan, «qəhrəman» bolşevik anası! Sən onu tülkü kimi gizlənməyə doğmamısan ki! – Karo birdən qəzəbli halda əlini atıb Araksinin saçından yapışdı və evdə sürüməyə başladı.

- Vay, vay! Əlin qurusun. Səni anan daş doğaydı, - deyə Araksi ağlaya-ağlaya qışqırdı.

Armenak arvadını Karonun əlindən almaq istədi. Karo onu geri itələdi.

- Daha sən bizi biqeyrət elədin, həpənd oğlu, həpənd, - deyə Armenak tez evin bucağına tərəf getdi...

Anahid Karonun qolundan tutub geri çəkdi.

Armenak əlindəki kösövü Karonun başına endirərək:

- Arvaddan əl çək, dəyyus oğlu, dəyyus! – dedi.

Kösöv zərbəsindən səndələyən Karo bir-iki addım geri çəkildi. İkinci kösöv onu tutmadı. Karonun mauzeri qaldırması ilə Armenakın yerə sərilməsi bir oldu...

- Aman Allah, bu nə zülmüdür! – deyə Anahid özünü meyitin üstünə saldı. Araksi başına-gözüne döyə-döyə, qarğış eləyə-eləyə ağlamağa başladı.

- Kəs səsini, bayquş! – Samvel ona bərk acıqlandı.

Karo Anahidi meyiddən ayırdı. Mauzeri onun alınına tuşlayıb zəhmlə dedi:

- Qardaşın hardadır? De, yerini de, it balası!

- Bilmirəm. Tfu sizin canavar sifətinizə! Tfu sizin...

Samvelin gülləsi Anahidin sözünü yarımçıq qoydu. Bədbəxt ana, ərinin meyitinin üstündən durub, qızının meyitini qucaqlamaq istərkən, Samvel onu da nişan aldı...

Karo Samveli dayandırıb dedi:

- Dəymə. Oğlunun yerini bu ifritəyə dedirdəcəyəm.

1953-1956.

Birinci kitabın sonu